

Suren H. Sarkisian
1628 Ridge Ave.
Evanston, Ill. U.S.A.

9/47.925/

թ 45

2032

թ Ե Ռ Ղ Ի Կ

Գողգոթա հայ հոգեվորականու

հ. և իր հոտին...

90479.25/1.522

947.925.1915.77

ԵՍՏ

P-45

ԳՈՂԳՈԹԱ

ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ 1915 ԱՂԵՏԱԼԻ ՏԱՐԻՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐԵՑ
ԹԷՈՂԻԿ

Souren H. Sarkisian
1628 Ridge Ave.
Evanston, Ill. U.S.A.

«ՊԱՅՔԱՐ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՊՈՍՏՈՆ

1980

32
A 11
2923

ԹԷՈԴՈՍԻԱ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Խոր յուզումով հրատարակութեան կուտանք հանրածանօթ Թէոդիկի աշխատասիրութիւնը՝ «Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին, 1915 աղետալի տարին» ընդհանուր խորագրով, որ պարագաներու բերումով ցարդ անտիպ կը մնար: Ներսէս Վրդ. (այժմ հպիսկոպոս) Բախտիկեան այդ աշխատասիրութեան առաջին մասէն հատուածներ հրատարակած էր 1960ական թուականներու առաջին կէսին, երկու բարակ տետրակներով, ահաւոր սխալներով եւ Թէոդիկի յիշատակը անարգող անփութութեամբ:

Մեծ Եղեռնի ընթացքին, հայ հոգեւորականները — ըլլան անոնք Հայաստանեայց Եկեղեցիի պաշտօնեաներ թէ Աւետարանական կամ Կաթողիկէ հովիւներ — ենթակայ եղան Թուրք չարդարարներու մասնաւոր ատելութեան, եւ կրեցին չարչարանքներու միեմնէն սարսափելիները. անոնք նախքան իրենց նահատակութիւնը, ենթարկուեցան անասելի տանջանքներու, մարդկային երեւակայութենէ վեր անկրելի խոշտանգումներու եւ յօշոտումներու: Քրիստոնեայ եկեղեցիի առաջին կամ հետագայ դարերու մարտիրոսները բաղդատաբար աւելի՛ երջանիկ եղած էին իրենց մարտիրոսացումին մէջ: Հայ հոգեւորականներու սուրբ դիակներն անգամ արկայ դարձան վայրագ ոճրագործներու ատելութեան:

Հայ հոգեւորականութիւնը հարուածող եւ գրեթէ զգեսնող այդ աղետին չափը կշռելու եւ քաններորդ դարու նոր «Հարանց շարք» մը պատրաստելու նպատակով, 1918ի Զինադադարէն ետք . . . քահայոց Պատրիարք Զաւէն Արքեպս. Տէր Եղիայեան պաշտօն կը յանձնէ Թէոդիկի՝ կարելիութեան սահմաններուն մէջ պրպտել, հաւաքել, ի մի բերել Արեւմտահայ բոլոր հոգեւորականներուն կենսագրութիւնը, ճշդել նահատակուածները, գտնել աքաղաղ եւ եղեռնէն վերապրածները եւ պատրաստել ընդհանուր ցանկ մը:

Թէոդիկ, ի ծնէ պրպտող մը եւ մանրամասնութիւններու սիրահար, կը լծուի աշխատանքի՝ գիտնալով հանդերձ թէ շատ դժուար գոր-

ծի մը կը ձեռնարկէր. աւերակ էր ամբողջ Արեւմտահայաստանը. ցրիւ եկած էր Հայութեան մնացորդացը, եւ արիւնի ու շփոթի թոհուրոհին մէջ ոչ ոք սիրտ կամ տրամադրութիւն ունէր վերապրելու մօտիկ անցեալի ահաւոր եղելութիւնները:

Եւ սակայն, գոնէ անգամի մը համար, քախտը կը ժպտի Հայուն: Պոլսոյ Պատրիարքարանը, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի սկիզբը, Հայկական Բարեկրթութեան ծրագրի ռուս-թրքական համաձայնութենէն անմիջապէս ետք, հարցաքննութիւններ կը դրկէ Արեւմտահայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Օսմանեան պետութեան ենթակայ բոլոր հայ հոգեւորականներուն, չմոռնալով ամենէն յետին ու աննշան գիւղն անգամ՝ ուր քանի մը հայ ընտանիքներ միայն կրնային գտնուիլ, յանձնարարելով որ այդ հարցաքննութիւնները ամբողջացուին անհրաժեշտ տեղեկութիւններով եւ շուտափոյթ վերադարձուին Պատրիարքարան:

Բարեբախտութեամբ մը, Պատերազմը հազիւ սկսած՝ արդէն գրեթէ բոլոր վայրերէն հարցաքննութիւնները հասած են Պոլիս, ուր, շփոթ կացութեան հետեւանալով անոնք պարկեւրու մէջ կը դրուին եւ Պատրիարքարանի գետնայարկի մէկ նկուղին գաղտնապահութեան կը յանձնուին:

Շահան Շահնուր, Թէոդիկի ազգականն ու այս աշխատանքին մէջ անոր գործակիցը, «Նրկու կարմիր տետրակ» իր տեսակ մը յուշագրութեան մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս իր մօրեղբայրը օր մը տուն կը վերադառնայ եւ սենեակին մէջ... կը պարէ, որովհետեւ այդ օրը պատահաբար գտած էր նկուղի գանձը...:

Այդ հարցաքննութիւնները, որոնք իրենց ամբողջութեան մէջ Արեւմտահայութեան մարդահամարը կը կազմեն, ամենէն կատարեալ եւ վերջնագոյն տեղեկութիւնները կը հայթայթեն. հոն են հայաբնակ բաղաձններն ու գիւղերը, վանքերն ու մենաստանները, իրենց բնակչութեան թիւով, հովիւով, կալուածներով եւայլն:

Հետեւաբար, Թէոդիկի աշխատասիրութիւնը էապէս հայ հոգեւորականութեան մարտիրոսագրութիւնը ըլլալով հանդերձ, է մանաւանդ Արեւմտահայաստանի մարդահամարը՝ յարակից բոլոր տեղեկութիւններով եւ տուեալներով:

Թէոդիկ նկատի առած է բոլոր այն նահանգները ուր Հայեր կ'ապրէին: Հետեւաբար իր աշխատասիրութիւնը դասաւորած է

նահանգ առ նահանգ, կեդրոնէն յառաջանալով մինչեւ գաւառ, գաւառակ, քաղաք, աւան, գիւղ, գիւղակ եւայլն, ներս առնելով նաեւ վանքերն ու մենաստանները: Իւրաքանչիւր նահանգի սկիզբը աշխարհագրական հակիրճ ծանօթութիւններ կուտայ, կը շեշտէ տուեալ շրջանին պատմական առնչութիւնը Հայ ժողովուրդին հետ, ապա կ'անցնի նկարագրութեան:

Թէոդիկի աշխատասիրութիւնը ամփոփուած է չորս ձեռագիր հատորներու մէջ: Ան գրած է հապնեպով, եւ տեղ-տեղ իր մանր ալ գեղեցիկ ձեռագիրը գրեթէ անընթեռնելի է: Գրած է թերթին մէկ երեսին վրայ միայն, իսկ ազատ էջին վրայ կատարած է յաւելումներ, նշումներ եւայլն:

Իր աշխատասիրութիւնը կէս մնացած է դժբախտաբար: Կիլիկիոյ շրջանը չէ կրցած ամբողջացնել՝ Պոլիսէն հապնեպ իր փախուստին պատճառաւ, իբրեւ հետեւանք՝ քեմալական ուժերու դէպի Պոլիս յառաջացումին: Յայտնի է որ մինչեւ իր մահը, 1928ին, շատ քան չէ կրցած աւելցնել «Դողգոթա»յին վրայ: «Ամենուն Տարեցոյցը»ի աշխատանքները ամբողջութեամբ կլաներ էին իր ուժն ու ժամանակը, եւ թափառական իր կեանքը՝ նախ Գորգոն, ապա Կիպրոս, եւ ի վերջոյ Փարիզ, առիթ չէին կրնար հայթայթած ըլլալ նման ձեռնարկ մը շարունակելու:

Իբրեւ հետեւանք, իր աշխատասիրութիւնը չունի տեղանուններու, անձնանուններու եւ ալ ցանկեր, որոնք անհրաժեշտ են այսպիսի գործի մը պարագային: Վստահ ենք որ իր ծանօթ խտապահանջութեամբ եւ մեթոտիք գործելակերպով, Թէոդիկ այդ ալ ըրած պիտի ըլլար, եթէ պարագաները ներէին: Հետեւաբար մենք պատրաստեցինք այդ ցանկերը, հետեւեալ կերպով.

- ա. Հոգեւորականներ
- բ. Աշխարհականներ
- գ. Տեղագրական անուններ
- դ. Ջարդարարներ

Ձաւէն Պատրիարք «Դողգոթա»յի պատրաստութիւնը յանձնարարելով Թէոդիկի, միաժամանակ կը յայտնէր թէ Մանչեսթրի

(Անգլիա) հայ համայնքը ստանձնած էր անոր տպագրական ծախսերը:

Քեմալականներու Պոլիս մուտքով, այդ ծրագիրն ալ անիրագործելի մնաց, ուրիշ այնքան ձեռնարկներու կարգին:

Այժմ, Մեծ Եղեռնի վաթսունհինգամեակի այս օրերուն, հրատարակելով «Գողգոթա»ն՝ կ'ուզենք մեր յարգանքը մատուցած ըլլալ բոլոր Հայ նահատակներուն, եւ երախտագիտութեամբ յիշել Զաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանն ու Թէոդիկը, որոնց կը պարտինք այս շատ կարեւոր աշխատասիրութիւնը:

ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

24 Ապրիլ 1980

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Այն օրէն երբ Իթթիհատ (ամենէն ուժեղ եւ դժխեմ Միութիւնը Նոր Տաճիկներուն) իր թաթերուն մէջ առաւ Ճաթիհի սերնդեան ճակատագիրը վնասելու գործը, տեսողութիւնը բլշակնած էր արդէն ազգայնամոլ եռանդէ մը, դատողութիւնն ալ խաթարուած՝ հպատակ ազգերու ամէն առանձնաշնորհում եւ նուիրականութիւն ընդոտնելու մարմաջով, վասնզի ծուարած էր Համիսլամութեան բանդագուշանքին մէջ եւ զինուած՝ «Թուրքիան միմիայն Թուրքին» նշանաբանով:

Հիւրրիէթի հռչակումէն ասդին, Իթթիհատ տեսաւ թէ ինչպէս ձերբազատ Հայը կը ձգտէր ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը, զարկ կու տար առեւտրի բարգաւաճման, ակումբ ու բեմ կը շատցնէր, մասնուր կ'արտադրէր անդու, Մէպուսարանին կու տար ընդդիմադիր տրիբուններ, Միացեալին, Ազգանուէրին եւ Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան եռուզեռը կը սկսէր. տեսաւ մանաւանդ որ Թորգոմեան Ազգը որքան փառաշուք կրցեր էր տօնել իր Գիրին գիւտին եւ տպագրութեան կրկնակ յորելեանները: Եւ մախանքը կուպրի պէս կը թանձրանար ու կը խմորուէր ներսդին: Ուստի անկկա որոշեց թելատել իր շուրջի ոչ-իսլամ տարրերէն ՀԱՅԸ մանաւանդ, զոր օժտուած կը տեսներ յառաջդիմութեան ու քաղաքակրթութեան բոլոր ձիրքերով:

Հզօր Խաւարին եւ անտրամաբան խօլ Քամիին պայքարն էր այդ՝ մղուած լապտերի փեղկէ դեռ եւս գուրկ Լոսին դէմ. իբրեւ թէ անոր շիջումին յաջորդէր իր ազգին լուսատրութիւնը, իբրեւ թէ արծիւի աչքեր կարելի ըլլար մէկէն ի մէկ յեռուլ խաւարատենչ չղջիկին ակնակապիճներուն...: Որոշումը որոշում է սակալն: Նախափորձը կը տրուէր 1909ի

Կիլիկեան Եղեռնով՝ զոր հին բռնաւորի մը, տակաւին գահագուրկ չեղող Համիտի վերագրել զոր փորձեց համանուն ջոկիւրը:

Մինչ այս մինչ այն, կը ծագէր Համաշխարհիկ Պատերազմը: Թուրքիա «Հօհէնձօլըրն»ներու Տան ոսկեգօծ խոստումներէն շլմորած՝ խախտեց չեզոքի իր փրկարար դերը, յախերկան նետուելով կրակներուն մէջ: Իթթիհատական ջոջեր որ տէրութեան ամէն ինչը ձեռուրնին ունէին, փոխանակ իրենց ամբողջ ուշը կեդրոնացնելու ռազմաճակատներու վրայ, գիշերներ լուսցուցին անդաճելու համար կեղակարծ յաղթանակէն աւելի՝ Հայուն բնաջնջումի ապահով գործը մանաւանդ: Ատանկ առիթ մը հեղ մըն ալ ներկայանալիք չունէր. ոչ ապաքէն ամէն կերպով գերծ կը զգային ինքզինքնին օտար բողոքարկու միջամտութենէ:

Կը մնար բեմադրութիւնը այն Տռամին (Տիեզերական Պատմութեան մէջ աննախընթաց), որ անարգել եւ անվտանգ՝ պիտի հնձէր Տաճկահայաստանի բնակչութիւնն ամբողջ: Հեղինակներուն դաւադիր միտքը տարբեր էր այս անգամ. հալաբնակ ոչ մէկ քաղաք, ոչ մէկ աւան, ոչ մէկ գիւղ պիտի խնայուէր, որպէսզի ջնջուած ըլլալին ի սպառ ՀԱՅ ու ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունները, նամանաւանդ «գահրաման» Թուրքը կարենար պարծիլ թէ ինք՝ 20րդ դարու սեմին վրայ՝ տակաւին երակներուն մէջ կը կրէր Լէնկթիմուրներու եւ Ծէնկիզ-Խաններու հարազատ արիւնը:

Խրիմեան Հայրիկի նմանցուցածին պէս, Հայը դարերէ ի վեր «անոր հաւատարիմ ու լծատար եզն էր որ եղջիր չէր ածեր այն կարծրակոտ խարազանին դէմ՝ որով իր կաշին կը հարուածուէր»: Կը մնար հիմա այդ եզը զուարակ դարձնել եւ գենով:

Թրքահայութիւնը մարմնացնող դասակարգային բոլոր շերտաւորումներուն մէջէն Հոգեւորականներ, Կուսակցականներ, Կրթական գործիչներ եւ Լինչեղներ յանկարծ առար-

կայ դարձան թուրք բռնակալութեան վագերային ուշադրութեան: Նախ եւ առաջ հարկ անհրաժեշտ էր մէջտեղէն վերցրնել զանոնք, հոծ ժողովրդեան այդ ռահվիրաները, հաւատքի, խելքի, խօսքի եւ ոյժի այդ թունդ մարգպետները: Մնացորդին անճիտումը կը դիրանար ինքնին: Դիտելի է որ թուրանեան միտքը կրնայ սլացք առնուլ մինչեւ հանճար, երբ նօթճէ-դաւ եւ ոճիր:

Այնպէս ալ եղաւ 1915ի գարնան, երբ դիւանագիտական յարաբերութիւններ վաղոյց խզուած եւ հաղորդակցութիւններ դադրած, Հայ Ազգն իր տարաբախտ Հովուապետին հետ կը դառնար խաղալիք փշող չորս հովերուն: Կեդրոնէն մինչեւ գաւառ, ամենուրեք, միմիայն առաջնորդներու, տեղապահներու, քահանաներու եւ յայտնի ազգայնոց համար կազմուեցան Պատերազմական Ատենաներ՝ ուր բազմեցան սուտակասպաս ատենակալք, ուխտեալ «դիր գմեղս'ի վերայ մեղաց»ը հռլովելու: Հազարէն մէկ չելաւ անոնցմէ՝ Պիղատոսի մը ստուերը գոնէ կոչուելու արժանի: Ամէնքնին միաձայն՝ զխիփայր դարձուցին Օրէնքին գիրքը, մտացածին գրպարտութեանց տարափի մը տակ խեղդելու համար Հայ կղերը, Հայ ուսուցիչը, Հայ մտատրականը, Հայ հարուստը, որոնք (չաչս Թուրքին), «ամալը միլլիէ» հետապնդող անհատներ էին անբացառ, ուստի եւ մահապատիժներու արժանի:

Պատմութիւնը կը կրկնուէր վերստին. «Տիվանը հարպը Էօրֆի»ին այդ անդամները մէմէկ Դենշապուհներ, Մովաններ ու Զնիկաններ էին դարձած՝ լեգէոն կազմող մեր նոր Ղեւոնդեանց հանդէպ, տարապարտուց հրամցնելով անոնց շփօթակ եւ երաշխէպ: Սարսափի օրեր էին, Հաւատաքննութեան չվերջացող շաբաթներ ու ամիսներ էին սահողները, երբ շրուշակ, շղթայ, զնդան, սուր, թոյն ու կախաղան կ'ըլլային բաժին ի մասնաւորի Հայութեան այդ չորս հատուածներուն, որոնք, ի հեճուկս ամէն խժոժութեանց, կը յամառէին խոստովանելու չգիտցած գաղտնիքներնին...:

Աղէտի նախօրեակին, գաւառի Հայութիւնն իր ռիսերիմ հարեւան ազգին հետ գիտցաւ սիրով վարուիլ եւ տեղի չտալ որեւէ դժգոհութեան: Իր երիտասարդ գաւակները (մեծ մասամբ նեցուկ ընտանեաց) բանակին ղուրպան տրուած էին արդէն. այնուհետեւ աչք գոցեց վաճառքի ու դրամի բռնազրամանց, նաեւ պատահական կեղեքումներու, վերջապէս հնարաւոր ամէն զգուշաւորութիւն ի գործ դրաւ, եւ, Համբերութեան վահանովը զրահուած, «չարը մարել»ու, այսինքն իսլամ տարրն իր կողմ շահելու միակ քաղաքականութիւնը հետապնդեց: Եթէ օրէնք եւ արդարութիւն չդադրէին յանկարծ գոյութեան իրաւունք ունենալէ Հայուն համար, նշանակելի պիտի մնային ջանքերը գաւառի Հայ Կղերին՝ որ ստուգիւ կարելուք դեր մը կատարեց՝ խոհեմութեան ճամբէն երբեք չշեղեցնելու համար իր ժողովուրդը: Ամէն տեղ ան էր որ նոյն յորդորը կարդաց եւ շարունակեց մշակել (մանաւանդ պաշտօնական շրջանակներու հետ) գոնէ երեւութապէս բարուք յարաբերութիւններ՝ զորս խոհականութեան լաւագոյն միջոց կ'ենթադրէր, ափսոս, այնքան միամտօրէն: Հարիւրէն մին յիշենք միայն եւ բաւականանանք: Այն օրերուն երբ զինահաւաքութիւնը կը սկսէր՝ որ Աղէտին պայթման ազդանշանն էր արդէն, Պաֆրացիք կը դժկամակէին գլուխ ծռելու կառավարական այդ դաժան տնօրինութեան, երբ Ճանիկի առաջնորդ Համազասպ վարդապետ պէտք եղած լուրը կը դրկէր խեղճերուն, այսինքն համակերպիլ օրէնքին: Եւ գիտենք թէ ինչպէս ճղակտոր եղան Պաֆրացիք՝ իրենց ինքնապաշտպանութեան գործիքներուն յանձնումի վաղորդայնին: Գիտենք նաեւ թէ «Ճերմակ Կոտորած»ի ինչ սոսկումներէ անցան հերոս Զէթունցիք, Սսոյ Կաթողիկոսին համանման հրահանգին անսալով, իբրեւ թէ ի փրկութիւն Կիլիկիոյ հանուր Հայութեան:

Աւելին կար: Որպէսզի մերոնց ձեռքին անցուցած ըլլար ապստամբի դիմակ մըն ալ, Թալէադի կառավարութիւնը՝ Պոլսէն վտարած մտաւորականներու զգրոցները կոտարեց եւ հին

ու մին պատկերներ ու գրութիւններ ժողովելով՝ հատոր մը պատրաստեց, զայն ստուարացնելով արտասահմանի ազատ հայաթերթերէ մկրատումներով եւ խմբանկարներով, զէնքերու եւ ռումբերու այնպիսի առասպելական հաւաքածոներով՝ զորս իբր թէ գրաւած ըլլար գաւառի Հայութեան տուններէն եւ թագրատոցներէն: Ամբողջ «ճէպհանէ» մը կը կազմուէր ատոնցմով, գրչուներ քերան-քերնի լեցնող ...: Այդ ամբաստանագիր-հատորին անունն էր «Էրմէնի գօմիթէլէրին ամալ վէ հայաթը իխթիլալիէսի», թարգմանուած հայ եւ ֆրանսերէն լեզուներու ալ, որպէսզի ատոնցմով ապացուցած ըլլար Հայութեան յեղափոխական գործունէութիւնը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի, եւ ... դարացուցած՝ սպանդի եւ տարագրութեան իր ...:

Տոսմը կը շարունակուէր Անա...-ի սէկ ծայրէն միւսը: Գաւառի Թուրքն, այլեւս ...-ատ՝ օրէնքի կապանքներէն, իր բընազդներէ 40 տէր եւ կ'եղբայրանար իր սիրական Քիւրտին հետ. եւ երկուքնին մէկ՝ կը դառնային ասպետներ գերփանքի ու տռփանքի: Եաթաղանի գործունէութիւնը թափ կ'առնէր անլուր համեմատութեամբ, հնձելով օրօրոցի մանուկէն մինչեւ գառամ ծերունին: Հայ Չարչարանքի պատմութեան այդ կարմիր էջերուն մէջ յանդիման անանց եւ անմոռաց պիտի մնան մահատագնապ օրերը մանաւանդ՝ զոր ՀԱՅ ԿՂԵՐԸ, գերապայծառէն մինչեւ սարկաւազ, ապրեցաւ տաժանագին, նահատակուելէն քիչ առաջ նախատակոծ վիճակն ալ տեսնելով իր սուրբ կրօնին: Ոստիկաններու կողմէ անխնայ արջառաջիկի հարուած, բռունցք, կից, թուք ու մուր՝ հասարակ-տեղիք պատիժներն էին անոնց՝ որոնք տարագրութեան ճամբուն վրայ փակեղ ու սքեմ չհանելու մեղքն էին գործած եւ իրենց անձին վրայ հրաիրած քրիստոսամարտ աշպանքները, Նիկոմիդիայէն մինչեւ Իկոնիոն, հոնկէ մինչեւ հունը երկաթէ գիծին՝ Պօզանթի, ու մինչեւ Բաքքա եւ Տէր-Զօր: Այլուր, երբ Խաչի ճանապարհը չկար եւ Աստուծոյ տան պաշտօնէին կը վիճակուէր մտնել այն քաւարանէն ներս որ Տաճկին կառուցած սեւ բանտն է, անագորոյն ցականքներ կը հասնէին իրենց գերագոյն

սաստկութեան. ներքան տաղել, եղունգ փետել, լինտեր խորտակել, մօրէ մերկ՝ գլխիվայր կախել, մատներու պնդին փայտէ բեւեռ մխել, լանջոսկր գելուլ, աչք փորել, ոտք պալտել եւ ալլովքն հանդերձ: Դժոխսալին այդ որջերուն մէջ էր որ Հայ Կղերը բրտօրէն առարկայ դարձաւ պաշտօնի վրայ գանուող անուպայ եւ լեպեշտի հերթանոսներու կողմէ գործուած պժգալի քարուականութեանց: Այսպէս, օծեալ շուրթեր որ Յիսուսի անունը կ'արտաբերէին ցալի նոպաներու պահուն՝ կղկղանքով ծեփուեցան, իրենց ցամքած քիմքը թրջելու համար փարշով մէկ մատուցուեցաւ, գլուխներ ընդ քարշ ամուեցան եւ ալեփառ մօրուք:

Կողմներն ալեցին. աղօթքի մըմունջներու եւ կողկողագին գոչերու լուսնեցան Արեւելցիի խենէշ լորուսներ, մինչ լուսանք եւ յիշոց կողմէն անդուլ Քրիստոնէութեան հասցէին, եւ Աւետարան, Խաչ ու նոգատակ անօթներ անոնց աչքին առջեւ կը դառնային նշառակ զարշունակ ցոյցերու: Կարդացէք, օրինակի համար, հարիւրաւորներու մէջէն, Ինճէ-Սուի կտրիճ երէց՝ Տ. Ադամ Անջիկեանի գլխուն եկած փորձանքներուն եղերասարսուտ դրուագները, պակուցմամբ խելամտելու համար թէ ինչ ալլակերպ տանջանքներ կրնայ չղանալ եւ գործադրել եղեր թուրանեան մծողէ երեսակալութիւնը Հայ բահանայի մը վրայ որ բարեկիրթ, գեղանձն, ալլ մանաւանդ երիտասարդ ըլլալու մեղքն ունէր: Ամէն անգամ որ վերջուշեմ այդ բազմաշարշար երէցին բանտային կենաց անցքերը, «Վարք Սրբոց»ի գիրքէն Ռոմանոսի էջը կը բացուի աչքիս առջեւ. «Կար մնալ ի կապանս բանտի շարաշար լկանօք զամիսս բազումս, պնդեալ ի կոճեղս յերկոցունց ոտից ի հինգ տեղեաց»: Տ. Ադամ եւ իրեն բախտակից Պոլոսի Տ. Եղիան, Պինկէօլի Տ. Յակոբը, Տիգրանակերտի Զլղատեան Հայրսուրբը, Խարբերդի Տ. Վարդանը, Խուփսի Տ. Փառնակը, Աշվանի Տ. Յարութիւնը, Մալաթիոյ Տ. Մուշեղը, Գաղատիոյ Տ. Ասողիկը, Էֆքերէի Տ. Մատթէոսը, ելն. ելն. ասոր պէս սուրբերը գեցին անցան սակալն իրենց մահագին տաղտապումներով:

պատրաստէր յանկարծ՝ նոր ծրագրին անարգել գործադրութեանը համար: Ո՞չ ապաքէն քրիստոնեայ Հայուն բարեկամ դեսպաններ մեկնած էին մայրաքաղաքէն, Թուրքին զինակից Գերմանն ալ զանազան սմսեղուկ նկատումներով զարկ կու տար այդ գաղափարին. իսկ պատերազմին դեռ եւս չմասնակցող Ամերիկայի Պոլսոյ դեսպան Մր. Մօրկընթաու մինակը չէր կարող թուժք մնալ հուժկու հոսանքին ընդդէմ, թէեւ իր եւ իր տիկնոջ ներկայութիւնը նախախնամութիւն մը եղաւ Պոլսահայ ժողովուրդին համար, մինչեւ իրենց մեկնումը: Նոյնպէս Պապական Նուիրակ Մօնս. Տօլէի հնարաւոր բոլոր ջանքերը թափեց՝ վիժեցնելու ձգտումով 1915ի գարնան կրկին սաղմնուող Իթթիհատի ծրագիրը՝ Պոլսահայոց ամբողջական տեղահանութեան մասին, տարբեր խնդիր թէ այդ ջանքերը ոչ մէկ կշիռ կը ներկայացնէին Թուրք դիւանագիտութեան առջեւ:

1914ի աշնանավերջին՝ Աթանպուլի հորիզոնը կը սկսէր մթազնիլ առաւել քան երբեք: Հոկտեմբեր 1ին կայսերական իրատէ մը Քաբիթիլասսիօնները կը ջնջէր, եւ Ֆաթիհի մզկիթը Ճիհատի ընթերցումը տեղի կ'ունենար յովնախուռն ամբօխի մը ներկայութեան, որ նոյն հրապարակը հսկայ «միթինկ» մը կատարելէ վերջ՝ դրօշներով թափօր կը կազմէր անդր եւ այսր, կամուրջեան պողոտաներուն վրայ, անլուր հայհուհներով, որոնց միակ յանկերգն էր «Գահր օլսունլար», հուսկ ուրեմն Հայու մը հաստատութեան՝ Թօգաթլեանի շէնքէն ներս յարձակում գործելով եւ ամէն ինչ ջարդ ու փշուր ընելով, մինչ միեւնոյն օրը Սան Սթեֆանօ՝ թնդանօթը վառ կ'առնէր Կալաթարիայի մօսքօֆեան յիշատակարանը, որուն տակ ածիւնները պահուած էին 1977ի պատերազմին ինկող Ռուս ռազմիկներուն: Եւ դեռ ինչ վանտալականութիւններ:

Առաջին ահագանգն էր այս որ կը հնչէր՝ օտար պաշտպանութենէ այլ եւս զրկուած Հայոց ակամջին: Պատերազմին յարուցած տագնապները կարծես մոռցած, Իթթիհատականք իրենց բոլոր ոյժերը կը ժողվէին՝ գիշեր ցերեկ դարբնելով նոր հնարքներ, Հայութեան անճիտումին ի սպաս:

Ու կը սկսի գաղափարասփիւռ խօլ գործունէութիւն մը՝ մեծ մասամբ Սեւանիկցիներէ եւ ծայրայեղ ազգայնամոլներէ կազմուած խումբէ մը, վաղժաց մտած Union et Progrèsի գարշածուփ դրօշին տակ: Շաքիր գաւառ մեկնած է արդէն՝ միտքերը հասունցնելու,

մինչ ասդին կը սաղմնուէր «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ն՝ որ ոչ այլ ինչ էր բայց եթէ պատրաստութիւն հրոսախումբերու՝ անդամակցութեամբ մութ անցեալ ունեցող արիւնկզակ «Ֆէտայի»ներու: Այդ վոհմակին պատասխանատուներն էին կառավարական պաշտօնատարներ, եւ անպատասխանատու՝ Իթթիհատի կազաղը:

Ու գիրի կ'առնուի ահաւոր հրահանգը որ հետզհետէ կը հաղորդուի գաւառական ամէն անկիւն: Ամբոխավար քարոզները կը շարունակուին Չարաթողովներու կողմէ, իրենց կեդրոնատեղի ունենալով քաղաքներու անխուսափելի «քլիպ»ները, նոյնիսկ մզկիթները: Բնագղներ կը գրգռուին եւ «պաշտպօզուգ»ներ կը մտնեն նոյն դրօշին տակ: Աղօթատեղիներու բակերուն մէջ, շուկան, տուներնին, սրճարանի անկիւններ, ամենուրեք լսած են վերին պատգամը, հռչակումը Ճիհատին, այսինքն պարզումը Մարգարէին Ս. Դրօշին՝ որ կը տրամադրէր անպայման քաջի անհաւատներուն, իմանալով Քրիստոնեաներուն դէմ, ի հարկին հաւատափոխ կամ կեանագրաւ ընելով զանոնք:

Հայատեացներու այս ջոկորին գլխաւոր բարուրանքն էր, Հայոց վրայ ի գործ դրուած խժոժութեանց առթիւ, թէ Տաճկահայը նշկահած է կառավարութեան դէմ. եւ այս զրպարտութեան ապացոյց կը ծառայէր կարծեցեալ ապստամբութիւնը Վանի, մինչդեռ տեղւոյն ժողովուրդը՝ կուսակալ Ճէվտէթի սկսած հալածանքէն վերջ՝ դէպքերու բնական բերումով դիմած էր ինքնապաշտպանութեան, չմեռնելու համար պարզապէս:

Ուրիշ բարուրանք, նոյնքան փցուն ու մտացածին, թէ Ռուսիոյ դէմ գուպարող օսմանեան բանակին նահանջի գիծը վտանգի տակ էր Հայ «քօմիթէճի»ներէ եւ թէ երկրին բոլոր սահմաններուն վրայ յեղափոխական շարժում մը կար. եւ այս ամէնը (զարմանալի եւ անիմանալի մտայնութիւն), տարիներէ հետէ հարստահարեալ իրաւագուրկ ժողովուրդի մը կողմէ՝ որ նոյնիսկ չունէր բաւարար զէնք՝ վտանգի պահուն իր գոյութիւնը փրկելու համար: Նկատելի գլխաւոր պարագայ մըն է մանաւանդ Սարը Գամիշի 1915 տարուայ Յունկարեան պարտութիւնը, երբ Թուրքը երկու բանակ կը կորսնցնէր հոն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար որ Եւս առաւել պրկուին արգէն լարուած տրամադրութիւնները:

ՊՈԼԻՍԻ ԱՔՍՈՐՆԵՐԸ

Ամէն բանէ առաջ, սեւ ծրագիրը յաջողապէս գլուխ հանելու լաւագոյն միջոց՝ բնաջնջումն էր Պոլսահայ մտաւորականաց, որպէսզի պատահական խլրտումներ տեղի չունենային բնաւ եւ Կեդրոնը Գաւառէն զատուէր միանգամ ընդմիջտ, որով՝ Անատոլուի հեռաւոր անկիւններուն մէջ ապրող Հայութիւնը մնար անգլուխ եւ անառաջնորդ, գալիք փորձանքներու հանդէպ՝ ոչխարի համակերպութիւն ունենալով իրեն բաժին:

Այդպէս ալ եղաւ 11/24 Ապրիլ 1915ին:

Կիրակի կարմիր էր ըստ հայկական օրացոյցի՝ այդ առաւօտը երբ կը լուսնար: Այդ կարմիրը եղբրականօրէն պիտի գուգորդուէր Հայ Ազգին ճակատագրին: Կանուխէն սարսափի մատնուած էր Պոլսահայ բնակչութիւնն ամբողջ: Շաբաթ գիշերուէն, ամէն արուարձանի Հայութիւնը զոհերու իր բաժինը տուած էր: Կէս գիշերանց, գրեթէ միեւնոյն ժամուն, իրենց տուններէն ժողվրւած էին եկեղեցականներ ու մտաւորականներ, գրագէտ, երեսփոխան, բժիշկ, փաստաբան, հրապարակագիր, ուսուցիչ, ազգային գործիչ, նաեւ զանազան միութիւններու՝ կառավարութենէ վաւերացեալ ներկայացուցիչներ, համախումբ 270 հոգի՝ որոնք տարուեր էին նախ «Էմնիթը ումումիէ», հոնկէ ալ կեդրոնական բանտ, ուր գիշեր մը միայն ի դիպահոյ մնալէ վերջ՝ դարձեալ գիշերանց առաջնորդուեր էին Սիրճէճիի նաւամատոյցը, յետոյ շոգենաւով փոխադրուեր՝ Հայտադր Փաշայի կայարանը: Հոն, մասնաւոր կառախումբ մը կը սպասէր շողիի վրայ:

Երկօրեայ ուղեւորութենէ մը վերջ, բոլորն ալ կ'իջեցուին Սինճանֆէօյ՝ ուրկէ կառքերով եւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ կը տարուին, 84 հոգին Այաշ, մնացեալներն ալ Գողատիոյ ճամբով Չանդրի: Բացի մէկ քանիներէ (որոնք յաջս կառավարութեան նուազ «ստանդաւոր» նկատուելուն՝ փոխադրուեցան այլուր, նաեւ անոնցմէ՝ որոնք ազդու եւ արագ դիմումներու շնորհիւ հայրենագարձ ըլլալու քախտաւորութիւնն ունեցան), մնացեալներուն վիճակուեցաւ մահերուն ամենէն անգութներովը վերջացնել կեանքերնին, լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ, անանուն եւ ամայի վայրեր,

իրենց տարագրութենէն քանի մը ամիս յետոյ :

Գիրքիս բնոյթը շնորհելով մի առ մի կենսագրել տյոյ աշխարհական զոհերն իրենց նահատակութեան մանրամասնութիւններով, կր բաւականանանք իրենցմէ գլխաւորներուն յիշատակութեամբ. — Գրագետ-հրապարակագիր՝ *Խաթակ, Ակնունի, Ռ. Զարգարեան, Տ. Քէլէկեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Հրանդ, Ս. Բիւրատ, Ս. Սինասեան, Արտ. Յարութիւնեան, Բ. Շահադզ, Լ. Լարենց, Փայլակ, Զէօկիւրեան, Էդրարք, Գ. Բարսեղեան, Բանագոդ, Ե. Սուգիկեան, Խոր Տիրունի, Ա. Տորեան, Գ. Եսայեան, Մ. Թապազեան, Գ. Հիւրմիւզ, Գ. Տիրացուան, Յ. Թերզեան, Պետիկ, Հ. Համբարձումեան, Շ. Քրիսեան: Բժիշկ-գրագետ՝ Ն. Տադուարեան, Ռ. Սեւակ, Կ. Փաշայեան: Բժիշկ՝ Ս. Միսքեան, Լ. Պարտիզպանեան: Փաստաբան-գրագետ՝ Գ. Զօհրապ, Յ. Շահրիկեան, Ա. Գասպարեան, Ա. Տ. Մտտթէոսեան: Փաստաբան՝ Տ. Երկանեան, Մ. Գունտազեան, Գ. Արմունի, Պ. Դանիէլեան: Ազգային ու կրթական գործիչ՝ Հ. Պօյաճեան, Վարդգէս, Մարգպետ, Յ. Զանկիրեան, Ե. Զափուշեան, Յ. Գմբէթեան, Շահպադ, Ս. Բարսեղեան, Ս. Սուրն, Յ. Բարսեղեան, Խ. Իսարէճեան, Հրաչ, Ա. Շահէն, Ն. Փափազեան, Ն. Զաքարեան, Թորգոմ, Ա. Հայրիկեան, Տ. Աշխարունի, Արծրունի, Ս. Նորատունկեան, Մ. Հայկազն, Ե. Պէյլազեան, Գ. Հիւսեան, Վ. Արապեան, Լ. Ազապապեան, Ն. Շահնուր, Սաքօ, Վ. Քէշեան, Բ. Ֆէրուխան, Մ. Փրոսեան, Տ. Պողոտիկեան: Առեւտրական՝ Բոստոմ, Վ. Սամուէլօֆ, Կ. Բէյրսեան, Ա. Խաղիսպեան, Պ. Գալֆաեան, Թ. Մենծիկեան, Ա. Ճամպուզ, Օննիկեանք, Գ. Թէրճիմանեան, Լ. Շաշեան, Պ. Գալֆաեան, Մ. Ստեփանեան, Գ. Զուհաճեան, Կ. Պէյլիքեան եւլն. եւլն. : Դերասան՝ Ե. Շահէն:*

Ստորեւ կր տրուենք եկեղեցական դասուն պատկանողները, *վերապրողներն անջատելով վախճանողներէն:*

Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան. — Ծնած է 1869ին, Քէօթաշիա. նախնական կրթութիւնը ստացած հօն եւ Պրուսա: 1881ին կը զրկուի էջմիածին: Տեղւոյն Գէորգեան ձեմարանէն ուսումնաւարտ կ'ելլէ 1890ին եւ կը հետեւի մասնագիտական ուսմանց՝ զորս կը լրացնէ 1893ին ու նոյն տարին վարդապետ կը ձեռնադրուի Մկրտիչ Կաթողիկոսէ, ձեմարանի երաժշտական ուսուցիչ նշանակուելով: 1896ին կը մեկնի Պերլին եւ 3 տարիէն կը կատարելագործէ երաժշտական

ուսուումը: 1899ին դալրապետ կը կարգուի Մայր Աթոռոյ եւ երաժշտութեան ուսուցիչ Ճեմարանի: Երկար տարիներ կը շրջի Ռուսիա, Եւրոպա եւ Թուրքիա, ծանօթացնելով Հայ եկեղեցական եւ աշխարհիկ երաժշտութիւնը, դասախօսութիւններ ընելով եւ իր մարգարէ երկսեռ երգչախումբերուն հետ փայլուն համերգներ տալով: Ունի շարք մը տպեալ եւ անտիպ աշխատութիւններ եւ գիտական ուսումնասիրութիւններ:

Կոմիտաս վարդապետ Հայ ժողովրդական երգերը քաղելով Հայաստանցիներու բերնէն՝ դաշնակաժ եւ վերակենդանացուցած է զանոնք եւրոպական մեթոտով: Այդ երգերուն եւ համերգներուն ի լուր, Հայութիւնն ինքզինք աւելի Հայ զգաց, եւ ճանչցաւ թէ անոնց հնդինակը մէկն էր ազգային գիտակցութեան գորթումին ազդակներէն: Աղէտէն տարի մը առաջ Փարիզ կը գտնուէր, երբ հոն գումարուեցաւ «Երաժշտական Միջազգային Համաժողով»ը՝ որուն Հայ Ազգն ալ մասնակցեցաւ յանձին Կոմիտաս վարդապետի, որ կատարեց երկու դասախօսութիւն. 1. Հայ եկեղեցական հիմ խագերը, 2. Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը: Նախագահ-ուսուցչապետ Լուի Լալուայի խնդրանօք՝ անիկա պատրաստեց Հայ երաժշտական Տաղաչափութեան եւ Ամանակի կազմութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մըն ալ, որ խոր հիացումով ունկնդրուեցաւ օտարազգի վարպետներէ:

Ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի բարեխօսութեամբ հազիւ կարելի եղաւ զինքը վերադարձնել Չանդըրիի իր աքսորավայրէն: Բարեկամաց եւ աշակերտներու տեսութենէն գրեթէ զուրկ, Կոմիտաս վարդապետ պատերազմի ընթացքին տպրեցաւ Բերայի իր մենարանը, պարտաւելով իր մասնագիտութեամբ, առանց կարենալու սակայն միտքէն փանել կրկին աքսորուելու միջառանջը որ հուսկ ուրեմն ընկճեց զինքը: Խելագար եւ թշուառ վիճակի մէջ մնաց Շիշլիի Լա-Փէ հիւանդանոցը, մինչեւ որ համակիրներ Զինադադարէն յետոյ փոխադրեցին զինք Փարիզ: Խնամածու բժիշկներ ափսոս որ թերահաւատ են դեռ իր ապաքինման մասին: Այսպէս ահա տապալեցաւ Հայ երաժշտութեան վերակենդանացուցիչ՝ այս հոյակապ վարպետը Թուրք բռնակալութեան սեւ թաթերուն տակ:

Գրիգորիս Մ. Վրդ. Պալագեան.— Մն. 1878ին Եւդոկիա, աշխարհական անուամբ Գրիգոր: Վեց տարեկանին Պոլիս գալով՝

նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Թաղային դպրոցներու մէջ. 1886ին կը մտնէ Կարնոյ Սանասարեանը, շրջանաւարտ ելլելով հոնկէ 94ին: Կը մեկնի Գերմանիա, արհեստագիտական Technikumներու մէջ հետեւելով մեքենագիտութեան եւ ելեկտրագիտութեան: Երբ Հայկական Կոտորածները կը սկսէին, կ'ուստէ նուիրուիլ ազգին, մտնելով կուսակրօն եկեղեցականութեան մէջ, իբր խոհեմագոյն միջոց՝ հալածանքէ զերծ մնալու(!): Կը դառնայ Պոլիս եւ կը քաշուի Արմաշու Դպրեւանքը 1899 Օգոստոսին, սարկաւազ ձեռնադրուելով Դուրեան Սրբազանէ եւ ստանձնելով գերմաներէնի դասաւանդութիւնը: 1905ին վարդապետ կը ձեռնադրուի նոյն վանահայրէն եւ պահ մը քարոզչութիւնը կ'ընէ Գուգլունճուգի: Կը կոչուի Պիլէ-ճիքի, տարի մը ետք ալ Գասթէմունիի առաջնորդական տեղապահութեան, մինչեւ անձնական քարտուղարութեան պաշտօնը Մաղաքիա Ս. Պատրիարքի մօտ: Կաթողիկոսական ընտրութեանց առթիւ իբր պատգամաւոր կը մեկնի էջմիածին, ոյժ տալով Իգմիրլեան Սրբազանի քանտիտայութեան, ապա միասին կը մեկնի Ռուսիա, «Բիւզանդիոն»ի մէջ նկարագրելով հայրապետական այդ ուղեւորութիւնը «Հիւսիսային Ուղեւոր» եւ «Հրայր» ծածկանուններով: 1910ին կը ղրկուի Տրապիզոն՝ կուսակցական կոիւնքեր հարթելու համար, այնուհետեւ Կարին՝ Սանասարեանը Սեբաստիա փոխադրելու: Ազգային երեսփոխան, անդամ Կրօնական Ժողովի, Դպրեւանքուց խնամակալութեան եւ Իգմիրեանց Գրական Յանձնաժողովի վարած է նաեւ ազգային գրադարանի մատենադարանապետի պաշտօնը: Պաշտօնեան պատերազմին երբ Հայկական Հարցն արծարծուելու վրայ էր Պատրիարքարանի մէջ, ընդհանուր քարտուղար կը կարգուի կազմուած «Ապահովութեան Յանձնաժողով»-ին, մանաւանդ այդ պաշտօնովը փուշ մը դառնալով կառավարութեան աչքին: 1913ին կը մեկնի Պերլին՝ համալսարանական ուսումը կատարելագործելու, երբ համաշխարհիկ պատերազմը կը ծագի եւ կը ստիպուի Պոլիս դառնալ:

Արստրուած է Չանղըրի եւ հոգեւորապէս մխիթարած հէգ Վարուժանն ու Սեւակը, որոնք «Հոգւոյ անմահութեան» վրայ ճառել կը խնդրէին իրմէ՝ վախճանին նախատեսելով: Ամիսներ հոն կղզիացեալ ապրելէ վերջ՝ բնիկ ամբողջ Հայութեան հետ ճամբայ հանուած է դէպի Տէր-Ձօր, նոյն կարաւանին խառնուած՝ վտարանդի շրջելով

Զօրում, Եօզդատ, Կեսարիա, Հաճրն, Կարս Փայտր, Օսմանիէ և Խուլահիէ, յաճախ մահը դիմադրաւելով, մինչև իր փախուստը, սքեմ ու փակեղ մէկդի թողած (այս վերջինն Այրս գետ նետած ի Զօրում), Ամանոսի կողմերէն գէպի Պէլէմէսիկ՝ ուր պաշտօնի կոչուած է Ռօզանթալ, ապա Պ. Գրիգորեան ծածկանուէններով և ուրիշ գիշերանց խոյս տուած է կրկին, հետապնդումի մը հետևանք: Բաւական տտեն Ատանա՝ Տօքթ. Վարդապետեանի տունը ծուարած ապրելէ վերջ, յաջողած է գերման սպայի տարագով Պուլիս մտնել պատերազմը գեռ չաւարտած, այնուհետև անցնիլ Փարիզ և իր անձնական տպարանը հիմնել հոն, վարելով «Այգ» շարաթաթերթի խմբագրութիւնը: — Երկերը. «Անիի Աւերակները» տպուած, և «Հայ Գողգոթա» որ Ազգաի տարիներուն նկարագրականն է 409 էջ՝ ի մօտոյ լոյս բնծայելի: Այժմ Մանչեսթր:

Յովիան Ծ. Վրդ. Կարապետեան.— Ծն. 22 Յունիս 1888ին Պրուտս, որդի՝ Աւետարանական Հայոց հովիւ Պատ. Տիգրան-Ղազարոս Կարապետեանի, աշխարհական անուամբ Ներսէս-Յովհաննէս: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ անդ և Պարսիզակ: 1905ին Ռուդերթ Գօլէճ մտնելով՝ 5 տարի վերջ ընթացաւարտ կ'ըլլայ. յետոյ կ'ուղևորի Ամերիկա, ուսումը կատարելագործելու: Տարի մը Հարիֆօրաի, երկու տարի ալ «Եունիոն» (Նիւ Եորք) տատուածարանական ճեմարաններուն կ'աշակերտէ և վերջինէն B.D. վկայականը կը ստանայ, նաև Գոյումպիա համալսարանի մէջ մասնաւոր դասընթացքի հաւելելով՝ պսակաւոր կ'ըլլէ M.A. վկայականով: Նոյն միջոցին կը վարէ քարտուղարութիւնը Հայկական Միութեան Կեդրոնական մարմնոյն: Այնուհետև ազգին ծառայելու ետանգովը բարբոքուն, կ'ուխտէ կուսակրօն ըլլալ և 1914ի գարնան Նոր Աշխարհէն կը հեռանայ գէպի Այրարատ: Յունիս 16ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Բագարատ Եպս. Վարդապետեանէ յէջմիածին՝ ուրիշ Պուլիս անցնելով, նոյն տարւոյ Օգոստոս 27ին քարոզիչ կը կարգուի Կէտիկ-Փաշայի, միաժամանակ ստանձնելով Ս. Պատրիարք Հօր անձնական քարտուղարութիւնը:

Երիտասարդ, աշխոյժ, ուսումնական, օժտուած բեմասացի կարողութեամբ (աւելցուցէք Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ գանուողի իր հանգամանքն ալ), ուստի բնական էր որ զինքն ալ նետէին Հայ մտաւորականներու աքսորախումբին մէջ: Աւելի քան

Եօթ տմիս՝ նժդեհի զժնդակ կեանք մը կը բոլորէ Չանդրբի մէջ, աշխարհական այնքան ազգակիցներու նման, և Գրիգորիս վարդապետի հետ կը ջանայ կորով ներշնչել բոլորին, սարսափի այդ անմոտանալի օրերուն, Էրբ օրը կը լուսնար՝ «բարի»ն հետը չըրեր լով և իրենց շարքերէն շատեր կը բռնէին Անձանօթի ճամբան։ — Բախտակից Ֆէրիքօյի Տ. Վարդանի, փաստարան Գ. Չերագի և զրազէտ ուսուցիչ Ս. Շամսանճեանի, որոնք 1915ի ձմեռնամուսին հեռացան Չանդրբի և հաստատուեցան Ուշագ, մինչեւ Զինդադարի կնքում հոն անցունելով նժդեհի 3 սեւ տարիներ, և որոնց հետ Յովհան վարդապետ հայրենագարձ եղաւ, արժանանալով փաստօր ընդունելութեան մը՝ իր թաղին ժողովուրդէն։ Քարսիչ Կէտիկ-Փաշայի և Պալաթու, անգամ Կրօնական Ժողովի, 20 Յուլիս 1915էն մինչեւ 5 Օգոստոս 1920 առաջնորդական տեղապահ Իգմիր, ծայրապնութեան տափճան ստացած Զաւէն Ս. Պատրիարքէ։ 8 Յունուար 1921ին կը մեկնի Ամերիկա՝ այժմ հովի Նիւ Եորքի Ս. Լուսաորիչ եկեղեցւոյ։ Իր տեսլականն է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամենակենսական մէկ պէտքը լրացնել — զարգացեալ և ժամանակին սկսւոյն համաձայն պատրաստուած պաշտօնէութիւն մը հասցնել, որուն համար ուխտած է աշխատիլ։

✓ Յուսիկ Ա. Քեհլ. Քաջունի. — Ծն. 1851ին Արարկիր, աշխարհական անուամբ Յակոբ Հագորեան, ուսած և ուսուցած անդ։ Քահանայ ձեռնադրուած 1886ին ծննդավայրին Ս. Լուսաորիչ եկեղեցւոյն վրայ՝ նոյն տանի առաջնորդ Եղնիկ Եպս. Ապահունի, Գաւառական և Կրօնական Ժողովներու անդամակցած, իսկ ի բացակայութեան Ս. Առաջնորդին՝ շարստարի վարած Արարկիրի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն, մինչեւ պալթում մը 1895ի ապրիլին, և իբր զարգացեալ կզեր՝ կառավարութեան ուշադրութիւնը զրաւելով՝ քաղաքական յանցաւորի ամբաստանութեամբ կը բանտարկուի հոն և ի իջրերից 2 տարի։ Կեդրոնէն կառարուած ազգու հետապնդումներ կը յաջողցնեն մահուան զստապարտութիւնը բեկանել և Պալիս փոխադրել զինք, և Տ. Յուսիկ կը սկսի պաշտօնավարել հոս ընդ հսկողութեամբ Ազգ. Պատրիարքարանի։ Սահմանադրութեան հռչակումին, Ազգային Կեդրոնական Ժողովի ընտրութեանց տակն կ'ընտրուի երեսփոխան, նաեւ Կրօնական Ժողովի անգամ, մինչեւ իր աքսորումը մասնակցելով արդիւնաւորապէս այդ կրկնակ

ժողովներուն: Պաշտօնավարած էր նաեւ Եէնի-Գափու եւ Սկիւտար Ս. Կարապետ:

Իր կոչումին յար հաւատարիմ եւ իր մականունը տառապէս արդարացնող այս բազմաշարժար եւ ուսումնական երէցը — որ Հուրրիէթէն տապին՝ չէր բաժնուած ազգային շրջանակներէ —, յաշո Թալէաթի կառավարութեան՝ անշուշտ արժանի էր խառնուելու Ապրիլ 11ի կարաւանին:

Վախճանած է տարագրութեան ճամբուն վրայ, չտոկալով դժպէտի զրկանաց եւ տառապանքի:

Վարդան Քենյ. Գարակէօզեան. — Ծն. 15 Յուլիս 1877ին Գում-Գափու, աշխարհական անուամբ Ուրեատէս: Ուսումը Մայր Վարժարանն ստանալէ վերջ՝ պահ մը դեղագործութեամբ եւ ստեղծարարի կր պարապի: 1896ի սկիզբը կ'անցնի Մեծ-Նոր գիւղ (Եալովա) ուր իրր ուսուցիչ եւ երաժիշտ պաշտօնավարած միջոցին, Պանքայի դէպքին՝ իրր յեղափոխական ձերբակալուելով, 21 օր Փազարքէօյ բանտարկուելէ յետոյ կր փախչի Պոլիս, ուր դարձեալ կր բանտարկուի 16 օր: Ազատ արձակուելուն՝ կր մեկնի Ռուսնուզ, 1898-1900 պաշտօնավարելով տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ գաստիա-րակ-երաժիշտի պաշտօնով, երր Սապահգիւլեան տեսուչ էր հոն: 1900ի դարնան կր դառնայ ծննդավայր, Ֆէրիքէօյի Թաղական Խորհրդոյ քարտուղար եւ «Վարդանանց»ի գարապետ կարգուելով, մինչեւ քահանայ ձեռնադրուելը նոյն եկեղեցիին վրայ 30 Ապրիլ 1907ին՝ Հմայեակ Արքեպս. Դիմաքսեանէ:

Ինք եւս Պոլսահայ մտաւորականներու խումբին հետ աքսորուած է Չանդլորի, ութամսեայ փտարանդի կեանքին մէջ ենթարկուելով ոստիկանական հալածանքներու եւ երկարատեւ հիւանդութեան, նաեւ ականատես ըլլալով աշխարհական բախտակից ընկերներու այլ-յուր փոխադրութեան սրտաճմլիկ տեսարաններուն: Մնացածներէն 32 հոգիի՝ Պոլսէն գտտ ամէն տեղ ընակելու մասին տրուած արտօնութենէն օգտուելով, 27 Հոկտ. 1915ին 8 ընկերներով ճամբայ կ'իյնայ եւ դժնդակ ուղեւորութենէ մը վերջ կր ժամանէ Ուշապ, Յովհան Վարդապետի, Զեբազ Գասպարի եւ Շամտանճեան Միքայէլի հետ ընկերովի, շարունակելով ապրիլ ոստիկանական խիստ հսկողութեան տակ, հոն երբեմն առեւտուրով, երբեմն բժշկութեամբ եւ վերջերս ալ ազգային վարժարանի մէջ ուսուցչութեամբ պարա-

պելով: 17 Նոյ. 1918ին աքսորակից նոյն անձերուն հետ կը դառնայ Պոլիս եւ կը շարունակէ քահանայապօրժել միեւնոյն եկեղեցին:

Պատ. Կարապետ Քերոբեան.— 60 տարու, Պալլքէսէրցի, ուսած Մարգուանի Աստուածաբանական Ճեմարանը, միշտ պաշտօնավարած Միսիոնարաց մօտ ի Պայալ Հատուղ՝ իբր աշխատակից Տթթ. Հէրիքի, Ա. Գրոց փորձերը նայող, քարոզիչ Սամաթիոյ, վերջին տարիներն ալ «Աւետարներ»ի պատասխանատու տնօրէն, եւ այդ իսկ պատճառաւ խառնուած մտաւորականներու կարուսանին:

Պատ. Քերոբեան Կոմիտաս Վարդապետի հետ Զանդրորիէն Պոլիս վերադարձող 8 հոգիներց խումբին մէջն էր, փրկուած՝ փորձանաւոր դէպքերէ եւ աւելի հեռաւոր չկօթակէ, շնորհիւ ամերիկեան դեսպանատան: Այժմ Ամերիկա:

ՊՈԼԻՍԻ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

Հարիւրաւոր մտաւորականներու միահասօյոյն տարագրումէն 2 տմիս վերջն էր որ Սթանպուլի Պատերազմական Ատեանի չէնքին առաջքը կախաղան կը բարձրանային 10 տմիսներէ ի վեր բանտերու խորր տուայտող եւ հարցաքննիչ դատաւորներու առջեւ ելլող 20 երիտասարդ Հայեր, բոլորն ալ գաւառացի, 15 Յունիսին, Թալէադի ոճիմը տապալելու մօտք դաւադրութիւն մը սարքած ըլլալու ամբաստանութեամբ, իբր Հնչակեան:

Ահա անուններնին.— Փարամազ, Տթթ. Պէննէ Թորոսեան, Արամ Աշրղպաշեան, Գեղամ Վանիկեան, Երուանդ Թօփուզեան, Ռուրէն Կարապետեան, Յովհ. Տ. Ղազարեան, Թովմ. Թովմասեան, Յակոբ Պասմաճեան, Մուրատ Զաքարեան, Մկր. Երէցեան, Գարեգին Պօղոսեան, Արմ. Համբարձումեան, Երեմիա Մանուկեան, Արր. Մուրտեան, Մինաս Քէչիշեան, Սմբատ Գրլըճեան, Գառնիկ Պօյաճեան, Հրանդ Եկաւեան եւ Պօղոս Պօղոսեան:

Իսկ 18 Յունիս 1916ին կը կախուի միեւնոյն վայրը գօլէճական ուրիշ Հայ մը՝ Հրանդ Աղաճանեան, մէպուս Փաստրմաճեանի կեղծ մէկ նամակը դիտումնաւոր կերպով իր հասցէին զրկուելով՝ նոյնպէս իբր գաւաղիւր ամբաստանուած: Դարձեալ, 13 Մարտ 1916ին Աստիփազարէն Պոլիս բերուելով կը կախուին Երեք Հայեր, Կրպ.

Փաթեակեան, Խորէն Երամեան եւ Գր. Գալեան, իրր զաւանաններ իթթիհատի:

Մահուան պատիժի մը գործողութեան պարագային, օրէնք է որ պաշտօնապէս զիմուի Պատրիարքարան, մահապարաներուն վերջին հոգեւոր պէտքը կատարել տալու համար՝ խոտափանահայր քահանայի մը կոչումով: Կառավարութիւնը սակայն շտեղծ յարգել այդ տարրական ձեւակերպութիւնն իսկ եւ բաւականացաւ զիմելով ամենաբարձր եղանակի մը, որ ահա.—Վերջին պահուն, իրիկնամուտին, ինքնաշարժ մը կ'իջնէր Գում-Գափու, եւ մէջի ստիկանները՝ նոյն միջոցին փողոցէն անցնող աէրաէր մը բռնի հեծցնելով կառք՝ կը սուրային զկար Սուլթան Պալապիա, մինչ «Աստուծոյ պաշտօնեան» ահաւոր անցուցարձին անգիտակ՝ զմը կ'աղերսէր շուրջիններուն, իմանալու համար իր անակնկալ սուսանցումին շարժառիթը: Յանրաւի ահուգոյի մասնաւոր եւ քսան արեւներու յանկարծական խաւարումին հանգիստաւեւ եղող այդ երէցն էր ահա

Գալուստ Քեկլ. Պօղոսեան, որ Պատերազմական Առեանի Գօղուշր տարուեցաւ չիտակ եւ հոն տեսաւ 20 Հայրօրդիներ, ճերմակ շապիկներ հագած, վերջին վայրկեաններին համբելու գահանգապին սպասումով մը: Տ. Գալուստ, այլյայլմէ եղած, իր ազօթքը մըմնջած է անոնց կողքին եւ քիչ յետոյ տկանաւեւ եղած բոլորին ալ վիզերուն պարսրման՝ 20 ետսանիներու բարձունքէն սակախուող շուանէ զետոյին մէջ:

Մնած է 1869ին Տիգրիկ, աշխարհական անուամբ Պօղոս, ուսած անդ: 1880ին Պոլիս պանդխտելով՝ տեւատրով կը գրադի եւ կ'անգամակցի Մայր Եկեղեցւոյ զարաց գասուն, մինչեւ իր ձեռնադրութիւնը Գ. Ալվահրիճեան Արքագանէ՝ 7 Ապրիլ 1907ին: Հուրիւթիթի նախօրերուն կադմակերպած է գաղթականաց յանձնախումբ մը՝ Մ. Յովհաննէսի, Յ. Գրիլճեանի եւ այլոց անգամակցութեամբ: Կիլիկեան եղեանին՝ սգարկուած է Ատանա, ազատուած Հայութեան հոգեւոր պաշտօնով: Հոն, ետսմեայ իր ազգանուէր գործունէութեան խեթի նայած է կուսակալ Ալմալ (աղա փաշա) եւ աքսորի որոշում տուած: Տ. Գալուստ Պոլիս ապաստանած է Սոսյ Կաթուղիկոսին թեյադրութեամբ: Տխուր ճակատադրականութեամբ մը, իրեն վիճակուած է գարձեալ խոտափանահօր զեր կատարել իր թէլ գասալիք այն Հայ գինուորներուն՝ որոնք հրացանադարկ եղան մայրաքաղաքիս

չըջակաները:

Մայրաքաղաքին մէջ իրարու հակաէ կանգնող այդ կոտորածներն ու քառահաճ մահապատիժները չէին ուրիշ բան, բայց եթէ բարբառուն սպառնալիքներ Պոլսոյ մնացորդ Հայութեան եւ անոր թեւաբեկ Պատրիարքին . . . :

ՆՈՐԷՆ ԱՔՍՈՐ

1915ի ամառը շատ ազդեցիկ եղաւ Պոլիս հաստատուած Հայ պանդուխտներու համար: Ընդհանուր Ազատագրութեան անօրէնութեան Ա. ճիւղին պէտք մէջմէն (որ ամենամեծ դերը կատարեց Պոլսահայ աքսորի սառն), նաեւ ոստիկանութեան անօրէն Պէտրիի նախաձեռնութեամբ ու հրամանաւ կը սր ձերբակալուեցան մայրաքաղաքիս մէջ բնաւնիք կողմնաւոր հազարաւոր դարիկ ազգայնաբան, փողոցներէ, խանութներէ եւ խաներու անկիւններէ խումբ խումբ հաւաքուած, որոնք օրերով Միախրիյէլիի որջը ձեռնալէ եւ անօթի պառկելէ վերջ՝ աքսորուեցան Պիլէճիքի ճամբով հեռիտուն գէպի Պօլանլի, իրենց ճամբուն վրայ ալ կրելով կեղեքումներ եւ անյուր նախապնդանքներ: Քսան հազար հոգի կը հաշուելին սառնք, հարիւրին 95ը՝ ձեռնի, քաղցին եւ անդադրում քայլելուն շտկալէն ինկած եւ այլևս ոտքի չկած, մեծ մասամբ անուս այլ անվնաս երիտասարդներ, որոնց միակ մեղքը՝ Հայ անունը կրելնին կը, մարդեր որոնք տարին ամբողջ ծառայի, գոնապանի, բանտարի, կամ որ նոյն է կամաւոր աքսորականի իրենց չքոտի կեանքը կ'ապրէին արզէն Սթանպուլի մայրքաղաքն վրայ, եւ որոնց միակ մասնագութիւնն կը իրենց անձէն գրկել միշտ՝ իրենց կարօտ սիրելիներուն ստակ փութացնելու համար հայրենիք:

Յախտուն չկօթակներու մասնուած այդ պանդուխտ Հայերու շարքին՝ կային ստուարաթիւ համախրակներ ալ, որոնք ազդեցիկ աքսորէն ստալ բախտաւորութիւնը ունեցեր էին Սթանպուլի Կեդրոնական Խանութի թիւակով՝ առժամապէս գերծ մնալու բնականաբար աքսորանքէն: Այս տղերքը գրողը 1915-16ի տարեշրջանին բախտակից եղած ըլլալով անոնց, վերահասու կրցաւ ըլլալ ինչ բոլորն ալ գահերն էին անյուր գրադարանութեանց, որով անխրատ օրէն վճիռներ բնականաբար

այն հայահալած սինդրոր Ասեանէն որ «Տիւմար Հարպր Էօրֆի» կը կոչուէր եւ որուն նախագահն էր Նաֆրոյ: Նոյն բանտին հովիւն էր, շարափր մէյ մը պաշտօնապէս այցելող:

Պետրոս Քիւնյ. Կարապետեան.— Մն. 1858ին Ռոստոթօ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած է Պոլիս, 1895 Փետրվարին ձեռնադրուած Մաթթէոս Եպս. Իգմիրլեանէ, երկիցս անգամակցած Դատաւարական Խորհուրդի, 1910էն ի վեր կարգուած այցելու հովիւ Պոլսոյ Կեդրոնական Բանտի:

Ազատութիւններն մէկէնիւմէկ կորսնցնող Հայերուն համար ճշմարիտ «Տէր Հայր» մը եղաւ ինք, եւ ամէն անգամ որ մտաւ այդ դժուարէն ներս՝ իր օրհնութիւններով եւ մխիթարական խօսքերով յոյս պոյսացնող մտքով սիրտերու մէջ, քանի մը հեղ նպատաւ ալ բաշխեց կարօտ ուղղակիցներու, փրկութեան կամ օգնութեան պատար ու բերանացի խնդրանքներ սիրալոյսով ստանձնեց, եւ, ի վեր քան զամենայն, 20 Հնչակեաններու կախաղան բարձրանալէն 4 օր յետոյ — Գիւտ Նշխարաց — Հայ բանտարկեալները հովուելուն առթիւ՝ յունական մատուռին մէջ հոգեհանգիստ կատարեց պապապօղի, մեր Ազատագրութեան դատին համար անմահ զոհուողներուն վերյուշմամբ: Կամարակապ գնդանին այդ միմաստուեր խորշին մէջ, զուրսեցի եւ Պոլսեցի բանտարկեալ Հայերս ամբողջ ծունր կրկնեցինք նոյն օրը բիւզանդական դարասր այդ հինաւուրց սրբալոյսին քարէ յատակին վրայ եւ «Ազգիս Հայոց ամբար պատուիւն» հեծկրկացինք Տէր Ողորմեաի պահուն: Ու խունկի ծուխերուն եւ աչքերնուս մշուշին ընդմէջէն, կը թուէր մեզ անսնել յուսադատակ՝ պոլսիները Փարամապին եւ իր քամբախա ընկերներուն, որոնք, քանի մը օր առաջ, մենէ քիչ մը անդին, ինկեր էին Մեծ Երազի ճանապարհին . . . :

Ամենուս վիշտին հաղորդակից եւ մեզ բարոյական կորով միշտ ներշնչող այս պատուական երկցը, կրած բուռն յուզումներուն հետեւանօք՝ այսօր կաթուածահար ինկած է եւ իր օրհնածայն ալկուն ուշ եւս կը լսուի իր լեզուաւ շուրթերէն՝ Մայր Եկեղեցւոյ կամարներուն տակ:

Լրտեսներու անհուն ցանց մը բազմահիւստեւած էր Պոլսոյ մէկ ծայրէն միւսը: Որեւէ պատահական ցուցմունքի վրայ, իր շուքէն վախցող ամենէն անվնաս Հայն իսկ կ'առաջնորդուէր պահականոց

եւ անկարելի է որ չկրէր նախնական խոշտանգում մը որ ապա յանգէր առնուազն քանի մը ամսուան դատապարտութեան, կամ ամենէն ընթացիկ պատիժին՝ աքսորի: Անմոռանալի են անունները «Գրամը Սիասի» կոչուած կաղաղին տնօրէն Բէշատի (դաժան հարցաքննիչ Հայ մտաւորականաց, շատին աքսորի հրաման արձակած, նոյնիսկ եթէ անոնք կուսակցութեան մը չպատկանէին), Պատերազմական Ատեանի նախագահ Նաֆըզի (որ 5-10 վայրկեանի մէջ ամիսներու եւ տարիներու վճիռներ կ'արձակէր անվրէպ՝ երբ դէմինը Հայ ըլլար) եւ «Մէրքէզ Գոմանտանի» Ճէվատի (որ 20 Հնչակեանները կախեց ի Սուլթան Պայազիտ եւ հաւելի տանջանքներու ենթարկեց ձերբակալուած ու տակաւին վճիռ չկերած բազմաթիւ Հայորդիներ):

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Ամէն ինչ սկսած էր սանձակոտոր ընթանալ: Հայոց Պատրիարքութիւն եւ Պատրիարք անուանապէս գոյութիւն ունէին այլեւս, իսկ Ազգային Վարչութեան ստուերն իսկ չէր մնացած: Իսկ Թալէադ — Հայ Յեղին այս Բէլլաթը՝ որուն գործած անհաշիւ ոճիրներուն հաշուեյարդարը մէկ անգամէն կատարեց 15 Մարտ 1921ին ի Շառլօթէնպուրկ (Պերլին) Սողոմոն Թէհլիրեան գաւառացի ուսանող մը, անոր ծոծրակին պարպած գնդակով աչքը երկինք թոցնելով —, ուխտած էր իր «հուզուր»ն անգամ չընդունելու շարչարուող ազգի մը հովուապետը, որ հակառակ սրտէն արիւն քալելուն՝ ականակու կը մնար դեռ աղերսի վանկ մը հծծելու Նորին Նսեմութեան: Օ՛հ, ենթադրուածէն շատ ահաւոր էր Զուլումը, բայց ականջներ խուլ էին ցաւի ձայներու՝ որ Հայ կոկորդիներէ կ'արձակուէին: Բանտ, երաշխէպ, տեղահանութիւն, աւեր ու աւար, սրածութիւն, առեւանգում — Գազանային այս արարքներուն թատերաբեմն էր գաւառն ողջոյն: Արու սերունդը կ'անճիտուէր անխնայ. գետեր կարմիր կը հոսէին եւ մայրեր՝ արցունք: Երախայի ուղեղներով եւ յօշ յօշ ստինքներով կը ծեծուէին գետնի քարեր, դաշտերու մէջ շուներու եւ ազգաւներու խնջոյքը կար Հայու դիակներով, մինչ խուժանի՝ ձեռքերն արիւնոտ՝ գեղանի Հայուհիներու ընտրանքը կ'ընէր, կանանոցն ճոխացնելու համար անոնցմով: Քրիստոնէութեան նա-

խատինքի նոր սխաթւմ.— Որպէսզի Թուրք մեռած սիրելիներու ոսկորներն ալ խայտային իրենց շիրիմներուն խորէն եւ կերպով մը անոնք ալ մասնակից եղած ըլլային կոտորածին, քանի՞ քանի՞ ջիւաններ անոնց հողակոյաներուն վրայ խողխողուեցան, իրենց արիւննով թրջած ըլլալու համար սուրբ հողը: Դարձեալ, գաղափար մը կազմելու համար թէ Գաւառի Տաճկութիւնն ինչ հրէշութիւններ խորհեցաւ՝ որպէսզի Քրիստոնէութիւնը նախատած ըլլայ, ըսենք թէ ուրեք ուրեք եկեղեցիի դանդաղներ վար իջեցուց ան եւ աւելոր ողջ ողջ շուներ կախեց, պոչերնուն առաստան կապած, հաջիւնի վերածել տալով նուիրական զօղանջը . . . :

Այս ամէնուն ի լուր, քրիստոնեայ հզօր պետութեան մը կողմէ բողոքի ձայն բարձրացաւ երբեք Թուրքիոյ մէկ անկիւնէն: Ո՛չ: Երկու բերաններ որոնք ատակ էին Աղէտը գաղբեցնելու մէկ անգամէն՝ պապանձած մնացին: Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ ղեսպաններուն՝ Փալլավիչինիի եւ Վանկէնհայմի բերաններն էին ատոնք, մարքիզի եւ կոմսի իրենց տիտղոսներով սոնք եւ անկարեկիր իրենց պէս քրիստոնեայ ժողովուրդի մը ծայրալիւր տառապանքին հանդէպ, կարծես՝ մեղսակցութեան մեծկակ բաժին մը վերցուցած ըլլալու համար Տաճկաց ծանրաբեռն ուսերուն վրայէն:

Եւ որպէսզի Աղէտը հասնէր իր լուծին, առաւօտ մը Գուլ Գափուրի Հայոց Պատրիարքարանը կը պաշարուէր ոստիկաններով լեցուն ինքնաշարժներու տորմիդով մը. ամէն դի կը խուզարկուէր, դիւաններ կը կնքուէին եւ Պատրիարք ու պաշտօնէութիւն խմբովին կը հեռացուցուէին հոնկէ: Վաղորդայնը, 12 Օգոստոս 1916, նոր կարգախօսով մը կը լուսնար. «Էջմիածնայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն» չկար. Սաղիմեան նոր Կաթողիկոս-Պատրիարքութիւն մը կը ծնէր Թաղէպի խելապատակէն, անոր փոխանորդ կարգուելով Ճէփահիբեան Սրբազան, պատարագի պահուն Ս. Հայրապետին անուան յիշատակութիւնը կ'արգիլուէր եւ Զաւէն Սրբազան կը բռնէր սքսորի ճամբան, կարծես բաժնեկից ըլլալու համար վայրապատին իր հօտին կրած տառապանքներուն: Ահա կենսագրականը Ն. Սրբապետի:

Տ. Զաւէն Արքեպս. Տէր Նղիայեան.— Նրոյն է 27 Օգոստ. 1868ին Մուսուլ, աշխարհական անուամբ Սիբայէյ, Տ. Աւետիս Քհնյ. Տէր Նղիայեանի որդին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Աղերդի

Միացեալ Ընկերութեան եւ Պաղտատի ազգային վարժարանաց մէջ, եւ 2 տարի ուսուցչութիւն ընելէ ետք, 25 Դեկտ. 1890ին մտած է Արմաշու դպրեւանքը՝ որուն շրջանը աւարտելով 17 Յունիս 1895ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Օրմանեան Սրբազանէ: Պահ մը ուսուցչական պաշտօն վարելով հոն՝ կը դառնայ Պոլիս եւ քարոզիչ կը կարգուի Սամաթիա եւ Հասքէօյ, մինչեւ իր մեկնումը Կարին՝ իբր առաջնորդական տեղապահ, իսկ 1901-1906՝ առաջնորդ: Պոլիս դարձին՝ քարոզիչ մէկ քանի արուարձաններու: 1908 Օգոստոսին տեղապահ վանայ, յետոյ առաջնորդ Տիգրանակերտի 1909-1913: 19 Սեպտեմբեր 1910ին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ 9 ընկերներու հետ, կը շարունակէ վարել նոյն պաշտօնը, մինչեւ իր Պատրիարք ընտրուիլը 30 Օգոստ. 1913ին, պաշտօնի գլուխ անցնելով Նոյեմբեր 7ին: Զաւէն Սրբազան եպիսկոպոսացումէն մինչեւ իր տարագրումը ձեռնադրած է 29 քահանայ, որոնցմէ Տ. Գիւտ Զագըրեանը միայն Կ. Պոլսոյ համար, իսկ մնացեալ 28 հոգին՝ մեծ մասամբ Տիգրանակերտի եւ շրջակայից, նաեւ Խարբերդի եւ Սղերդի համար, զորս մի առ մի յիշած ենք իրենց կարգին:

28 Յուլիս 1916ին կը ստիպուի լքել իր եռամեայ Պատրիարքութեան Աթոռը՝ Թալէադի քմահաճ կարգադրութեամբ եւ նոյն տարին 22 Օգոստոսին Պոլսէն կ'աքսորուի դէպի Պաղտատ, Գոնիա-Հալէպ-Տէր Զօրի ճամբով, հաւատուրաց Հիտայէթի եւ այլ ոստիկանաց ընկերակցութեամբ: Մինչեւ 2 Մարտ 1917 հոն մնալով՝ կը փոխադրուի Մուսուլ, Բրիտանական Բանակին յառաջխաղացման հետեւանօք: Եւ որովհետեւ այդ աքսորավայրն ալ Հայ Տարագրութեան կայաններէն մին էր, Զաւէն Արքեպիսկոպոս կ'ենթարկուի ամենախիստ հսկողութեան մը: Քաղաքը կը գրաւուի 1918 Նոյեմբերին Անգլիացիներէն, եւ տարագիր Սրբազանը վերստանալով իր ազատութիւնը երկու ամիս կը նուիրուի գաղթական Հայութիւնը սփոփելու գործին՝ զոր յետոյ Միջագետքի առաջնորդ Մուշեղ Սրբազանի յանձնելով, Պաղտատի ճամբով կը մեկնի Բօրթ Սոյիտ՝ ուր փառաշուք ընդունելութիւն մը կ'ընէ իրեն Եգիպտահայ գաղութը: Անգլիական զրահաւորով Պոլիս ժամանումին, 20 Փետր. 1919, կը դառնայ կրկին առարկայ խանդավառ ցոյցերու, առաջնորդուելով Պատրիարքական Աթոռ:

Նրկամեայ իր տարագրութեան ընթացքին՝ տխուր սովիթր կ'ունեն-

նայ աւանանաւառ ըլլալու վերապրող Հայութեան աղցաւոր վիճակին՝ զոր փոփոխելու համար կը սկսի ամէն ջանք թափել եւ զարկ տալ «Ազգային Խնամատարութեան» ստանձնած աւագ գործին:

1920ի գարնանամուտին էր որ մեկնեցաւ Եւրոպա, Հայոց անսահման ցաւն ու կարիքը քաղաքակիրթ յաղթական ազգաց խղճին ներկայացնելու եւ պահանջելու Արդարութեան շուտափոյթ գործադրութիւնը: Անգլիոյ Ճօրճ Ե. Թապաւորը ներկայութեանն ընդունելով եւ մտիկ ընելով զինք՝ յայտնած էր իր համակրութիւնը հարստահարեալ Հայ Ազգին հանդէպ:

Ահա թէ թնչ կը գրէ The Treasury անգլիական ամսաթերթը՝ Ն. Ամենապատուութեան այս այցելութեանն առթիւ. «Անիկա Արեւմտեան Եւրոպա եկաւ, Գերագոյն Խորհուրդին միջամտութիւնը խնդրելու իր ազգին բեկորներուն համար, պաշտօն՝ որուն ստիպողականութիւնը 1920 տարւոյ Փետրվարի վերջ Անգլիա ժամանումէն ի վեր ուժգնօրէն չեղտուեցաւ, Թուրք անասնական վայրագութեան նմոյշ՝ այն ջարդերուն հետեւանօք որոնք տեղի ունեցան սովորական, բայց մեզ համար անըմբռնելի երեւցող պարագաներու մէջ, գոհուելով նորէն 15-20 հազար Հայ Կիլիկիոյ ժողովուրդէն: Մէկ կողմ դնելով սակայն այդ ողբերգական պարագան, Զաւէն Սրբազանի մեզ հիւր ըլլալը նշանակելի է անոր համար որ, իր ազգին Քրիստոնեայ ըլլալէն ի վեր՝ Անգլիա այցելող առաջին Պատրիարքն է ինք: Բաց աստի, այն տեսակցութիւնը զոր ունեցաւ Քէնթըրպրիի Արքեպիսկոպոսին եւ այլ անուանի կղերականաց հետ՝ հասունցնելու միայն կը մղեն անգլեհայ եկեղեցիներու միջեւ այն սիրալիր յարաբերութիւնը, որուն ամենաջերմ կերպով փափաքող են մենք անոնք՝ որ տեղեակ են Հայաստանի պատմութեան»:

Ս. Պատրիարք Հօր աքսորումէն վերջ, 24 Հոկտեմբեր 1916ին, Թալէադի կառավարութիւնը Պոլսէն կը հեռացնէր դէպի Երուսաղէմ 2 եպիսկոպոս, 6 վարդապետներ եւ զպրեմանքեան 15 սաներ, քիչ յետոյ ուրիշ մըն ալ, որոնք հսկողութեան տակ, Հալէպի ճամբով հասան Ս. Քաղաք, անոր Բրիտանական Բանակին կողմէ գրաւուելէն քիչ առաջ: Ահաւասիկ այդ եկեղեցականները:

Դանիէլ Արքեպս. Յակոբեան.— Մն. Գաարքէօյ (Կ. Պոլիս) 2 Ապրիլ. 1865ին, աշխարհական անուամբ Կարապետ Շամպլօրէկեան: Նախնական կրթութիւնը Սկիւտարի ճեմարանն ու Ս. Խաչ վարժարանը:

ստանալով, 1883ին կ'անցնի Երուսաղէմ ուր կ'աշակերտի Ժառանգաւորաց դպրոցին, որու դասընթացքը կ'աւարտէ 4 տարիէն եւ ուսուցիչ կը կարգուի Յոպպէի դպրոցին: 16 Յուլիս 1889ին վարդապետ կը ձեռնադրուի 11 ընկերներու հետ Յարութիւն Արքեպս. Վեհապետեանէ եւ 8 տարի կը մնայ Ս. Քաղաքը՝ դասապետի, կառավարիչի եւ տպարանի տեսուչի պաշտօններով: 1897-1903 Երզնկայի առաջնորդական տեղապահ: Վերջին տարին Պոլիս գալով 4 ամիս քարոզչութիւնը կը վարէ Կէտիկ-Փաշայի եկեղեցւոյն, մինչեւ առաջնորդական տեղապահ ընտրուիլը Զմիւռնիոյ 6 Նոյեմբեր 1903ին, ուր կը մնայ 13 ամիս ցընտրութիւն առաջնորդ Եղիշէ Ս. Դուրեանի: Այնուհետեւ կը մեկնի Ադրիանապոլիս՝ իբր քարոզիչ, քանի մը ամիս վերջ ալ առաջնորդի հանգամանքով, պաշտօն զոր մինչեւ 1909 կը շարունակէ եւ նոյն տարին Ազգ. Երեսփ. Ժողովէն Երուսաղէմի Պատրիարքական տեղապահ ընտրուելով՝ կը մեկնի պաշտօնատեղին: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ 1910 Սեպտեմբերին (8 ընկերներով) եւ ստացած Արքութեան տիտղոս՝ ի յարգանս իր պաշտօնին: Օրմանեան Սրբազանի լիազօր պատուիրակ կարգուելէն յետոյ (1914 Յունիս), Դանիէլ Եպիսկոպոս, որ արդէն Յոպպէ ապաստանած էր՝ կը դառնայ Պոլիս, ստանձնելով Սկիւտարի Ս. Խաչի քարոզչութիւնը, մինչեւ իր տարադրումը 24 Հոկտ. 1916ին (Պատերազմի տարիներուն Երուսաղէմ եւ այլուր իր պաշտօնավարութիւնները տես նոյն քաղաքը):

Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի.— Ծն. 1863 Յուլիսին՝ Պարտիզակ, աշխարհական անուամբ Գրիգոր Էղմնակ-Կուճուկեան: Ուսումը կը ստանայ ծննդավայրին դպրոցը՝ Եղիշէ Վրդ. Դուրեանի տեսչութեան օրով: Շրջանաւարտ ելլելէ յետոյ կը դասաւանդէ կրօնք եւ թրքերէն՝ մինչեւ սարկաւագութիւն (1888), 2 տարի ալ Նիկոմիդիա եւ Ատափաղար: 1890ին արեղայ կը ձեռնադրուի Ստեփաննոս Եպս. Յովակիմեանէ, եւ այդ թուականէն մինչեւ 1895 կը վարէ Պօլուի այցելու-հովուութիւնը, Նիկոմիդիոյ փոխ-առաջնորդութիւնն ու Կրօնական ժողովի տաեկապետութիւնը: Առաջնորդ Կուտինա — Աֆիոն Գարահիսարի (1895-1905) եւ Եգիպտոսի (1905-12), Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ (1910): 1913ին կ'ընտրուի անդամ Կեղր. Վարչութեան Կրօն. Ժողովի, քարոզիչ Սկիւտար՝ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ եւ կրօնուսոյց ձեմարանի՝ մինչեւ իր տարադրու-

թեան օրը :

Երկերը՝ Տղոց կրօնագիտութիւնը (դասագիրք), Տէրունական տօններու ծագումը՝ ըստ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ (անտիպ) :

1918ին հոն մասնակցած է Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան «Տարազրելոց Նպաստարաշխ Յանձնաժողով»ին իբր նախագահ, նաեւ գաղթականաց յանձնախումբերու : 1920 Սեպտեմբերէն սկսեալ՝ կրօնուսոյց ժառանգաւորաց վարժարանի : 19 Ապրիլ 1921ին Երուսաղէմ գումարուած Միաբանական ժողովը զինքն ալ միաբան կը հռչակէ՝ Եղիշէ Արքեպս. Դուրեանի հետ :

Երուանդ Մ. Վրդ. Փէրտահեմեան.— Ծն. 20 Յունվար 1874ին Ամասիա, աշխարհական անուամբ Օհան : Ուսումը կը ստանայ հոն եւ Արմաշու դպրեվանքը, որուն վանահայր Դուրեան Սրբազանէ վարդապետ կը ձեռնադրուի 1901ին ու կը մեկնի ծննդավայր, իբր քարոզիչ եւ տեսուչ վարժարանի : 1903-8, կը վարէ տեղապահութիւնը Գղիի, 1912էն սկսեալ կը կոչուի Պոլսոյ Պատրիարքական փոխանորդութեան պաշտօնին՝ զոր իր տարագրութեամբ լքեց ակամայ եւ զոր վերստին ստանձնեց 8 Մայիս 1919ին, աքսորավայրէն դարձին :

«Սեպուհ» ծածկանունով աշխատակցած է «Բիւրակն» եւ «Լոյս» պարբերականներուն՝ կրօնա-բարոյական յօդուածներով :

1918ին հոն կը գործակցի տարագրելոց յանձնաժողովներու եւ նոյն տարւոյ Օգոստոսին կը մեկնի Եգիպտոս, ուրկէ Պոլիս : 1920 Օգոստոսին կը նշանակուի առաջնորդական տեղապահ Թրակիոյ եւ կը մեկնի պաշտօնատեղին, ուրկէ կ'անցնի էջմիածին եւ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ եպիսկոպոսանալէ ետք, Թիֆլիս մեկնած պահուն, ճամբան կը կողոպտուի Պօլշեմիկներէ :

Նոր-Նախիջևանի թեմին կառավարիչ Մուշէ Վարդապետէ 18 Մարտ 1921 թուակիր գրութենէն կը քաղենք հետեւեալը. «Երուանդ եպս. Խորհրդային Հայաստանի սահմանում կալանաւորուելով Ատրպէճանի Խորհրդային կառավարութեան կողմէ, 26 օր Բազուի բանտի մէջ մնում է, ապա ուղարկւում Թամպով : Սակայն Ռուստովում իմացուելով այդ, յաջողուեց մեզ նրան, ինչպէս նաեւ Իզմիրի Հայոց ներկայացուցիչ Արշակ Թովմաճանեսանին՝ ժամանակաւորապէս ազատ արձակել տալ : Դժբախտաբար երկուքն էլ հիւանդացան րծաւոր արիֆով» :

Եզնիկ Ծ. Վրդ. Պապանան.— Ծն. 11 Դեկտ. 1862ին, Սկիւտար, աշխարհական անուամբ Խաչատուր, ուսած Ճեմարան, Արմաշ եւ Երուսաղէմ՝ ուր 1889ին վարդապետ ձեռնադրուած է Յարութիւն Պատրիարքէ. տեսուչ Դամասկոսի (1894), Բեթղէհէմի (1895-7) եւ Յոպպէի (1898), եւ այդ թուականէն սաղին՝ վարած քարոզչական եւ առաջնորդական պաշտօններ ի Պոլիս եւ ի գաւառս (տեղապահ Գաղատիոյ 1900, Տրապիզոնի 1902-4 եւ Կոստինա-Աֆրոն Գարահիսարի 1907, ու նոյն տարին ծայրագնութեան աստիճան ստացած Օրմանեան Պատրիարքէ): Առձմանադրութենէն վերջ՝ ազգային երեսփոխան եւ անդամ Կրօնական ժողովի, նաեւ Բերայի «Մէճլիսը Իտարէ»ի: Տարագրուած պահուն քարոզիչ էր Ֆէրիքէօյի Ս. Վարդանանց եկեղեցւոյ:

Կարապետ Վրդ. Մկրտիչեան.— Ծն. 1848ին եւ վարդապետ ձեռնադրուած 1898ին Կիւմիւշխանէի Ս. Փրկիչ վանքին վրայ: Տարագրուած պահուն քարոզիչ էր Ալթը Մէրմէրի Ս. Յակոբ Առաքեալ եկեղեցւոյ: Զինադադարէն վերջ Երուսաղէմէն հիւանդ դառնալով՝ պատսպարուեցաւ Ազգային Հիւանդանոցին մէջ եւ հոն մտնանքաւ 1920ի դարնան:

Իսկ Արմաշական նորընծայ 3 վարդապետներն ու դպրեմանքեան սաները յիշուած են իրենց կարգին:

Պոլիս գտնուելով՝ թէ բանտի եւ թէ աքաղաղութան բնութարկուած առաջին եւ միակ եկեղեցականն է Կէտիկ Փաշայի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին պաշտօնավարող

✓ Եղիսէ Քիւնյ. Այվազեան.— Ծն. 13 Հոկտ. 1870ին Պօլու, Տ. Մարտիրոսի որդի: Պահ մը իրր ուսուցիչ պաշտօնավարած անդ, 17 Օգոստոս 1903ին քահանայ ձեռնադրուած Սաեփաննոս Եպս. Յովակիմեանն է Սաձմանադրութեան հոշակուելէն ի վեր մայրաքաղաքս հաստատուած:

Յառաջ բերենք իր եռամեայ տարագրութեան դրուագները՝ որոնց մէջ ընթերցողը պիտի հանդիպի բազմաթիւ կղերականներու — գանապան անդերէ աքսորեալ եւ մեծ մասամբ վախճանեալ, շտկալով ստիկաններու բրաութեանց եւ ճամբու դժուարութեանց:

1915ի սկիզբները երբ Սթանպօլի բանտերը կը սկսէին լեցուիլ ան-

մեղ Հայերով, Տ. Եղիսէ՝ Ս. Պատրիարք Հօր յանձնարարութեամբ կ'երթայ պաշտօնատուներ, այդ բանտարկեալները ցուցակագրելու համար: Օր մը կը ձերբակալուի եւ գրպանէն այդ անուանացանկը գտնուելով՝ կ'առաջնորդուի Պատերազմական Ատեանի բանտը, որպէս կասկածելի անձ: Տեսութենէ զուրկ, 2 ամիս կը մնայ հոն՝ գետնայարկ եւ քարայտակ մասնախուցի մը մէջ մենիկ, յետոյ կ'աքսորուի Գօնիա, որուն «Սիտիքլիք» կոչուած գարշապիղծ որջին մէջ շաբաթ մը ծոմ-ծարաւ արգելափակ մնալէ վերջ՝ կը փոխադրուի քաղաքէն 2½ ժամ հեռու Սէյտի Շէհիր գիւղաքաղաքը, եռամսեայ իր տարազութեան ընթացքին՝ յաճախ նշաւակ դառնալով տաճիկ տղոց հակակրօն ցոյցերուն ու նախատանաց: Հոնկէ կը տարուի Պէյ Շէհիր, ուրկէ կրկին Գօնիա, ճամբան հրացանի բուն եւ բռունցք մեծարուելով իրեն՝ ժանտարմային կողմէ: Գաղաքէն դէպի Ուլու Գըչա փոխադրուած ատեն, Տ. Եղիսէ կ'աջողի էրէյլի ապաստանիլ եւ աշխարհականի տարազով ատեն մը կը մնայ հոն, տխուր առիթն ունենալով տեսնելու թշուառութիւնը Պարտիզակի բոլոր ֆահանգներուն՝ Տ. ԲԱՐԹՈՂ ՄԽԱԼԵԱՆԻՆ, Տ. ՄԱՏԱԹԻԱ ԿԵՕՆՏԻՆԻՐԵԱՆԻՆ, Տ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ԲԱՐՈՒՆԵԱՆԻՆ ու Տ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻՆ, որոնք ապա Իսլահիէ քուլեցան եւ որոնցմէ վերջինը սուինահար նահատակուեցաւ ի Մամուրէ: Էրէյլի մէջ է որ կը տեսնէ դարձեալ Ազէիի բահանգներէն Տ. ԱՌԱՆՁԱՐը (որ ապա Բաքթա պիտի քուլէր եւ թախտը պիտի ունենար ողջ մնալու՝ յետ երկարատեւ խաչակրութեան), Տ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԿԱՌԿԱՌԵԱՆը (որ Տէր Զօրի մէջ նահատակուեցաւ) եւ Տ. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆը (որ Մէսքէնէ վախճանեցաւ թշուառութեան մէջ), Արսլանպէկի ֆահանգներէն Տ. ԱԹԱՆԱՍ ՏէՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆը՝ միշտ ծեծի ենթակայ (որ Միջագետքի անապատներուն մէջ կնքեց մահկանացուն) եւ Տ. ԲԱՐՍԵՂ ԹՈՐՈՍԵԱՆը (Մուսուլ ապաստանած, այժմ վերապրող), Էսկի Շէիիի 80ամեայ հիւանդ ֆահանգ Տ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԱՐԱՄԵԱՆը (որ հոն՝ առուի մը եզերք աւանդեց հողին եւ մարմինը մնաց անթաղ):

Էրէյլի մէջ սրճեփի մը խանութը սպասեակի դեր կատարող այս սքեմալոր երէցը տեսնելով որ անհնար է տարագիր Հայու մը մնալ այդ քաղաքը, կը խառնուի գաղթականական հոսանքին ու կը մեկնի Պօղանթի, հոնկէ ալ Զարտաղլըզ՝ ուր կը հանդիպի Էվերէկի 4 ֆահանգներուն՝ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԷԼԷՔԵԱՆԻ, Տ. ՅԱԿՈՒՏԷՐ ՅԱ-

ՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ, Տ. ՄԽԻԹԱՐ ԹԱՄԸԶԵԱՆԻ ԵՆ Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՍՏ-ՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ (բոլորն ալ նահատակ), իսկ ի Թարսուս՝ Ատափագարի քահանայ Տ. ՔԵՐՈՎՔԷ ՊԻՊԷՐԵԱՆԻ (որ Մէսքէնէ վախճանեցաւ): Թարսուսէն 15 Հոկտ. 1915ին կը հանուի ճամբայ դէպ Օսմանիէ՝ ուր կը գտնէ Ֆէրիզլիի (Ատափագար) քահանաներէն Տ. ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԸ (Մէսքէնէ վախճանած): Օսմանիէէն Հասան Պէյլի երթ կրկին, յետոյ Իսլահիէ, Թահթա Քէօբրիւ, Բաճօ, Գաթմա եւ հուսկ ուրեմն Հալէպի դուրսը՝ Սէպիլ կոչուած վայրը, ամենուրեք ականատես ըլլալով Թափառայած Հայութեան ծայրայեղ թշուառութեանց. — քաղցի, ցուրտի, աղտեղութեան, ախտակրու-թեան եւ մահերու շարք մը որ ամիսներ տեւած է: Սէպիլ գտնուած միջոցին, վրայ կը հասնի իր ժողովուրդով միասին, Լազըճի առաջնորդ ՄՈՎՍԷՍ ՎՐԴ. ՈՍԿԵՐԻԶԵԱՆ, կորովի եւ բարեջան եկեղեցական մը որ ողջ է ցարդ եւ որուն հետ Տ. Եղիսէ կը քրուի Հալէպի Մուսպիճ (Մարէճ) կոչուած գիւղաքաղաքը: Հո՞ր է որ կը մնայ մինչեւ զինադադարի կնքումը, վերադառնալով Պոլիս եւ քահանայագործելով վերստին: Իր տարագրութեան այդ վերջին հանգրուանին մէջ է որ կը հանդիպի, բացի Մովսէս Վարդապետէ, Գօնիայի տարաբախտ առաջնորդ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆԻ (հիմա Տրապիզոնի առաջնորդ), ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ. ՍԱՐԱՃԵԱՆԻ (Պէլէնէն, հիմա Քէսքին), Նիյտէի ծերունագարդ քահանայ Տ. ՅԱԿՈԲ ՊԱՆՏԱՍԱՐԵԱՆԻ (վախճանած անդ), Հայ Կաթողիկ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Վ. ԼԱԶԻՆԵԱՆԻ (Մուկեմսուկի հովիւ, նոյնպէս վախճանած անդ) եւ հետեւեալ ինը քահանաներուն՝ զանազան տեղերէ վտարանդի, եւ դեռ կենդանի. — Տ. ԽՈՐԷՆ ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ (70 տարու, Տէօրթ Եօլէն), Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՊՈՒՍԷՖԵԱՆ (65 տարու, առաջնորդական փոխանորդ Տէօրթ Եօլի), Տ. ԵԶՆԻԿ ԱՇԾԵԱՆ (58 տարու, Ատանայէն), Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ (47 տարու, Ատանայէն), Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԹՈՒԵՐԷՅԵԱՆ (48 տարու, Հաճընէն), Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՅԵԱՆ (36 տարու, Հաճընէն), Տ. ՎԱՀԱՆ (70 տարու, Քիլիսէն, իր որդին՝ Պոլիս կախաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններու խումբէն), Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՎՄԱՅԵԱՆ (էվէրէկի Գարաճէօրէն գիւղէն) եւ Տ. ՎԱՀԱՆ ԴԵՂՐԱՐԵԱՆ (35 տարու, Տիգրանակերտէն):

Տ. Եղիսէ Այվազեան իրողմաշարշար քահանային հայրենակից է Տ. ԵՂԻԱ ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ, որ Պոլսի իսկապէս շարաշար խոշտանգուե-

լէ վերջ՝ վախճանած է հոն:

Այսպէս ահա, անդատապարտ եւ անպարտ, սինլքոր կառավարութեան մը վարիչներուն ապօրէն քմայքով, Պոլսէն աքսորուած եղան 2 Արքեպիսկոպոս, 1 եպիսկոպոս, 9 վարդապետ, 1 Պատուելի, 3 Քահանայ, եւ դպրեւանքեան 13 սաներ, զորս յիշած ենք ԱՐՄԱՇԻ գլխուն մէջ, համագումար 29 եկեղեցական եւ եկեղեցականցու, որոնցմէ մին միայն ինկաւ տարագրութեան դժպէի ճամբաներուն վրայ, իսկ ուրիշ մը որ իր երաժշտական հմտութեամբ կը վայելէր միջազգային համբաւ՝ ցնցուեցաւ Աղէտին ահագնութեանը գաղտփարէն, ցարդ մնալով փարիզեան դարմանատան մը մէջ, խելակորոյս եւ զառանցազին:

Իրրեւ թէ բաւական չըլլար մայրաքաղաքէս յեղակարծօրէն վստարուող եւ մեծագոյն մասամբ բռնամահը ճաշակող Հայ մտաւորականներու պատկառելի թիւը, կառավարութիւնը 27 Օգոստոս 1915ին հաւաքեց Պոլիս ապրող ուսաստանական Հայերը բոլոր, թուով 127 — իբր համակիրներ թշնամի պետութեան մը —, եւ 2 օր Կեդրոնական Բանտի «Մէհտէրհանէ» կոչուած որջին մէջ ի դիպահոյ կեցնելէ վերջ՝ սոմէնքը մէկանց վտարեց Գաղատիա, ուր անոնք ապրեցան հսկողութեան տակ՝ ցվերջ պատերազմի, եւ իրենցմէ 10 հոգին աքսորավայրի մէջ կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Աւելցնենք թէ ուսաստանական աքսորականներու այդ խումբը երկաթուղիով Գաղատիա փոխադրուելուն՝ 18 օր մնաց քաղաքին լանտը, մինչ սամբողջին բնաջնջուելուն կամ ողջ ձգուելուն մասին բանակցութեան մէջ էին հոն կուսակալ եւ ոստիկանութեան տնօրէն: Ի վերջոյ կ'արձակուին բանտէն եւ քաղաքը կը մնան ամենախիստ հսկողութեան տակ, որպէս «քաղաքական գերիներ»: Յետոյ, 40 հոգիի չափ վարդերուով, մնացեալները 12-20 հոգինոց խմբակներով ցրուեցան Մուճուր, Գըրշէհիր, Հայմանա, Պէյ Փազար, և Օսմանճըզ:

Այդ շարքէն էր ահա Կաթուղիկ Հայ վարդապետ մը,

Հ. Գարեգին վ. Լազարեանց. — Ծն. 1885ին Ախալցխա (այժմ Վրաստան), աշխարհական անուամբ Մելքոն, Ս. Ղազարու վանքը մտած

5 Յունիս 1899ին, կրօնաւոր (եղբայր Գարեգին) 17 Ապրիլ 1904ին քաջանայ ձեռնադրուած 25 Դէկտ. 1906ին, օգնական Մեծաւորի Նորընծայարանի 1907-1912, ուսուցիչ Մխիթարեան Վարժարան (Տրապիզոն) 1912-1913, գործակալ եւ մատակարար Մխիթարեան Վարժարանի (Գաւրքէօյ) 1914-1915:

Այս վստովուն եկեղեցականին փեղոյրը կորզեց բանտին անօրէն իպրահիմ Խայրի, Օսմանցիի զգալը պարտադրելով անոր. սակայն Հ. Գարեգին ընդգիծացաւ եւ բաց գլխուն թաշկինակ մը միտայն կապելով զոչացաւ: Քսան հօգինոց խումբով, 1916 տարւոյ Յունիս տմսուն, հետիոտն տարուեցաւ Օսմանճրզ, երկու շաբթուան տաժարանէի ուղեւորութեամբ մը: Զուտ տաճկարնակ այդ վայրը երեք տարապրեցաւ ան, մինչեւ կնքուամ Զինագագարին, որմէ յետոյ զարձակուի Պոլիս եւ մեկնեցաւ Մ. Ղազարու իրենց մենատանը: Այժմ կրկին Պոլիս՝ Մխիթարեան որբանոց (Գաւրքէօյ):

ԱԼԷՄ-ՏԱՂԻ

Պոլսոյ արուարձաններէն եւ ոչ միտայն Հայութիւնը ճանչցաւ միւս հայոցն տարագրութիւն, բացի Ալէմ-Տաղիէն, որ Սկիւտարէն գտարեւելք 4 ժամ հեռու՝ անտառոտա Հայ գիւղ մըն է գարաւոր, զոր հայարնակ, որուն 100 տնւոր ժողովուրդը կը պարտապէր մշակակութիւն փայտահարական աշխատութիւններով, եւ ուր սովոր էին օգտօնութեան երթալ մայրաքաղաքիս բարեկեցիկ Հայերէն շատեղարունէ գարուն, անմահական օգին ու ջուրերուն համար:

15 Մայիս 1915ին, էնվէրի որբանեակ Մահմուտ մէկէնիմէկ քշեցանք Տէր Զօրի անապատները. յետոյ բոլոր բնակարանները քշեց իւրաքանչիւր Սկիւտար ծախու հանեց: Կողոպտեց անոնց Ս. Նշան եկեղեցին եւ քանդուեր վիճակի մը հասցուց չէնդ 45 խաչոր սալերու մէջ լեցուելով արսորուող ժողովուրդէն՝ 3 անգամ միտայն վերադարձան, յաւարտ պատերազմի: Ալէմ-Տաղի ունի «Վարի Գեղ» մըն ալ, Հայ եւ Թուրք խառն բնակիչներով՝ որոնց ատաջինք 20 տնւոր՝ խնայուած են աքսորէ, հարեւաններու բայ խօսութեամբ: Բուն Ալէմ-Տաղիի սիրուած հովիւն էր

Մուշեղ Քեհնյ. Կոթոյից-Աշնեան.— Ծն. 1862 Օգոստոսին եւ Մահալլէ (Սկիւտար), ուսած ճեմարան, քաջանայ ձեռնադրուած

25 Հոկտ. 1898ին՝ Գրիգորիս Ալէաթճեան Սրբազանէ: Աշխարհակա-
նութեանը՝ Պատկ-Լեւոն վարժապետի Գանաիլի:

Իր հօտին, երիցուհւոյն եւ միակ զաւակին հետ տեղահան կ'ըլլայ,
եւ Ատափազար եռօրեայ բանտարկութենէ մը վերջ՝ կ'աքսորուի
Գոնիա, ուր կը մնայ մինչեւ Զինադադարի կնքումը, բոլորելով
աղցաւոր կեանք մը՝ ուրիշ տեղերէ հոն ժամանող կարգակիցնե-
րու եւ գաղթական ազգակիցներու նման: Գիւղին ուսուցիչը՝ Յր.
Պիպէռեան, մեռած է Գոնիայի մէջ: Վերադարձած է Ալէմ-Տաղի,
վերաշինութեան գործին նուիրուելով իր ափ մը ժողովուրդին հետ:

Զինադադարի կնքումէն վերջ կ'անցնի տարիուկէս: Թուրք հո-
սախումբեր կ'ասպատակեն Պէյքօզ, Եէնիքէօյ, Պագալքէօյ, քրիստոնեայ
բնակչութիւնը կոտորելու մոլուցքով: Ալէմ-Տաղին ալ զերծ չի մնար
ատոնց շահաստակութիւններէն. ժողովուրդը կը փախչի իր երէցին
հետ. կը մնայ միայն վաղեմի պանդոկապետ Մասաճի Յովակիմ որ
կ'ապաստանի Ս. Նշան եկեղեցին՝ ուր Միլլիճիներ կը գլխատեն զայն
(1920ի ամառը): Իր զուարթախօսութեամբ եւ «Լէվէնտ» պանդո-
կովը Պոլսահայոց հանրածանօթ այս անձը թոռն էր Բինկեանցի
Տ. Սահակի, այս վերջինն ալ որդի՝ հռչակաւոր «Լէվէնտ Քէչիչ»ի:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ էջերով լուսաբանեցինք Իթթիհատ-Թէրազզըի ծրագիրն
ու գործելակերպը՝ Հայերուս բնաջնջումին մասին: Հիմա, այս
առաջին գլուխը փակելով՝ Վանայ նահանգը մտնելու ատեննիս,
յարմար կը դատենք յառաջ բերել ուշագրաւ հասուած մը Գերման
յայտնի հրապարակագիր Մաքսիմիլիան Հառտնէնի տեսութենէն՝
երեւցած «Յուքուէֆթ» շաբաթաթերթի 4 Յունիս 1921ի թիւին մէջ:

«... 10 տարի առաջ Ժէօն-Թիւրքերու «Միութիւն եւ Յառաջդի-
մութիւն» քօմիթէն Սեյանիկ ունեցած իր ժողովով որոշեց բոլոր
թրքահպատակները դարձնել կատարեալ Օսմանցիներ, եւ յայտ-
նեց այն համոզումը թէ այս նպատակին կարելի էր հասնիլ մի
միայն գէմի գործածութեամբ: 1915 Փետրվարին Պատերազմական
Նախարար եւ սպարապետ էնվեր փաշա Կովկասի ճակտէն դարձին՝
Գոնիայի առաջնորդին ըսած է. «Անձնական ղիտողութեամբ կրնամ

վկայել որ Հայերը պատերազմի դաշտին վրայ խղճմտորէն կը կատարեն իրենց զինուորական պարտականութիւնը. կը խնդրեմ ձեռնէ որ իմ հրճուանքս ու շնորհակալութիւնս հաղորդէք Հայ ժողովուրդին, որուն հաւատարմութիւնն Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան՝ ծանօթ է արդէն»: Իրենց Պատրիարքին մօտ ան չատ աւելի զօրաւոր շեշտով կը գովէ Հայերը «որոնք մեծ քաջութեամբ կը կռուին»․ միաժամանակ կ'աւելցնէ սակայն սպառնալիքն ալ․ «Հայկական կեդրոններու մէջ կարի աննշան խլրտումներ իսկ եթէ երեւան գան, ես կը դիմեմ տրակոնական միջոցներու»: Որպէսզի վարձատրուին ծանօթ հաւատարմութիւնը, խղճմտորէն կատարուած պարտականութիւնն ու քաջութիւնը: Այդ ժամանակամիջոցին, իր քեռայրը, Վանայ նահանգապետ Ճէվտէթը կ'ըսէ․ «Մենք պէտք է Հայերը մաքրենք այստեղ, ինչպէս ըրինք Ատրպէճանի մէջ»: Զարդն ու երեւելիներու ձերբակալումը Վանայ 20,000 բնակիչները կը ստիպեն դիմելու ինքնապաշտպանութեան փորձին, որ յաջողութեամբ կը պսակուի մինչեւ Մայիսեան օրերը, երբ Ռուսք այդ երկրամասը կը գրաւեն: Նահանգապետին կողմէ փափաքուած եւ գրգռուած կռիւը կուտայ «տրակոնական միջոցներու դիմելու» պատրուակը: Սպանեալ 18 Թուրքերը կը վերածուին 180,000ի․ ո՞չ ապաքէն նման սուրբ առեւտուրի մէջ 4 զերօնները խնդրոյ առարկայ չեն ըլլար: Հայ ժողովուրդի ընդհանուր տեղահանութիւնն ու անճիտումը կ'որոշուի: Եւ ամառը, Ներքին Գործոց Նախարար Թալէադ պէյ կ'ըսէ Գերման դեսպանատան մէկ պաշտօնեային․ «Մենք Թուրքերս պէտք է օգտագործենք մեծ պատերազմը, որպէսզի մեր ներքին թշնամիներուն հետ հիմնովին մաքրենք հաշիւնիս, այս անհրաժեշտ աշխատութեան միջոցին առանց խանգարուելու արտասահմանի դիւանագիտութեան կողմէ»: Անձնուէր, խղճամիտ, քաջ հպատակները դարձած են ներքին թշնամիներ (ըստ Պերլինի պալատական ասութեան): Այնուհետեւ նահատակուեցան 1 միլիոն 4 հարիւր հազար Հայեր, այր ու կին, երախայ եւ ծեր»:

Ահա թէ ինչ կը գրէ Պոլսոյ Ամերիկեան վերջին դեսպան Հէնրի Մորկընթաու՝ իր տարածուած եւ այլ լեզուներու ալ թարգմանուած գրքին մէջ․ «Որչափ պատասխանատու է Գերման կառավարութիւնը Հայոց կոտորածին ու տարագրութեան համար․ թոյլ տուէք ինձ ըսել ամենայն սաստկութեամբ թէ ան կրնար կանխաւ անոնց առաջօր

առնել: Ապարդիւն եղան իմ կորովի եւ յաճախ կրկնուած ճիգերս՝ Գերման գեոպան Վանկէնհայմի հետաքրքրութիւնը շարժելու ի նպատակ Հայոց: Անոր հետ բազմաթիւ տեսակցութեանցս մէջ ջանացի ազդել վրան՝ այն գաղափարով թէ արարատ-աշխարհ Գերմանիան քարոյապէս պատասխանատու պիտի նկատէ իր դաշնակիցին գործած ոնիրներուն համար: Պնդեցի թէ նոյնիսկ տնտեսական տեսակէտով Գերմանիոյ օգուտը չէր որ Թուրքերը ոչնչացնէին երկրին աշխարհաչէն տարրերը, քանի որ առիկա պիտի նշանակէր տնտեսական փճացումը Թուրք պետութեան, ուստի եւ այն պարագային որ Գերմանիա Թուրքիոյ վարիչ տէրը դառնայ՝ դատարկ խեցի մը պիտի գտնէ: Եւ երբ տեսայ որ իմ փաստերս չնչին արդիւնք մը ունէին, թեյազրեցի կառավարութեանս թէ բազմալի էր ճնշում մը բնել ի Պելլին՝ Արատքին Գործոց նախարարութեան վրայ, որպէսզի Պոլսոյ Գերման գեոպանին հրահանգներ ղրկուին՝ պնդելու որ խժոժութիւնք վերջ գրանեն: Միակ արդիւնքը եղաւ տուր՝ Գերման գեոպանին կողմէ Բարձրագոյն Խուս արուած Ծանուցագիր մը, բոցոքոց՝ Թուրքերու գործած արհաւիրքներուն դէմ: Այս Ծանուցագիրին նպատակն էր Գերման կառավարութիւնը պարզապէս ազատել ամէն պատասխանատուութենէ: Որեւէ գործնական արդիւնք չունեցաւ: Իմ միտքիս մէջ ամենագոյցն տարակոյս մը անգամ չկայ թէ Գերմանիա առջի մէկ օրէն կրնային կասեցնել այս արհաւիրքները»:

Հուման (Վիլհէլմ կայսեր անձնական գործակաւոր-պատուիրակ ի Պոլիս) րոտ չ. «Կեանքիս մեծ մասը Թուրքիա ապրած եմ եւ կր ճանչնամ Հայերը. գիտեմ նաեւ թէ անոնք եւ Թուրքերը միասին չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մէջ. երկու ցեղերէն մին անհետանալու է. եւ չեմ գործվեր Թուրքերը որ անհետացնելու վրայ են Հայերը»:

1.— ՎԱՆ

ՆԱՀԱՆԳԻՍ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Հիւսիսէն՝ Պայագիտ, արեւմուտքէն՝ Մուշ, հարաւէն ձէգիրէի եւ Մուսուլի միջեւ՝ Քրդաստան, արեւելքէն՝ Ատրպատական: Ունի տառեխովք համաւաւոր մեծ լիճ մը «Վանայ» կամ «Բզնունեաց Ծով» անուամբ, 80 մղոն երկայն եւ 40 մղոն լայն (1,200 քառ. մղոն): Վանայ արեւմտեան հիւսիսակողմն է հին Բզնունեաց մաս՝ Արծկէ (Ալճավազ կամ Ատիլճէվազ) քաղաքաւանը՝ զոր Տուզըիլ գրաւեց ԺԱ. դարուն. իր հիւսիսակողմն է Սիփան լեռը: Բերկրիի մուտքին եւ Պայագիտի հարաւակողմն Արմէշ (Արճիշակովիտ), հին Քաջրուսունեաց երկիրը, որու հիւսիսակողմն է Տիրամօր անուամբ «Մեծփայ Վանք»ը. կայ նաեւ Ականց գիւղին դաշտին վրայ «Ս. Գէորգ» ուխտատեղին եւ աւերակ «ՄատղաՎանք»ը: Արճէշի հարաւակողմի ելքին է Բերկրի, հին Առքերանի գաւառին մէջ. դաշտածաւալ տարածութեան համար Բերկրոյ դաշտ ալ կոչուած է. գետին եզերքն է Պանտոլմաի պատմական բերդը. ջուրին միւս կողմն է «Տէր Յուսկան Որդի Ս. Ստեփաննոս» վիմափոր մենաստանը. իսկ քարալեռան կատարն է «Արգելան Աստուածածին Վանք»ը: Բերկրիի հարաւակողմը, Գարա-Չայի եղեբք, լեռանց ստորոտն է Գործոտ գիւղը:

Բերկրիի հարաւին ու Ծովուն արեւելքին կ'իյնայ բուն Վանը, մինչեւ Վարազ լեռը՝ 2 ժամուան լայնութեամբ, եւ շատ աւելի երկայն՝ հարաւէն հիւսիս, ձորածեւ դաշտին՝ մինչեւ ծովու կողմը խոնարհումը: Ի նոսր մի Տոսպ գոտաւ կը կաշուէր, ուստի եւ՝ «Տոսպայ ծով»ը կամ «Թոսպեան լիճ»ը: Ապալեր են չըջապարհապ լեռները, բայց անոնց ստորոտները մշակուած: Շամիրամ թագաւորին հրապուրուելով այդ աւտարանէն՝ իր ամարտատանը հոն կառուցեալս պատճառաւ Վան Շամիրամակերտ ալ յորջորջուած է, իսկ ՎԱՆ

անուներ ստացած է՝ իր երկրորդ շինողէն, վերջին հայկազն Թադաւոր Վահէի նախորդէն, Վանէն: Քաղաքը կէս փարսախ հեռու է ծովեզրէն, կրկին պարիսպով եւ խոր խրամով. գազաթն է համբաւաւոր «Վանայ բերդ»ը: Յրդ դարուն վերջերը Գագիկ Արծրունի եւ հայրը՝ Դերենիկ, շէնցուցին քաղաքն ու բերդը՝ որուն ինչ ինչ մասերը քանդել տուած է Լէնկթիմուր 1392ին: Վանայ բերդն իր բազմամարդ ձէջով-դուրսով շատ մանրամասն նկարագրած է Ալիշան իր «Հայոց Մեծաց Տեղագիր»ին մէջ:

Վան ունի 8 եկեղեցի՝ որոնցմէ հնազոյնն է Ս. Պօղոս-Պետրոսը. իսկ Ս. Էջմիածին կամ Ս. Նշան եկեղեցւոյն մէջ պահուած են Ս. Հովհաննէի խաչերը: Քաղաքին արեւելեան կողմը կ'երկարին «էգեստան» կոչուած 2 ժամուան տարածութեամբ բարեջուր պարտէզներն ու այգիները. Զէմզէմ լերան մէջ Առքի գիւղը մօտ է ասոնց. կայ հոն «Մհերի դուռ»ը՝ բեւեռագիր արձանագրութեամբ: Քաղաքին հիւսիսակողմը՝ կէս ժամ հեռու է Աւան գիւղը, որմէ անդին է Լէզի գիւղը (ըստ առասպելի՝ Արայ Գեղեցիկի սպիներուն լիզուած վայրը): Մէկ ու կէս ժամ վերօք է Մարմէտ գիւղը, համանուն գետին եզրը (Գարա-Չայ), ձկնատեանք տառելի: Ատկէ 5 ժամ վերօք է Ամիւկ (Համկոյ Երկիր) պատմական վայրը՝ զոր Թ. դարուն Գագիկ ազատեց այլազգիներու ձեռքէն: Վանայ հիւսիսակողման ծայրը, Բերկրիի հարաւ դին է «Տիրամէր» վանքը, այսպէս կոչուած՝ տտենօք հոն պահուած ըլլալուն Ս. Աստուածածնայ գլխապատը: Վանայ հարաւակողմը՝ նշանաւոր վայրեր են «Կռնկու վանք Աստուածածնին», քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու Խորգոմ անուամբ գետին շատ մօտիկ, որ Հայոց Զորէն կ'երթայ ծով թափիլ: Դարձեալ դէպ հարաւ, քաղաքէն 6 մղոն հեռու է Արտամէտը, դաստակերտ Արտաշէս Բ.ի՝ որ «Զարդ» կոչած է գայն, որուն անդաստաններէն կ'անցնի «Շամիրամայ ջուր» առուակը: Խօշապ գետին եզրն են Անգղ գիւղն ու վանքը. գետին դէմի դին՝ Արտոս լերան ստորոտն է Գագիկէն կառուցուած «Սպիտակ վանք»ը:

Վանայ արեւելակողմն է Վարազ երկայնանիստ, կրկնակատար եւ ժեռուտ լեռը, որուն ցած յառաջակողմն է «Ներքին Վարագ», իսկ բարձր յետակողմն է «Վերին Վարագ». առաջնոյն ստորոտն է «Ս. Նշան Վանք»ը՝ Ս. Հովհաննէի խաչը երկար դարեր հոն պահուած ըլլալուն: Գեղադիրտակ է տեսարանը, յարակից 7 եկեղեցիներով,

որոնցմէ հնագոյններն, 2 հար զատուած 5էն, 981ին շինուած են. ստոնցմէ մէկուն մէջ են գերեզմանները Սենեքերիմ Արծրունիի եւ Պետրոս Գետադարձի: Վանքին դուրսի դին են «Ուրբաթայրք» կոչուած Հռիփսիմեանց ճգնարանները: Ծուշան գիւղին մօտ կայ «Կարմըրուոր Աստուածածին» վանքը:

Վանայ Ծովուն 4 կղզիներէն գլխաւորն է Աղթամար, անոր հարաւ-արեւելեան կողմը, ցամաքէն 1 ժամ հեռու. աւանի վերածուած է նախ Ռշտունեաց նահապետ Բարզանի կողմէ, որ Պաղեստինէն հոն փոխադրեց...(*). Թադէոս Առաքեալ մաքրեց, իսկ Գագիկ գեղազարդեց շէնքերով: «Ս. Խաչ» հոյակապ եկեղեցին շինած է 912-921-ին նոյն թագաւորը, քարերը Բաղէշի Կոտոմ գիւղին մօտ՝ իր քանդած բերդէն բերել տալով: Այդ օրերէն սկսեալ մինչեւ...(**) կաթողիկոսանիստ եղած է վանքը: Առտէր անբնակ կղզեակը կը գտնուի Աղթամարի արեւմուտքը, ժամուկէս հեռու. Տիրամայրը հոգ երեւցած է Գրիգոր Նարեկացիի, անոր ընծայելով կուսածին Տէրը: Ծովուն պարանոցաձեւ մասին վարի դին է, Ս. Կարապետ եկեղեցիով, Ժեռուտ Կտուցը, բնակավայրը միանձանց: Նոյն պարանոցին ծայրն է, Ս. Գէորգ եկեղեցիով, Լիմ մեծագոյն կղզին. Մոկացի Ներսէս Վարդապետ 1622ին հաստատեց անոր միաբանութիւնը. 1847ին Լիմ յարձակում կրած է Պետրխանի ասպատակներէն:

Վանայ արեւելակողմը, Վարազայ լեռան անդին մինչեւ Պարսից սահման գտնուած վայրերն են. Հառչակ լիճ (Աղի Ծովակ), համանուն Հայ գիւղով. ստոր եզրը դադար առած է Հայկ՝ Բէլի դէմ քաւած ատեն: Այս կողմերը կը կոչուին ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ, ընդարձակ ձորադաշտ՝ չըջապատուած երկայնաձիգ լեռներով. մէջէն կ'անցնի Հորգոմ գետը (Խօջապ). դաշտն ունի Հայ գիւղեր՝ որոնցմէ հնագոյնն է Աստուածաշէնը, դաստակերտ Հայկ Նահապետի՝ որ մօտերը կառոյց «Հայկաբերդ»ը. կ'երեւին դեռ ատոր ասիւնները: Նոյն ձորա-

(*) Հեղինակը այստեղ բառ մը մոռցած է. ապահովաբար Բարզան Հրեաներ բերած ըլլայ հոն:

Ա. Գ.

(**) Հոս եւս Թէոդիկ չէ ստուգած թուակամը:

Ա. Գ.

դաշտը կը գտնուին անշքացած մենաստաններ, ինչպէս «Խեթուց փանք», «Արրահամ Խոստովանող» եւայլն:

Հայոց ձորի հարաւակողմն է ԽՕՇԱՊի վիճակը, համանուն գետին աջին, Քիւրաներէ գրաւուած, որոնց Բէկը կը նստէր ԺԵ. դարուն շինուած վերի «Մահմուտիէ» քարքարուտ բերդին մէջ, նեղելով Վանայ սահմանները, մինչեւ անոր նուաճուիլը Տաճիկներէն 1847ին: Խոշաղի հարաւ գին կ'իյնայ Քարպաի վիճակը, ի հնումն Անձեւացեաց գաւառ, ուր էր Բարթողիմէոս Առաքեալի կառուցած «Հոգւոց Վանք»ը (Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի):

Վանայ ծովուն հարաւակողմն են ՈՍՏԱՆ եւ ԳԱԽԱՇ, լեռներու երկար շարքով մը Մոկաց աշխարհէն գատուած: Արտոս լեռով կը ձեւանայ Ոստանի ձորը, ստորոտը «Չաղար Աստուածածին փանք»ը՝ ուր փոխադրուած են Եղիշէ Թարգմանչիին նշխարք: Ռշտունեաց մայրաքաղաքն էր Ոստանը. Գագիկ հոն կառոյց արքունիք ստաւաներ, հիմա բոլորն ալ քանդուել, բացի բերդէն, սակն ալ սակաւութիւ տուներ: Ոստանի արեւմտակողմն է «Քարադաշտ»ը կամ «Մանակերտ»ը, հրուանդանի մը վրայ, ուրկէ վար գլորեց Մանածիհր Ռշտունի՝ Ս. Յակոբայ սարկաւազները: Անոր արեւմտեան կողմը՝ ծովեզրը՝ պատմական վայրեր են Իլու գիւղը՝ Գագիկի շինած «Քառասուն Խորանք» եւ «Ս. Սիրոն» աւերակ մենփառաններով: Փշաւան, Տշող եւ Նարեկ. վերջինէն կէս ժամ հեռու է, ծովափին, Գր. Նարեկացւոյ ճգնարան-քարայրը՝ մատուռով մը. իսկ համանուն գիւղը կը գտնուի այն մենաստանը, որուն մէջ փակուած՝ երկնակրօն սուրբը գրեց իր «Աղօթքի մատենան»ը: Հոն թաղուած են իր արեւակիցիներն ու Սանդուխտ կոյս: Մոխրաբերդ գիւղ: Կարմրակ Աստուածածին: Մօտը՝ «Լուսապտուղ Ս. Սահակ վանք», եւ ասոր մօտ «Ս. Թովմաս Առաքեալ»: Ասոնց շուրջ, ծովուն հարաւակողմի միջավայրը, կը բարձրանայ Ընձաքիստը կամ Կապուտկոյ լեռ՝ որուն գագաթէն Ս. Յակոբ անիծեց Ռշտունեաց երկիրը, եւ որուն կողին կայ «Ս. Յակոբ» փանքը: Ասոր հարաւ գին է Բէլու գիւղը (նեատ-հար Բէլի անուամբ): Ծովուն արեւմուտ-հարաւը՝ Սոփո գիւղն ու «Ս. Կարապետ վանք»ը. Խարզիք, ուր կայ Նարեկացիի հրաշագործ քարը. Թուխ՝ համանուն գետին եզերք որ «Կիւզէլ-Տէրէ» ալ կը կոչուի. լիարան մօտ՝ «Ս. Յիզաիրուղտ» փանքը. Թուխ կամ Թուղիս որ Հոյց կամ Խողծ ալ կը կոչուի՝ տակնօք Այճնեաց նահանգի վիճակ էր.

Հոփսիմեանք պահ մը հող դադար առին, եւ անոր ջուրին եզերն էր որ Սմրատ Ա. 896ին զարնուեցաւ Ահմէտ բռնաւորի զօրքերուն հետ:

Գաւաշի եւ Ոստանի հարաւակողմն է Մոկաց հին աշխարհը (ՄՈԿՍ), որուն բնական եւ անբնական դիրքերն են լեռներ, ափափայք եւ քիւրտ բռնակալութիւն. կը գտնուի Առնոս լեռան մուտքին՝ 60 Հայ եւ Քիւրտ գիւղերով: Մոկս քաղաքաւանի տունները ցրուած են քարալեռան կոհակներուն վրայ եւ այն գետին եզերք՝ որ լեռներէն Պոհան կ'իջնէ: Մոկսի ժողովուրդը ոստայնանկ եւ ներկարար է: Մոկսի արեւելեան կողմն է Ապարանից գիւղը եւ «Ս. Խաչ վանք»ը գործ. դարուն կառոյց Մոկաց Ստեփաննոս Եպիսկոպոս: Նոյն գիւղէն էր ԺԶ. դարու բռնաստեղծ Սիմէոն Վարդապետ:

Մոկսի ելքին՝ կայ ՇԱՏԱՆ վիճակը՝ համանուն քաղաքաւանով, զոր Քիւրտերը Շոխ կամ Տաք կը կոչեն, նշանակ Մոկաց Ձերմաճոր գաւառի: Տեղւոյս Հայերը վարպետ ոստայնանկ են: Շատախի լեռներէն կը բխին Տիգրիսի արեւելեան սկունքը: Այս երկրէն դուրս եկան Աղթամարայ կաթողիկոսներէն ոմանք:

Շատախի արեւելեան հարաւակողմն է Նորտըզ կամ Նօտըզ վիճակը, Հայ եւ Քիւրտ բնակչութեամբ:

Մոկսի արեւմտեան հարաւէն մինչեւ Բաղէշի եւ Քրդաստանի սահմանները՝ գտնուող վիճակներն են ԿԱՌԿԱՌ, ՊՕՀԴԱՆ, ԿԵՅԱՆ եւ ԻՍՊԵՐԴ (ՍՊԱՐԿԵՐՏ). վերջնոյս Լուար գիւղէն էր Աղթամարի Նիկողայոս ուսումնասէր Կաթողիկոսը՝ ԺԸ. դարուն:

Քրդաստանի (Կորդուաց աշխարհ) արեւելեան մասը ՀէֆեԱՐԻ կը կոչուի. լեռնախիտ քարձրաւանդակ մըն է՝ որուն մէջէն կ'ընթանայ Զապ գետը: Լեռնամէջ վայրերու մէջ, բացի քիւրտերէն, չին դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էին Քաղղէացի եւ Ասորի Նեստորականք՝ Ճուլամերկ (Զայլամար) գաւառի սահմաններուն շուրջ:

Ճուլամերկի հիւսիս-արեւելակողմը, Պարսից Սալմաստի մուտքին, ԱՂԲԱԿ (Ալի-Պող) վիճակն է, կրկին գաւառներ Կորդուաց եւ Վասպուրականի:

Խնուս ընդարձակ հովիտ է, հարաւէն ունենալով Խամուրեր,

Զեռնագ եւ խամուր լեռները, նաեւ շահաբեր աղաջուր աղբիւրներ: Խնուս բերդաքաղաքը՝ հին Խնուս աւանն է: Դուզլայի հիւսիսակողմն է Կեօֆուս փոքրիկ վիճակը, Բասենի հարաւակողմը, ունի Ծուկրաշէն գիւղը:

Այս վիճակներուն ելքին է ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ (ՄէԼԱԶԿԵՐՏ) վիճակը, Պայագիտի Քէլիւր-Կէտուք լեռանց հարաւէն. ունի հին Ապահուցիք գաւառը, մասամբ ալ Հարքը: Հայկի որդի Մանուկ կառուցած է զայն, ուստի Մանուկակերտ. աթոռն էր Ռշտունի իշխաններու եւ եպիսկոպոսի. ԺԱ. դարուն Տուղրիլ զո՛ւր պաշարեց զայն. Ալ-փասլանէն գրաւուելով աւերուեցաւ: Քաղաքին արեւմուտքն է Օծիմ գիւղը, իսկ Գաթըրվին եւ Աշնար գիւղերը կը գտնուին հիւսիսակողմը. այս մասը կը կոչուի Թօրլու, շատ մը աւերակներով եւ կ'ենթադրուի ըլլալ Տուրուքերանի Դաւառ գաւառը:

Արեւելեան կողմէ Պարսկաստանի սահմանակից, իր սրբավայրերով, բազմաթիւ վանքերով ու տաճարներով մեծահռչակ հայաշատ այս նահանգին ժողովրդեան ենթարկուած սարսափի, դիմադրութեան եւ գաղթի ահաւոր անցուղարձերուն վրայ արագ ակնարկ ձգելէ, եղեռնի թատերավայր շրջանակներու, հրդեհի, աւարի ու ջարդի եւ ինչ ինչ եկեղեցականաց դրուագները (որոնց պատմագրութիւնը կը կարօտի ստուար հատորներու եւ որոնք դուռ բացին Թուրքին վրէժխնդրութեան պոռթկումին՝ բովանդակ Տաճկահայոց վրայ) համառօտակի արձանագրելէ առաջ, կարեւոր էր անշուշտ տեղեկանալ թէ 39,000 քառ. քիլոմեթր իր տարածութեան վրայ որքան Հայ բնակչութիւն ծաւալած կար՝ շրջապատուած հարեւան Քիւրտերով, որոնց ցեղապեաները՝ Թուրքէն գրգռուած՝ այնքան չարիք հասցուցին մերոնց եւ Նեստորականաց: Կը դնենք ստորեւ 17 Յուլիս 1913ի վիճակացոյց մը, զոր պատրաստած էր առաջնորդ Յովսէփ Եպս. Սարաֆեան՝ պատերազմի նախընթացին վախճանեալ:

	ԱՌՏ	ՊԱՄՊ	ՏՈՒՄ	Ծանօթութիւն	
վան	Արարուց թաղ	6393	466	1216	
	Նորաշէն թաղ	5705	584	1008	
	Թայնկոյսնեքի թաղ	5498	478	1065	
	Ս. Յակոբի թաղ	1791	133	327	
	Քաղաքամէջի թաղ	2504	208	499	
	Հայկավանքի թաղ	872	—	—	
	22823				
Արծկէ (Ատիլճէվազ)	6066	143	836	Եւքանչեւագործի վանքով:	
Արճէշ	7462	2229	1111	Քաղաքը ընկած է զաւառի նման, մօտն է Մեծոփայ վանքի:	
Քաղաքի շրջակայ գիւղերը	12385	940	1717		
(Վարազ)					
Լիմ Անապատի թեմ	6494	237	956	25 եկեղեցի (12 աւերակ) եւ մէկ վանք:	
				Ս. Բարթողիմէոսի վանքով:	
Հէքքերի	Աղբակ	3650	3507	390	
	Ճուլամբերկ	450	186	72	
	Կէվէն (Գեաւառ)	686	498	148	
	Բերկրի	2445	108	373	Հին վանքով:
	Ապագայ	1341	—	204	
	Նորտուզ եւ Խօշապ	3000	—	—	
	Կարճկան	7000	—	—	
	Սարսոյ	5000	—	—	
	78802 + 9717		88,519		
Աղթ. թեմեր	Կտուց Անապատ (11 եկեղ. եւ 3 վանքով)			6,000	
	Հայոց ձոր			16,000	
	Շատախ			10,000	
	Գաւաշ			8,000	
	Կարկառ (*) եւ Խիզան (11 եկեղեցիով)			4,000	
	Մոկս			8,000	
	Վանայ կուսակալութեան ընդհ. Հայոց թիւը			140,519	

(*) Ստորին Կարկառի վանքերը՝ «Խնձորուտայ Ս. Գէորգ» եւ Ծկոնայ «Երաշխաւոր Ս. Աստուածածին»:

Իսկ հետեւեալը նորագոյն վիճակագիր մըն է Վանայ կուսակալութեան Հայ ժողովուրդին, 18 զաւառի բաժնուած եւ անձնւորին Հայ գիւղերուն գլխաւորները միայն յիշատակուած, մեծամասնութեամբ իրենց ժամով ու ժամուորով: Պատրաստուած Ա-ԴՅԻ կողմէ:

Տուն

Անձ

1. ՎԱՆ-ՏՈՍՊ (Վանը՝ 4230 տուն, իր 20 արուարձաններով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աւանց՝ 339 տուն, Լէզֆ՝ 192, Շահպաղի՝ 167, Սիգեա՝ 104, Շուշանց՝ 80, Գուրուպաշ՝ 108, Կենդանանց՝ 49, Բերդակ՝ 56, Ծուրստան՝ 80, Արտամէտ՝ 130, Դարման՝ 68, Ոսկեփակ՝ 45)

4230

22,470

1592

9,614

2. ԹԻՄԱՐ (40 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Կիւսնեց՝ 138 տուն, Տրլաշէն՝ 95, Ծակտար՝ 38, Ամեմաշատ՝ 40, Աննափանֆ՝ 50, Մարմէտ՝ 153, Ճանիկ՝ 100, Նորշէն՝ 45, Ատեռ՝ 71, Փիրկարիպ՝ 57, Գոմս՝ 53, Դարաբէկ՝ 37, Սօսրաթ՝ 42, Նորվանց՝ 37, Խժիշկ՝ 132, Ամուկ՝ 40, Էրեբրին՝ 151, Քէօչան՝ 111, Խաւեց՝ 106, Ալիւր՝ 343, Աստուածածին՝ 63, Բողանց՝ 71, Աւերակի՝ 187, Զիկրաշէն՝ 76)

2525

15,411

3. ԲԵՐԿՐԻ (41 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Խաչան՝ 60 տուն, Քեաքաքիկ՝ 51, Անգիւզակ՝ 59, Գործուր՝ 128, Պատիկ գիւղ՝ 74, Բերկրի՝ 25)

734

5,152

4. ԱՐՃԷՇ (51 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ականց՝ 304 տուն, Բլուրմակ՝ 90, Օրօրան՝ 36, Յասքոնակ՝ 31, Սակուն՝ 84, Արծուարիի վանֆ՝ 20, Կարած Քար՝ 32, Ասրաֆ՝ 56, Դանձակ՝ 26, Շիւտկիսահ՝ 38, Ծայծակ՝ 34, Քօզիբ՝ 60, Դրագոմ՝ 50, Արմիգոն՝ 26)

1303

10,313

	Տուն	Անձ
5. ԱԼՋԱԽԱՋ կամ ԱՏԻԼՃԷՎԱՋ (Արծկե՝ 80 տուն) (22 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Առին՝ 117 տուն, Նորշէն՝ 34, Զիրաֆլու՝ 45, Սիփաններ՝ 100, Փէշնագոմեր՝ 32, Խոռանց՝ 47, Նորշնչուղ՝ 48, Կոններ՝ 56, Գարափէշիշ՝ 40, Արգայ՝ 33, Առնջկոյս՝ 55)	810	5,889
6. ՀԱՅՈՅ ՁՈՐ (30 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Նոր գեղ՝ 88 տուն, Առեղ՝ 26, Հնդստան՝ 37, Ուրթուկ՝ 42, Խէֆ՝ 34, Աստուածաշէն՝ 48, Արատենց՝ 40, Անկշտանց՝ 67, Էրէմէրու՝ 82, Կղզի՝ 44, Խոսպ՝ 52, Հիրն՝ 30, Գըզըլ-Թաշ՝ 51, Քերծ՝ 104, Պլթենց՝ 65, Խարականց՝ 36, Կեմ՝ 100, Անգղ՝ 108, Մաշտակ՝ 64, Իշխանի գոմ՝ 70, Քէօշկ՝ 40, Խորգոմ՝ 65)	1383	8,482
7. ԳԱԽԱՇ (24 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Աթանանց՝ 65 տուն, Սպիտակ վանք՝ 18, Յիլի՝ 28, Պատականց՝ 75, Տշող՝ 50, Հիրին՝ 41, Փշաւանց՝ 60, Պախուանց՝ 42, Հարբերդ՝ 42, Նարեկ՝ 123, Փայխներ՝ 100, Մոխրաբերդ՝ 103, Նոր գիւղ՝ 87, Ընձակ՝ 34, Ռէլու՝ 77, Թիմար՝ 27, Վառենց՝ 31, Գանձակ՝ 60, Նանիկանց՝ 35)	1190	6,913
8. ԿԱՐՃԿԱՆ (27 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Փրխուս՝ 3 տուն, Կաննառու՝ 27, Խումս՝ 30, Կարփ՝ 25, Կենդրանց՝ 32, Վանիկ՝ 40, Օղուանց՝ 57, Կութ՝ 45, Ուրանց՝ 96, Սորք՝ 40, Եղեգիս՝ 69, Գոմս՝ 60, Առանց՝ 25, Խարձիթ կամ Խարզիթ՝ 30, Խնձորգին՝ 50, Պաշլանք՝ 25)	840	6,178
9. ԱՐՃԱԿ (180 տուն) (21 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Խառակոնիս՝ 230 տուն, Գըզըլնա՝ 65, Նարաթ՝ 25, Միսկներ՝ 48, Զօպան Օղլու՝ 26, Սեւան՝ 67, Զառանց՝		

	Տուն	Անձ
37, Լիմ՝ 22, Մանդան՝ 60, Հասփատան՝ 22, Շամշատին՝ 70, Հագարա՝ 45, Տաղվերան՝ 37)	1013	6,679
10. ՍԱՐԱՅ (5 գիւղերով, որք են Սաթմանց՝ 30 տուն, Ախտիկ՝ 50, Աւգարիկ՝ 11, Հասան Թամբան՝ 27)	118	826
11. ԽՕՇԱՊ (12 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սալախանա՝ 28 տուն, Քոել՝ 70, Հուրբուկ՝ 52, Կանգուտա՝ 32, Կար՝ 30)	252	1,746
12. ՇԱՏԱԽ (219 տուն) (50 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Սիւտիկին եւ Գոմեր միասին՝ 66 տուն, Ծիծանց՝ 25, Ճրնուկ՝ 25, Յինեկց՝ 21, Կաղալի՝ 66, Կանէք՝ 92, Արմշատ՝ 64, Սարկէք՝ 20, Առեղ՝ 28, Շիդան՝ 42, Կաղազիս՝ 30, ճառ «Մ'գրէն»ներու շարք մը)	999	6,721
13. ՄՈՂԱՍ (48 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Ծափանց՝ 25 տուն, Հաղին՝ 45, Սորս՝ 26, Բուլեկց՝ 25, Գնեկանց՝ 32, Կայքանց՝ 31, Առինչ՝ 30, Անձղանց՝ Դաշաի՝ Արբա-համեկց՝ Քաղաքի բաղկերը՝ 108)	721	4,459
14. ԿԱՐԿԱՌ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Թացու՝ 64 տուն, Նդէգիս՝ 56, Բերկրի՝ 25, Խնձորուտ՝ 20, Յարկեկց՝ 30, Որիգ՝ 27, Ծոկու՝ 21, Խրորաեկց՝ 45, Կինի՝ 20, Յաղք՝ 26)	420	3,038
15. ԱՂԲԱԿ (19 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Պաշգալէ՝ 200 տուն, Ս. Բարթոլիմէոս՝ 40, Հասպատան՝ 45, Նրնգան՝ 27, Սորան՝ 24, Ալան՝ 35)	482	3,505
16. ՆՈՐՏՈՒՋ (11 գիւղերով՝ որոնցմէ գլխաւորներն են Փիրբաղալան՝ 35 տուն, Կողան՝ 20, Հօսթայեան՝ 27, Դիմ՝ 32, Վերին եւ Ներին Սփինս՝ 54, Շամանս՝ 45, Մաֆօշք՝ 17)	257	1,767

	Տուն	Անձ
17. ՃՈՒԼԱՄԵՐԿ (5 գիւղերով՝ որք են Փա- կան՝ 39, Խալիլան՝ 22, Սերման՝ Խանաս՝ Փի- րան՝ 12)	73	534
18. ԴԵԱԽԱՌ (2 գիւղերով՝ որք են Դիզա՝ 200 տուն եւ Կարպէլ՝ 80)	280	1,680
Համագումար՝	19,222	121,377

Այս 18 գաւառներէն կ'անջատենք ԱՂԹԱՄԱՐը որ այնքան ընդար-
ձակ է իր թեմերով եւ որ Վանայ Ծովու կղզիներէն հռչակաւորն է,
ունենալով պարսպապատ վանք, ժեռուտ եւ անառիկ դիրք, եւ «Ս-
նաշ» խաչածեւ հոյակերտ տաճար: Արեւմտակողմը կ'իյնայ Առտէր
կղզին, իսկ հիւսիս-արեւելք՝ 18 մղոն հեռու՝ Կտուցը:

Գաղիկ Արծրունի գլխաւոր զարդարողը եղած է Աղթամարի: Թե-
մերը՝ ՀԱՅՈՅ-ՁՈՐ (Երուանդունիք), ԳԱԽԱՇ-ԿԱՐՃԿԱՆ (Ռչտու-
նիք), ՇԱՏԱԽ (Ջերմածոր), ՆՈՐՏՈՒՋ (Անձեւացիք), ՄՈԿՍ, ԽԻ-
ՋԱՆ Եւայլն: — Աղէտի տարին, Ս. Սաշի ամբողջ միաբանութիւնը
նահատակուած է՝ կռիւներու ընթացքին: Յիշենք տարաբախտ
Պողոս Վրդ. Կարապետեան. — Ծն. 1848ին եւ ձեռնադրուած 1869ին:

Իսկ Աղթամարի հազարաւոր Հայ բնակչութեան քաջածնեբը նկա-
րագրած ենք անցողակի՝ Աղբակի գլխուն մէջ, Կանաչեան Վարդա-
պետի կենսագրական գիծերով:

Քրիստոսի 921 թուականէն սկսեալ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը
1895ին Շիրոյեան Սաչատուր Կաթողիկոսի մահուամբ դադրած է,
մինչեւ աղէտալի տարին պարբերաբար կառավարուելով տեղապա-
ներէ: Ատոնցմէ վերջինն էր

Յովսէփ Եպս. Խոստեղեան. — Ծն. Նարեկ 1834ին, վարդապետ
ձեռնադրուած 1864ին: 1915 տարուոյ Յուլիսի սկիզբը վախճանե-
ցաւ Լիմ Անսպաստ վանքին մէջ: Գաւառի նահատակ քահանաներէն
չատերր ձեռնադրած էր:

Ահա այն տախտակը որ կր ներկայացնէ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՒՌՈՅ
ԹԵՄՈՐԷԻԿ Հայ եւ Քիւրտ գիւղերուն, տակն ու բնակչութեան բաղ-
դատական մարդահամարը, 1914ին կազմուած:

	Հայ գիւղ	Քիւրս գիւղ	Խառն	Հայ սոն	Հայ անձ	Քիւրս սոն	Քիւրս անձ	Թուրք սոն	Թուրք անձ
ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ (Երանդուհի)	24	4	7	1087	10164	485	2662	420	2400
ՇԱՅԱԼ (Ջերման)	30	57	20	989	6560	1286	5838		
ՄՈՂԻ (Մոկ)	35	28	11	715	4417	781	4419		
ԳԱԻԱՆ	18	20	6	1156	6668	1238	6661		
ԿԱՐՅԱՆ } Ռեռնի	22	56	2	837	6134	1279	6689		
ԿԱՐԳԱՌ (Մոկաց Եր									
Կարկանի մէջ)	16	11	2	417	2996	178	996		
ՄԱՐՄՅԱՆԻ (Ս. Խաչ վանք,									
11 հայ գիւղերով)	15	14	—	255	1820	223	1234		
ԽԻՉԼԵ (դժնաց Գգիի գաւառ)	16	22	12	407	2746	1489	8684		
ՍՊԱԳԵՐՏ (15 Եկեղեցի Եւ 3									
վանք. Շերենց Ս. Գեորգ վա-									
նանայրի՝ Բանանայի, Բաղինց									
Ս. Աստուածածին [վանանայրի՝									
աւիարհական] Եւ Կեղիս Ս. Կի-									
րակոս [ամալի]:	26	26	2	356	2770	423	2436		
	202	238	62	6819	44285	7382	39659	420	2400

Ըստ հայ հոգեւոր իշխանութեան, Խիզան գաւառն Աղթամարայ վիճակ գոլով, ունի 6 ստորարաժանում.— Ստորին Կարկառ, Շէնածոր, Սպարկերտ, Մարմտանք, Նգար եւ Խորորս:

Բացի Մարմտանքէն՝ կան նաեւ Նգար (Բաստ եւ Սօրի գիւղերով՝ 27 տուն) Ս. Աստուածածին աւերակ վանքով: Իսկ «Գաւառներ» կոչուած գաւառակին (7 հատ՝ 98 տուն հայ գիւղերով) մէջ կան 2 վանքեր. «Եօթն Խորան Ս. Աստուածածին» եւ «Ս. Գամաղիէլ», վերջինս ամայի: Խորորս գաւառակը (60 տուն՝ Շէն եւ Խարիթ գիւղերով) ունի վանքեր ու տաճարներ: Շէնածոր գաւառակն ալ (17 հատ՝ 200 տուն հայ գիւղերով) ունի 11 եկեղեցի եւ «Ս. Խաչ» վանքը, վանահայրով:

Իսկ ըստ թուրք կառավարութեան, Խիզան Բաղէշի «գայմագամ»ութիւններէն մին է, կազմուած՝ Սպարկերտ, Նամրան եւ Բուն Խիզան գիւղախումբերէն (Միւտիրիթ): Ունի 80է աւելի հայաւնակ գիւղեր, ինչպէս Գարասու, Դորոց, Բրանց, Խոփ, Փալասար, Կիկու, Սափ, Ս. Խաչ, Թափէ եւայլն: Ուստի Խիզանը զանց ըրինք յիշատակել Բաղէշի նահանգին մէջ:

ՎԱՆ՝ ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Այս ցուցակներէն եւ ծանօթութիւններէն վերջ, անցնինք այն գոլլումներուն որոնք ամիսներ տեւեցին եւ փութացուցին քանդումը Վասպուրական աշխարհի Հայ Օճախին:

Ռուսական Ա. նահանջէն յետոյ, սահմանադրութի ժողովուրդը (Սարայի շրջան) ենթարկուեցաւ ամէն կերպ խժոժութեանց, հետեւանք՝ թրքական պարտութեան: Ատոնք իրենց կարգին անցողակի յիշուած ըլլալով, դառնանք Վանայ դէպքերուն որոնք 1915ի գարնանամուտին տեղի կ'ունենան շրջակաները (Բէլու, Աթանան, Կարկառ, Ատիլճէվաղ, Թիմար եւայլն) եւ որոնց մասին նահանգին մէկուս Վասան եւ ուրիշներ գիտում կը կատարեն ստոնց ամէ-

նուն պատասխանատու եւ հրահանգիչ՝ կուսակալ Ճէվտէթի(*) (էն-վէրի քեռայր): Կեդրոնն իր կարգին՝ յիշեալէն թելադրուած՝ արձակած էր Հայերը բնաջնջելու հրամանը: Ատոր գործադրութիւնը Վանէն պիտի սկսէր, բազմաթիւ Հայութեամբ այդ արժուեբոյն քաղաքէն, որուն 2/5ը կը կազմէր թուրք բնակչութիւնը: Զօրակոչի օրերուն, բոլոր ունեւոր դատակարգը կողոպտուած էր արդէն «Թէքէալի-ֆաթլը Հարպիէ»ի կողմէ, մինչ անկուր բռնութեամբ կը շարունակուէին զօրահաւաքում եւ կեղեքում շրջակայ վայրերուն մէջ: Հայոց կողմէ գերադոյն ճիգեր կը թափուին՝ առիթ չտալու համար նոր դէպքերու որոնք կրնային մեծ համեմատութիւններ առնել, խորհուրդ կը արուի մանաւանդ ժողովուրդին՝ վրէժխնդիր չըլլալ հրկիզեալ ու ջարդուած գիւղերու մասին: Ճէվտէթ 3,000 զօրք կը պահանջէ քաղքի Հայութենէն: Մաս մը զօրքի, մնացորդին համար ալ «պէտէլ»ի բանաւոր առաջարկը նոր մաղձ կը կուտակէ նենգախոհ կուսակալին ներսիդին, որ սպասամբութիւն կը նկատէ Հայոց ընթացքը: Շատախի մէջ մասնակի սպաննութիւնք, առեւանգում եւ սպառնալ ծայր տուած են եւ Հայեր անձկութեան մատնուած: Կուսակալը հաշտարարի գերով դէպ աղէտավայր ճամբայ կը հանէ Իշխանը՝ կովկասահայ Նիկ. Մանուէլեան եւ 3 Ապրիլին իր 3 ընկերներով սպաննել կուտայ զայն Հիրճ(**) գիւղը:

(*) Ճէվտէթ փաշա Վանի կուսակալ ըլլալէ առաջ՝ Հէֆեարիի կառավարիչն էր եւ վերջին ամիսներուն՝ Պաշգալէի ջարդերը կազմակերպող պետական ոմրագործը, որ հետը Վան փոխադրեց 2,000 սուլիաւորներու քանակ մը՝ լեռնային ու դաշտային թնդանօթներով: Քաղաքը լեցուած էր արդէն Քիւրտ հեծեալ եւ հետիոտն հրուաներով եւ աշիրէթներով: Վան հասնելէն քանի մը օր վերջ, պահանջեց որ ամբողջ Հայ երիտասարդութիւնը, 18-45 տարու, թուրք քանակը մտնէ իրրեւ մաէլէ: Ազգային Առաջնորդարանը, Վոսմեան եւ Արամ ջանացիին որ հայ տղերքը զինուորագրուին իրրեւ իրական զինուոր, զեմֆով. Ճէվտէթ չընդունեց: Փորձեր եղան պէտէլով մէկ մասը փրկել:

(**) Հիրն (Հայոց Զոր գաւառին գիւղերէն մին, 30 տուն Հայ եւ 40 տուն Քիւրտ բնակչութեամբ). հող էր որ Իշխան եւ իր 3 ընկեր-

Ասոր կը յաջորդէ Վռամեանի կանչուիլը պաշտօնատուն, հոնկէ գիշերանց հանուելով՝ տարաբախտ երեսփոխանն ու անձնուէր գործիչը կը տարուի Աւանց գիւղը (որուն բնակիչները տեսած են նաւ դրուիլն ու անհետիլը): Վռամեան ընդ հսկողութեամբ կը փոխադրուի Բաղէշ եւ տեղւոյն կուսակալ Ապտիւլխալլազի հրամանաւ խժար կը սպաննուի քաղքէն դուրս:

Առաջնորդական տեղապահ՝

Եզնիկ Վրդ. Ներկարարեան. — Ծն. 1870, վարդապետ ձեռնադրուած 1888ին, միաբան եւ նախկին Կթղ. Փոխանորդ Աղթամարի, քաղքին երեւելիներէն Ճիտէճեանի եւ Թէրզիպաշեանի հետ կը դիմէ Ճէվտէթի եւ սոսկումով հասու կ'ըլլայ եղելութեան:

Երկու կարկառուն դէմքերու՝ Իշխանի եւ Վռամեանի անհետացման գոյժը կը տարածուի ժողովուրդին մէջ: Տարրերը լարուած են իրարու դէմ. Ճէվտէթի միտքը՝ մէկ Հայ չթողուլ է ողջ: Ու կը սկսի գոյութեան կոհը՝ տարապայման կերպով ուժգին: Մահիկն էր նորէն որ կը ցցուէր Խաչին յանդիման: Աղթամարի

Դանիէլ Վրդ. Զատոյեան ալ ծն. (1868, վարդապետ ձեռնադրուած 1893ին), որ պատահամբ քաղաք եկած էր՝ չի կրնար մեկնիլ:

Ապրիլ 7ի առաւել Շուշանց գիւղէն Այգեստան իջնող քանի մը Հայուհիներ յարձակում կը կրեն. օգնութեան փութացող երկու ազգակիցներ կ'իյնան գնդակահար: Ու կրակը կը սկսի Թուրք խրամներէն օրն ի բուն. թնդանօթն իսկ լուռ չի մնար բերդին գագաթէն: Քիչուր մարտիկներ իրենց սակաւաթիւ զէնքերով ու կապարներով 28 օր

ները Ճէվտէթի դաւադրութեամբ Քերիմ Օղլու Բաշիտի տան մէջ գիշերանց՝ 12 չէթէներէ սպաննուեցան: Իսկ Վանայ կոիւներու ընթացքին՝ Հիրնի 46 Հայ էրիկ մարդիկը նոյն Բաշիտի տունն առանձնացնելով կոտորած են, ապա մնացեալ բնակչութիւնը՝ գիւղերու մէջ ու դուրսը, ըստ գրաւոր վկայութեան Դաշնակցական Յովսէփ Խլաթեանի (գրական ծածկանունամբ՝ Գեղջուկ), որ Ապրիլ 6ին ինկաւ հոն՝ պատնէշի վրայ:

Նորդուզէն եւ Խօշապէն հազարաւոր հեծեալ եւ հետեւակ գինեալ Քիւրտեր նոյն օրերուն բռնած էին Հայոց Զորի Հայ գիւղերուն բոլոր նամբաները, առաջնորդութեամբ Դրաւցի Շաֆիւրի որդի Լեզկիւրի:

անընդհատ կը ստիպուին մզել հերոսամարտ մը՝ ի փրկութիւն իրենց կեանքին, պատիւին եւ օճախին: Հարկ է սրտապնդել մահուան դէմ ոգորոյ այդ բուռ մը քաջերը: Վանայ քահանայից դասն ահա Ղեւոնդեանց հանգոյն կը դեգերին անոնց մէջ եւ իրենց հոգեբույս աղօթքներով Բարձեալէն կորով կը հայցեն կոռուոյ այդ քաղուկներուն համար:

Շրջականերէն զաղթականութեան հոսանքներ մէկ կողմէն լեզապատառ կը լեցուն քաղաք, յաւաստանի մնալու խօշ շտապով: Ատոնց անունդին հարցն ալ կար: Նախօրօք բանալ գտնուող Հնչակեան հինգ գործիչներ (Արա. Սօլաքեան, Կրպ. Տանթէեան, Ասօ, Արր. Բրուտեան եւ Հայկակ Երէմիչեան) տեղնիտեղը կը մորթուին, մինչ մերձակայ գիւղեր կը մատնուին հուրի եւ սուրի: Թոհուրոհի այդ օրերուն, Վալին թուղթ կը տեղացնէ Եզնիկ Վարդապետի, որ կոխը դադար տունէ: Իր նենդաժէտ գաղափարներուն գիտակ՝ փարիշ ուժեր բնական էր որ անհետեւանք ձգէին ամէն լուր եւ հրահանգ որ այդ դեպքն կը բխէին: Մահու եւ կենաց միջեւ տարուրերումը կը տեւէ մինչեւ Մայիս 3, երբ Թուրքերը կը փախչին եւ 3 օր վերջ Ռուս բանակը Հայ կամաւորներու հետ լը մտնէ Վան: Արամ Մանուկեան նահանգապետ կը կարգուի եւ Վասպուրական աշխարհ գերութեան լուծը թօթափած՝ կը սկսի եռեւեփիլ Հայութեամբ: (Թէ մեր ազգին որքան սուղի նստաւ բռնագոյն հարկի մը բերմամբ ստեղծուած այդ անկախութիւնը՝ դառն է անդրադառնալ: Իթիհասի Պոլսոյ օճախը գեհէն դարձած էր յանկարծ, ամենածախ բոցով մը բոլոր Հայութիւնը լափլիզելու պատրաստ: Ու ըրաւ ալ:) Հայկական կառավարութիւնը եօթանասուորեայ անկախ գոյավիճակ մը հաղիւ բոլորած, Ռուս բանակը հրաման կը ստանար նահանջել: Պատուհասն այդ վայրկեանին կը սկսէր արդէն: Վանեցիք 19 Յուլիս 1915ին զաղթականութեան ցուպը ձեռք կ'առնեն ու կը դիմեն Կովկաս: Եղերակնն է անոնց ուղեւորութիւնը. ճամբան շտտեր կ'իյնան անստուղ ու ուժաւաղաւ: Միմիայն էջմիածնայ եւ Վաղարշապատ գիւղի մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններէ մահացող այդ զաղթականներուն թիւը 8,126 եղած է 28 Յուլիսէն մինչեւ 8 Դեկտեմբեր:

Քիչ քան գիտեմք դեռ տարագնաց Հայութեան այդ կարաւաններուն շարքէն՝ եկեղեցական գոհերու մասին: Մեր տեղեկութիւնները

քաղած ենք Զինադատարէն վերջ Պոլիս եկադներէ, Հայկ Աճէմեանի «Թիւրքահայ Ազգար» գրքոյկէն, Ա-ԴՕի ստուար գործէն և մանաւանդ Եղեանի տարին Ազրակի տաճնարդ Վահրամ Վրդ. Կանաչեանէ, որ այժմ մայրաքաղաքս կր գտնուի:

✓ Քաղաքին սասնեւիկեց քահանաները թէ և պատեհութիւնն ունեցան ջարդէն զերծ մնալու, բայց նահանջի միջոցին և անկէ վերջ ֆրիքիական խռնջէնքներու և հոգեկան տանջանքներու շաղկապով իրենցմէ տաւր վախճանեցան Երկարատեւ հոգեվարքներու մէջ տուայտային: Յիշենք Երեւանի և Էջմիածնոյ մէջ վախճանուցներէն:

Մեսրոպ Ա. Քեկյ. Ճանկեան.— Աշխարհական անունով Հայրապետ, ոստցիչ, 1885ին քահանայ ձեռնադրուած, հեղինակ՝ «Հայրիկ, քո հայրենիք Վատագրական մեր աշխարհ» ձօնարկին: Խրիմեանի աշակերտ, տաճնարդական տեղապահ, Երեւանի մէջ վախճանած 1915 տարուայ Օգոստոսի սկիզբը:

Յուսիկ Քեկյ. Փէիրիզեան:

Ղևոնդ Քեկյ. Սափրասեան.— Նախկին ոստցիչ և ներհան հոգեւորական:

Խորլն Քեկյ. Տէր Կարապետեան.— 55 տարու, խղճամբա և համեմատաբար, Երեքն ալ տարիներէ հեռէ անգամ Վանայ կրօնական ժողովի: Տ. Խորէն վախճանած է Վան, գաղթէն գարծին:

Հայակեր թուրք քաղաքականութեան ստղմած սեւ ծրագիրն ունի տնտիւծան լաւ կազմակերպուած կը, որ մէկ մղան հետադուրութիւնն ունեցող Հայ զիւղեր տեղեկութիւն չունէին իրարու ճակատադիրէ: Աճէմեան, իբր թէ միայն Վանով զրադած պահան, ամբողջ ևահանգին բնաջնջումի գործը հասունցուցած էր, ևախապէս լուր դրկելով Քիւրտ ցեղապետներու՝ պատրաստ ըլլալ իրենց մարդերով: Լոյն ևրահանգը ևաւ անձնիր կառավարիչի: Այնուամենայնիւ, տաճն րան թէ և գաղանիք նկատուած, ինչ ինչ չըջաններու մէջ գտնուեցան րարեկամ ցեղապետներ որ մերկացուցին գայն: Իրեւ թէ րտական չըլլային հայտապան կոտորածները Վատագրական աշխարհի մէջ սղջան, Օսմանեան րանակին մէջ հաւատարմօրէն ծառայող Հայորդի մըն ալ կ'անցնէր սուրէ, Պարսեցի Տրթ. Միքէ Գարակէօղեանը, Վանայ մէջ, պաշտօնին զլուխը:

Ինչ որ պատահեցաւ արիւնոփ, աւերոփ եւ դաւերոփ, այս մեծատարած նահանգին զանազան մարգերուն մէջ, անկարելի է ճշդիւ նկարագրել, եւ մի առ մի թուել աղետակոծ եկեղեցականութիւնը:

Հաստակոտոր գրուագներ ահա Մեծ Շղեռնէն, շեշտած ըլլալու համար մանաւանդ այն արհաւիրքը զոր իրենց հօտին հետ ապրեցան այնքան վարդապետներ եւ քահանաներ:

✓ 1. ՎԱՆԱՅԱՐՈՒԱՐՁԱՆՔ.— Արտամէտ՝ ջարդ, Կողպանց՝ իր «Ս. Գրիգոր» մենաստանով բոցերու ճարակ, Շուշանց՝ Մայիս Ցին տմբողջովին կրակներու մէջ. անոր մօտ գտնուող «Կարմրեորայ Ս. Աստուածածին», նաեւ «Վարագայ Վանք»ը — որուն գմբէթներուն տակ կէս դար առաջ ճռնչած էր Հայ Մամուլը՝ Խրիմեան Հայրիկի հովանաւորութեամբ—, մոխրակոյտի վերածուած՝ իրենց գոյքերով եւ հինաւորաց անպնահատելի ձեռագիրներով: Վերջնոյս Միտրանութիւնը կը կազմէին

Վրթանէս Ծ. Վրդ. Տէվկանց.— Ծն. 1835ին եւ ձեռնադրուած 1862ին, փոխ-վանահայր:

Ութսունամեայ այս նահապետին ճակատագիրը կ'ըլլայ գնդակի հարուածներով նահատակուիլ՝ ընտակից վարդապետին եւ իր 4 ծառաներուն հետ Ապրիլ 7ի գիշերը, հոն պահակութիւն ընող Թուրք ստաիկաններու կողմէ, այն պահուն երբ Վարագայ ժողովուրդն ինքնապաշտպանութեան ահեղ կռիւր կը շարունակէր՝ Քաղաքումէջի բազմութեան պէս:

✓ Արիստակէս Վրդ. Կատէկեան.— Ծն. 1858ին եւ ձեռնադրուած 1902ին, լուսարարապետ: Վկայակից հէք Վրթանէս Վարդապետի, որ հրացանազարկ եղած պահուն՝ մահամերձ հիւանդ էր արդէն:

Յիշենք Վանայ արուարձաններէն Զորովանքն ու Դարմանք, որոնք նոյնպէս մտանուեցան ջարդի եւ տարառութեան: Կենդանանց գիւղէն

Յուսիկ Քեմլ. Միրզայեան՝ մահատուգնապ փորձանքներէ վերապարտ:

Լէզք, Շահապոյի գիւղէն 1 ժամ հեռու, միակաուր լեռնակի մը ստորոտ՝ որուն գագաթն է Ս. Ամենափրկիչ մատուռ մը, իսկ Լէզքի մէջ՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր կը պաշտօնավարէր

Ստեփան Քեմլ. Տէր-Ստեփանեան.— Ծն. 15 Նոյեմբեր 1885ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Դանիէլ, ուսումը ստացած Աւանց

գիւղը: Տղայ հասակէն մտած է յեղափոխական դրօշի տակ, շարունակելով իր գործունէութիւնը՝ Միացեալ Նահանգ գաղթելէն ալ վերջ (1909-12): Ծննդավայր դարձին՝ զարկ կու տայ կրթական գործին, մինչեւ ձեռնադրութիւնը 30 Մարտ 1914ին, Կտուցի Ս. Կարապետ վանուց մէջ, Յովսէփ Արք. Ռշտունիէ:

Այն ինչ տարի մը քահանայագործած, Աղէտը կը պայթի եւ Տ. Ստեփան սքեմը մէկդի թողլով՝ հայրենակիցներու հետ կը վարէ ինքնապաշտպանութեան պայքարը: Վանայ սպարիլեան կոիւններուն կը մասնակցի եւ կը վիրաւորուի աջ ազդրէն՝ Վարազայ լեռան ստորոտ, Շուշանց եւ Կարմրուորայ վանուց մէջտեղը: Յուլիս 15ին գաղթը կը սկսի Բերկրիի գիծով դէպի Կովկաս: Երեւանի Ծաղկաձոր (Տարս-Չիչաք) կոչուած վայրը տարի մը դադարելէ վերջ՝ կրկին գաղթ կ'ունենան դէպի Վան: Կացութիւնը սակայն անորոշ էր մինչեւ 21 Մարտ 1918, երբ ձիւնին բուքին ձեռք կ'առնեն գաղթականութեան ցուպը, լքելով նորէն հայրենի օճախներն: Վանէն 9 ժամ հեռու, դէպ Հիւսիս, Զանիկ կոչուած ոստիկանավայր գիւղը հասնելնուն, ժողովուրդը խուճապի մատնուելով կը ցրուի դէսուդէն. փոքրամասնութիւնը միայն կը բռնէ Սարայի ճանապարհը, դէպի արեւելք՝ Պարսկաստան տանող գիծը: Կոտոշ կիրճը կը մտնեն եւ 2 օր սպասելէ վերջ՝ դիմում կը կատարեն Պարսիկ կառավարութեան մօտ: Երրորդ օրը ճամբայ կ'ելլեն հոնկէ եւ կը պաշարուին դարսնակալ սպասող թշնամիին կողմէ: Աւելի քան 5,000 սպանեալ կ'ունենան: Մնացեալ մասը սովալլուկ կը ժամանէ Սալմաստ՝ ուր տարիուկէսէ ի վեր ասորական զօրքը կը տիրապետէր, Աղա Պետրոսի ղեկավարութեամբ: Կր մնան 3 ամիս, երբեմն կրելով Քիւրտ եւ Պարսիկ խուժաններուն յարձակումները: Երկպառակութեանց հետեւանօք՝ դիմադրող ուժերու պետեր կը հեռանան. գաղթականք կր ստիպուին նահանջել Ուրմիա, այն օրերուն երբ Անդրանիկ խոյի մօտեցեր էր արդէն եւ կը փութար օգնութեան հասնիլ անպաշտպան ժողովրդեան: Երկու ամիս անցնելուն՝ կր տեղափոխուին Համասան, ճամբան թողլով բազմաթիւ գերիներ: Տ. Ստեփան այդ երկարատեւ եւ հոգեմաշ գաղթերու ընթացքին կր կորսնցնէ իր գերդաստանին բոլոր անդամները, մինչեւ ժամանումը Պաքուպա՝ ուր կր մնայ ցարդ:

«Կարմրուորայ Ս. Աստուածածին» զեկեղեկագիր մենաստանը կը գտնուի Վանայ ալպեաւաններուն արեւելակողմը, Վարազայ Սարի ստորոտ: Վանաճայրն էր

Եղիշէ Վրդ. Խէրանեան, Ազգէն վերադարձը մը որ հիմա կը դրանուի էջմիածին:

Յիշենք այս շրջանի երէցներէն

Սահակ Քենյ. Միրոյեանի. — Ծն. 1865ին Արտավէզ (Թիմար), ուսած Վարազայ ժառանգաւորաց Վարժարանը, ուսուցիչ և ազգային գործիչ, 1893ին ձեռնադրուած ի Վարազ Խիզանցի Յովսէփեանի տղայ, 20 տարի քահանայապետած Արտավէզ: Անգամ մը Այիապտան Պէկի տղան, Սայիա Պէկ որ կառավարութենէն կը հետապնդուէր՝ իր տանը հիւր կ'երթայ և խորհուրդներ տալու ձեռքակալէ վերջ, իրը յեղափոխական, կը տանի զէպի Պարսկաստան Տ. Սահակ կը ստիպուի ամիս մը զեկերիդ միասին լեռներու վրայ, մինչև որ կը խալտի ձեռքէն՝ 200 տակի փրկանքով: Այդ միջոցէն յետոյ՝ քաղաքին ազգայնաց փափաքանօք, կը սկսի պաշտօնավարել Ս. Նշան եկեղեցին՝ մինչև Ազգաի օրերը:

Վանայ ինքնապաշտպանութեան տանն կը մասնակցի Այգեաւանի, Շուշանց զիւլի և Վարազայ արիւնդի կռիւներուն, մինչև Ռուսաց ժամանումը: Մեծ նահանջին կը հարկադրուի 5-6 ամիս Իզմիրի մօտերը մնալ և գտնան վերադառնալ Վան. սակայն Թուրք յարձակումները կը ստիպեն ժողովուրդը՝ որ զարձեռն լքէ իր հայրենիքը: Տեղի կ'ստենան նոր կռիւներ, մանաւանդ երբ թշնամին կը յաջոյի փախուստի գիծը կտրել: Տէր Սահակ իր ընկերներուն հետ երկար տանն կը գիմարէ, Սպիտա-Ուրմիա-Համատան՝ զէն ի ձեռին հետապնդ փախում մը: Այդ միջոցին կը կորսնցնէ երիցուն հին և մէկ գտակը: Զինադադարէն վերջ, անգլիական կառավարութեան կողմէ կ'սպարկուի Պարտուա, հանկէ ալ կը կանչուի Պազտատ, տառջնորդական տեղապահ Տ. Վահանի օգնական կը կարգուի. ժամանակ մը վերջ կ'անցնի Մուսուլ՝ որ կը գտնուի ցարդ:

2. ԹԻՄԱՐ. — Զարդ և տեր: Թիմար երկու է, Վարի և Վերի: Առաջնայն Խմիշկ և Աստուածածին (Տիրամայր) զիւղերէն, իսկ վերջնայն բողմամարդ Ալիս և Մարմէա զիւղերէն զիմարութիւն: Էրերին, Բողանց, Խաւեց, Ճանիկ, Ասուականց, Պայրազ և այլն կ'ենթարկուին սղանդի և տարաւորութեան: Տիրամէրի

Գեորգ Քահանայի տան մէջ եւս կը սկսի ուժեղ զինագործութիւն, փամփուշտներու հատնելով մինչեւ անձնատուր ըլլալին՝ տալիս ծիպէս ոգորելով: Հէք եկեղեցականը կը նահատակուի տեղիբնակար, ընտանիքին 10 անդամներովը:

Այս շրջանի բախատուր երէցներն են հետեւեալները, իրենց տալիս գործիքան վերջին կայանը՝ Պաքուպա գտնուելով ներկայիս մէջ:

Յովակիմ Քահանայ.— Աննամանք գիւղէն (Տես գինքն ի Կառույց (Անտաղստ) :

Մարկոս Քահանայ.— Գոմս գիւղի ծխատէր:

Յովհաննէս եւ Գեորգ Քահանաներ.— Քէօջան գիւղի ծխատէրք:

Յովհաննէս Քահանայ.— Ճանիկ գիւղի ծխատէր:

3. ԲԵՐԿՐԻ.— Համանուն գիւղին 25 տուն Հայութիւնը ընալինջ: Այս գաւառէն հոսող «Բանտէ-Մահու» գետը, 1,000է աւելի դիակներ կուլ տուած է: Խաչան գիւղը՝ ջարդ եւ աւեր. իսկ կազմակերպուած ջարդ՝ Պստիկ գեղ, Սուրբ Թադոս Էւ Գործուք: Վերջնոյս «Տէր Յուսկան Որդի» մենաստանին վանահայր եւ փոխ-առաջնորդ Մանուէլ Քահանայ Ապրիլ 10ին կը նահատակուի Մալաբաթ գիւղը, ձեռամբ ջարդարար Խուրչիտի:

4. ԱՐՃԷՇ.— Իր 51 կտոր գիւղերէն (10,300 հոգի) 4,600ը կը փճանայ ջարդէ, առեւանգումէ եւ հիւանդութենէ: Տեղւոյս կառավարիչը Ապրիլ 19ին բարեմտօրէն (!) իր մօտ կը կանչէ ահագին թիւով Հայեր՝ որոնք միահաղոյն կը սպաննուին զնդակահար: Ականց կեդրոնական գիւղաքաղաքին մէջ ահռելի սպանդ եւ կոդուպուտ չատեր՝ կէս ժամ հեռու Գարա-Չամին կոչուած հեղեղատին մօտ խողխողուած: Յիշենք իր գիւղերէն Բանուն, Ասրափ եւ Բերդալ՝ որոնց բնակչութիւնը փճացած է տարագրութեան եւ կոտորածի ընթացքին:

Իսկ Արճէշի փոխ-առաջնորդ

Նղիշէ Քահանայ Ապրիլ 6ին քաղքէն դուրս հանուելով նահատակուած է անլուր չարչարանքներով եւ քրիստոնէական կրօնի դէմ սպառնալիքներով:

5. ԱՏԻԼՃԷՎԱԶ.— 6 Ապրիլ 1915ին ջարդ ընդհանուր: Նորշնչուղ գիւղէն 40 այրեր կը փախչին Մանազկերտ եւ կ'ապաստանին Գրգըլ-Նուսուֆ գիւղը: Ասիլճէվազի կառավարիչն իմանալով՝ իսկոյն ոտորկան կ'ուղարկէ ետեւնուն եւ սպաննել կու տայ բոլորը մէկանց:

Մանագկերտի Հայերը խռոված՝ կ'երթան այդ ոճիրը իմացնել իրենց փոխ-առաջնորդ Յովհաննէս Քհնյ. Տէր-Աւետիսեանի, որ, ընկերացած Մշոյ առաջնորդարանի նախկին քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի՝ կը բողոքէ Գայմազամին: Այս վերջինը ձէվատէթի հեռագիրը կը ցուցնէ՝ Վանայ ջարդերուն պաշտօնական հանգամանքը մատնանշող...:

✓ Ատիւճէվազի մէջ Ապրիլ 6ին նահատակուած է փոխ-առաջնորդ Եղիշէ Վրդ. Մոկացեան, նաեւ վանահայր «Աքանչելագործ» մե-նաստանին (որուն նախորդ վանահայրն ալ՝ Մակար Վարդապետ, բախտակից եղած է Եղիշէ Վարդապետի: Տես զինքն ի Բաբերդ):

6. ՀԱՅՈՅ ԶՈՐ.— Այս ալ երկու է, Վարի եւ Վերի: Վերջնոյն Անկշտանց, Էրեմբրի եւ Աստուածաշէն գիւղերը գիմադրութիւն եւ ջարդ. առաջնոյն հաշայատ կեմ եւ Անգղ գիւղերը՝ նմանապէս. Անգղի «Ս. Աստուածածին» վանքը կը դառնայ աւերակ: Նշանաւոր կը հանդիսանայ նաեւ Իշխանի Գոմի բնակչութիւնը, որուն ծխատէր

Յակոբ Քահանայ ինքնապաշտպանութեան գերագոյն ոգորումն-բուն մասնակցած է: Թէ ինչ եղերական վախճան կ'ունենայ յետոյ՝ դեռ եւս մեզ անծանօթ է:

Իերծ, Պլքեմց, Նոր Գիւղ, Հիրն եւայլն բախտակից միւսներուն: Սոսկայի կոտորած Խօշապի (Մահմուտիէ) գետափը: Վերին Հայոց Զորի Կղզի գիւղը կը հասնի տխրանուն Լազգի՝ իր համհարզներով եւ կ'իջնէ Մահմուտ Շէրիֆի տունը, վստահեցնելով Կղզեցիները՝ թէ արիւնհեղութիւն պիտի չըլլայ: Ծիչդ հակառակը տեղի կ'ունենայ սոսկայն, ինչպէս ամենուրեք: Կը կոտորուին տեղւոյն 44 անուոր Հայերն ամբողջ, ընդ որս եւ Կղզիի ծխատէր

Մկրտիչ Քահանայ, անլուր խժգմութիւններու ենթարկուելէ վերջ: 7-8. ԳԱԻԱՇ-ԿԱՐՃԿԱՆ.— Առաջնոյն Բէլու գիւղը երկօրեայ գի-մադրութենէ մը ետք պարտուած՝ մոխրակոյտի կը վերածուի, իր երկու քահանաները կը նահատակուին: Գանձակ, Վառնց, Նոր Գիւղ, Աքանան, Սպիտակ Վանք, Նարեկ, Փայխներ, Մոխրաբերդ, Ընձակ եւայլն նոյն ճակատագիրը կ'ունենան (Նարեկ Գիւղի Պետ-րոս Քահանայի եւ Գաւաշի Երէցներուն՝ Մարկոս, Խաչատուր եւ Յակոբ Քահանայից մասին՝ տես կենսագրութիւն Կանաչեան Վարդապետի):

✓ Այս կրկնակ շրջաններու կռիւներու ընթացքին նահատակուած են հետեւեալ 3 Հայր-Սուրբերը.

✓ Յովսէփ Վրդ. Թովմասեան.— Ծն. 1861ին եւ ձեռնադրուած 1888-ին, վանահայր Ռշտունեաց (Գաւաշ) «Ս. Թովմաս» մենաստանին:

Երեմիա Վրդ. Խաչատուրեան.— Ծն. 1872ին եւ ձեռնադրուած 1893ին, վանահայր Ոստանի (Գաւաշ) «Զարահան Ս. Նշան» մենաստանի:

Մատթէոս Ծ. Վրդ. Կատանեան.— Ծն. 1850ին եւ ձեռնադրուած 1885ին, վանահայր Ուրաց գիւղի (Կարճկան) «Ս. Աստուածածին» մենաստանին: Վկայակից են իրեն՝ նոյն գիւղի երկու քահանաները:

Կռիւ եւ նախնիր պակաս չեն եղած Կարճկան գաւառին մէջ ալ: Նահատակներու շարքէն են

Խաչատուր Քահանայ՝ Գոմս գիւղի ծխատէր:

Լ'մատթէոս Քահանայ՝ Կեղրանց գիւղի ծխատէր:

Արգար Քահանայ Օղուանց գիւղի ծխատէր:

Յակոբ Քահանայ Եղէգիս գիւղի ծխատէր:

9. ԱՐՃԱԿ.— Այս գաւառին Պօղազ Քէսէն գիւղի Հայութիւնը դէպքերէն շատ առաջ, այսինքն 26 Նոյեմբեր 1914ին կոտորուեցաւ: Իսկ այնուհետեւ, երբ ապրիլեան ընդհանուր ջարդը կը սկսէր, Արնակ իր 180 տուներով բնաջինջ եղաւ: Խառակոնիս՝ դիմադրութիւն, ապա սպանդ: Նաքաթ, Սեւան, Զառանց, Մանտան եւ Լիմ գիւղերն ալ սրածուծիւն եւ աւեր:

✓ 10. ՍԱՐԱՅ.— Նոյնպէս, զուլումէն քանի մը ամիս առաջ, 1914 Դեկտեմբերին, կը փճանան գաւառիս Ախոռիկ, Հասան Թամբան, Առգարիկ եւ Սաթմանց գիւղերը: Եղերական է Քարաձորիկ գիւղի երիտասարդ երէցին՝

Վարդան Քահանայի վախճանը: Կ'անցնի Քիւրտերուն ձեռք, որոնք ականջներն ու քիթը կը կտրեն եւ աչքերը կը փորեն: Տ. Վարդան տաժանելի հոգեվարքէ մը վերջ՝ կը նահատակուի եւ իր երիցուհին բռնի իսլամացուելով՝ հարս կը տրուի Հիւսէին Պէկի ծառայ Մահմատի:

11. ԽՕՇԱՊ.— Երկուք է, Վերին եւ Ներքին՝ որոնք շրջապատուած են Աղբակ, Վանտոսպ, Հայոց Զոր եւ Առբերանի գաւառներով: Նշանաւոր է համանուն բերդը, Քիւրտ պէկերու երբեմնի ամրոց: 1915ի գարնան, Խօշապի գետը կուլ տուած է Հայու անհա-

մար գիակ: Իսկ իր գիւղերէն Քոէլի հովիւ

Գարեգին Վարդապետ նահատակուած է Վանայ բանտին մէջ (ըստ վկայութեան Կանաչեան Վարդապետի):

12. ՇԱՏԱԽ.— Կոտորածի նախափորձ մը կատարուած էր արդէն Շատախի մէջ, Մարտ ամսուն, եւ դէպքը տեղւոյն վրայ քննելու պաշտօնով դէպի հոն մեկնող 4 Հայորդիները (Իշխանն եւ իր երեք ընկերները՝ Վահան Խոսանեան, Պօղոս [Քոթոթ] եւ Միհրան Տ. Մարգարեան, որոնց կ'ուղեկցէր ոստիկանապետ Վէֆիք՝ 12 հեծեալ ոստիկաններով) վայրագօրէն սպաննուած էին ճամբան: Այնուհետեւ այդ գաւառի Փեւանդաշտը ռազմավայր էր եղած՝ ուր զոյւթեան պայքար մղելու հարկադրուեցան խումբ մը քաջեր՝ յողնախուռն ամբարիչաներու գէմ, բոլորն ալ ծարաւ Քրիստոնեայ Հայութեան արիւնին: Շատախի ինքնապաշտպանութիւնը վարեց Տիգրան Պաղտատարեան, Թուրք բանակին մէջ Կարնոյ ճակտի կոլուններուն մասնակցող եւ վիրաւորեալ սպայ՝ որ ծննդավայր վերադարձած էր կազդուրուելու: Շատախ ունէր 50 հայաբնակ գիւղ. գլխաւոր կեդրոնն էր 220 տնուոր իր Թագն (ամբողջովին Հայ) որ հերոսական գիմարութեան կրկէս կը դառնայ: Իր «Ս. Աստուածածին» վանքը կը հրդեհուի խուժանէն: Պաշտպանուելու յարմարութիւնէ գուրկ Հայ գիւղօրէից 100 տուն բնակչութեան կը վիճակի փախուստ եւ սրածուծիւն՝ ճանապարհին. ասոնք են Վախրով, Առիգով, Աբրուս, Քրմեմց, Շեղջանց, Առօսկի, Կվերս, Պաշկ, Պապոնց, Բաղչկանց, Շիւօ, Շամօ, Երիցու Մգրէները, նաեւ Սարկէք: Հրդեհ եւ ջարդ Հաշկանց գիւղը: Շատախ ունեցած է 13 քահանայ, աշխարհաւեր պատերազմի օրերուն: 1914ին, ասոնցմէ Արմշատ գիւղի ծխատէր

Գէորգ Քիւնյ. Տէր-Պետրոսեան գերի կը բռնուի տեղացի Քիւրաե-րու կողմէ՝ իր «մօսին» հրացանով:

Մկրտիչ Քիւնյ. Տէր-Գալուստեան Եղեռնի օրերուն կը վախճանի սովամահ: Եղբայր ալ՝

Աւետիս Քիւնյ. Տէր-Գալուստեան՝ քախտակից Տէր Մկրտիչի միւս-նոյն սպամաններուն տակ:

Մխիթար Քիւնյ. Տէր-Մխիթարեան 1915ին կը վախճանի, համաճարակի զոհ երթալով:

Երեմիա Քիւնյ. Յովհաննէսեան.— Ծն. 1877ին Սևակին (Շա-

տախ), աշխարհականութեանը՝ գրագիր, 1906ին ձեռնադրուած Լիմի Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ: Քահանայադուծած նախ Ս. Յարութիւն եկեղեցին, յետոյ Վան, Շառախ եւ Նախիջեւան:

Վերջին Աղէտին, իր մասնակցութիւնը կը բերէ Վանի ինքնապաշտպանութեան, նաեւ նահանջի միջոցին տեղի ունեցող կոիւնկարուն: Հիմա կը գտնուի Միջագետք (Պատրա):

Դարձեալ, Շատախու շրջանէն, վերապրող երէցներ են Ղուկաս եւ Սահակ Քահանաները որոնք կը գտնուին այժմ իրենց տարադրութեան վերջին կայանը՝ Պաքուկա: Մնացեալ 6 քահանաները՝ վերապրող ի Կովկաս:

13. ՄՈՒԿՍ.— Աղէտի նմանօրինակ յաջորդականութիւններ այս դաւառին մէջ ալ (Մուկաց Աշխարհ եւ Մարմտանք): Իր բազմաշարձար երէցներէն յիշենք

Մարտիրոս Քահանայ, որ ժողովրդեան հետ երկարատեւ գաղթի ենթարկուելով՝ ժամանած է տարադրութեան վերջին կայանը՝ Պաքուկա եւ հոն վախճանած: Իսկ

Թովմաս Քահանայ բախտակից Տ. Յովհաննէսի, զոր կենսագրած ենք ստորեւ:

Յովհաննէս Քիւնյ. Յովհաննէսեան.— Ծն. 10 Յուլիս 1886ին Վան, ուսած անդ, ուսուցիչ, 19 Դեկտեմբեր 1909ին ձեռնադրուած ի Լիմ՝ Յովսէփ Արք. Ռշտունիէ, Մարմտանք գաւառի «Ապարանից Ս. Խաչ» վանուց (*) 11 գիւղերը հովուելու, մինչեւ Եղեռնի թուականը:

Վանայ նահանջին ատեն՝ ինքն ալ կ'ենթարկուի սոսկալի տառապանքներու: Տեսնուած է որ յաճախ երեխաներ չալկած՝ ժամերով քալէ: Քանիցս Վանէն Կովկաս եւ Կովկասէն Պարսկաստան անցած է, ուր քանի մը տարի մնալէ վերջ՝ զարձած է նորէն հայրենիք եւ հոնկէ գնդակներու տարափի մը տակ հազիւ յաջողած փախչիլ Պարսկաստանի ճամբով Պաղտատ-Պաքուկա՝ ուր կը գտնուի այժմ (Հայկական Դ. «Սէքշըն»):

(*) Նշանաւոր մենաստան՝ համանուն հայաբնակ գիւղէն քառորդ ժամ հեռու, ուր թաղուած է Մուկա հրաշագործ Դաւիթ Եփսէպոս: Քիւրտ Օսման Աղա ատեմօք աւարի տուած է «Ս. Խաչ»ի յոյժ թանկարժէք հնութիւնները:

14. ԱՂԲԱԿ.— Սահմանակից Պարսկաստանի՝ ուր շատեր փախած են Աղէտի օրերուն: Գաւառագլուխն է Պաշ Գալէ, Վանէն 18 ժամու հեռու: Ունի «Ս. Բարթողիմէոս» հոյակապ մենաստանն ու տաճարը՝ զոր պայծառացուցած է երբեմնի վանահայր Եղիազար Վարդապետ եւ որ բազմիցս եղած է աւարառութեանց ենթակայ: Աղբակի կոիւններու ընթացքին, խժարար նահատակուած են տեղւոյն

Մեսրոպ եւ Յովհաննէս Քահանաները (ինչպէս կը վկայէ վերապրող Կանաչեան Վարդապետ): Խուժանը կտոր կտոր ըրած է անոնց մարմինները: Դարձեալ, Երըմգան գիւղի ծխատէր՝

Մարտիրոս Քահանայ վերոյիշեալներուն բախտակից:

Աղբակի բարեջան առաջնորդն էր

Վահրամ Ծ. Վրդ. Կանաչեան.— Ծնած 1872ին Տատիկ գաւառի Վանիկ գիւղը (Բաղէշ), աշխարհական անուամբ Մարգար Մարտիկեան: Նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին դպրոցը ստանալով՝ 1889ին կը մտնէ Կոտւոց Անապատի միաբանութեան շարքին մէջ, 7 տարի այնտեղ ուսած եւ սարկաւագ ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ: 1899ին Արմաշու դպրեմանք, 1901ին դարձի Կոտւոց եւ 2 տարի վերջ վարդապետ ձեռնադրուած Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ: 1904ին կ'անցնի Աղթամար եւ Մոկս, 1905ին փոխ-առաջնորդ Կարճկանի: Վեց տարի կը պաշտօնավարէ անդ, հոգ տանելով վանքապատկան շինութեանց եւ հաստատելով 9 գիւղական դպրոցներ, վանքին մէջ ալ պահելով 20 որբ: 1907ին կը պատահի Վանեցի Դաւիթի յայտնի դաւաճանութիւնը, որ կ'անդրադառնայ նաեւ Կարճկանի շրջանին վրայ եւ ժողովուրդը կ'ենթարկուի Թուրք բարբարոսութեանց: Կը ձերբակալուի նաեւ Վահրամ Վարդապետ եւ տանջանքներ կրելէ ետք՝ կ'ազատի Կարճկանի պատուհաս Մուսա Պէկի ձեռքէն, շնորհիւ ժողովուրդին նիւթական զոհողութեանց, այն միջոցին իսկ՝ երբ Ոստան կը տանէին զինք, վերստին շարժարելու, որպէսզի գաղտնիքներ (!) կորզէին բերնէն: 1910ին, Յովսէփ Եպս. Սարաճեանի Վանայ առաջնորդութեան միջոցին, կ'անցնի Պաշ Գալէ (Աղբակ) ուր կը շարունակէ իր ազգաշէն աշխատութիւնները, յաջողելով ազատել Հայոց եւ վանուց սեփական այն հողերը զոր՝ Քիւրա աղա պէկեր բռնագրաւած էին:

Ահաւասիկ իր խաչակրութեան դրուագները՝ Եղեռնի տարիներու ընթացքին: 1914 տարւոյ պատերազմին սկիզբները երբ զրազած

էր վանքին ուսումնարանին շինութեամբ, այն օրերուն Ռուս եւ Հայ կամաւորական խումբեր կը մտնէին Խանասոր եւ Սարայ: Երեք օր ընդ հսկողութեամբ կը մնայ Պաշ Գալէի առաջնորդարանը. չորրորդ օրը կը տարուի Վան՝ առանց թամբի ձիու մը նիւսին: Աղբակէն իր հեռացման վաղորդայնին իսկ աւարի կը տրուի «Ս. Բարթողիմէոս» հարուստ մենաստանը՝ Թուրք եւ Քիւրտ խուժանին կողմէ: Քաղաքին բանտը 3 օր արգելափակ մնալէ վերջ՝ ազատ կ'արձակուի Արամ Մանուկեանի, Վասմեանի եւ Եզնիկ Վրդ. Ներկարարեանի երաշխաւորութեամբ: Երբ տիրահռչակ ձէվտէթ կամաւոր համազգիներու գլուխ անցած Սարայ կ'երթար, Վահրամ Վարդապետ անոր բացակայութենէն օգտուելով՝ խոհեմութիւն կը սեպէ հեռանալ քաղաքէն եւ աչքէ հեռու մնալ Վարագ 3 շաբաթի մը չափ, մինչեւ այն օրը որ վանքը կը պաշարուի Թուրքերէ եւ ինք Վան դարձէն անմիջապէս վերջ կը մեկնի Աղթամար: Վանայ հերոսամարտի առաջին շրջանին իր հօտին գլուխը կը կենայ, իսկ երբ վտանգը կը սպառնայ նաեւ Աղթամարի շրջանին, մօտաւորապէս 9,000 հոգինոց նոյն հօտին հետ կը բարձրանայ Փեսանդաշտի լեռնազաւառը, մինչեւ Ռուսաց գալուստը՝ 33 օր ոգորելով Թուրք հորդանքերու դէմ: Գաւառի քահանաներէն Տ. Մարկոս, Տ. Խաչատուր եւ Տ. Յակոբ, նաեւ Նարեկ գիւղի Տ. Պետրոս միասին էին: Կռիւի ընդհանուր ղեկավարն էր Լեւոն Շաղոյեան: Դրոյի կամաւորական գունդն էր որ նախ մտաւ Կիւրանդաշտ, Շատախ եւ Մոկս: Աւելցնենք որ Արամ Մանուկեանի նահանգապետութեան օրով, Մայիս-Օգոստոս, Վանայ վերին հովուութիւնը վարած է Կովկասսէն եկող

Սահակ Արքեպս. Այվատեան (ծն. 1853ին Պոլիս եւ ձեռնադրուած 1898ին, նախկին առաջնորդ Ասպահանու):

Երբ Նազարբէկովի բանակը գրաւեց Աղբակի շրջանը, Վահրամ Վարդապետ՝ Այվատեան Սրբազանի եւ Արամ Մանուկեանի կողմէ կ'ուղարկուի Աղբակ, ուր իր հօտին բեկորները կը հաւաքէ մինչեւ Վանայ առաջին նահանջը: Վանայ շրջանէն հասնող 7,000 թշուառ գաղթականներ 3 ամիս ապաստան կը գտնեն իր մօտ, աջակցութեամբ Ատրպատականի առաջնորդ Ներսէս Եպս. Մելիքթեանի: Այդ միջոցին էր որ դարձեալ Աղբակ կը ժամանէին 30 հազարէ աւելի գաղթական Ասորիներ: Գահավիժող դէպքերու հետեւանօք՝ ամբողջ-

նին մէկտանց կ'անցնին Սալմաստ-Ուրմիա: Կանաչեան Վարդապետ իր հօտով հոնիկէ կը վերադառնայ կրկին Աղբակ եւ կը վերաշինէ նոյն շրջանը, մինչեւ Վանայ վերջին գաղթը: Դարձեալ կը շուեն Սալմաստ եւ ամիսներ անվերջ կուտելով՝ կ'իյնան Ուրմիոյ վրայէն Համատանի ճամբան, ուրիկէ հուսկ ուրեմն Պաքուպա եւ Նահր-էլ-Օմար: Մինչեւ Ընդհանուր Պատերազմի վախճանը՝ Կանաչեան Վարդապետ կը մնայ հող, հովուելով վայրափառին Հայութեան բեկորներէն կազմուած իր հօտը: 21 Սեպտ. 1920ին կը մեկնի հոն-կէ՝ ներգաղթի միջոցներ ձեռք բերելու համար: Յետոյ Պոլիս, Գուլջիի Ազգային Կեդրոնական Որբանոցի իրբէս հոգեւոր հո-վիս: Իրեն կը պարտինք Վանայ նահանգի եւ Ուրմիա-Սալմաստ շրջանի յաճախակի բնդհարմանց եւ գաղթերու բնթացքին նահատակ-կուող, վախճանող եւ վերապրող եկեղեցականներու մասին մեր տե-ղեկութեանց շատը:

Այս վարդապետը անձամբ կը ճանչնամ: 1920ին Միջպետքէն Հայաստան երթալու համար անցաւ Եգիպտոսէ՝ զնաց Երեւան, եւ յետոյ իմացանք որ հոն կարգաթող եղած է եւ ամուսնացած:

15. ՆՈՐՏՈՒԶ.— Իր 11 հայրնակ գիւղերը հուրի եւ սուրի մատնուած: Յիշենք այս շրջանէն ալ նահատակ երէց մը

Վահան Բահանայ, վանահայր «Ս. Հոգոց» մենաստանին:

16. ԿԱՐԿԱՌ.— 19 հայրնակ գիւղերով եւ 3,000 բնակչութեամբ գաւառակ՝ որ նոյնպէս թատր հանդիսացած է ծրագրուած հայաջինջ Եղեռնին: Հուկուրձու եւ Զկոր գիւղերը նախ ինքնապաշտպանու-թիւն, ապա հրդեհ եւ աւեր: Եղեգիս՝ սպանդ եւ ապշոպ: Յարքեց՝ նոյնպէս: 10 գիւղեր եւս նոյն ճակատագիրը կ'ունենան իրենց ժողո-վուրդով եւ քահանաներով:

17. ԽԻԶԱՆ.— Այս գաւառին աշխարհագրական եւ թեմական դանդաղանութեանցը մասին խօսած ըլլալով, կը ներկայացնենք միայն իր եկեղեցական զոհերէն հետեւեալները:

Պետրոս Վրդ. Գրիգորեան.— Ծն. 1865ին եւ ձեռնադրուած 1888ին, առաջնորդական փոխանորդ Խիզանու եւ վանահայր «Ս. Խաչ» մենաստանին: Անշուր չարչարանքներով սպաննուած անդոհա-կան ամիսներու բնթացքին:

Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննէսեան.— Ծն. 1874ին եւ ձեռնադրուած 1900ին, վանահայր Խիզանու «Եօթն Խորան» եւ «Ս. Գամաղիկէլ»

մենաստաններուն: Բախտակից Պետրոս Վարդապետի:

Վերոյիշեալ վանուց առաջինը Փալաձոր գիւղի հարաւակողմն է, իսկ միւսն՝ Էգու գիւղի արեւմտակողմը: Նոյն շրջանին կը պատկանին Շէնաձորու «Ս. Խաչ» եւ «Ս. Հրեշտակապետ» մենաստանք:

Իսկ Խիզանու երէցներէն

Գէորգ Քահանայ երկար գաղթերէ ետք՝ տարագրութեան իր վերջին հանգրուանը՝ Պաղտատ վախճանած է:

Սպարկերտի քահանայից դասէն ունինք

Խաչատուր Քահանայ, իր իսաւորութեան ճանապարհը յանգեցուցած Հայ վրանաքաղաքը՝ Պաքուպա՝ ուր կը գտնուի ներկայիս:

18. ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ.— Վանայ Ծովու կղզիներէն մեծագոյնը՝ հիւսիս արեւելք, դէպ Արճէշ տարածուած ծովախորշին մէջ: Այս կղզիին անապատական կենաց սկզբնաւորութիւնը (1622) կ'ընծայուի Մոկացի Ներսէս Վարդապետի որ 5 տարի վերջ վախճանած է հոն: Իրմէ վերջը Միաբանութիւնը գնաց Կտուց՝ ուր շինեց եղբայրանոց եւ անապատ: Լիմի արեւելեան ծայրը կառուցուած է «Ս. Գէորգ» հոյակապ տաճարը: Լիմ անապատի շինարար վանահայրերը եղած են Գէորգ Վարդապետ եւ Յակոբ Եպս. Թօփուզեան:

Այդ երկու կղզիներուն վարդապետները 1915ի կոտորածէն զերծ մնացած էին՝ իրենց անմատոյց դիրքերուն շնորհիւ: Վերջին նահանջէն (22 Մարտ 1918) Լիմի վանահայր

Յովհաննէս Վրդ. Հիւսեան ազատուած է եւ գաղթականական ծանօթ հոսանքներուն խառնուելէ ետք՝ այժմ հաստատուած տարագրութեան իր վերջին կայանը՝ Պաքուպա:

Նոյն Միաբանութենէն՝

Յակոբ Վրդ. Յակոբեան (Մն. 1849, ձեռնադրուած 1881) նահատակ: Իսկ՝

Աւետիս Վրդ. Սեդրափեան (Մն. 1857, ձեռնադրուած 1895) մեծ գաղթին Ուրմիա վախճանած, չտոկալով ճանապարհի տաժանքներու:

19. ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏ.— Վանայ նահանգի 18 գաւառաց վիճակազրական տախտակին մէջ երկրորդն էինք դրած ԹԻՄԱՐԸ՝ շրջակայ 40 հայաբնակ գիւղերէն զլիաւորներուն հետ: Ատոնցմէ 9 հատը (Վերին Թիմար) կը պատկանին Կտուց Անապատի վիճակին, զոր անջատակի կը ցուցակազրենք ստորեւ իրենց 19 նահատակ եւ 4

վերապրող եկեղեցականներով, աղբիւր ունենալով մեզ, բացի Կանաչեան Վարդապետէն՝ եղբրաբախտ Եղիազար Վարդապետի Պատրիարքարան յղած 21 Օգոստոս 1912 թուակիր պաշտօնագիրն ու 1914 տարւոյ Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն Կտուցէն ղրկուած ինքնագիր կենսագրութիւններ:

Կտուց որ Ս. Ամապատ ալ կը կոչուի՝ ունի դարպասաւոր եկեղեցի, կառուցեալ յանուն Ս. Աստուածածնայ, Յովհաննէս Կարապետի եւ Ստեփաննոսի: Մինչեւ Աղէտի տարին, Կտուցի վանահայրական տեղապահութիւնը կը վարէր

Նդիագար Ծ. Վրդ. Պետրոսեան.— Ծնած է 1832ին Արգելվան (Աղթամար), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Կտուց՝ ուր 1863ին ձեռնադրուած Մարգար Եպս. Շատախցեանէ: 30 տարի լուսարարապետ, 6 տարի վանական գործոց վերատեսուչ եւ 2 տարի կալուածական տեսուչ անդ: 1889ին ծայրագնութեան աստիճան ստացած Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ: 1885-7 փոխ-վանահայր եւ 1911էն ի վեր տեղապահ: 1907ին 5 ամիս բանտարկուած է Վան, իբր այն թէ նոյն մենաստանը թագստոց ըրած էր Հայ յեղափոխականաց: Ի վարձ իր երկարամեայ բարւոք պաշտօնավարութեան, 1910ին Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ արտօնութիւն ստացած էր լանջախաչ կրելու:

Իրեն վիճակուեցաւ, ափսո՛ս, խաչերուն ամենէն ծանրը կրել 1915ի գարնան: Իր 83 տարիներուն եւ նահապետական քթան մօրուքին իսկ չէ խնայած անգութեան խթաղանը տաճկին:

Պօղոս Վրդ. Յակոբեան եւ Ներսէս Սարկաւազ նոյնպէս նահատակ:

Նոյն Միաբանութենէն հետեւեալ երեքը միայն զերծ կը մնան Աղէտէն.

Սահակ Վրդ. Ատոմեան.— Ծն. 1874ին եւ ձեռնադրուած 1903ին, այժմ Պաքուպա:

Պետրոս Վրդ. Շահիմեան.— Ծն. 1849ին եւ ձեռնադրուած 1876ին, այժմ Երեւանի չրջան:

Ստեփան Ծ. Վրդ. Աղապատեան.— Ծն. 1852ին եւ ձեռնադրուած 1876ին, այժմ Պաղտատ-Պաքուպա:

Միաբանութեանս զոհերուն շարքին են լբարձեալ հետեւեալ 2 վարդապետները: Իսկ անոնցմէ անմիջապէս վերջ յիշուած 15 քահանաներէն (որոնք Կտուցի ենթակայ 8 հայաբնակ գիւղերուն

ծխատէրերէն), մէկը միայն վերապրող է, մին՝ ճամբու տաժանքի չտոկալով վախճանած, 13 հոգին նահատակ:

✓ Պետրոս Վարդապետ Ղազարեան.— Մնած 1883ին Բերկրի, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած անդ եւ Լիմ Անապատ, 1911ին Աղազատեան Եպիսկոպոսէ սարկաւազ, յաջորդ տարին ալ վարդապետ ձեռնադրուած ի Կտուց՝ Յովսէփ Ռշտունի Եպիսկոպոսէ: Լուսարար եւ վերակացու վանական գործոց:

✓ Ստեփաննոս Վարդապետ Տէր-Յովհաննէսեան.— Մնած 1886ին Ալիւր գիւղ, աշխարհական անուամբ Նիկողոս, ուսած անդ եւ Կտուց, 1914ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ: Լուսարար եւ վերակացու:

Ահաւասիկ վիճակիս 8 հայաբնակ գիւղերը, եկեղեցիներն ու երէցները:

1. ԱԼԻԻՐ կամ ԱԼՈՒՐ (Այլուր).— Գիւղէս 10 վայրկեան հեռու է Սուրբ Աստուածածին» վանքը: Իր 343 տնուոր բնակչութիւնը քաջաբար գիտցաւ դիմադրել եւ պատուաւոր մեռնիլ: Եկեղեցիներն էին սուրբ Լուսաւորիչ եւ Սուրբ Ստեփաննոս (վերջինս 1911ին կառուցուած), ուր կը պաշտօնավարէին

✓ Կարապետ Քահանայ Թուխիկեան.— Մնած 1834ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մուրատ, ուսած անդ, 1879ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ: Նահատակ:

✓ Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Մնած 1849ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Բարսեղ, ուսած անդ, 1887ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն: Այրիացեալ: Նահատակ:

Սարգիս Քահանայ Տէր-Սարգիսեան.— Մնած 1849ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Եղիազար, 1891ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն:

Ստեփաննոս Քահանայ Բրուտեան.— Մնած 1881ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մարգար, ուսած անդ, 1913ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն:

2. ՄԱՐՄԵՏ.— Գիւղիս ժողովուրդն ալ դիմադրութիւն փորձած է Ալիւրցիներուն պէս: Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— Մնած 1850ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գէորգ, ուսած անդ, 1893ին ձեռնադրուած

Գրիգորիս Ալէաթճեան սրբազանէ ի Պէշիկթաշ (Պոլիս), ուր եւ Միջագիւղ պահ մը քահանայապետածէ վերջ՝ կը մեկնի ծննդավայր։

Մարտիրոս Քահանայ Կարապետեան.— Մնած 1879ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1897ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։

Ներսէս Քահանայ Դաւիթեան.— Մնած 1872ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, Մակդար գիւղի (Վան-Տոսպ) Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ 1892ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն, յետոյ ծննդավայրը դարձած։

3. ԽԱԻԵՆՑ ԿԱՄ ՀԱԻԵՆՑ.— Գիւղէս կէս ժամ հեռու է «Բարձրագնաց Սուրբ Աստուածածին» եկեղեցին (ուխտատեղի), իսկ սրբավայրը՝ Սուրբ Կիրակոս, ուր կը պաշտօնավարէին

Արրահամ Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Մնած 1834ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1889ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։

Կարապետ Քահանայ Տէր-Գեորգեան.— Մնած 1876ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սիմոն, ուսած անդ, ուսուցիչ եւ դպիր, ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն։ Այրիացեալ։

4. ՏԸՐԼԱՇԷՆԱյ եկեղեցին էր Սուրբ Աստուածածին (յաջորդ չորս գիւղերուն ալ համանուն), ուր կը պաշտօնավարէր

Սիմոն Քահանայ Խաչատուրեան.— Մնած 1842ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1880ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։ Կը հովուէր Քէօփրիւքէօյի ժողովուրդն ալ։

5. ԶԻԿՐԱՇԷՆ.— Գիւղիս երէցներէն էին

Յակոբ Քահանայ Կիրակոսեան.— Մնած 1857ին Լէզկ (Վարազ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1887ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։ Երկար տարագրութիւններէ վերջ՝ վախճանած ի Պաղտատ։

Սահակ Քահանայ Մարգարեան.— Մնած 1869ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1912ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն։

6. ԱՆՆԱՎԱՆՔ ԿԱՄ ԱՆԱՆԱՎԱՆՔ, Ամենաշատ եւ Մակդար գիւղերուն մէջտեղ՝ Մարմետ գետին մօտ գտնուող գիւղիս երէցն էր Յովակիմ Քահանայ Խաչատուրեան.— Մնած 1872ին, բնիկ,

աշխարհական անուամբ Թովմաս, ուսած անդ, 1902ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ: Այրիացեալ: Վերապրող, այժմ Պաքուպա:

7. ԱՄԵՆԱՇԱՏ, գեղեցկադիր եւ այգեւէտ գիւղակ՝ որ կարծես կը հակասէ իր անունը, բնակչութիւնն ըլլալով 100 անձ: Երէցն էր Սիմոն Քահանայ եղիագարեան.— Ծնած է 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Կտուց, դպիր, 1898ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ:

8. ԵԿՄԱԼ, նոյնպէս սակաւաբնակ գիւղ՝ որուն երէցն էր Գրիգոր Քահանայ Յակոբեան.— Ծնած 1880ին ձիկրաչէն, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 17 Ապրիլ 1913ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ: Եկմալէն քառորդ ժամ հեռու է Սուրբ Գէորգ անուն սրբավայր մըն ալ, կէս դարէ ի վեր լքուն, իբր ուխտատեղի միայն ծառայող:

9. ՔԷՕՓՐԻԻՔԷՕԾ.— Վերջինն է այս՝ Կտուց Անապատի Թեմերուն, խառն բնակչութեամբ (անժամ եւ անհովիւ), որուն հոգեւոր պէտքերը կը հոգար Տըրլաչէնի Տէր Սիմոնը:

Եւ այսպէս, Վասպուրական աշխարհի մէջ ողջոյն՝ ո՛չ մէկ սրբութիւն մնաց, ո՛չ ալ սրբավայր՝ որոնք զերծ մնային պղծութեան, աւարի ու քանդումի մատնուելէ: Իսկ Աստուծոյ Տան ուխտեալ պաշտօնեաներ իրենց ինչը ժողովուրդին հետ չալկած՝ անցան նոր ժամանակներու Գողգոթաներէ, իրենց նահատակութեամբ արժանանալով անմահական Բրաբիոնին:

... Պատերազմի վերջին տարին, Օսմանեան բանակին հետ Վան մտնող դեղազորք Սարգիս Թիւթիւնճեան կը պատմէ մեզ, թէ Վանեցւոց վերջին նահանջին՝ 1,500 Հայեր ապաստաներ են Աղթամար եւ ամիսներով մնացեր են հոն սովատանջ, անձկագին սպասելով լաւագոյն օրերու եւ ճարահատ ճարակելով տեղւոյն բովանդակ բուսականութիւնը. մինչ, տեղական կառավարութիւնը կարծելով որ անոնք ստուարաթիւ զինեալ ուժ մը կը ներկայացնեն հոն, յարձակում չի փորձեր առահի: Ժողովուրդը սովէն այլեւս յուսահատութեան եզրը հասած՝ իր կացութիւնը կ'իմացնէ կառավար-

րութեան, որ կը փութայ ամբողջը մէկէն Վան բերել եւ հաստատել ամայացած քաղաքին մէջ — Թուրք զինուորական իշխանութիւնը նոյն ատեններուն կեդրոնացած ըլլալով Այգեաստան, որ քաղաքէն մէկուկէս ժամուան ճամբայ է: Երկարատեւ նժդեհութեան եւ զրկանաց հետեանօք հիւծեակոծ Հայութեան այդ զանգուածն էր ահա որ դատապարտուեցաւ իր հայրենի կտուրին տակ վաչկատուն ապրելու եւ գրաստի պէս դատելու, զինուորական իշխանութեան կողմէ իրեն շնորհուած (!) չոր հազի մը փոխարէն: Նոյն միջոցին, Թուրքիա յարաբերութեան մէջ ըլլալով Երեւանի նորակազմ Հանրապետութեան հետ, հոնկէ պարէն բերել կու տար Վան՝ ուղտերով: Եւ որովհետեւ ուղտապաններուն մէջ Հայեր ալ կային, ատոնք կասկածը կը հրաւիրեն Վանայ տխրանուն կուսակալ Հայտարի՝ որ չուշանար կեդրոնին զեկուցանել թէ տեղւոյն Հայերը գաղտնի կը յարաբերէին Երեւանի հետ...: Այս զրպարտութեամբ, անհրաժեշտ կը դառնար անոնց վտարումը: Վան վերստին կը պարպուի, եւ ժողովուրդը նաւակներով Դատվան փոխադրուելէ վերջ՝ ճամբայ կը հանուի դէպի Տիգրանակերտ: Դեռատի Հայուհիներ նշաւակ կը դառնան ոստիկաններու խենչութեանց: Տեղահան ժողովուրդն իր վերջին աքսորավայրը չհասած Զինադադարը կը կնքուի, որուն մէկ յօդուածին տրամադրութեան համեմատ՝ կը հրահանգուի բոլորին ալ վերադարձը:

Այդ դժնդակ երթուղարձի ատեն է որ հէք ժողովուրդը կը կոտորակուի կէս առ կէս՝ եղանակին խստութենէն եւ հիւանդութեանց առթիւ դարմանի պակասէ, մինչեւ հեռասպառ ժամանումն ի Վան 20 Նոյեմբեր 1918ին:

Կարաւանիմ մէջ նշմարուած է անսքիւմ եւ գլխաբաց քահանայ մը ալիքներ, մարմինը տարօրինապէ՛ս կեղտոտ ցնցոտիներով ծածկած, որ գրպանի կաշեպատ Սաղմոսը ձեռքը՝ կը փաղէր ու կը փաղէր ջերմեանդօրէն, բազմաչարչար այդ վիճակիմ մէջ իսկ չդադրելով ապաւինել Երկմաւորիմ գթութեամբ...:

Ահա թէ ինչպէ՛ս ՀԱՅ ԿՂԵՐԸ գիտցաւ Քրիստոսի կրօնը բարձր պահել անըմբերելի տանջանքներու ատեն իսկ, աղօթքն ալ անպակաս ընել իր անարիւն շրթունքէն, անոր մէջ՝ միայն որոնելով սփոփներու գերագոյնն ու անճառելին:

ՈՒՐՄԻԱ ԵՒ ՍԱԼՄԱՍՏ

Թէեւ արտաքոյ Տաճկաստանի, բայց անոր սահմանակից, մանաւանդ Վանայ կրկին գաղթեցուն հետ մեծ աղերս ունեցող Պարսկաստանի այս հողամասերն ալ յիշատակել պատշաճ դատեցինք, համառօտակի ներկայացուցած ըլլալու համար հոն ապրող Հայոց եւ իրենց եկեղեցականներուն թափառական վիճակը Թուրան-եան գրոհներու հետեւանօք, Ընդհանուր Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան:

1914ի ձմրան, Ռուս բանակի նահանջի օրերուն, Հայ կամաւոր մը վազնիվազ կը հասնի Ուրմիոյ Հայոց առաջնորդարան, եւ Խորէմ վարդապետ Տէր-Վարդամեանի կը հաղորդէ նահանջի այդ տխուր լուրը: Փոխանորդ Հայր Սուրբը (ծնեալ 1872, ձեռնադրեալ 1899) կացութեան ծանրութիւնը նկատի առնելով՝ կը փութայ զեկուցանել քաղաքին եւ շրջակայ գիւղերու Հայ ժողովրդեան, թէ միակ փրկութիւնը կը կայ: անար արագ փախուստի մէջ:

Ու կը սկսի գաղթը դէպի Ճուլֆա՝ առաւել քան 30,000 հոգիի: Հոն երկու օր կը մնան եւ իրենց քաղցը կը յագեցնեն՝ տեղացի ազգակիցներէ յօժարափոյթ բաշխուած 30 սայլ հացով: Այնուհետեւ կը ցրուին Կզնուտ, Աստապատ, Թմպուլ, Եջմիանա եւ այլ Հայաբնակ վայրեր՝ մինչեւ Երեւանի երկարութեամբ, ամէնուրեք վայելելով լաւ ասպնջականութիւն:

1915ի գարնան, երբ Խալիլ փաշայի հրամանատարութեամբ կռիւները կը սկսին, այս գաղթական Հայոց արու սեռը հաճոյակամ կը մասնակցի Անդրանիկի բանակին, կորակոր պարտութեան մատնելով թշնամին: Սալմաստի շրջանը կը մնայ Հայոց: Յետոյ, Ռուսք երբ յառաջխաղացում կ'ընեն դէպ հարաւ, Ուրմիոյ ժողովուրդն ալ այդ բարեդէպ առթիւ հայրենադարձ կ'ըլլայ:

Ամրան՝ երկրորդ գաղթը կը սկսի, նորէն Ճուլֆա, Ռուսաց երկրորդ նահանջին հետեւանօք: Ատրպատականի առաջնորդ

Ներսէս Եպիսկոպոս Մելիքթանգեամ (ծնեալ 1864, ձեռնադրեալ 1901) Ռուս զինուորականներու ընկերակցութեամբ իրենց տուները կը դարձնէ զանոնք, վտանգն անհետացած կարծելով. տարբեր խնդիր՝ թէ համաճարակներու պատճառաւ հէք տարագիրները ահագին կորուստներ կ'ունենան իրենց այդ երկրորդ դարձին: Եւ իրաւալ, պահ մը վերապրողներու կը վիճակուի անփոյթ կենցաղ մը, մինչեւ այն օրը որ յեղյեղուկ Ռուսք իրենց դիրքերը կը լքեն դարձեալ, տեղւոյն վրայ թողլով մեծաքանակ ռազմանիւթ եւ ուտելիք:

Չուրացուիր բնաւ Ատրպատականի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կատարած դերը, բախտորոշման այդ անստոյգ եւ ահաւոր օրերուն, երբ տէր կը դառնար Ռուսաց թողոնին եւ ժողովրդեան հետ հերոսաբար ինքնապաշտպանութեան կը սկսէր ընդդէմ Պարսից՝ որոնք Խոյի ամբողջ Հայ ժողովուրդը կոտորած էին (16,000 հոգիէ 13 տղամարդ միայն ազատած): Ծիշդ այդ ժամանակամիջոցին, Մուհամմէտը պաշտող երեք ազգերու (Թուրքին, Պարսիկին ու Քիւրտին) ընդդէմ Քրիստոնէից մուսուլմանութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին: Յայտնի Քիւրտ աւագակապետ Սրմիւ կը հրաւիրէ Ասորուց կրօնապետ Մարշիմօնը՝ որ 150 հոգինոց չքախումբով կը փութայ անոր մօտ եւ հիւրասիրուած պահուն ամբողջովին կը նահատակուի այդ դաւաճանին եւ իր արքանեակներուն կողմէ: Գալով նոյն հրաւէրը ստացող Հայոց, բարեբախտաբար արթուն կը գտնուին եւ ոչ ոք կ'ուղարկեն իրենց փարախէն այդ գայլին մօտ: Գոյժը հազիւ թէ տարածուած, Ասորիք իրենց կարգին աջուձախ կը սկսին ջարդել Քիւրտ, Պարսիկ եւ այլն իբր փոխ-վրէժ, մանաւանդ ուժեղ յարձակում մը գործել Ճարա կոչուած Սմկոյի բերդին վրայ:

Ռուս աղէտալի նահանջը Վանեցիներն ալ կը հարկադրէր ինքնապաշտպանութեան: Երկար եւ տաժանագին ոգորումներէ վերջ՝ անոնք կը դառնային Սալմաստ ուր կը ստիպուէին ոգի ի բռին կոռուելու Այրիհասան փաշայի 12,000 զօրքերուն դէմ, բայց ուժերնին անբաւարար՝ Սալմաստցիներուն հետ կը դառնային Ուրմիա, հո'ն ուր երեք տեղերու ժողովուրդք ամիս մը շարունակած են զիմադրու-

Թիւննին Թրքական նոյն կանոնաւոր բանակին դէմ: Ճանապարհի տաժանքներէ եւ անդուլ բախումներէ կէսուկէս կոտորակուած՝ կը հասնին վերջապէս Համատան (զոհ տալով ի մէջ այլոց Վանայ նահանգապետ Կոստի Համբարձումեանը), եւ կը միանան Անգլիացւոց՝ որոնք հոգածութեան առարկայ կը դարձնեն զիրենք: Հոնկէ մէկ մասը Ղազւին եւ Թեհրան կը ցրուի, միւս մասն ալ Պաղտատ: Այս վերջին հանգրուանը երկու ամսուան ճանապարհ կ'արժէ տարաբախտ գաղթականներուն՝ որոնց կը ճակատազրուի անգամ մըն ալ կրել հազար տեսակ նեղութիւն: Սալմաստի, Ուրմիոյ եւ Վանայ շրջաններէն՝ հետեւին ունէին

Գսանը Խօթը Բահանայ (մէջերնուն ինը Համատան, ճամբան եւ Պաղտատ վախճանած, իսկ Սալմաստի երէցներէն Յուսիկ Քահանայ, երկար գաղթերէ ետք, տարազրութեան իր վերջին կայանը՝ Պաքուպա վախճանած), եւ հետեւեալ երեք վարդապետները.—

Յովհաննէս Վարդապետ Յակոբեան.— Ծնեալ 1850, ձեռնադրեալ 1885, Աղթամարի միաբան, այժմ ի Պաքուպա:

Սահակ Վարդապետ Ատոմեան եւ Վահրամ Վարդապետ Կանաչեան՝ որոնց մասին խօսեցանք Վանայ բաժնին մէջ:

Իսկ Ուրմիա մնացող երկու քահանայ եւ մօնսէնեօս մը կը նահատակուին: Ատոնք են

Պօղոս եւ Ներսէս Բահանաները, նաեւ

Հայր Դաւիթ, Հայ կաթողիկ (ըստ վկայութեան Աղբակի վերապրող հովիւ Վահրամ Վարդապետ Կանաչեանի):

Նոյնպէս, Ուրմիայէն չորս ժամ հեռու՝ դէպ հիւսիս, Շումպուլ-Ապատ գիւղի Ասորի երէց Կաշա Իսրայէլ 5 Դեկտեմբեր 1914ին կ'ունենայ եղբրական վախճան: Նախ մօրուքը կը բռնկցնեն, յետոյ կը սպաննեն անլուր չարչարանքներով: Կաշա Իսրայէլի վկայակից եւ փախուստի ատեննին ձախողութեան մատնուող 23 Հայեր՝ որոնց շարքին է մահտեսի Ագիգեան իր երկու որդւոց հետ. ջարդարարք այդ խեղճերուն ականջները կտրելով՝ բռնի կերցուցած են իրենց, եւ անդր քան զվայրենութիւն նոյն հաճոյքնին յագեցնելէ ետք՝ ամէնքնին մէկէն սուրէ կ'անցունեն:

Ուրմիոյ մէջ կը ձերբակալուին Ֆրանսացի երեք երէցներ եւս, նաեւ Ասորի կղեր Կաշա Խամպապա, որոնք Վան աքսորուելու պատրուակին տակ՝ կը տարուին Մուսուլ եւ դիւրձ կը մնան

անճիտումէ, շնորհիւ վերահաս Զինադադարին: Ասոնք կը մեկնին Պաղտատ եւ տեղւոյն գաղթական Հայութեան կը պատմեն տեղի ունեցած սոսկալի նախճիրները: Վերոյիշեալ Ուրմիացի նահատակ երկու քահանաներէն զատ, ունինք Ուրմիացի Գրիգոր Քահանամ ալ, քաջ նշանաւոր այրուծի, խաչ ի ձեռին մասնակցած Սանասորի արշաւանքներուն եւ 1917ին նահատակուած աւագակներու ձեռամբ:

Յովհաննէս Քահանայ Գասպարեանը, 65 տարու, վերապրող, նախ ի Պաղտատ, յետոյ ի Պաքուպա:

Սահակ Քահանայ Պապանեանը, 90 տարու, վերապրող, այժմ ի Համատան:

Այս տեղեկութիւնները քաղուած են Ուրմիաքնակ Օննիկ Աւետիսեանէ (Վանցի) որ բոլոր գաղթերուն ու կռիւներուն մասնակցած՝ հիմա Պոլիս կը գտնուի:

3.— ԲԱՂԷՇ (ՊԻԹԼԻՍ)

Տիգրանակերտի, Կարնոյ եւ Վանայ մէջտեղ տարածուող նահանգիս կուսակալանիստ վայրն է համանուն քաղաքը, Աղձնեաց Սալնոյ Զոր գաւառի մէջ, վաճառաշահ, պտղաւէտ, օղասուն եւ առատաբուխ աղբիւրներով անուանի, կառուցուած՝ մասամբ լեռներու վրայ եւ մասամբ ձորերու մէջ, որոնք նկարչագեղ դիրք մը տուած են իրեն եւ որոնց մէջէն կը վազեն Ամպայ, Աւեխու եւ Խոսրովու Զուր վտակները. ասոնք քաղքին մէջ միանալով՝ կը ձեւացնեն Ամպի-Պիթլիս գետակը: Ունի 1496ին շինուած բերդ մը: Մերձակայ չորս վանքերէն Ամրտուլուի մօտ երկու սրբավայրերը (Սուրբ Սիմէոն եւ Սուրբ Կղեմէս) մզկիթի վերածուած են: Արեւելք դին՝ Սուրբ Գէորգ լերան գագաթը՝ Պարսից խաներու ժամանակէն մնացած Տէրտիվան չէնքէն կարելի է դիտել Բաղէշի համայնապատկերը:

Ընդհանուր կուսակալութեան 400,000 բնակիչներուն ստուար մեծամասնութիւնը Քիւրտ է՝ որ դարերէ ի վեր հարստահարած եւ ջարդած է տեղւոյն ամենէն կենսունակ տարրը՝ Հայը, Աղէտի տարին՝ 1,140 տուն (7,000 հոգին լուսաւորչական, 300ը բողոքական եւ 900ը պանդուխտ): Կուսակալն էր Ապտիւլ-Նալիք՝ որուն գործած հրէշութիւնները չափ ու սահման չեն ունեցած: Քաղաքին եւ շրջակայ 70է աւելի գիւղերուն Հայութիւնն ամբողջ ջարդուած է, մեծ մասամբ՝ քաղքէն քիչ հեռու «Արապի-Կարմունճ» կոչուած տեղը, կիներ՝ լլկուած, այրեր՝ կծիկ կծիկ բրածեծ, դաշունահար եւ տապաւաճար, հրախաներ՝ ողջ ողջ գետամոյն, իսկ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ՝ նշաւակ եպերեթի անարգանաց, մախֆան իրենց մահատակումը:

Կառավարութենէն քաջալերուած Քիւրտ տարրը մանաւանդ, երեւտն եկաւ իր ցեղային բարբարիկ բնագոյներուն գերագրգռմամբ, անխնայ կոտորելով իր դարաւոր դրացին՝ Հայը, յապուրակի տիրանալու տենչանօք անոր տունին ու տեղին, լուծքին ու նախիրին,

ոսկիներուն ու նուիրական սրբութեանց, նաեւ անոր խորոտիկ հարսերուն:

Բաղէշ եւս Մշոյ նման չճանչցաւ տեղահանութիւնն ու անոր լծորդ արհաւիրքներն ու երկարաձգուած հոգեւարքները: Բայց Հայուհինեւրէ մաս մը բռնադատուեցաւ իսլամանալու բռնութեան տակ եւ առ ահի: Ազնուատոհմ եւ թարմազեղ հարիւրաւոր հարսունք ու կուսանք տարուեցան «Հարէմ»ի զարդ կազմելու համար, ուրիշներ ալ (թիւով 300) լեցուեցան զօրանոցի վերածուած տաճարին մէջ, թուրք բանակին անասնացած շարքերուն կրից ի սպաս, ապա միահաղոյն թունաւորուեցան ու զէնուեցան, սպաներն ափրոզիական ախաւով(!) փարակած ըլլալու քրէիքովը յանցանօք, հրէշ հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ փաշայի կարգադրութեամբ: Շնական քաղաքականութեան մը լրումն էր այս: Հայ պատիւը ցեխերու մէջ թաթխելէ վերջ՝ նորէն Հայէն լուծել վրէժնին, ի փառս օսմանեան բանակի ախաւովէն ներկայացուցիչներուն:

Բաղէշ ալ ունեցաւ իր կախադանները՝ որոնց վրայ տարապարտուց բարձրացողներէն յիշենք Գեղամ Մ. Ասաուրեան եւ Արմենակ Յոսիկեան երիտասարդները:

Վանքերն էին «Ամբաստու (Ամլորդու) Սուրբ Յովհաննէս» քաղրին մէջ, «Գոմաց», «Ավեխու» եւ «Խնդրակատար» — վերջին երեքը՝ Սուրբ Աստուածածին անուանակոչութեամբ: Նոյնքան ալ եկեղեցի: — Կարմրակ Սուրբ Նշան, Հինգ Խորան եւ Սուրբ Գէորգ, որոնց թանկարժէք հնութիւններուն փշուրն իսկ չթողուցին վանապետան թաթխը:

Առաջնորդն էր, 1911էն ի վեր

Սուրէն Ծայրագոյն Վարդապետ Գալեմեան.— Ծնած է Քուչմա (Արարկիր) 1886ին, աշխարհական անուամբ Պօղոս: Պրուսայի չեռամարտածական փորժարանը յաճախելէ վերջ, 1902 Նոյեմբերին Արմաշու զպրեկանքը մտնելով՝ 1909ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Սահմաննոս Եպս. Յովակիմեանէ: Պահ մը քարոզիչ Սկիւտարու Սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն եւ կրօնուսոյց Ղաջաթիոյ Կեղրոնականի՝ 1910ին, որմէ յետոյ կը մեկնի իր թեմը, բոլորելով քառամեայ բարոք պաշտօնավարութիւն մը:

22 Յունիս 1915ին, արիւնոտչաւ կուսակալն իր տունը կը հրախրէ այս երիտասարդ փառաբան եկեղեցականը, նաեւ Աւետարանական

Հայոց հովիւ Վերապատուելի Խ. Վարդանեանն ու ազգային գործիչ Արմենակ Յոսիկեանը, որպէս թէ քաղաքին անդորրութեանը մասին խորհրդակցութիւն մը կատարելու մտադրութեամբ: Այս երեքը հոն հասնելնուհետ միայն կ'անդրադառնան թէ ծուղակն են ինկած: Իրենց անօգուտ ոգորումներուն եւ բռնուն բողոքումներուն կը յաջորդէ բիրտ կապանքը դաստակներուն. ապա կը տարուին ամայի վայր մը եւ կը նահատակուին չարաչար:

Նախապէս երբեակ զոհերէն վերջ՝ կարգը կուգայ մեթոտիկ սպաննութեանը շատ մը ծանօթ ազգայնոց, որոնց շարքին են տեղւոյն վարժարանին տեսուչ Գէորգ Մարգպետունի, դարձեալ ուսուցիչներ՝ Մելքոն Քաջրերունի, Հայկ Ամիրխանեան, փաստաբան Մուրատ եւայր:

Իրբեւ տուտարական մեծ կեդրոն ներքին գաւառներու, Կարինէն վերջ երկրորդ կուգար Բաղէշ՝ ուր նորէն Հայերն էին գերադաս, իրենց ընդարձակ գործառնութիւններով: Այսօր ոչ եւս են անոնք: Ահա անուններնին: — 2 Աղաճանեան, 3 Անթոյեան, Ապլահաթեան Ազար, 3 Աստուրեան, 5 Բազոյեան, 2 Գասպարեան, 3 Գարօղլանեան, 5 Գրգոյեան (մին՝ ձէրճիս, «Մէճլիսը Իտարէ»ի անդամ), 5 Դուրնեան, Զօգանեան, 4 Էսկիճեան, 3 Ժամխարեան, 2 Խաղխաղեան, 2 Խաղմանուկեան (մին՝ Կարապետ, «Մէճլիսը Իտարէ»ի անդամ), 5 Մաթոսեան, 3 Մկրտիչեան, 4 Յոսիկեան, (մին՝ Սիմոն, «Մէճլիսը Իտարէ»ի անդամ), Շողիկեան, 2 Զուխաճեան, 3 Պազալեան, 2 Պապոյեան, 2 Պասմաճեան, 3 Պատիկեան, 3 Տապաղեան, 2 Փամպուրճեան, 2 Քէնտէրեան (մին՝ Սարգիս՝ փաստաբան), 3 Քիւրճեան, 2 Քնտոյեան (համագումար՝ 78 հոգի, առանց հաշուելու երկրորդականները):

Բաղաքին չորս սրտովայրերուն մէջ պաշտօնավարող հոգեւորականներն ալ նահատակուած են սուրով ու սակրով, նախապէս չարաչար տանջուելէ ետք: Ահաւասիկ տառնց անունները.

Անուոն Բահանայ Պաիլաուցի. — 68 տարու, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ումրշատ, ուսած Թոթիկի դպրոցը, ձեռնագրուած Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ, ի վանս Նարեկայ, Խաչատուր Կաթողիկոսէ, 20 Ապրիլ 1894ին: Եղիշէ Եպս. Զիլինկիրեանի առաջնորդութեան տակ, անգամակցած Կրօնական Ժողովի, նաեւ կրօնուսոյց Բաղէշի բողոքական որբանոցին լուսաւորչական սանուց: 1898ին

գաղթած Իգմիր՝ որուն թեմերը պաշտօնավարած 9 տարիներ, յետոյ վերադարձած Բաղէշ:

Մովսէս Քահանայ Կիլկէզեան.— Ծնած է Խուլթիկ 1860ին, աշխարհական անուամբ Ստեփան, ուսուցիչ, 1903ին ձեռնադրուած Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ: Երկու տարի իր ծննդավայրը քահանայագործելէ վերջ՝ անցած Բաղէշի Սուրբ Գէորգ եկեղեցին, որ կը գտնուի Աւեր-Մէյտան Հայնոցին մէջ:

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— Ծնած է 1833ին, Լաթար գիւղ (Պուլանըգ), աշխարհական անուամբ նոյն, 1866ին ձեռնադրուած Զաքարիա Եպիսկոպոսէ՝ Խնուսի Եահիա գիւղի եկեղեցւոյն վրայ: Պոլիս գալով՝ Ֆէրիքէօյ քահանայագործելէ ետք, անցած է Թաթար-Փազարճըգ (Պուկարիա), այնուհետեւ՝ Բաղէշ:

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— Ծնած է 1860ին Քիզան գիւղ (Սղերգ), աշխարհական անուամբ նոյն, 1886ին Վան ձեռնադրուած Պօղոս Արքեպս. Մելիքեանէ: Ծննդավայրին եւ շրջակայ գիւղերուն հովուքիւն ընելէ ետք, երբ Համիտեան ջարդերուն հետեւանօք այդ տեղերը կ'ամայանան եւ իր գիւղն ալ նոր երէց մը կ'ունենայ, կ'անցնի Բաղէշ եւ իրր այրիացեալ քահանայ՝ կը մեկուսանայ Խնդրակատարի վանքը:

Խաչատուր Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— Ծնած 1871ին Լաթար գիւղ (Պուլանըգ), աշխարհական անուամբ Ալեքսան, 1900ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ: Պանդխտած է եւ քահանայագործած Ագ-Շէհիր եւ Պիղա, հոսկ ուրեմն Բաղէշի Սուրբ Կարմրակ եկեղեցին:

Գէորգ Քահանայ Տէր-Գէորգեան.— Ծնած 1854ին Մզրէ գիւղ, աշխարհական անուամբ Մելքոն, ուսումը ստացած Բաղէշ, 1891ին Աղթամար ձեռնադրուած Խաչատուր Կաթողիկոսէ: Ատեն մը իր ծննդավայրը հովուելէ վերջ՝ պաշտօնավարած Բաղէշ քաղաքի Ծապրկոր թաղի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին:

Մկրտիչ Քահանայ Տէր-Գէորգեան.— Եղբայր Տէր Գէորգի, ծնած 1857ին, աշխարհական անուամբ նոյն, 1901ին ձեռնադրուած Սահակ Եպիսկոպոսէ: Կը հովուէր Հինգ Խորան կոչուած թաղը:

Գոմաց վանքի երէցն էր

Յարութիւն Քահանայ Տէր-Պետրոսեան.— Ծնած է 1884ին Սիչէո (Սղերգ), աշխարհական անուամբ նոյն, 1908ին ձեռնադրուած Յով-

սէփ Եպիսկոպոսէ՝ ծննդավայրին Սուրբ Սիմոն եկեղեցւոյն վրայ, ուր քանի մը տարի քահանայապետութիւնէ ետք՝ այս մենաստանը քաշուած է:

Բաղէշի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Խաչատուր Վարդանեան. — Մնած է 1863ին Տաւուրիկի էգոլ-Տուն գիւղը: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Մուշ, ապա Բաղէշի բարձրագոյն վարժարանի ուսումը լրացնելով՝ կ'անցնի Խարբերդ, որուն Գոլէճէն ընթացաւարտ կ'ելլէ 1891ին եւ տարի մը կը պաշտօնավարէ Պուլանդ իբր քարոզիչ, իսկ 1895էն մինչեւ Աղէտի տարին ի Բաղէշ, վայելելով քաջ բեմքասացի, բազմարդիւն դաստիարակի եւ ազգային գործոց եռանդուն վարիչի համբաւ: «Մէճլիսը Խտարէ»ի անդամ գլուխ՝ մշտական յարաբերութեան մէջ էր կառավարութեան հետ, եւ 10 տարիէ ի վեր նոյն շրջանի Հայ-Քրտական շարժմանց ատեն ներկայացած էր իբր անվհատ բողոքարկու:

Իր եղբերական վախճանը տես առաջնորդ Սուրէն Մ. Վարդապետի կենսագրութեանը ներքեւ:

Տեղւոյս նահատակ հոգեւորականաց շարքին է նաեւ

Պատուելի Սարգիս Երէցեան. — Մնած է 1860ին Եօնճալու, քարոզիչ եւ կրթական վաստակաւոր:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԲԱՂԷՇԻ

Ահաւասիկ Բաղէշի շրջակայ այն 79 գիւղերը՝ որոնց մէջ սպանդի եւ աւերման տաժանները ներկայացուեցան նոր վանտալներու անողոք ձեռքերով, եւ որոնք կը բաժնուին հետագայ շրջաններուն.

Ա. — ԱԽԼԱԹ կամ ԽԼԱԹ (Խոռխոռունիք — Բզնունիք):

Բ. — ՏԱՏԻԿ:

Գ. — ԿԻԻԶԱԼ — Տէրի (Ազնուածոր, Աղձնիք նահանգի հին գաւառներէն մին, որ Բաղէշի հիւսիս-արեւելակողմը՝ երեքուկէս ժամ հեռու դաշտ մըն է ընդարձակ):

Այս երեք շրջանները կը կազմեն ՍԱԼՆՈՅ ԶՈՐը: Իսկ ամբողջ Բաղէշի նահանգին Հայ գիւղօրէից համագումարը 500էն աւելի է:

(Գիւղերուն առընթերակից թուանշանները տուներուն համրանքը կը ցուցնեն. մէն մի տուն բաղմապատկելի է 5էն մինչեւ 10ով, գիւղին քանի շունչ ունենալը գիտնալու համար. եւ այս՝ կիրարկելի է բոլորանոց հաճկահայտատանի բնակչութեան: Բոլորն ալ ունէին իրենց սրբալոյսերը, ոմանք նոյնիսկ կրկին, բացի աստղանիշ կրօններէն:) Աւելորդ է ըսել թէ անոնց բոլոր հոգեւորականները նահատակուած են ոճրապարտ ձեռքերով:

Ախլաթ կը գտնուի Վանայ ծովուն արեւմտակողմը, Սիփանի եւ Գրգուռի մէջտեղ: Բաղէշի միացած են երեք գաւառակ (Գալմադա-մուծիւն), Ախլաթ, Խրդան եւ Մօսկան: Ախլաթի գիւղերն են հետեւեալները.

1. Ախլաթ (կեդրոն, ատենօք պատմական նշանաւոր քաղաք), եկեղեցիները՝ Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Նիկողոս: Վերջնոյս երէցն էր

Մովսէս Քահանայ Կարապետեան.— Ծնած է 1858ին Կամախ գիւղ (Բաղէշ), աշխարհական անուամբ Մուրատ, 1902ին ձեռնադրուած Խախուս գիւղի Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյն վրայ՝ Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանի:

Ախլաթ ունէր «Սուրբ Յովհաննէս» մենաստանը՝ վանահայրը՝

Համազասպ Վարդապետ.— Վանայ շրջանի կոիւններու ընթացքին նահատակուած (ըստ վկայութեան Աղբակի վերապրող հովիւ Կանաչեան Վարդապետի):

2-5. Մատնավանք՝ 28 տուն, համանուն վանքով, Ճամալտին՝ 34, Ծաղկէ՝ 29, Սփոռոն՝ 50: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնաւարէր

Ղազար Քահանայ Դասապետեան.— Ծնած 1854ին, թիկ, 1899ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանի:

6. Խարապա Շէհիի կամ Խարապաշար (Աւեր-քաղաք), 38 տուն, կը գտնուի Քլէջան լեռան ստորոտ, Կոփ գիւղէն մէկուկէս ժամ հեռու, կ'ենթադրուի ըլլալ մեր նախահայր Հայկի անդրանիկ աւանը՝ «Հայկաշէն»: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնաւարէր

Դրիգորիս Քահանայ Ժամհարեան.— Ծնած 1880ին Կարմունձ

Սիմոն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սրապիոն Քահանայ Մարտիրոսեան.— Ծնած 1851ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Արրահամ, 1887ին ձեռնադրուած Գրիգորիս Ալէաթճեան սրբազանէ :

10-14. Տաշտոփ՝ 15 տուն, *Խորթ կամ *Խարդ՝ 10 տուն (եկեղեցին Սուրբ Գէորգ), *Սնդեան՝ 10 տուն, Զլկան՝ 25 տուն, Խարզիթ : Վերջնոյս Հայ ընտելութիւնն իր երէցին հետ հետացած էր եւ հաստատուած Ալաշկերտի Մէգիրէ գիւղը :

Այս երեք շրջաններուն կը յաջորդէ ՌԱՀՎԱՅԻ հովիտը՝ որուն հայարնակ գիւղերն են .

1. Գոմփ կամ Գոմս՝ 59 տուն : Բաղէչէն քիչ հեռու, անոր արեւմտեան զին գտնուող գիւղիս սահմանը կը գծէ Խոսարովու կամ Խոցերու գետը, որ «Կորճիւնաց» ալ կը կոչուի՝ Սուրբ Գէորգ աւերակ վանքով մը : Ասկէ զատ ունի մասունքներով հարուստ գեղեցիկ մենատան մը «Գոմոց Սուրբ Աստուածածին» որ «Տաորարնակ» անունն ալ կը կրէ՝ շուրջը ատարակ շատ ունենալուն, եւ կ'իյնայ Բաղէչի արեւմտակողմը, լեռներով շրջապատուած :

2-3. Մգրէ՝ 30 տուն, Փափշէն կամ Բարշէն որ Բաղէչի հիւսիս-կողմն է, Խախու գիւղէն 2 ժամ հեռու : 50 տնւոր իր ընտելութեան մեծ մասը բնակ էր : Ունի «Բարշէնու Խան» կոչուած իջեւանը, նաեւ աշացուի ուխտավայր մատուց մը «Լուսապառույ Սուրբ Սահակ» անուն : Հոյակապ եկեղեցին էր Ամենափրկիչ (Սուրբ Յարութիւն), ուր կը պաշտօնավարէր

Մարգար Քահանայ Կարապետեան.— Ծնած 1834ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Բաղէչ եւ Լիմ, ուր 1871ին ձեռնադրուած Յակոբ Եպիսկոպոսէ : Կը հովուէր Բարշէնն ու մերձակայ երկու գիւղեր :

4. Պոն՝ 59 տուն, եկեղեցին Սուրբ Անանիա՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կիրակոս Քահանայ Տէր-Կիրակոսեան.— Ծնած 1867ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Դուրթ, ուսած Վարազ եւ Բաղէչ, 1891ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռչաունի սրբազանէ : Ուսուցիչ :

5. Կամախ՝ 49 տուն, եկեղեցին Սուրբ Քառասուն Սանկունք՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նիլշէ Քահանայ Տէր-Մանուէլեան.— Ծնած 1876ին, ընդ, աշ-

խորհական անուամբ Միհրան, ուսած Բաղէշ եւ Վան, 1899ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ:

6-8. Ծուառ կամ Զուար՝ 20 տուն, Խախեւ՝ 39 տուն (եկեղեցին Սուրբ Յակոբ), Ալամբգ կամ Ալամբնգ (Բաղէշի հիւսիսակողմը, եկեղեցին Սուրբ Սարգիս, «Ալամենց իման» իջեւանով մը՝ Դատվան տանող ճանապարհին):

Ահաւասիկ Բաղէշի հարաւ դին գտնուող հայաբնակ գիւղօրէք՝ որոնք քաղքին արուարձանները կը նկատուին.

1-7. Փարխանդ՝ 40 տուն, Ամպ կամ Ամբ՝ 7 տուն (թեմ ինդրակատար վանուց, Ամպայ ջուր վտակով եւ Սուրբ Յակոբ Տեառնեղբօր ուխտաւայրով), Խմպըլ-Ջուր կամ Խմել-Ջուր՝ 15 տուն (թեմ ինդրակատարի՝ Սուրբ Անտոն եկեղեցիով), *Վերին Մարգորգ՝ 8 տուն, Ներքին Մարգորգ՝ 28 տուն, Հօրմգ՝ 23 տուն, Վերին Կորվու՝ 64 տուն: Վերջնոյն եկեղեցին էր Սուրբ Յովհաննէս, իսկ երէցը՝

Մարտիրոս Քահանայ Գրիգորեան կամ Կակոյեան. — Ծնած 1859ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, 1906ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ:

8-9. Կորվու Վարի՝ 31 տուն, Խորդկաղ կամ Խորսկող՝ 11 տուն, եկեղեցին Սուրբ Գէորգ:

ՄՈՒՇ ԿԱՄ ՏԱՐՕՆ

Բաղէշի կուսակալու թեան ենթակայ եւ անկէ 12 ժամ հեռու՝ հայաշատ ու պատմական քաղաք, որուն եւ իր Դաշտին արեւելակողմն են Ներքովդ (Նէմրուտ) եւ Գրգուռ լեռինք, հիւսիսակողմն ալ՝ Վահագնեան Զորն ու բարձունքները, նաեւ Բիւրակնը, մինչ հիւսիս-արեւմուտք կ'իյնայ Քարկէ լեռը (Սուրբ Կարապետի վանքով), Օղ(ա)կան բերդն ալ՝ ճիշդ արեւմուտք, Արածանիի ափին:

Իսկ հարաւակողմը (որուն ստորոտն է շինուած Մուշ քաղաքը) կը բարձրանան Սիմ, Տիրնկատար եւ Կուռտիք լեռները, որոնց կատարը պէտք էր կտրել՝ Սասուն անցնելու համար:

Քաղաքին 12,000 Հայ բնակչութիւնը կը կազմէին իր 5 հայնոց-ները, հետեւեալ կերպով.—

Վերին Թաղ — 380 տուն (3,700 անձ):

Ս. Մարինէ Թաղ — 280 տուն (3,400 անձ):

Զորոյ Թաղ — 250 տուն (2,600 անձ):

Բրտի Թաղ — 150 տուն (1,700 անձ):

Ճիկրաշէն Թաղ — 60 տուն (600 անձ):

Հարկահանութեան, կեղեքումի եւ սպաննութեան պարբերական դէպքեր Համիտի օրերէն ի վեր խռոված են տեղւոյս եւ շրջանակներուն բազմամարդ Հայութիւնը, որ ապարդիւն բողոք միայն կրցած է յղել կեղրոնին՝ իր սրբազան Առաջնորդներուն միջոցաւ, մինչեւ Հոլորիէթի օրերը, երբ Տարօնեցին Գեղամ կ'ընտրուէր երեսփոխան Թուրք Բառլամէնթին եւ իր ձայնը զո՛ր կը բարձրացնէր, հողերու բռնագրաւմանց եւ այլ անարդարութեանց վերջ մը տալու համար:

Պատերազմի նախամեակին, մշեցի երիտասարդութիւնը բռնի զինուորագրուած էր մեծագոյն մասամբ: Կառավարութիւնը չուշացաւ ապշուպել գիւղացւոց ուտելիքին պաշարն իսկ, սերմնցուն սլ միասին, միշտ բանակին պէտքերուն պատրուակին տակ. այնուհետեւ ձեռք առաւ ժողովուրդը չարչարելու նոր եղանակ մը.— Մինչեւ Կարին ուտեստ փոխադրելու համար 1914ի ձմրան, յայտնի Հայերու կոնտկը 50ական օխանոց պարկեր դնելով՝ ճամբու դրաւ զանոնք ոստիկան-զօրաց հսկողութեամբ. ձիւն ու բուքին, այդ տաժանելի ուղեւորութեան ընթացքին էր որ կորան գիւղապետ Պողոս Սափէլեան, Ուզունեան, Յովհաննէս Գրիգորեան, Կարապետ Շեխիկեան եւ այլք, ընդ որս եւ

Մեսրոպ Քահանայ, որուն հոգեւորականի հանգամանքը ոչ իսկ նկատի առնուեցաւ, եւ որ՝ աշխարհական իր ընկերներուն պէս՝

գրաստօրէն իր բնուր շաղկաժ քաղեց սարէ սար, ուր ուրեմն իշնալով գիտապաստ:

Թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ Դաշտի 100է աւելի գիւղերուն բնակչութիւնը, (12+90 հազար՝ համագումար 102 հազար հոգի) տհաճանգի առաջին օրերուն փութաց ինքնապաշտպանութիւն փորձել Գիւրտի, պաշրպօզութի եւ կանոնաւոր զօրաց կառաւոր հորդաներուն դէմ, եւ անհաւատար կոիւր թոհուրոհէն վերջ՝ տեղնիտեղր նահատակուեցաւ, իր կուռ շարքերէն 87,000 անձ զոհ տալով միահալոյցն եւ շտեմնելով «Ճերմակ Կոտորած»ին չորս դժխեմ պատկերները.— Հաւատարմութիւն, լլկում, տարագրութիւն եւ քաղց: Հաւատուորի, Բիրդակի եւ Գանի ձորերը քսան հազար դիակ տեսան մէկ անգամէն...:

Քաղաքին զոհերէն յիշենք ուսուցիչներ՝ Պետրոս (Վենետիկէն ուսումնաւարտ), Միսաք եւ Մակար Խարախանեան, Սարգիս Անդրէատեան, Տէր եւ Տիկին Արշակ Միրիճանեան, Գէորգ (Քրանսերէնի ուսուցիչ ի Կեղրոնական), Հայրապետ (Վաղեմի գոտարարակ Միացեալի), Գասպար Թիւթիւնճեան, Յարութիւն (Վերի Թաղ), Նիկողոս Պէրպէրեան, Յովհաննէս Կնեազ, Մանուէլեան եւ Յովհաննէսեան Մուշեղներ. իսկ Կովկաս փախչելով վերապրող մըն է Յովհաննէս Կոնչոյեան (այժմ Պոլիս): Փաստաբաններ՝ Յովհաննէս, Մելքոն Թովմատեան, Կարապետ Խօշիկեան եւ Հրդատ Կարապետեան: Գեղագործներ՝ Պետրոս Պատուհատեան, Մկրտիչ Ամբիկեան եւայլն: Առեւտրականներ՝ 4 Ագոյեան, Աղաճանեան Մուշեղ, Այվազեան Յովհաննէս, 2 Առաքելեան, Արմոյեան Արշակ, 4 Արսլանեան, 3 Աւագեան, Բաիկեան Հճ. Եանօ, Գասպարեան Թաղէ, Գաւառեան Աւետիս, Գինոյեան Միթիթար, Գոնչոյեան Վեթօ, Դուրնեան Իսրայէլ (օրդին Մուշեղ՝ վերապրող, որմէ քաղեցինք Մշոյ եւ Բաղէշի աշխարհական զոհերուն անունները), Էնկոյեան Աւագ, 4 Թաճարեան, Թուգթալեան Արրահամ, 2 Թումոյեան, Իկիթեան Արշակ, 5 Խալաճեան, 2 Խանամիրեան, 2 Կարապետեան, Կիրակոսեան Միսաք, 3 Հայկունի, 2 Ճանոյեան, Ճնաոյեան Արսէն, Մարգարանեան Յակոբ, Մեօրիկեան Տիգրան, Միրիճանեան Միհրան (Քէմախ սպաննուած), Յակոբեան Միմոն, Յովսէփեան Միսաք, Յոխիկեան Պապատար, Յոհանեան Մարտիրոս, Յովհաննէսեան Համադատալ, Շահոյեան Պաղատար, Ուլոյեան Սարգիս, Ումրըշտեան Արշակ,

2 Զօթոյեան, Զօգանեան Յովհաննէս, 5 Պետրոսեան, Պրսէեան Ալէքսան, 2 Պօղոսեան, 2 Զովիկեան, 9 Սահակեան, 2 Սանոյեան, 5 Սինոյեան, Սպանդարեան Արգար, Տմպուլեան Նազար, 6 Տաշոյեան, Փայանճեան Մկրտիչ, Փամպուկեան Արշակ, Փոթիկեան Արիս, 2 Քէնաշեան, 3 Քէշիշեան, Քիւթուկեան Արաաշէս:

Վերսյիշեալ 5 հայոցները համուղ 9 քահանաներէն յիշենք ամենէն տաղ միակ վերապրողը՝ իր ոգիսականին հետ, զազափար մը տուած ըլլալու համար անդոհի եւ նախճիրի այն զարհուրելի արամին մասին՝ որ առիւծափրօք մշեցիներուն սէւ ճակատագիրը կողմեց:

Նղիշէ Աւագ Բախանայ Տէր-Պարսամբան.— Ծնած է 13 Յուլիս 1876ին Մուշ, աշխարհական անուամբ Եղիա, կրթութիւնը ստացած է հոն եւ ձեռնադրուած Վանայ Յանկոյաներ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին՝ Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ 4 Օգոստոս 1902ին: Նախկին ատաղնորդական փոխանորդ Տարօնոյ: Կը պաշտօնավարէր Վերի Թաղի Սուրբ Յարութիւն եկեղեցին:

Սարսափի օրերուն, աշքի տաղք ունենալով անխուսափելի մահը, փախուստի հերոսութիւնը կը փորձէ ու կը յաջողի: Ո՛չ աղաքէն Թուրք Նեղեմի գործին մէջ՝ Հայուն փախուստը հերոսութիւնն է:

Գիշերանց կծիկը կը դնէ քաղքէն եւ զահանդագին ուղեւորութենէ մը վերջ կ'ապաստանի Սասնոյ լեռները, հոն ուր զանազան տեղերէ հաւաքուած 8,000 հոգին ամիսներով կուռեցան, լսկ ինքզինքնին պաշտպանելու եւ հեթանոսաց ճիրաններուն մէջ չիյնալու գերազանց ոգորումներով: Տէր Հայրն ալ իր կարգին 4 վկաք կը ստանայ, բութրորանին սարերու կատար բացօթեայ կը պտտիկի, ստիպար ժողովրդեան հետ խոտ ու կրիայ կ'ուռէ եւ հրապշնի բոմբիւններուն կը խառնէ աստուածազերս իր ուղիւսները, մինչեւ որ կը յաջողի պատաստուել զգեստներով՝ կիսավայրենի վիճակի մէջ համարի էջմիածին եւ Մշոյ կոտորածին ընդարձակ տեղեկագիրը պատրաստել, Արրազան Հոյրտաղեաին հրահանգով: Հոն բոտ բաւականին կողզուելէ վերջ՝ փափաքանօք կը մտնէ մերօնց շարքերուն մէջ (Բ. Բանակ), իր փառաբանական հայր ծառայելու եւ բախար կ'ուռնեայ Հայ հրամանատար Սամարցեալի եւ անոր զօրաց հետ հանգիստար մտնողորմէ իր ծննդավայրը, ջարդարար Քիւրաերու ծակամուտ պարտ-

ղլուխներ երեւան հանելով՝ տալ անոնց արդար պատիժին, Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Աղբերիկի քանդակեր վանքերու դադամմաստ անկիւններէն դուրս հանել խել մը թանկագին հնութիւններ եւ եկեղեցական սպասներ եւ փոխադրել զանոնք Մայր Աթոռ։ Ի վարձ իր անձնուէր գործունէութեան՝ Նորին Սուրբ Օծութիւնը կը շնորհէ իրեն լանջախաչ, ծաղկեայ փիլոն եւ Աւագութիւն, Ռուս կառավարութիւնն ալ՝ Սթանիսլաւ եւ Սուրբ Աննա պատուանշանները։ Զինուորայորէն յետոյ Պոլիս կուգայ, ապա կը մեկնի Ամերիկա, Ֆրէզնո բնակող հայրենակիցներու միանալու եւ ողբալի Մուշը սգալու անոնց հետ։ Հոն էր որ խմբադրել տուաւ եւ հրատարակեց Տարօնոյ ջարդապատումը 1920ին․ այնուհետեւ Պոլսոյ ճամբով կ'անցնի Հայաստան, հաւատարիմ մնալով այրիացեալ երէցի իր կոչումին եւ իր սգօգուտ գործունէութեան, քանզի Տէր Եղիշէ իր 4 զաւակներն ու երիցուհին զոհ տուած է այն դժոխատանջ Գեհենին՝ որ ինը Բիւրնէրը լսիլդեց Հայ սերունդին, օրրանի մանկիկէն սկսեալ մինչեւ զառամ ծերունին։ Ահա այդ գեհենին ուրուագիծ պատկերը։ — 25 Յունիս 1915ին մունեստիկ կը շրջի թաղէ թաղ, 18էն 45 տարեկաններուն զինուորագրումը զեկուցանող։ 1914ի վերջերը, մշեցիք անգամ մը «պէտէլ» վճարած ըլլալով հանդերձ կը ստիպուին կրկին հատուցանել այդ «արեան գին»ը, տառապանքէ, տարապարհակէ եւ տարածամ մահէ զերծ մնալու յոյսով։ Երեք օր յետոյ՝ Վարդապառ՝ կը սկսի յարձակումը — նախատօնակն իրենց բնաջնջումին։ Ոչխարի պէս անճիտումը բնական էր որ ուրանար այդ հերոս ժողովուրդը, պատուաւոր մահուան մէջ ողջունած ըլլալու համար Յեղին անմահ հոգին։ Երկուշաբթի, Երեքշաբթի եւ Զորեքշաբթի օրերը կորիւնի պէս կը կռուի ան քաղաքին մէջ, բազմաթիւ զոհեր տալով սակայն, քանի որ հրետանին կը գոռար ամէն անկիւնէ եւ տուններ հրոյ ճարակ կ'ըլլային տակաւ։ Կարնեցի վաճառական Մեսրիկեան պատմեց մեզ հետեւեալ դրուագը գոյամարտի այդ գերագոյն անցուդարձերէն։ Քաղաքին ամենայայտնի առեւտրականներէն էր Խաչիկ Սինոյեան՝ որ իրեն եւ իրեններուն անխուսափելի մահը կանխատեսելով, արիարար կուրծք տուաւ Քիւրտ հորդաներուն։ Բայց «հասեալ էր ժամն», որեւէ հնարք չկար փրկութեան։ Եւ զուլումին ուժգնութենէն տհաքրանած, Սինոյեան տփերով ոսկի նետեց իր պատուհանէն դուրս՝ տւեղով թշնամիին առաջը, հատնելու վրայ եղող իր փամփուշաները

յուսկէս մասած չըլլալու համար: Այդ փամփուշտներն ալ արձակուեցան իրենց նպատակին, մինչ արիարանց Հայորդին կը հրահանգէր իրեններուն որ թոյն առնէին նոյնհետայն, իսկ ինք կ'արտորար քարիւղի թիթեղներ պարպելու իր բնակարանին վրայ ու կը բռնկեցնէր զայն, որպէսզի իրենցնրէն ոչ ոք ողջ յամճուած ըլլար հայակու խուժանիւն...:

Այսպէս կ'ընթանար Աղէտը հայնոցէ հայնոց, մինչեւ որ ուժով անհամեմատ գերադաս հզօրագոյնը, Մահմետականը, կը տանէր դիւրին յաղթանակ մը Հայուն վրայ:

Քրիստոնեայ Հայաստանի մէկ հատուածին պարտեալ յաղթութիւնն էր այդ՝ ընդդէմ Մահմետական կրօնի, որ ուխտած էր խաչապաշտ Հայը չապրեցնել ի Տաճկաստան: Քաղքին ամենէն մօտիկ Գառնի, Ալիճան, եւ Աւրան գիւղերը միայն կը հետեւին Մուշի օրինակին եւ կը դիմադրեն ցյետին կապար, հուսկ ուրեմն նահատակուելով պատուաւոր կերպով:

Հինգչաքթի՝ մասնակի կռիւներ, իսկ Ուրբաթ գէնքի պայթիւնները դադրած էին այլեւ, վասնզի պայքարող տղերք աղէտին ահագնութիւնը խորաշափելով՝ Չորեքչաքթի իրիկուն բարձրացեր էին Սասնոյ լեռները, միանալով հոնտեղ խմբուած ուժերուն: Նոյն Ուրբաթին, խուժանը կը դեգերէր քաղքին մէջ հայնոցէ հայնոց՝ ծուարած ողջերը հաւաքելու: Այրերը չորս չորս կապուելով՝ կը քշուին Ալի-Չոնան, Գառի, Սոխգոմ, Խասգեղ եւ Յերիշտէր կոչուած մերձակայ գիւղերը, կապարով եւ հրկիզմամբ քաւելով ինքնապաշտպանութիւն փորձողի (այսինքն ողջ մնալ ուզողի) իրենց անուր մեղքերը: Իսկ կիներ եւ մանուկներ՝ այրերու շղթայաչար կարաւաններէն յետոյ՝ երամակներու նման կը քշուին համախումբ միեւնոյն սպանդանոցները, նաեւ Զրիկ եւ Բլէլ գիւղերը, կը հանուեցուցուին մօրէ մերկ եւ կը ճենճերին դէզադէզ խռիւներու բոցերով: Մշոյ Դաշտի հանուր Հայութիւնը գիւղէ գիւղ կը փոխադրուի այսպէս, կալանակապ եւ նախատակոծ, ձայներնին՝ սուրբերու եւ Տիրամօր անուններ յեղյեղելէն հեղձամղձուկ, եւ ականջալուր՝ Քրիստոնէութիւնը ձաղկող այն առկոց-առակ խօսքերուն զօրս կը պոռչտային Քիւրտերու վոհմակներ դժոխքի քնարերգութեան մը պէս: Տղամարդիկ կիներէն զատուելով կը լեցուին մարագներու մէջ՝ որոնք նա-

բուզոթնոսորեան հնոցներու կը վերածուին խեղոյն: Նշանակելի է այն պարագան որ, գեղանի եւ մատաղատի կանայք — «ի փրկութիւն իրենց անձին»էն հրաժարած—, չեն գիջանաձ երբեք անձնատուր ըլլալու մոկելոյեան կիրքերու, կամ, գիրենի համոզող խուժանին խօսքերէն հրապուրուած՝ հաւատուրաց դառնալու: Երբեք, այլ կամովին նետուած են կրակ կամ առու, Մշեցի Հայոյ դարաւոր պատիւնին անաղարտ պահելով ամենաժախ հուրին եւ ամենակույ ջուրին մէջ: Արդարեւ, նոր ժամանակներու այս Ամագոններն իրենց խիզախ քայլին մենտոր ու զօրավիգ ունէին մանաւանդ քաղաքացի ու գիւղացի քահանաները՝ որոնք նախատինքնի ու չարչարանքի ամենասուկալի տեսակները կրեցին եւ որոնք մինչեւ վերջին շունչերին խրախուսեցին ժողովուրդը՝ հաւատարիմ մնալ «Քրիստոնեայ» անունան, կամ, իրենց քացատրութեամբ՝ «Լուսաւորչայ լոյս հաւատքին»:

Առանցքէ մին

Քերովքէ Քահանայ Սերոբեան — (նապեղէն, 55 տարու, Պալոս ձեռնադրուած Գրիգորիոս Եպո. Յովհաննիսեանէ), սարսափի մղձաւանջէն տրամաբանութիւնը կորսնցնելով՝ կ'երթայ յանձնուիլ դատարար թշնամի Քիւրտին, Հաճի Տէոյին, Երէցկոյն խոստովանութեան համեմատ: Տէր Քերովքէ մերկացուցուած, ծաղրուածանակ եղած եւ ապա խորովուած է հրաշէկ շամփուրներու վրայ:

Աչոյ Դաշտին մէջէն կ'անցնին Արածանի եւ Մեղրապետ, որոնք չարաթներով կտրմիր հոսեցան եւ որոնց վրայ ծփացին գիւղեր բազմաթիւ նահատակներու — արգանդահերձ յիւներ, կտտովնորեկ եկեղեցականներ եւ յօշ յօշ երախաներ —: Զարդարարներու չարքին, նշանաւոր հանդիսացած է վաղեմի Քիւրտ չարադործ Մուսա Բէկ, համբաւեան սեւեւին կիւղիգորի խնդրով պատմական զոյգած այդ հրոստապետ, որ 45 զիւղ մոխիր զործուց՝ իր զեկափարտութեանը տակ, անուղղակի վրէժ մը յուժած ըլլալու համար կործնեա Պալոս կրեւմնի երապական զեպաններէն՝ որոնք իր համբաւաւոր զատար հետապնդած էին 20 տարիներ տաջ: Մնացեալ զիւղերուն տերումն ալ իր ազգակիցները գլուխ հանեցին՝ Մուշի «Մէլուս» ձօնա Եփրատի (մայրը Հայ) սողորանքով եւ ամենադաշն թույլտուութեամբ կառավարութեան: Առանցքէ յիշենք Զիպրանցի աշիրէթապետ Դրապի Ղնդին, Կոլլա Սայիտ, Ֆայտիկ Սիւլէյման, Պալապի

աշխրակէն Գոյօցիկի Հաճի Ֆէրօնը, Խոսրոֆ և Նրհօ Բէկերը (Եղբայրք Սոսայի), Հօճա Իլիասի ազգական Ֆարամասը, վերջնայն հօրեղբայր Սաարգը, և զեռ աշնքանն ուրիշներ՝ սրունք առտաւածացոյցին սրածախեան և աւարատութեան կրկնակի ոճիրները: Յիշենք նաեւ քաղքին ջարդարարներէն՝ փախ-հրաժանատար Վէլլսի, զնպապեալ զատապ խապուրիի հրաժանատար Քեապիմ, հրոստապեալ Մուրաւ, քաղաքապաշ (!) զօրաց պեալ Պէհնէլիմ, Հայ զիւրիշ զօրեղ զպանդխն մասնակցոց Տիառոյ Ռաշիտ, Լույլին Լույլին: Հօճա Իլիաս՝ միայն Հայոս տրեւմբ չէ՝ բաւականացած իր ծարաւը յագեցնելու համար: Ջարգէն տուաջ, հայրենար հարուստ քաղքենիները կանչած է իր մօտ և զիրենք սպջ պահելու խոստումով ազգէկ մը կճպելէ վերջ՝ ամէնքնին մէկ սպաննած է զազանօրէն:

Յառաջ բերենք հիմա ահռելի լուսանքի ու կատանքի առարկայ դարձած՝ նահատակ Հայ եկեղեցականները, կենսապրական իրենց՝ գիծերով:

✓ Ներսէս Եպիսկոպոս Խարախանեան.— Ծնած է 1847ին Մուշի Աւրան գիւղը՝ միաբան տեղւոյն Սուրբ Կարապետ վանուց՝ ուր վարդապետ ձեռնադրուած է 1874ին: Վարած է առաջնորդական տեղապահութիւնը Քղիի 1886-1888, և տարի մը վերջ առաջնորդ բնաբուած իր ծննդավայրին, արդիւնաւորապէս հովուելով իր հօտը մինչեւ 5 Փետրուար 1893, երբ հայահալած դէպքերու բերմամբ կը ձերբակալուի և կը զրկուի Բաղէշ, ուր կը մնայ երկու քուկէս տարի բանտարկեալ:

Այնուհետեւ կը բերուի Պոլիս և քանի մը ամիս իբր քարոզիչ պաշտօնավարելէ վերջ՝ կ'աքսորուի Երուսաղէմ, ուր Իգմիրլեան Պատրիարքի հետ կ'անցունէ 2 տարիներ՝ խիստ հսկողութեան տակ: 1908ի ամբան՝ Օսմանեան Սահմանադրութեան ազդեցութիւն հռչակումին, լծակից աքսորական նոյն սրբազանին բնկերացած՝ կը դառնայ մայրաքաղաքս, արժանանալով մեծ պատիւներու և համակրական ցոյցերու: Սուրբ Քաղաքը գտնուած տանն՝ Ներսէս Վարդապետ ուսուցչութիւն բրած է ժառանգաւորաց Վարժարանի: Պոլսէն մեկնած է Մուշ՝ առաջնորդական պաշտօնով, զոր վարած է մինչեւ Ապրիլ 1915՝ իր փախճանումը բժուոր ժանտատենդէ, խալուելով Սուրբ Կարապետ: 12 Հոկտեմբեր 1909ին էջմիածին ուղևորելով՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ:

Աղէտի նախօրերուն, իր թարմ գերեզմանը բացած եւ օծեալ մարմինը դուրս հանելով՝ խուժանը գետնէ գետին քաշկոտած է զայն, ոտքերուն չուան կապած. — թունդ հայրենասէր նկատուող եւ տարիներէ ի վեր ազգային իրաւանց դէմ ոսնձգութեանց առթիւ իր հօտին շահերը պաշտպանողի համբաւ վայելող հոգեւորականի դիտելէն իսկ վրէժ լուծած եւ Քրիստոնէութիւնը նախատած ըլլալու այն դիւային երանութեամբ, որ Միւսլիմանին յատուկ է սոսկ:

Դիակը յետոյ նետուած է մօտակայ առու մը, պատանքը պատառ պատառ...: Չանարդագմէրդ հրէշներ, որ խիղճ չըրին չխոռվելու բազմաշարժար հոգեւորականի մը յաւիտենական քունն իսկ:

Վարդան Ծայրագոյն Վարդապետ Յակոբեան. — Ծնած է Սասնոյ Ահարոն գիւղը, 1846ին: Ուսումը Սուրբ Կարապետի վանքը ստանալով՝ կ'ընդունուի միաբանութեան շարքին մէջ աւագ սարկաւագի աստիճանաւ եւ 1880ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Մամբրէ Եպօ. Մամբրէոնեանէ: 1880–1883 կը վարէ վարժարանի տեսչութիւնը: 1883ին, երբ Կինճ կը վերածուի Միւթէսարըֆութեան, կը ստանձնէ նորակազմ վիճակին առաջնորդական տեղապահութիւնը. յետոյ Միացեալ Ընկերութեան դիմումներ կատարելով կը յաջողի մէյմէկ նախակրթարան բանալ հօն եւ ի Խուլփ: 1887ին Սլիվանի (Տիգրանակերտ) քրտախօս Հայեր անհովիւ մնալէն եւ իրենց իրաւանց՝ կառավարութենէն անտեսուելէն յուսահատ՝ երբ դուանափոխութեան կը գիմնէ, Վարդան Վարդապետ այս պարագան կը տեղեկագրէ օրուան Պատրիարք Վեհապետեան Արքագանի՝ որմէ իսկոյն հովիւ կարգուելով, կը մեկնի հօն եւ ընդօրոյթ մայրենի Եկեղեցւոյ գիրկը կը դարձնէ Սլիվանի Հայութիւնը:

Նաեւ ի Ֆարդին դպրոց մը հիմնելով՝ կը յանձնէ Միացեալ Ընկերութեան խնամոց. ապա կը դառնայ Կինճ եւ կը շարունակէ իր պաշտօնը: 1893–1894ին տեղի կ'ունենան Սասուն–Տալուորիկի կրկնակ կոտորածները՝ Համբախ սիրական շրջալնակ աշիրէթներու կողմէ, որոնց կը միանայ կանոնաւոր զօրքն ալ: Մուշ կը ժամանէ քննիչ յանձնախումբ մը՝ Փրանսական, անգլիական եւ ուրա հիւպատոսներէ բաղկացած, Շէֆիզ պէյի նախագահութեամբ: Վարդան Վարդապետ հազիւ իր գէմ եղած քաղաքական յերիւրածոյ ամբաստանութիւններէն ազատած եւ ամէն վտանգի դիմադրաւ, Սասնոյ խմբժուլթիւնները պարունակող ֆրանսերէն տեղեկագիր մը կը պատ-

րաստէ եւ այդ հիւպատոսներուն կը փութացնէ գաղտագողի, Աւագ անուն՝ Սասնոյ Սեմալ գիւղացի տղուն հետ միասին (կնոջ հագուստով), որ 42 տեղէ վիրաւորուած էր, զարկ տուած ըլլալու համար անմեղ եւ իրաւագուրկ Հայոց դատին: Այս անցուղարձերէն վերջն է որ Տարօնոյ առաջնորդական փոխանորդ կը կարգուի Իզմիրլեան Պատրիարքէն՝ որուն ծանօթ էին արժանիքները բարեջան եկեղեցականին: Համիտեան արհաւիրից այդ օրերուն՝ երբ Եւլտըզէն հրամանն արձակուած էր Հայկական Զարդին, Վարդան Վարդապետ իր հոգատես եւ խոհեմ ընթացքով՝ Աղէտէն զերծ կը պահէ Մուշն ու իր շրջականները: Այսպէս, կը հովուէ ու կը պահպանէ ան իր հօտն ու վանքերու գոյութիւնը՝ մինչեւ 1899, երբ Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան առաջնորդական տեղապահ կը կարգուի նոյն թեմին եւ ինք կը քաշուի Սուրբ Կարապետ՝ իբր փոխ-վանահայր, այնպիսի տան մը երբ ուխտաւորական երթեւեկներ, ուստի եւ հասոյթներ դադրած էին, վանքին եւ ագարակներուն չէնքերը փլփլած, տուրքերն ալ դիզուած, որով կը սկսէր խիստ հարկահանութիւն մը: Բայց Հայր Սուրբը կասիլ չի գիտեր. կ'իջնէ Դաշտի գիւղերը, մինչեւ Զուխուր, հանգանակելով 800 ոսկի եւ վճարելով «աղնամ»ի, «աշար»ի եւ «էմլաք»ի յետնեալ տուրքերը. տքնութիւններ՝ որոնց քաղաքական գոյն կը տրուի բարեշնորհ(!) կառավարութենէն, իբր այն թէ «Յեղափոխութիւն» անուամբ նուիրահաւաքութիւնէր անոր ըրածը: Ահագին զրկանքներու կուրծք տալով՝ հազիւ կ'ազատէ օձիքը: Ապա կը լծուի կրկին շինարար գործին, Խրիմեան Հայրիկէն հասած նպաստներով նորոգելով տաճար եւ ուսումնարան, կառուցանելով Բոժեղ Զորի եւ ուրիշ վայրերու գոմեր, 1913ին ալ՝ վանքին Սուրբ Գէորգ եկեղեցին որ 1866ի չարժէն վնասուած էր: 1881էն սկսեալ վարած է փոխանորդութիւնը Վերին Գուլարսի հողերուն դատին՝ զոր հուսկ ուրեմն չահած է: 1904ի Սասնոյ Զարդին, կառավարութիւնը զինքը բերաւ Մուշ եւ Գնէլ եւ Եզնիկ վարդապետներու հետ զինքը բանագնաց զրկեց Սասուն, յեղափոխականներուն խօսք հասկցնելու համար: Այդ սեւ օրերուն, Վարդան Վարդապետ Եռանդեամբ հովուած է Տարօնի ժողովուրդը, մինչ, Սուրբ Կարապետի վանքը զերծ պահելու համար յեղափոխական ոտնձգութիւններէ(?), Սուլթան Համիտ հոն կը զրկէր 500 զօրք՝ որոնք հանգարտ մնացին մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում, շնոր-

հիւ վանահօր շրջահայեցութեան :

Խարախանեան Արքայանի մահէն վերջ՝ երբ կը յաջորդէր անոր, Հայ հօրիգոյնի մասը կը տրոհէր, եւ ինք՝ երեւմնի կորովը կորստած, ուստի եւ չգօրելով խորագոյնի պայթելիք Աղէտին ահագնութիւնը, կը յորդորէ ժողովուրդը ձեռքէ չհանել Հայ Յեկին տանգական խոհեմութիւնը : Նոր երկունքներու մէջ տարուրեր եւ ինքնապաշտպանութեան սուրբ ծրագիրը ողջունծեալ Հայորդիներու խորհուրդը բնական էր որ խոտոր համեմատէր անոր առաքինապարզ ու տիրանուէր կենցաղին : Եւ Զարգի նախօրեակին, երբ կառավարութեանէն հրաւէր կը ստանայ կարեւոր (!) խորհրդակցութեան մը համար, միամտութիւնը կ'ունենայ Քաղաքական ժողովոյ եւ Թաղային Խորհուրդներու բնկերակցութեամբ երբայլու պաշտօնատուն՝ ուրկէ ոչ ոք կը դառնայ ետ... , Եղիշէ Քահանայ Տէր-Պարտաւեանի գուշակածին պէս : Շատ մը երեւելիներու հետ, գինքն ալ բուհոտն կը հանեն ճամբայ՝ կառավարիչ Ալեքիան հրամանաւ, մինչեւ Ալի Զանան գիւղ, ուր, շնայելով իր ալեխոտ մօրուքին եւ 70 տարիներուն, նախ կը լլկեն՝ իրը գերազանց նախատինք Քրիստոնէութեան, ապա կ'այրեն նախով՝ աշխարհական ու կրօնական բոլոր բնկերներով, որոնցմէ յիշենք Կարապետեան Յակոբ արքայապետը ուսուցիչը՝ որ երեսնամեայ քարտուղարն էր Առաջնորդարանի, նաեւ վանքին, ինչպէս եւ աջ բազուկը տարաբախտ Վարդան Վարդապետի :

Այդ գահերէն յիշենք ազգային գործիչներ՝ Բենիամին Զլոյտեան եւ Յարութիւն Պօղոսեան, իսկ օսմանեան բանակին մէջ ծառայող նահապետի բժիշկներէն՝ վանքի Ներսէս Շահապօղեան եւ պոլսեցի Պօղոս Փաղապրեղեան : Դարձեալ, Կորի վրայ (Մուշ) սպաննուած են հաւեւեալ բժիշկները — Խարերկրցի Ազատեան, տիգրանուհերացի Յովհաննէս Թէրզեան, այնթապցի Լ. Հայկապետն, եւ գոկիտցի Յովհաննէս Նապեան, նաեւ խորրերկրցի գեղապետը Սիմոն Գոյանեան :

Ահաւասիկ ցանկը բազմաթիւն սրբավայրերուն եւ բանոց մէջ պահուած մօրաւոր ու խելահասութեան երեւոյթներուն :

1 — ՎԵՐԻՆ ԲԱՆ, ԵԿԵԿԵԳԻՆ՝ Սարը Յարութիւն, իր 3 երեւոյթներէն Տէր Եղիշէ միայն ուղարկուած : Սխառները՝

ՎԵՐԻՆ Եւ Փառնալ Տէր-ՎԵՐԻՆԵԱՆԻ — ՏՅ տարուած են ու

բաւած Ազիթամար՝ խիղանցի Յակոբոս Եպիսկոպոսէ 1874ին: Բնիկ: Գալուստ Քահանայ Տէր-Գալուսեան. — 40 տարու, ձեռնադրուած 1901ին Կառւոյ Անապատ՝ Յովհաննէս Եպս. Խոստեղեանէ: Բնիկ Իր սրտականօք թողին ժողովուրդէն փոքրաթիւ կուսակցներու շարքին էր. հերոսաբար նահատակուած:

2.— Ս. ՄԱՐԻՆԷ ԹԱՂ, Եկեղեցիները՝ Սուրբ Սարինէ եւ Սուրբ Գէորգ:

✓ Զաւարիա Քահանայ Տէր-Զաւարեան. — 58 տարու, ձեռնադրուած 1889ին, Ազիթամար:

✓ Ասողմ Քահանայ Բարսեղեան. — 65 տարու, օծակից Տէր Զաւարիայի, բնիկ:

3.— ԶՈՐՈՅ ԹԱՂ, Եկեղեցին՝ Սուրբ Աստուածածին, նաեւ մասուն մը՝ Սուրբ Սինտա տնուն:

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Աստուածատուրեան. — 65 տարու, բնիկ: Իր ծուխերէն Աշիբ Խաչէան երիտասարդը 24 Յունիս 1915ին մեռած ըլլալով՝ տնոր թաղումը կը կատարէ ու նոյն օրն իսկ կը բանտարկուի, գինուորական տարիքի մէջ Եղոցի մը մարմինն առնոց կառավարութեան հրամանին հօգին յանձնած ըլլալուն: Իրեն կ'ընկերացնեն Խաչիկ Հայկունի, Սարգիս Զաթոյեան, Անուշ Ասրանեան, Սուրատ Ասազենց եւ այլք, փուճ յանցանքներ վերագրելով ամէնուն. յետոյ բոլորը մէկտեղ կը զրկուին Խոսեղ եւ Յերշաէր, չարաշար սպաննուելով:

Սահակ Քահանայ Փօսթոյեան. — 60 տարու, բնիկ, ձեռնադրուած 1900ին Սուրբ Կարապետ՝ Ներսէս Եպս. Ասրանեանէ:

Աւետիս Քահանայ Տէր-Աւետիսեան. — 55 տարու, բնիկ, օծակից Գալուստ Քէնյ. Տէր-Գալուսեանի:

4.— ԲՐՏԻ ԹԱՂ, Եկեղեցին՝ Սուրբ Սարգիս:

Եղիշէ Քահանայ Ալամշարեան. — 57 տարու, ձեռնադրուած 1900ին Ազիթամար՝ Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ:

5.— ԺԻԿՐԱՇԷՆ ԹԱՂ, Եկեղեցին՝ Սուրբ Կիրակոս, սրուն երէցը վախճանած ըլլալով, միւս թաղերու քահանաները փոխնիփոխ կը հովուէին ժողովուրդը:

Մուշ քաղաքի կաթողիկէ Հայք 20 տնւոր էին, 1890ին կառուցեալ Սուրբ Աստուածածին Եկեղեցիով՝ սրուն Մեծաւորն էր

Յակոբ Գերապայծառ Թօփուզեան.— Ծնած է Պարտիզակ, 1855ին: Նախնական կրթութիւնը հոն ստանալով՝ կ'անցնի Հոռոմ, Ուրբան-
կան վարժարան: Զեռնագրութեւէ վերջ՝ կը գառնայ Պիլէճիք եւ հով-
ուական պաշտօններ կը վարէ հոն, Միւրաճի, Հիտիճէ, Կիւքմէն,
Պանդոմա եւ Վան: 22 Հոկտեմբեր 1911ին առաջնորդ ընտրուելով
Մշոյ՝ կը փութայ պաշտօնատեղին, մինչեւ իր նահատակումը՝ 4
տարի հովուելով իր թեմը: Վեպակից՝ ալեւոր եւ բազմաշարչար
առաջնորդ Վարդան Ծ. Վրդ. Յակօրեանի:

Իրր հոգեւորական եւ ուսուցիչ՝ Յակոբ Գերապայծառի օգնական-
ներն էին, նոյնպէս նահատակ,

Հ. Մկրտիչ Վրդ. Տէր-Մկրտիչեան.— Ծնած 1840ին Նորչէն, ուսած
Կարին եւ ձեռնադրուած 1880ին: Կը հովուէր Յոդունք գիւղի ժողո-
վուրդը:

Հ. Մեսրոպ Վրդ. Ուզունեան.— Ծնած 1884ին Կոստանդնուպո-
լիս, ուսած Զրմառ եւ ձեռնադրուած 1905ին:

Դաշտի 107 գիւղերուն մէջէն հետեւեալ երեքը միայն գրուած
էին կաթողիկէ Հայք.— Նորչէն, Յոդունք եւ Ասինճ: Իսկ աւետա-
րանական Հայոց թիւը քաղաքին մէջ հազիւ 7 տուն էր, մինչ Դաշտի
մէջ 4 գիւղ՝ խոռոն — Հաւատուորիկ, Մոկունք, Յունան եւ Տիրգե-
վանք: Հովուինն էին.—

Վերապատուելի Գրիգոր Ստեփանեան.— Ծնած է 1873ին Բաղէշ,
որ ստացած նախնական կրթութիւնը, յետոյ Ոսրբերդ անցնելով՝
1893ին աւարտած Գոլէճին դասընթացքը: Հովիւ ձեռնադրուած Մշոյ
եւ շրջակայից բողոքական Հայոց: 1904-1906ի շրջանին, երբ Սա-
նայ Բ. Զարդը աեղի կ'ունենար եւ անգլիական ու ամերիկեան հիւ-
պատաններ, միախմտաբ ու թարգմանք բողոքական հաստատութեանց
մէջ կ'իջեւանէին, վերապատուելին թղթակցութիւններ գիրի կ'առնէր
եւ պաշտօնական կարեւոր վաւերաթուղթեր անգլերէնի կը վերածէր
գաղապարդի: Ինք էր որ նշանաւոր հայտաւր Փրոֆ. Հարիս Անդ-
րտայինն ընկերացաւ, գէպ Հայկական Նահանգներ՝ ամոր ուղեւո-
րութեան աւթիւ:

Իրրեւ մատուցածն եւ հայտաւրի համբաւ հանած Հայ՝ կը ձերբա-
կալուի եւ քաղաքէն դուրս տարուելով կը նահատակուի:

Պատուելի Միհրան Յ. Գարբիէլեան.— Քարողիչ Հաւատուորիկի
ժողովրդեան. ծնած է 1872ին Մոկունք, ուսումը ստացած Բաղէշ

եւ Խարբերդ, 1896-1900 աւագ ուսուցիչ Խարբերդի դպրոցին, 1901-1908 Հովիւ Խարբերդի արեւելեան թաղի եւ հոռակ ուրեմն Հաւատարմորիկի: Քաջ պատմաբան եւ հայերէնագէտ, աշխատակից «Աւետարներ»ի, «Կոչնակ»ի եւ «Ասպարէզ»ի՝ կրօնաբարոյական յօդուածներով ու քերթուածներով: Կը թողու բազմաթիւ անտիպներ:

1915 Օգոստոսին, ժողովրդեան ու ընտանիքին հետ լեռ կը բարձրանայ, եւ մէկ ձեռքը վեցհարուածեան, միւսն ալ Աւետարան՝ շատերու պէս կը կռուի քաջաբար, խրախուսելով իր ընկերներն ու կողակող իր երիցուհին՝ ցյետին շունչ:

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏ

Համբաւուոր այս դաշտը կ'իյնայ Սիմ լեռան հիւսիս եւ հիւսիսային արեւելք եւ կը գտնուի Գրգուռի, Նեբրովդի, Քարկէի, Վահագնեան եւ Սիմ լեռանց մէջտեղ: Արեւելեան հիւսիսակողմն է ԶԽՈՒՐԻ չրջանը որ կառավարական բացատրութեամբ «Պիրինճի Գօլ» կը կոչուի եւ որուն 45 գիւղերը բնաջինջ ըրին Մուսա Բէկ եւ Ապտիւլ Մէջիտ: Միւսն է ԶԻԱՐԷԹԻ չրջանը («Իքինճի Գօլ») որ կը գտնուի վերոյիշեալ լեռներուն հիւսիս-արեւմուտքը՝ դէպ Աշտիշատ եւ Սուրբ Կարապետ:

Ահաւասիկ ամբողջական ցանկը Հայ գիւղօրէից, որոնք ՄՇՈՅ ԴԱՇՏը կը կազմէին եւ որոնցմէ իւրաքանչիւրն ալ ունէր իր ժամն ու ժամուորը, միահաղոյն հուրի եւ սուրի մտտնուած՝ չրջարնակ բարբարոս փրկակիչ: (Աւրնթերակից թուանշանները մարդահամարը ցոյց կուտան, աստղանիչ կրօններն ալ՝ սրբափայլ շունենալին:)

ԶԻԱՐԷԹԻ ՇՐՋԱՆ

1.— Սուրբ Կարապետ 1,200 տնձ՝ որոնք կը կազմէին վանքին եւ Փակայի (ազարակ) բնակիչներն ամբողջ, ժողովուրդով ու միաբանութեամբ տեղնիտեղը կոտորուած: Ուխտաւորներէ Մշու Սուլթան

Սուրբ Կարապետ, իսկ բանասէրներէ «Գլխկոյ» եւ «Իննականեան» յորջորջուող այս հնագարեան վիթխարի մենաստանը որ այնքան խօսեցուցած է իր վրայ, կը գտնուի Մուշէն 7 ժամ հեռու՝ Քարկէ լեւան գիւր մէկ կողին, հոն ուր Լուսաւորչէն առաջ՝ հեթանոս Հայութիւնը Դեմեար ու Գիսանէ իր շատտուածներն ունէր։ Հիմնարկութենէն ի վեր հարիւրաւոր վանահայրեր ունեցած է եւ անհամար միաբան։ Աշխարհահոջակ ուխտատեղի, ուր քանի մը հազար Ռուսահայեր կը լեցուէին Վարդապետի տօներուն, եւ որ հիմա իր տաճարին չորս պատերը միայն կը ցցէ ամայութեան...։ Խրիմեան Հայրիկ 1863ին Վասպուրական աշխարհէն հոս փոխադրեց իր Կիւթէմպէրկեան մեքենան եւ «Արծուիկ Տարօնոյ» պարբերականը լոյս ընծայեց՝ իրեն պէս հայրենեաց երգիչ Սրուանձտեանցի խմբագրութեամբ։ Աղէտի տարին, իր միաբանութիւնը կը կազմէին հետեւեալ վեց վարդապետները՝ որոնք անցան ի գասա Հայոց նոր վկաներուն։

Նիլշէ Մայրագոյն վարդապետ Պալուցի.— Ծնած 1840ին Սորատր եւ ձեռնադրուած 1865ին։

Կոմիտաս վարդապետ Արծրուցի.— Ծնած 1842ին եւ 1902ին Աղ.— թաժար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս.— Խոստեղեանէ։

Նիլշէ Մայրագոյն վարդապետ Կարապետեան.— Ծնած 1848ին Սորատր եւ 1881ին ձեռնադրուած Մամբրէ Եպս.— Մամիկոնեանէ։

Վահան վարդապետ Երէցեան.— Ծնած 1860ին Խիան եւ ձեռնադրուած 1899ին։ Երբեմնի վանահայր Մակարայեցուց մենաստանին (Տիգրանակերտ), առաջնորդական փոխանորդ Բասենի եւ ապա Ֆարդինի եւ 1861։

Կարապետ վարդապետ Լուսարարեան.— Ծնած 1863ին, օծակից Կոմիտաս վրդ.— Արծրունիի։

Խաչատուր Արեղայ Ագուլեցի.— Էջմիածնական.— մինչեւ Աղէտի տարին կը պաշտօնավարէր Գլխկոյ վանքը։

Սուրբ Կարապետի բովանդակ ժողովուրդէն հրաշքով սպասած են տեղւոյն ժողովուրդաց Վարժարանի ուսուցիչները՝ Մկրտիչ Տ.— Մկրտիչեան եւ Յակոբ Տ.— Ստեփանեան, որոնց Սուրբ Հազարգոթեան սկիհը կը կարկոտէր վերջին պահուն Լուսարարեան վարդապետ, եւ որոնք հրաժարելով Սուրբ Խորհուրդն ընդունելու եւ նահատակուելու գաղափարէն՝ կը յաջողին իրենց թագստոցին պատահանին երկաթները կտարել եւ գիշերանց փախչիլ անաստ, ուր կը

դանուկը մասնակց գրուցերու լեզուաբանական մասնագետները :

2-4. — «Հատան Օվա՝ 500, Սալրգան՝ 500, Գրատու կամ Կուտարս 1,200: Վերջնայն երկն էր :

✓ Վաղինակ Քահանայ Պաշխատունի, 50 տարու :

5. — Բազու կամ Բազում՝ Սարր Կարապետէն մէկ մաս հետու երկն էր :

✓ Կանիւկ Քահանայ, 15 տարու, 1912ին ձեռնադրուած Խորափան-
կան սրբապանէ :

6. — Սորատար՝ 700: Երկն էր :

✓ Սմբատ Քահանայ Պաշխատունի. — 65 տարու, ձեռնադրուած
Սամբրէ Եղու Սամբրէանէ :

7. — Զլարէր՝ 1,500, երկու եկեղեցիով, Սուշէն չորս մաս, իսկ
Սուրբեղոյ մանրէն երկու մաս հետու, ամբողջն անցնելով Արա-
ծանին : Կը դանուկ այն լերան սարը՝ սրան վրայ նստած է Սարր
Կարապետ, և այն պատճառով այն լեռնը յորջորջուած անցած
(Սխառմայր) : Երկններն էին. —

• Բարրուխիմէս Քահանայ Նորատունիկան. — 68 տարու :

• Բազլուս Քահանայ. — 70 տարու, ձեռնադրուած Սամբրէան
սրբապանէ :

• Սառլուս Քահանայ. — 60 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խոր-
փանէն սրբապանէ :

Համապատասխան Տէր-Համապատասխան. — 55 տարու, օծուելոյ
Տէր Սամբրէանի :

8. — Ուրուդ՝ 1,200: Երկն էր :

✓ Մկրտիչ Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան. — 50 տարու :

9-10. — Մէդաի՝ 500, Խէյալիան՝ 1,000, եկեղեցին Սարր Թաւի
Մանուկ՝ ուր կը պաշտօնավարէր :

• Կարապետ Քահանայ Հնաւեան. — 55 տարու, 1911ին ձեռնադրուած
Խորափանէան սրբապանէ :

11-13. — *Նորակն կամ Շփարիան՝ 150 (Ակնցի Միտաք Ամիրս
Կնքահայրը եղած է Նորակնի), Տոմ (Իր բլուրին վրայ աւերակ սրբա-
փայրով մը)՝ 300, Շէխ Ալան՝ 1,500: Վերջնայն երկններն էին :

• Ներսէս Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան. — 80 տարու :

• Զաւէն Քահանայ. — 40 տարու, 1913ին ձեռնադրուած Խորափան-
կան սրբապանէ :

14-15.— Քիրա Մէլտան՝ 350; Աւագաղբիւր *կամ* Աւագաղբիւր (Ա)՝ 450: Վերջնայն երկնն էր

Քրիստափոր Քահանայ.— 50 տարու, 1910ին ձեռնադրուած խառախանեան սրբապանէ:

16.— Բաղլու *կամ* Պաղլու՝ 700: Երկնն էր

Կարապետ Քահանայ, 65 տարու:

17.— Արախոն՝ 550 (Մշոյ արեւմտակողմը):

18-19.— Անձուտ՝ 250, Սուրբ Յովհաննէս՝ 500 տնձ (Միարտնու-
թիւն, ուսանողութիւն եւ ժողովուրդ միասին հաշուելով): Սուրբ
Յովհաննէս կը գտնուի Գրգր Աղաճ եւ Գոմեր գիւղերուն վերեւ,
կրելով «Շիշ իւրոյ» եւ «Ներդուտ» տնուններն ալ: Երբորդ զարկն ի
վեր գոյութիւն ունեցող եւ պատմական թանկարժէք մասունքներովը
հարուստ մենաստանա կառուցուած է Սիւր լերան վրայ՝ անտառա-
թիւր վայր մը, պարտադարձ: Իր թեմերն են Խուլփ Խիան եւ Սասուն:
Վարդապետի, Ասատուածածնայ եւ Խաչվերացի ածներուն՝ անհամար
ժողովուրդ կը փութային այս ուխտատեղին: Վանահայրն էր, իր
հօտին հետ նահատակուած

Մկրտիչ Վարդապետ Գասպարեան.— Մնած 1845ին եւ ձեռնադ-
րուած 1884ին:

20.— Գրգր Աղան *կամ* Ղզրլ Աղան՝ 100: Ունէր երկու եկեղեցի՝
որ կը պաշտօնավարէր

Մուշեղ Քահանայ Տէր-Մաթէոսեան, 55 տարու:

Իսկ Մկրտիչ Քահանայ Յովհաննէսեան, որ գիւղիս երկնն էր թէ եւ
եւ տանօք քաղաքին ճկրտէն թաղը, նաեւ Խուփեր գիւղը քահանա-
յապարծած, բայց Ազէտի տարին Քյի փոխադրուած ըլլալով՝ զինքը
հոն կենտադրած ենք:

21.— Գոմեր՝ 1,200: Քաղաքէն երկու ժամ հեռու, տառակով մը՝
որ Զարգին կուտ առաւ անհամար զիականեր: Եկեղեցին՝ Սուրբ Քա-
ստան Մանկունք, ուր կը պաշտօնավարէին

Սարգիս Քահանայ, 65 տարու:

Խաչատուր Քահանայ, 60 տարու:

Դանիէլ Քահանայ, 45 տարու, 1911ին ձեռնադրուած խառախանե-
ան սրբապանէ:

22-23.— *Կեալախոյի (Քրտերէն Հոգաբերդ կը նշանակէ)՝ 100,
*Տաորրսգով՝ 100: Երկուքն ալ Սուրբ Յովհաննէս վանուց ապարակ՝

Քիւրտերէ բռնադրաւուած:

24.— Բլէլ՝ 250: Նոյնպէս Սուրբ Յովհաննէսի ագարակ գիւղ, զար կը հովուէր

✓ Խաչատուր Քահանայ, 55 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

25-28.— Քարձոր՝ 500, *Բրիմոգ՝ 120, Խորոմֆ (Հին անուամբ Խորնի, Գլակայ 12 զատակերտներէն մին, ծննդավայր՝ անմահ պատմագիր Մովսէս Խորենացիի: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին)՝ 250, Փողրկով՝ 600: Վերջնոյս երէցն էր

✓ Բարսեղ Քահանայ Տէր-Բարսեղեան, 65 տարու:

29.— Խաշխալտաղ՝ 1,000, Մշոյ Հիւսիսակողմը: Երէցն էր

✓ Խաչատուր Քահանայ Յարութիւնեան, 50 տարու, 1898ին Եղեւսի ձեռնադրուած Մխիթար Եպիսկոպոսէ:

30.— Գումս՝ 1,000: Մշոյ արեւմտեան Հիւսիսակողմը գտնուող այս գիւղը ծննդավայրն է Հայ նշանաւոր յեղափոխական Իսոյի (Կորիւն): Երէցն էր

✓ Մամբրէ Քահանայ Երանոսեան, 50 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ: ~

31.— Հերկերտ (ի Հնումն Հայկերտ)՝ 350: Երէցն էր

Մարգար Քահանայ Դանիէլեան, 45 տարու, 1912ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

32.— *Ալատին, Մէլդաիի մօտ գիւղակ՝ Քիւրտ եւ Հայ խառն բնակչութեամբ: 105 հոգի էին Հայերը:

33.— Աւրան՝ 2,500: Հարաւէն Աշտիշատի սահմանակից եւ անկէ կէս ժամ հեռու այս գիւղը ծննդավայրն է Մշոյ բազմադիրն եւ եղերարախա տառջնորդ Խարախանեան սրբազանի: Իր հոգէն կը ըլխ Սեւ Զուրը (Գոս, քրտերէն Աւէկոր), որ կը թափի Արածանի: Այսպէս կը կոչուի սոյն վտակը՝ սա պատմական դէպքին հետեւանօք.— Երեք զար առաջ, Կէմիկ գիւղէն Աղեքսանդր անուն հայորդին, հեռն ունենալով Աւրանցի Տօնիկ Քէհրայի Սարգիսն ու համախոհներ, փառաւոր զատ մը կուտան մերօնց «հէլալ հախ»ն ուսող Մլանցի վաչկատուն Քիւրտերուն, զանոնք կուտրելով եւ ստատկներնին անխնայ այդ ջուրին յանձնելով: Ափսոս որ նոյն խառնուած ցեղը դարձի չէ եկած բնաւ, եւ յրեթացս բազմաթիւ տարիներու՝ իր անյար կեցեքումները շարունակած է Տարօնոյ աշխարհին վրայ: Զու-

յուսիս վերջին վարագոյրը երբ կը խաղցուէր, Աւրան թատր հանդիսացած է նորէն գիւցտպնական արարքի մը: Ճեմարանականներ՝ Հայկ Տէր-Վարդանեան եւ Մակար Խարաթանեան (համանուն սրբադանին եղբորորդին) 18 Յունիս Վարդապետի Կիրակին սղջոյն կոխ մղելով Քիւրա եւ Թուրք հորպաներու զէմ, հոչակ սրեմնէ կը պարտաւորին տպաստանիւ գիւղին ըլլոյն վրայ կատուցուած կամարաչէն եկեղեցին՝ ժողովրդեան հետ միասին: Եղաւ իսկ ինչ որ մէկէն կը հրկիզուին թշնամիին ձեռամբ: Զայս կը պատմէ ականատես եղիշէ Քհնյ: Տէր-Պարտաւեան: Ունէր երկու սրբավայր, ուր կը պաշտօնավարէին

Իսրայէլ Քահանայ Մրնիկեան, 60 տարու:

Մաղիկ Քահանայ, 55 տարու:

33. — Կէմիկ՝ 100, Աշախատի արեւմտակողմը, անկէ կէս ժամ հետո, ընակչութեան մէկ մասը Քիւրա: Եկեղեցին Սուրբ Յարութիւն՝ կիսուեր:

34. — Սահակ՝ 30: Բնակչութիւնը՝ Կէմիկի նման:

35. — Աշախատ՝ 600: Ի հնումն գիցանուէր՝ ապա Քրիստոսանուէր նշանաւոր քաղաք, տպաստանաբան Դեմեար ու Գիտանէ իշխանաց, սրտեք կուսքեր կանգնեցին եւ սրտեց մահէն վերջն ալ գաւառներնին՝ Կուստու, Մեղաի եւ Հոսեան, անոնց օրինակին հետեւեցան: Լուսաւորիչ միայն մարքագործեց այդ հեթանոս ձեռակերաները: Վահանեաց գարմին եւ Մամիկանեանց երեւմնի սեփականութիւնը եղող եւ Հայաստանեայց առաջին Մայր Եկեղեցին իր վրայ կատուցուած այս քաղաքը թատր հանդիսացած է զահանգելի աւերածութեանց, մինչեւ անչափ գիւղի մը վերածուիլը՝ Տէրք քրտական յորջորջմամբ, որ «մանք» կը նշանակէ: Հոն է Մահակ Հայրապետի գերեզման-մատուոր՝ զոր պղծեցին հեթանոսք: Աշախատը («յաշտից մայր») կը գտնուի Արածանիի աջակողմը բարձրացող Քարիկ լեռան մէկ սարահարթին վրայ, Սուրբ Կարապետէն Բ ժամ հետո եւ անոր արեւելակողմը: Երկնէն էր

Սահակ Քահանայ, 45 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարաթանեան սրբադանէ:

36. — Յիսաի (այսպէս յորջորջուած՝ ցախաւելի առնել տառա պառնակելուն)՝ 700: Երկնէն էր

Յովհաննէս Քահանայ, 80 տարու:

Աւետիս Քահանայ վարդանեան, 50 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խորախանեան սրբազանէ :

37.— Արդեբք կամ Յարտեք՝ 800, Մշոյ արեւելեան հիւսիսակողմը, ծննդավայր ներհուն Արմաշական Հարմակի: Գիւղիս արեւելակողմը, 20 վայրկեան հեռու, Տարօնոյ փոքրիկ գիւղաքաղաքը կը գտնուէր առեւօք՝ ՏԱՂՕՆՔ անուն, ապա ձայնափոխուած ՏԱՐՕՆի: Երէցներն էին

Յովսէփ Քահանայ Դաւիթեան, 45 տարու :

Յովսէփ Քահանայ Դրիգորեան, 40 տարու, 1913ին ձեռնադրուած Խորախանեան սրբազանէ :

38.— Աղեան՝ 1,300: Բացի իր սրբափայլէն՝ ուխտատեղի մըն ալ ունէր, Սուրբ Գրիգոր կամ Կրետոր անուամբ: Երէցներն էին

Ղեւոնդ Քահանայ Տէր-Մարգարեան, 40 տարու, 1903ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ :

Աւետիս Քահանայ Կիրակոսեան, 46 տարու, 1912ին ձեռնադրուած Խորախանեան սրբազանէ :

39.— Կուրախ՝ 1,000: Եկեղեցին Սուրբ Յակոբ, որուն կամարակապ կաւերն վրայ 1904ին Անդրանիկ, Գէորգ Չաուչ եւ Կոմասնցի Մուրադ իրենց ընկերներով դիրք բռնեցին եւ 6,000 կանանաւոր Թուրք զօրաց տղէկ գաս մը տուին: Գիւղիս երէցներն էին

Կարապետ Քահանայ, 80 տարու :

Դրիգոր Քահանայ, 70 տարու :

Յակոբ Քահանայ Տէր-Սերոբեան, 50 տարու :

Խաչատուր Քահանայ Տէր-Սերոբեան, 60 տարու :

40.— Սուլուխ՝ 1,000: Այս գիւղն ալ իր նախորդին պէս թաղ հանդիսացած է իրաւագուրկ Հայ գիւղացիին զտար պաշտպանելու հետամուտ յեղափոխականներու 1904ի կոխներուն՝ որոնց ընթացքին սպաննուած է Գէորգ Չաուչ: Երէցներն էին

Կարապետ Քահանայ, 65 տարու :

Սահփան Քահանայ Ղազարեան, 48 տարու, 1898ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ :

41.— Խոփեր՝ 450: Եկեղեցին Սուրբ Յակոբ :

42.— Զրիկ Դիւղ՝ 800: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ որուն տօնին օրը Մշեցիք սովոր էին ձիարշաւ կատարել : Քաղաքին ու զաւտի քանի մը Հայ գիւղօրէից իգական ընակչութիւնը մասնուկներով

միասին հոս ու Սողգոմ փոխադրուեցան կալանակալ, միահաղոյն հրկիզուելով մարապներու մէջ: Երէցներն էին

Մուշեղ Աւագ Քահանայ Տէր-Բարթողիմէոս Երեցեան, 49 տարու, ընկ, աշխարհական անուամբ նոյն, 3 Մայիս 1898ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ: Տարօնոյ Միացեալ Ընկերութեան բացած դպրոցներուն մէջ դաստիարակուած եւ աշխարհականութեանը վարժապետութիւն ըրած այս վառվռուն քահանան անգամակցած ալ է Մշոյ ազգային ժողովներուն եւ բացի իր ծննդավայրի ժողովուրդէն՝ հովուած Խոփեր, Ծափնայ եւ Առինճվանք գիւղերն ալ: Սահմանադրութեան հռչակման նախօրեակին՝ քանի մը ամիս վարած է Մշոյ առաջնորդական փոխանորդութիւնը: յետոյ անցած է Կովկաս՝ ժառանգական խնդրոյ մը առթիւ, ուրկէ Տարօնի վրայով Պոյիս գալով, քանի մը տարի քահանայագործած է Ֆէրիքէօյ եւ հոսակ ուրեմն վերադարձած ծննդավայր: Ազէտօ օրերուն, ահագոսնգի տաղին վայրկեանին իսկ, Աւետարանէն ու Խաչէն վերջ՝ հրագէնին սուրբ փողին ապաւինած, երկու ամիս ընկերներով արիաքար կոռուելէ վերջ՝ նահատակուած է:

Վաղիմակ Քահանայ, 50 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

43-45.— Զափնայ կամ Ծափնայ (Եկեղեցին Սուրբ Թուխ Մանուկ)՝ 400, Առինճվանք (Առինճ գիւղի մօտ, Մուշէն մէկ ժամ հեռու, Եկեղեցին Սուրբ Սարգիս)՝ 700, Առինճ (Մուշէն կէս ժամ հեռու եւ անոր հիւսիսակողմը ծառադարձ պարտէզներով, «Առ խնչ» պատմական տպագարձութենէն անուանակոչուած գիւղ՝ զուտ Հայ Կաթողիկէ բնակիչներով՝ որոնց նահատակ վարդապետները յիշած ենք նախորդ էջերուն վրայ)՝ 1,200: Առինճ ունէր երկու թաղ, վերին եւ վարի, «Իրեք Խորան» եկեղեցիով:

46.— Գառնի՝ 1,000: Քաղաքի ամենամօտ գիւղն ըլլալով այս, Յունիս 28-29, երկու օր գիւցազնօրէն կուրծք տուաւ քրտական գրոհներու, ուր ուրեմն կոտորուելով ամբողջովին: Մուշի Հայ քաղաքական բանտարկեալք եւ ուրիշներ՝ քանի մը քահանաներու հետ հոս փոխադրուեցան եւ չարաչար սպաննուեցան բանտերէ ազատ արձակուած յայտնի Քիւրտ ոճրագործներու ձեռամբ:

47-48.— Բեքար՝ 1,200, *Քէօշկ՝ 100, արուարձան Առինճվանքի:

49.— Սողգոմ կամ Սոխգոմ՝ 1,000: Հոս տեղի ունեցող ահաւոր

զուլուումին մասին տես Ջրիկ-Գիւղի ծանօթութիւնը: Երէցներն էին
Գրիգոր Քահանայ, 70 տարու:

Հրայր Քահանայ Սուփասեան, 40 տարու, 1910ին ձեռնադրուած
Խարախանեան սրբազանէ:

50-51.— Բֆլից՝ 1,000, Յունամ՝ 1,200, մեծ մասը Լուսաւորչա-
կան, մնացեալը Բողոքական՝ որոնց հովիւն էր

Պատուելի Արգար Հլդատեան, 40 տարու, Մահունքցի:

52.— Ալիման՝ 1,000: Երբ 1915ի Վարդավառի դէպքին՝ Աւրան
եւ Գառնի գիւղերը կը դիմադրէին, Ալիման եւս անոնց օրինակին
հետեւեցաւ, օրն ի բուն կռուելով, մինչ այրեր տեսնելով թշնամի
ոյժերուն գերակշռութիւնը՝ կը ստիպուին Քան բարձրանալ, իրենց-
մէ քիչեր միայն փրկուելով սակայն:

53.— Շէյխ Եուսուֆ՝ 500, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ ուր
կը պաշտօնավարէր

Առաքել Քահանայ

54.— Շէյխ Բրիմ՝ 300, մէկ մատուռով՝ ուր կը պաշտօնավարէին
Խաչատուր Քահանայ Տէր-Մարգարեան, 40 տարու, 1912ին ձեռ-
նադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

Իսրայէլ Քահանայ Բատիկեան, 55 տարու:

55.— Խարդոս՝ 500, Յրօնք գիւղին մօտ: Համանուն գիւղ մըն ալ
կայ՝ զուտ քրտարնակ: Երէցներն էին երկու Խուլթեցի գաղթականք,

Սարգիս Քահանայ Այվազեան, 50 տարու:

Սարգիս Քահանայ Մարտիրոսեան, 45 տարու:

56.— Յրօնք՝ 3,000: Գուրգէն, Ռուբէն եւ Տիգրան 1899ին իրենց
ընկերներով գուպարած են Ալայի Բէկ Իզգէթ փաշայի եւ Թալլաի
դէմ այս հայաշատ գիւղին մէջ, ուր սպաննուած է Թալլա, մեր քա-
ղերն ալ նահատակուած: Եկեղեցիները՝ Սուրբ Յակոբ եւ Սուրբ
Աստուածածին, ուր կը պաշտօնավարէին

Մուշեղ Քահանայ Միֆայէլեան, 50 տարու:

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան, 55 տարու:

Ներսէս Քահանայ Աստուածատուրեան, 45 տարու, երեքն ալ զա-
նազան ժամանակներու մէջ Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիս-
կոպոսէ:

57.— Ապըլպուհար կամ Ալպուհար (որ քրտերէն նախագարուն
կը նշանակէ)՝ 500: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին: Բնակիչք համ-

բաւ վայելած են իբրեւ յաղթամարմին, քաջ եւ հիւրասէր :

58.— Դըւնիկ կամ Տըւնիկ՝ 600: Երէցն էր

Մովսէս Քահանայ Տէր-Մովսէսեան, 65 տարու :

59.— Հացիկ՝ 500, ծննդավայր Հայ տառերու հնարիչ՝ երանելւոյն Մեսրոպայ Մաշթոցի՝ որուն սուրբ անունը ժառանգած էր գիւղին վերջին երէց

Մեսրոպ Քահանայ, 45 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ :

60.— Յորկնոց՝ 800: Երէցն էր

Գրիգոր Քահանայ, 65 տարու :

ԶԽՈՒՐԻ ՇՐՋԱՆ

61.— Յողունք՝ 1,500, զուտ Կաթնոյիկ Հայուիկեամբ, եկեղեցին Սուրբ Սարգիս, որուն նահատակ վարդապետը յիշած ենք նախապէս :

62.— Նորշէն՝ 4,000, զուտ Կաթնոյիկ Հայուիկեամբ, նման Յուզնքի: Եկեղեցիները Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Սովիա, վերջինս կրտսերն է :

63.— Մոկունք՝ 600, Լուսաւորչական եւ Բողոքական խառն բնակչութեամբ :

64.— Տերկեվանք (հին անուամբ Ներքին Վանք)՝ 900, բնակչութիւնը՝ նման Մոկունքի: Գիւղիս ծխատէրն էր

Մովսէս Քահանայ Ղազարեան, 60 տարու :

Իսկ Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Սմբատ Խաչիկեան, 30 տարու :

65.— Առաղ՝ 1,100: Գալլ Վահանի օրով պատմական գիւղ՝ Մուշի տրեւ երկուցմբ, ձորապետի մը բերանը, որ կը կոչուի «Աողբձոր», երկննալով զէպ հարաւ՝ մինչեւ Սասուն: Առաջի անունը կուգայ «Առ ալ» հեղնական սպաղարձութենէն զոր բառն էր սաեւոթ Պարսիկ խոհարար մը, պարտեալ Հայուն առաջ մատուցանելով՝ փախան աղի: Երէցներն էին երկուքին եղբարք՝

Մկրտիչ Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան, 60 տարու :

Կարապետ Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան, 50 տարու :

66-67.— *Առադաց Մ'գրե՝ 200, Հաւատուորիկ՝ 2,000, վերջնոյս բնակչութիւնը՝ նման Մսկունքի եւ Տերկեմանքի, որուն նահատակ քարոզիչը յիշած էինք նախապէս:

68-69.— *Մառնիկ (բերդ ունի՝ իբր մօտան, շաւմարան. կրկին է, Գիւրաի եւ Հոյու. վերջնոյս բնակչութիւնն էր 600 տնձ), *Տալա-սել՝ 100:

70.— Ալիգուլում կամ Ալիգոնամ՝ 500: Մուշ քաղաքի յայանի Հոյեր, ժողովուրդէն մաս մը կրնէր հոս բերուելով՝ նահատակուեցան խուժուած կերպով: Սարերու կառար կռուող աղերք անցած-դարձածին գիտակ՝ առուել քան երբեք վրէժխնդիր կը դառնային իրենց պայքարին տանն:

71-72.— *Խըսըրնոց՝ 100, Քրտագոմ՝ 1,500: Վերջնոյս ծխաւորն էր

կարապետ Քահանայ Բարսեղեան, 55 տարու:

73.— Երիզակ կամ Յերիզակ՝ 600: Երէցն էր

Սերովբէ Քահանայ, 65 տարու:

74.— Թիլ՝ 500: Այս գիւղէն էր 887ին թագաւորոյ Ստեղծնացի Վասիլ: Թիլ տւանին մէջ ամփոփուած է Սուրբ Արիստակէսի նշխարոց մէկ մասը:

75.— Աւ(ա)գաղբիւր (Բ)՝ 1,000: Երէցն էր

Խաչատուր Քահանայ, 65 տարու:

76.— Տրմերտ՝ 900: Իր բլուրին վրայ է Դեմեարի գերեզմանը՝ որմէ առած է իր ազաւայ կոչումը: Երէցներն էին

Միքայէլ Քահանայ, 65 տարու:

Դանիէլ Քահանայ, 50 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախան-Էան որդապանէ:

77.— Ուշտամ կամ Յուշտամ՝ 400: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, որուն երբեմնի երէցն էր

Սիմոն Քահանայ Տէր--Յովհաննէսեան, ծնած 21 Յունուար 1860ին Արտոնք գիւղը, աշխարհական անուամբ Կիրակոս, Տէր Յովհաննէսի որդի, ուսած Մատաթիա Քահանայէ, 1902 Յունիսին ձեռնադրուած Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ, քահանայադրածած անդ Ունան գիւղ, Խնուս, Կարին, Պալիա Մառն, Քիրմաթի, Պալիա, Իգմիր՝ Գատաղա եւ Ազ Հիսար: Թափառաչիկ այս քահանան Ազ-աի տարին Ազ Հիսար գանուելով՝ գերծ կը մնայ տարազրուիկնէ

և մահէ :

78.— Առնիստ՝ 500 (Մշոյ արեւելակողմը, Գոյլ Վահանի օրով հաստատուած գիւղ) :

79.— Խարձ՝ 1,500: Այս գիւղին մէջ էր որ տարիներ առաջ, գաւառն եղանակին, Գէորգ Չառուշ կոռեցաւ Մուսա Բէկի եղբայր Խարմի, Սերոբ Փաշայի գլուխն ուսող Գօմիսէր Հիւսնիի եւ հարիւրապետ Սիւլէյմանի գէմ, որոնցմէ վերջին երկուքը ստատկեցան իրենց գինուորներով: Երէցներն էին

Յարութիւն Քահանայ Միրոյեան, 70 տարու :

Յովհաննէս Քահանայ Բռնաշէնցի, 80 տարու :

Յովսափ Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան, 45 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խորախանեան սրբազանէ :

80.— Արտօնի կամ Յարտօնի՝ 2,000: Մշոյ արեւելեան հարաւա-կողմը գտնուող այս եւ յաջորդ գիւղի ժողովուրդը 1874ին, նաեւ 1886ին լմբոստացան Քիւրաւերու բռնապետութեան գէմ եւ յաղթանակ տա-րին, մինչ գեկավարին՝ Մարգար վարժապետ, 1891ին կախուեցաւ Բաղէշ, Տաճկին սիրական Քիւրաին՝ արժանաւոր գասար առած ըլլա-լուն ի պատիժ...: Հարստահարութեանց գէմ ի վաղուց հեռէ ծա-ռացող այս երկուորեակ գիւղերուն մշտարթուն բնակչութիւնը — շնորհիւ Վարդենիացի Հասրաթ անուն Հայ յեղափոխականին, Արտօնքցի Յովհաննի եւ այլոց — վտանգը գիմագրուելով՝ կ'ապաս-տանի կէս ժամ հեռու Շամբ կոչուած եղեգնուար, իրենց ութ քահա-նաներէն երկուքին հետ միասին, բացի խումբ մը թուրամորթ Հա-յերէ՝ որոնք կը կատարուին իրենց վեց քահանաներուն հետ: Եկեղե-ղեցին Սուրբ Աստուածածին, ուր պաշտօնավարող երէցներէն հե-տեւեալ չորսը մարտիրոսացած են. —

Դասապար Քահանայ, 75 տարու :

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան, 50 տարու :

Դարբիէլ Քահանայ, 70 տարու :

Սերովբէ Քահանայ Տէր-Դասապարեան, 50 տարու :

Մնացեալ երկուքը՝ Մշոյ Դաշաի բոլոր նահապետի եկեղեցական-ներու շարքին՝ միակ վերապրողներն են, Մշեցի Եղիշէ Քհնյ. Տէր-Պարսամեանի նման, եւ ներկայիս կը գտնուին ի Կովկաս: Ահա անուններն այդ բախաւոր հոգեւորականներուն. —

Մուշեղ Քահանայ Տօնապետեան, 60 տարու :

Խաչատուր Քահանայ, 55 տարու:

81.— Վարդենիս՝ 2,000: Իր բնակիչներէն մեծագոյն մասին փրկուածներ տես նախորդ գիւղի ծանօթութիւնը: Ունէր երկու եկեղեցի՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Խաչատուր Քահանայ Մելիքնեան, 60 տարու:

Յարութիւն Քահանայ Պաղտասարեան, 55 տարու:

82.— Աւգուտ՝ 500: Բլրակի մը վրայ կառուցուած իր մատուռը կէս ժամ հեռու է գիւղէն, դէմն ունենալով «Աւգաթիթ» կոչուող անոց մը:

83.— Խըւներ՝ 400: Գիւղ՝ հռչակաւոր հայակեր Մուսա Բէկի, որուն երկիւղէն՝ Հայեր տան մէջ պաշտամունք կը կատարէին:

84.— Մուշաղշէն՝ 800: Երէցն էր

Արիստողոմ Քահանայ, 45 տարու, 1913ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

85.— *Մոզետ, Մշոյ արեւելակողմը, լեռան մը ստորոտ, Բռնաշէնէն երկու ժամ հեռու: Քովտանքէն Մեղրագետը կը խոտորի՝ ծռելով դէպ արեւմտեան հիւսիս, եւ այդ պատճառաւ գիւղս իր անունը ստացած է: Մոզետցիք ալ բախտակից էին Խըւներցիներուն՝ հոգեւոր պաշտամանց մէջ:

86-87.— Վարդիսաղ՝ 400 (Տես Խըւների եւ Մոզետի ծանօթութիւնը), Մղակ՝ 400: Մղակի ծխատէրն էր

Աւետիս Քահանայ Տէր Միքայէլեան, 60 տարու:

88-89.— Արագ՝ 300, Արգավանի՝ 1,000: Վերջնոյն եկեղեցիներն էին Սուրբ Թովմաս եւ Սուրբ Լուսաւորիչ, նաեւ բլուրին վրայ նշանաւոր ուխտատեղի մը: Այս երկու գիւղերը կը հովուէր

Պարթեւ Քահանայ, 65 տարու:

90.— Էրիշտէր կամ Յերիշտէր (Երաշտ էր)՝ 750, Խապիւղի արեւելեան հարաւակողմը՝ 45 վայրկեան հեռու: Երէցներն էին Կարապետ Քահանայ Յարոյեան, 40 տարու, 1914ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

Յարութիւն Քահանայ, 65 տարու, Դէպքին Իգմիր գտնուելուն՝ Մշոյ Դաշտի վերապրող երէցներէն երրորդ բախտաւորը կը ներկայանայ ինք:

91.— Ալի-Գլրոն՝ 600: Երէցն էր

Ներսէս Քահանայ, 40 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան

հան սրբազանէ :

92.— Մկրագոմ՝ 1,000:

93.— Խաս Գիւղ՝ 5,000: Մշոյ Դաշտի գիւղերէն ամենէն բազմամարդր, Սուշէն երեքուկէս ժամ հեռու, Բաղէշ—Սուշ ճանապարհին, լայնածաւալ դաշտի մը վրայ, աւելի գիւղաքաղաք քան թէ գիւղ՝ ուր Հայերն իբր վաճառական լաւ գիրք ունէին, ուստի աւանն ալ «Խաս» յորջորջուած: Երեք գլխաւոր թաղերու բաժնուած էր Խաս Գիւղ, Սուրբ Ստեփաննոս, Սուրբ Թալիլա, եւ Սուրբ Երրորդութիւն՝ նոյն սրբավայրին անուամբ, որոնցմէ երկրորդը միայն աւերակ էր եւ ուր կը պաշտօնավարէին

Աւետիս Քահանայ Թէրգեան, 65 տարու:

Խաչատուր Քահանայ Մուրատեան, 42 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ :

Նաեւ Երրորդ մը՝ Քերովբէ Քահանայ Տէր—Սերոբեան, զոր յիշատակած ենք նախապէս, իր եղերական վախճանով:

94—96.— *Քոլոսիկ՝ 200, *Բնդլիսներ՝ 200, *Շմլակ՝ 500: Վերջույս մէջ էր Սուրբ Կարապետ անուն փոքրիկ մենաստան մը:

97.— Ալուառիմն՝ 1,200, Համբուեալ այգիներով: Երէցն էր

Գրիգոր Քահանայ, 45 տարու, 1906ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ :

98.— Բերդակ՝ 1,200: Բերդակի եւ Մառնիկի մէջտեղ Գան եւ Բուրգեղ լեռները կան՝ ամրոցներով, ուր բռն մը քաջեր ապաստանած են Այկտի օրերուն: Գիւղիս երէցներն էին

Կորիւն Քահանայ Մարգարեան, 45 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ :

Յուսիկ Քահանայ, 50 տարու, օծակից Տէր Կորիւնի:

99.— Պիրգիմն՝ 50 անձ՝ անժամ եւ անհովիւ:

Տարօնոյ աշխարհի եւ Դաշտի տեղագրական եւ վիճակագրական այս ծանօթութեանց մեծ մասը քաղեցինք Եղիշէ Քհնյ. Տէր—Պարտամեանէ, օժտուած զօրաւոր յիշողութեամբ եւ ականատես ու ականջաւոր վկայ՝ ջարդապատում անցքերու: Այն գիւղերը որոնց հոգեւորականներ չեն յիշուած (Դէպքէն տաճ վախճանած ըլլալուն),

կր հովուական մէկէ աւելի երէց ունեցող մերձաւոր գիւղերու քահանաներէ :

Մշոյ Դաշտի վերոյիշեալ գիւղերու շարքին, Սուրբ Կարապետի (Գլակայ վանք), Սուրբ Յովհաննէսի (Եղրդուտ) եւ Սահակ Հայրապետի վանուց մարտիրոսացած վարդապետները յիշատակած ըլլալով, կր տեսնենք ստորեւ միւս երկու մենաստաններն ալ՝ իրենց տարարիւտ վանահայրերուն հետ :

100.— Աղաքեղոց Թարգմանչաց Վանք, բնակչութիւն՝ 500 Հայ : Կր գանաւի Մշոյ արեւելակողմը, Տիրնկատարի կամ Ծիրնկատարի ստորոտ : Ատենօք համանուն լերան վերեւ կառուցուած էր Տիր շատուծոյն մէհեանը, որուն աւերակներուն մէջ՝ սակէ 35 տարի առաջ Մշեցի Սմբատ Դաւիթեան զբաժներ եւ կատու ներկայացնող արձանիկ մը գտած է : Վանքիս նշանաւոր եւ հինաւուրց գուռը Բաղէշ զրկուեցաւ, Ուլու Ճամիի նուիրուելու : Վերջէն Զօրավար Նազարբէկով տեսած է զայն, եւ շնորհիւ Տէր-Պարսամեան Հօր ջանքերուն՝ փոխադրուած է Սոսկուտայի թանգարանը : Ծերունու-դարդ վանահայրն էր

Յովհաննէս Ծայրագոյն Վարդապետ Մուրատեան.— Ծնած է 1833ին եւ ձեռնադրուած 1857ին :

101.— Մատնավանք, բնակչութիւնը՝ 250 անձ, զպրոցով եւ միաբանութեամբ : Կր գանաւի Աշտիշատէ մէկ ժամ հեռու, Աւրան եւ Յիսուի գիւղերուն մէջտեղ : Վանահայրն էր

Ստեփան Քահանայ Սուլուխցի, 1898ին Վան ձեռնադրուած Յովակի Եպոս. Խոստեղեանէ :

ԽՈՅԹ-ԲՌՆԱՇԷՆ

ԽՈՅԹ կամ ԽՈՒԹ, հին գաւառ Տուրուբերանի մէջ, Բաղէշի արեւմտեան հիւսիսակողմը, անտառուտ լեռներով : Իր անունն առած է բնակչութեան լեզուի խրթնութենէն : Գաւառագլուխն է «Խութայ Բերդ»ը : Խոյէն կ'անցնի Բոնաշէնի գետը : Իր հայաբնակ գիւղերն

են հետևեալները .

1-17.— Ներքին Շինիստ՝ 25 տուն, Թաղվու կամ Թաղու՝ 18 (եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս), Ագրակ՝ 16 (եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին), Մըզրէ՝ 8, Թաղավանք՝ 25 (եկեղեցիները Սուրբ Աստուածածին, Սուրբ Զիկրաշէն եւ Սուրբ Սարգիս, վերջին երկուքը աւերակ), Լորտնձոր՝ 14, Փինոնք՝ 21, Գեղոնք կամ Գելոնք՝ 8, Շէն՝ 35, Պապլաղ՝ 7, Թաղվաձոր կամ Թաղի Ձոր՝ 6 (եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս), Սալապոս՝ 5, Գոռ՝ 5, Չալախ՝ 7, Օխին կամ Հախին՝ 9, Բղոնք կամ Բեղոնք՝ 10, Քէյվու՝ 7, նաեւ 25 ուրիշ գիւղեր՝ իրենց սրբափայտերով, զորս տառնօք բռնագրաւած էին Պալապցի եւ Խուժեցի Քիւրտերը :

ԲՌՆԱՇԷՆ, անդնդախոր ձորերով լեռնային գաւառ՝ Տուրսերանի Խոյթ գաւառի արեւմտակողմը, Շատախի արեւելակողմն ու Սշոյ Դաշտի հարաւակողմը : Իր հայաբնակ գիւղերն են հետևեալները, բոլորն ալ ձորերու մէջ շինուած .

1-14.— Տաշտատեմ (Դաշտապէմ)՝ 21 տուն, Կծանք՝ 18, Օղուտ՝ 32, Ընկուզնակ կամ Ընկուզիկ՝ 18 (եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս), Բլրիկ կամ Բլուրիկ՝ 6, Կոստ՝ 8, Արուզ կամ Արունք՝ 13, Վերին Շինիստ՝ 15, Պլոկանք՝ 14, Ներքին Պլոկանք՝ 6, Ծորաւայ՝ 7, Շահվերտի՝ 10, Ֆարինոգ՝ 12, Մահպուլանք՝ 5 :

Խոյթ-Բռնաշէն շրջանի երէցն է

Սարգիս Քահանայ Ստեփանեան, Թաղափառ գիւղացի, 45 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ, հրաշքով հաղուսգիւս վերադարձ մը :

Բռնաշէնի մօտ է Սուրբ Ագրերիկ փողոնջուց մենաստանը որ «Ագրերիայ Վանք» ալ կը կոչուէր, ըստ աւանդութեան՝ հիմնուած Թապէոս Առաքեալէն, որ անոր սքանչելարութիւն աղբիւրին մէջ ձգած է Խաշեալին գամերէն մին, եւ այդ պատճառաւ ուխտաւորք «որդաջուր» կը կոչէին զայն, մեկը համարելով կաթիլ մը իսկ գեաին վաթեկ տնկէ : Սուրբ Ագրերիկ 1899ին ալ կողոպտուած է Պալապցի Քիւրտերէ, որոնք նահատակած են վանահայրը՝ Ղազար Վարդապետ, իսկ 1905ին՝ Չաքար Վարդապետ : Մենաստանիս վերջին զոհը եղած է

Խաչատուր Վարդապետ, զպրոցին աշակերտաց ու միաբանութեան հետ : Իսկ ուսուցիչ Մխիթար Մարգարեան տղատած է՝ ձեռամբ

Եղիշէ Քհնյ. Տէր-Պարսամեանի, որ հիմա Կովկաս կը գտնուի:

ՄՕՏԿԱՆ

Աղձնեաց այս գաւառակը կը գտնուի Մուշէն 10 ժամ հեռու՝ անոր հարաւ-արեւելակողմը: Մօտկան երկու է. մէկ մասը Մուշի, միւս մասն ալ Բաղէշի կը պատկանի: Մուշի պատկանող հայաբնակ գիւղերն են հետեւեալները.

1-13.— Խոծոծվանք կամ Խոցոց վանք՝ 20 տուն, Գգեղ կամ Գգեխ՝ 15, Արծուիկ՝ 30, Խասոբի՝ 10, Կրխու՝ 40, Արփի՝ 30, Քաշֆշեմք՝ 15, Խան՝ 10, Քրտաման՝ 20, Կիսթաղ՝ 5, Բուֆնուտ կամ Բողնուտ՝ 11, Ջրտու՝ 15, Մեծ-Ձոր՝ 10:

Բաղէշի պատկանող հայաբնակ գիւղերն են.

1-16.— Մըծի կամ Մցու՝ 30 տուն, Կնծու՝ 49, Քասէխ կամ Քաշախ՝ 27, Վերին Ասպնջիր՝ 15, Ներքին Ասպնջիր՝ 15, Կոռ կամ Խուր՝ 13, Մէրէթաղ՝ 7, Մըզրուկ՝ 16, Բրուտք՝ 27, Նիգ՝ 25, Շէն՝ 50, Մըցանք՝ 5, Բոկոտ՝ 20, Ջրկիգ՝ 2, Մարմանդ՝ 3, Սըլըմզըր՝ 30:

ՍՂԵՐԴ

Տիգրիսի արեւելեան ճիւղին վրայ գտնուող բարձրադիր այս գաւառը Տիգրանակերտի եւ Տէրսիմի նման Քիւրտիսթան կը համարուի, Քիւրտ ցեղին ստուարութեանը պատճառաւ: Քաղաքին Հայուժիւնը 500 տնւոր էր (450ր Լուսաւորչական, եւ 50ր Բողոքական): Քաղաքէն 90 տուն կը հաշոււէին, իսկ Թուրքերը՝ 3,300 անձ: Շրջականերուն մէջ, մօտաւորապէս 30 Ասորի գիւղեր բախտակից եղան բնաջնջուած Հայ գիւղերուն: Սղերդի օսմանեան բանակին մէջ ծառայող երկու Հայ բժիշկներ եւս զերծ չեն մնացած նահատակութենէ, Այվազեան եւ Յակոբ:

Սղերդ իբր Սանճագ՝ ունէր չորս գաղաներ.

- 1.— Ղարգամ՝ տմենէն բնդարձակը, գաշտալին եւ լեռնալին:
- 2.— Էրու:
- 3.— Շիրվան:
- 4.— Պէրվարի, այս վերջինները լեռնալին դիրքով:

1890ական թուականի սկիզբները՝ Սղերդի առաջնորդն էր Թէոփոս Վարդապետ, որ յաջորդած է Յակոբ Եպիսկոպոսի: Համիտեան

չրջանին՝ Սղերդ ալ իր զոհերը տուած է: 1899-1905ի առաջնորդն էր Փառէն Վրդ. Մելքոնեան: Իրեն յաջորդեց Կարնոյ մէկ վանքէն Կորիւն վարդապետ:

Այս թեմին առաջնորդական տեղապահութիւնը կը վարէր

Նիլիշ վարդապետ Զանոյեան.— Ծնած 1867ին Սերկեւիլ (Քղի), ուսած Պոլիս եւ դասաւանդած Եէաի Գուլէի որբանոցը, նաեւ գաւառները: 1903էն յետոյ շարունակած է ուսուցչութիւնը՝ ծննդավայրին եւ Ճպրոդեղի մէջ, մինչեւ քահանայ ձեռնադրուելը: Երիցուսուոյն մահէն վերջ կուսակրօնութիւն ուխտելով՝ կ'առնու վարդապետական վեղար:

Աղէտի օրերուն նպաստ խնդրած է Սրբազան Պատրիարք Հօրմէն՝ որ փութացուցած է իսկոյն եւ երկրորդ առաքումէն ետք այլեւս պատասխան չէ ստացած: Իր նահատակութեան մանրամասնութիւնները՝ մեղի անձամբօթ:

Սղերդի եկեղեցին էր Սուրբ Թադէոս-Բարթողիմէոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին հետեւեալ երէցները, չորսն ալ նահատակ:

Նիլիշ Քահանայ Սուրառեան.— 72 տարու, բնիկ, Պոլիս՝ Ազգային Փրկիչ որբանոցի երրեմնի աշակերտ, ձայնադրագէտ, առաջնորդական փոխանորդ:

Յարութիւն Քահանայ Մալխասեան.— 60 տարու:

Դանիէլ Քահանայ Յարութիւնեան.— Ծնած 1867ին, ձեռնադրուած 1906ին, նախապէս կը քահանայադորձէր Ճէզիրէ (Մարտին):

Զարեհ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1882ին Սղերդ, աշխարհական անուամբ Միքայէլ Նորատունկեան, Տիգրանակերտի Սուրբ Կիրակոս եկեղեցին ձեռնադրուած 11 Մայիս 1911ին՝ Զուէն Եպո. Եղիայեանէ:

Իսկ Պօհթան՝ էրուհի շրջանին մէջ նշանաւոր Քիւրտ ցեղ մըն էր, որուն ազան միշտ կոխի մէջ էր Համիտիէ Միլլի աշիրէթին հետ՝ կիրճէն անցնելու տաւն: Պօհթանի մէջ քանի մը տուն վախստական Հայեր կային միայն՝ Տէհցի եւ Սղերդցի:

ԷՐՈՒՀԻ ՇՐՋԱՆ

1.— Տէհ, գաւառակին կեդրոնն է. տունօք 600 տուն ունէր, կառավարութեան կեդեքմանց հետեւանօք՝ զիւղացիք ցրուած էին մինչեւ Մուսուլ-Ճէզիրէ: Ներքին Թաղ, զուտ 123 տուն, եկեղեցին Սուրբ

Յովհաննէս: Վերին Թաղ, Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին: Այս
երկու թաղերուն երէցներն էին, չորսն ալ նահատակ՝

Կարապետ Քահանայ Ատոմեան. — 68 տարու:

Պետրոս Քահանայ Տէր-Ստեփանեան, — 74 տարու:

Հմայեակ Քահանայ Երէցեան:

Վահան Քահանայ Պետրոսեան:

2-10. — *Շարնագ կամ Շերնախ՝ 32 տուն, *Սըվիան՝ 1, *Զվնկա-
տէշավ՝ 1, *Պինաթ կամ Պէնուտ՝ 2, *Պարէմիէ՝ 2, *Յընտրգ՝ 26,
*Տաշտատալայ՝ 2, *Մէյտին կամ Մայտանէ՝ 3, *Սավատի՝ 2:

ՂԱՐԶԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Մեծ Հայոց 15 նահանգներէն երրորդը եղող պատմական Աղձնիքի
վիճակն ու աւանն է Ղարգան կամ Խարգան, որ մասամբ կը համա-
պատասխանէ հին Արգն գաւառի: Գայմազամուժեան Կեղրսնն էր
Զօգ, որուն առջեւ, կէս ժամ անդին տափարակի մը վրայ կը գտնուէին
հին Արգնի տւերակները՝ որոնց մէջէն երկրագործք հերկելու տանն
կը հանեն տփնիներ: Արեւմտեան հիւսիս կ'իյնայ համանուն լեռը
«Խարգան»: Իր գիւղերն էին. —

1. — Պարահ՝ 35 տուն, Եկեղեցին Սուրբ Կիրակոս՝ ուր կը պաշ-
տօնավարէր:

Յովհաննէս Քահանայ Սարգիսեան. — Նահատակ:

2-3. — Ճուէյգ՝ 19 (Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին), Զօգ կամ
Զոխ (կը կոչուի նաև. Ֆաթիհ Պէյ գիւղ, տաննօք բոլորովին հա-
յարնակ՝ 200 տուն): Զօգի Եկեղեցին էր Սուրբ Սարգիս՝ ուր կը պաշ-
տօնավարէր:

Սարգիս Քահանայ Տէր-Սարգիսեան. — Քաջարթուն երէց՝ Սրբա-
դան Պատրիարք Հօր գերդաստանէն, որմէ առաւել քան 45 քառանոյ
ծառայած էն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Սղերզ եւ ի չրջակայս:
Նահատակ:

4. — Կեօգէյտէր կամ Կիւգէյտէրէ՝ 22: Երէցներն էին

Մանուկ Քահանայ, 70 տարու:

Գրիգոր Քահանայ Տէր-Յակոբեան, որ Մուսուլ անցած ըլլալով
վերապրող մըն է: (Տես գինք անդ):

5-10. — *Քոխան՝ 8, *Քոթիպ կամ Ղաթիպ՝ 6, *Անտար՝ 4, Պի-

բէնտ կամ Պէֆէնտ (եկեղեցին աւերակ)՝ 7, *Այնգասար կամ Այնգասար՝ 3, Ռնտուան կամ Րըտվան՝ 64: Գայմագամութիւնն ասաջ հոս կը գանուէր: Վերջնոյս եկեղեցին կը Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Մուրատեան:

11-13.— Ճմսարիպ (եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին)՝ 8, Խընտուֆ կամ Խենտուֆ (եկեղեցին Սուրբ Գէորգ)՝ 11, Տուսատաֆ՝ 22: Վերջնոյս եկեղեցին կը Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարտիրոս Քահանայ Գասէեան:

14-17.— *Հասիաս կամ Հըսիըս՝ 9, *Յոք (բլրակի մը վրայ՝ ուր եղբայրներ ասուար են: Երէցն կը Տէր Մանուէլ)՝ 20, *Մարմարունա՝ 6, Գուպին՝ 32: Վերջնոյս եկեղեցին աւերակ էր. երէցն էր

Աքրահամ Քահանայ Տէր-Թովմասեան:

18-22.— *Բալոնի՝ 8, *Գանիշըրըզ՝ 6, *Շէխիւնըս՝ 5, Գալիոֆ (եկեղեցին աւերակ)՝ 10, Հատիաֆ՝ 44: Վերջնոյս եկեղեցին կը Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Դէորգ Քահանայ Երէցեան:

23-32.— Հագնամիւր՝ 25 (եկեղեցին աւերակ), *Թախարի՝ 1, *Մեքինան՝ 27, *Պրուգան՝ 15, *Ճէլտագան՝ 8, *Պոլընտ՝ 3, *Նագտար՝ 1, *Հարֆագ՝ 9, *Զըվկկ՝ 7, Պիմէր՝ 22: Վերջնոյս եկեղեցին աւերակ էր. երէցն էր

Սարգիս Քահանայ Տէր-Հոնոյեան:

33-37.— *Գանիգուլ՝ 9, *Պիրըզ՝ 8, *Սըրիիկ՝ 12, *Գուրտըֆ՝ 3, Պարընն՝ 27: Վերջնոյս երէցն էր

Պասկ Քահանայ Տէր-Մանուկեան:

38-41.— *Պանըփ՝ 7, Միլըգան (եկեղեցին Սուրբ Գէորգ)՝ 16, *Գառնիֆ՝ 3, *Գուլըֆ՝ 36: Վերջնոյս երէցն էր

Յովհաննէս Քահանայ Շահինեան:

42-45.— *Սալիպէ՝ 4, *Մըլֆիշան՝ 36, *Մալիկըր՝ 1, Մալաֆան կամ Մէլէֆէն՝ 28: Ունէր աղահանքի հորեր: (Այս հորերուն պատճառաւ՝ աստենօք Աղմնիֆ կոչուած է հաւանաբար այս շրջանը): Մէլէֆէնի բնակչութիւնը ամբողջ արարախօս է Սղերդի նման, իսկ մերոնք կը խօսէին աղաւաղ հայերէն մը: Վերջնոյս եկեղեցին

էր Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խորէն Քահանայ Գրիգորեան:

46-47.— *Մամլայ՝ 10, Սըլընտ՝ 23: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Դաւիթ Քահանայ Աւագեան:

48-57.— *Հրորդ՝ 15, *Ծրրտուտ՝ 3, *Զըման՝ 5, *Ըզատարա՝ 6, *Ճըման՝ 3, *Ճըզնէ՝ 16, *Տէրշըվան՝ 2, *Սըզէ՝ 2, *Սըման՝ 2, Նորշէն՝ 5: Նորշէնի մէջ էր «Սուրբ Կոնոնոս» մենաստանը: Վանահայրն էր

Ներսէս Վարդապետ Ռշտունի:

Այս վանքին թանկագին սպասները իբր լուսարարապետ՝ տեղացի Դիւրտ աղայի մը յանձնուած էին, որ պաշտօն կատարուելէ վերջ կը պահէր: Նորշէնի մէջ աղահանքի հորեր կային: Նորշէն կը գտնուի լեռներով շրջապատուած ձորի մը մէջ՝ գետակով մը:

58-61.— *Վերի Պարզան՝ 10, *Ներքին Պարզան՝ 8, *Պէյվահզ 4, Յոմանիկ՝ 21: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Դանան Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 1881ին Նուպրին (Իրան գաւառակ), աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, 1 Մայիս 1911ին ձեռնադրուած Զուէն Եպս. Եղիայեանէի Տիգրանակերտ:

62-64.— Սղերդի շրջանին մէջ էին դարձեալ սա երեք գիւղերը.— *Թըլի՝ 2, *Խալիլան՝ 9, *Հըսէյնիկ՝ 3:

ՇԻՐՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Հայախօս շրջան, Պիթլիսի եւ Սյիրսի միջեւ՝ որոնցմէ մէկուկէս-երկու օրուան հեռավորութեամբ:

1.— Գիզան՝ 41, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան, որ Աղէտի տարին Բաղէչի Խնդրակատար վանքը կը գտնուէր: (Տես զինքն անդ:)

2-4.— *Տէրզըն՝ 3, Պէյթ-Հարուն՝ 3, Կուրիման՝ 38: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արսէն Քահանայ Մուրատեան:

5-9.— Կէլի կամ Կէլու (եկեղեցին Սուրբ Սարգիս)՝ 9, Տէրլի՝ 7, Քֆրա՝ 1, *Սէրիան՝ 5, *Խանտակ՝ 13:

ԻՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

- 1-3.— Աւին (*եկեղեցին Սուրբ Շմաւոն*)՝ 22 տուն, Նուպրին՝ 15, Սիգերֆ՝ 25: *Վերջնոյս երէցն էր*
 Յարութիւն Քահանայ Պետրոսեան:
 4-5.— Ճում՝ 10, *Բուլ՝ 5:

ՊԷՐՎԱՐԻ ՇՐՋԱՆ

Հայտնիս էր այս շրջանը:

- 1-7.— *Խասխէր (*Գայմադամութեան կեդրոն, համբաւաւոր իր սպիտակ մեղրով*)՝ 25 տուն, Հաւելանց՝ 12, Մալբ (*եկեղեցին Սուրբ Գէորգ*)՝ 19, *Պանինան՝ 15, *Սանօ՝ 4, Տաշտբ (*եկեղեցին աւերակ*)՝ 11, *Ագուգ՝ 10: *Վերջնոյս երէցն էր*

Յարութիւն Քահանայ Տէր-Յակոբեան:

- 8.— Ոգիմ *կամ* Ուգիմ՝ 101: *Ատենօք Ուգիմն ալ Տէհի նման բազմամարդ էր, բայց կառավարութեան ճնշման հետեւանօք նուազած:*
Եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Քահանայ Քալոյեան:

- 9-11.— *Ըլֆէֆ՝ 1, *Հալատ՝ 5, *Րապանօֆ՝ 8:

ՍԱՍՈՒՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Սասնոյ լեռնաշղթան կազմուած է սա շրջաններէն.

- ա. Անդոկ, Ճատախ, Հազգօ, Փսանֆ, Արեւելեան Սասուն, Կուց Դեռ *եւայլն՝ 75 գիւղերով:* բ. Պուլանրգ, Մանագկերտ *և Վարդօ՝ 65 գիւղերով:* գ. Խոյք, Բոնաշէն *և Մօտկան՝ 50 գիւղերով՝* զորս թուեցինք իրենց *կարգին:* դ. Կէնն, Տալուրիկ, Խուլփ-Խիան, Փէչար, Ճապաղջուր *և Մանուշգուր՝ 61 գիւղերով:*

Աղձնեաց լեռներուն պարը ձեւացնողներէն մին է ԱՆԴՈՎ, Սասնոյ լեռանց ամենաբարձրը, ուր ապաստանեցան Հայ գիւղացիք 1894ի գէպերուն: Անդոկի գագաթէն կ'երևին՝ հիւսիսակողմ-արեւմուտքէն հարաւ ուղղութեամբ՝ Մուշը Սասունէն բաժնող Կորդուֆ լեռնաշղթան, հարաւա կողմէն՝ Տալուրիկ սարերը (որոնցմէ նշանաւոր են Մերկիտ *և Սպիտակ*), արեւելքէն *և հարաւ-*

արեւելքէն՝ Մովսսարը, հիւսիս-արեւելքէն՝ Խոյթ-Բռնաշէնի միջին արտեւանները:

Բոլոր այս շրջանները որ Համիտի օրերէն ի վեր հեծծած էին բռնակալութեան լուծին տակ, նշաւակ դարձան վերստին անվերջ հալածանքի մը, որ Հայ բնակչութիւնը ցիրոցան ըրաւ եւ հարկադրեց ժողովուրդէն հազարաւորներ մինչեւ լեռ բարձրացնել, չմեռնելու համար բահով ու բիրով:

Սասնոյ, Տաւուրիկի եւ շրջաններուն հայորդիները — որոնց կամքի ու հաւատքի արութիւնը պանծացուած է ժողովրդական երգերով — հաւատարիմ մնացին դարձեալ իրենց «հերոս» պատուանունին, տմիսներ անվերջ մղելով կռիւներ ամայի եւ անմատոյց բարձանց վրայ, յաճախ անօթի-ծարաւ, այդ չարքաշ ու դժոխմբեր կեանքի ընթացքին՝ տեսնելով առաւել քան 4,000 հոգիի կորուստ իր շարքերէն, մանաւանդ առիւծի պէս խմբապետներ (Կորիւն, Պօղէտան, Կոստյեան — Մուշ մեռած —, Ղազար, Մուշեղ, Կարապետ, Զաօ եւ Ստեփան Վրդ. Պաղատասարեան), մինչեւ Ռուսաց՝ այդ սահմանները ժամանումը, 3 Փետրուար 1916ին: Եւ Տարօնոյ աշխարհի այդ Մամիկոնեանց ցեղը կոտորուեցաւ ու կոտորակուեցաւ անխնայ, վերապրողներուն բաժին մնալով թափառալից կեանքի մը բոլոր դժխեմ փորձութիւնները:

ՍԱՍՆՈՅ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանի Հայ գիւղօրէից ցանկն է հետեւեալը.

1-2. — Ալիանցիք՝ 65 տուն, Կէլէի Կուզան կամ Գալէի Գոզան՝ 300: Վերջոյս Երէցներն էին

Թորոս Քահանայ Մուրատեան. — 45 տարու, օժակից Տէր Առաքելի:

Առաքել Քահանայ Տէր-Քաջեան. — 50 տարու, 1901ին ձեռնադրուած Աղթամար՝ Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ:

Մուշէն վերապրող Տէր Եղիշէ սապէս կը պատմէ այս քահանային եւ ուրիշ կարգակիցի մը ոգիսականները. —

Մաս մը Սասունցիք տեսնելով որ լքուած են բոլորովին, կը յանձնուին ստախկան Խալիտի եւ ոստիկանապետ Բասիմի՝ որոնք զիրենք Մուշ կը տանին Տէր Առաքելի եւ Կարամաւցի Տէր Գարեգինի հետ: Հոն բոլորը կը թրքացնեն եւ այս երկու եկեղեցականներուն զուգահեռօն փաթթոց կապել տալէ վերջ՝ չեն խղճահարկի չուկային մէջ

աւելածուի սարկական զերն ալ կատարել տալու անոնց: Յետոյ Քեաջալ Մահմուտի եւ Օսմանկոյ Սլէի հսկողութեամբ կը տարուին Վերին Թաղ (Մուշ), աւերակները հարթելու: Քանի մը օրուան շարաշար աշխատութեան վերջ, նահատակութիւնը կ'ըլլայ իրենց փրկարար հանգիստը: Մինչ Սաուունցիներէն խումբ մը տեսնելով անձնատուր եղողներուն տիւրը վախճանը՝ խոյս կու տայ զկպի սարերն իր ծննդավայրին: Կէլէի Կուզան գիւղի եւ շրջականներուն ժողովուրդը հոշակաւոր են իրենց քաջութեամբ:

3.— Ծէնրֆ՝ 80: Երէցն էր

Պօղոս Քահանայ Վարդանեան.— 55 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

4.— Սեմալ՝ 120: Երէցն էր

Կարապետ Քահանայ Պօղոսեան.— 50 տարու, 1900ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպր. Ասլանեանէ:

5-9.— Կէլէի Կանրման՝ 12, Կէլէի Մսուր կամ Գալէի Մսուր՝ 21, Տլավակամէ եւ իր Մրգրէները՝ 10:

ՍԱՍՆՈՅ ՇԱՏԱԽԻ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանի Հայ գիւղօրէից ցանկն է հետեւեալը.

1.— Կեարմալ՝ 46 տուն, Երէցն էր

Գարեգին Քահանայ.— 60 տարու: Իր եղբրական վախճանը տեսնողքը ինչ վերեւ՝ Կէլէի Կուզան գիւղի յիշատակութեան մէջ:

2-8.— Իրիցանֆ կամ Երիցանֆ՝ 17, Տապըֆ՝ 34, Գեղաշէն՝ 44, Շուշնամբրկ՝ 32, Քոպ՝ 52, Հիթենֆ՝ 60, Աղբի՝ 102: Վերջնոյս նահատակ երէցներն են

Յովհաննէս Քահանայ Սիմոնեան.— 46 տարու, 1909ին Կաուց ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ:

Պաղտասար Քահանայ.— 40 տարու, նորրինծայ, ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ:

9.— Կեալառաշ՝ 16:

ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ՇՐՋԱՆ

Տալուրիկ. ահա բնաշխարհիկ յատուկ անուն մը՝ պանծալի յիշատակներու կապուած, որ ցայսօր յուզում, եռանդ ու սարսուռ կ'առթի անձնիւր Հայուն՝ երբ լսէ կամ արտաբերէ դայն: Վասնզի անտոյիկ

դիրքերով հարուստ՝ իր քարքարուտ կողերուն վրայ բնակող վէս հայորդիները Զէյթունցիներու նման ցվերջ ապրած են անհաշտ՝ Գիւրա եւ Թուրք հարստահարութեանց հանդէպ, արհամարհելով ամէն ոանձգութիւն՝ շնորհիւ իրենց ինքնապաշտպանութեան գերադոյն միջոցին։ Իր վրայ յօրինուած քայլերգը 30 տարիներէ ի վեր խանդավառած է ամէն Հայ եւ հպարտութեամբ ուռեցուցած անոր սիրար։

Տալուրիկի կտրիճ եմ զորդ,
Քաղքըցու պէս չեմ թուլամորդ .
Սարի զաւակ, քարի որդի,
Հին քաջ Հայոց եմ մընացորդ . . .

Եւ այդ մնացորդն էր որ նորէն 1915ի ամրան, ահագանգի վայրկեանը հնչեց թէ չէ, իրեն պէս անվեհեր հարեւանին՝ Սասունցիին հետ լեռ բարձրացաւ եւ Սուրբ Հաւատքի հուրովր բռնկած՝ ամիսներով ոգորեցաւ թշնամիին անհամեմատ ոյժերուն դէմ։

Տալուրիկի Շրջանը կը կազմէին հետեւեալ գիւղերը .

1-12. — Հալոդէնֆ՝ 25, Սպաղամֆ եւ Եղկարտ՝ 35, Փուրխ՝ 15, Էգու Տուն՝ 20, Հարթիկ եւ Հոսնուտ՝ 20, Խըլովիկ՝ 15, Թուալեմֆ կամ Տըվալիմկ՝ 11, Արդիսու կամ Հարթիոյ եւ Քորեխու՝ 10, Մէզրէ՝ 15։

ՓՍԱՆԱՅ ԳԱԻԱՌ

Գաղճոցի Շրջանն է Սասնոյ ՓՍԱՆՔ գաւառը՝ որուն Երէցներն էին Աւետիս Քահանայ Տէր-Աւետիսեան. — Մնած Բերմի գիւղ (Խիան), 40 տարու։

Սարգիս Քահանայ, 50 տարու։

Առաքել Քահանայ, 55 տարու։

Փսանոց գաւառի մէջ է «Մաարն Առաքեալ» մենտատանը, որ «Գոմայ Վանք» ալ կը կոչուի, շուրջը 30 տուն բնակչութեամբ։ Վանաշայրն էր .

Ստեփան Վարդապետ Պաղտասարեան. — Մնած է 1852ին, միաբան Գլակայ վանուց, ձեռնադրուած 1885ին։

Հակոբակ ալեւոր միճակին՝ երիտասարդական տիւն կրող այս հոգեւորականը, վերահասու ըլլալով Աղէտին ահագնութեան, 20 օր

անընդհատ Քիւրաերու զէմ կոխ կը մղէ, յետոյ կը ստիպուի մանքը թողուլ եւ հերոսական գրոհով մը ճեղքելով թուրք գիծը՝ կը յաջողի հասնիլ մինչեւ գիրքը Սասունցի Մուշեղի, գարմանալի հրազէն մը ի ձեռին, կէս թնդանօթ մը պարզապէս հոն եւս առիւծաբար կռուելով՝ կ'իյնայ գետին, գիւցազն վանականի պատկը գլխուն: Այս գլորուտը քաղած ենք Եղիշէ Քհնյ. Տէր-Պարսամեանի նորատիպ մատենին (սպուռած Ֆրէզնօ): Բացի Ստեփան Հայր Սուրբէ, Սասնոյ ռժմերու շարքին դասելի են հետեւեալ արի երէցներն ալ.— Սուլուխայ Տէր Ստեփանը, Յաղջնոյ Տէր Ղեւոնդը, Գոմասյ Տէր Մամբրէն, Կեալեցի Տէր Թորոսն ու Տէր Առաքելը, Սէմալոյ Տէր Կարապետը, Շէնրքու Տէր Պօղոսը, Այրեցի Տէր Յովհաննէս նորրինձան, Այուստինճցի Տէր Գրիգորը եւայլն:

Գոմէ (համանուն գիւղեր՝ Տարօն, Վան, Կարճկան, Խարրերդ եւ Կարին ալ ունին): Գիւղիս երէցն էր

Դաւիթ Քահանայ Երիցեան.— 45 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խարախանեան որդագանէ: Հրաշքով հազուապիւս վերադարձներէն:

Փսանքի գիւղերն էին.—

1-32.— Մըզրէ՝ 10 տուն, Հարկորֆ՝ 20, Կիսքաղ՝ 6, Հակոնիֆ՝ 15, Թաթանիֆ՝ 16, Քրտամալիկ՝ 21, Սասուն՝ 15, Բըւի՝ 6, Ճոքնիկ՝ 21, Մջգեղ՝ 38, Խնծորիկ՝ 31, Պալոյեմիֆ՝ 13, Դալիոր՝ 11, Փշուտ՝ 10, Թարուկ կամ Դարուիֆ՝ 18, Քաշոնիֆ՝ 21, Մկթեմիֆ (ծննդավայր՝ անմահ Գէորգ Զամուշի)՝ 35, Բացի՝ 25, Մարաթու՝ 13, Տաժպատրիկ՝ 17, Նորգեղ՝ 22, Պէլան՝ 13, Գապլնոզ (Կեզրոն)՝ 35, Պատրիմուտ՝ 24, Հակատ՝ 15, Զօրիկ՝ 10, Տաղլնեք՝ 14, Դօռ՝ 30, Պեքմ՝ 40, Մարրգոյ՝ 20, Բըշէմիֆ՝ 20, Վարդանանց (Տամատեանի բնակը Արապոյի ծննդավայր)՝ 20:

ԽՈՒԼՓ-ԽԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Լեւոնային Սասնոյ գաւառակն է ԽՈՒԼՓ, Անդոյի եւ Կեփին սարերու սրբաման փէշերէն սկսելով՝ Կինճի լեռները տարածուող: Հոյսարնակ իր գիւղերն են (30-80 տնոր):

1-6.— Ահաթօնիֆ կամ Ահրօնիֆ (Եկեղեցին Եօթն Մանկունք), Շուղիֆ, Կասիլ, Փասուր, Էհուր, Հնձֆար կամ Ընձֆար (Եկեղեցին Սարր Գէորգ) եւայլն:

Իսկ ԽԻԱՆ կամ ԽԻԱՆՔ, Կինճի կառավարչութեան չըջանակին

մէջ, գաւառակ մըն է՝ լեռնաւ գիրքով, անմահական օգով ու ջարով:
 Խալի-Խիանի երկչն էր

Գեորգ Քահանայ. — 35 տարու, նահապետ:

Հնձրար գիւղի երկչն էր

Դանիւլ Քահանայ. — 40 տարու, 1910ին ձեռնադրուած Խորա-
 խանեան սրբապանէ: Նահապետ:

Ահարօնք-Փատուրի երկչներն էին

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան. — 55 տարու, աստղնորդական
 փոխանորդ, նահապետ:

Գալուստ Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան. — 60 տարու: Նահապետ:

Խիանի գիւղերէն ունինք Աղաուկը (Կամ Արլաուն)՝ 40 տուն,
 Իշխանձորը Կամ Իշխրնձոր, վերջինս 8 ժամ հեռու Սալաուենէն՝ գէղի
 հիւսիս, ապստամբութեան ժէջ, քանի մը թողերու բաժնուած:
 Գիւղիս վերեւն է Կեփին (Գէրին) լեւոր՝ կուշտին կրելով բարայր մը
 ուր ատենօք ձգնած է Մծրնայ հայրապետիս: Այս լեռան ստորստէն
 արեւան՝ հինգ ժամ ճամբայ է, ճամբայն սր աւտա — Զալաւի
 օրերուն — լեզապատառ փախուսար Հայ մոզմարդեան, իր կեանքին
 փրկութեանը վարկադարացի յայտովը գողցածուն: Իշխրնձորի երկչն
 էր

Տօկապետ Քահանայ. — 65 տարու, նոյնպէս նահապետ:

ՎԱՐԴՈՅԻ ՇՐՋԱՆ

Աւարայրի տնիւ Քաջն Վարդան Սամիկանեանի ամարածոցն ըլլա-
 րուն ազադաւ, Հայերուս կողմէ դարերէ ի վեր ՎԱՐԴՈ կամ ՎԱՐ-
 ԴՈՎ, իսկ Թուրքերու կողմէ ԿԻԻՄԿԻԻՄ յարջուրջուսդ այս գալ-
 մադամութիւնը կը գտնուի Մշոյ հիւսիսակողմը, անոր եւ Խնուսի
 մէջտեղ եղող Պինկէօլի ստորտաւ, եւ է Մշոյ հովանաւորութեան ներ-
 քեւ: Թուրք եւ Փիւրա տարրը 300 էր, իսկ Հայ բնակչութիւնը
 2,000 հոգի, բացի իր հինգ գիւղերէն՝ սրունք ունէին համազու-
 մար 10,900 մոզմարդ, որ կոտորուեցաւ Խնուսցիներու հեռ,
 փոքրամասնութիւն մը միայն ազատելով (այժմ Կովկաս եւ Խոր-
 րերդ):

Վարդայի կեղբորն է ԿԻԻՄԿԻԻՄ կամ ԿՈՒՄԿՈՒՄ, որուն երկչն
 էր

Ներսէս Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— 45 տարու, ծնած Բրտի Թող (Մուշ), 1913ին ձեռնադրուած խարախանեան սրբազանէ: Առաջնորդական փոխանորդ:

Կիւնտէմիր գիւղի (2,000անձ) երէցներն էին

Կարապետ Քահանայ.— 65 տարու:

Պօղոս Քահանայ Տէր-Գեորգեան.— 50 տարու:

Տոտան գիւղի (1,000 անձ) երէցն էր

Մկրտիչ Քահանայ.— 75 տարու:

Պագըգան գիւղի (7,000) երէցն էր

Վարդան Քահանայ Տէր-Վարդանեան.— 70 տարու:

Վերոյիշեալ վեց քահանաներն ալ նահատակուած են:

Վարդոյի միւս երկու գիւղերն էին.

Ամէր (400 անձ) եւ Յամարան (500), զորս կը հովուէին միւս գիւղիւրուն երէցները:

ՊՈՒԼԱՆԸԳԻ ՇՐՋԱՆ

ՊՈՒԼԱՆԸԳ Կարնոյ կուսակալութեան ներքեւ գտնուող ինուսի հետ երբեմնի «Հացեաց գաւառ»ն է: Այս Գայմազամութիւնը Մշոյ արեւելեան հիւսիսակողմը կ'իյնայ եւ Բլէջան լեռով երկուքի բաժնուած է, Վերին եւ Ներքին: Առաջինը Մանազկերտի նման ազատուեցաւ Ռուսաց գրաւումով, իսկ միւսը բնաջինջ եղաւ: Կեդրոնի (Կոյի) զուտ Հայ բնակչութիւնն էր 5,000 անձ: Առաջնորդական փոխանորդն էր

Համագասպ Ծայրագոյն Վարդապետ Վարդանեան.— Ծնած 1868-ին, Կիճի գիւղ (Կարկառ-Վան), աշխարհական անուամբ Սարգիս Յանէսեան: Քիւրաւերու հարստահարութեանց երեսէն ծնողացը հետ կը գաղթէ Վան եւ կ'ուսանի Կտուցի գիշերօթիկ վարժարանը: Համիտեան ռէժիմին, իբր թէ քաղաքական յանցանօք՝ 20 օր ասորապարտուց կը բանտարկուի: Վարդապետ ձեռնադրուած 28 Մայիս 1898ին Ալիւր գիւղի Սուրբ Գէորգ վանքին վրայ՝ Յովսէփ Եպս. խոստեցեանէ: 1900ին Արմաշ կ'ուղեւորի, ուսմունքը կատարելագործելու համար: 15 Սեպտեմբեր 1903ին մինչեւ 20 Փետրուար ի դիպահոջ մնալ կը ստիպուի Պատրիարքարանի մէջ, վասնզի Դպրեմանքէն դարձին՝ Թուրք ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալ-

ուած եւ վրայէն ձեռագիրներ գտնուած էին: Այնուհետեւ կը մեկնի Կարին եւ վեց ամիս կը վարէ Կարմիր վանուց վանահայրութիւնն ու որբանոցին տեսչութիւնը: Առաջնորդական տեղապահ 1903էն մինչեւ 15 Նոյեմբեր 1905 Դերջանի, 1905-1909 Սպեր-Կիսկիմի, 1909-1911 Բասենի, 1911-1914 Չարսանճագի: Կարին գտնուած միջոցին՝ անդամ գաւառական ժողովի: Արմաշու ղարեւմանքը գաւազան կրելու իշխանութիւն ստացած Դուրեան սրբազանէ, իսկ ծայրագունութեան աստիճան՝ 16 Մայիս 1911ին, Սմբատ Եպս. Սաստէթեանէ (Կարին): Բացի Պուլանըզի առաջնորդական փոխանորդութենէն՝ կը վարէր նաեւ վանահայրութիւնը «Սուրբ Դանիէլ» համբաւաւոր մենաստանին, որ «Կոփայ Վանք» ալ կը կոչուէր, համանուն բազմամարդ աւանին մէջ կառուցուած ըլլալուն: Թղթակից պոլսահայ եւ գաւառահայ թերթերու:

Երբ ժողովուրդը Ռուսաց յառաջխաղացմամբ կը սկսի նահանջել, Համազասպ Վարդապետ կը խառնուի գաղթականական հոսանքին, հասնելով մինչեւ Մանազկերտի բերդ՝ ուր կ'իյնայ ուժասպառ եւ մարմինը կը մնայ անթաղ, խելայեղ ժողովրդեան փախուստին հետեւանօք:

Պուլանըզի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Մելիք Պաղտասարեան.— Ծնած 1875ին Առինճ-վանք գիւղ (Մշոյ Դաշտ), ընթացաւարտ Բաղէշի բարձրագոյն վարժարանէն եւ Խարբերդի Գոլէճէն: 1913ին Հովիւ ձեռնադրուելով Պուլանըզ գաւառի վրայ՝ երկու տարիէ հետէ կը քարոզէր ու կը դաստիարակէր այդ շրջանին մէջ:

Հետեւեալը ցանկն է Պուլանըզի հայաբնակ գիւղօրէից, տուներու ցուցակագրութեամբ.

1-18.— Մէջէթլու (Մանթլու)՝ 130, Միթիպար՝ 80, Բլուր՝ 40, Լաթար (կէս դար առաջ 300 տնւոր գիւղ՝ որուն հողերուն մեծ մասը բռնագրաւուած են շէյխերու կողմէ)՝ 90, Ալիպօճան՝ 4, Քէֆէրլու՝ 190, Բիրան՝ 64, Խաչլու (համանուն լճակին հարաւային սփին վրայ՝ նախապէս հայաշատ գիւղ, «Սուրբ Կարապետ» վանքով, որուն խաչքարերով իր պալատը կերտած է տեղւոյն Գիւրտ սղան)՝ 2, Խարապա Շէհիր՝ 80, Շէյխ Ծաղուպ (մաս մը Բողոքական)՝ 200, Ծօնճալու (նոյնպէս)՝ 260, Թեղուտ (ծննդավայր Մաւկար Կաթողիկոսի)՝ 160, Ումնջուր՝ 190, Շէրվան Շէյխ՝ 150, Մալա

Մարաֆա՝ 40, Համգա Շէյխ՝ 80, Գարաղլի՝ 160, Լիզ (Ներքին Պոլսի յանրգի զուտ հայտնուող եւ բազմամարդ զիւզ, Բէջան լերան արեւելակողմը, Ապրի զիւզէն մէկ ժամ հեռու, համանուն Լիզ կամ վարդ զեռակի մօտ, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին)՝ 250: Լիզի երկչն երն էին

Սահակ Քահանայ Աստուածատուրեան. — 60 տարու :

Նահապետ Քահանայ. — 45 տարու :

19. — Կեապօլնիք՝ 60: Գիւզիս երկչն էր

Սողոմոն Քահանայ Տէր-Յովսէփեան. — 55 տարու, 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբադանէ :

20. — Ապրի (Ներքին Պոլսի յանրգի զառմական զիւզերէն մին՝ Հայ եւ Քիւրախան ընտղչութեամբ)՝ 50: Երկչն էր

Ներսէս Քահանայ. — 55 տարու :

21. — Փեօնի՝ 70: Երկչն էր

Իսափայէլ Քահանայ. — 40 տարու, 1913ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբադանէ :

22. — Բրգաշէն՝ 60: Երկչներն էին

Խաչատուր Քահանայ. — 70 տարու :

Յարութիւն Քահանայ. — 45 տարու :

23. — Յատկոն՝ 120: Երկչն էր

Մարտիրոս Քահանայ. — 50 տարու :

24-25. — Շէյխ Վալի՝ 2, Խօշ Կէլաի՝ 180: Վերջնայս երկչներն էին Յովհաննէս Քահանայ Մանուկեան. — 55 տարու :

Ղազար Քահանայ Տէր-Մելիքեան. — 50 տարու, 1901ին վան ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ :

26-27. — Մօլլաֆէնի՝ 30, Կողակ՝ 120: Վերջնայս երկչն էր

Սովսէս Քահանայ Տէր-Վարդանեան. — 50 տարու, 1903ին վան ձեռնադրուած Սահակ Եպս. Բաղրեանդեանէ :

28-30. — Առնիկի՝ 2, Ագրակ՝ 50, Բոստաֆանդ՝ 120: Վերջնայս երկչն էր

Դաւաթար Քահանայ Մակարեան. — Բրգաշէնցի, 50 տարու, 1907ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Խոստեղեան սրբադանէ :

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆ

Արածանիի (Մուրառչայ) մօտ՝ երբեմնի պարսպապատ քաղաք, որ
կը համապատասխանէ Տուրուբերանի «Ապահուելիք» հին գաւառին,
եւ է Մշոյ առաջնորդութեան վիճակ՝ 25 գիւղերով: Մանազկերա
կամ Մալազկերա անունը կու գայ «Մենուաց» կամ «Մենուաչ» յա-
տուկ անունէն: Հայ բնակչութեան ընդհանուր թուոյն մասին խոսած
ըլլալով Մուշի գլխուն մէջ, յիշենք իր եկեղեցիները՝ Սուրբ Սարգիս,
Սուրբ Աստուածածին, Սուրբ Կարապետ եւ Սուրբ Յակոբ՝ սրտնցմէ
վերջին երեքը 1901ի ժամին հիմնադրուած եղան քաղքին խել մը սու-
ներուն հետ եւ առաջինը միայն մնաց կանգուն:

Մանազկերաի առաջնորդական փոխանորդն էր

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Աւետիսեան. — Ծնած 1865ին Նորա-
տին (Մանազկերա): Ազրիլեան սարսափներուն, Ասիլճէփազէն Մա-
նազկերա փախչող եւ հոն հետապնդուելով սպաննուող 40 վանդի-
ներուն համար բոցոքի ձայն բարձրացուցած այս անվահեր եկեղեցա-
կանին մասին համառօտակի խօսած ենք Վանի գլխուն մէջ: Բազ-
դատմամբ ահեղ արիւնդահալութեան, քանի մը տասնեակ Հայերու
կոտորումով՝ ինքնին աննշան երեւցող այդ զէպքը վերստին կը չեչ-
տենք հոս, ցոյց տալու համար մանաւանդ կազմակերպիչ Հայկա-
կան Զարդերու՝ կայսերական «Իրատէ»-ով պաշտօնականութիւնը-
ջարդեր, սրտնք Վասպուրականէն անմիջապէս յետոյ սարածուեցան
խօսարշաւ՝ բովանդակ Տաճկահայաստանի վրայ, հակուրեն պայ-
քարի չանարդապալոյ գիմայեղումներով:

1915 Ազրիլ-Մայիս ամիսներու ընթացքին, Ռուսաց յատաճխա-
ղացմամբ, Մանազկերաի եւ Վերին Պուլանրզի գրեթէ ամբողջ Հա-
յաթիւնը յաջողեցաւ փախչիլ Կովկաս, ընդ որոս եւ այս քահանան, որ
ցարդ կենդանի է:

Քառասն Հայ գիւղօրէից ցուցակն է հետեւեալը.

1-25. — Մեքդ (Կեղքան)՝ 200 առն, Ակնեք (Արածանիի ձախ
ափին)՝ 150, Խօթանլու՝ 50, Ռքսամ Կէտուկ՝ 280, Խան Օղլի՝ 80,
Տէրբ՝ (մէջ Մշոյ Դաշտինը)՝ 180: Հօճա Իլիասի մեծ հօրեղբայր՝
70 տարու հաճի Մուսա այս կողմերը կամուսն քնաց եւ սպաննուե-
ցաւ այն Տրպոյի Սոյիսին հետ, որ 1,000լ աւելի Հայ կոտորած էր:
Թումարակ կամ Թոնդրակ (Թ-Ժ-Գարեբուն իր աղանդաւորներով
պատմական գիւղ)՝ 40, Ողջեան՝ 10, Լիկա Խօճա՝ 60, Սուլթանլու՝

40, Խասմի՝ 100, Նորատին՝ 150, Տուկնուկ՝ 130, Խարապա Խասմի՝ 60, Հասան Փաշա՝ 6, Կանիգոր՝ 10, Փրեմասի (քրտերէն Ձկան Կա-
մուրջ)՝ 5, Տօլադ Պաշ՝ 80, Գարա Գաեա՝ 60, Մօլապաղ՝ 30, Մար-
մուս՝ 25, Պանգտէ՝ 20, Մօլա Հասան՝ 5, Եկմալ՝ 60, Պագրան՝ 20:

ԿԷՆՃԻ ՇՐՋԱՆ

Տուրուրերտնի այժմեան Կէնճ կամ Կինճ վիճակը որ աղէտէն առաջ
Միւթէսարրփութեան վերածուած էր, կը գտնուէր Մշոյ արեւմտակող-
մը՝ 10 ժամ հեռաւորութեամբ, բնակչութեան մեծամասնութիւնը
Քիւրտ, մնացեալը Հայ: Տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդն էր

Մանուէլ Քահանայ.— 55 տարու, լուսամիտ եւ պատուական երէց՝
որ չճոյողարեցաւ Թուրք եաթաղանէն: Տէր Մանուէլ իբր կրթական
գործիչ յայտնի անունն ալ ունէր:

Գաւառիս մէջն է ԿԷՕՅՆՈՒԿԻ շրջանը՝ որուն առաջնորդական
փոխանորդն էր

Մեսրոպ Քահանայ.— 50 տարու, նաեւ ուսուցիչ, բախտակից
Տէր Մանուէլի:

Ահաւասիկ Կինճի հայաբնակ գիւղերը՝ բոլորն ալ մէյմէկ եկեղե-
ցիով.

1-13.— Արդուշէն՝ 50 տուն, Կծու՝ 60, Փարխու՝ 11, Բողի՝ 7,
Գրընկան՝ 3, Խմարան՝ 8, Ճապկնուտ՝ 24, Քիւմուտ՝ 2, Ալիփիրան
(Կէօյնուկի շրջան՝ երկու սւեբակ վանքով)՝ 40, Կեալան՝ 30, Թոխ-
լան՝ 20, Օղնուտ՝ 100, Չըռըկ՝ 5:

Իսկ Կինճի ՄԱՆՈՒՇԳՈՒԹԻ շրջանի գիւղերն են.

1-5.— Ոսեմբըկ՝ 5 տուն, Պոկլան՝ 40, Խարապէ՝ 15, Նորեկ՝ 10,
Անկակ՝ 10:

Դարձեալ, Կինճի ՃԱՊԱՂՋՈՒՐԻ շրջանի Հայ գիւղերն են.

1-7.— Չավլիկ՝ 65 տուն, Մատրակ՝ 50, Սիմսոր՝ 8, Տարպասան՝
5, Մուսեան՝ 5, Տըֆ՝ 18, Փարխունդ՝ 10:

Հիմա որ տեղագրական, վիճակագրական, եղբրապատում եւ այլ
ծանոթութիւններով ամբողջացուցինք ԲԱՂԷՇԻ նահանգը, կը մնայ
լրացուցիչ վերջին գաղափար մը եւս տալ հոն տեղի ունեցող կազ-
մակերպուած Զուլումին ու Հալաժանքին ահաւորութեանը մասին,
ստորեւ հրատարակելով սահմուկեցուցիչ մէկ դրուագը ջարդէն մա-
ղապուր ազատած Մշոյ առաջնորդարանի նախկին քարտուղար Նա-

գարէթ Մարտիրոսեանի նամակին, Ջինսդադարի վաղորդայնին՝ Երեւանէն Պոլիս ղրկուած իր երկրին «մէպուս» Գեղամ Տէր-Կարապետեանի, երբ ան ոչ եւս էր արդէն.

«... ՄՇՈՅ ԴԱՇՏէն 5,000 հոգի սղատած են (մինչդեռ 200,000 հոգի էին), ՔԱՂԱՔէն 25 հոգի, ՍԱՍՈՒՆ-ՓՍԱՆՔէն 1,000, ԽՈՒԼՓ-ԽԻԱՆէն 150, ԿԷՆՃ-ՃԱՊԱՂՁՈՒՐէն 3, ԽՈՅԹ-ՄՕՏԿԱՆէն 1,000, ԱԽԼԱԹէն 900, ԽՆՈՒՍէն 300, ՆԵՐՔԻՆ ՊՈՒԼԱՆԸԳէն 600, ԲԱՂԵՏԻ ՔԱՂԱՔէն 30 եւայլն»:

Հարկ է ակնարկ մըն ալ ձգել Հայ գաղթականական հոսանքներու վրայ: 1915ի ամրան, Բաղէշի սահմաններէն լեղապատառ փախչող հայկական կոհակներ՝ ճակատագրուած միշտ արհաւիրքներու բախելու՝ խուժեցին Կովկաս ու տարածուեցան Երեւան, Թիֆլիս, Գանձակ, Կարս, Աղեքսանդրապոլ եւ Պազու: Երրորդ հոսանքն էր այդ՝ դէպի Կովկաս քշուող: Առաջին հոսանքը փրթած էր 1914ի վերջերը՝ Քէօփրիւ Քէօյէն. անոր յաջորդած էր աւելի ուժգին մը՝ Սարը Ղամիշի կռիւներուն, երբ Ալաշկերտի հովիտէն, հիւսիսային Պարսկաստանի մէկ մասէն, Սօղանլուի (Կարս) կողմերէն, Արդուինի եւ Պաթումի շրջաններէն դուրս գալով՝ ճապաղած էր Կովկասի խորերը:

Մեր մենաստաններուն նահատակ եկեղեցականներու ցուցակագրումի ընթացքին, աւելորդ չըլլայ յիշատակել նաեւ անոնց ծառայած սրբատեղիները՝ որոնք պղծուեցան ու թալանի մատնուեցան իրենց թանկարժէք հնութիւններով: Գլակայ վանքը, զոր օրինակ, ամենէն հարուստներէն մին կը նկատուէր, ուր, ձեռագիր հին մատենաներէ գատ՝ կային բազմաթիւ արծաթ եւ ոսկի մասունքներ, սկիհներ, խաչիք, սաղաւարտներ, եւայլն, մեծ մասամբ գոհարակուռ եւ սրբազնասուրբ նշխարներով, նաեւ ոսկեղիպակ շուրջառ, վարագոյր եւ շուշփայ, իրենց դարաւոր պահուածքին մէջ անեղծ եւ առարկայ եւրոպացւոց խոր հիացումին: Ատոնք բոլոր սաչնպուեցան վանտալի ձեռքերով եւ մկրատուելով՝ ծառայեցին իբր շալվար եւ կեղտաշոր Բիւրտ գեղջկուհիներու: Մագաղաթեայ գրչագիր Աւետարաններու էջեր պատառ պատառ նետուեցան կոյաւնոց եւ խել մի անստգիւտ հնութիւններ աժանագին խլուելով ձեռքէ ձեռք՝ լեցուեցան սնտուկներու մէջ, զորս Պալքանցուկը հեւհեւ կրեց աւագակներու որջը՝ Գերմանիա, հայապատկան այդ գողօններով պետական թանգարաններ ճոխացնելու համար: Եւ այս ամէնը՝ խաչապաշտ

կառավարութեան մը կողմէ որ *գերեզ-գերփելու մէջ քար հանել սկսաւ իր գինակից Թուրքին, պատերազմի ամբողջ տեսչութեան:*

Առկին կայ: Ս. Եկեղեցականաց շիրիմներ քակուեցան անխնայ եւ իրենց վրայի Մեսրոպեան տառերը տաշուելով՝ գացին զարդարել «գօնագ»-նիրոյ բակեր ու ճեմիշներ, միշտ իբր նախաահին՝ Քրիստոնէութեան:

Վերայիշեալ նօթերը կը պարզեն վիճակը Հայաշխարհի բոլոր մեծ նաստաններուն, որբաւոյրերուն ու շիրմաստաններուն՝ անբացատ:

4.— ՍԵՐԱՍՏԻԱ (ՍԸՎԱԶ)

Տրապիզոնի հարաւակոյժը՝ նահանգ, զոր կը թըջեն Ալիա եւ Իրիս գետերը — յոյժ գերեզմաններ անհամար Հայերու։ Կուսակալանիստ համանուն քաղաքը կառուցուած է հովիտի մը մէջ։ Լեռները՝ Հապէշ, Ատաղիկ (Երտրոյ Տափ), Փոսթալիկ, Չամլը Պէլ, Սախուր եւ Սպիտակ Սար։ Ամբողջ Հայաթինը 3,290 տուն էր Ազէտի տարին (19,040 հոգին Լուսուսըշական, 170 Կաթոլիկ, 300 Բողոքական եւ 3,000 պանդուխտ), ի վաղուց հեռէ կրթանուէր եւ յառաջգիմաւոր ձգտումներով, որուն տարացոյց են ինքնին բազմաթիւ վարժարաններ եւ բարեկատու միութիւններ։ Քաղաքին մէջն է «Ան Հոյեր» ուխտակցին — իր տխուր կոշման տառապէս հաւատարիմ — ուր զարեւր առաջ անհամար Հայ մանուկներ նահատակուած էին Լէնկ թիմուրի կողմէ։ Իսկ 1915 տարին կուգար մտցնել անցեալի սեւ զէպերը, անսահման «սեւ հոյեր»ու վերածելու համար Սեբաստիան սպնոյն։ Յիշենք այս տոթիւ Ս. Նշան վանուց մօտ «Հոյ-դար» տաճին թաղն ալ, անջրպետուած քանի մը արտերով՝ սրանց-մէ «Քահանայապետի Արա»ք ծննդավայրն է հանուր Հայոց յաւա-ւորութեան մեծ սահմիրայ Միսիմար Արրայի։ Թէ տեղացի թուրքն ինչ մտայնութեան տէր էր հանդէպ Հայ հոգեւորականաց, կ'արմէ մէջ բերել Հայաշխարհի շնաշխարհիկ ուղեւոր Փարեգին Վրդ. Արսւանձ-տեանցի սոցերը, 1879ին գրուած։

«Առաջնորդէն մինչեւ զեղացի քահանան, չեն կրնար փոքոցներէ անցնիլ՝ տաճնց տաճիկ տղոցմէ Քէշիշ, օշ, օշ, յսելու։ Հասակու-ւոր թուրքերն ալ կը դուարձանան, մանաւանդ թէ իրենք կը թելադ-րեն։ Սոքա իրբեւ տմենօրեայ սովորութիւն կը հայհոյեն Հայուն խաչն ու հաւատքը»։

Կուսակալն էր Մուամմէր, որ իր հայահարած բարբարոսութիւննե-րով Լէնկ թիմուրը գերազանցեց, ահ ու սարսափ սփռելով տմէն

Հայտու որտիւն մէջ: Արբանեակները՝ Սապիթ, Իթթիհատի քարատուղար Ղանի, Էմին գտաէ Խալիս, Գօլ Ադասի գտաէ Ալի, «Էմլաք Էմիրիյէ Միւսիրի» Խայրի, Էմին Փաշա գտաէ Համիտ եւայլն: Մուամմէրի կը պարտինք Սանասարեանի աշակերտաց, ուսուցչախումբին (Գառնիկ Թուրքաճեան, Մանուէլ Տէրաթեան, Լ. Գանթարճեան եւ Արմենակ Յակոբեան) եւ այլ երեւելիներու նախաաւելումը: Բազմաթիւ մանկանց, կանանց եւ աղջկանց վերջին կարաւանը — Մարգուտն անուանապէս տարագրելի — քաղքէն ոչ շատ հեռու ջարդուեցաւ վայրագօրէն: Ընտանիքներէ գաառուելով՝ խումբ խումբ այրեր քաղաքէն դուրս մորթուեցան անխնայ: Նախ գէնքի հաւաքում բարբարիկ միջոցներով: Մուամմէրի սխրագործութեանց անդրանիկ պատկերը կը ներկայացնէ հաեւեալ սեւ ցուցակը՝ քաղաքին բանակարուն մէջ միահաղոյն լեցուած 14,000 այրերու անուաններէն գլխաւորներուն (գոր մեր խնդրանքին վրայ գիրի առաւ՝ իսլամանալով ողջ մնացող Արամ Մուրատեան):

Ա. ԽՈՒՄԲ. 28 Մարտ 1915ին, 28 կուսակցականք, 1 տիպէն աւելի բանաին մէջ շարքարուելէ վերջ՝ դուրս հանուելով սպաննուած: Մարտիրոս Գարրիկեան (վիլայէթ թէրճիմանը), Վահան Վարդանեան (դեղագործ), Մուրատ Կիւրչեան, Յովհաննէս Բոլաաեան, Նալպանտ Յովհաննէս, Մանուէլ Պէյլէրեան, Ղասապ Ճալապ, Տիգրան Արկեան եւայլն:

Բ. ԽՈՒՄԲ. Յունիս 13ին՝ մէկ շաբթուան մէջ. — Քաղաքական Ժողովի անդամք՝ Բենիամին Թօփալեան (որուն արիւնքն գաառի մը խմած է Մուամմէր), Մանուէլ Անսուրեան (Ֆրանսական փոխ-հրապարտ), Ոսկան Ասլանեան (օրման միւսիրի), Սրապիտն եւ Սենեքերիմ Պաղալեան, Աւետիս Շահինեան, Ոսկան Պէյոյեան, Մարտիրոս Ֆիշէնկճեան, Տիգրան Շիրինեան, Աքրահամ Մեսիկեան: Ուսուցիչք՝ Միհրան Իսպիրեան, Միքայէլ Յրանկիւլեան, Խ. Եագուպեան, Սահակ Սարալարեան, Յակոբ Բալուցեան, Համբարձում Պէլճեան, Ներսէս Տ. Գարրիկեան, Նշան Պարսամեան, Արամ Երանոսեան, Արմենակ Զուգարդեան, Սիմոն Թրնկիրեան, Աւ. Սէմէրճեան, Սենեքերիմ Գալիօնճեան, Գարեգին Իդնտաեան, Յակոբ Ալթունեան, Վահան Ճինպաշեան: Փաստաբանք՝ Մկրտիչ Բոլաաեան, Գասպար Սարալարեան, Մանուէլ Մեծօրուքեան, Տիգրան Մուրատեան, Մարտիրոս Պակրճեան: Դեղագործք՝ Եղիա Մեսիայեան, Խաչ. Թոր-

գումեան, Սահակ Գրաթլեան, Բիւզանդ Տէրպապեան: Առեւտրականք եւայլն՝ Նշան Ալիքսանեան (գայմագում), Միր. Թաշճեան, Գր. Տէլի-Ղազարեան, Ռուբէն Գազանճեան, Յովհաննէս Կէզիւրեան, Թաղէոս Կիւրեղեան, Ոսկան եւ Դաւիթ Շիրինեան, Նշան Ամպրուկեան, Մկրտիչ Սեղր. Սեր. Յր. եւ Գալուստ Տէրպապեան, Ահարոն Մարգարեան, Սարգիս Պուշագճեան, Նշ. Տիգրան եւ Նգր. Անդրէասեան, Մատ. Փիրէնեան, Ղզր. Ղազարեան, Վահան Մինասեան, Միհրան Զուգասարգեան, Գրիգոր Մրմըրեան, Գասպար Խաչերեան, Վահան Մօռօֆեան, Յակոբ Աֆիօնեան, Յակոբ Նիգամեան, Միհրան Քիւրքճեան, Սեղր. եւ Յովհաննէս Պագալեան, Արամ Շահինեան, Սմբատ Թանարքճեան, Խաչիկ Թէլլալեան, Մկրտիչ Տ. Ղազարեան, Նշան Պատրիարքեան, Միքայէլ Ապաճեան, Պետրոս, Յակոբ եւ Աւետիս Մեծասուրեան, Թաղէոս Տ. Ստեփանեան, Նգր. Պօյաճեան, Միհրան Փօթուխեան, Պօյոս եւ՝ Սրապիոն Մոգեան, Միհրան եւ Տիգրան Ղօնշէկիւլեան, Մանուէլ Աւազանեան, Երուստղ Թաֆլճեան, Հրաչ Տ. Գարրիկլեան, Մեսրոպ Գաբիկեան, Մովսէս Զառացեան, Համբարձում, Յովհաննէս եւ Ստեփան Պալիօգեան, Գրիգոր եւ Մկրտիչ Ֆիշէնկճեան, Նշան Տիւանեան, Գրիգոր Շիշէճեան, Արամ Ակինեան, Սենեքերիմ եւ Յարութիւն Պաուկեան, Աւետիս Թաշճեան, Կարապետ Պարսամեան (ապարանաւոր): Ուստիկանապետք եւ ուստիկանք՝ Արամ եւ Նշան Պալիօգեան, Յովհաննէս Պատուսեան, Մկրտիչ եւ Աւետիս Պուշագճեան, Յակոբ Հապէշեան եւայլն:

Խաղաղ ժողովուրդի մը այս հազարաւոր անմեղ գաւառներու համար քաղաքին չորս կեդրոնական բանտերը նեղ գալուփ, բնդարձակ Սէտրէսէնքն ուլ տրամադրուեցան անոնց: Զկար տուն մը որ իր սիրելին չողորար. գահանդելի անասուգութիւն մը կը պաճ էր բոլոր կզակները: Ամիս մը տեւեց արգելափակ մնալնին. այնուհետեւ քակուեցաւ մահապարաներու շղթան: Աստուծոյ օրը, լուսողէմին, հարիւրաւոր կալանաւորներ՝ մեռելատիպ կերպարանքներով՝ կը պտրպուէին այդ որջերէն եւ անհուն անմարդաձայն ամայութիւններ կարելի վերջ, կեանքէն կը զրաւին այնքան շարալլուկ: Ամենէն շատ արիւն թափուեցաւ Սեօյիւալի Խանի ետեւի ձորը. միւս սպանդանոցները եղան Խոնորկաւոր (Խնդրակաւար), Մէրէփիւմ (Մայրուգում), լերան մէջ՝ Ս. Յակոբայ վերեւ՝ Ղարլիս, Թաշլի Տէրէ, Եիւն

Սօգուշը, Ձերշի Տէրէ, Քէսիփ Քէօփրիւ և Իկիալէր Մաշաալի (վերջինս՝ Սօգյաաւ 4 ժամ հետու)։ Անիծապարտ այս քաղաքը, Սևրաստիանն էր դարձեալ՝ ուր ժամանեց Սօգյաալի 500ի մօտ ևզերաշուք կարաւանը, զոր Մուսամէլը մէկ գիշեր միայն ի գիպահօջ պահել վերջ՝ վարեց ի սպանդ, Ալըէփիւմի լեօր։ Սևրաստիայ Հայութեան տոտմն իր վերջին վարադոյրն ալ ունէր՝ որ ահա՝ անոնք որ չմասն գանդուածային ձերբակալութեանց շարքին մէջ, աքսորուեցան իւրեանց բնաւանիքներուն հետ, և, քաղաքէն 12 ժամ հետանալ վերջ՝ գատուեցան իրենց սիրելիներէն, սպաննուելով միահաղոյն Քէօրիւ Եիւն Խան կոչուած վայրը։ Իբր վերջարան, անհուն մարմարանօք կ'արձանագրենք սա կէտն ալ որ, բաղափն ամբողջ Հայութեան Բասնիքից տուն միայն զերծ մնաց շխարակ, իսկ արու սերունդէն՝ երկու հարիւր հոգի, իբր արհեստաւոր և զինուոր, մարգարէին կրօնն րնդունելով՝ ամսեղիտալի հարկին տակ։ (Քաղաքին տարաբախտ ուսուցչախումբէն՝ Խ. Կրաստեանի պարագան տես ի Դամբա գիւղ։) Դարձեալ, օսմանեան բանակի մէջ հաստատարօքն ծառայող Հայ բժիշկներ Սևրաստիայ մէջ սպաննուեցան՝ իրենց պաշտօնին զլուխ ահա անուաններին։ մարդուանցի Մարտուտ Յակոբեան, սամանցի Վահան Շիաանեան, տիփրիկցի Արմ. Հայրանեան, բնիկներ՝ Լ. Թորգոմ Բարթոյեան և Պապաստար Վարդանեան, տաւանարոյժներ՝ բնիկ Միհրան Ալիսնեան, Համբարձում Աջպահեան և Նշան Ղօնջկիսեան, բարբարիկ միջոցներով։

Տեղահանութիւնը կը սկսի 22 Յունիս 1915ին և շարափներ կը տեսէ։ Կնքեալ բոլոր տաները բացուելով՝ կողոպտուած են յետոյ, նման սրբափայրերու։ Բանալն զիտմամբ արձակուած ծանրամեղ Թուրք սճրագործներ զինեալ կը ձգուին ճամբաներուն վրայ՝ կորստաններուն սպանդի գործը յաջողցնելու համար։ Հայ հնութեանց կորստաներէն անմասնաւորի պիտի մնան Սենեքերիմ թաղաւորի օրէն մնացած թաղն ու սուրբ։ Փայով Փորձասրակեան Բանակի հագարասը Հայ զինուորներուն, անոնք երկուքուկէս տարի շարաշար տանջուելէ և տարապարհակ վարուել վերջ՝ կը տարուին Շար (Նէշիր Փրշլա) և կը սպաննուին։ Հակառակ հրահանդին, Մուսամէլը Համէկեան ու Բադաբեան Հայերն ալ քշած է, և փճացուցած՝ սրիչ տեղերէ հան համապ անհամար տարազրեալներ։ Աքսորէ և սպանդէ զերծ կը մնան միայն քանի մը պիսանի արհեստաւորներ,

այժմնայու միակ միջոցով ստեղծել, խորամուկումը :

Արտատախտի թեմին նորոգութիւն տալնորդն էր

Գեղի Եպիսկոպոս Գալմեփեարեան. — Ոչոտ 19 Յուլիո 1871ին Պոլիս, աշխարհական անտաւը Ներսէս: Նախնական կրթութիւնը հան տաւաղէ վերջ՝ 1890 Յունիսթրին Արմաշո Գործակաւը կը մանկ եւ կը բարձր գտարնկապը: Եօթ տարի յետոյ վարդապետ կը ձեռնադրուի Օրմանեան Արտապանէ, իսկ 1913ին եպիսկոպոս՝ Գէորդ Ե. Կաթողիկոսէ: Վարած է տալնորդական եւ քարոզական պաշտօններ գաւառ, արտատաշման եւ Պոլիս: Այս տալնորդութեանը չորջանին, Սասնոյ Դէպքին վարդապետին, կառավարութիւնը կ'աքարէ գինը Տրտոյրդն՝ ուր կը մնայ մինչեւ տալնորդը Համբան ընտաղատութեան: 1909ի կիտան, իտան ժողովի սրտմամբ, իրը քննիչ կ'ալցելէ Կիլիկիոյ աղէտակոծ վայրերը, պատրաստելով տեղեկաղիր մընայ :

Թուրքիո Երբ պատերազմի մաս շամաշանեան Տէրութեանց զէմ, ներքին գաւառներու տալնորդական վիճակներէն Արտատախտ եւ Երզնեան միայն անդրախէ կին մնացած: Այ մէկ վեղարտար յանդրդնեցաւ Անտաղիս մեկնիլ, ցորչաւի միմայրար յեցան էր վատթի հատով եւ անտաղհովութիւնն ալ ակներեւ: Գնէլ Արտապան Արտատախտ ընդունեց, Պրտտայի տալնորդ Սահակ Վարդապետ ալ՝ Երզնեան: Միտան ուղեւորուեցան մինչեւ Արտատախտ ցամաքի ճամբով, 1911 տարուայ Դեկտեմբերի սկիզբները: Թէ ինչ ճակատաղիր վերտաղհաւ էր Սահակ Վարդապետի՝ պիտի խօսինք իր կարգին: Շեղում մը ընելով՝ պատմենք հոս պարագայ մը միայն: Ասանձին զէլի Երզնեան ուղեւորայ ստարաթաւ շայր Սարբին Նահատակութեանը բօքը Երբ կը լսեն սերտատաղայք, իրրեւ վշտակրութեան եւ յարգանքի անտեղիտաղի ցայց՝ կը փութան հաղհանդիտաւ կատարել Սայր Եկեղեցույ մէջ, Նախաղահովութեամբ Գնէլ արտապան: Սուղի եւ քաքի օր մըն էր ալց անմաստաղի, Նախակարտաղեւ իրենց Գաղգոթիային՝ սրմէ քանի մը ամիս հետո կին: Այս ամիսներն ալ լրացան եւ Ձուրումը պալթիկցաւ աննախընթաց տատակութեամբ: Կառավարութիւնը հակադարթեան տակ պահեց մաւրախտար սրաղէս Նարեկ՝ մը: Հատմարար Ռամանիոյ եպիսկոպոսի եւ պաշտպանեղի իր հանդամանքը, Նաեւ Նոյն պետութիւնը զեւ պատերազմի մաս չորդաղով, գալն Կեղրանի Զինակցութեան կողմը հաշկու պարտ-

դան՝ բարերար ազգեցութիւն մը կ'ունենան, եւ վաղեմի Արմաշահանքը Զինադադարէն առաջ անմատնօք կը փոխադրուի Պոլիս, գաւառ դառնալ իր պաշտօնակիցներէն ամենէն բախտաւորը փրկելով, այսինքն գերծ մնալով Սուլթան-Գումուրի պատու հատներէ։ Այժմ քարոզիչ Գաարփէօյի, անդամ Կրօնական ժողովոյ եւ պատրիարքական փոխանորդ՝ յաջորդելով Երուանդ Մ. Վարդապետի։

Սերաստիոյ վանքերը (բոլորն ալ իրենց հնուիւններէն դատարկուած եւ քանդաւեր)։ — «Ս. Նշան» Յտաճարով։ «Անուպատի Վանք» Ս. Նշանի մօտ՝ 1 եկեղեցիով։ «Ս. Յակոբ» Դավրա գիւղի մօտ՝ 1 եկեղեցիով։ «Խոնորկատուր» (Խնդրակատար) աւերակ, քաղաքէն կէս ժամ հեռու։ «Ս. Հրեշտակապետ» Հաֆիկ գաւառին մէջ՝ Յտաճարով։ «Ս. Թապաւոր» եւ «Ս. Գէորգ» Զառա գաւառակին մէջ, եւայլն։

Քաղաքին եկեղեցիները վեց հատ էին, մենաստաններով միասին՝ 18։ Աստուծոյ շորսը կառավարութիւնը յատկապէս քանդեց։ Յատկանշական է հրաշքի հաւասարող պարագայ մը, որ ցնցող տպաւորութիւն գործած է տեղացի թուրքերու վրայ։ Այն օրը որ այդ տաճարներէն միայն մզկիթի վերածման արարողութիւնը կը կատարուէր, Տաճիկ մը շէնքին կտուրը վերելակեց՝ գագաթի խաչը վար առնելու համար. բայց յանկարծ հաւասարակշռութիւնը կորսնցուց եւ պարապին մէջ գահավէժ՝ գետին փռուեցաւ զանկալախնայալ...։

Սերաստիոյ քահանայից ու ժողովրդեան Գողգոթային նկարագրականը դեռ չաւարտած, մեր միտքը կը թեւածէ դէպ անցեալ։ Քաղաքին արեւմտեան ծայրը, Գայսէրի Գափուրի մօտ, տաճար չորս հազար Հայեր կենդանւոյն թաղուած են Լէնկ Թիմուրի ձեռամբ։ 1387ին ալ՝ Սերաստիոյ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի եւ երկու արքեպիսկոպից նահատակութենէն 528 տարի վերջ, տեղի կ'ունենար չարքը միեւնոյն քաղաքին մետասան Հայ կրօնաւորներուն նահատակութեանց։ Ահաւասիկ անոնց լուսապսակ գլուխները։

Առաջնորդանիստ Մայր Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Վահան Քահանայ Զօրայեան.— Ծնած 25 Օգոստոս 1856ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ռաչատուր, ուսած անդ, Ուլնիոյ Ս. Աստուածածին վանուց մէջ 10 Հոկտեմբեր 1899ին ձեռնադրուած Կարապետ Եպս. Քէչէեանէ եւ տարիի մը չափ Մանճրլըզի (Կիլիկիա) առաջնորդական փոխանորդութիւնը վարելէ վերջ՝ ծննդավայր վերադարձած։ Վկայակից՝

Թաթուլ Քահանայ Մազմանեանի.— Ծնած 1 Յունիս 1861ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մատթէոս, ուսած անդ եւ Պոլիս, ուսուցիչ, 12 Հոկտեմբեր 1898ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թաւմիզճեանէ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց։ Աքսորի ճամբուն վրայ, Գանկալէն քիչ հեռու, կարգակիցներու եւ տարագիր աշխարհականներու հետ անգթօրէն սպաննուած Քէօթիւ Ռանը կոչուած վայրը, քաղաքէն դէպի հոն յատկապէս ճամբայ հանուած հրոսներու կողմէ։

Պետրոս Քահանայ Տէր-Արրահամեան.— Ծնած 1860ին Հէքիմ խան (Մալաթիա), աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած անդ, 1895ի ջարդին Սեբաստիա գաղթած եւ 1911ին ձեռնադրուած Թորգոմ Եպս. Գուշակեանէ։ Վկայակից Տ. Թաթուլի։

Թեոփիլէ Քահանայ Օտապաշեան.— Ծնած 19 Հոկտեմբեր 1865ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սերովբէ, անդրանիկ եղբայր եղերաբախտ Սահակ Վարդապետի՝ որ ինկաւ պարտականութեան ճամբուն վրայ եւ որուն հոգեհանգստեան արարողութիւնն ալ տեսու, տրտմաթախիծ Տիրամօր հետ միասին։ Ուսած անդ, կրօնուսոյց, օծակից Տ. Թաթուլի, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց, 1906-1914 վարած առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն, 1902ին աշխատած Աղքատախնամի կազմակերպութեան։ Շղթայակապ կը տարուի մինչեւ Գանլը Տէրէ (Մալաթիա) եւ հոն կը նահատակուի չարաչար։

Անդրէաս Քահանայ Տէր-Վարդանեան.— Ծնած 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Քրիստոսատուր, 21 Նոյեմբեր 1901ին ձեռնադրուած Վաղշէնի (Արաբկիր) եկեղեցւոյն վրայ՝ Տրդատ Եպս. Պալեանէ, 10 տարիէ հետէ ծննդավայրը փոխադրուած։ Ս. Նշան վանքին մօտ, Բողոքականաց եւ Կաթողիկէներու գերեզմանատան մէջ

գլխատուած, ըստ վկայութեան Վահան Մրմբրեանի և Միրիճան Ֆիշէնկճեանի՝ որոնք խաղաժողով ողջ մնացին և հիմա Պոլիս հաստատուած են:

Մատրէոս Քահանայ Կրկրեան.— Ծնած 5 Օգոստոս 1871ի, ընկի, աշխարհական անուամբ Մոյսէս, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1 Մայիս 1911ին ձեռնադրուած Թորգոմ Եպս. Գուշակեանի, անդամ Կրօնական ժողովի, Ազգաստիճամ Ընկերութեան, հիւանդանոցի և որբանոցի հոգարարութեանց, վարած ստաջնորդական փոխանորդի պաշտօն: Բռնապաղթի միջոցին նախ կը նեղուի բանա, յետոյ գիշերանց ճամբայ հանուելով՝ քաղաքէն երկու ժամ հետո, Խոնորկաուրի մօտ՝ ձորի մը մէջ կը նահատակուի, ընկերացոյ ստիկաններուն ձեռամբ:

Նիլշէ Քահանայ Պէլլէրեան.— Քաղաքին 11 նահատակ երէցներուն մէջէն Բենիամինը: Ծնած է 4 Դեկտեմբեր 1883ին, ընկի, աշխարհական անուամբ Վահան, ուսած անդ, օծակից Տ. Մաթիլոսի և վկայակից Տ. Թէոփիլէի:

Աերաստիոյ քահանայից դասուն կը պատկանէր նաեւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ երէց և կրթական ոմիտնիջ վաստակաւոր-հեղինակ Կրօնիդէս Քահանայ Նալպանդեան, եղբայր՝ ժանկափորժ գիտուն ատարախա Մարտիրոսի (Ղալաթիոյ Կեդրոնականի նախկին տնօրէն): Տ. Կրօնիդէս 12 Հոկտեմբեր 1898ին հաղած է սրեմբ, չղաղրելով ուսուցչական գործունէութենէն: 1910ին հրաժարուած է Մարգուանի ազգային վարժարանը, 2 տարի յետոյ՝ նիկամիդիա: Իր գործերն են Բացատրութիւն Ս. Պատարագի Արարողութեան (տպ. Պոլիս) և Քնար Երգաբանութեան Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ (1911ին տպուած, Մարգուան): Կանուխէն տըրիտցեայ և գաստիարակութեան աւագ պաշտօնին նուիրուած այս եկեղեցականին վախճանը նկարագրած ենք իր վերջին պաշտօնավայրին՝ Իզմիրի մէջ:

Ս. Սարգիս եկեղեցին կը պաշտօնավարէին

Նփրեմ՝ Աւագ Քահանայ Թորգոմեան.— Ծնած 28 Դեկտեմբեր 1844ին, ընկի, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, 14 Փետրուար 1882ին Թումարգայի (Կեսարիա) վանքը ձեռնադրուած Սահփաննոս Եպս. Սանապճեանի: Իր ձեռագիր կենսագրականին մէջ հանդիպեցանք սա տուրերուն. «Ստորագրեալս կը յայտարարեմ՝

իմ 200 տարիներէ ի վեր մեր ազգատոհմէն յաջորդաբար քահանաներ ունեցած ենք: Հայրս էր Տ. Բարթեղիմէոս: Վէտէ թագի Հայոց կարասներն խառնուելով՝ կը հասնի սուտի մը եզր, ուր Սայրա անուն հրէշ մը կը հրամայէ հարստութիւններն յանձնել Կոյսպուտի գործը համհարցներու օգնութեամբ աւարակուն՝ կը մերկացնէ զինք Տ. Բրաւափառ հեռու ահաւոյի ցականքներու էնթարկելով կը նահատակէ երկուքնին մէկունց: Այնուհետեւ նոյն ճակատադիրը կ'ունենան արտարակից աշխարհականք, մանաւանդ տաւ սերունդը:

Բրաւափառ Քահանայ Այվազեան.— Ծնած 1860ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նշան, ստած անդ, 1898ին Եւդոկիա ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ: Ինքն այ մէջն էր այն խառնիճայանձ բաղմութեան ար Վէտէ թագէն բովուելով կ'երկարէր զկայի Սահա Ճանապարհը: Մամբրեան եւ Ֆիշէնկեան վերադարձը մեզ կը պատմեն իմ Տ. Բրաւափառ մարտիրոսացած պահուն յաջորդար պոչքորած է իր զահիճներուն զէմ, ձեռքով ա բերնով:

Կոստանդիանու Քահանայ Տէր Յովհաննէսեան.— Ծնած 21 Հոկտեմբեր 1842ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սկրաիշ Կարաօղյանեան, մականունանեալն «քիւրքճի», աներհայր՝ նահատակ սուղիշ-գրազէս Ս. Իսպիրեանի, ստած անդ, 10 Սայրա 1902ին Եւդոկիա ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ, անգամ Կրօնական ժողովի (1912-1915): Վերապից Տ. Թաթուրի:

Հոգար թագի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն երկնցն էր

Ղեւոնդ Քահանայ Թէլլերեան.— Ծնած 22 Դեկտեմբեր 1855ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պետրոս, ստած անդ, մականունանեալն «պոյաճի», օծակից եւ բախտակից Տ. Կոստանդիանուտի: Նախապէս կը պաշտօնավարէր Ս. Սարգիս եկեղեցին, սակայն Հոգարի 90ամեայ երկնց Տ. Մարտիրոս Տիրեղերեանը 6 Մեպտեմբեր 1914ին ժողովածունով յաջորդած էր անոր:

Միւս սրբափայլերն էին Ս. Փրկիշ, Ս. Մինաս եւ Ս. Քառասուն Մանկունք (վերջինս մատուց գերեզմանատուն):

Տեղւոյն Կաթոլիկ հասարակութեան առաջնորդն էր

Լեւոն Դերապալձառ Քէչեքեան.— Ծնած է 5 Օգոստոս 1860ին, Մարաշ: Նախնական կրթութիւնը Զմմառի վանքը ստանալով կ'անցնի Հոսմ, Բրտրականաւոյի դպրոցը: Հոն երկու տարի ուսանելէ վերջ՝

կը մտնէ Լեւոնեան Վարժարան, որուն ընթացքը բոլորելով քահանայ կը ձեռնադրուի ու կը դասնայ ծննդավայր: Եկեղեցական ու կրթական պաշտօններ բաւական տալն փարկէ յետոյ՝ կը կոնչուի Պալիս եւ յաջորդաբար Էմմանուէլեան եւ Սաղազեան կաթողիկէ պատրիարքներու քով կը մնայ իբր քարտուղար: Վերջինը կը ձեռնադրէ զինք Արքեպիսկոպոս Սերաստիոյ: Ու կը մեկնի պաշտօնատեղի: Ժողովրդեան ու եկեղեցականաց խաշտկրտութիւնը վերջացած էր սրդէն եւ ինք զերծ կացուցուած, իրեն բաժին իշնայով տատապողին կեանք մը բոլորել չաշտկմէն ընչովին տալայացած այդ անիծեալ տատանին մէջ: Յաջորդ տարին ընկճուած էր սրդէն: Կը փախաբաւի տմերիկեան հիւանդանոց՝ ուր նշարակի առկ կ'աւանդէ հոգին:

Հ. Գրիգոր Վ. Պալեան. — Երէց Կաթայիկ չալոյ, ծնած 1871ին, ընիկ, քահանայ ձեռնադրուած 1897ին: Նոյնպէս զօ՛ճ Մեծ եղեանին:

Իսկ Աւետարանական չալոյ հովիւն էր

Վեր. Միկրան Գազանեան. — Ծնած 1870ին Երզնկա: Նախնական ուսումը հոն ստանալով կը զրկուի չալարք զիւզը (Կամօս) իբր քարոզիչ եւ փարժապետ: Այնուհետեւ ետ կը դառնայ ծննդավայր եւ զօ՛ճ մը ուսուցչութեամբ պարապել վերջ՝ կ'անցնի Խարբերդ, չրջանաւարտ ելլելով տեղւոյն «Եփրատ» Գօլէճէն: Յետոյ կը մեկնի Մարաշ եւ կը լրացնէ Աստուածաբանական ձեմարանի դասընթացքը: Կը հրաւիրուի Սերաստիո քարոզչական պաշտօնով եւ երէց կը ձեռնադրուի քաղաքին Աւետարանական եկեղեցւոյն վրայ, մինչեւ օղէտի տարին՝ ութնատասնեայ իր հովուութիւնը շարունակելով անխափան եւ կամովին խառնուելով իր հօտին՝ որ կը սկսէր բռնել տարադրութեան անձանօթ ճամբան, ամէն քայլափոխի երկինքներէն իր Աստուածը փար կանչելէն: Վեր. Գազանեան նահատակուած է Մալաթիոյ կողմերը, Ալաճախան, երիցուհոյն՝ Պալմատի եւ 6 գաւակացը հետ (երկուքը մանչ, չորս օղջիկ): Ալաճախան՝ սպանդանոցը եղած է բազմաթիւ չալերու, մանաւանդ չրջանակի մտաւորականաց:

Պատերազմէն վերջն էր որ Սերաստիոյ թշուառացած թեմին տաճնորդական տեղապահ նշանակուելով՝ Պոլսէն իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ աքսորական Ահեմեան Սարգիս Վարդապետ, զոր կենսագրած ենք ի Պիլլիկի: Թէ ինչ վերապահուած է իրեն՝ Քէմալական տիրապետութեան տակ, կ'անգիտանանք առ այժմ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԵՒ ԳԱՒԱՌԱԿՔ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ

Քաղաքին չըջակայ 15 հայտարնակ գիւղերը հեռեւեալներն են.

1. ԳԱՒՐԱ, 1 ժամ հեռու, «Ս. Նշան» եւ «Ս. Յակոբ» փոսթ-բուս մօտ, բազմաթիւ ջաղացքներով, 255 տուն:

Երբ քաղաքին Հայոց ձերբակալութիւնք ահաւոր համեմատութիւններ կը ստանային, ուսուցիչ Խաչատուր Կորկոտեան պահ մը ծուարած մնալէ վերջ՝ խումբ մը բնկերներով — Շահէնեց Խանուան ալ միասին — Մէրէփումի լեռը կը քաշուի: Ու կը սկսի կռիւր՝ բոս մը քաջերու եւ սառնարաթիւ գօրաց միջեւ, մինչեւ որ յիշեալ անվհեր Հայուհին կ'իյնայ հինգ բնկերներով: Կորկոտեան ժամանակ մը կը պահուի գինուոր Հայու մը շնորհիւ, յետոյ կ'ապաստանի Դավրաջի թափուր աւաներէն մին, իր գէնքէն անբաժան: Օր մը «տաքեար» մը կը մօնէ նոյն աւանը՝ կարասիի կողոպուտ բնելու, եւ ըստ բախտի կը վերցնէ այն սեղանը որուն ետին պահուրտած էր Կորկոտեան: Այս վերջինը կարծելով որ ան եկած է ձերբակալել զինք՝ կը պարպէ հրազէնը: Մեծ իրարանցում գիւղին մէջ. իսկոյն 2 քնդանօք եւ 800 զօրք կը յատկացուին՝ մէկ Հայու համար: Տունը կը պաշարուի, սուփերը կը գողգողան, մինչեւ որ տարաբախտ ուսուցիչը ծուխէն նեղուելով դուրս կը սպրգի իր թագստոցէն եւ կ'իյնայ դիտապառա:

Եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սիոն Բահանայ Տէր-Թեոդորոսեան. — Ծնած 1874ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նշան, ուսած անդ, 20 Ապրիլ 1913ին ձեռնադրուած Թորգոմ Եպս. Գուշակեանէ: Գիւղիս ժողովուրդը մեծ մասամբ ջաղացպան ըլլալով, կառավարութեան կողմէ նահանգին գանդան չըջանները ցրուեցաւ՝ բանակին ցորենն աղալու համար: Եւ ըստ որում աշխատասէր Հայ բազուկին անհետացմամբ ջաղացքներ դադրած էին ամէն գիւ, Տ. Սիոն եւս անուն ու տարագ փոխելով՝ կը սկսի իր աշխարհականութեան այդ արհեստին, Եւդակիոյ սահմանները, գերծ մնալով ստոյգ մահուրնէ: Ամբողջ Սեբաստիոյ նահանգին հարիւրաւոր Բահանաներէն միակ վերապրողն

է ինք: Այսպէս, բռնագոյն հարկը կը պարտադրէր Ս. Սեդանի այս նորրնծայ սպասաւորին՝ լքել Աւետարան, Խաչ, Երիցուհի, գառակ եւ ժողովուրդ, գասուելու համար «Ամէլէ Թապուրի»ի մէջ, եւ, աղէտալի տարիներու ընթացքին՝ գատիլ Տաճիկ զօրաց սրտփայնին համար, մերթ ընդ մերթ նայելով հոգմադացքի վիթխարի թեւերուն՝ որոնք անհուն անջրպետին մէջ կարծես թաշկինակ կը թօթուէին Հայաստանի երկինքներէն հեռահեռ հեռացող Բարձրեւոյն...: Այժմ կը պաշտօնավարէ քաղաքամէջի եկեղեցին, իր գիւղն ալ միաներուն նման ասանց ժողովուրդի եւ սրբափայրի մնացած ըլլալով:

Թէոփիլէ Քահանայ Ծերուկեան.— Ծնած 1857ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած անդ, ազօրեպան, 1902ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկեան սրբապանէ, 3 տարի անդամակցած է Սերաստիոյ Կրօնական Ժողովին: Պատերազմի ընթացքին կը յաջողի կովկաս ազատամանի, բայց կը սպաննուի Կարսի մէջ, թուրք բանակի արշաւանքին:

2. ՍԱՐԸ ՀԱՃԻ, 15 տուն (անժամ ու անհովիւ), գոր կը հովուէին Տուգասարի քահանաները:

3. ԴԴՄԱՃ, քաղաքին արեւելակողմը՝ 3 ժամ հեռու, 105 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Արէլ Քահանայ Կիրեղեան.— Ծնած 2 Յունիս 1867ին, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, ուսուցիչ, 27 Փետրվար 1899ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկեան սրբապանէ: Գիւղէն հանուելով քաղաք տարուած, ուր բանախ չարչարանքներ կրելէ վերջ՝ նահատակուած մօտակայ ձորի մը մէջ:

Ստեփաննոս Քահանայ Զէօրի կեան.— 13 տարիէ հեռ կը քահանայագործէր անդ: Վկայակից Տ. Արէլի:

4. ԵՆԵԻՃԷ, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Թորոս:

5. ՊԻՆԿԵՕԼ (հայերէն ԲԻԲԱԿԵՆ), 114 տուն, եկեղեցիները Ս. Յակոբ եւ Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սահակ Քահանայ Տէր Մարկոսեան.— Ծնած 4 Դեկտեմբեր 1838ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Վարդան, ուսած անդ, 20 տարեկանին Պոլիս պանդխտելով՝ երկար տառն աշակերտած Անձնուէր Ընկերութեան, ուսուցիչ, 1891ին Ղալաթիա ձեռնադրուած Գարեգին Արք., ուսանձաւանց սրբապանէ, անդամակցած Սերաստիոյ Գաւառական ու

կրօնական ժողովներուն, հեղինակ «Ասպարէզ Ազգային» զօրծին: Մերութեանը պատճառաւ զազրած պաշտամունք կատարել: Ժամին մասունքները ծոցը դրած՝ կր խանութի գիւղացիներուն հետեան աքսորութեամբին, բայց ծանրաբայլ բլրայուն, ճամբան կ'ոննահարեն ու կր սպաննեն գինք բարեխիղճ(!) ստախաններ:

Յակոբ Քահանայ Զօպեան.— Մտած 7 Ապրիլ 1870ին, աշխարհական անուամբ Ոսկան, ուսած անդ, գպիր եւ վարժապետ, 1911ին Ռերա ձեռնադրուած Հմայեակ Դիմաքսեան սրբազանէ: Կր վարէր նաեւ Եկնիճէ գիւղի հովուութիւնը:

Պինկէօլի հրէշ կոտորարիչն էր Իսմայիլ Հագգը, ջարդարարն ալ Հաճի Ահմէտ, որ բոլոր տարագիրներուն հետ Տ. Յակոբն ալ տարաւ «Խոր» կոչուած բլրայն եանւի ձորը, հոն սուր ի ձեռին ներկայացաւ այս երէցին՝ բսելով. «Փափազ էֆէնտի, հասթայա քինօնիայ նմար զէրիբ իաին, պէօյլէ՞ մի, չէօյլէ՞ մի...», եւ զարկաւ անոր բերնին՝ խաշածեւ ճեղքելով, յետոյ «Վաֆթիգի ալ պէօյլէ՞ մի ետար ի-տին...» սոնալով՝ խորատկեց ծունկերը: Քահանան չգիմանալով ցաւերուն՝ աղիտդորմ ճիչերով կր պապատէր որ ժամ տալ մեռցնէր գինքը: Նոյն Հաճի Ահմէտն էր որ Աւետարանը գարշապարներուն տակ կոխտաւելով պոռացած է. «Ե՛ս եմ ձեր Աստուածը, Եթէ տարբեր մը ունիք, թո՛ղ զձեզ ազատէ իմ ձեռքէս»: Յետոյ տեղի կ'ունենայ քարկոծման արարողութիւնը բոլորին վրայ:

Պինկէօլէն տեղահան Հայոց թիւն էր 1,200, բոլորն ալ ճամբաները կորած:

Կար նաեւ ԹԱԽՏՈՒՏ ապարակը՝ որուն ժողովուրդը կր հովուէին Պինկէօլի երէցները: Իսկ ՖէրէՁէՏ ԵՒՆԻԺէ (Եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն) քահանայ շունենալուն՝ Պինկէօլի երէցները կր հովուէին զայն:

6. ԻՇԽԱՆԻ, քաղաքին հարաւակողմը, 3 ժամ հեռու, 80 տուն, Եկեղեցիները՝ Ս. Երրորդութիւն եւ Ս. Նիկողոս (որ օծուած չէր դեռ): Գիւղիս ծխատէրն էր

Մեւրոպ Քահանայ Շահապեան.— Մտած 17 Օգոստոս 1872ին, աշխարհական անուամբ Յովակիմ, ուսած անդ, Համիտեան կոտորածի նախօրեակին՝ ամիս մը բանտարկուած Թուրքի մը պատճառաւ: 16 Մայիս 1910ին Պոլիս (Մայր Եկեղեցի) ձեռնադրուած Եղիշէ Արք. Դուրեանէ: Քաղաք փոխադրուելով բանտի չարչարանքներ

լրել է վերջ, մօտակայ «Գարատաշար» կոչուած սարին գլուխը տար-
ւելելով, կը սպաննուի ոտականներու կողմէ :

7. ՇԸՆՔՈՒՌԱԿ (Շիւք Բերէք), 6 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս :
Գիւղս կը հովուէին քաղաքի քահանաներ :

8. ՂԱԼՏԻ(Ն)

9. ՂՕՁԱԼԸ կամ ԳՕՎԱԼՈՒ (ագարակ)

10. ՉԱԹ ԷՕՐԷՆ

Երեքը միասին 75 տուն : Եկեղեցիները Ս. Յակոբ եւ Ս. Խաչ :
Զաթ Էօրէն չունէր սրբափայր : Այս գիւղերը կը հովուէր

Գազիկ Քահանայ Քօսեան.— Ծնած է 1852ին, աշխարհական ան-
ուամբ Խաչիկ, ուսած անդ, 1888ին ձեռնադրուած Պետրոս Թահմիզ-
ճեան սրբազանէ : Կը պաշտօնավարէր Գօլալու (Ղալախնէն բաժան-
եալ) : Ղալախնէն քաղաք տարուած եւ բանտարկուեալն զժնդակ
օրեր բոլորել է վերջ՝ նահատակուած է մերձակայ վայր մը :

11. ՍԱՐԸ ՀԱՍԱՆ, 14 տուն, եկեղեցին Ս. Փրկիչ (կիսաշէն) :
Գիւղիս երէցը վախճանած ըլլալով՝ Եէնի Խանի քահանաները կը
հովուէին զայն :

12. ՊՕՐԱԶՈՒՏ (ագարակ), 5 տուն, անժամ եւ անհովիւ, գոր կը
հովուէին Եէնի Խանի քահանաները :

13. ՍԻՎՐԻ եւ ՊԱԼԱԽՈՒ (ագարակներ) : (Տէս Պօրագուտ) :

14. ԻՆՃԷ ՍՈՒ (Էվէրէկ ալ ունի համանուն գիւղ մը), 2 տուն,
անժամ եւ անհովիւ :

15. ԲՐԳՆԻՔ (Բագրատունիք), Սերաստիոյ արեւելակողմը՝ ժա-
մուկէս հետու, 400 տուն՝ ամբողջովին Հայ Կաթողիկ (2,000 հոգի),
եկեղեցին Ս. Սարգիս : Ծննդափայր նահատակ քերթոյ Դանիէլ Վա-
րուժանի : Երկու դար առաջ, 1708ին, հոս նահատակուած է Միքայէլ
Քահանայ եւ իր ոսկերոտին տպաւ սրբափայր փոխադրուած : Բազ-
մամարդ Հայութեամբ գիւղիս նահատակ եկեղեցականներէն ունինք
հետեւեալները .

Հ. Սահակ Վարդապետ Մատոյեան.— Ծնած էր 1872ին Բրգնիք,
ուսած Զմմառ եւ ձեռնադրուած 1896ին :

Հ. Ղեւոնդ Վարդապետ Քեֆեւեան.— Ծնած էր 1861ին Մալաթիա,
ուսած Զմմառ եւ ձեռնադրուած 1885ին :

Հ. Սահակ Վարդապետ Շահնամեան.— Ծնած էր 1884ին Բրգնիք,
ուսած Զմմառ եւ ձեռնադրուած 1907ին :

Հ. Միքայել Վարդապետ Տէր Աստուածատուրեան.— Ծնած էր 1873ին Բրգնիք, ուսած Ձմառ եւ ձեռնադրուած 1896ին:

ԳԱՒԱՌԱԿՔ ԵՒ ԱՒԱՆՔ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ

Սեբաստիոյ առաջնորդական շրջանն իր մէջ կը պարունակէ կեդրոնական Սանճագին 11 Գազաներէն 5ը (ՄԷՕՀՐԸ ՎԷՖԱ, ՀԱՖԻԿ, ԶԱՌԱ, ԵՆՆԻ ԽԱՆ եւ ԱԶԻԶԻԷ), նաեւ ՊԻՆԵԱՆԻ կեդրոնական սուանր: Վերջնոյս գիւղերն ու ԿԻՐԻԻՆ, ԳԱՆԿԱԼ, ՌԱՏՄԷՆՏԷ եւ ԹՕՆԶԱ գազաները (նոյնպէս ՏԻՎՐԻԿ որ ուրոյն է) կը կազմեն Կիւրինի Կիլիկեան առաջնորդութիւնը, բացի ԲԻՆԿԵԱՆՆԷն որ կը վերաբերի Ակնայ:

ՀԱՖԻԿ գաւառակին պատկանող Հայաբնակ գիւղերն են.—

1. Ղօնասար (Գօշ Հիսար կամ Հայերէն ՊԷՂՐՈՍԻ), քաղաքէն 6 ժամ հեռու, 135 տուն: Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր 28 տարիէ հետէ կը պաշտօնավարէր

Ատովմ Քահանայ Էլմասեան.— Ծնած 1839ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գէորգ, ուսած անդ, դպիր, 1887ին ձեռնադրուած Պետրոս Թահմիզճեան սրբազանէ: Քաղաք տարուելու պատրուակին տակ՝ գիւղէն հանուելով, մօտակայ ձորի մը մէջ նահատակուած է Թուրք ռատիկաններու կողմէ:

2. Թոտորակ, քաղաքին հիւսիսակողմը՝ 10 ժամ հեռու, 72 տուն: Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Հիւսիֆոս Քահանայ Գօնատէօլեան.— Ծնած 1853ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, ուսած անդ, 10 Նոյեմբեր 1892ին ձեռնադրուած Պետրոս Թահմիզճեան սրբազանէ: Քաղաք տարուելու 2 շաբաթ քանտարկուելէ վերջ՝ իր գիւղին ազգայիններուն հետ կը նահատակուի մօտակայ ձորի մը մէջ:

3. Ճանճիմ (Ճէնճիմ), 35 տուն, Եկեղեցին Ս. Խաչ: Գիւղս կը հովուէր յաջորդ գիւղին երէցը:

4. Սքանոս կամ Իստանօզ (այլ անուամբ Զիմէն ԵՆՈՒՐԷ), 117 տուն: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Թէոփիլէ Քահանայ Շարուկեան.— Ծնած 22 Նոյեմբեր 1853ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած անդ, 7 Ապրիլ 1897ին ձեռնադրուած Պետրոս Թահմիզճեան սրբազանէ: Գօշ Հիսար

տանելու պատրուակին տակ՝ նահատակուած է Ետրատարի «Անպար Գայտոր» կոչուած վայրը Թուրք ստաիկաններու կողմէ :

5. Եարասար (Հայերէն Շղթեմի), քաղաքին արեւելակողմը՝ 8 ժամ հեռու, 160 տուն: Եկեղեցիները՝ Ս. Սարգիս եւ Ս. Խաչ՝ ուր կը պաշտօնաւորէր

Գրիգոր Քահանայ Տօստուրեան.— Մնած 17 Սեպտեմբեր 1873ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Խաչատուր, ուսած անդ, ուսուցիչ, 24 Յունուար 1910ին Գուգիսեմուք (Պոլիս) ձեռնադրուած Մարգարիտ Եղս. Տէրունեանէ: Տարագրութեան պահուն կ'արդեաւականուի Փօշ Հիսարի բանար: Յետոյ հոնէկ ճամբայ կը հանուի եւ կը նահատակուի ճամբան՝ իրեն ընկերացող Թուրք ստաիկաններու կողմէ :

6. Բաքիբեղ, քաղաքին արեւելակողմը՝ 7 ժամ հեռու, 72 տուն: Եկեղեցիին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնաւորէր

Սիմոն Քահանայ Փարիսալեան.— Մնած 1856ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Հայրապետ, ուսած անդ, 1905ին ձեռնադրուած Պետրոս Թահմիզեան սրբապանէ: Երբ գիւղին Հայ տունները կը խուզարկուէին բրտօրէն (ինչպէս ամէնուրեք) գէնք գտնելու յայտով, այս տարաբախտ երկըր կախաղան կը հանուի իսկոյն՝ առանց դատաւարութեան, գիւղին ստաիկանապետին քմայքով:

7. Օղևովիտ կամ Օռևովուա, 11 տուն, Եկեղեցիին Ս. Յակոբ: Գիւղիս ժողովուրդը կը հովուէին մօտակայ գիւղի քահանաներ:

8. Պարտիգակ (Սերաստիոյ այս գիւղէն տանեօք Պոլիս գալթած են խումբ մը Հայեր եւ կազմած Նիկոմիդիոյ համայնուն գիւղը), 65 տուն: Եկեղեցիին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնաւորէր

Նրեմիա Քահանայ Ասարեան.— Մնած 1875ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Մարգար, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1906ին Պրոտա ձեռնադրուած Սաեմաննոս Արք. Սանտաղեանէ: Զինահատաբութեան չրջանին Սերաստիա տանելու պատրուակին տակ՝ ճամբան նահատակած են գինք «Ալլիի Պէլ» կոչուած վայրը, Թուրք ստաիկաններու կողմէ :

9. Չայֆիքա, 20 տուն, Եկեղեցիին Ս. Ասատաճածին: Գիւղիս երկնցն էր

Կոմիտաս Քահանայ Դարբինեան.— Ձեռնադրուած 27 Նոյեմբեր 1905ին: Տարիէ մը ի վեր կը քահանայապարծէր Եղեղիոյ գիւղերէն միոյն մէջ: Նահատակուած է աքսորի ճամբուն վրայ:

10. Խոռոխուն *կամ* Խորխուն (Ստախտանիք), քաղաքին արեւելքակողմը՝ 6 ժամ հեռու, 75 տուն: Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ: Գիւղիս երկըր փոխճանաձ էր:

11. Կամիս, քաղաքին արեւելեան հիւսիսակողմը՝ 6 ժամ հեռու, Այրիս եղերք, 96 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնաւորէր:

Գիւս Քահանայ Աղայեկեան. — Ծնած 1844ին, բնիկ, աշխարհական տնտամբ Պապիկ, ուսած տնդ, 1907ին ձեռնադրուած Թաճիկճեան Պետրոս սրբապանէ: Նախապէս Փօշ Հիւսարի բանար խաչատանդուած, յետոյ խոտնուած գաղթականական հասանքին եւ «Սարր Չոյիք» կոչուած փայրր նահատակուած՝ մաս մը համշիրակներու հետ:

12. Կառա, քաղաքին արեւելակողմը՝ 5 ժամ հեռու, 95 տուն: Վանքը «Հրեշտակապետ», եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնաւորէր:

Յուստոս Քահանայ Մազմանեան. — Ծնած 1858ին, բնիկ, աշխարհական տնտամբ Սահակ, ուսած տնդ, 7 Ապրիլ 1897ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկճեան սրբապանէ: Քաճանայապարծած Արփայ (Ս. Սարգիս), Ախար եւ Եղսկիա: Տունէն հանելով Փօշ Հիւսարի բանար կը փոխադրեն եւ մէկ ամիս կը խաչատանդեն զինք տնդուր չորչարանքներով, սրպէսգի ցոյց տալ զիւրին զէնքերուն կարծեցեայ միմերանդը: Բացտասական արգիւնքէն գալըտըցած՝ բանտին տանիքը կը հանեն զինք եւ հանկէ զլիւիփայր զլսրելով՝ գանկը կը պայթեցնեն: Տարտախտ քահանան տակնօք Հաֆիկի «Ալճիսր Բաարէ»ի տնդամակըցած էր եւ փարած տեղւոյն տոտֆնարգական փոխանարգութիւնը:

13. Թալշանլու *կամ* Տալշանլը, քաղաքին արեւելակողմը՝ 7 ժամ հեռու, 17 տուն: Փոշտաչէն եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ զեռ եւս չօծուած: Գիւղս կը հովուէին Տուցասարի քահանաները:

14. Տուգասար (Հոյերէն Ախա՛ *կամ* Կաղը *կամ* Տուգիսար *կամ* Թուլլասար), քաղաքին արեւելակողմը՝ 5 ժամ հեռու, ձորակի մը մէջ, 285 տուն. փանքը «Ս. Հրեշտակապետ», իսկ եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնաւորէին:

Համագաւաղ Քահանայ Մատոյեան. — Ծնած 1845ին, բնիկ, աշխարհական տնտամբ Թուղէս, ուսած տնդ, ուսուցիչ, 10 Մայիս 1903ին

ձեռնադրուած Պետրոս Թաճմիզճեան սրբազանէ, պահ մը փանա-
հայր Ս. Հրեշտակապետ փանուց: Աքաղի ձաճրան վրայ, Գանկալի
մասերը, Քուրք ստափեաններու կողմէ նահատակուած՝ իրեն պէս
ծերակ համէլրակներու հետ:

Մովսէս Քահանայ Պալիկեան.— Մնած 1848ին, աշխարհական ան-
սամբ ներսէս, ստած անդ, սոսուցիչ, օծակից Տ. Համադասալի: Գոչ
Հիսար սաներու պարտաւիին տակ՝ ձաճրան նահատակած են զինք
Քուրք ստափեաններ:

15. Մովսէս (Մանգալայր սարմիկ Մուրատի՝ սր պատերազմի
ընկալքին զիցազնական պայքարներ մեկէ Քուրք բանակադաթեան
զէմ): 250 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ սր կը պաշտօնա-
փարէին:

Մելիքիսեղեկ Քահանայ Մուշմուլեան.— Մնած 1842ին, բնիկ, աշ-
խարհական անուամբ նոյն, ստած զիզին Բաղրեւանդեան զպրոցը,
24 Յունիս 1892ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճմիզճեան սրբազանէ:
Զինահաւաքութեան պահուն քաղաք տարուելով բանադրուած, չե-
սայ նահատակուած մերձակայ վայր մը:

Խաչատուր Քահանայ Տէր Խաչատուրեան.— Մնած 1872ին, բնիկ,
աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ստած անդ, զպրոցին հոգա-
րարձու, 5 Փետրուար 1907ին ձեռնադրուած Սակեաննոս Արք. Սան-
տազճեանէ ի Ս. Կարապետ (Կեսարիա): Վկայակից Տ. Մէլքիսեղեկի:

Դանիէլ Քահանայ Պէկեան.— Մնած 7 նոյեմբեր 1869ին, բնիկ,
աշխարհական անուամբ Մարտիրոս, ստած անդ և Պոլիս, հմտա-
ստար յեղուաց, սոսուցիչ, օծակից Տ. Խաչատուրի, քահանայադար-
ձած Ս. Նշան փանք և իր ծննդավայրը, անդամակցած Արթուր՝ Կրօ-
նական ժողովի, յատենադպիր Կաթողիկէ Սատմասիրաց Ընկերու-
թեան: Ազգաի օրերուն՝ Գոչ Հիսար տարուելով՝ բանափ շարչարանը-
ներ կրելէ վերջ, հոնկէ հանուած և նահատակուած է ամուլի վայր մը:

16. Խանձառ կամ Խանչար (Խանձարուր), քաղաքին ալեւելեան
հիսսիսակալմը՝ 3 մամ հետո, բրուրի մը ստարտ, բնակավայր Ս.
Աթանայրնէի: 100 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ սր կը պաշ-
տօնավարէր:

Մամիդոս Քահանայ Խաչիկեան.— Մնած 1860ին, աշխարհական
անուամբ Սերսը, ստած անդ և ի Կ. Պոլիս, 1893ին ձեռնադրուած
Պետրոս Թաճմիզճեան սրբազանէ: Քաղաք տարուելով բանադրուե-

յլ վերջ՝ հանկէ հանուած եւ նահատակուած է մերձակայ տեղ մը:

17. Խորասաւ կամ Խորասան, քաղաքին արեւելակողմը՝ 3 ժամ հեռու, 155 տուն: Եկեղեցիները Ս. Աստուածածին (որ Կիրակի իրիկուններ եւ տօն օրեր կը բացուի) եւ Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնաւորվարէր:

Մարտիրոս Քահանայ Կէտիկեան.— Մնած 1861ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Ղուկաս, ուսած անդ եւ Պոլսոյ Անձնուէր Ընկերութեան կիրակնօրեայ վարժարանը, ուսուցիչ, 7 Ապրիլ 1897ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկցեան սրբազանէ: Կը նահատակուի սպորի ճամբուն վրայ:

18. Ղարազ, 72 տուն: Եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնաւորվարէր:

Պօղոս Քահանայ Մարանեան.— Մնած 20 Օգոստոս 1854ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Նազարէթ, ուսած անդ եւ ի Պոլսի՝ Անձնուէր Ընկերութեան կիրակնօրեայ վարժարանը, 20 Ապրիլ 1901ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկցեան սրբազանէ: Նահատակուած սպորի ճամբուն վրայ՝ Թուրք ստաիկաններէ:

Հաֆիկ դատաւարի այս 18 զիւղերու կարգին են զեռ

19-20. Սափրաճի (20 տուն) եւ Թորոսլու զիւղերը, վերջինս՝ քաղաքին արեւելեան հարաւակողմը:

ԶԱԼԻԱ (Գրգրյ Ըրմադի եղերք, քաղաքին արեւելակողմը՝ 12 ժամ հեռու զիւղաքաղաք սր Գօշկիքի ալ կը կոչուի).— Մննդավայր՝ Կեսարիոյ եղերարախտ տաճարոյ Խոսրով Եպս. Պէհրիկեանի: Հայ բնակչութիւն՝ 443 տուն (2,950 Լուսաւորչական եւ 100 Բողոքական): Ամրոցըսփին բնակիչ: Զատոյի մօտ կը «Ս. Թագաւոր» վանքը, որուն պիտի անդրադառնանք ստորեւ: Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնաւորվարէին:

Արսէն Քահանայ Ճլրանեան.— Մնած 1864ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած անդ, 1904ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկցեան սրբազանէ: Վկայակից Մատոյեան Վարդապետի:

Եփրեմ Քահանայ Ալֆլեան.— Մնած 1868ին ընդ, աշխարհական անուամբ Սեդրաք, Տ. Յակոբի սրբի, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1904ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաճիկցեան սրբազանէ: Ազգաբնակչութիւն՝ 100 տուն:

օրերուն՝ 30 յայտնի համբիրակներու հետ նահապետական է ստաբիլաններու եւ խուժանին կողմէ Զատայի եւ Տիմիրիկի մէջուկ :

Իսկ Զատայի «Ս. Թագաւոր» մեհապատնին վանահայրն էր

Մովսէս Մ. Վարդապետ Մատոյեան. — Ծնած է 1834ին, ընկէ : Պարթեւ հասակով, կրտսի եւ ետանդուն աշխարհական՝ որ սպաս-
յին գործիչի բուն տիպարն էր եւ գէնք գործածելու մէջ քաջամարտ : Սովի տարին Սէպ Ս. Կարապետի վանքը կը գտնուէր իբր ընծաշա-
քու, իրիմեանի օրով : «Գլխուղ ճարս սեւ, գորտակ եւ մեր տմ-
բար» կը ձայնէ իրեն Հայոց Հայրիկը : Կանցնի վան : Լիմ Անտ-
պատի վանահայրը զրկարաց կ'ընդունի գինք, վասնցի տաճին
սերաստահայ մըն էր Վասպուրական աշխարհ մանուկը, կուտակո-
նալեան վերադիւն հագնելու համար : 1868ին վարդապետ ձե-
նադրուելէ վերջ՝ կը գտնուէ ծննդավայր, լծուելու շինարար գոր-
ծունէութեան : Նախ Ս. Հրեշտակապետ» վանահայրութիւնը կը
ստանձնէ ի Տուգասար եւ իր չէնցնէ այդ մեհապատնին : Շատ ան-
գամներ, երբ Քիւրակի վանքին հօտը յափշտակած՝ տանելու վրայ
եղած են, այս կարիք եւ յանդուգն Հայր Սարրը գէն ի ձեռնին հետ-
սնդած է գիրենք եւ ձեռքերնուն տառ : Տարիներ վերջ, Պետրոս
Եպիսկոպոսի հետ տնեցած անհամաձայնութեան պատճառաւ հանկէ
քաշուելով՝ մեկնած է Զատա, իբրեւ տաճարապետ վախճանար,
այդ գիւղաքաղաքին մօտ գտնուող «Ս. Թագաւոր» անուն ծանօթ ախ-
տավայրին վրայ իր ջանքերով կառուցած համանուն վաստաւոր մե-
հապատն մը, եկեղեցիով միասին : Երբ աչքի տոջեւ բերենք մօտա-
ւոր անցեալը, ինք միակ եկեղեցականը կը ներկայանայ մեզ՝ գա-
ւառի մէջ իբր նոր վաճէի հիմնադիր : Մովսէս Վարդապետ հոյ ան-
ցուցած է իր նահապետական կեանքին շատ մը տարիները, սիրելի
կուսքը գտնալով Զատայի բոլոր Հայերուն :

Կը ծագի Աղէտը : Զարդի օրերուն, երբ վանք կ'ապաստանին ահա-
բեկ հարսեր, աթառնամենի Հայր Սարրը սիրտ ու անունը կուտայ
ամէնուն, եւ շարաւթ մը վերջ երբ կառուցած խուժանէն կը սրտար-
ուի՝ կը գլխադրէ քաջարար, մինչեւ որ փամփուշաները կը սպա-
սին : Կը ձերբակալուի եւ կը բռնէ մահու ճանապարհը, նահապետ-
ուելով Տ. Աբակնի հետ Տիմիրիկէն 4 մամ հետո տեղ մը, իրենց
ընկերացոյ թուրք ստաբիլաններու կողմէ :

Մովսէս Վարդապետի սպանման մասին տեղեկութիւնք քաղուած

1701

5.— ԿԱՐԻՆ (ԷՐԶՐՈՒՄ)

Բարձր Հայոց կուսակալանիստ և պատմական քաղաք, որ տանեօր թէպէտ Տրամանաւ շինուած ըլլալուն՝ ԹԼԱՊՈՍՏԱՊՈԼԻՍ ալ կոչուած է, իսկ Տաճիկներէն՝ Էրզրում, Էրզ դարէն սկսեալ։ Համանուն նահանգին սահմաններն են՝ հարաւն Վան և Բաղէշ, արեւելքն Ռուսիա և Պարսկաստան, հիւսիսն Տրապիզոն և արեւմուտքն ու հարաւն Սերասափա, Խարբերդ և Տիգրանապոլիս։ Լեաներէն նշանուոր են (բացի Պինիկէյի չղթալէն) Շաղարար (Գոհանաթ), Տէվէ Պօշնու, Բալան Տէօքէն և Տուժի։ Կարնայ մէջ կ'իմացոյին Երզնիկա և Պալապիւս գետտաները, նաեւ 18 գետտաներ և 154 վիճակներ։ Հռչակուոր է իր Գաշար, «Մշոյ Դաշա»ին նման բազմաթիւ Հայ գիւղերով՝ որոնց կրած գոյումներուն և նահապետ եկեղեցականներուն պիտի անդրադատանաք յետոյ։

1829ին և 1878ին Ռուսերէն գրաւուած այս անտանի քաղաքը վերջին գէպրերուն (3 Փետրուար 1916) կրկին գրաւուեցաւ անոնցմէ, բնկերակցութեամբ Հայկական ճրդ Պաթայեօնին, 2 տարի վերջ ևս արուելով և ի վրէժ՝ Թուրքերու կողմէ հրկիզուելով հայնոցի չէնփերն ողջոյն։ 1915ի ազատալի գորտնէն մինչև այսօր, Կարին թաաերութայր Էղած է Էղերական անցքերու և սազմական փորձանաւոր զիմայեղութեանց՝ որոնց յիակատար պատմութեամբ կարելի է հասարներ լեցնել։ Այդ շարաշուք գէպքերը տակաւին տեղի չունեցած քաղաքին Հայ բնակչութիւնն էր 2,470 տուն (10,750 հոգին Լուստարչական, 750ը Կաթուղիկ, 250ը Բոյսքական, 1,990ը պանդուխտ համադումար՝ 13,740 անձ), զոր քրքրեց և աշխարհի չորս հովրուն ցրուեց անպար թափր Թուրք բանակալութեան։ Թուրքեր 40,000 էին։

Հայոց սպանդի ու տեղահանութեան գործին գերակատարներն և կուսակալ Թահսին (յետոյ Դամասկոս՝ նոյն պաշտօնով), Կրուսպեա Ջաֆէր (որ իր համհարցներով քաղաքը փորեց, գինեկով մ

լեռանդ խուժանք, թեկադրուած նաճանգին «մէկտուս» Աէյֆուլլահէ) եւայլն, եւայլն:

Շիօթակի սարսափներու նախընթացին, եկեղեցական, մասաւորապէս եւ առեւտրական գաստարպէլը 200 տղատայիներ բանաւ գրուեցան եւ ձեռուեցան անխնայ, զլիաւար քաղաքներու մէջ պատահածին յար եւ նման: Առանցմէ շատեր անձանօթ ուղղութեամբ աքսորելէ եւ սպաննելէ վերջ, մնացորդ 7 հազին նեաեցին Գաշաին մէջէն հասոց Շամբը (Աւա Զուր). — «Յատաջ» թերթի հիմնադիր Արամ Աւարունի, Բ. Օստպաշեան, Հ. Քէօսէեան, «Յատաջ»ի խմբագիր Փիլոս, յաւանդարիշ Սաեփան եւայլն: Զոհերէն յիշենք զեւ տղատային զործիչներ՝ Մկրտիչ Աստուրեան, փանցի Վահան Գասպարեան, ուսուցիչներ՝ Արամ Շիշէեան, Հրաշ Լուսպարսեան, ձիթուցի Սեդրաք, Գալուստ Կարտաղեան, Մ. Ճոնաւորեան եւայլն:

Կարնոյ տառջին զոհն է Օսմանեան Դրամատան հաշուակոյ Սեդրաք Փատարմաճեան՝ զոր մեղացոյցին օր ցերեկով, Վարդանանցին, երբեմնի «մէկտուս» Արմէն Գարոյի մօտիկ տղականն ըլլալուն: Ահաւասիկ զոհերու ցանկ մըն ալ. — Դատաւոր Գ. Մեծատուրեան, Պ. Եկաւեան եւ Կ. Առաքայէեան փառաբանք, առանց հաշուելու տեղացի յայտնի փաճատականները, սրանք տարիներէ ի վեր ահազին զօրժառնութիւններ ունէին Պոսոյ հրապարակին հետ. — Ալֆէրեաններ, Մեարիկեաններ, Բամբուզճեաններ, Տէր-Աղարեաններ, Սանկասարեաններ, Սինոյեաններ եւայլն: Դարձեալ, Կարին տղաննուած են օսմանեան բանակին մէջ ծառայող բժիշկներ՝ երգնկացի Տօքթօր Պաղատասար Պաղատասարեան, խորրերոցի Ոսկան Թօփալեան եւ Վաղարսո, բարերոցի տառամնարսձ Մանուկ:

Տարագրութեան տաւն, սրիշ երիտասարդներ բանտարկուեցան Քէմախի եկեղեցին՝ ուր օրերսով անօթի պահուելէ վերջ, միահաւգոյն սուրէ անցուեցան: Էրզրումցի խուժանք՝ առճարներէ շարած մեր խաչերուն ու Աւետարանին հանդէպ ցոյց տուաւ այն միեւնոյն անտաղ ընթացքը՝ զոր այլուր ունեցեր էին տղակիցներ, հեթանոսաբար նախատած ըլլալու համար Քրիստոնէութիւնը, այսինքն կտարակ, պատուել ու կոխկոտել զանոնք եւ նեակ տղրիսքի մէջ՝ հայհոյալից բացաղանջութիւններով, մահատաղնաղ անձկութեան մտանուած Հայութեան աչքին առջեւ:

2 Յունիս 1915ին կը սկսէր Բանագաղթը, ձիերով, սայլերով ու

հետի, ընդամէնը 5 կարաւան, ճամբան՝ բոլորն ալ սոխի պէս կըճալլած եւ ստուար մեծամասնութեամբ փճացած: Սարսափահար ժողովուրդը շարունակած է լեռներէ ու ձորերէ անցնիլ, ականատես ըլլալով Թուրք վայրագութիւններէն զերագոյնին. քաղելու անկարող հիւանդներ, ծերեր ու մանուկներ մէկ գիշն կը ձգուէին Նփրատ, թարմտաի Հայուհիներ կիրքի մկրատութիւններէ կ'անցնէին իրենց ծնողաց զիմաց, ազամարդիկ կը ջարդուէին հանգրուանէ հանգրուան, մինչ տմենուրեք արցկլքն անփոփոխ էր՝ ծարաւի յաղեցման սրարագային: Ամէն կերպ տաժանքներու եւ զրկանքներու դատապարտուած այդ Թշուառութեան Բանակները թէ ինչ տաղնապներէ անցան, կը բաւէ միայն լսել թէ երկու հազար հոգիմոց մէկ կարաւանէն յիսուն կիներ միայն ողջ մնացած են, անսուղադութենէ եւ հանգիստի բացարձակ պակասէ հալումաշ, կաղնիկաղ հաղիւ հաղ Նզեւիս տպաստանած:

Իր սուներ զերմանական հիւղատոտարանի վերածուած ըլլալուն, մահէ կամ համախումբ աքսորէ զերծ կը մնայ Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան միայն — կենդանի վկայ իր բոլոր հայրենակիցներուն կրած անյուր երաշխակին, որուն պիտի հանդիպինք քիչ մը վարօք, աւելոյն Ս. Առաջնորդին զէպի Գոյգոթա շուն նկարագրած տաննին:

Քաղաքը Հայութենէ տմոյանալէ եւ թալանի գործը զերագոյն թափով շարունակուելէ վերջ, կարգը կուգայ անագորոյն անճիւղման Կարնոյ բարեխնամ ու բարեմոյն Առաջնորդին՝

Սմբատ Նպիսկոպոս Սաւաթեքեանի, որ ճակատադրուեցաւ Նզիշէի «Մահ իմացեալ անմահութիւն է» խօսքը տնտապէս սպրիլ եւ անվթար պահէ իր բարոյական կարօքը՝ մինչեւ իր մարտիրոսացման վայրէկանը:

Մնած է 1871ին Առա Փազար, տշխարհական անուամբ Գրիգոր: 1889 Սեպեմբերին Արմաշու զպրեմանքը մտնելով՝ 7 տարի վերջ վարդապետ կը ձեռնագրուի Օրմանեան սրբազանէ, իսկ եպիսկոպոս՝ Ստաթէոս Բ. Կաթողիկոսէ, 1910ին: Շրջուն հովիւ Կէլվէի հայաբնակ գիւղերուն, 1897ին քարոզիչ Պալաթու եւ Կէտիկ Փաշայի: Նոյն տարին, հրաժարելով մայրաքաղաքիս զիւր կենցաղէն՝ կը մեկնի դատաւ եւ մինչեւ 1907 թուականը կը հովուէ Շապին Գարահիտարի թեմը, այնուհետեւ կ'ընտրուի Առաջնորդ Կարնոյ եւ իր երիտասարդական ետանդն ու վարչական կարողութիւնները ի սպաս դնելով՝

կր վայելել յարգանքը բոլոր ժողովրդեան: Իր ընդոժին ձերփերուն, լրջութեան եւ ծանրախոհութեան կը միացնէր մատենագրութիւնը, արժանիքներ այ եւ պարտաւոյ ժամերուն կը նստիր ուր կը ընդհատուի: Պատմական, մատենագրական ու վարդապետական իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը ներսէս Լամբրոնացիի վրայ՝ վարձատրուած է Իգմիրեանցէն 1903ին:

Թահսին, քաղաքին տիրաւորուն վային, 20 Մայիսին գինքն իր մօտ կանչելով՝ կը յայտարարէ իմ Դոյսէն հասած հրամանի մը համաձայն Հայերը պարտին անպայման հետանալ քաղաքէն 5 օրուան ընթացքին: Այս յարէն կայծառնալու հար, Արարական կը գտնուէր Առաջնորդարան եւ իր հօտին երեւելեաց հետ խորհրդակցելով՝ զանազան գիմումներ կը կատարէ ազդեցիկ Թուրքերու մօտ, նաեւ՝ գերմանական հիւպատոսարան, այդ ծանր հրամանը ետ տանել տալու գիտատրութեամբ, բայց երբ ամէն աշխատանք տարապիսն կը գտնան, կը յաջողի գտնել կուսակալէն արածուսթիւն ձեռք բերել որ տառջին տաթիւ մեկնողներուն երկու շարքի պայմանաժամ արուի: Հայոց աւելահանութեան անխուսափելի ըլլալուն համապատասխան վերջ, կրկին կը գրմէ Թահսինի՝ որուն սապէս կ'արտայայտուի. «Քանի որ կը հաւատալք իմ ժողովուրդս խումբ խումբ մինչեւ եղեախա պիտի հառնի անվտանգ, թոյլ տուէք ուրեմն՝ իրր տառջնորդ՝ ընկերանայ հետերնին»: Պատասխանը կ'ըլլայ ժխտական: Յունիսի սկիզբ՝ տառջին բռնապաշտը ծայր կուտայ: Աղեկաբշ աւատարան: Նոյն ամսուան 10ին, Սմրատ եպիսկոպոս կը կանչուի կառավարչատուն՝ ուրկէ կը քանձնուի Պատերազմական Ատեանին, իրը պետութեան գաւաճան՝ սուտակապատ ամբատանութեամբ: Կառավարութիւնը հասարակ թուղթի մը վրայ պատրաստել տուած էր կեղծ գրութիւն մը, ճիշդ ու ճիշդ ստ բառերով. «Արարական, հրացաններն ու փամփուշաները զրկեցինք. երբ տանաք, պատասխանեցէք» ստորագրութիւն՝ Արքայապետ: Առաջնորդը կորովի կերպով կը պաշտպանէ ինքզինք այդ գիտումնաւոր գրադարանութեան դէմ. եւ երբ կուսակալին կը ներկայանայ, այս վերջինը՝ շնտկան ժպիտ մը չրթունքին՝ կ'ապագարձէ. «Հոգ մի՛ ընէր, 5-10 օրէն պիտի մոռնաւ այս բաները»: Առաջնորդարանը դարձին, եղելութիւնը կը պտտմէ շուրջիններուն: Երբ իրեն կը հարցուի իմ ինչ կը նշանակէին այդ 5-10 օրերը. «Այդ կը նշանակէ իմ — կը յարէ ան — այն մարդիկը գլուխս պիտի տան

այդքան օրուան մէջ...»: Եւ արդարեւ, Յունիսի վերջերը, ժողովրդական մնացեալ մասին եւ Բասենէն հոն տարուած Կորիւն Վարդապետ Սրապեանի հետ ճամբայ կը հանուի զէպի Երզնկա, բնկերակցութեամբ իր խոհարարին եւ Առաջնորդարանի վաղեմի բարապան Կարապետի: Եսն Պատար զիւրիին մօտ, ջուրին եզրը պահ մը դադար առած միջոցին, հոնկէ կ'անցնին՝ Դերջան-Փրիդիի Հայ կարաւաններու կոտորուելը Գերման հիւպատոսին հաղորդած ըլլալուն համար Սեբաստիա քշուող Սողիկեան:— «Այս մարդիկը պիտի սպաննեն զմեզ» իր միտքը լլկող նոյն մտածման արձագանդը կ'ըլլայ Սրբազանը: Փրոֆէսորին թերահաւատելուն վրայ. «Ինչ... կը շարունակէ նորէն, սպրելուս մասին յոյս ունիս զեռ»: Եւ շուրջի գարնանային գեղեցիկութիւնները զիտելով, Երբ Սեբաստիայ ծերունազարդ աքսորականը «Հայաստան, Երկիր գրախտաւայր» կը բացադառնէ, միւսը «Երկիր շարաւայր...» կ'արձագանդէ, սեւ գողտիւրէն հայածական: Զորս հոգիներոց խումբը (2 հոգեւորական եւ 2 ծառայ) կը զատուի եւ ամենախիստ հսկողութեամբ կը տարուի Երզնկայի գերեզմանատունը, դուրսի դին՝ վրանի մը տակ հաստատուելով: Քանի մը օր այդ կայանը կը մնան անոնք, մահապին սպասման մը մէջ, արգիլուելով քաղաք Երթալէ: Անգամ մը միայն Սրբազանը կ'արտօնուի հեռագրել Պատրիարքարան, դրամ խնդրելու պատրուակին տակ: Կարնեցի Տօթոր Արմենակ Սատաթեան օր մը պատահմամբ հոնկէ անցնելուն, վրանարնակ Լոկէլիները նշմարելով, կը փութայ Երզնկայի կառավարիչ՝ հայակեր ճիւղայ Մեմուտիի մօտ —որ Կարնայ «մալիէթ մէմուրի»ութեան՝ առեն Հայոց ջոջերուն սրահներէն ու սեղաններէն պակաս չէր եղած եւ որ յետոյ կուտակալ եղաւ Բաղէշի եւ Մուսուլի, ի վարձ իր բարւոք պաշտօնավարութեան! — քարեխօսելու միամտութիւնը փորձելու անոնց մասին: Բժիշկը սա կարուկ պատասխանը կ'ընդունի. «Երթալիք տեղը 2 օր առաջ գացեր է...»: Անդին, վրանին տակ, կարծես չլուսող գիշերներու տեւողութիւնն ունեցող մեկուսացման պահուն, աղօթքը —կարեւիք սիրտերու այդ գերագոյն բալասանը— կը դողդոջէր յար չորսին ալ շուրթներուն վրայ, մինչեւ որ կը հնչէր վերջապէս մահուան շանարգագուրդ ժամը: Սմբատ Եպիսկոպոս «Գոնէ գերեզմանատան մէջ մեռցնէին զմեզ» աղերսած էր, եւ Սկմուտ հարգարեւ յարգած էր անոր վերջին կամքը —բառ վկայութեան Ար-

տաշէս Լեւիեանի—:

Ժանտարմաներ իրենց լաթէ տնակէն դուրս կը հանեն զիրենք եւ «մեռելներու քաղաք»էն ներս մտցնելով՝ կ'առաջարկեն Սրբազանին որ փոսն իր ձեռքով փորէ: Անխօս, անտրտունջ, համակերպութեան եթերային շնորհովն առկայէն, ահաւոր պեղումը կատարելէ ետք, Սմբատ Եպիսկոպոս անոր եզրը ծնրադիր կ'աղօթէ. յետոյ պզտիկ քար մը առնելով՝ կը խաչակնքէ եւ փոս՝ կը ձգէ: Դահլիճները կը խոյանան վրան, կը մերկացնեն, նախ թեւը կը կտրեն, վերջն ալ մէկ ոտքը, պոկունքը կը դանկրտեն, աչքերը կը փորեն, վառ լուցքի մը կը բռնեն մօրուքին, վերջին գնդակ մըն ալ կուրծքին... Եւ փոս կը զլորեն Քրիստոսի սիրովը վառուած եւ հաւատքովը զօրացած Արմաշականին շարակոչկոճ մարմինը: Նախ քան մարտիրոսութիւն, այս պեղանձն եպիսկոպոսը նշաւակ ալ դարձած է ժանտարմաներէն միոյն գաղանափառ կիրքին: Այնուհետեւ, համանման խժդժութեանց կ'ենթարկուին Կորիւն Վարդապետ եւ երկոքին աշխարհականք: (Ամփոփում նօթերու՝ քաղուած Սողիկեանէ, Տօթթոր Մատաթեանէ, Երզնկայի Օսմանեան Դրամատաւն Ֆրանսացի անօրէն Պալատուրէ, Գնէլ Եպիսկոպոսէ, նաեւ Յոյն ստամանարոյժէ մը որ կ'ենթադրէ թէ զոհերը թաղուած ըլլան «Նահատակաց Յուշարձան»ին մօտ՝ որ հիմա կործանած է եւ որ կ'ամփոփէ աճիւնները Կարնոյ հին Դէպքի զոհերուն:)

Կարին քաղաքն ունի մէկ եկեղեցի, Ս. Աստուածածին (համանուն մըն ալ Կաթողիկ Հայոց), կողոպտուած եւ փառաւոր զանդակատուներ փլցուած, հետեւեալ հինգ եկեղեցականներով՝ որոնցմէ ոմանք աքսորի շարշարանքներու մէջ վախճանեցան, ոմանք ալ նահատակուեցան հեռաւոր վայրեր:

Հմայեակ Քահանայ Մուրատխանեան.— Ծնած 1842ին Կան գիւղը, 1894ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ: Աշխարհականութեանը՝ ծանօթ էր իբր ուսուցիչ (Յակոբ վարժապետ)․ այցելու հովիւ քաղաքին Հայ բանտարկելոց․ այրիացեալ: Երրորդ կարաւանով բնտանիօք մեկնած եւ ամիս մը ետք վախճանած Բաբերդի մօտերը, չտոկալով ճանապարհի տաժանքին:

Նեքսէս Ա. Քահանայ Վահանեան.— Ծնած 1852ին, բնիկ, նոյնպէս ուսումնական երէց, 1887ին ձեռնադրուած Խրիմեան Հայրիկէն: Որդի երկարամեայ ուսուցիչ Ղազարոս վարժապետի: Առաջնոր-

դական փոխանորդութիւն ըրած անընդմիջաբար 1890էն մինչեւ 1910, գնահատուելով Շիշմանեան եւ Զաւէն սրբազան առաջնորդներէն: Խաչակիր Աւագ Քահանայ, այրիացեալ: Ամենավերջին կարաւանով կը հասնի Մալաթիոյ «Ֆրունճի» կոչուած սպանդանոցը: Հոն, բոլոր էրիկմարդոց հետ զինքն ալ կը զատեն եւ Մալաթիա տանելու պատրուակաւ՝ ճամբան չարաչար կը սպաննեն, որդւոյն՝ Արամի հետ:

Զարեհ Քահանայ Շիշեան.— Ծնած 1855ին Կան գիւղը: Աշխարհականութեանը՝ ծանօթ էր իբր ուսուցիչ (Պետրոս վարժապետ): 1892ին կը ձեռնադրուի Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ: Կրօնական ժողովի անդամ եւ շրջուն քննիչ Դաշտի գիւղերու կրօնական գործոց: Երրորդ կարաւանով ընտանեօք մեկնած եւ 47րդ օրը Զերմուկի մօտ (Բաբերդ) խումբէն զատուելով՝ բազմութեան աչքին դիմաց ժանտարմաներէ չարաչար ծեծուելէ վերջ, երիցուհւոյն հետ միասին խողխողուած է դաշոյնով, մարմինն ալ քարկոծմամբ նախատուած՝ Բիւրտ խուժանէն:

Զարմայր Քահանայ Գէորգեան.— Ծնած 1863ին, բնիկ: Կը կոչուէր նաեւ Զարմանեան: Աշխարհականութեանը ծանօթ էր իբր ուսուցիչ եւ դպրապետ (Առաքել վարժապետ): 1892ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ: 1910–1915 առաջնորդական փոխանորդ Կարնոյ: Երկրորդ կարաւանով մեկնելով, ամիսուկէս յետոյ Կիւմիւշ Մատէն կը հասնի. տեղացի հրամանատար մը լաչակէ կապ մը կ'անցունէ անոր վիզին ու կը սկսի գետինները քաշկռտել զինք, անգթօրէն գանակոծելով եւ ոտնահարելով: Մորթուելու տարուած տեսն, Տ. Զարմայր կը խոստանայ իր դահիճին մեծկակ գումար մը նուիրել իբր փրկագին, ինչ որ կը հանգանակուի իսկոյն համակիր ժողովուրդէն: 12 օր հազիւ անցած՝ կը վախճանի սակայն Պազըր Մատէնի մօտ, ծեծէն ու պանական երկիւղէն խորապէս ազդուած: Մահէն առաջ, ականատես եղած է աղջկանը եղբրական հոգեվարքին ալ:

Յուսիկ Քահանայ Գալաֆեան.— Ծնած 1868ին, բնիկ, քահանայութենէն առաջ՝ երաժիշտ–ուսուցիչ, եղբայր նշանաւոր հերոս Բեռիի (որ կատաղի կռիւներ մղած է Թուրք բռնակալութեան դէմ, մանաւանդ Ընդհանուր Պատերազմի շրջանին): 1900ին ձեռնադրուած: Այրիացեալ: Տարագրութեան մէջ անհետ, բախտակից գոլով

վերոյիշեալներուն:

Կարնոյ Կաթուղիկ Հայոց պաշտօնէ քաշուած առաջնորդն էր

Կարապետ Գերապայծառ Քչուրեան.— Եղբորը՝ Հ. Սերովբէ Վարդապետի, եղբորորդւոյն՝ Հ. Վահան Վարդապետի եւ ազգականներու հետ ողջամբ կը ժամանէ Սեբաստիա, ուր սակայն տարի մը յետոյ կը վախճանի սրտի կաթուածէ, 21 Օգոստոս 1917ին (հետեւանք՝ տեղի ունեցած նախճիրին Հայ ժողովրդեան վրայ): Ծնած է 22 Յուլիս 1847ին Խոտորջուրի Կրման թաղը: Նախնական ուսումը Կարին ստանալով՝ կ'ուղղուի Սէն Սիւլբիս (Օւլէան), ուր քահանայ կը ձեռնադրուի 1874ին եւ կը դառնայ Կարին: Ստեփան Եպս. Մելքիսեդեկեան երբ կը հրաժարի աթոռէն՝ ծերութեանը պատճառաւ, անոր յաջորդ կը նշանակուի եւ 1911ին կը հրաժարի, նոյն պաշտօնը վիճակուելով

Յովսէփ Գերապայծառ Մելփիսեդեկեանի, Կարնոյ առաջին Հայ Կաթուղիկ եպիսկոպոսին, որ ծնած է 10 Յուլիս 1848ին, անդ: Նախնական կրթութիւնը ստանալէն վերջ, Սէլվեան Եպիսկոպոսէ կը ղրկուի Պոլիս՝ նախագահ Հասունի կղերանոցը որ 1870ի մեծ հրդեհին կը մոխրանայ եւ ինք կը ստիպուի անցնիլ Հոռոմ, մտնելով Բրօքսկանտայի կղերանոցը: «Վարդապետ աստուածաբանութեան» տիտղոսով պսակեալ՝ կը ձեռնադրուի քահանայ եւ կը դառնայ ծնընդավայր, ուր Սէլվեան Եպիսկոպոսի յաջորդած էր արդէն իր հօրեղբորորդին՝ Ստեփան Եպիսկոպոս (1866էն ի վեր), որուն աջ բաղուկը կ'ըլլայ, վրան առնելով կրթական եւ հոգեւոր գործոց մեծ մասը՝ զոր կը շարունակէ մինչեւ 1888: 1892ին կը հրաւիրուի Հոռոմ եւ մեծաւոր կը կարգուի Լեւոնեան կղերանոցի, նաեւ պատրիարքական Ս. Աթոռոյ: 3 տարի վերջ, Պոլիս դարձին, ծայրագոյնութեան տատիճան ընդունելով կ'ուղեւորի հայրենիք, ուր կը վարէ Առաքելական փոխանորդութիւնը 1903-1907, ի բացակայութեան Քչուրեան Եպիսկոպոսի, որուն հրաժարման առթիւ կը կանչուի Հոռոմ եւ կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս Կարնոյ թեմին (22 Հոկտեմբեր 1911): Ներհակ հոսանքներու հետեւանօք պահ մը մեկուսացած ապրելէ վերջ, Հ. Ամրիկեանի հետ համախորհուրդ՝ կը հաստատէ մանչերու դպրոց մը, Վիեննական Միաթարեանց վարչութեան ներքեւ:

Աղէտի նախօրերուն, Յովսէփ Եպիսկոպոս չէ դադրած օգնութիւն

Հայցելէ Գերմանական եւ Աւստրիական հիւպատոստրաններէ, տեղահանութենէ փրկելու յոյսով Բարձր Հայքը: Իրեն եւս կը վիճակուէր իր հօտին հետ մտադուիլը 10 Օգոստոս 1915ին: Երիգայի եւ Կամախու սպանդանոցներէն անցնելով՝ կը ժամանէ Ակն, ուր կեդրոնական կառավարութեան հրամանաւ կը մնայ եւ սպա կը փոխադրուի Մալաթիա: Այդ վերջին աքսորավայրին մէջ կը բոլորէ զրկանքի եւ թշուառութեան տարի մըն ալ, մինչեւ Պոլիս իր վերադարձը 31 Դեկտեմբեր 1919ին եւ քանի մը օր վերջ կը վարակուի թագաւորով: Իր հիւժած կազմն անգոր ըլլալով այլեւս տակալու, ուր ուղեմն կը կնքէ վշտալից կեանքը:

Հ. Օգոստինոս վ. Ամրիկեան, Հ. Յակոբ վ. Քոսեան, Հ. Կիւրեղ վ. Խոշարեան, Հ. Քերովքէ վ. Ջնաոյեան, որոնք Վիեննական Սխիթարեանց վարժարանի ուսուցչախումբը կը կազմէին եւ որոնք, ծայրայեղորէն ընկճեալ, հանդիսատես եղած էին յոգնակուտակ Հայութեան կեղեքումներուն եւ աքսորին, բախտը կ'ունենան անմասնոյ Պոլիս դառնալու 2 Յունուար 1916ին, իրրեւ Աւստրիոյ պաշտպանեալ: Իրենց ընկերացած են քաղաքին «Անարատ Յիւթեան» 9 կուսանք՝ որք են:

Մայր Նեկտարիկէ եւ Քոյրեր Ագապի, Եւփրոսինէ, Կլարա, Թերեզա, Մարգարիտ, Նուկէ, Նաթալի, Եւփիմէ, իրենց սեռակիցներուն ահաւոր խաչակրութեան երանաւէտօրէն անկցորդ:

Պատերազմի ընթացքին, Կարնոյ համաճարակին զոհ գացած են նոյն Ուխտէն 2 երիտասարդ եւ խոստմնալից վարդապետներ, համակաշխոյժ եւ անձնուիրութիւն:

Հ. Թովմաս վ. Կէտիկեան.— Ծնած 13 Սեպտեմբեր 1876ին Կրման (Խոտորջուր), նախնական կրթութիւնը հոն ստանալէ ետք՝ 1893ին կը զրկուի Վիեննա, ուր քահանայ կը ձեռնադրուի 23 Դեկտեմբեր 1900ին: Վարած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի խմբագրութիւնը, թարգմանած է երկու կարեւոր գործեր.— Հայերէն եւ դրացի լեզուներ (Պեդերսըն), Հայ Բղեաշխֆ (Մակարոս): Վախճանած 13 Մայիս 1915ին:

Հ. Վահան վ. Մատիկեան.— Ծնած 7 Մայիս 1868ին, Հայրենակից Հ. Կէտիկեանի: 1884ին կը մտնէ վանք՝ ուր քահանայ կը ձեռնադրուի 25 Դեկտեմբեր 1891ին: 1899էն մինչեւ իր վախճանումը (կարգակիցէն 4 օր վերջ) վարած է կրթական պաշտօններ Այսրն,

Իգմիր, Պոլիս եւ Կարին:

Հ. Հ. Կէտիկեան եւ Մատիկեան 1913ին կրթական առաքելութեամբ Կարին մեկնելով, Աղէտի վաղորդայնին՝ վերաւոր զինուորներ խնամելու հոգը ստանձնած են եւ հիւանդներէ վարակուելով կնքած են իրենց մահկանացուն:

Տեղահանութեան զոհերէն յիշենք 5 վարդապետներ եւս՝ Կարնոյ քաղաքէն, բոլորն ալ տարագրութեան մէջ անհետ:

Հ. Յովսէփ Վ. Քչուրեան.— Ծնած 1837ին Խոտորջուր, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1859ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Արրահամեան.— Ծնած 1848ին Կարին, ուսած Հոռմ (Բրօքսկանտա) եւ ձեռնադրուած 1874ին:

Հ. Իգնատիոս Վ. Զարչեան.— Ծնած 1876ին Կարին, ուսած Հոռմ (Լեւոնեան) եւ ձեռնադրուած 1908ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Զօհրապեան.— Ծնած 1886ին Կարին, ուսած Պէյրութ եւ ձեռնադրուած 1910ին:

Հ. Պօղոս Վ. Զմտոյեան.— Ծնած 1886ին Կարին, ուսած Կ. Պոլիս (Սէն Լուի) եւ ձեռնադրուած 1910ին:

Քաղաքին Աւետարանական Հայոց հովիւներն էին

Վեր. Կ. Յովնան Յ. Սիմանեան.— Ծնած 13 Յունուար 1877ին Ամասիա: Ութ տարու՝ որք մնալով, ուսումը կը ստանայ Մարգուան, Պոլիս եւ Վենետիկ: Հինգ տարի ուսուցիչ ի Վէյրի Քէօփրիւ, նաեւ քարոզիչ, այնուհետեւ աւարտած Մարգուանի Աստուածաբանական Ճեմարանի դասընթացքը: Հեղինակ «Սրտի Անհաւատութիւնը» քարոզչիրքին եւ յօդուածագիր «Աւետարեք»ի՝ կրօնաքարոյական նիւթերու շուրջ: 1907էն ի վեր կը պաշտօնավարէր Կարին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Պատուելի Գրիգոր Ե. Գրբգեաշաբեան.— Ծնած 1866ին Հաճըն, ուսումը ստացած հոն եւ Այնթապի Գօլճըր, նաեւ Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանը: Ծննդավայրը մէկ տարի եւ 1892-1896 Մալաթիա վարած է քարոզչական պաշտօններ: 1895ի ջարդերուն՝ մահէ կ'ազատի եւ քանի մը ամիս կը բանտարկուի: 1896-1898 տարիններուն՝ Մէրսին, 1898-1903 Հաճըն, 1 տարի Ագիդիէ, 3 տարի Նէվ-Շէհիր եւ 5 տարի Աթանօղ շարունակած է հովուական առաքելութիւնը, մինչեւ ընտրուելը քարոզիչ 1 Նոյեմբեր 1912ին, ձեռնադրուելով նոյն եկեղեցւոյն վրայ 22 Յունիս 1913ին: Զարչարանքի

տակ նահատակուած:

«ԿԱՐՆՈՅ ԴԱՇՏ»

Ալեճեւ եւ հարթածաւալ, հիւսիս դին՝ հարաւէն սւելի բարձրադիր, յոյժ արգաւանդ հողերով անհուն տարածութիւն մըն է «Կարնոյ Դաշտ»ը: Գրեթէ մէջտեղէն, արեւելակողմին մօտ, կը տարածուի Շամբ կոչուած եղէգնուտ երկայն ճահիճ մը, որուն մէջ կը մտնէ Եփրատ՝ Տումլի լեռներէն իջնելով եւ ճապաղելով միւս հունէն դուրս կ'ելլէ, խառնուելու համար դէպ արեւմուտք՝ Սարչամայ ջուրին, որով Դաշտը կը բաժնուի երկուքի, հիւսիսային եւ հարաւային:

Կազմենք հիմա այդ նշանաւոր Դաշտին բազմաթիւ Հայ գիւղերուն համայնապատկերը, սրբավայրերու եւ եկեղեցական կորուստներու յիշատակութեամբ: Զարդապատում նօթերը մեծագոյն մասամբ քաղած ենք Մեծ Սպանդէն հրաշքով ճողոպրող Հինձք գիւղացի Ստեփան Ոսկեանէ որ այժմ Պոլիս կը գտնուի: Երէցներէն ոչ մին վերապրող է:

1. Գրգրլ Քիլիսէ, քաղքէն 6 ժամ հեռու՝ հիւսիս-արեւելք, 40 տուն Հայութեամբ: Եկեղեցին Ս. Նշան՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Փիլիպպոս Քահանայ Առաքելեան. — Ծնած 1863ին, ձեռնադրուած 1892ին:

2. Հիմձք (Հրնսիկ), 4 ժամ հեռու, 120 տուն, ջրաղացքով: Բացի Կաթոլիկ Հայոց եկեղեցիէն, Լուսաւորչականներն ալ ունէին Ս. Խաչը: Կը պաշտօնավարէին

Համագասպ Քահանայ Դիմարեան. — Ծնած 1885ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած Կարմիր Վանուց ժողովականութեան վարժարանը, երաժշտութեան մէջ մարզուած Շահմուրատեանէ եւ անձնուիրաբար դաստիարակած իր ծննդավայրին մանկաին: 1909ի ձմրան կ'ուղեւորի Մուշ եւ Ներսէս Եպս. Խարախանեանէ ձեռնադրուելով՝ կը վերադառնայ հայրենիք, նուիրուելու մանուկ կրթական գործին՝ որուն ապացոյցն էր իր կառուցած դպրո-

յր, հակառակ թուրքերու արդեւքին: Եղած է վանապետ Կարմիր Վանուց, շարունակելով հանդերձ ուսուցչութիւնը: Քաղաքէն ստաջ, սկսած է գիւղերու բնակչութեան անգոհանութիւնը՝ 1 Մայիս 1915-ին, երբ Հոյ երիտասարդութիւնը զօրք տարուած էր արդէն: Կէս ժամուան մէջ, իրենց բոյներէն բռնօրէն դուրս հանուելով՝ կ'աքսարուի նախ Օձնի, Զրիմոյ, Թուանջք, Գաւրաղ եւ Հինձք գիւղերու ժողովուրդը, հոյ պտարաստած ստեն, որով՝ առաջին վայրկեանէն տարադրութեան ամենէն ահաւոր պատահար: Քաղցր կ'ըլլայ իրենց բաժին: Անցին, 20 ժանտարմաներու հակոցութեամբ, իրր մեծեղեռն էժակհար, Տ. Համապտաղ իր մենաստանէն կը բերտի գիւղ, Կարմիր Վանուց գոյքերն ու սուտրր լնդրով աւարտուս զօրաց: «Դաշա»ի բոյսր գիւղացիները հաւաքուելով (բնդ սրս եւ ալս երկըր) կը տարուին Էերջան-Մամախաթանի գիծով: Հոյ է որ խժտարար կը նահատակուին հեռուեալ Կաթիլիկ վարդապետները:

2. Ալեխսիանոս Վ. Ալքերտեան. — Ծնած 1854ին, ձեռնադրուած 1880ին եւ

2. Յակոբ Վ. Ալքերտեան. — Ծնած 1870ին, ձեռնադրուած 1903ին (Էղբօրտրդիներ, Էրկութնայ Հինձք գիւղէն):

Տ. Համապտաղ հնարամտութեամբ մը կը յաջողի բախտակից չըլլայ անոնց եւ հասնիլ մինչեւ Փունար Պաշի (Մալաթիա), ուր ինք, Էրիցուհին, գաւառներն ու Չանուր Պապէան բնասնիքները կը վկայուին միահաղոյն, թուրքին անիծակուս եւաթագանին տակ զնելով իրենց փրկերը:

Ոսկիան Բահանայ Զօլագեան. — 36 տարու, բնիկ, աշխարհական տնուամբ Գրիգոր, ուսած Կարմիր Վանք, ուսուցիչ, 1914ին ձեռնադրուած Սմբատ Եպս. Սատտէթեանէ: Գիւղերու բնակչութեան հեռքչուելով՝ նահատակուած է Երզնկայի մօտերը:

3. Կարմիր Վանի, 4 ժամ հեռու, Հինձքի մօտ, նոյն կուտակալութեան մէջ գտնուող Հոյ մենաստաններէն հնագոյնն ու հարստագոյնը՝ փայլուն անցեալով, ունենալով արհեստանոց, գարոց, արօտափայր, դուար, հարիւր խոց, կառուցուած համալոյն քարերով: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, որ ունէր հոյակապ գմբէթ: Զաւն Եպիսկոպոս, Էլլիաթիքմեան Վարդապետէն յետոյ, հիմնադիրը կը սեպուի փանքիս բնծայարանին՝ որ վերջին տարիները տուած է աղ-գին տասնեակներով վարժապետ եւ քահանայացի: Միարան եւ

պաշտօնէութիւն՝ 60, աշակերտք՝ 100, ամբողջովին բնաջինջ՝ վա-
նահայր Տ. Համադոսապի նման (գոր դատած ենք վերելի գիւղին մէջ) :

4. Թուաջ (Դ), 3 ժամ հեռու, 45 տուն Լուստուրշական եւ Կաթնիկ
խառն, եկեղեցին Ս. Ամենափրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Միխայէլ Քահանայ Ղամբարեան.— Ծնած 1851ին, ձեռնադրուած
1873ին: Այրիացեալ:

Կաթնիկ Հայոց հովիւն էր

Հ. Յակոբ Վ. Խաչատուրեան.— Ծնած 1860ին Առինճ գիւղ (Սուշ),
ուսած Կորին եւ ձեռնադրուած 1890ին:

5. Զիրոդ (Սիթավազ) երկուքուկէս ժամ հեռու, 400 տուն, գոտ
հայարնակ, բարեկեցիկ, ուսումնասէնչ ու չէն ժողովուրդով: Պալ-
տոյ «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւն» դպրոցներ բացած էր
հոս, Օձնի, Թուսնջ, Հինձք եւ Դինարիգոմ: Եկեղեցին Ս. Աստու-
ծածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին հետեւեալ չորս երէցները, որոնք
իրենց հօտին հետ տարագրուելով՝ սպաննուած են շարաշար:

Սահակ Քահանայ Էլպէկեան.— Ծնած 1815ին, ձեռնադրուած
1863ին: Այրիացեալ:

Աշոտ Քահանայ Աւետեան.— Ծնած 1868ին, բնիկ, ձեռնադրուած
1894ին: Բազմադպիւն եւ եռանդուն երէց, մեծապէս գնահատուած
հորեւան գիւղերու բնակիչներէն իսկ, երկար տաէն դաստիարակած
տեղւոյն մանկտին, տնգամ քաղաքին Կրօնական Ժողովոյ եւ երկա-
րամեայ տեսուչ Կարմիր Վանուց: Դաշտի գիւղօրէից մէջ հանդանա-
կութիւն կառարելով՝ կրցած էր ապահովել դպրոցին պիւսճէն:
Աքսորի տաէն, ծանօթ ազգայնաց հետ բանար կը գանուէր, ուրկէ
հանուելով՝ բոլորն ալ տարաւուած են Սալաթիոյ սպանդանոց-լեռը:
Ժանտարմաներ 4000ի չափ աշրեր կիներէն կը գտաէն հոն եւ թե-
ւերնին կը կապեն: Առաջին շարքին գլուխն էր Տ. Աշոտ, որ միշտ
իր շուրջինները կը խորախուսէր արի մնալ մահուան հանդէպ, եւ,
անօրինակ յագուստի մը անձնատուր, միաբերան աղօթել կուտար
ամէնուն «Տէր ողորմեա»ն: Իր հուսկ բռնքը կը կազմէ պատարա-
գաւորի սա սրտաւոյց խոտաւանանքը. «Զամենայն մեղս զորս
գործեալ եմ, քանզի մեղայ խորհրդով... սո եղիցի մեղ յարութիւն
եւ քուսութիւն...» եւ ափ մը հոգ կը նետէ բերանը, «Տգնք, գոչե-
լով կեղերջաձայն, ամուր բռնեցէք սրտերնիդ. սա անիժեալ երկրին
հոգէն կու տուէք իրբեւ Հաղորդ»: Քիւրտ խուժանը «Քէշիչ, քէշիչ»

սոնայում՝ կր սկսի քաշքշել տնոր սքեմին քղանցքէն եւ թեզանիքէն զէպի ձոր: Կացինի, մանգաղի ու մահակի գործունէութիւնը կր սկսի տշնուհեաւ: արեւներ կր թափին զեարն, մինչ նահատակուող հա-
ղարտոր Հայերու ազատակներն ու հանդիւնները կր խոսովն ձորին լսութիւնը...: Տ. Աշտաի վկայակից են Կաթողիկ 2 վարդապետներ՝
գորս յիշատակած ենք Կրակիմ գաւառակի մէջ:

Արգար Քահանայ Ընկրլեան.— Ծնած 1859ին, ձեռնադրուած 1894ին:

6. Դիմարիգով, 3 ժամ հեռու, 58 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կր պաշտօնավարէր

Բարրողիմէոս Քահանայ Կոպալեան.— Ծնած 1857ին, ձեռնադրուած 1887ին:

7. Արծաթի, Երեքուկէս ժամ հեռու, Տոււլի լեռանց ստորոտ, Լուսաւորչական Եկեղեցին Ս. Նշան՝ 4 տուն, իսկ Կաթողիկները 60 տուն, Ս. Աստուածածին Եկեղեցիով մը՝ ուր կր պաշտօնավարէին Երկու վարդապետ, նոյնպէս գոհ Մեծ Եղեռնին:

8. Ումուտում կամ Բաղնիք, 4 ժամ հեռու, 90 տուն, Ս. Յակոբ Կեանափոր Եկեղեցիով մը՝ ուր կր պաշտօնավարէին

Բագարատ Քահանայ Իսակեան.— Ծնած 1854ին, ձեռնադրուած 1895ին:

Ամբատ Քահանայ Դարբինեան.— Ծնած 1872ին, ձեռնադրուած 1901ին:

9. Խաչկավանք (Խաչկոյ Վանք), 9 ժամ հեռու, Արծաթիի մօտ, խոտն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 17 տուն, Ե դարէն մնացած համա-
նուն մենաստանով մը (Ս. Խաչ), անհովիւ:

10. Սուրբ Զերմուկ (Դոյ Զերմուկ), մէկուկէս ժամ հեռու, 47 տուն, Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ՝ ուր կր պաշտօնավարէր

Վահրամ Քահանայ Պոսոսեան.— Ծնած 1873ին, ձեռնադրուած 1910ին:

11. Լուսաւորչի Վանք, մէկուկէս ժամ հեռու, Մուտուրկայի մօտ, անթիւներով, կալուածներով, արօաներով ու նախիրով հարուստ՝ վաղեմի մենաստան, համանուն սրբավայրով (նաեւ Ս. Սարգիս), հիմա բնչովին հիմնադատակ: Վանահայրն էր

Նեքսէս Վարդապետ Տէր-Սարգսեան, մականուանեալն «Թօսիկ վարդապետ»: Ծնեալ 1837ին Մուշ, ձեռնադրուած 1868ին, միարուն

Խաչկալանուց: Ութսունամեայ այս ճգնադգեսաց նահապետին այ չխնայուեցաւ թուրանեան անիծապարտ երաշխէպը: Այլեւս քալելու անկարող, բայց աղօթքը շրթունքէն անպակաս, անիկա քաչկոտուելով տարուեցաւ առկփի մը եզերք՝ ուրկէ հայհուհներով վար գլորեցին զինք ոստիկաններ, մինչ իր գլուխը քարէ քար զարնուելով կը ջախջախուէր՝ ուղեղի պոռթկումներով: Մարմինը մնաց անթաղ՝ ամայի ձորին մէջ:

12. Մուտուրկա (Մատուռկայ), 1 ժամ հեռու, 148 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Եզնիկ Քահանայ Տէր-Գեորգեան.— Ծնած 1864ին, բնիկ, կրօնուսոյց, ձեռնադրուած 1888ին: Այրիացեալ: Երկսեռ կարաւանին՝ կամախու թուղայի կատարը բարձրացած օրը, ճամբան երկար եւ անանցանելի կիրճ ըլլալուն, բազմութիւնը կը ճղեն 3 հանգրուանի վրայ: Տ. Եզնիկ որ վերջնոյն մէջ կը գտնուէր, Կարնոյ հրոսներէն Գօրուգնու Միւնիպ եւ Օթուրագնր Շէվգր 200 ոսկի կը պահանջեն իրմէ: Ստանալէ վերջ, ձեռուրները ետեւ կապած, կիներէն քանի մը քայլ հեռացնելով՝ կը գլխատեն զինք եւ մարմինն անթաղ թողլով կը հեռանան:

13. Շխնոց (Շէխքէօյ), 1 ժամ հեռու, 5 տուն, եկեղեցին Ս. Յովհանն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գրիգորիս Քահանայ Օսմեցեան.— Ծնած 1862ին, ձեռնադրուած 1909ին:

14. Կան կամ Կեան, կէս ժամ հեռու՝ արեւմտեան հիւսիսակողմը, բազմամարդ Հայութեամբ (317 տուն), եկեղեցին Ս. Ամենափրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գրեգորիս Քահանայ Արեգեան.— Ծնած 1849ին, ձեռնադրուած 1888ին:

Հմայեակ Քահանայ Արոյեան.— Ծնած 1855ին, ձեռնադրուած 1888ին: Այրիացեալ:

15. Զիֆթիկ (Կակաուիչ), 1 ժամ հեռու, 200 տուն, եկեղեցին Ս. Հրէշտնկապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սահակ Քահանայ Զամաշուրեան.— Ծնած 1832ին, ձեռնադրուած 1868ին:

Պօղոս Քահանայ Տէր-Բարսեղեան.— Ծնած 1844ին, ձեռնադրուած 1878ին: Այրիացեալ:

Խորէն Քահանայ Բարսեղեան.— Ծնած 1862/ին, ձեռնադրուած 1893/ին:

16. Իլիէէ կամ Ըլրեա, 3 ժամ հեռու՝ հիւսիս-արեւմտակողմը, խառն բնակչութեամբ պատմական գիւղ, որ ջերմակներ ալ ունի: Հայերը 66 տուն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով մը՝ ուր կը պաշտօնաւարէր:

Համբարձում Քահանայ Պետրոսեան.— Ծնած 1852/ին, ձեռնադրուած 1891/ին:

17. Կէզ կամ Կէս, մէկուկէս ժամ հեռու, 144 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնաւարէին:

Մինաս Քահանայ Նորագնեան.— Ծնած 1837/ին, ձեռնադրուած 1878/ին: Այրիացեալ:

Թադէոս Քահանայ Մինասեան.— Ծնած 1862/ին, ձեռնադրուած 1909/ին:

18. Գարարզ կամ Ղարարզ (Հայոց երբեմնի Արծն քաղաքը), երկուկէս ժամ հեռու, խառն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 120 տուն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով մը՝ ուր կը պաշտօնաւարէին:

Մամբրէ Քահանայ Սարգիսեան.— Ծնած 1851/ին, ձեռնադրուած 1887/ին: Այրիացեալ:

Ղեւոնդ Քահանայ Մարկոսեան.— Ծնած 1845/ին, ձեռնադրուած 1889/ին:

19. Օճնի (Յովհաննէս Օճնեցիի տնտեսմբ գիւղին մօտիկը կար հին մատուռ մը), 3 ժամ հեռու, 200 տուն, եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ՝ ուր կը պաշտօնաւարէին:

Արիստակէս Քահանայ Սուղուպաբեան.— Ծնած 1860/ին, ձեռնադրուած 1888/ին: «Դաշտ»ի Հայ գիւղօրէից նահապետ 45 երէցներէն էւ 6 վարդապետներէն տուջին զոհը կը հանդիսանայ: Տեղահանութեան նախընթացին, իրոսապետ Ճաֆէր, հրէշային հաճոյքի մը համար, գիւղէն զուրս կը քաշէ եւ րաց անդատանին մէջ կը գնուէ ոչխորի նման, իր սայրտուսը «խանչէր»ին նախափորձը կատարելով...:

Վրթանէս Քահանայ Տէր-Յարութիւնեան.— Ծնած 1862/ին, ձեռնադրուած 1888/ին:

20. Դվնիկ (համանուն գիւղ Մշոյ Դաշտն ալ ունի), ծննդավայր վառվառէ Կոյսին, երկուքուկէս ժամ հեռու, խառն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 80 տուն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով մը, ուր կը պաշ-

ածնադարէին

Վահան Քահանայ Բուշանեան.— *Ծնած* 1858/ին, *ձեռնադրուած* 1898/ին:

Թորգոմ Քահանայ Էհրամեան.— *Ծնած* 1860/ին, *ձեռնադրուած* 1910/ին:

21. Կրիչք *Կամ* Կրիմե՛՛, *Երկուքուկէս ժամ հետու*, *Եկեղեցին Ս. Թադատուր՝ ուր կը պաշտօնաւարէին*

Բառնարաս Քահանայ Խոնեան.— *Ծնած* 1860/ին, *ձեռնադրուած* 1892/ին:

Սուրբէն Քահանայ Զրնկրլեան.— *Ծնած* 1857/ին, *ձեռնադրուած* 1890/ին:

22. Ըղաւձոր (*Ուխտաձոր*), 4 ժամ հետու, 60 տուն, *Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնաւարէր*

Կորիւն Քահանայ Մկրտիչեան.— *Ծնած* 1842/ին, *ձեռնադրուած* 1887/ին:

23. Սալաձոր, *Երեքուկէս ժամ հետու*, 27 տուն, *Եկեղեցին Ս. Սահփաննոս՝ ուր կը պաշտօնաւարէր*

Տիրատուր Քահանայ Սիմոնեան.— *Ծնած* 1876/ին, *ձեռնադրուած* 1911/ին:

24. Ապրիլինաի *Կամ* Էպիլինաի, *Երեքուկէս ժամ հետու*, խառն բնակչութեամբ, *Հայերը՝ 27 տուն, Եկեղեցին Ս. Ասատուածածին, տնհովիտ:*

25. Բլուր, *Երկուքուկէս ժամ հետու*, խառն բնակչութեամբ, *Հայերը՝ 46 տուն (համանուն գիւղ Բարերդ և Պալաւնրդ ալ ունին): Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնաւարէին*

Վահան Քահանայ Պարոնեան *և*

Գագիկ Քահանայ Տէր-Վարդանեան, 35 տարու, 1914/ին *ձեռնադրուած Սմբատ Եպոս. Ստատէթեանէ: Տ. Գաղիկ գիւղին ժողովրդեան հետ տարազրուելով՝ կը հասնի մինչեւ Տէրսիմի մօտ խառն մը, ուր կը բանտարկուի և շարաշար խաշտանդուելէ վերջ կը նահատակուի:*

26. Արշունի *Կամ* Արշէնի (*Արշակունի*), *Երկուքուկէս ժամ հետու*, 34 տուն, *Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնաւարէր*

Մարուգէ Քահանայ Պապեան.— *Ծնած* 1870/ին, *ձեռնադրուած* 1910/ին:

27. Սնկադիւն (*Սնկոյ Ասիջ*), 3 ժամ հետու, 15 տուն, *Եկեղեցին*

Ս. Մինաս¹ ուր կը պաշտօնավարէր

Մամիկոնի Քահանայ Կարապետեան. — Նշած 1871ին, ձեռնադրուած 1911ին :

28. Աւօկիւրալի, Երեքուկէս ժամ հետո, 30 տուն, Եկեղեցին Ս. Սինաս, անհովիտ :

29. Գարս Հասան (Գարս Հասան), 9 ժամ հետո, խառն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 76 տուն, Ս. Աստուածածին Եկեղեցիով ձր, ուր կը պաշտօնավարէր

Զատիկ Քահանայ Մուժիկեան. — Նշած 1872ին, ձեռնադրուած 1911ին :

30. Ճինիա կամ Ճէնիս, 9 ժամ հետո, 74 տուն, Եկեղեցին Ս. Գէորգ¹ ուր կը պաշտօնավարէր

Վարդան Քահանայ Գարբինեան. — Նշած 1849ին, ձեռնադրուած 1879ին : Այբթացեալ :

31. Աշգալ (Համանուն զիւր Աշաղկերտ ալ ունի), 9 ժամ հետո, խառն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 37 տուն, անձամբ եւ անհովիտ :

32. Էօզալէ՛ կամ Եօզալէկ, 6 ժամ հետո, խառն բնակչութեամբ, Հայերը՝ 4 տուն, Եկեղեցին Ս. Թադէոս Բարձրաբնակ, անհովիտ :

33. Նորշէն (Համանուն զիւրեր Սուշ, Թարթուս եւ Գարդան ալ ունին), 4 ժամ հետո, 25 տուն, Եկեղեցին Ս. Յովոր¹ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Տէրաւրեան. — Նշած 1842ին, ձեռնադրուած 1876ին : Այբթացեալ :

34. Թարգունի կամ Արբունի, 4 ժամ հետո, 75 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին¹ ուր կը պաշտօնավարէին

Յարութիւն Քահանայ Դերգեան. — Նշած 1846ին, ձեռնադրուած 1878ին :

Երեմիա Քահանայ Տէր-Պօղոսեան. — Նշած 1862ին, ձեռնադրուած 1892ին :

35. Պատիշէն, Երեքուկէս ժամ հետո, 40 տուն, Եկեղեցին Ս. Գէորգ¹ ուր կը պաշտօնավարէր

Տանատ Քահանայ Քէշիշեան. — Նշած 1867ին, ձեռնադրուած 1891ին :

36. Գեղախոռ, Երեքուկէս ժամ հետո, 45 տուն, Եկեղեցին Ս. Սարգիս¹ ուր կը պաշտօնավարէր

Փառնակ Քահանայ Քէհեանան.— Ծնած 1860ին, ձեռնադրուած 1894ին:

37. Կրննկոց, 3 ժամ հետո, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, անհափա:

38. Գոմք (համանուն գիւղ Բաղէշ եւ Խորբերդ ալ ունին), 3 ժամ հետո, խառն բնակչութեամբ, հայերը՝ 50 տուն, եկեղեցին Ս. Կառապետ՝ սր կը պաշտօնափարէր:

Արիստակէս Քահանայ Պոտոսեան.— Ծնած 1869ին, ձեռնադրուած 1900ին:

39. Թօփալ Չափուշ, խառն բնակչութեամբ, հայերը՝ 35 տուն, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ սր կը պաշտօնափարէր:

Մովսէս Քահանայ Գեորգեան.— Ծնած 1848ին, ձեռնադրուած 1887ին: Այրիացեալ:

40. Երկնիսա, խառն բնակչութեամբ, հայերը՝ 10 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, անհափա:

41. Երկան Մասուր, 20 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ:

42-48. Թիսկիլի՝ 5, Թէվրիսնուր՝ 5, Խէաւմիլիկ՝ 2, Բրբրն (Բերդաշ)՝ 2, Ղուշնի՝ 6, Ղալափա՝ 10, Մէօրտիլիկ՝ 16: Այս 7 գիւղերն անժամ եւ անհափա էին:

Բազմաթիւ էին նոյնպէս այլազգիներու գիւղերը՝ սրոնց ամբողջութիւնը կը կազմէր Օվան, մէկ ծայրէն միւսը թափերափայր՝ ասորի ու տաւրի: Աւելցնենք ի՞նչ ո՞ր ազատած է անոր ստատարաթիւ հայ բնակչութենէն, բայց խեղձը երկուսն սղօթիկներէ, սրունք ցարդ կը դանուին Խորբերդ — Տիգրս նոսկերա — Ակն — Կամախ — Արարկիւր — Մարաթիւ: Տե՛հ ձիւր տուներ, ստանց հաշուելու աղջիկներէն քիչ չառ չափահասներն ալ՝ «հարէմ»ի դարձ ամբողջովին:

Վերոյիշեալ եկեղեցականներէն զատ, կային կարգ մը նորրնձաներ ալ՝ վերջին տարիներուն Կորնայ Ս. Աստճարդէն ձեռնադրուած:

ԹՈՐԹՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Կարնոյ կուսակալութեան մէջ գանուսդ այս գաւառակը կը համապատասխանէ մասամբ Տալոյ Ուազէ գաւառին, մասամբ ալ Բարձր Հալոյ Ճաւղումէ գաւառին: Թորթում բնակարձակ լեռնահովիտ մըն է, ճորտիս օժանդակ թորթումի գետին եզերքները, պոպուկաութեամբը՝ շահմարան Կարնոյ: Ակնապարար տեսարաններովը Ձուխեթիան յիշեցնող այս երկրամասը ձեւացած է բարձունքներէ, գահավիժ անդունդներէ, օձադպար եւ ուղիւնահոս վտակներէ, ծործորներէ ու ջրվճիններէ: Բնութեանապաշտ նախնի Հայութիւնը շէնցուցած էր զայն իր գաւառակերաններով (բերդեր, վանքեր, սրբավայրեր), սրունք քաղաքական անցքերու հաւեանօք տերակ դարձան եւ սրունցով հաղիւթէ կանդուն կը մնան զեւ «Խախու»ի եւ «Էօք» հոյակապ մեկնադասանները: 75 գիւղեր — մեծ մասամբ հայեցի յորջորջումներով — իր ջրջանը կը կազմեն: Յիշենք տառնցով Հայարնակները միայն:

1. Շիփէկ, Կարինէն 6 ժամ հեռու, 50 անուր, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնաւորէր

Յակոբ Քահանայ Քէշիշեան. — Ծնած 1838ին, ձեռնադրուած 1870ին:

2. Նորշէն, 9 ժամ հեռու, գուռ Հայ Կաթողիկ բնակչութեամբ (60 տուն): Գիւղիս երէցն էր

Հ. Ստեփան վ. Գրիգորեան. — Ծնած 1861ին Մօլլա Սիւլէյման գիւղը, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1889ին:

3. Ռապատ, 7 ժամ հեռու, բնակչութիւնը 20 տուն՝ նման Նորշէնի: Իր մօտ կայ աղահանք մը: Երէցն էր

Հ. Մարտիրոս վ. Ղազարեան. — Ծնած 1845ին, հայրենակից Ս. Ստեփանի, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1864ին:

4. Վերին Գիւղ, 12 ժամ հեռու, 23 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնաւորէր

Գիւր Քահանայ Մատուրեան. — Ծնած 1847ին, ձեռնադրուած 1887ին:

Թորթումի այս 4 եկեղեցականներն ալ նահապետի են:

5-12. Խախու, Գառնիկոց, Կոտանց, Վախրիկանս, Խօպլքէկ, Քիսխա, Ապրոնէս, Գորքնը նմանապէս Թորթումի Հայ գիւղերն էին, հիմար րոյտրոյին փճացած:

ԿԻՍԿԻՄ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Գոտտակ՝ Կարնոյ Կուտակայութեան մէջ, 60-աւելն Հաշտթեամբ, իրարմէ հետո 6 թուղերու բաժնուած: — Կիսկիմ, Բրդիկեց, Պապտաարեց, Ճապկուն, Մուրրուշեց եւ Խաչոյեց: Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնաւորէին երկու Բահանայ, նահատակուած:

Կիսկիմի հաշտարնակ գիւղերն էին

1. Կուարաշէն, 87 աւելն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, նոյնպէս երկու Բահանայով, նահատակուած:

2. Նիխախ, 12 աւելն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, մէկ Բահանայով, բախտակից միասնութիւն:

3. Խաւորքուր (Խաւորճուր), Տայոյ աշխարհի տրեւմաւիտքմբ, մէջէն անցնող ծաւառաւոր ընկալքէն ստացած էր անունը: Զուտ Հայ Կաթիկիկ բնակչութեամբ չէն աւան, բաժնուած 7 թուղերու կամ գիւղերու սրտը են: — Խնդաճոր, Սուհեց, Կախմիխուտ, Քեղուտ, Ճիւնապող, Կիսակ եւ Կրման, իւրաքանչիւրն ունենալով իր եկեղեցին (Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ, Ս. Յարութիւն, Ս. Յովհաննէս Կարապետ, Յիսուս Փրկիչ, Ս. Յակոբ եւ Ս. Լուսաւորիչ): Ժողովուրդ՝ շուրջ տասը հազար, հարիւրէն մէկը հազիւ վերապրող տրական սեւր արտապաւստ անճիտութեամբ, իրական սեռէն անհամար ծաղկաւորներ կամային Եփրատ նետուած՝ կրօն ու պատիւ անապարտ արահւրտ համար: Բարեբախտաբար, Աղէական ատաջ հազարի չափ անպաշտ իրիկմարդիկ զարծով Ռուսիա պանդխտած էին, այսօր իրենց երկիրը վերակենդանացնելու պատրաստ, եթէ քաղաքական պայմաններ թոյլատար գտնուին:

Հայաշխարհի անհուն բնակչութեան շերտաւորութեան մէջէն, Խաւորքուրցիք իսկապէս կը բնորոշուին իրենց բարբառով, ամբողջով, տաճիկ բարքերով, ուսումնասենչ ձիրքերով, նամանաւանդ իրենց թուող հայրենասիրութեամբ: Նոյն անպաշտ եւ Վիեննական Ուխտէն բազմաթիւ փարպաւեաններ, սրտեցմէ յիշենք մեծանուն մահաւոյր-բանաւոր Հ. Յակոբոս Տաշեանը, պատերազմի զահ Հ.

Թոմաս Կէտիկեանը, Պոլսոյ «Տայք Միութեան» հիմնադիր Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեանը (որուն խղճամբա պրպտումներուն կը պարտինք Կաթողիկէ Հայոց նահատակ կղերականաց լիակատար անուանացանկը) :

Խոտորջրոյ ժողովրդեան հոգեւոր ու կրթական պէտքերուն սրահանդն ծառայոյ 20 փարգապեաներն էին հաեւեաթները, բոլորն ալ կենտոգրոս՝ շարակաւսւմահերով :

Հ. Մաարէոս վ. Հաւեան.— Ծնած 1868ին, ընիկ, 25 Փետրուար 1891ին քահանայ ձեռնադրուած ի վիկննա: Քանի մը տարի վանքին մէջ պարապելով ուսուցչութեամբ՝ նոյն պաշտօնով կ'աւագուի Պալիս, բայց ծանր հիւանդութիւն մը կը հարկադրէ զինք մեկնելու հայրենիք՝ ուր կ'ապաքինի եւ տյնահաեւ բոլորանուէր կը փարի կրթական-եկեղեցական գործերու, նաեւ գրչի պարապմանց, յաջորդաբար արտադրելով շահեկան երկեր սրբ եւ.— «Մատթէոսի Աւետարան», «Հին աւանդական հէքիաթներ», «Տաղարան հոգեւոր», «Ժողովրդական ստանաւորներ, տառններ եւ տնէճքներ»: Կը թողու անախպ խոտորջրոյ գաւառաւարաւոր, որ մին է թանկագին գանձերէն Հայ բանասիրութեան:

Հ. Յարութիւն վ. Թուրքեան (Սեծաւոր).— Ծնած 1869ին Կիստկ: Նախնական կրթութիւնը տեղւոյն ծխական դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կ'անցնի Փարիզ եւ կը մանէ Սէն Սիւրիսի կղերանոցը: 1894ին ձեռնադրուելով՝ կը գրառայ հայրենիք եւ համբաւաւոր Տ. Կարապետ Քահանայ Ձախտեանի մեծաւորութենէ հրաժարելուն տաթիւ յաջորդ կը կարգուի անոր, պաշտօն՝ զոր արգիւնաւորապէս կը վարէ մինչեւ եղեռնի տարին:

Հ. Յարութիւն վ. Փիրագեան.— Ծնած 1857ին Ճիճապոյ, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1882ին:

Հ. Ստեփան վ. Զափաբեան.— Ծնած 1861ին Ճիճապոյ, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1886ին:

Հ. Յակոբ Քէշիշեան.— Ծնած 1843ին Ճիճապոյ, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1863ին: Քահանայ:

Հ. Յակոբ վ. Մելիքեան.— Ծնած 1846ին Կրման, ուսած Կարին եւ ձեռնադրուած 1872ին:

Հ. Աբանաս վ. Ղազարոսեան.— Ծնած 1882ին Կրման, ուսած Պէյրուէ եւ ձեռնադրուած 1909ին:

Հ. Յարուրիւն Վ. Եանագեան.— Ծնած 1837ին Սուլեննց, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1864ին:

Հ. Ստեփան Վ. Լաչինեան.— Ծնած 1870ին Սուլեննց, ուսած Զմմա և ձեռնադրուած 1903ին:

Հ. Մեսրոպ Վ. Թարմանեան.— Ծնած 1889ին Խնդաձոր, ուսած Զմմա և ձեռնադրուած 1910ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Դարագաշեան.— Ծնած 1862ին Կախմըխուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1886ին:

Հ. Պողոս Վ. Դարագաշեան.— Ծնած 1879ին Կախմըխուտ, ուսած Կ. Պոլիս (Սէն Լուի) և ձեռնադրուած 1904ին:

Հ. Պետրոս Ապագեան.— Ծնած 1847ին Կախմըխուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1870ին: Քահանայ:

Հ. Ամբրոսիոս Վ. Քրիստինեան.— Ծնած 1879ին Քեղուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1903ին:

Հ. Պողոս Վ. Քէօթողլուեան.— Ծնած 1872ին Մոխրկուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1902ին:

Հ. Փրանկիսկոս Վ. Նանեան.— Ծնած 1887ին Խնդաձոր, ուսած Պէյրուս և ձեռնադրուած 1910ին:

Հ. Ստեփան Վ. Արոգեան.— Ծնած 1847ին Մոխրկուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1871ին:

Հ. Պետրոս Ռեհանեան.— Ծնած 1839ին Մոխրկուտ, ուսած Ռուսիա և ձեռնադրուած 1864ին: Քահանայ:

Հ. Վարդան Ղազարեան.— Ծնած 1846ին Սուլեննց, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1872ին: Քահանայ:

Հ. Աւետիս Վ. Զինակիրեան.— Ծնած 1881ին Քեղուտ, ուսած Կարին և ձեռնադրուած 1905ին:

4. Կարմրիկ կամ Կարմիրք, Սպերի հիւսիս դիւն և Ճորոխի աջակողմը, զուտ Հայ Կաթողիկոսական ժողովուրդ (150 տուն), 1897ի տարւան մեծ հրդեհէն վերաշինուած: Եկեղեցիները Ս. Յովսէփ և Ս. Աստուածածին, իսկ զիւղէն դուրս 5 մատուռ՝ ուխտատեղի: Ժողովուրդին հոգեւոր պաշտամանց ու կրթական պէտքերուն ծառայող երէցներն էին հեռեւեալները, չորսն ալ բնիկ, մարտիրոսացած՝ տարտղութեան ուղիներուն վրայ:

Հ. Յովհաննէս Վ. Ապտալեան.— Ծնած 1846ին, ուսած Վենետիկ, ապա Կարին և ձեռնադրուած 1873ին:

Հ. Կարապետ վ. վարդանեան. — Նշում 1862ին, ուսում Կարին և ձեռնադրուած 1885ին:

Հ. Յակոբ վ. Յովսէփեան. — Նշում 1863ին, ուսում Կարին և ձեռնադրուած 1889ին:

Հ. Յովսէփ վ. Ներսէսեան. — Նշում 1866ին, ուսում Կարին և ձեռնադրուած 1889ին:

Ասոնցմէ Երկուքը վկայակից են ձրթողցի Տ. Աշոտ Քէնյ. Աւետիսեանի, Մալաթիոյ սղանդանոց լեռը:

Ծ. Կապան Պաշի, Նոյնպէս գտաւ Հայ Կաթողիկէ բնակչութեամբ զիւր, բախտակից վերսիլիշեալ վայրերուն:

ԲԱՍԵՆ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Այս գաւառակը — հին Բասեանի՝ տահմանունէն ածանց — կը համարատարտանէ նախնեաց «Հանունիք»ի, և է շտեմարան Կարնոյ, Երասխի բնիմացքով Երկուքի բաժնուած. — վերին Բասեն (որ տանօք «Վանանց» գաւառն էր Հայոց) և Սաորին Բասեն, միտարին՝ «Բասենիկը» կոչուած ալլազգիներէ: Առաջինն բնդարձակածաւալ զիւր գաշտադեաին մըն է (ծառագուրկ բլրադուն՝ Անվալտ իսկ կոչուած), վերջինը՝ լեռնահովիտ:

Տեղւոյն տառջնորդն էր

Կորին վարդապետ Սրապեան. — Նշում 1877ին, բնիկ, միտարան Սոյ Ս. Կարապետի վանուց, Յ. Խոստեղեան սրբադանէ Աղթամար ձեռնադրուած 1902ին, Կամբատա վարդապետի և Կ. Լուսարարեան վարդապետի օծակից, վարած հովիտական ալլաւայ սղանդաններ (տառջնորդական փոխանորդութիւնները Աղերդի, Աղերի, Ալիփանի ու Պէրիկի):

Աղէտի օրերուն, կաղանկաւալ, նախ Կարին կը փոխադրուի, յետոյ տեղւոյն տառջնորդ Սմբատ Եղս. Ստառլիկեանի հետ կը նահատակուի Երզնկայի հոգեւորաբար, նմանը՝ մի միայն թուրանեան իւղճմրտանքին յատուկ անդթութեամբ մը, որուն եղերատարուս սղարագաները նկարագրած ենք:

Հայ Կաթայիկ հասարակութիւնն ալ կ'սննենայ իր եկեղեցական զոհերը, յանձին

Հ. Նեբրէս Սուբիասեանի (քահանայ), որ չմիայն Տաճկին անի-
ծակաւեալագոյնն է: Մնած էր 1861ին Տէլի Պապա, ուսած Կորին եւ
ձեռնադրուած 1890ին: Կր պաշտօնավարէր իր ծննդավայրին մէջ:

Ստորին Բասենի գիւղօրէից Հայ ժողովուրդը Ռուս տառջին ար-
շաւանքին՝ կ'ազատի եւ կ'ապաստանի Կովկաս: Կր տարապրտի Վե-
րին Բասենի հեռեւեալ գիւղերու Հայութիւնը միայն:

1-7. Հասան Գալէ (Եկեղեցին Ս. Ամենափրկիչ), Հերբեւ (Եկեղե-
ցին Ս. Աստուածածին), Էգէպաա (Պատիճմանէն 1 ժամ հեռու),
Թորդան (Հերթեւի արեւելակողմը, Եկեղեցին Ս. Սարգիս: Համա-
նուն գիւղ Քէմախ ալ ունի), Ոգումի կամ Ուկումի (մօտէր «Ս. Աս-
տածածին»), Պաաիքվան կամ Պաւովան եւ Ավար (որ «Ազրերա-
կանց գաշա» մէջ պատմական գիւղ մըն է, Հասան Գալէի հարաւ
գին): Ոգումիի մօտ է՝ Ծիրանի լեռան կողին վրայ՝ Բասենի «Ս.
Յովհաննու վանք»ն որ կը ցուցուի Հայ մատենագիր Գրիգոր Մա-
ղիսարտի գերեզմանը: Հասան Գալէի երէցը նախառակում է Քէ-
մախէն անցին, Մարեղի լեռանց ճամբուն վրայ:

Վերին Բասենի գիւղերէն կայ

8. Գումաճորն ալ՝ որուն Ահաարանական Հայոց հովիւն էր

Վեր. Թաղէոս Ղուկասեան.— Մնած 1865ին Բասենի Թաափերէն
գիւղը: Նախնական կրթութիւնը կ'ստանայ Կարնոյ Ամերիկեան վար-
ժարանը. յետոյ հեռեւեալ Խարբերդի Եփրատ Գօլէճի եւ Աստուա-
ծարանական Հեմարանի գաղանթացքներուն՝ ուսումնաւարտ կ'ելլէ
եւ պարբերաբար կը պաշտօնավարէ Երզնկա, Քէմախ, Բագառիճ,
Խնուսի բերդ, Հարամիկ, Չկիլիմէ եւ հունկ ուրեմն՝ Գումաճոր:
Երիցուհոյն՝ Ծիածանի եւ 5 զտակներուն հետ կը նախառակուի
տարապրտիկեան ճամբուն վրայ: Կ'ազատի միայն Արմենուհի
գուտարը, որ ամերիկացի Տօքթոր Քէյսի քով կ'աշխատէր:

✦ ՍՊԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Փառասով Կարնոյ կուսակալութեան, Հորտիսի եպերք, սնննալով
Ս. Գէորգ Եկեղեցի եւ Ս. Յովհաննու վանքը: Հայ բնակչութիւն

64 տուն: Շրջակայ 20 հայաբնակ գիւղերն են հետեւեալները, իւրաքանչիւրը մէկ մէկ սրբափայրով: Աստուծոյ մէջ պաշտամունք կատարող բոլոր երէցները մարտիրոսացմամբ կնքած են իրենց մահկանացուն:

1-19. Ժիպոտ (Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Այգեճոք (9 տուն, Եկեղեցին Ս. Ամենափրկիչ. համանուն գիւղ Օլթի եւ Խիզան ալ ունին), Ջրանկոյս (20 տուն), Կաժ (20 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Մասանց (47 տուն, Եկեղեցին Ս. Սարգիս), Թշածոք (13 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յովհաննէս փոք), Վարիզոնց (25 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Մեղերէկ (32 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Խովաղբիւր (40 տուն, Եկեղեցին Ս. Նշան), Հողիկ (7 տուն, Եկեղեցին Ս. Յակոբ), Չիփսի (54 տուն), Նիշէն (47 տուն, Եկեղեցին Ս. Գէորգ), Ժիկնաջուր կամ Զկնաջուր (37 տուն, Եկեղեցին Ս. Փրկիչ), Հունուտ (45 տուն, Եկեղեցին Ս. Գէորգ), Ժուրակեց (Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ), Տրզանց (Եկեղեցին Ս. Փրկիչ), Շէրիստանց (18 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Վարդիկ կամ Քեօզ (Եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Օձուտ (1 մասուն):

Սպերի փանուց մէջ թաղուած է — ըստ աւանդութեան — Յովհաննէս Սկրտչի ճկոյթը, ձիկնաջուրէն 1 ժամ հեռու՝ Ս. Յովհաննէս ուխտաւորին՝ անոր բոյթ մատր, իսկ մտանեմատր՝ Համէնի «Խաչիկ Հայր» մենաստանը:

ԵՐԶՆԿԱ

Բարձր Հայոց 8 գաւառներէն Եկեղեաց գլխաւոր քաղաքն է այս (Եկեղեանք առճմանունէն ածանց), զոր ընդերկրեայ հին ու նոր ստատնութիւնք եւ տշխարհակալներու անվերջ արշաւանքներ պատմական դարձուցած են այլեւս: Կը գտնուի արեւմեան գին Կարնոյ, նաեւ այն ձուածեւ գեղեցիկ Դաշտին որ երբեմնի Եկեղեաց Գաւառն էր, ուր՝ հեթանոսական դարերուն՝ Անահիտի պաշտամունք տեղի կ'ունենային, եւ որ յետոյ Հայ Ազգին քրիստոնէութեան հիմնադրին՝ Ս. Լուսաւորչի, որդիներուն ու թոռանց նուիրական հանգրստափայրը պիտի դառնար: Կը կոչուի նաեւ Երիզա, Քրիստոսէ առաջ «Երէզ» անուամբ քաղաքաւան մը ըլլալուն: Իր վերջին կոչումը

Երզնկա կամ Երզնկայ կը ստուգարանուի իբր «եզին կայք», խոտա-
ւէտ ու ջրարբի մարդերուն համար: Տաճկերէն էրզինճաճը ձայնափո-
խումն է լոկ իր հայեցի յորջորջման, Յուստիանուպոլիսն ալ՝ Յուս-
տիանոս Կայսեր, որ զայն վերակառուցած էր: Ծանդավայր Յով-
հաննէս Պլուզ մեր մեծանունն բանասէրին: 1314ին հոն գլխատուե-
ցան 3 փրանկիսկեան կրօնաւորներ (Մոնալտոս Անքոնացի, Փրան-
կիսկոս եւ Անտոնիոս), մահմետականաց մէջ համարձակ զԳրիստոս
քարոզելուն ի պատիժ: Անոնց հոգածու Հայ քահանան քաղաքին
մէջ մերկ չըջագայուած է՝ ծաղրուելով ու ծաղկուելով, գլխուն կապ-
ուած՝ նահատակներէն միոյն կառափը...: Համբիտեան ջարդերուն,
Երզնկա ալ իր զոհերը տուած է, իսկ Թալէաթեան ջարդերուն՝ իր
ամբողջ Հայութիւնը: Անատոլուի մէջ առածի կարգ սնցած է Երզն-
կայի կտաւը՝ զոր կը հինուն տեղացիք. «Էրզինճանըն պէզի, Պայ-
պուրթըն գըզը, Քէմախըն թուզու». յիշեցինք զայն՝ իբր բարացու-
ցական պատկեր Թուրքին, որ գաւառի խորոտիկ մեր քոյրերուն
պատիւը գոցնայ միայն կ'անդաճէր...:

Էնվէր — Տաճկաց այդ չարափոխեալ Նաբուլէօնը — 1914 տարւոյ
Դեկտեմբերին՝ Սարը Ղամիշ առած իր շունչը, դիմադրութիւն կազ-
մակերպելու համար նոյ՛ք ճակտին վրայ։ Նահանջին, դառնացան
սրտով երբ քաղաքս կը հասնէր, Հայեր՝ Բէմախի առաջնորդ Մել-
քիսեդեկ Վրգ․ Հովիւեանի հետ փութացին պատուով դիմաւորել
գարշելին, բայց յուսախար եղան՝ իրենց հանդէպ ամենապաղ վե-
րաբերումը նշմարելով եւ նախազգուշով մանաւանդ իրենց գլխուն
պայթելիք աղէտը, հետեւանք՝ օսմանհան այդ կորակոր պարտու-
թեան։

Հայալինջ հրահանգները կը շանթէին Կեղրոնէն եւ Հորիզոնը կը միմեծէր երթալով: 10 Մայիս 1915ին կը սկսի գէնքերու հաւաքումը: Եկեղեցական, մտաւորական եւ առեւտրական դասակարգերէ 120 հոգի կը նետուին րանտ եւ կ'ենթարկուին չարչարալից հարցաքննութեանց: Շաբաթ մը ետք սքաոր դէպի Բաբերդ, ճամբան ոչ մէկերնին ողջ մնալով: Հայ զինուորներն ալ տարապարհակ վարուելէ վերջ՝ խժօրէն սպաննուած են եւ Եփրատ նետուած: Բեհեմք քաղաքին սրիւնարդու կառավարիչ Մէմտուհը (որ, ի մէջ այլոց, Կարնոյ եւ Բասենի առաջնորդներուն մահաւմճիւր գործադրեց), ռստիկանապետ Հա-

շիմբ, Մանիսը, Էնգանը Մէհմէտը, «ժամատարմա գոմանտանի» Մէհմէտը, նաեւ տեղւոյն «մէպուս» Հալէքը, և զեռ տշնքանն ուրիշներ, որոնք տատուածացուցին Ոճիրն ու Նախճիրը, սիրելի գտանալու համար օրուան կոտորաբաժանն: Իսկ ջարդարարներուն գլխաւորն է Օրէլնի Հաֆրը՝ որ իր պատիժը կրեց, Պոլիս կախուելով:

Մայիս 18ին կոպտուտ Հոյ տուներէ: Ինք օր վերջ կը սկսի աքսորի մեծ կարտանը: Եփրատի եզերք՝ բռնաբարում, տուտանդում և սրածուլիւն: Ամէն հասակէ ու գտակէ եղիւլի թափօր մը կեղեկութիւն ու կոտորակութիւնով՝ կը շարունակէ իր խաշակութիւնը, ճապողելու համար Կամախու, Ակնայ, Կիւմիշ Մաալնի և Խարբերդի ահաւոր ճամբաներուն վրայ: Տիգրանակերտ տանող զիծին սուլուքիւմը, սյրերը կը գտաւին ու կը սպաննուին: Այնուհետեւ մէկ-տասներորդը կը մնայ Հայուհիներէ, իսկ մանկանց մեծամասնութիւնը կը ճակատադրուի իսլամանալու: Կրկին ճանապարհ, Ալվէրէկ, Գարա Քէօբրի, Ուրֆա, այն պահուն՝ ուր Արաւազդ վարդապետ իր ընկերներուն հետ կը նահատակուէր Եղեփոյ կոտորուիչ Հաւան Պալիզի հրամանաւ: Հոյ կը որ գործեալ կը ժամանկին ուրիշ տեղերէ քշուող բնաւնիքներ, շտաբ բրածեծ և սուխնահար իշալու համար: Նշանակելի են մանաւանդ նոյն Մէմաուիին սիրագործութիւնները: Ինք կը որ ի Մամաթախուն-Դերջան՝ 500 Հոյ սոյաք հաւաքելով՝ փառ մը փորել տուտ և սղջ սղջ թաղել տուտ գանսնք: Ջարդէն վերջն ալ բնաւնեկան ճաշ մը սարքեց զխակներով առի յեփրատի ափունքին, փայելելու համար նախճիրի այդ ներսնեանն տեսարանը: Իսկ Հալլի օր մը երբ կոտորով Կամախու իր սպարանքը կ'երթար, գեաւորը խճոցում մը կը նշմարէ 700 ծնողագործի մանուկներ կ'ին՝ ձայն ձայնի տուած՝ օղնութիւն և ապաւն մուրալով երկինքներէն: Հալլի կը զիմայ վրանին և նոյնհետայն գետամայն կ'ընէ գանսնք...:

Օսմանեան բանակի ծառայութեան մէջ գանուելով հանգերձ, երգնկա սպաննուած ևն տաղանդաւոր տկնարոյժ Ալքիլեան Սարգիս, բժիշկներ՝ իզմիթցի Գալաֆեան Վահան, և զսկիալցի Եսրմալեան Մինաս և Նշան Աճէմեան, երգնկալցի Սիսաք Պապոստատեան, սղսեցի անասնարոյժ Ամրաս, կարնեցի տառամարոյժ Սիրտիշ Ալ-սլէրիլեան և արարկիրցի Լ. Եկմեան:

Երզնկայի եկեղեցական զոհերուն վերեւ պիտի դասաւորենք այն ժառֳպունն ու սրտոտ Արմաշականը, որ Սարսափի նախօրերուն՝ ինքնաբերանոր պատրաստակամութիւն յայտնեց Պրուսայի հովուութիւնը թողոյժ տւելի ծանր պաշտօն մը ստանձնելու — թեմիս առաջնորդութիւնը — եւ որ ինկաւ պարտականութեան ճամբուն վրայ, Առաջին Զոհի դառնալով դաւաճի Հայ կղերական դասէն: Յառաջ բերենք այդ անձնուրաց հովիւին կեանքն ու գործունէութիւնը, վերջին եղերակուտակ անցքերով՝ որոնք բնոյթն ունին մասամբ քօյումերկելու թուրք սճրապարտ կառավարութեան մատչելութիւնն ու գործերակերպը Հայ Կղերին հանդէպ:

Սահակ Ծ. Վարդապետ Օտապաշեան. — Ծնած է 25 Յունիս 1875ին Սեբաստիա, աշխարհական անուամբ Դերափէլ, եղբայր՝ Սեբաստիոյ Մայր Եկեղեցւոյ երէցներէն Տ. Թէոփիլէի, որ իր պատուական հարսգատէն 6 տմիս վերջ մարտիրոսացաւ ի Գանլը Տէրէ (Սալաթիա): Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրին Արամեան նախակրթարանը: 1897ին Յուլիսին Արմաշու զպրեմանքը կը մանկ եւ 30 Օգոստոս 1898ին կը գգնուէ կուսակրօնութեան վերաբերուն, ստանալով սարկաւազութեան ստաիճանը Մալաթիա Ս. Պատրիարքէն ի Բերա: Վարդապետ կը ձեռնադրուի իր մեծանուն դասախարակ Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ 20 Մայիս 1901ին, Արմաշու տաճարը: Անձնական քարտուղար Պատրիարքարանի: Ղալաթիոյ Կեդրոնականը եւ Բերայի «Նոր Դպրոց»ը կը դասաւանդէ Հայ մատենագրութիւնն ու կրօն 1901-1902: Փոխանորդ եւ վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ Սեբաստիոյ 1902-1905, տեղապահ Ամասիոյ-Մարգուանի 1905 Հոկտ. 1908 Յուլիս, առաջնորդ Ճանիկի 1908 Յուլիս — 1911 Մայիս, առաջնորդ Պրուսայի 1912 Մայիսէն 1914ի վերջերը, երբ Ընդհանուր Պատերազմը ծագած էր եւ սեւ ամպեր մթնադնելու վրայ էին արգէն Անտաղիոյ Հայութեան հորիզոնը: 20 Յունիս 1910ին ծայրագոյնութեան տաիճան ստացած է Եղիշէ Արքեպիսկոպոսէ Պէօլիս Տէրէի եկեղեցին, վարդապետական լոնջախաչ ընդունած Խրիմեան Հայրիկէ՝ 5 Յունուար 1907ին: Սեբաստիա Գաւառական Վարչութեան անդամակցած, նաեւ Ամասիա՝ 1905, Ապրիլ-Հոկտեմբեր: 1909 Յունիսին ըննիչ զրկուած Սինոպ:

Իր բեմբոստացի ու գրադէտի ձիրքերէն գտաւ, ցոյց տուած է վարչական կորով եւ աշխատանք, որոնց մէջ չթերացաւ երբեք եւ որոնք

եպիսկոպոսական վկայականի արժանացուցին զինք, թէեւ Սահակ Հայր Սուրբ այդ արդար փառքը չողջունած փակեց աչքերը: Ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանած է Տօքթոր Ն. Տաղաւարեանի (նոյնպէս նահատակ) Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը: Իսկ «Հայ Եկեղեցւոյ քարոզչականը» Սահակ Վարդապետի թէզը եղած է՝ հրատարակուած «Լոյս»ի մէջ: Ունի պատմական, բանասիրական եւ ընկերային նիւթերու շուրջ յօդուածներ «Բիւզանդիոն»ի, «Սուրհանդակ»ի, «Բիւրակն»ի մէջ: Պատկաւոր՝ Թաւշանճեան քարոզամբոցումէն:

Կ'արտագրենք հոս Գարագոջ Պօղոս Եպիսկոպոսի եւ Գէորգ Դ.ի յիշատակին նուիրուած իր գրութենէն հատուած մը, ուր ընդ ազատ կը փայլի իր տեսլականը՝ մեծանուն այդ եկեղեցականներուն ձգտող.

«Մտադրած այդ երկուքին ալ գերեզմաններուն՝ այն խորունկ հիացումով որ կը լեցնէ հոգիս, կը՛ղգամ թէ իրապէս երանելիներ են անոնք իրենց անխառն համոզումներուն եւ զօրաւոր հաւատքին մէջ, առանց որոնց մարդ չի կրնար նպատակէտը ողջունել եւ արդարանալ մանաւանդ այն չափազանցութիւններէն՝ զորս նախապաշարում կամ կեղծիք պիտի որակէ գուցէ արդիական ըմբռնումը»:

Պատերազմի սկզբնաւորութիւնը եղեր էր. Անատոլուի Հայոց վիճակը կը ծանրանար: Երկու թեմ միայն անգլուխ էին, Սեբաստիան ու Երզնկան: Առաջինը յանձանձեց Գնէլ Եպս. Գալէմքեարեան, իսկ վերջնոյն համար պոլսեբնակ ոչ մէկ եկեղեցական յանձնառու եղաւ, գաւառի անապահովութեան պատճառաւ, բացի Սահակ Վարդապետէ, որ Պրուսայի առաջնորդութիւնը փոխանցելով Պարզեւ Վարդապետի՝ ճամբայ ելաւ Գնէլ Եպիսկոպոսի հետ: Երկուքնին մէկ՝ անքոյթ հասան մինչեւ Սեբաստիա: Քանի մը օր յետոյ, 15-25 Դեկտեմբեր 1914, Ուրբաթ առաւ, Սահակ Վարդապետ հոնկէ մեկնեցաւ դէպ Երզնկա: Իր մեկնումէն առաջ, Մուսմէր բանտէն կանչած էր յայտնի ռճրագործ զառացի Նուրիի տղան Մահիրը, գործելիք սպաննութեան մը ի վարձ՝ իր պատիժին ներուած ըլլալը հաղորդելով անոր: Քիւրթիւկ օղլու Հիւսէյին եւ երեք սրիկաներ կը կարգուին մեղսակից: Վարդապետը ճամբան կ'օթեաւ ի Հաֆիկ գաւառակին պատկանող Թոտորակ անուն հայաբնակ գիւղը՝ Դարբինեան Բարսեղի ագարակը, իսկ Զառայի մէջ՝ Արապեանց բնակարանը: Ի դէպ է կրկնել հոս արեւելեան ծանօթ առածը. «Ջուրը կը քնանայ, թշնամին չի քնանար»: Առաջնորդին չուն լրտեսուած է արդէն: Վե-

լոյիշեալ 5 դաւադիրներուն կ'ընկերանայ վերջէն զառացի Եիւզպա-
շը օղլու Ալի, ու խումբը կատարեալ կ'ըլլայ: Հինգշաբթի երեկո-
յին (31 Դեկտեմբեր), Սու Շէհիրէն անդին, «Զօպան Թէքքէսի»
կոչուած վայրը, պողոտային վրայ, կառքին մէջ նստած դիրքով՝
գնդակահար կը սպաննուի Սահակ Վարդապետ, Առաքել անուն զա-
ռացի իր Հայ կառապանին հետ, այդ հինգ դարանակալ հրոսնե-
րուն կողմէ: Գիշերն ի բուն մարմինը կը մնայ կառքին մէջ. յաջորդ
օր միայն գոյժը կ'իմացուի մերձակայ Աղուանիս գիւղէն՝ որուն
Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն հովանիին տակ կ'ամփոփուի տարաբախտ
Հայր Սուրբը, չտեսնելով իր նոր հօտին բնաջնջումը՝ որ պիտի
սկսէր իր նահատակութենէն 5ամիս վերջ...:

Դէմի Կիրակին, Սեբաստիոյ Մայր Եկեղեցին գաղտնի հոգեհան-
գիստ կը կատարուի, ժողովրդեան լուռ հեծկլտութենքներուն մէջ: Ինչ
օրեր. մէկ կողմ բողոքի արդար արտայայտութիւնը, աղօթք, սուգ
եւ արտասովք իսկ զլացուած էին իր ճգնաժամն ապրող Տաճկահա-
յուն:

Ոճիրը գողութեան արդիւնք չէր, վասնզի սպանիչները ոչինչ էին
յաւիշտակած գոհին դրամէն ու գոյքերէն (որոնք յետոյ յանձնուե-
ցան սեբաստաբնակ Օտապաշեան Տիրամօր), այլ միայն դանակով
կտրած հանած էին վարդապետին յուշատետրի ու թղթապանակի ներ-
քին գրպանը՝ պարունակութեամբը միասին: Սեբաստիա փոխադ-
րուած զգեցտենքով քննութենէն տեսնուեցաւ որ հազած մուշտակին
վրայ՝ յառաջամասերէն ու կողամասերէն՝ հրացանի գնդակի 7 խո-
շոր ծակեր բացուած կային: Դիտելի է որ այս ոճիրէն 2 շաբաթ
վերջ Սեբաստիա կը հասնէր էնվէր, որ, Սարը Ղամիշի «Ալլահ էք-
պէր» լերան վրայ ահեղ պարտութիւն մը կրելէ յետոյ՝ մուկեգին կը
վերադառնար, միեւնոյն ոճրավայրէն անցնելով իր գերմանասոյր
ինքնաշարժով: Քստմնելի եղեռնը գործադրուած վայրկեանէն մին-
չեւ գիշեր՝ երթուղարձն արգիլուած էր հասարակ ճամբորդներու:
Մուամմէրի թիկնապահ յիսնապետ Ճելալ եւ արիւնկզակ արքանեակ
Մահիր նոյն օր տեսնուեր են այդ կողմերը: Իսկ Աղուանիս գիւղի
«միւտիր»ը (գործին էութեան անգիտակ), մարդասպանները հետա-
պնդել կուտայ եւ կը յաջողի գտնել անոնց հետքը. բայց Մուամմէր
կ'ազդարարէ անոր՝ վեր չելլել կօշիկէն...: Այսպէս, Կեդրոնի հրա-
մանն էր որ կը գործադրուէր՝ իր Ազգէն սիրուած հոգեւորականի մը

վրայ, անոր գրպանէն դադոնի վաւերաթուղթեր(?) ձեռք ձգելու յոյսով, վասնզի նոյն միջոցներուն Իթիհատի դիւային համոզումն այն էր թէ Պոլսոյ Պատրիարքնիս «առաջնորդ»ի դիմակին տակ՝ կրօնաւորներ հոսկէ բանազնաց կ'ուղարկէր գաւառ, Հայութիւնը յետփոխելու համար!!!

Քաղաքին Հայ բնակչութիւնն էր 2,020 տուն (13,100 անձ), առանց հաշուելու շրջակայ 40 հայաբնակ գիւղերը (համապատասխան 1,500 տնէր), լի բազմաթիւ ուխտավայրերով ու զարաւոր մենաստաններով: Երզնկացի Տիկին Թագուհի Թորոսեան (այժմ Սկիւտարի գաղթականաց կայանը) որ մինչեւ Տէր Զօր չափած է իր պղտիկներով եւ հոն Մեծ Զարդէն ազատած՝ Մատնի-Կաթուղի ժողէֆ Թօթէլի քով իրր ազախին պահուած ըլլալուն, կը պատմէ մեզ թէ ամբողջ քաղաքէն 10 տուն հագիւ վերապրող կայ:

1874ի ժամէն ետք որ հիմնադրուած ըրաւ ամէն շէնք, կառուցուեցան Ս. Նշան, Ս. Երրորդութիւն, Ս. Սարգիս եւ Ս. Փրկիչ եկեղեցիները, մերձակայքն ունենալով 10 փանքեր, բոլորն ալ հիմա ամայացած ու պղծուած՝ տաճարակապուտ խուժանին թաթերուն տակ: Վերոյիշեալ 4 եկեղեցիներուն մէջ կը պաշտօնավարէին իմր Բախմալ, բոլորն ալ մարտիրոսացած: 18 Մայիս 1918ին, կառավարութիւնը համրայ կը հանէ զիրենք՝ քաղաքին 7-8 տկանաւոր բնասանիւններուն միացուցած (Տէր-Ստեփանեանք, Տօթթոր Տիգրան Փափաղեանք, Խ. Զուլճեանք, Հաճի Պապ Փափաղեանք եւայլն), Ակնայ գիծով զկալի Խարբերդ, հոնկէ ալ Տիգրանակերտ. այնուհետեւ ոչ մէկ յարամբողջ կարաւանէն:

Զահեկն յիշենք զեռ ուսուցիչներ՝ խարբերդցի Գէորգ Զուլումեան եւ վարժուհի կիւնը, Գրիգոր եւ Կարապետ Նարինջեան, Հմ. Սնուցականեան, Նշան Ոսկերիչեան, Օր. Վարդենի Հալլաճեան եւ Տիկին Զուլումեան, ազգային գործիչներ՝ Գեղամ Սահակեան, Արամ Արապեան, փաստաբաններ՝ Գէորգ Ժամկոչեան եւ Գարրիկ Նազդաշէան, պեղապորձ Աբգար Բարսեղեան, Քաղաքական ժողովի անդամներէն՝ Յովհաննէս Վարդապետեան եւ Յարութիւն Լեփեան (վերջնայ սրդին Արտաշէս՝ Խալիաի եւ Քիւրա Պաքոյի շնորհիւ ապաստանած է Տէրաթ, այժմ Պոլիս. իրմէ քաղեցինք այս ցանկը):

Ս. Ներսիս երկցներն էին

Վարդան Ս. Փսիսուսյ Զոհրեան. — Ծնած 22 Փետրուար 1850ին Կողկվերկի (Դերջան), աշխարհական անուամբ նալն, ուսած սնդ, ուսուցիչ, 25 Փետրուար 1879ին ձեռնադրուած Զորավան Եպս. Վեհապետեանէ՝ ծննդաժայռին եկեղեցւոյն վրայ Վեհաւարի հան քահանայապետեմէլ ետք, 1881ին, Փետրուար երբ Հայ ժողովուրդին հոգեւոր բնորոշակը կը սկսին, գիտամ կը կրտսրէ երգչեպի Աստղնորդ Հմեշեակ Արքայանի, իր վրայ հրաւիրելով հարստահարիչներուն դաշնակիւր, կ'ապրտտանի քաղաքին Ս. Ներսիս Հայրապետի մեծ ստանը՝ վանապետութեան պաշտանով: 1888ին տէրութեցի Փետրուար նալն վանքին վրայ կը յարձակին ու կը կողպտեն զոյն, եւ Տ. Վարդան քաղաք կ'սնէ շունչը: Անգամակցած է Պատանեան ու կրտնական ժողովոյ, աստղնորդական փոխանորդ 1895էն զվերջ, իսկ 1895ի Զարգէն սկսեալ մինչեւ Սահմանադրութեան հաշակում՝ բանաի հովիւ: Իր պատրաստած ազգադրական մէկ ուսումնասիրութիւնը հրոյ ճարակ եղած է՝ Համբանն սէմիի խաղարկութեանց օրերուն: Այլրիպեալ: Տ. Վարդան քաղաքին բանար նեաուելով կ'ենթարկուի ստեղծի ասանջաններու, վանքի կը կրկը արդարակարգ սղի մը եւ իր արդեւանցին մէջէն չկը զաւրեր Քուրք ստիկաններուն աղերախտութիւնը երեւնուն աղլ: Կրտմեա վիճակի մէջ կը հանուի բանալն եւ կը նահատակուի Սահմանադրութիւն զեա շրտնած, ինչպէս կ'իմացնէ մեկ վերադարձ Լեփեան:

Վահան Փսիսուսյ Յովհաննիսեան. — Ծնած 1 Յունուար 1877ին Գլինի (Դերջան), աշխարհական անուամբ Սահման, ուսած Կարմիր Վանք, 7 Մարտ 1910ին ձեռնադրուած Ներսիս Եպս. Խաղարկանեանէ՝ Դերջանի Պարագայրոյ գիւղի Ս. Վարդանանց եկեղեցւոյն վրայ, 2 տարի վերջ մեկնած Բաբերդ եւ հան 2 տարի անգամակցած Կրտնական ժողովին, ուսուցչի եւ աստղնորդական փոխանորդի պատաններ վարած, 22 Մարտ 1911ին փոխադրուած երգչեպ:

Ս. երրորդութեան երկցներն էին

Եղիշէ Ս. Փսիսուսյ Արամեան. — Ծնած 1816ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Վարդան, ուսած սնդ, ուսուցիչ, 1880ին ձեռնադրուած Հմեշեակ Եպիսկոպոսէ, անգամակցած Պատանեան եւ Կրտնական ժողովոյ, պահմը աստղնորդական փոխանորդ, կ'իմացիկ

ստիանն պատգամատար ի Ս. Էջմիածին: Կր հափուէր նաեւ երզնկայի Հայրապետի զիւզին ժողովուրդը:

Վահան Քահանայ Արքեպիսկոպոս.— Ծնած 1850ին, ընիկ, աշխարհական տնտամբ Զովհան, ստած տնոյ, 1898ին ձեռնադրուած Սահման Սահմանդեան սրբազանէ, տնոյամ Կրօնական ժողովի եւ Աղբատարինմի: Այրիպետ:

Ղեկնոյ Քահանայ Ժամկապեան.— Ծնած 1856ին Սահմանայի զիւր (երզնկա), աշխարհական տնտամբ Նշան, ստած տնոյ, Պոլիս իրր ժամկապ ծառայած է եւ 1895ին Գում Գափա ձեռնադրուած Ֆանուգի Աստիւնայ Նիկոյոս Եպիսկոպոսէ՝ Կիւլլիսէի Ս. Գէորդ եկեղեցւոյն վրայ, սր 3 տարի քահանայադարձիկ վերջ՝ ժողովուրտած երզնկա, տնոյամ Կրօնական եւ Դատարանական ժողովոյ:

Ս. Սարգիսի երկչներն էին

Վարդան Ա. Քահանայ Թաղևոսեան.— Ծնած 1838ին Սեպուցիկ զիւր, աշխարհական տնտամբ Նոյն, ստած տնոյ եւ Պոլիս, երեսնամեայ տնոյիչ Սիպետայ Էնկերաթեան ի դատար, 21 Եպիսկոպոս 1872ին Շոպին Գարահատար ձեռնադրուած Արքեպոս Եպիսկոպոսէ՝ Կիւլլիսէի Ս. Գէորդ եկեղեցւոյն վրայ, սր 15 տարի քահանայադարձիկ ետր երզնկա ժողովուրտած, տնոյամ Կրօնական ժողովի: Այրիպետ: Կամոսին տնոյին՝ ժողովրդեան հետ քչուելով, ընտանեան մահուամբ վախճանած:

Սեպուց Քահանայ Թորոսեան.— Ծնած 1859 Զանուարին երկան զիւր, աշխարհական տնտամբ Սարաթրոս, տրայ հասակէն Պոլիս սրանդիսելով՝ ստած Պարթևա Խորէնեան, Ղարթիթայ Ս. Լուսուարիչ եւ Արմաշու Ս. Ղեկնոյեանց վարժարանները, տնոյիչ, 1 Դեկտեմբեր 1900ին Կատարիս ձեռնադրուած Տրդատ Եպոս. Պոլեանէ, տնոյամ Գատարական եւ Կրօնական ժողովոյ, Կրօնական յօդուածագիր պարահայ թերթերու, իր «քարոյ»ներէն մին Թուշանձեան մրցանակով պատկեայ:

Ս. Փրկիչի երկչներն էին

Եգեկիլ Ա. Քահանայ Կարապետեան.— Ծնած 1840ին Թորոս (Կամոս), աշխարհական տնտամբ Նոյն, ստած տնոյ եւ Պոլիս, 1870ին ձեռնադրուած Արքեպոս Եպոս. Պիլլիպիեանէ՝ ծննդավայրին Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն վրայ (Արքայ Գերեզման), քահանայադարձած տնոյ եւ ի Պոլիս (Ս. Լուսուարիչ): Հայրենիք դարձին, տեղա-

յի Քիւրակերտ ճնշումին հետևանք, 1877ին կը ստիպուի տպոստանիկ երգնկա: Անպատ Կրօնական և Գաւառական ժողովոց, պահ մը տառջնորդական փոխանորդ:

Պիլմէն Քախաւաճ Տէր-Վարդանեան.— Սնտ 1870ին Խնձորեկ գիւղը, աշխարհական անուամբ Գրիգոր, Տ. Վարդան Թաղեանեանի սրգի, ստած անդ և ի չըջակայս, ստուցիչ, մինչև Քեռի (Խուրէն Շիշմանեանի) կախաղան բարձրանայր յերիցա՝ տպրած է Հնչակեան պոչի տակ: Ե Դեկտեմբեր 1902ին ձեռնադրուած Պետրոս Թաշմիզեան սրբապանէ՝ ծննդաւայրին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ, ուր 3 տարի քահանայապարծել էր՝ փոխադրուած երգնկա, անպատ Կրօնական ժողովի: Կը հալուէր նաեւ երգնկայի Ս. Օհան, Կամարիկ, Գոմեր և Քիւրա գիւղերէից ժողովուրդը:

Քաղաքին Աւետարանական Հայոց Հովին էր

Վեր. Յակոբ Յ. Խարալէկեան.— Սնտ 1868ին Վէլլի Քէօփրի: Ետնական կրթութիւնը հոն ստանալով, յաջորդաբար Սարգստանու և Խարբերդի Գոյճեաներուն դասընթացքը կ'աւարտէ, այնուհետև իրր քարոյիչ-դատախարակ կը նսիրուի Կեսարիայ, Թալատի, Սամսոնի, Զիլէի Բաղադական հասարակութեան հոգեւոր ու կրթական պէտքերուն: Քաջ բեմաստաց: Մինչև Ազգալի թուականը, երգնկայի իր պաշտօնաւարտութիւնը 18 տարւան տեսչութիւն մը եղած է և երկը ձեռնադրուած նոյն եկեղեցւոյն վրայ, համակրանքը հասկնալ նաեւ քաղաքին միւս յարանուանութեան սր հիացմամբ կ'ունկնդրէր զիտական ու բարոյական հարցերու շուրջ իր կուս բանախօսութիւնները: Տեղահանութեան օրերուն կը խտանուի կարաւաններու ուղիքին սր կը քշուէր խաղաղաւ, ժանտաւրմաներու անվերջ բրտութեանց նշանակ: «Քէմալի Պոպարի» կոչուած կիրճը երբ կը հոսնին, յարձակումը կը սկսի արիւնի և տարի ծառա զինեալ խուժանի մը կողմէ՝ սր դարանամուտ կը սպասէր հոն: Շատեր կամովին կը յանձնեն ինքզինքնին եփրաթի հասանքին, ուրիշներ կը պրտկին զահիճներու ետեւորանին տակ, ընդ սրս և այս անձնամե վերադառուելին, սր մինչև յետին շունչը Զիտուսի անունը կը մըմնջէր արտաստապին:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԵՐԻՋԱՅԻ

Երկրորդ իր հաջորդող զինուորային շտաբի համար կը սրբակր Կոնստանդինոպոլիս հետ, իսկ իր վանքերով եւ տաճարներով՝ կը պահպանէ իր զինուորային զորքը։ Գրեթէ չունի զինուորային զորք, որ չունենար իր մեծն ու մեծագույն հիմնադրամը ոչ ինքնուրուի փաստով։ Ստանիստ կը խառնէր զինուորային հանգրվանները։

1. Արմենի, 120 տուն, Երեւանի Ս. Յակոբ՝ ուր կը պահուէր զորքը։

Վանուկ Քառանգ Տէր-Աւետիսեան — Նոյն ժամանակ 1868ին Երեւան զինուորային շտաբի համար եւ հապտա Վանուկ Վանուկեան, ուստի ձեռնարկ զորքի զարգացը՝ Տ. Աւետիսեան եւ Անտոն Մարտիրոս, ուսուցիչ չորս կողմ զինուորային, 11 Յունիս 1898ին ձեռնարկուած Ս. Անտոնիան ուր պահուէր։ Կը հապտա եւ Վանուկ Մարտիրոսը։ Այլիւ չկայ։

2. Փայտիկա կամ Վոլչիկեան Փայտիկա, 11 տուն, Երեւանի Ս. Հովհաննէս՝ Գրեթէ կը հապտա Սիմոնի երկրը։

3. Կարմիր (համարուն զինուորային շտաբի եւ Չմիկա ծառ ու տնիս), 17 տուն, Երեւանի Ս. Գեորգի՝ ուր կը պահուէր զորքը։

Օգոստոսի Քառանգ Ստեփանեան — Նոյն ժամանակ 1861ին Յէլլի Չմիկա իւր զինուորային (երեւան), շտաբի համար եւ Գեորգի Նոյնի երեւան, ուստի ձեռնարկ զինուորային եւ խառնուրդ, 30 Յունիս 1900ին ձեռնարկուած Պետրոս Քահարապետ ուր պահուէր։ Երեւանի Ս. Անտոնիան ձեռնարկուած զինուորային շտաբի եւ Նոյն զինուորային զինուորային զորքը։

4. Սարգի Օհան (ազատական Մարտիրոսեան), 31 տուն, Տեմուրյան ուր պահուէր։ Գրեթէ կը հապտա զինուորային երկրներէն Տ. Պիտիկա։

5. Հայրապետի, 11 տուն, վանքով, Երեւանի Ս. Լուսաւորի։ Գրեթէ կը հապտա զինուորային երկրներէն Տ. Երեւանի Ս. Լուսաւոր։

6. Տանգուկ կամ Տանգուկ, 33 տուն, վանքով, Երեւանի Ս. Անտոնիան ուր կը պահուէր զորքը։

Երեւան Քառանգ Չմիկա — Նոյն ժամանակ 1869ին, ձեռնարկուած 1907ին։

7. Կելկեցիկ *Կամ* Կելկեցիկ, 39 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Թագևոս* *ուր կրպոչածնափարէր*

Եգրսս Քսեմուսյ Լուսպ արմեան. — *Յնած* 1867ին, *ձեռնագրութ* 1900ին:

8. Երկալի *Կամ* Էրկան, 100 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Աստուածածին* *ուր կրպոչածնափարէր*

Արսևն Քսեմուսյ, Արշակունի. — *Յնած* 1875ին, *ձեռնագրութ* 1911ին:

9. Մեծ Ագրակ, 85 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Գէորգ*՝ *ուր կրպոչածնափարէր*

Գելլ Քսեմուսյ Տէր-Ագարեան. — *Յնած* 1867ին, *ձեռնագրութ* 1899ին: *Կր հափաէր նաև Հոսով Ագրակ եւ Սոլլա գիւղերը:*

10. Հոսով Ագրակ, 36 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Կիրակոս: Գիւղս կր հափաէր Մեծ Ագրակի երկըր:*

11. Սոլլա Գիւղ, 38 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղս կր հափաէր Մեծ Ագրակի երկըր:*

12. Ծար Գիւղ *Կամ* Ծարեր, 78 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Աստուածածին* *ուր կրպոչածնափարէր*

Վումշապուի Քսեմուսյ Նորեանեան. — *Յնած* 1884ին, *բնիկ, ոչ-խարհական տնտեսք Փայրեկ, ուսած երկրաշի Կեղրտեան փարժարանք, ուսուցիչ ի զիւղորէս եւ ձայնադրապէս, 1911ին ձեռնագրութ* Մմրաւ Եղս. *Սաւաթիւնէ:*

13. Մեկուցիկ *Կամ* Մեկուցիկ, Ընթացմամբող զիւղը՝ 304 *տնոր Սնէր փանք մըն ալ Ս. Չարչարանայ Լուստարիչ: Արան փեւ-հայր Տ. Ղեւոնդ քահանայ 1896ի Քարդին Բիրտերու կողմէ կրպոչածնափարէր Է տաճարին մէջ: Եկեղեցին Ս. Նշան՝ ուր կրպոչածնափարէր:*

Համալսապ Քսեմուսյ Յովհաննիսեան. — *Յնած* 1868ին, *ձեռնագրութ* 1902ին: *Կր հափաէր նաև Ղարափուշ զիւղի ժողովարար:*

Թոմնիկ Քսեմուսյ Կապուտիւնեան. — *Յնած* 1861ին, *բնիկ, ոչ-խարհական տնտեսք Սիւսկ-Սեփեյկ, ուսած՝ Հմեյրեկ եպիսկոպոսի հիմնեղ զիչերթիկի զպրոցը (Երեւանեան մէնստուն), ձայնադրապէս, ուսուցիչ ի զաւստ, 12 Սեյիս 1913ին ձեռնագրութ* Մմրաւ Եղս. *Սաւաթիւնէ:*

14. Ղարաբուշ, 44 *տուն*, *Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղս կր*

Հովուէր Մեղացիկի Տ. Համադատար:

15. Բրառին, 68 տուն: Այս գիւղէն երեք քառորդ ժամ հեռու, լերան մը գեղեցիկ սարահարթին վրայ կը գտնուի «Ս. Նիկողայոս» վանքը: Բխտարիճ երեքուկէս ժամ հեռու է քաղաքէն, տնոր հիւսիս-տակոյմը, տկնադարար ձորի մը մէջ, շրջապատուած արգաւանդ բարձունքներով՝ սրտնա մրցատառններ են ամբողջ: Արեւելեան կողմէն գէղի գիւղ կը հասնի առաւ քառ մը որ քանի մը քաղաք կը գտնուի: Եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ որ կը պաշտօնավարէին

Ասեփան Քահանայ Տէլիբէնեան.— Ծնած 1842ին, ձեռնադրուած 1884ին:

Աստրէոս Քահանայ Աղամեան.— Ծնած 1867ին, ձեռնադրուած 1910ին: Կը հովուէր նաեւ Շիւղի եւ Ղարափրիսէ գիւղերը:

16. Շիւղի, 23 տուն, Եկեղեցին Ս. Խաչ: Գիւղս կը հովուէր Բխտարիճ գիւղի Տ. Ստաթէոսը:

17. Ղարափրիսէ (Համանուն գիւղեր տառէ աւելի կան յԱյրարատ, հաւ մըն ալ ի Տիգրանակերտ), 45 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղս կը հովուէր Բխտարիճ գիւղի Տ. Ստաթէոսը:

18. Վերի Զիֆրիկ (Ագարակ), 57 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ որ կը պաշտօնավարէր

Գրիգոր Քահանայ Համբարձումեան.— Ծնած 1853ին Մահմուտցիք գիւղը, աշխարհական տնտամբ Գրիգոր Թլցեան, ուսած տեղ, 12 Մայիս 1899ին Պէտրիքէ (Պոլիս) ձեռնադրուած Մկրտիչ Եղս. Վեհապետեանէ: Կը հովուէր նաեւ Վարի Զիֆրիկ եւ Ղարափրիսէ գիւղերը:

19. Ղարափրիկ (Գանձակ գաւառն ալ ունի Համանուն գիւղեր), 43 տուն, Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ: Գիւղս կը հովուէր Վերի Զիֆրիկի երէցը:

20. Վարի Զիֆրիկ (Ագարակ), 27 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղս կը հովուէր Վերի Զիֆրիկի երէցը:

21. Մահմուտցիք, 55 տուն, Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մելիսեղիկ Քահանայ Աւագեան.— Ծնած 1852ին, ձեռնադրուած 1893ին: Այրիպետ:

22. Կիւլլիբէ կամ Գիւլլիբէ, 60 տուն, Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ որ կը պաշտօնավարէին

Անանիայ Քահանայ Տէր-Գեորգեան.— Ծնած 1832ին, ձեռնադրուած 1867ին:

Դառնիկ Քահանայ Տէր-Եղեկիէլեան.— Ծնած 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած անդ և քաղաք, 20 Ապրիլ 1901ին Սերաստիա ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թաճմիզճեանէ՝ ծննդավայրին Եկեղեցւոյն վրայ, ուր 10 տարի քահանայապարծելէ վերջ՝ փոխադրուած Վերին Բագառիճ գիւղը (Կամախ):

23. Բզուան Կամ Բրզվան, 70 տուն, Եկեղեցին Ս. Նշան՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սեպուհ Քահանայ Փիրչիկեան.— Ծնած 7 Հոկտեմբեր 1863ին Երզնկա, աշխարհական անուամբ Խաչատուր, ուսած անդ, ուսուցիչ ի գիւղօրէս, Նոյեմբեր 1910ին ձեռնադրուած Սմբատ Եպս. Ստաւլիճեանէ: Կը թողու անտիպ սղերեզ մը՝ «Ս. Վարդան»:

24. Խնձորիկ Կամ Խնձորէճ, 40 տուն Հայ և 50 տուն Քիւրա: Գերեզմանատան մէջ կայ Ս. Յովհան ուխտատեղի մը: Կը գտնուի Դերջանի և Երիզայի սաճմանաց մէջ, Եփրատի աջ եզերքէն 3 փարսափ հեռու, Քէշիչ Տաղի մէկ հեռուոր ճիւղին ստորոտ, սիրուն ձորակողի մը վրայ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Վահան Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 1876ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նիկողոս, ուսած անդ, 1909ին Պոլիս ձեռնադրուած Մադաքիա Եպս. Տէրանեանէ: Ժողովուրդին հետ քչուած մինչև Խարրերդի սաճմանները, սքեմը ձգելով, և անկէ անդին նահապտուկուած:

Առանց երկցի և սրբափայրի՝ հայարնակ գիւղերն էին հետևեալները:

25-40. Պալապան Ագրակ՝ 20 տուն, Ախոռնի Կամ Ախոռնուղ՝ 5, Աղնաբէտ՝ 5, Կոմկա՝ 5, Քիւրա Քեօյ՝ 8, Շահնան Պրաստիկ՝ 3, Ռոնկ, Ալէմ ձէրահ, Խանէ Կաուր, Գոմիկնեք Կամ Գոմեք, Ճէնիկէ, Չորս Դանձ, Խաննեան Մէզրէ, Դազաննեան Փալանկա, Դառնիկ Ճգնաուր և Եալլեք Պալ՝ 3 տուն, որուն մօտ էր «Միաւոր Ս. Կարսապետ» կոչուող գորտուր մենաստանը, Արբընդոր լեռնաշղթային ստորոտեայ բարձանց վրայ կառուցեալ:

Առանցմէլ գտաւ, Երիզայի չուրջ կան մօտաւորապէս 40 հաա Թուրքի, մանաւանդ Քիւրաի գիւղեր՝ որոնցմէլ շատերը վաղուց ի վեր Հայ անուանակոչութիւն ունին, զոր օրինակ Ս. Գրիգոր (Արբընդոր),

Աւերաճար (Աւարճար), Փրիչի թաղ (Փրչկրթեղ), Գարսի, Վարսեր, Վարդանշահ, Վասկերա (Վասկերա), Խոխ, Թիլեւյին: Այդ Քիւրաներէն մեծ մասը կ'ենթադրուի չոյլ գործած ըլլալ, զորսոյ մակը նաեւները կ'ըլլեն չոյլեցի գործած:

Երզնկայի իմամերն էին գործեալ Տանձիկ, Աբուլփուսա եւ Բերկիլի գումա հաշարնակ զիւղերը, որոնք ԲՈՒՈՐՈՒՄԻՐ գործին պատկանէին: Նոյն համար՝ նոյն բաժնին մէջ յիշատակուած են:

† ԳԱԻԱՌԱԿՔ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Զորս գատառակ (գաղա) ունի Երզնկա:

Ա. ԳՈՒՐՈՒ ԶԱՅ (ՄԵԶՈՒՐ): (Այսպէս կոչուած՝ իր մէջէն անցնող վտակին պատճառաւ, որ Եփրատի մասեցած պահուն կը ստանան ու կը ջրամբի:) Զինքը կը կազմեն կրկնակ Արմատները՝ բոսորդ ժամ մէկ մէկ հետու:

Մեծ Արմատնի չոյլ բնակչութիւնն էր 350 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ որ կը պաշտօնաւարէր:

Երեսու մ Բախանայ Աւանդեան. — Նոյն 1860ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ստաթէոս, ուսած ծննդաւորին Արամեան զորսը, 1899ին ձեռնադրուած Պետրոս Եղս. Թաճիկճեանէ, տաճնորդական փոխանորդ: Ժողովուրդին հետ կը ըլլար եւ կը նահատակուի Եփրատի եզերք:

Իսկ Փոքր Արմատն 150 տնոք էր. ծննդաւոր հերոս-նահատակ Հաճի Գալուստ Արխանեանի: Տեղւոյն երեւելիներէն յիշենք Աւերան Փափաղեան, Սանակ Սանուկեան, Նշան Աճէմեան եւայլն, որոնք չտակրան պէս բռնամուշ Զաչակեցին: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ որ կը պաշտօնաւարէր:

Պալոս Աւազ Բախանայ Երկեան. — Նոյն 1838ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Թաղէոս, ուսած անդ, 1883ին Աճադեան Ս. Նշան փանուց մէջ կը ձեռնադրուի Արարհամ Եղս. Սարկաւաղեանէ, 1900ին տաճնորդական փոխանորդ, Համբաւան սէմինին 5 տարեկանում հաշիկեան խնորոյ տալիս: Սորմինը կը ջարդեն տաղարոյ եւ կը նետեն թնիր:

Թուրքա իսլամ Թուրքուտ, Լիկեղեցիք Ս. Գեղարդ՝ ար կը պաշտօնաւ-
զարէր

† Գեևնարիտս Բանինույ Ասրովեան.— Մահ ձ 1811ին, լինիկ, աշխարհական տնտեսով Արնատ, որտեղ ծննդավայրին Սևարսեան գաղաղը, գաղը, 1892ին ձեռնադրուած Պետրոս Եղս. Թեոֆիլականէ նահատակ:

Աբու շաւր, Եկեղեցիքն Ս. Թէոդորոս, անհայտ :

Տավին, 6 տուն՝ թրքախոս Հայաթեամբ, սրբափայլոր՝ Գեղարին
բռնկումը: Գիւղը կը համարէր Սեփ Կրօնարանու Տէր Երեւոմբ:

Բ. ԲԷՖԻԼՅԻԷ (Հաղպոց հին «Ասոր» գաղաթի՝ համանուն պատմական լեռով)։ ԲԷՖույլիկը կեդրոնն է Կելվավիլյու, ընդ մեջ՝ Գէլ Գեաթ, Շապին Գարաւհաթրի, Արմառնու և Կաւաթիւ։ Հալ բնակչութիւնն 150 տուն, ահագին, եկեղեցին՝ աւաւստ։

Նրճանկոյ հաշտարնակ զխղերն էին

Հոտիկը, 100 տուն, եկեղեցիով՝ ձոր կը պահածուսովս բեր

Upprøygn þess aðlögun þess aðlögun. — *to some of:*

Հարսն Ովս, Եկեղեցին Ս. Աստուածս ծին՝ որ կր պաշտածութեւն
Ղեւոնդ Քանանայ Քերթեւան.— Ծնած 15 Օգոստոս 1868ին Սեւ
Արմատն, ոչխարահատն տնտեսք եփրեմ, ուսած ծննդագրքին
Հայկազեան գոյրոյցը, 1 Մարտ 1913ին ձեռնադրուած Ակրատրի Ս.
Խաչ Եկեղեցին՝ Եղնիկ Եղոր. Գարիբաղ ձեռնին: Կուհի առի:

Մեկի՛ն Երբի՛ն, 200 տուն, Էկեղեցին Մ. Աստուծո՛ւ ծածին՝ ուր կը
սրտածնուխորէր

Կարապետ Քսենոֆոն Խափնեան(— Նոյժ 1870ին և ձեռնագրու և 1904ին: Կաճառու):

Գ. Քէմսկիւ. — Հայերէն կամփախ յարջորջուող դատաւան իր տնու-
նը ստացած է «կմփախ» բառէն, զի տանեաք հաւ կը թաղարկին
Արշակունի թաղաւորներ: Աեր երբեմնի «Դարաւ գիր» դատան ոչ
նայնն է, որուն տնտաւը կազմուեցաւ մայրաքաղաք թիւ մէջ հայրե-
նակցական միութիւն մը՝ Զինուորացարէն յետոյ: Կամփախ կ'իյնայ
երկրագլէն Ակն ճամբան վրայ, երբտաի ձախակողմը: Թանաճար
չկաւիր կը հափ արեւեկան զիլէն: Ոնէր Ա. Աստուածածին տնան
եկեղեցի մը եւ վանք մը, յայի չքմեկոյ զիւղերուն 25 վանքե-

րէն՝ սրտնցմէ չէն եղպոյներն տարի արտեցան ամբողջ:

Կամախի փախառաջնորդութիւնը կը վարէր

Մեկլիսեղեկ Վարդապետ Հովիւեան.— Ծնած 1878ին Սիւրնիկ գիւղը (Երեզն), աշխարհական տնտամբ Գրիգոր, ուսած քաղաքին Ռուբինեան եւ Կեղտնական փորձարանները, յետոյ ընթացաւ արա երեսնամեկ ժամանակաւ սրացէն (1901), որ չորս տարի պաշտօնաւ փորձ իրը գեր-անօրէն եւ սուսցիչ, իսկ 1909ին վերադառնալ: Նոյն տարւոյ Սոյիս 24ին ձեռնադրուած Զարաթիւն Ս. Պատրիարքէ: 1906-1908 տառնադպիր Ս. Աթոսոյ Սիւրանական Ընդհանուր ժողովի, տարի մը վերջ ոչ տառնադէս: 14 Սեպտեմբեր 1910ին տառնադպական տեղադրուած ընտրուած Կամախի փրճակին: Նոյն պաշտօնը պահելով հանդերձ, 16 Յունիս 1913ին իրեն կը յանձնուի Երեզնի աստնադպական փոխանորդութիւնը: Ծածկանուններով երկար տառն աշխատակցած է ամերիկահայ, եղիպտահայ, պարսահայ, գլխաւորահայ եւ սուսահայ իմերիկերս: Քաղաքին երես-լիններուն խումբով աքսորուելով՝ տննեց հետ կը նահատակուի ճամբան: Երգնեղայ Տրիփ. Նշան Սպիկեանն ու գեղադարձ Սեպտին ոչ Փէմախի սպաննած են:

Տեղւոյն եկեղեցին կը պաշտօնաւարէր

Պատկ Քահուկայ Տէր-Մեկիստանեան.— Ծնած 1884ին Հոսոմ Աղբակ (Երեզն), աշխարհական տնտամբ Զարաթիւն, ուսած քաղաքին Կեղտնական դպրոցը, սուսցիչ ի Կամախ, ի Տրապիզոն եւ յէլէփի (Կէօքլէ), 3 Հոկտեմբեր 1910ին Պոյիս ձեռնադրուած Գրիգորիս Արքեպոս. Զոմհաննիսեանէ՝ Կամախու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ: Վերջակից Սեբեասեղեկ Վարդապետի:

Փէմախ իր չրջակայքն ունէր 36 Թուրք, Քիւրա եւ Հայ գիւղեր՝ սրտնցմէ մին միայն Յոյնի էր, Հովուսը, եփրտախ միւս կողմը, Տէրսիմի գրացի, 80 տնտը: Հայախոս էին՝ նոյնիսկ քահանան հայ լեզուաւ կը կատարէր արարողութիւն: Ասանք՝ Ռուսերուն Երեզնի դրած միջոցին՝ Թրքաց զէմ կոտեցան Տէրսիմի Քիւրտերուն ոչ-նախկամը եւ տառնեց զահի գաղթեցին: Ահա Փէմախի Հայ գիւղօրէր:

1. Վերի կամ Փոքր Բազառիկ, Սեմէն կէս ժամ հետո, 2 փան-րով, 15 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ սրուն քահանան 1912ին փախճանած: Նոյն գիւղի երկնն էր նաեւ Երեզնի Կիւլլիօւ գիւղացի Տէր Գասնիկ Եղեկիլէան, որ Աղէտէն տառն ծննդը փոքր:

ժողովարարութեան ղեկավարութեանը և :

2. Վարի կամ Մեծ Բագառին, Քէմաթին 4 ժամ հետո՝ զէպ արեւմտաք, 4 փոնքով (Վարէ փոնք կամ Ս. Գէորգ, Սրբփեր՝ քանդակար, Ս. Առատածամայր և Ս. Սարգիս), 150 տուն (1,500 հոգին Լոստոսարչական և 100ր Բոյոքական) : Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ար կր պաշտօնավարէին :

Յակոբ Քահանայ Դուշօղլեան. — Մնած 1840ին, բնիկ, տշխարհահան տնտամբ նոյն (Սկրաշեան), ուսած ծննդավայրին Հայկազեան դպրոցը, 1885ին ձեռնադրութեամբ Արարատի Եպիսկոպոսական (Շապին Գորտահատ) : Մերութեանը պատճառաւ՝ 1912էն ի վեր դպրութեան պաշտօնավարէլ : Նահատակ :

Բագարատ Քահանայ Պալլաճեան. — Մնած 15 Սոյիս 1874ին, բնիկ, տշխարհական տնտամբ Համբարձում, ուսած տնդ, ուսուցիչ, 11 Նոյեմբեր 1911ին ձեռնադրութեամբ Սերասիան՝ Թորդում Եպոս. Գաշակեան : Նահատակ :

Իսկ երրորդ մը միեւնոյն գիւղէն՝ Ստեփան Քահանայ Կնատեան Աղէտէն առաջ անպաշտօն կերպով էրէյլի (Սեւ Մով) կը գտնուէր : (Իր եղբրական վախճանը տեսանդ) :

Այս կրկնակ գիւղերուն Հայ բնակչաց ինքնապաշտպանութիւնը ղիւցազնական եղած է, նման «Մշոյ Դաշտ»ի գիւղերէն Գառնիի եւ Քղիի գիւղերէն իրարմի :

3. Գոմբը, 1 վանքով, 58 տուն : Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր պաշտօնավարող քահանան վախճանած էր Աղէտէն առաջ :

4. Թաւկըմբը, 5 վանքով, 42 տուն : Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր :

Գրիգոր Քահանայ Ալիքսանեան. — Մնած 1867ին եւ ձեռնադրութեամբ 1908ին : Նահատակ :

5. Թորդան, ի հնումն անուան աւան Հայոց, ուր կար Ասորոց Բարչամ «սպիտակափառ կուռքը» : Քրիստոնէութեան հիմնադիր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիայէն դարձին հոս կառոյց Ս. Խաչ (Ս. Նշան) մենաստանը՝ որուն հովանիին ներքեւ ամփոփուած են ինքը, Մեծն Տրդատ, կողակիցը՝ Ս. Աշխէն, Ս. Խոսրովի դուստր, Ս. Վրթանէս, Ս. Յուսիկ եւ ուրիշ սուրբեր. այդ պատճառաւ նոյն վանքը կոչուած է նաեւ «Ինն Գերեզմանք» :

Թորդան կը գտնուի Սեպուհ լեռան արեւելեան դիմէ՝ անոր մէկ

ոստին վրայ, 50 տուն Հայութեամբ, որ բախտակից եղաւ միւս գիւղերուն ժողովրդեան: Եկեղեցին Ս. Յարութիւն՝ որ դուռով մը կը հաղորդակցի «Ս. Ամենափրկիչ վանք»ին հետ: Երէցն էր

Գրիգոր Քահանայ Սիմիկեան.— Ծնած 1850ին եւ ձեռնադրուած 10 Հոկտեմբեր 1897ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

6. Մարեգ, 1 վանքով, 82 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղս կը հովուէր Ուռիի Տ. Կարապետ Թորոսեանը:

7. Ուռի, 2 վանքով: 26 տուն, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Թորոսեան.— Ծնած 15 Սեպտեմբեր 1877ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Թազաւոր Գէորգեան, ուսած Վառնայի (Պուլկարիա) Մեսրոպեան դպրոցը, 17 Մարտ 1907ին ձեռնադրուած Պալակէսի (Կեսարիա), Ստեփան Եպս. Սանտալճեանէ: Նահատակ:

8. Գառնի (համանուն գիւղ Մշոյ դաշտն ալ ունի), 7 աւերակ վանքով, 25 տուն: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սեպուհ Քահանայ Կիրեղեան.— Ծնած 1870ին Բլուր գիւղ (Բաբերդ), աշխարհական անուամբ Մանուկ, ուսած Բաբերդ, ուսուցիչ, 1911ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Խարախանեանէ՝ Գառնիի եկեղեցւոյն վրայ: Նահատակ:

9. Սուրբ Նշան, 20 տուն, համանուն եկեղեցիով (Արեգ-Ս. Նշան), անհովիւ, Փոքր Բագառիճէն երեք քառորդ ժամ հեռու: Գիւղս ատենօք մենաստան էր, բայց հետզհետէ նստող վարդապետները բազմանալով՝ տուներու բաժնուած են եւ վանքին հողերն ալ սեփականած:

10.-15. Հագարի (40 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, անհովիւ), Զաֆարի (Ուռիէն 1 ժամ հեռու, 12 տուն, 4 աւերակ վանքով, անհովիւ), Աւագ Վանք (25 տուն, անհովիւ), Հոդու Տէրէ (500 հոգի՝ ամբողջ Հայ Կաթողիկ), Կամարիկ (50 հոգի), Գումիկ-Ուն (20 հոգի):

Ասոնցմէ զատ, Բէմախ ունի բազմաթիւ Թուրք եւ Քիւրտ գիւղեր՝ որոնցմէ ոմանց մէջ կը նշմարուին աւերակ մենաստաններ ու սրբավայրեր, մէկ քանի գիւղերն ալ ունենալով հայեցի կոչում:

Դ. ԲԼՈՐՄԷՐ (Բոլոր մորի).— Կեդրոնավայր գիւղաքաղաք համանուն գաւառակի (որ հին «Մանանաղի»ին կը համապատասխանէ),

Յովհաննէս Քահանայ Տօնոյեան, 30 տարու, նորընծայ, նահատակուած տեղահանութեան ճանապարհին: Իսկ

Ներսէս Վարդապետ Բզնունի պատերազմէն քիչ առաջ վախճանած էր այդ գիւղը: Միաբան Վարագայ վանուց, ծնած 1839ին եւ ձեռնադրուած 1863ին:

47. Թոխլիան, Կէնճի միւթասարըֆութեան Կէօյնիւկ գաւառակի պատկանող այս գիւղը Քղիի առաջնորդութեան ներքեւ էր, եկեղեցին Ս. Մայր Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պսակ Քահանայ Փոսիկեան.— Ծնած 1872ին Ծերմակ գիւղը, աշխարհական անուամբ Վարդան, ուսած անդ, ուսուցիչ ի շրջակայս, 12 Յունիս 1911ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ: Բախտակից միւսներուն:

48. Հարկապ կամ Հայկապ, նախապէս բազմամարդ Հայութեամբ՝ որ երթալով նուազած եւ 4-5 տուն էր մնացած (ինչպէս կը յայտարարէ մեզ Գարեգին Թորիկեան), մեծ գերեզմանատունով եւ «նոր բերդ»ով:

Այս 48 գիւղերուն Հայ ժողովրդեան՝ Քիւրտերուն ձեռքէն քաշածները սոսկալի եղած են. հարիւրէն մէկ հոգիի ազատումն ալ հրաչքի վերագրելի է: Խուպէքի Աղան էր Մահմատ, հայակեր ճիւղ մը որ ոչ ոքի խնայած է: Նոյն գիւղէն 3 հոգի միայն կը փրկուին, Կարապետ Յովսէփեան իր նորածինին ու կողակիցին հետ, որ մօտակայ Գօտէք լեռը բարձրացած՝ կոտորածը դիտելէ վերջ՝ կը փախչի Տէրսիմի Խոյլըգ գիւղը, ծանօթ Քիւրտի մը քով ապաստան գտնելով. յետոյ կ'անցնի Ռուսիա եւ իբր կամաւոր կը ծառայէ բանակին մէջ: Այժմ Սկիւտար: Իրեն եւ իրեն ցոյց տուած վերապրող հայրենակիցներուն կը պարտինք վերագրեալ ջարդապատում անցքերուն մեծ մասը:

† ԴԵՐՋԱՆ-ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Բարձր Հայոց պատմական գաւառներէն մին է Դերջան, Կարնոյ կուսակալութեան եւ առաջնորդութեան ներքեւ: Ատենօք հոս աշակերտած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Իր կեդրոնավայրն է Մամախա-

թում գիւղաքաղաքը, որ 1915ին թատր հանդիսացաւ շրջականերէն հոն քշուող Հայոց անլուր չարչարանքներուն: Վերջնոյս բնիկ Հայութիւնը՝ 17 տուն, այսինքն 100 հոգի՝ 900 թուրքի դէմ:

Դերջանի արեւելակողմն է Կարին, հարաւակողմը՝ Ստորին Քղի, հիւսիսակողմը՝ Խաղտեաց լերինք (Կոփ Տաղի): Եփրատ արեւելեան հիւսիսէն դէպ արեւմուտք՝ հարաւ հոսելով՝ 2 մասի կը բաժնէ Դերջանը: Այդ գետն էր որ Աղէտի տարին հարիւրաւորներ կուլ տուաւ: Վանքերը՝ «Ծաղկարու Ս. Դաւիթ» (երբեմն առաջնորդանիստ) եւ «Ս. Թէոդորոս» (վերջինս երկու տարբեր կոչումներով ալ, «Սըրըզլի Ս. Թորոս» եւ «Գորոբու Վանք»):

Դերջան սպաննուած է երզնկացի Տքթ. Նորայր Խաչատուրեան, իսկ պոլսեցի Տքթ. Պողոս Հիսարլեան՝ Մամախաթունէն դուրս:

Ահաւասիկ հայաբնակ իր գիւղերը՝ մոնկոլեան մծղնէ թաթին տակ ջարդուփշուր եղած գլխովին: Առընթերակից թուանշանք բնակարաններու համրանքը կը ցուցնեն. աստղանիշ կրողները միայն սրբավայր չունէին:

1. Գարագուլագ, 28, Մամախաթունէն 3 ժամ հեռու՝ անոր հարաւակողմը: Սօտն է «Շէյթան Տէրէսի»ն, որ Եղեռնի օրերուն ստուգիւ եղաւ դիւային ձոր մը, ուր շատեր ենթարկուեցան տարտարոսեան պատիժներու: Եկեղեցին «Ս. Վարդանանց Զօրավարաց», որուն երէցը Տ. Վահան Յովհաննէսեան Բաբերդ եւ ապա Երզնկա փոխադրուած ըլլալուն՝ զինքը դասեցինք այս վերջնոյն մէջ:

2. Խնծրի կամ Խըմզըրի, 40, եկեղեցին Ս. Նիկողայոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նշամ Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 1860ին եւ ձեռնադրուած 1911ին: Նահատակ:

3. Էսպէ Վէրէկ, 25, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պսակ Քահանայ Սարգիսեան.— Ծնած 1857ին: Նահատակ:

4-5. Վերի Հերանի (եկեղեցին Ս. Սարգիս) եւ Վարի Հերանի (եկեղեցին Ս. Յովհաննէս), անհովիւ, երկուքը միասին 10 տուն:

6. Ագրակ (համանուն գիւղեր չատ կան այլուր), 17, եկեղեցին Ս. Թէոդորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սամուէլ Քահանայ Էրմոյեան.— Ծնած 1847ին եւ ձեռնադրուած 1903ին: Նահատակ:

7. Բուլֆ կամ Բիւլֆ, Քիւրտ եւ Հայ խառն բնակիչներով, վերջինք 121 տուն: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Հայրապետ Քահանայ Մուրատեան.— Մնած 1866ին եւ ձեռնադրուած 1911ին: Նահատակ:

Մաղափա Քահանայ Գեորգեան.— Մնած 1860ին եւ ձեռնադրուած 1911ին: Նահատակ:

8. Մանց, 86, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Խորէն Քահանայ Դարբինեան.— Մնած 1852ին եւ ձեռնադրուած 1887ին: Նահատակ:

Կիրեղ Քահանայ Յարութիւնեան.— Մնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1911ին: Նահատակ:

9. Գառնքերդակ, 41, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խաչատուր Քահանայ Պաղտասարեան.— Մնած 1836ին, այրիացեալ: Նահատակ:

10-11. Զամուր Տէրէ, 15 (եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Աստույի Գոմ, 16 (եկեղեցին Ս. Սարգիս), երկուքն ալ անհովիւ:

12. Փիրիգ, 148, եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Քահանայ Աշինեան.— Մնած 1854ին եւ ձեռնադրուած 1886ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

13. Դվնիկ կամ Դըւնիկ (Համանուն գիւղ Կարնոյ Դաշտն ալ ունի), 84, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Վահան Քահանայ Տէր-Սարգիսեան.— Մնած 1856ին եւ ձեռնադրուած 1891ին: Նահատակ:

14. Վերի Ղաչախ, 13, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ատոմ Քահանայ Յարութիւնեան, այրիացեալ, նահատակ:

15. Վարի Ղաչախ, 45, եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն՝ անհովիւ:

16. Խարխին, 49, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կուռնելիոս Քահանայ Տէր-Կիւրեղեան.— Մնած 1879ին եւ ձեռնադրուած 1903ին: Նահատակ:

17. Վրժան, 39, եկեղեցին Ս. Գէորգ, անհովիւ:

18. Ծաղկարի (գիւղիս մօտ է «Ս. Դաւիթ» մենաստանը) Գիւրտ եւ Հայ խառն բնակիչներով՝ որոնցմէ վերջինք 79 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արսէն Քահանայ Վարդանեան.— Ծնած 1855ին եւ ձեռնադրուած 1895ին: Նահատակ:

19. Աղաթեր կամ Աղադիր, 38, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարկոս Քահանայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 1855ին եւ ձեռնադրուած 1895ին: Նահատակ:

20. Ապրանգ (Համանուն գիւղ Բալու ալ ունի), 58, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գրիգոր Քահանայ Տէր-Մարկոսեան.— Ծնած 1850ին եւ ձեռնադրուած 1890ին: Նահատակ:

Ստեփան Քահանայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 1870ին եւ ձեռնադրուած 1890ին: Նահատակ:

21. Կոթեր (այս գիւղին առաջքէն կ'անցնի վտակ մը որ Եփրատի մէկ ճիւղն է, եւ որուն վրայի քարէ կամուրջը կառուցած էր Մաղաթիա Վարդապետ, որուն ղիմումներուն վրայ արգիլուեցաւ Եէնի-չէրեաց «տղայաժողով»ը, այսինքն անոնց՝ զաւառներէն քրիստոնեայ պատանիներ բռնի ժողվելով՝ իսլամացնելը), 153, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ռափայէլ Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 1864ին եւ ձեռնադրուած 1904ին: Նահատակ:

Աւետիս Քահանայ Յարութիւնեան.— Ծնած 1882ին եւ ձեռնադրուած 1911ին: Նահատակ:

22. Սարի Գայա, 105, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գարրիէլ Քահանայ Տէր-Ադամեան եւ

Յովհաննէս Քահանայ Թովմասեան.— Նահատակ:

23. Ղուրիղոյ, 50, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Քերովբէ Քահանայ Տէր-Մանուէլեան, այրիացեալ, նահատակ: Սամուէլ Քահանայ Տէր-Մեսրոպեան, նահատակ:

24. Խումլար, Հայ եւ Գիւրտ խառն բնակիչներով՝ որոնցմէ առաջինք 37 տուն: Եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Եփրեմ Քահանայ Յովհաննէսեան.— *Ձեռնադրուած* 1911ին: Նահատակ:

Խորէն Քահանայ Տէր-Գալուստեան.— *Ձեռնադրուած* 1912ին: Նահատակ:

25. Զըխմիս, 76, *Եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր կը պաշտօնավարէր*

Արսէն Քահանայ Տէր-Յուսիկեան.— *Ծնած* 1878ին *եւ ձեռնադրուած* 1901ին, *այրիացեալ*: Նահատակ:

26. Խաչ Գիւղ (*Համանուն գիւղ Խօշապ ալ ունի*, 63, *Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէր*

Վրթամէս Քահանայ Տէր-Թորոսեան.— *Ծնած* 1854ին *եւ ձեռնադրուած* 1891ին, *այրիացեալ*: Նահատակ:

27. Վարդուկ, 45, *Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէին*

Գրիգոր Քահանայ Կարապետեան *եւ*

Համբարձում Քահանայ.— *Քէմախի կիրճէն փախչող* 28 *երիտասարդներուն հետ ջարդէն վերջ անձնատուր կ'ըլլայ Մամախաթունի ոստիկանութեան, որ իբր շնորհ, Թուրքերու մօտ ծառայութեան կը կոչէ զիրենք եւ ապա կոտորել կուտայ մաս առ մաս, ընդ որս եւ Տ. Համբարձումը*:

28. Բագառիմ, *Մամախաթունի հիւսիս-արեւմտակողմը՝ պատմական աւան, ուր ատենօք Տիգրան Բ. Եփեսոսի կուռքը կանգնած է: Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը Հայ, մնացեալը Թուրք, առաջինք 182 տուն (Համանուն գիւղ Քէմախ ալ ունի): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին*

Գալուստ Քահանայ Սահակեան *եւ*

Վարդան Քահանայ Տէր-Գալուստեան: Նահատակ:

29. Հողէֆ, 64, *Եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր*

Թաթուլ Քահանայ Սեբոքեան.— *Ծնած* 1850ին *եւ ձեռնադրուած* 1901ին: Նահատակ:

30-35. Խաչիկօղլի Գում, *Եկեղեցին Ս. Նշան*, Արաղձոր կամ Արեղձոր, 5, *Եկեղեցին Ս. Սարգիս*, *Թառու, 5, *Կէօֆ Թաղ, 3, *Չանախնի, 5, *Հէօլէնկ (*այս չրջանի միակ յունարնակ գիւղը՝ 9 տուն Հայութեամբ, անժամ եւ անհովիւ*):

+ ՆԱՐՄԱՆ

Այս թեմին գիւղերն էին Ագրակ (60 տուն Հայութեամբ) եւ Վեֆէ-խաս (43 տուն), մէյմէկ սրբավայրով ու քահանայով, որոնց եւս վիճակուած է անխուսափելի նահատակութիւնը:

+ ԲԱԲԵՐԴ

Անցեալին մէջ նշանաւոր բերդաքաղաք Հայախաղտեաց, եւ այժմ կեդրոն համանուն գաւառակին (զոր Թուրքեր աղաւաղելով Պայ-պուրք կը կոչեն), Կարնոյ կուսակալութեան ներքեւ, անոր արեւել-եան հարաւ դին եւ անկէ 121 քիլոմետր հեռու: Քաղաքը կառուցուած է բլրակաձեւ դաշտավայրի մը վրայ: Հիւսիսային կողմն է բրգա-ձեւ քարալեռ մը՝ որուն արտեւանը կը գտնուի հնաւուրց բերդը, 1828ին Ռուսերէն ումբակոծուած: Բաբերդի մէջէն անցնող յիմարա-հոս ճորովը երկուքի կը բաժնէ զայն: 1915ի ամառնամուտին՝ այդ դետն է որ լոյծ գերեզմանը դարձաւ անթիւ Հայերու եւ իր կա-մուրջներէն վար ձգուեցան Զարդակոտոր դիակներ: Եկեղեցիները՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Աստուածամայր եւ Ս. Յովհան, համանուն 4 հայնոցներով, որոնք Զուլումի օրերուն իս-կական Վայոց Ձորերու վերածուեցան: Բաբերդի, ինչպէս եւ Քղիի տեղահանութեան, Զարդին եւ կապուտ-կողոպուտին իրենց նսեմ մասնակցութիւնը բերին «մէպուս» Զօնա Սայիտ (մականուանեալն Տէլի Զօնա), Պապօշ Մսթաֆա եւ Հանի Պալօշ գատէ Մէհմէտ՝ իրենց անձնուէր(!) արքանեակներով: Բնակչութեան մէկ-չորրորդը Հայ, 500 տնւոր (3,900 անձ): Բաբերդ սպաննուած է խարբերդցի դեղա-դործ Գէորգ Կիւրճեան:

Վիճակիս փոյթեռանդն առաջնորդն էր

Անանիա Ծ. Վ. Հազարապետեան. — Ծնած 1864ին Տարենտէ (Սը-վազ), ուսած անդ, 23 տարեկանին Երուսաղէմ անցնելով՝ կը ծառայէ Սուրբ Տեղեաց եւ կառավարիչ կը կարգուի Ժառանգաւորաց Վարժա-

րանի, մինչեւ վարդապետ ձեռնադրուիլը հոն, 1892ին, Յարութիւն Պատրիարքէ: Քանի մը տարի Ս. Փրկիչ եւ Ս. Աստուածածին վանուց տեսչութիւնը վարելէ վերջ՝ 1896ին կը մեկնի Եղեսիա իբր տեղապահ, ապա առաջնորդ, մետասանամեայ արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը բոլորելով հոն: Պոլիս դարձին կը ստանձնէ քարոզչական պաշտօններ. այնուհետեւ կ'ընտրուի առաջնորդ Բաբերդի՝ որ իր սարսալի նահատակութիւնը պիտի տեսնէր:

Աղէտի օրերուն, առ ահի իսլամացած Հայուհի մը յաջողելով հոնկէ մայրաքաղաքս նետուիլ Թրքուհիի տարազով եւ անցագրով, կ'այցելէ Պատրիարքարան եւ Զաւէն Սրբազանի կը հաղորդէ թէ Բաբերդի կառավարիչը կախաղան բարձրացուցած է Անանիա Վարդապետը, Կեդրոնի վաւերացման իսկ չսպասելով: Այս յայտարարութիւնը կը ջնջուի սակայն՝ Զինադադարէն յետոյ Պոլիս եկող եւ դարձեալ Ս. Պատրիարք Հօր այցելող Յոյնի մը սա խոստովանութեամբ. — Տեղական կառավարութիւնն՝ ինչպէս ամէնուրեք՝ նոյն շնական քաղաքականութիւնը կը հետապնդէ տարաբախտ առաջնորդին ալ համար, յայտարարելով անոր թէ Պոլիս պիտի ղրկուի անքոյթ՝ Տրապիզոնի գիծով: Իր մեկնումին՝ վաղայաջորդ օրն իսկ կառապան մը-կուգայ քաղաք եւ կ'ըսէ. «Ես Տրապիզոնի առաջնորդը բերի»: Այս խօսքէն դիւրին էր եզրակացնել թէ Տրապիզոնէն ճամբայ հանուող Թուրեան Վարդապետ եւ Բաբերդէն հեռացող Անանիա Վարդապետ պատահական հանդիպում մը ունեցած էին մահու ճանապարհին եւ միասին նահատակուելով՝ իրենց ընկերացող ժանտարմաներուն կողմէ, որոնք կէտ առ կէտ գործադրեր էին իրենց տրուած եղերաչուք հրահանգը:

Դարձեալ Բաբերդէն վերապրող Տիկին Աստղիկ Պաղտասարեանի պատմութենէն կը քաղենք հետեւեալը. — Առաջին անգամ եկեղեցականները հաւաքելով կը բանտարկեն, կը շարչրկեն եւ անասունի դիակ կուտան անոնց՝ իբր սնունդ: Բանտ ճաշ տանող Հայուհի մը կը սպաննուի: Հարիւրաւոր երեւելիներ կը ձերբակալուին եւ կը տարուին ողջակիզուելու. իսկ հոգեւորականք Առաջնորդարանի փայտանոցը կ'արգելափակուին. օրերով անխնայ կը տանջեն զիրենք, յետոյ քարիւղ թափելով վրանին՝ կը վառեն բոլորը մէկանց:

Մակար Վարդապետ Տէր-Յովիկանէսեան. — Ծնած 1857ին Վան եւ ձեռնադրուած 1895ին: Միաբան Լիմ Անապատի: Նախապէս քահա-

նայ, երիցուհւոյն մահուամբ կուսակրօնութիւն ուխտելով՝ վեղար կը զգենու եւ Արծկէի (Ալճէվազ) «Աքանչելագործ» մենաստանին վանահայրութիւնը կը ստանձնէ. այնուհետեւ կ'երթայ հաստատուիլ Բաբերդ: Կը նահատակուի քաղաքէն երկու ժամ հեռու՝ Ջըփխընդէ կոչուած այլազգ գիւղը:

Միքայէլ Քահանայ Մարտիրոսեան. — 90 տարու: Կը նահատակուի քաղաքէն քանի մը ժամ անդին՝ Քէրէվիզի դաշտավայրը:

Իսկ Բաբերդի երէցներէն՝ դվնիկցի Տ. Վահան Յովհաննէսեան 1914ի գարնան Ներիզա փոխադրուած ըլլալով, յիշատակած ենք զինք նոյն քաղաքին 9 քահանաներու շարքին:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԲԱԲԵՐԴԻ

Իր 180է աւելի գիւղերէն՝ հետագայ 29 հատը միայն հայաբնակ էին, բոլորն ալ արդէն կրկէս դարձած Համիտեան ջարդերուն, իսկ ամբողջովին փճացած Աղէտի տարին, իրենց բնակիչներուն, սրբավայրերուն եւ հոգեւոր հովիւներուն հետ:

1. Խայեկ, քաղաքէն 2 ժամ հեռու, 70 տուն, «Խաչի Լոյս» ուխտավայրով եւ 1848ին կառուցուած Ս. Աստուածածին եկեղեցիով՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Տաճատ Քահանայ Եսայեան, 60 տարու, նահատակ:

2. Մալասա, 60, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս: Գիւղիս ծխատէրն էր Ղեւոնդ Քահանայ, 58 տարու, նահատակ:

3. Ջահմանց, 75, եկեղեցին Ս. Աթանազինէ: Ծխատէրն էր

Մեսրոպ Քահանայ, 35 տարու, նահատակ:

4-5. Բումել, 45, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Ալմշկա, 12, եկեղեցին Ս. Նշան:

Այս երկու գիւղերուն ժողովուրդը կը հովուէր

Ալեքսիանոս Քահանայ Կարապետեան, 45 տարու, նահատակ:

6. Լսոնֆ կամ Լուսիոնֆ, 140, 6 ժամ հեռու, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Մօսը՝ «Ս. Լուսաւորիչ» մենաստանը: Գիւղիս երէցն էր Գրիգոր Քահանայ Մատթէոսեան, 50 տարու, նահատակ:

7. Աւերակ, 115, 5 ժամ հեռու, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, նաեւ Ս. Յովհաննէս մատուռ մը՝ ուխտատեղի: Գիւղիս երէցն էր

Ղեւոնդ Քահանայ, 45 տարու, նահատակ:

8. Խուփս (Համանուն գիւղ Քղի ալ ունի), 100, 3 ժամ հեռու, գետակով մը՝ որ Երասխի կը խառնուի: Եկեղեցին Ս. Փրկիչ, մերձակայ վանքը «Ս. Քրիստափոր», ուխտավայրերը Ս. Եղիշէ, Ս. Վառվառէ եւայլն: Ծխատէրն էր

Մելիքսեդեկ Քահանայ, 50 տարու, նահատակ:

9. Առիւծկայ, 70, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Կը հովուէր Խուփսի երէցը:

10. Քարաւրակ կամ Քարաւերակ, 250, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ եկեղեցիներով, ուր կը պաշտօնավարէր

Միմաս Քահանայ Միմասեան, 35 տարու, նահատակ:

11. Սարաճիւղ կամ Սարաճըզ, 8, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Կը հովուէր Քարաւրակի երէցը:

12. Հիմտէ կամ Հնտէ, 100, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խադ Քահանայ, 60 տարու, նահատակ:

13. Բլրակ, 100, արեւմտեան լեռնաշղթայի մը ստորոտ՝ դաշտային դիրքով, 4 ժամ հեռու: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ 1864ին կառուցուած, ուխտավայրք Ս. Կիւրակէ եւ Կապոյտ Խաչ: Երէցն էր Սահակ Քահանայ, 40 տարու, նահատակ:

14. Բլուր (Համանուն գիւղեր շատ կան այլուր), 80, 8 ժամ հեռու, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սմբատ Քահանայ, 48 տարու, նահատակ:

15. Քսանթա, 220, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յովհաննէս եւ Գրիգոր Քահանաները, 65 եւ 46 տարու, նահատակ:

16. Երկի կամ Էրկի, 100, բարձրադիր գիւղ՝ Բաբերդի արեւմտեան հիւսիսակողմը, 3 ժամ հեռու: Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ղեւոնդ Քահանայ Սիմոնեան, 52 տարու, նահատակ:

17. Վարգահան, 100, եկեղեցիները Ս. Աստուածածին եւ Ս. Համբարձում՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Արիստակէս եւ Վրթանէս Քահանաները, 68 եւ 65 տարու, նահատակ:

18. Դոմմա կամ Թոմման, 40, Բաբերդի հիւսիսակողմը՝ 2 ժամ հեռու: Աւերակ վանքերը «Ս. Աստուածածին» եւ «Ս. Թէոդորոս», եկե-

ղեցին Ս. Համբարձում՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կորիւն Քահանայ, 48 տարու, նահատակ:

19-20. Խնծաւերակ կամ Խնծաւիրկ, 12, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Քէստէսի, 6, առանց սրբավայրի: Այս 2 գիւղերը կը հովուէր Դոմ-նայի երէցը:

21-23. Նիւ, 40, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Օձտեղ, 50, եկեղեցիները Ս. Յակոբ, Ս. Թորոս եւ Ս. Աստուածածին: Բալախու կամ Պալախոբ, Կիւմիւշխանէի ճամբուն վրայ (ուրիշ անցաւ ապահովաբար տարաբախտ Հազարապետեան Վարդապետ, Թուրեան Վարդապետի հանդիպելով՝ միասին նահատակուելու համար), Հայ եւ Թուրք խառն բնակիչներով՝ որոնցմէ առաջինք 100 տուն, եկեղեցիները՝ Ս. Կարապետ եւ Ս. Լուսաւորիչ: Այս 3 գիւղերուն երէցն էր

Աշոտ Քահանայ Նորոյեան, 48 տարու, նահատակ:

24. Գրգի կամ Կոզի, 70, Բաբերդի արեւմտեան հիւսիսակողմը՝ 5 ժամ հեռու, օթեւան Սիւրմէնէ գացող ուղեւորաց: Համանուն մըն ալ կայ, «Վարի Գրգի» համակ թրքաբնակ: Եկեղեցին Ս. Պօղոս, 1848ին կառուցուած կիւրինցի Կարապետ Վարդապետէ: Ծխատէրն էր Պաղտասար Քահանայ, 32 տարու, նահատակ:

25-26. Ռուշտի, 45, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: Սուրբ Թորոս, 80, եկեղեցիները Ս. Թորոս եւ Ս. Աստուածածին: Այս երկու գիւղերուն երէցն էր

Սահակ Քահանայ, 65 տարու, նահատակ:

27-28. Բընջրկա, 20, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Կիւ, 42, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Վերջնոյս երէցն էր

Յովսէփ Քահանայ, նահատակ:

29. Սըղըրճի, 35, եկեղեցին Ս. Խաչ:

Վերոյիշեալ եկեղեցականներէն մէկ մասը՝ Բլուր գիւղէն քիչ հեռու, մնացեալն ալ Դերջան-Բաբերդ սահմանին մէջ նահատակուած են անլուր չարչարանքներով: (Անուն, տարիք, գիւղօրէք եւ բնակչութիւն ճշդուած՝ Բաբերդի Առաջնորդարանի երբեմնի քարտուղար Յ. Դարբինեանէ:)

Այս գիւղերէն այլեւս պատմական դարձած է Լսոնքը. հիդ էր որ նահատակուեցան 5րդ Զօրաբանակին պատկանող 60րդ գունդին 4 վաշտերուն մէջի 200 Հայերը, նաեւ նոյն Զօրագունդին 37րդ եւ

42րդ գունդերուն 8 վաշտերուն մէջի 700 Հայերը, նոյնպէս 13րդ Զորաբաժնին բոլոր Հայերը, զինուորական գրաստունակ ծառայութիւննին իսկ նկատի չառնուելով: Երանելի բանակ օսմանեան, որ թշնամիին դէմ կռուելու, զայն զարնելու անգոր՝ կ'ուրախանար իր շարքերէն սրածուլթեամբ յապաւելուին համար ամենէն օգտակար տարրը, զինուորական պարտականութեան իսկապէս գիտակից եւ անձնդիր Հայը...: Բաբերդի 29 հայաբնակ գիւղերուն բնակչութեան համագումարն էր 15,550 հոգի:

ԽՆՈՒՍ

Ընդարձակ լեռնահովիտ մըն է Խնուս (Տուրուքերանի Հարք գաւառը), որ կը գտնուի Բասենի, Ալաշկերտի, Վարդոյի, Մանազկերտի եւ Պուլանըզի մէջտեղ: Արեւմտակողմը կ'իյնայ Բիւրակն (Պինկէօլ): Գաւառագլուխն է համանուն բերդաքաղաքը՝ Կարնոյ կուսակալութեան ներքեւ: Իր գետը Բիւրակնէն իջնելով եւ ոռոգելով գիւղեր՝ կ'անցնի Պուլանըզ, խառնուելով Եփրատի: Իրմէ եւ Երասխի ծագումն ալ, որ Բիւրակնի լեռնէն բխելով եւ վտականալով՝ Թադոս գիւղի մօտ կ'իջնէ դէպի Կիւլլիւ եւ Մէճիտլու, ամամբ երթալ անցնելու համար Բասենը: (Սարսուռով կ'արձանագրենք աշխարհագրական այս մանրամասնութիւնը, միտք բերելով մեր բազմաթիւ եղբայրներն ու քոյրերը, որ Զուլումի տարին տարուեցան ծփալ այդ անսահման լոյծ գերեզմաններուն մէջ...:) Խնուսի զոհերուն շարքին է տիգրանակերտցի բժիշկ Նշան Պազալեան:

Մեծամասնութիւն կազմող Քիւրտ ցեղը (հասանցի, զորրգցի եւ ջիբրանցի), միացած իր «չլուսաղբօր»՝ Տաճկին, սպանդի գուրանաշունչ պատուէրը գործադրեց, բնաջնջելով տեղւոյն 500 տուն Հայութիւնը՝ յերկեմենից եւ ի խոնարհ (3,000 հոգին Լուսաւորչական եւ 100ը Բողոքական):

Խնուսի առաջնորդական փոխանորդն էր

Արգար Վարդապետ Եօքմեղբայրեան.— Մնած 1870ին Եդեսիա եւ ձեռնադրուած 1909ին Երուսաղէմ: Երեք տարի վերջ տեղապահ

ընտրուելով խնուսի՝ կը մեկնի պաշտօնատեղի, ուր կը մնայ մինչեւ Ադէտի տարին, երբ կարգն իրեն ալ կուգայ աքսորուելու, այսինքն բռնելու մահուան ուղին: Նահատակուած է իր թեմին 12,000 ժողովրդեան հետ Վարդոյի «Զրջատաղ» կոչուած վայրը:

Սարսափի ամիսներուն, նոյնպէս խնուս կը գտնուէր

Եղիշէ Վարդապետ Զանոյեան.— Սերկելիցի (Քղի), 48 տարու, ուսած Պոլիս եւ դասաւանդած Եէտի Գուլէի որբանոցը, նաեւ գաւառները: 1903էն յետոյ շարունակած էր ուսուցչութիւնը՝ ծննդավայրին եւ Ճըպըռգեղի մէջ, մինչեւ քահանայ ձեռնադրուիլը: Երիցուհւոյն մահէն վերջ կուսակրօնութիւն ուխտելով՝ կը զգենու վեղար: Վկայակից Աբգար Վարդապետ Եօթնեղբայրեանի:

Բացի «Ս. Կարապետ» մենաստանէն, խնուսի կեդրոնը եղող Բերդն ունէր Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Աշոտ Քահանայ, 55 տարու, նահատակ:

Գարեգին Քահանայ Տէր-Բարթողիմէոսեան, 46 տարու, նահատակ:

Պաղտասար Քահանայ, 48 տարու, նահատակ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԽՆՈՒՍԻ

Հայաբնակները (թուով 25) թատր հանդիսացան արիւնարբու Քիւրտերու սխրագործութեանց: Բացի աստղանիշ կրող 4 հատէն, բոլորն ալ ունէին իրենց սրբավայրերը՝ որոնց մէջ քահանայազործող բազմաթիւ երէցներէն 13 հոգիին անունները միայն կրցանք քաղել Մշոյ վերապրող երէց Տ. Եղիշէ Տէր Պարսամեանէ:

1. Սայլու, 79 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղիս ծխատէրն էր

Յովհաննէս Քահանայ, 80 տարու, նահատակ:

2. Խնուս Բերդ, կեդրոն, 500 տուն (իր չորս քահանաները յիշուած են վերեւ):

3. Մժընկեբտ, համանուն ջուրին վրայ հնաւուրց գիւղ՝ խնուս Բերդէն կէս ժամ հեռու, 14 տուն, թափուր վանքով: Եկեղեցին Ս. Կարապետ:

4-7. *Պաշտոյ 8, Կորալ 152 (եկեղեցին Ս. Մինաս), *Գրըրմ Գայա 51, Գարա Զօպան 500 (եկեղեցին Ս. Յակոբ): Վերջնոյս երէցն էր

Կարապետ Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան. — Ծնած 1880ին: Քանի մը ժամ կռուող ոյժերու հետ միասին ոգորելէ վերջ՝ կը յաջողի անցնիլ Ռուսաց սահման: Վերապրող:

8-17. *Սալվորի 25, Կովանտուֆ 158 (եկեղեցին Ս. Գէորգ), Պուր-նագ 53 (եկեղեցին Ս. Յարութիւն), Գարա Քէօփրիւ 220 (եկեղեցին Ս. Աստուածածին), Տուման 57 (եկեղեցին Ս. Յակոբ), Աղնամէլիֆ 22 (եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ), Մարուֆ 49 (եկեղեցին Ս. Ստեփան-նոս), Շապատին 48 (եկեղեցին Ս. Կարապետ), Քաղփիկ 128 (եկեղեցին Ս. Կիրակոս), Հարամիկ 150 (800 հոգին Լուսաւորչական եւ 100ը Բողոքական): Անոնց երէցներն էին

Վահան Քահանայ, 40 տարու, նահատակ:

Սողոմոն Քահանայ, 70 տարու, նահատակ:

Մկրտիչ Քահանայ, 50 տարու, նահատակ:

18-22. Եննիֆէօյ (համանուն գիւղ Շապին Գարահիսար ալ ունի) 80 (եկեղեցին Ս. Յարութիւն), Խըրթ կամ Հերթ 47 (եկեղեցին Ս. Մինաս), Եահիա 35 (եկեղեցին Ս. Գէորգ), Խոզլի կամ Խոզլու (Գրգըլ Ալի յատուկ անունէն ծագած) 161 (600 հոգին Լուսաւորչական եւ 170ը Բողոքական, եկեղեցին Ս. Գէորգ, նաեւ աւերակ վանք), Խալիլ Զավուշ 120 (եկեղեցին Ս. Սարգիս), ուր կը պաշտօնավարէր Կարապետ Քահանայ, 55 տարու, նահատակ:

23-24. Էլպիս 83 (եկեղեցին Ս. Սարգիս), Զայուրմա կամ Զէվիրմէ (եկեղեցին Ս. Աստուածածին), 190 տուն (1,200 հոգին Լուսաւորչական եւ 200ը Բողոքական): Վերջնոյս երէցներէն էր

Գարրիէլ Քահանայ Տէր-Միքայէլեան. — Խուլթեցի, 55 տարու, նահատակ:

25-26. *Շողըրթլու: Արօս 150 տուն. ատենօք կրկինն էին Հայք: Տուրուբերանի Վարաժնունիք (Խնուս) գաւառակի մէջ գտնուող Արօս գիւղի պատմական գերեզմանատան մէջ ալ կայ աւերակ սրբավայր մը, իսկ արեւմտեան հարաւ դին, լերան մը լանջքին, միակտուր քարէ եկեղեցի մը: Արօսի Ս. Վարդան եկեղեցւոյն մէջ կը պաշտօնավարէին

Սահակ Քահանայ, 50 տարու, նահատակ:

Վահան Քահանայ, 55 տարու, նահատակ:

Հարամիկի, Խոզլիի, Չէվիրմէի, նաեւ Խնուսի Աւետարանական Հայոց Հովիւներն ալ բախտակից եղած են քահանայից դասուն:

ՊԱՅԱԶԻՏ

Մասիսի ստորոտ, պատմական նշանաւոր բերդաքաղաք՝ Կարնոյ կուսակալութեան ներքեւ, առ երի Կոնատիկ գետակի (որուն կամուրջը ձեռակերտ է Հայու), կառուցուած Ալա Տաղի կողին, Գըզըլ Տաղ եւ Շարան քարաբլուրներուն մէջ: Սահմանները՝ Հիւսիսէն Ռուսիա, արեւելքէն Պարսկաստան, հարաւէն Վան եւ արեւմուտքէն Խնուս-Բասեն: Իր վիճակներն են Տիատիմ, Գարա Քիլիսէ, Ալաշկերտ, եւ Անթապ՝ որոնք երբեմնի համբաւաւոր Բագրեւանդ գաւառը կը կազմէին: Քաղաքամէջի Հայութիւն՝ 250 տուն (2,500 անձ): Եկեղեցին Ս. Կարապետ, մենաստանը «Ս. Աստուածամայր», աւերակ տաճար մը Ս. Ամենափրկիչ եւ ուխտատեղիներ:

Ներք 1914 տարւոյ Դեկտեմբեր ամսուն Ռուսը նահանջեց Սարը Գամիշէն եւ Արտահանէն, օրհասի ժամը հնչած էր այս չրջանի Հայ բնակչութեան համար՝ որ կանխատեսելով գալիք վտանգը, որոշեց հեռանալ իր հայրենիքէն Ռուս զօրքերուն հետ: Ալաշկերտի, Թուրքի, Գարա Քիլիսէի, Տիատիսի եւ Պայազիտի Հայերը սարսափահար դէպի Կովկաս գաղթեցին ձիւն ձմեռին: Նոյն ժամանակամիջոցին էր որ սահմանակից Պարսկահայք եւս իրենց գաղթը կը սկսէին Դաւէթի, Խոյի, Սալմաստի եւ Ուրմիոյ չրջաններէն, տաճկական հայակուլ հոսանքներու մէջ ընկլուզելէ զերծ մնալու համար: Իսկ իր տեղէն չչարժող ժողովրդեան վիճակուեցան Թուրքին սովորական զբօսանքները. — Կողոպուտ, Առեւանդ եւ Զարդ՝ իրենց սարօքը:

Իր օտար յորջորջումը 15րդ դարէն սկսող եւ ի հնումն հռչակաւոր Դարոյնք բերդին անուամբ ծանօթ՝ Պայազիտ քաղաքը 1735էն մինչեւ 1877 տեսած է հինգ պատերազմ, չորսը ռուսական եւ մին պարսկական (1821): Ատոնց ընթացքին՝ Հայ բնակչութիւնը ենթարկուած է Զարդի ու գաղթի: Այդ բոլորին լրումն էր ահա 1915ինը, որ Հայուն հոտը չթողուց հոն:

Աղէտի տարին, Պայագիտի եւ շրջակայից առաջնորդական տեղապահի իր պաշտօնը կը շարունակէր

Ներսէս Աւագ Քահանայ Քաջբերունի, որ կրցած է փախչիլ Երեւան եւ որ 1914ին Պատրիարքարանի հրահանգով պատրաստած էր նոյն թեմին 26 երէցներուն կենսագրականները, որոնք ներկայացուած են ստորեւ՝ իրենց կարգին:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՊԱՅԱԶԻՏԻ

Պայագիտ ունի անհամար Քիւրտ գիւղեր: Ահաւասիկ հայաբնակները.

1. Մէյրէմաձէ, 7 տուն՝ դէպքէն առաջ Ռուսիա գաղթած:

2. Արծափ.— Քաղաքէն 12 մղոն հեռու՝ Չինկիլի լեռնահովիտին մէջ, գետակի մը եզր, զոր 1877ին բանակատեղ ըրաւ Տէր Ղուկասով Ռուսահայ զօրավարը: Արծափի Հայ բնակչութիւնն էր 120 տուն, 2 քարակոփ եկեղեցիով եւ «Ս. Գրիգոր» եւ «Մաղկավանք» աւերակ մենաստաններով: Տեղւոյն պանդուխտ երէցն էր

Դաւիթ Քահանայ Տէրոյեան.— Ծնած Սպարկերտու Հեղան գաւառակի Հողոտ գիւղը (Բաղէշի նահանգ), աշխարհական անուամբ Զաքար, ուսած Աղթամար եւ 1885ին ձեռնադրուած Շիրնից Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ՝ իրաւաւոր կաթողիկոսէ:

3-4. Մուսուն 80 տուն, Քօրուն 30, եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Աբրահամեան.— Ծնած 1855ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, որդի Տ. Աբրահամի որմէ ստացած է նախնական կրթութիւնը, 1899ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպիսկոպոսէ: Նահատակ:

ԳԱՐԱ ՔԻԼԻՍԷ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Վիճակ եւ քաղաքական Բագրեւանդ գաւառի (Պայագիտ), որ Ալաշկերտէն կը բաժնուի Տաշլի գետակով եւ որ թատր եղած է Ռուսեւ-

թուրք նախկին պատերազմին. այդ պատճառաւ թէեւ Հայերը գաղ-
թած էին, բայց վերջէն կրկին լեցուեցան: Վերջին դէպքերու նա-
խօրեակին՝ 320 տնւոր Հայութիւն կար հոն, այսինքն իբր 2,300 հո-
գի, որոնցմէ մեծ մասը բարեբախտաբար կրցաւ անցնիլ ռուսական
սահման եւ իր մորթը փրկել:

Պայազիտի նման, այս քաղաքն ալ ունի անհամար Քիւրտ զիւղեր:
Ահաւասիկ հայաբնակները.

1-8. Մանկասար 91 տուն: Երանոս, Տաշլի գետակի ձախ ափին,
Քիւրտ եւ Հայ խառն բնակիչներով՝ որոնցմէ վերջինը 18 տուն. եկե-
ղեցին Ս. Յակոբ, շինուած սասունցի Կրպոյէ: Չամբրլու 6: Խըտըր,
Նաւիկ գիւղէն 1 ժամ հեռու, ժողովուրդը Քիւրտերու հարստահա-
րութենէն մեծ մասամբ գաղթած եւ 11 տուն մնացած: Աշգալէ (հա-
մանուն գիւղ Կարնոյ Դաշտն ալ ունի), Երանոսի արեւմտեան դին,
կէս ժամ հեռու, ի հնումն 500, հուսկ ուրեմն 21 տուն, եկեղեցին
Քիւրտերու կողմէ քանդաւեր, իսկ գերեզմանատան խաչքարերը՝
զարդ նոյն ցեղին բարեծաղիկ զաւակաց ախոռներուն: Մեծ Աղա
Տէվէ 4 տուն: Դիտամ 5 տուն: Երիցու Գիւղ 35 տուն, եկեղեցին Ս.
Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գէորգ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1871ին, բնիկ, աշ-
խարհական անուամբ Գէորգ Կարմիր-Երիցեանց, քահանայօրդի,
20 Ապրիլ 1905ին ձեռնադրուած Աղթամարայ Փշավանուց եկեղեցին՝
Յովսէփ Եպս. Ռչաունիէ: Նահատակ:

Մեսրոպ Քահանայ Գասպարեան.— Ծնած 15 Յուլիս 1867ին, բնիկ,
աշխարհական անուամբ Պետրոս Մուրատեանց, ուսած Գարա Քիլի-
սէ, 1889ին ձեռնադրուած Ս. Յովհաննու վանահայր Յովհաննէս
Եպիսկոպոսէ: Նահատակ:

Իսկ Գարա Քիլիսէի եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշ-
տօնավարէին

Արսէն Քահանայ Տէր-Խաչատուրեան.— Ծնած 1862ին Եղնի Թէփէ
գիւղը, աշխարհական անուամբ Գասպար, ուսած Թօփրազ Գալէի
Միացեալ Ընկերութեան զպրօցը, 1884ին ձեռնադրուած Յովհաննէս
Եպիսկոպոսէ: Երբեմնի առաջնորդական փոխանորդ Գարա Քիլի-
սէի: Նահատակ:

Սահակ Քահանայ Տէր-Սահակեան.— Ծնած 1870ին Իւջ Քիլիսէ,
աշխարհական անուամբ Միսաք, ուսած Գարա Քիլիսէի Միացեալ

Ընկերութեան դպրոցը, ուսուցիչ, 1899ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ: 1902էն ի վեր փոխ առաջնորդ: Նահատակ:

ԱԼԱՇԿԵՐՏ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Աղաւաղում Վաղարշակերտի, զոր կառուցած է Արտաշէս Բ-ի թոռ՝ Վաղարշ արքան: Բազրեւանդ գաւառի այժմեան վիճակներէն մին, սահմաններն ըլլալով՝ արեւելքէն Գարա Քիլիսէ եւ Տիւտին, արեւմուտքէն Կարին, հարաւէն Անթափ եւ հիւսիսէն ռուսական սահման (Շահկօլ լերինք): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Հայ բնակչութիւնը 1829ի եւ 1878ի Ռուսեւթուրք պատերազմներուն զաղթած, յետոյ կրկին բաղմացած, իսկ վերջին Աղէտի տարին՝ մեծ մասամբ Կովկաս փախած, ամբողջը 160 տուն: Հիմա Ալաշկերտի վիճակին զլիսաւոր աւանը կը կոչուի Թօփրագ Գալէ:

1905էն ի վեր, Ալաշկերտի փոխ առաջնորդութիւնը կը վարէր

Յովսէփ Քահանայ Տէր-Միմասեան.— Ծնած 13 Սեպտեմբեր 1874ին Համդաշէյս գիւղը (Պուլանըգ), աշխարհական անուամբ նոյն, որդի Տ. Դիոնեսիոսի, ուսած Թօփրագ Գալէ, էջմիածին եւ Թիֆլիս, ուսումնարանական կոչմամբ Լէւոն, 1899-1905 տնօրէն-ուսուցիչ Ալաշկերտի դպրոցին, 5 Մարտ 1905ին յԱղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ՝ Ալաշկերտի եկեղեցւոյն վրայ: Կը թողու անտիպ աշխատութիւններ: Տ. Յովսէփի պաշտօնակից էր

Պօղոս Քահանայ Աստուածատրեան.— Ծնած 1858ին Ղարա Քէշիշ (Արծկէ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1894ին ձեռնադրուած Պօղոս Եպիսկոպոսէ՝ ծննդավայրին Ս. Գողգոթա եկեղեցւոյն վրայ: Յետոյ Ալաշկերտ փոխադրուած:

Ալաշկերտի բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերուն մէջ ցրուած են ճէմալտինցի եւ գիլանցի Քիւրտեր՝ ստենօք Ռուսիայէն եկամուտ: Ահաւասիկ այդ գիւղերը.

1. Խաստուր (աղաւաղում «Հացտուն»ի), 3 ժամ հեռու դէպ արեւմուտք հարաւ Շեռեան գետին ձախ ափին, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, նշանաւոր գերեզմանոցով որ 5,000 տապանաքար կը հաշուէ իր մէջ, 146 տուն (650 հոգին Լուսաւորչական եւ 700ը Հայ Կաթողիկ): Տեղւոյն երէցն էր

Ղեւոնդ Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 20 Մայիս 1882ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նազար, ուսած Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, ուսուցիչ, 1899ի Խաստուրի կոտորածին գաղթած Ռուսիա եւ հոն ալ շարունակած կրթական գործունէութիւնը: Սահմանադրութեան հռչակումին ծննդավայր դառնալով՝ 1913ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Սարաճեանէն: Աշխարհականութեանը՝ թղթակից Հայ թերթերու:

2. Գարսան կամ Կարքսան (Շեռեանի ձախ ափին, Գոմք գիւղի դիմաց, իր բաղամարդ Հայ Կաթուղիկ բնակչութիւնը 1822ին Մօլլա Սիւլէյման փոխադրուած), 8 տուն:

3. Մօլլա Սիւլէյման, 161 տուն (200 հոգին Լուսաւորչական եւ 1,000ը Հայ Կաթուղիկ):

4. Ղայապէկ (Թօփրագ Գալէէն 2 ժամ հեռու՝ դէպ արեւելեան հարաւ, վտակի մը եզերք), 53 տուն, գետնափոր եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Խաչատուրեան.— Ծնած 1867ին Լիզ (Պուլանրգ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած ծննդավայրին Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, 1895ին ձեռնադրուած եւ 6 տարի վերջ քաղաքական յանցանօք Թուրք կառավարութեան կողմէ աքսորուած Պայազիտէն Սինօպ: Այդ բերդաքաղաքէն կ'ազատի Սահմանադրութեան հռչակումին եւ կը դառնայ հայրենիք՝ կրկին քահանայազործելու:

5. Թօփրագ Գալէ, 180 տուն:

6. Իրիցու Գիւղ, Ղայապէկէն քառորդ ժամ հեռու (Գարա Քիլիսէի համանուն գիւղէն որոշուելու համար «Ֆրանկ» կամ «Սեւ Իրիցու Գիւղ»), 76 տուն (100 հոգին Լուսաւորչական եւ 700ը Հայ Կաթուղիկ):

7. Համատ կամ Ամատ (Իրիցու Գիւղի հիւսիսակողմը, Կալոյ եւ Ախտա գետերուն մէջտեղ), 204 տուն, եկեղեցին «Երեք Խորան Ս. Աստուածածին», ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Քահանայ Յակոբեան.— Ծնած 1857ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Տ. Պետրոս քահանայէ, 1905ին ձեռնադրուած յԱղթամար՝ Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ: Նահատակ:

Ստեփան Քահանայ Տէր-Յարութիւնեան.— Ծնած 1864ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած իր հօրմէն՝ Տ. Յարութիւնէ, Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ: Նահատակ:

8. Խաչլու (Համանուն գիւղ Վերին Բասեն եւ Պուլանըզ ալ ունին), աղաւաղում «Խաչլուս»՝ որ գիւղին գերեզմանատան մէկ տապանին անունն է: Թօփրազ Գալէէն մէկ ժամ հեռու՝ արեւելեան հիւսիս, Համանուն դաշտին եզրը, բազմաթիւ մարգագետիններով եւ աղբիւրներով՝ որոնց անձնիւրն ունի հայեցի չքնաղ յորջորջում: 104 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մխիթար Քահանայ Գեորգեան.— Մնած 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մանուկ, ուսած անդ, 1897ին Կտուց Անապատ ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ: Նահատակ:

9. Զետկան կամ Զէյտիքան (Ալաշկերտէն 3 ժամ հեռու՝ հարաւ-արեւմուտք, Հայ բնակչութեան կէսէն աւելին 1877ի պատերազմին Ռուսիա անցած), 63 տուն:

10. Խօշեան (Մօլլա Սիւլէյմանէն կէս ժամ հեռու՝ դէպ հիւսիս, հարաւակողմն ունենալով Զետկանի գետակը, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մկրտիչ Քահանայ Մարտիրոսեան.— Մնած 14 Փետրուար 1874ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Խաստուրի Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, 6 Յունուար 1906ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ: Նահատակ:

11. Բլուր (Համանուն գիւղեր Թորթում, Կարնոյ Դաշտ, Բաբերդ, Վերին Պուլանըզ եւ Վերին Բասեն ալ կան): Հոս աւանդած է Ս. Սահակ Հայրապետ իր հոգին եւ մարմինն ապա Աշտիշատ փոխադրուած: Հայ բնակչութիւն՝ 115 տուն: Բլուր կը կոչուէր մանաւանդ Ծախնի Թէփէ: Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Արքահամ Քահանայ Սուրենեան.— Մնած 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Թօփրազ Գալէի Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, 22 Սեպտեմբեր 1906ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռչտունիէ: Նահատակ:

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Մնած 1874ին, բնիկ, ուսած Ալաշկերտ, 1900ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպիսկոպոսէ:

Գուլէլիի Ազգային Կեդրոնական Որբանոցի բժիշկ Վ. Յակոբջանեան որ պատերազմի տարիներուն գտնուելով Հայ կաթաւորական գունդերու հետ՝ մինչեւ վերջին նահանջը չըջած է Ալաշկերտի սահմաններն ալ, դեղագործ Սարգիս Թիւթիւնճեանի պատմած է հանդիպած ըլլալուն ալաշկերտցի համանուն քահանայի մը՝ որ Նոյն

դաշտի խամուր գիւղին մէջ իր զէնքէն անբաժան՝ մասնակցած է հերոս Հայորդիներու գոյամարտին 1917-1918, իր կրօնական պարտականութիւններն ալ թողլիք չընելով: Ռուս բանակին նահանջին ատեն, Տ. Յովհաննէս Սմբատի գունդին ճանապարհը մաքրած է:

12-13. Զըլկանի, 84 տուն: Մէզիբէ, 44: Վերջնոյս բնակիչներն էին Բաղէշի Կիւզալ Տէրէ գաւառակի խարզիթ գիւղէն գաղթող Հայեր՝ իրենց երէցին հետ, որ էր

Խաչատուր Քահանայ Խաչատուրեան.— Ծնած 1881ին խարզիթ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1909ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռչտունիէ՝ ծննդավայրին Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն վրայ: Նահատակ:

Վերոյիշեալ գիւղերէն՝ Մօլլա Սիւլէյմանի եւ Զետկանի Հայերը միայն Ռուս նահանջի հետեւանօք փախան Թօփրազ Գալէ, ուր սակայն ամբողջովին սպաննուեցան մզկիթին մէջ: Առաջին զոհն է մօլլա սիւլէյմանցի Հայ Կաթուղիկ

Հ. Յովհաննէս Վ. Հուրիկեան.— Ծնած 1861ին, բնիկ, ուսած Կարին եւ քահանայ ձեռնադրուած 1888ին:

Արրահամ Վարդապետ, զետկանցի, վկայակից Հ. Հուրիկեանի:

ԳՈՒԹԱՂ

Պայազլուտի վիճակներէն մին, 750 հոգի խառն բնակչութեամբ՝ որուն 150ը Հայ, 300ը Թուրք եւ 300ը Քիւրտ: Ունի բազմաթիւ Քիւրտ եւ Թուրք գիւղեր, որոնցմէ ոմանց մէջ կը նշմարուին Հայ սրբավայրերու աւերակներ: Մեծ մասամբ Կաթուղիկ հասարակութենէ բաղկացեալ Հայ Քիօշկի ժողովրդեան թիւն էր 250 անձ: Լուսաւորչականք ունէին Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 1840ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1874ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ: Նահատակ:

Աղէտէն քանի մը ամիս առաջ, շատեր յաջողեցան անցնիլ կովկասեան սահման եւ պրծիլ թուրանեան արհաւիրքներէ որոնք կանխորոշուած էին պայթիլ բովանդակ Տաճկահայաստանի վրայ:

ՏԻԱՏԻՆ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Նոյնպէս Պայագիտի վիճակներէն մին, Արարատայ երբեմնի Ծաղկոտն գաւառակին մէջ: Բնակչութեան 2,000ը Թուրք, 100ը Գիւրտ եւ 150ը Հայ: Ունի բազմաթիւ Գիւրտ գիւղեր՝ Հայ սրբավայրերու մնացորդներով: Այստեղի Հայերն ալ փախած են Կովկաս, անխուսափելի Աղէտի գաղափարէն հալածական:

Տիատինի փոխ-առաջնորդութիւններն ու Իւչ Գիւլիսէի փոխ-վանահայրութիւնը կը վարէր

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Ծնած 1860ին Եօն-ճալու, աշխարհական անուամբ նոյն, Տ. Յովնանի որդի, ուսած անդ, 1883ին ձեռնադրուած Պօղոս Եպս. Մելիքեանէ:

Ահաւասիկ այդ շրջանի գիւղերը.

1. Պօքի (ի հնումն թեմ Ս. Յովհաննու վանուց), 30 հոգի Հայ Կաթողիկ:

2-3. Միրգաջան, 50 հոգի: Թավլա (Պայագիտի արեւելակողմը՝ քանի մը մղոն հեռու), 40 հոգի:

4. Զուջան (ծննդավայր Խաչատուր Վարդապետի՝ որ մեծ դեր խաղած է Երեւանի Խանին՝ Ալաշկերտի վրայ կատարած արշաւանքին, 1821ին): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մելիքեանի Քահանայ Մկրտիչեան.— Ծնած 1875ին Ամատ (Ալաշկերտ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Իւչ Գիւլիսէի ժառանգաւորաց դպրոցը, 1910ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռչտունիէ:

5. Գարա Պազար (1877ի պատերազմին ունէր 30, իսկ 1882ին՝ 10 տուն Հայութիւն), 300 հոգի: }

6. Գումլի Պունագ (Մուրատ գետէն կէս ժամ հեռու), 300 հոգի, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղիս պանդուխտ երէցն էր

Մատթէոս Քահանայ Տէր-Մարտիրոսեան.— Ծնած 1880ին Շիրան գիւղը (Փհսանդաշտ — Աղթամար), աշխարհական անուամբ Թադէոս Ալլահվէրտեան, քահանայորդի, 1906ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ՝ Ս. Վարդան եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ այս գիւղը փոխադրուած:

Բացի Տ. Մատթէոսէ, Գուճլի Պուճազի երէցն էր նաեւ

Ղուկաս Բահանայ Տէր-Բարսեղեան. — Ծնած 1860ին Թեղուտ գիւղը (Պուճանըգ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանը, ուսուցիչ եւ քարտուղար Իւլ Բիլիսէի վանուց, 1898ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ՝ Գուճլի-Պուճազի եկեղեցւոյն վրայ, անգամ Կրօնական Ժողովոյ Պայագիտի վիճակին:

7. Ս. Յովհաննէս Վանքի գիւղ, 300 հոգի: Համբաւաւոր Իւլ Բիլիսէն է այս, Հայոց երբեմնի Բագաւանը, Եփրատի ձախ ափին: Հեթանոսական ու քրիստոնէական դարերուն՝ հռչականուն աւանս կառուցուած էր Նպատ լեռան հիւսիսային ստորոտը. հոն էր Տիգրանի եղբօր՝ Մաժան քրմապետի գերեզմանը, բազինով եւ օթեւանով, ուր մեծ հանդիսութիւնք տեղի կ'ունենային նաւասարդեան տօներուն: Կոապաշտական մեհեանք տապալեցան Տրդատէ, մինչ Լուսաւորիչ կառոյց Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, որ եռախորան ըլլալուն՝ Իւլ Բիլիսէ կոչուեցաւ այլազգիներէ: Բագաւանի մէջն էր որ անցուց Ս. Սահակ իր վերջին օրերը, Վաղարշապատու Աթոռէն հրաժարելէ վերջ եւ Բլուր գիւղ վախճանումէն քիչ առաջ: 18րդ դարուն սկիզբը, վանքիս մէջ ժողով գումարուելով՝ Կաթողիկոս օծուած է Դանիէլ Սուրմառեցին: Ռուսեւթուրք հին պատերազմին՝ վանքը վնասուած է ասպատակ Բիւրտեղէ, Ռուսաց մեկնումէն վերջ: Մենաստանիս համանուն գիւղը կ'իյնայ արեւելեան դին: Վանահայրն էր՝ վերջերս Պարսկաստանէն գաղթած

Արրահամ Ծայրագոյն Վարդապետ Գաւապեան. — Ծնած 1868ին Քրմենց գիւղը (Շատախ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Աղթամար՝ ուր 1888ին ձեռնադրուած Խաչատուր Կաթողիկոսէ, 20 տարիէ հետէ վարած վանահայրութեան, առաջնորդութեան եւ գործակալութեան պաշտօններ (Թաղէոս Առաքեալ եւ Պէշ Բիլիսէ) Ռուսիա եւ Պարսկաստան, 1896ին յԱտրպատական ծայրագունութեան աստիճան ստացած Սուքիաս Եպս. Պարզեանցէ: Նահատակ:

(Ալաշկերտի գիւղերու կարգին յիշատակուած առանց մականունի նահատակ Աբրահամ Վարդապետը կ'ենթադրուի ըլլալ միեւնոյն անձը:)

Իւլ Բիլիսէի Հայ գիւղերն էին

8. Ղազի Գիւղ, 29 տուն, եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը

պաշտօնավարէր

Թովմաս Քահանայ Թովմասեան.— Մնած 1869ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1910ին ձեռնադրուած ի Լիմ Անապատ Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ:

9. Եօնմալու (Համանուն գիւղ Վերին Պուլանդ ալ ունի), 120 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհան Քահանայ Պօղոսեան.— Մնած 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Տիգրան, ուսած անդ, 1911ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ:

10. Զիրօ (Ղազի գիւղի արեւելակողմը, ժամ մը հեռու): Վերջին Աղէտէն իբր 35 տարի առաջ՝ Զիրոյի Հայութիւնը 50 տուն էր, բայց քիչւորցաւ տակաւ՝ Քիւրտերու հարստահարութեանց երեսէն, այսինքն 15 տուն մնաց: Եկեղեցին Ս. Յարութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարկոս Քահանայ Յարութիւնեան.— Մնած 1890ին Ղազի գիւղ, աշխարհական անուամբ Գեղամ, ուսած անդ, 1913ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Խարախանեանէ:

Բագրեւանդ գաւառի աղէտալի գաղթականութեանց հետեւանօք «Ս. Յովհաննէս» մենաստանի թեմերը հետզհետէ նուազեցան: Ամբողջ Զիրաւի դաշտին մէջ հազիւ քանի մը գիւղեր կային, անոնք ալ թշուառութեան մատնուած: Իսկ վերջին Զուլումը եկաւ գլխովին ամայացնել մնացորդ չէն վայրերն ալ:

ԱՆԹԱՓ

Պայազիտի կառավարութեան 5 բաժանումներէն մին է Անթափ (իւր հարթ դիրքին պատճառաւ «անտափ» յորջորջուած), որ կը համապատասխանէ Տուրուբերանի երբեմնի Տուարածատափ գաւառին: Սահմաններն են՝ արեւելքէն Արածանին, հարաւէն Քէսուքի ջուրը, արեւմուտքէն Բարազան լեռինք (որ Խնուսը կը բաժնեն Անթափէն), իսկ հիւսիսէն Ղըլըճ Կէտիկի չղթան՝ որ Ալաշկերտի եւ Անթափի

միջեւ սեպացած է: Ունի 100 քրտաբնակ գիւղեր, դարուկէս առաջ զուտ հայաբնակ եւ մէկ դար առաջ ժողովրդեան կէսը Հայ (վերջերս իր 8,000 բնակչութենէն 500ը միայն Հայ մնացած): Սրբավայրերու բազմաթիւ մնացորդներ կան Անթափի մէջ եւ իր Քիւրտ գիւղերէն շատերը կը կրեն դեռ հայեցի յորջորջում, ինչպէս Սեւք, Տէրըք, Կաւէ, Կալէ, Խեւէ եւայլն:

Իր հայաբնակ սակաւաթիւ գիւղերէն յիշենք Բադնոցը, որ ատենօք 80 գիւղերէ բաղկացած վիճակ մըն էր՝ Տուրուքերանի Ապահունեաց զաւառի արեւելակողմը: Տարիներու ընթացքին, աղէտակոծ Հայ բնակչութեան Ռուսիա գաղթումներուն հետեւանօք, այդ թիւը մինչեւ երեքի իջաւ, որոնց վրայ դեռ վերջին ժամանակներս կ'իշխէր հայտարցի Հիւսէյին: Բոլորէն այս Բադնոցը միայն մնաց՝ իր Ս. Աստուածածին եկեղեցիով՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարգար Քահանայ Մարգարեան.— Ծնած 1874ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ունած անդ, 1900ին ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ:

6.— ԽԱՐԲԵՐԴ

ՄԱՄՈՒՐԷԹ ԻԻԼ ԱԶԻԶ նահանգը բաժնուած է 3 «սանճագ»ներու։—

Ա) Սէպրէ, Խարբերդ, Արաքկիր, Ակն եւ Կապան Մատեն։

Բ) Մալաթիա, Պէհէսնի եւ Հիւսնի Մանսուր։

Գ) Տէրսիմ, Խոզաթ, Զմշկաձագ եւ Մեծկերտ։

Խարբերդ ի հնումն ամրութիւն էր Զորորորդ Հայոց Հանձիթ գաւառի, յետոյ գլխաւոր քաղաք Մամուրէթ Իւլ Ազիզի կուսակալութեան։ Իր անունը կազմուած է մերձակայ Խար հին աւանդն եւ իր վրայի վաղնջուց բերդէն։ Կառուցուած է քարալեռի մը վրայ․ մօտերը կան կից լեռներ, բլուրներ եւ ժայռեր։ Իր բարձր դիրքով՝ կը նայի սխրալի այն մեծ Հովիտին վրայ՝ որ Ուլ եւ Գուլ «օվա»ները կը ձեւացնէ եւ որուն պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ։ Խարբերդ Տիգրանակերտէն հեռու է 25 ժամ։ Հիւսիսային լեռանց ստորոտը ծածկելով կ'անցնի Եփրատ, որուն մէջ, սպանեալ անհամար Հայոց դիակներէն զատ, կամովին նետուող Հայուհիներ ալ եղան եղերաշուք տարին, յանուն պատուոյ եւ կրօնի։

Հայնոցները չորս էին, Ս. Յակոբ, Ս. Կարապետ, Ս. Ստեփաննոս եւ Ս. Նշան (Շինամուտ), համանուն սրբավայրերով՝ զորս անօրէնանաստուածներ որջ դարձուցին իրենց պղծունակ շահատակութեանց։ Հինգերորդ մըն ալ կար, Ս. Աստուածածին մատուռով Ասորիներունը՝ որոնք հայախօս էին եւ հայամերձ եւ որոնց զոհերուն չարքերէն է Հայու մը չափ Հայ՝ անմոռանալին

Աշուր Ա. Նուսուֆ, ամենաջերմ քարոզիչը Հայ եւ Ասորի հասարակութեանց եղբայրակցութեան, այն քաջամուտ հայագէտը որ քառորդ դարէ հետէ դաստիարակած էր Հայ մանկտին, եւ որ բանտը՝ ծածի տակ աւանդեց հոգին, 1915ի գարնան, 57 տարեկան հասակին մէջ։ Ողբացեալ Գիսակ (Վեր. Ա. Կ. Պետիկեան) իր մօտիկ ազգականն էր։ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճէն ուսումնաւարտ, պաշտօնավարած էր Ամասիա, Իզմիր եւ ծննդավայրը Խարբերդ։ Ունի

հմտալից յօդուածներ՝ մասնաւորաբար «Աւետարներ»ի մէջ. պսակաւոր Թաւշանճեան քարոզամրցումէն:

Մամուրէթ իւլ Ազիզի Հայ բնակչութիւնն էր՝ 3,800 հոգի Լուսաւորչական, 500 Կաթողիկ եւ 330 Բողոքական. իսկ Խարբերդինը՝ 2,900 հոգի Լուսաւորչական, 250 Կաթողիկ եւ 1,150 Բողոքական, համագումար՝ 8,930 անձ (գիւղերու բնակչութիւնը մէջը չըլլալով), որոնք բախտակից եղած են սեբաստահայոց, ենթարկուելով բանտի չարչարանաց, բռնամահու եւ բռնազաղթի, գլխաւոր դերակատարութեամբ քաղաքին «մէպուս» Մէհմէտ Նուրիի, կրթական տնօրէն Գէրիտի, կուսակալ Սապիթի եւ «գալմագամ» Ասլմի: Պէհաշտին Շաքիր եւ Նազըմ, իթթիհատի Կեդրոնին ամենաջոշ պարագլուխք, ինչպէս ամէնուրեք՝ Խարբերդի մէջ ալ ըրին ընելիքնին, ջարդի եւ տարագրութեան սարսափներն իրենց զազաթնակէտին հասցնելով, Տէրսիմի Քիւրտերն ու չըջակայ իսլամ բնակչութիւնը զինած՝ մուխը մարելով նահանգիս բովանդակ Հայութեան: Հազարաւոր վայրագութիւններէ դրուագ մը միայն պատմենք.— 300 որբեր, որոնք գերմանական որբանոցի տնօրէնուհի տանըմարքացի Օրիորդ Ժէննի Ժէնսընի քով կը մնային, 6 ամիս յետոյ կը պահանջուին կառավարութենէն եւ քաղաքէն 2 ժամ հեռու ամայի վայր մը տարուելով՝ կը հրկիզուին միահաղոյն:

Խարբերդ նշանաւոր էր հայազգի եւ օտար կրթարաններով ու որբանոցներով: Երկսեռ հազարաւոր ուսանողութենէն 100ին մէկ հագիւ կայ վերապրող. իսկ մտաւորականներէն եւ մեծանուն ուսուցիչներէն ոչ ոք: Ունի չորս մենաստաններ՝ որոնք կը կոչուին իրենց մերձակայ գիւղերուն անուններով.— Զարդարիչ, Դատեմ, Սորսոր եւ Խուլէ (վերջինս՝ ամենագեղեցիկը), հատ մըն ալ Ծովք գիւղինը՝ «Ս. Նշան», բոլորն ալ կողոպտուած եւ կիսաւեր:

Թեմիս բարեշնորհ եւ եռանդուն առաջնորդն էր

Պսակ Ծ. Վարդապետ Տէր-Խորէնեան.— Ծնած 4 Մայիս 1882ին Գուրուպէլէն (Կէյվէ), աշխարհական անուամբ Անուշաւան Համբարձումեան, նահատակ Տ. Խորէն Ա. Քահանայի որդի: Ծննդավայրին Ս. Ներսէսեան վարժարանէն 1898ին չըջանաւարտ՝ պահ մը առեւտուրով կը զբաղի եւ 15 Սեպտեմբեր 1899ին Արմաշու դպրեվանքը մտնելով՝ վեցամեայ չըջանը բոլորելէ ետք, աբեղայ կը ձեռնադրուի Դուրեան սրբազանէ: 19 Մարտ 1906ին Բերայի Ս. Երրորդութիւն

եկեղեցւոյն մէջ Օրմանեան սրբազանէ կը ստանայ գաւազանի իշխանութիւնը՝ Շաւարշ եւ Շահէ արեղաներուն հետ, 8 Մայիս 1911ին ալ ծայրագունութեան աստիճան ի կարին՝ Սմբատ Եպիսկոպոսէ։ Ուսուցիչ դպրեմանուց աշակերտաց (1906-1907), Պէօյիւք Տէրէի (Վոսփոր) եւ Նարլը Գափուի քարոզիչ (1907 Ապրիլ-Սեպտեմբեր)․ այնուհետեւ կը մեկնի գաւառ, Քղիի տեղահանութեան պաշտօնով՝ 1 Սեպտեմբեր 1907էն 1909, իսկ մինչեւ 19 Յուլիս 1911՝ իբր առաջնորդ նոյն թեմին, յետոյ խորբերդի՝ 8 Յունիս 1912էն սկսեալ մինչեւ իր դառնակսկիծ մարտիրոսութիւնը։ Խորբերդի գաւառական ընդհանուր ժողովը գնահատելով իր բարձր կարողութիւնները՝ եպիսկոպոսական վկայականի կ'արժանացնէ զինք․ եւ եթէ աղէտալի դէպքերը չգահավիժէին կայծակի արագութեամբ, տարաբախտ հայր սուրբը հեռացած պիտի լլլար այդ դժոխքէն՝ էջմիածին մեկնումով։ Աւարտական «Թէգ»ը եղած է 600 էջնոց «Սեբէոս Եպիսկոպոս Բագրատունի»․ հեղինակած է «Խորճեան գաւառ» 1,500 էջնոց ուսումնասիրութիւն մը Քղիի վրայ, «Գրգըլպաշուքեան ծագումը» եւ այլ պատմական, տեղագրական եւ ազգագրական անտիպ ուսումնասիրութիւններ ամբողջ։ Մամիկոնեան իշխաններու կեանքէն իր պատրաստած «Գանկէ քաժակը» ողբերգը քանիցս բեմադրուած է Քղիի մէջ՝ յետ Սահմանադրութեան, մեծապէս գնահատուելով տեղւոյն հասարակութենէն։ Աշխատակից Պոլսոյ եւ գաւառի Հայ թերթերու, «Մագիստրոս» եւ «Անուշաւան» ծածկանուններով։

Զնայելով որ ինք Ռուսիոյ դէմ յօդուած հրատարակած էր տեղւոյն Թուրք պաշտօնաթերթին մէջ՝ ընդհանուր պատերազմի վաղորդայնին, հասարակ մահկանացուի մը, ինչ կ'ըսեմ՝ եղեռնագործի մը պէս ձերբակալուելով՝ կը նետուի Մէգրէի բանտը հարիւրաւորներու հետ, բոլորն ալ կ'զերական, ուսուցչական, փաստաբանական եւ առեւտրական դասերէն։ Հին ու նոր ազգաց պատմութիւնը չէ արձանագրած դեռ վայրենիներն իսկ ամօթահար ձգող անգթութիւններ՝ որքան անոնց կրածները, չաբաթներ անվերջ ողիկ ողիկ գալով բանտերուն խորը։ Փրոֆ. Կ. Սողիկեանի ծեծի տակ յիմարանալով մահանալէն վերջ, Պսակ Վարդապետ՝ Թէնէքէճեան եւ Պուճիգանեան ուսուցչապետներուն ընկերակցութեամբ՝ բոկոտն ու գլխաբաց ճամբայ կը հանուի, իբր թէ Տիգրանակերտ տարուելու համար։ Զորս ժամ անդին, Մաստառի ստորոտը, Տէվէ Պէօյին կը կեցնեն զիրենք․

կացին ու գերանդի՝ գլուխ ու թեւ կը թոցնեն գետին: (Այս եւ ջարդապատում յաջորդ մանրամասնութիւնները քաղուած են Աղէտէն մագապուր ազատած Վահէ Հայկէն, նաեւ բանտակից երիտասարդէ մը՝ Տիգրան Տէր-Եղիայեանէ [Ս. Պատրիարք Հօր եղբօրորդի], որուն պէսներ պաշտօն ունէին բանտէն հանուելով՝ ծառայելու իբր դիաթադ:)

Ս. Կարապետ թաղի պատուական երէցն էր

Վարդան Քահանայ Արսլանեան, զրական հրապարակի վրայ ծանօթ «Բինկեանցի Վարդան Քահանայ» անուամբ: Ծնած է 24 Փետրուար 1863ին Բինկեան (Ակն), աշխարհական անուամբ նոյն: Նախնական կրթութիւնը հոն ստանալով՝ 3 տարի կը հետեւի ղեղագործութեան: 1887ին գրավաճառ ի Պոլիս, յաջորդելով իր եղբօր (սպա Գէորգ Վարդապետ): 1889ին կը չրջի Եւրոպա եւ կ'այցելէ Փարիզի արուեստահանդէսը: Դարձին, հիւսուածեղէնի գործարան մը կը հաստատէ եւ օսմանեան ճարտարարուեստին զարկ տալուն ի վարձ՝ պատուանշան կը ստանայ: 1892ին կը մեկնի ծննդավայր եւ կը զբաղի ուսուցչութեամբ, մինչեւ քահանայ ձեռնադրուիլը 11 Մայիս 1897ին՝ Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ, Զիմառայի (Տիվրիկ) Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն վրայ, ուր 12 տարի կը քահանայագործէ եւ կ'անդամակցի Գաւառական Ժողովին: 1909ին կը հրաւիրուի Խարբերդ՝ Ս. Կարապետ թաղին իբր քարոզիչ, միաժամանակ աւանդելով Թլկատինցիի հիմնած դպրոցին եւ աղջկանց Սմբատեան Ճեմարանին մէջ պատմութեան, աշխարհագրութեան ու կրօնի դասեր: Ունէր ուսուցչական կրկնակ վկայագիր Ուսումնական Խորհուրդէն եւ Կրօնական Ժողովէն: Հին ու Նոր Ուխտի դասագիրքերէ զատ՝ կը թողու պատմական անտիպ երկեր, որոնցմէ ամենէն բազմախատն է «Եկեղեցական Պատմութիւն»ը: Վաղեմի աշխատակից պուսահայ թերթերու՝ կրօնաբարոյական նիւթերով, յիշատակելի է «Մանգումէ»ի մէջ յօդուածաշարքը «Գիւղացի քահանայի մը հայկացքները Օկլիսթ Գօնթի, Պիւխնէրի, Լիթրէի եւայլն վարդապետութեանց մասին»: Պատրիարքական տեղապահ Մանկունի սրբազանի հրամանաւ անգամ մը իբր քննիչ գացած է Զմշկածագ, տեղւոյն վիճակը խաղաղեցնելու համար: Ծնորհիւ ղեղագիտական իր հմտութեան, ունէր խոր հակում բժշկական արուեստի՝ զոր կը կիրարկէր ի հարկին:

Եղերական ճակատագրականութիւն մը հալածած է Արսլանեան ազգատոհմը ողջոյն: Տ. Վարդանի հայրը՝ Կարապետ, նահատակուած է Բիւնկեանի կոտորածին (7 Սեպտեմբեր 1896)՝ Թուրք խուժանին կողմէ: Եղբօրը կողակիցը՝ Նազենի՝ գիրկի զաւկին հետ հրկիզուած է նոյն ջարդին: Իր հարազատը՝ Գէորգ Վարդապետ, կրած է չկօթակի դառնութիւններ 1915-1918: Իսկ ինք ունեցաւ քան զամէնը գերազանցող եղերաշուք վախճան մը, որ ահա. — Սարսափի օրերուն, բանտը՝ պահ մը սենեկակից էր Թլկատինցի եւ Երուսալան մեծանուն գրագէտներուն եւ այլոց, բոլորին ալ չդադրելով քարոզելէ ամբողջ մնալ իրենց սուրբ հաւատքին վրայ: Հոն գրած է 2 գործեր՝ յետոյ բոցերու ճարակ: Իբր զարգացեալ կղեր եւ «խօսքը բերնին մէջ դարձող» անհատ, կ'ենթարկուի զարհուրելի փուրսիչներու եւ բանտին մէջ ամէն օր անխնայ կը ձեծուի, ուր ուրեմն իր չգործած յանցանքներուն համար դատապարտուելով մահուան: Այդ անըմբերելի կեանքին մէջ է որ Տ. Վարդան, իր պանծալի անունն ու մականունը կարծես տառապէս արժեցուցած ըլլալու համար, կը սաղմնէ դիւցազնական ծրագիր մը. անէնալ չի թէ կախաղանին վրայ, ոճրապարտ ձեռքերով, այլ կամովին, իր իսկ ձեռքով: Եւ 1915ի աշնանամուտին, Խարբերդի նոյն տանջարանը կը բռնկէր յեղակարծ այդ բազմաշարժար քահանային կողմէ, միահաղոյն ճենճերմամբ հերոս Տ. Վարդանի եւ իրեն պէս չանարդագուրդ մահն անգոսնող արիարանց եօթն ընկերներուն...:

Երիցուհին՝ Թագուհի, ինկած է Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ, իսկ իր 6 երկսեռ զաւակներէն 4 մանչերը՝ տարագրութեան մէջ անհետ:

Ս. Յակոբայ (Վերի Թաղ) երէցն էր

Գարեգին Քահանայ Վարդանեան. — Ծնած 14 Դեկտեմբեր 1861ին Անջրդի (Արաբկիր), աշխարհական անուամբ Դանիէլ, ուսած ծնընդավայրին Վարդանեան դպրոցը, ինքնօգնութեամբ հետեւած անգլերէնի, 1875ին հայերէնի եւ գեղագրութեան ուսուցիչ Արաբկիրի Սաղմկայ գիւղը, 1878-1881 Անջրդի, 1882 Հալէպ, 1883-1885 Մուլաթիա, 1885-1886 Արաբկիր, 1887-1889 Խարբերդ (Ս. Յակոբայ դրպրոցը): 14 Փետրուար 1889ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց, փոխ առաջնորդ Խարբերդի, Ս. Պատրիարքէն արտօնուած ծաղկեայ փիլոն կրեւու:

Տեղւոյն առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Յարգելի եւ արժանաւոր քահանայ մը»: Վկայակից Մէգրէի Տ. Ղեւոնդ Տէր-Ստեփանեանի: Երիցուհին եւ Չգաւակները՝ նահատակ:

Ս. Ստեփաննոս Թաղի երէցն էր

Յարութիւն Քահանայ Տէր-Մարտիրոսեան.— Ծնած 1872ին Թիւ (Բալու), աշխարհական անուամբ Միսաք, քահանայորդի, ուսած անդ, 1 Մայիս 1902ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Գազանճեանէ՝ ծննդավայրին Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն վրայ, քահանայադրածած անդ, Արղընի Մատեն, Սիս եւ հուսկ ուրեմն փոխադրուած Խարբերդ, անդամ Դատաստանական Խորհուրդի: Նահատակ:

Պատերազմէն վերջ էր որ Խարբերդի Թշուառացած Թեմին առաջնորդական տեղապահ նշանակուելով՝ Պոլսէն հոն մեկնեցաւ Սսոյ միաբան Գիւտ Եպս. Միփարեանը, զոր յիշած ենք իր կարգին եւ որուն վիճակուեցաւ այնուհետեւ բոլորել անդոհի տարիներ՝ Քէմալի կառավարութեան երեսէն: Իսկ Զինադադարի վաղորդայնին, Քիւրտի տարազէն մերկացած՝ նորէն քահանայադրածել կը սկսի (զոր կենսագրած ենք «Հայ գիւղօրէք Բալուի» խորագրին տակ):

Տեղւոյն Կաթողիկ Հայոց առաջնորդն էր

Ստեփան Գեղապայծառ Խարայէլեան.— Ծնած 15 Փետրուար 1886-ին Մուշ: Ծխական դպրոցն աւարտելուն՝ կ'անցնի Հռոմ, ուր ուսումը կը լրացնէ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի: Յետոյ իբր ժողովրդապետ կ'ուղարկուի Արաբկիր՝ ուր կը մնայ երկար տարիներ, մինչեւ իր եպիսկոպոսացումը Խարբերդի Թեմին վրայ, 6 Փետրուար 1899էն ցմահ հովուելով զայն: Հմուտ լատիներէնի եւ յայտնի ճարտասան: 1 Սեպտեմբեր 1912ին Վիեննայի Ս. Հաղորդութեան Համաժողովին առթիւ տաճարին մէջ խօսած ճառը՝ «Ս. Հաղորդութիւնը Հայկական մատենագրութեան մէջ», հիսխանդ ունկնդրած են ամենազգի եպիսկոպոսներ:

Իր նահատակութիւնն ալ, չատ մը հոգեւորականներու նման, եղած է դառն եւ աղետարշ: Իր հօտին հետ կը հանուի ճամբայ: Դահիճները նախ հրացանազարկ կ'ընեն, եւ երբ կը տեսնեն թէ կը չնչէ դեռ՝ գլուխը կ'անջատեն վիզէն ու մարմինը կը յօշոտեն մոլեգնաբար:

Ահաւասիկ Խարբերդի «Անարատ Յղութեան» միանձնուհիք, չորս սերնին ալ մարտիրոսացած անլուր չարչարանքներով:

Մեծաւորուհի Վասիլուհի Թօփուզեան.— Մնած 26 Հոկտեմբեր 1853ին Գաղատիա, վանք մտած 29 Սեպտեմբեր 1861ին, նորընծայ 25 Մարտ 1873ին եւ ուխտեալ 21 Յունուար 1878ին:

Քոյր Երանուհի Մօրուքեան.— Մնած 21 Յունուար 1872ին, վանք մտած 29 Նոյեմբեր 1904ին, նորընծայ 21 Նոյեմբեր 1905ին եւ ուխտեալ 25 Մարտ 1907ին:

Քոյր Համասփիւռ Գալփագեան.— Մնած 7 Փետրուար 1887ին Մարզուան, վանք մտած 1 Յունուար 1908ին եւ ուխտեալ 9 Դեկտեմբեր 1911ին:

Քոյր Աննա Մեղմունի.— Մնած 23 Մարտ 1891ին Մարզուան, վանք մտած 13 Յունուար 1909ին, նորընծայ 20 Նոյեմբեր 1910ին եւ ուխտեալ 13 Մայիս 1912ին:

Իսկ Աւետարանական Հայոց հովիւներն էին

Փրոֆէէտօր Նիկողոս Թէմէէէնեան (Ազգապետ).— Մնած 1869ին Խարբերդ, որուն «Յփրատ» Գօլէճէն չըջանաւարտ՝ երկար տարիներ աւանդած է հոն պատմութիւն, օսմաներէն եւայլն: 1904ին իր 25ամեակը տօնուած է հանդիսաւորապէս: 35 տարուան իր պաշտօնավարութիւնը եղած է անշշուկ եւ խորապէս տպաւորիչ՝ դաստիարակուող սերունդին վրայ: Քաղաքին եկեղեցական եւ աշխարհական այրընտիր ստուար դասերուն հետ բանտարկուելով, տմարդի անվերջ հարցաքննութեանց ընթացքին՝ կ'ենթարկուի սոսկալի չարչարանքներու: Մագերը, պեխերն ու մօրուքը կը փետեն հայհոյախառն պարսաւանօք, օրերով անօթի կը պահեն եւ 24 ժամ թեւերէն կը կախեն, որպէսզի յաջողին մտացածին խոստովանութիւններ մը կորզել տարաբախտ ազգապետին բերնէն, որ լուռումուռ կը տանէր իր ծանրածանր խաչը: Բանտակից ուսուցչապետներ (Նահիկեան, Պուճիգանեան, Որբերեան, Սողիկեան եւայլն) ամիսներ տեւող ծեծի ու կոծի հետեւանք կը հիւծին, կ'ոգեվարին եւ կը տաղտապին անստաղութենէ, ոմանք ուր ուրեմն խենթենալով, ուրիշներ վերջին շունչերնին աւանդելով իրենց որջին մէջ եւ կամ հոնկէ դուրս հանուած՝ եաթաղանի տակ պառկելով: Վերջիններուն կարգէն էր Փրոֆ. Նիկողոս, որ իր երիթացեալ մարմնոյն ուրուականն ընդ քարշ ածելով՝ գնաց մարտիրոսանալ Տէվէ Պէօյնին, Պսակ Վարդապետի հետ կողք կողքի: Իրենց արիւնլուայ կառափներուն վերեւ՝ աչքերնին առ յաւէտ պաղելէ առաջ՝ ինչ անդրերանութեամբ դիտեցին անոնք վառ

հորիզոնը Հայ Ազատութեան...:

Վեր. Պետրոս Մ. Կարապետեան.— Ծնած 1865ին Փարչանճ (Խարբերդ), 1884ի ուսումնաւարտ «Եփրատ» Գօլէճէն, երկու տարի վերջն ալ Աստուածաբանական Ճեմարանէն: 1887ին Ամերիկա կը մեկնի եւ 4 տարի վերջ հայրենիք դարձին՝ կը հովուէ ծննդավայրին ժողովուրդը, մինչեւ 1895: Ամերիկեան եւ գերմանական միսիոնարաց կողմէ կ'այցելէ Խարբերդի, Բալուի, Չմշկածագի եւ Զերմիկի գիւղերը՝ կարօտելոց նպաստ բաշխելու եւ անոք որբեր հաւաքելու պաշտօնով (1896-1897): Յետոյ Խարբերդի գերմանական որբանոցին տեսուչ կը կարգուի, միանգամայն իբր երէց եւ ուսուցիչ ծառայելով դպրոցին մէջ՝ մինչեւ Աղէտի տարին (Վերոյիշեալ հաստատութիւնք 700 Հայ որբեր, 2 փրօֆէսէօր, 23 ուսուցիչ եւ վարժուհի ունէին. կար նաեւ վարժապետանոց մը՝ ուր կը դաստիարակուէին այն երկսեռ պարմանիները, որոնք պիտի մտնէին կրթական ասպարէզ):

Նահատակ:

Պատուելի Կիրակոս Խաչատուրեան, 65 տարու, բնիկ, նահատակ:

Պատուելի Սամուէլ Մամուկեան, 35 տարու, կիւրինցի, նահատակ:

Վեր. Ասատուր Եղոյեան, 55 տարու, բնիկ, «Եփրատ» Գօլէճէն եւ Մարգուանի Ճեմարանէն ընթացաւարտ, պաշտօնավարած Եդեսիա, Մարաշ, Այնթապ եւ իր ծննդավայրը: Կը յաջողի գերծ մնալ տարագրութենէ՝ գերմանական միսիոնարաց պաշտպանութեամբ, նուիրուելով որբերու պատսպարման գործին՝ զոր ցարդ կը շարունակէ:

Վեր. Վարդան Թ. Ամիրխանեան, 50 տարու, ծնած Ռնտվան (Սըղերդ), ուսումը ոտացած «Եփրատ» եւ «Անաթօլիա» Գօլէճները: Ուսուցիչ Մալաթիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ: Քարոզիչ Ֆարդիշ Ֆարդին, Տիգրանակերտ եւ Խարբերդ, հովիւ ձեռնադրուած այս վերջնոյն վրայ: Բացառիկ վերապրող մը, Վեր. Ա. Եղոյեանի նման նուիրուած բռնազոյն հարկի տակ որրացեալ Հայորդիներու խնամատարութեան գործին:

Բացի վերոյիշեալ փրօֆէսէօրներէն, Խարբերդի զոհերուն շարքին է հետեւեալ ուսուցչախումբը: Ժիրայր Յակոբեան, Յովհաննէս Տինկիլեան, Յովհաննէս Աղանիկեան (պօլսեցի), Արամ Սրապեան, Արմենակ Օնանեան, Յովհաննէս Մալեմէղեան, Գեղամ Սամուէլեան, Դանիէլեան եւ Կոստանդեան Գարրիէլներ եւ Յակոբ Տիւճեան:

Փաստաբաններ՝ Ասատուր Ժամկոչեան, Մուրատեան, Յովհաննէս Զարգարեան, Գէորգ Քէլէշեան, Յակոբ Շուշտանեան (նախագատատեանի անդամ), Սեդրակ Տիւլկէրեան, Արամ Տապաղեան: Գործիչներ՝ Յարութիւն Սէմէրճեան, Սարգիս Էլճանեան եւայլն: Իսկ փրոֆէսէօր Տօնապետ Լիւլէճեան այնքան կը ծեծուի բանտին մէջ, որ հարկ կ'ըլլայ զինք փոխադրել ամերիկեան հիւանդանոց՝ ուրկէ կը փախչի Տէրսիմ-Կովկաս եւ ապա կը կնքէ մահկանացուն ի Կարին: Բժիշկներ՝ Տիգրանակերտցի Յարութիւն Հալվաճեան, պոլսեցի Անիկտոս Զօպանեան, խարբերդցի Եղուարդ Թաշճեան (վերջինս դեղագործ):

Սեբաստիոյ յար եւ նման՝ տարտարոսի վերածուող այս քաղաքին հոգեւորական եւ աշխարհական դասերուն Գողգոթային ուրուադիծր վերջակետած պահուս, ցաւակոծ միտքս յանկարծ կը ցանգորդէ 20 տարի դէպի ետ, 1895 թուականը, երբ հոն՝ մզկիթի մը սեմին վրայ մարտիրոսացաւ Վարդան Քահանայ Նախիկեան, իսլամութիւնն ընդունելու մասին եղած առաջարկը մերժած ըլլալուն: Անողորմ ճակատագրականութեամբ մը, իր որդեակը Նշան, ապա բժիշկ, 1913ին բախտակից կ'ըլլայ իր հօր: Մտաւորական դասուն խառնուելով կը մտնէ բանտ, եւ երբ հասու կ'ըլլայ թէ մահն անխուսափելի էր, քարիւղով անձնասպան կ'ըլլայ հոն՝ տասնմէկ ազգակիցներու հետ:

ՄԷԶՐԷ

Թուրք յորջորջմամբ «Եէնի խարբութ», կուսակալանիստ կեդրոն (Մամուրէթ Ազիզ) եւ նոր քաղաք՝ գեղեցիկ դաշտի մը մէջ զոր նոյնպէս իրենց արհամբ ներկեցին այնքան Հայորդիներ Աղէտի տարին, եւ որուն զնտաններուն մէջ հեծեցին բազմաթիւ մտաւորականներ՝ նախ քան իրենց վարուիլն ի սպանդ: Խարբերդէն վերապրող Վահէ Հայկ (հիմա Ամերիկա), հետեւեալը կը հաղորդէ մեզ. — «Զարդէն 8 օր վերջ, Տիգրանակերտի կողմերէն կը բերուի Բարսեղ Շահպազ (Պոլսէն տարագիր) եւ կը ներկայի մէջ մեր ինքնապաշտպանութեան տնօրէնը Հասան կը չորս անո՛ր ժամացոյցն ու դրամը: Շահպազ շարաթ մը կը մնայ հոն, անօթի ծարաւ ծեծուելով, յետոյ զիշերանց կը հանուի եւ քիչ հեռուն՝ «Փոսպրիբա»ին պատին

տակ կը սպաննուի»:

Եկեղեցիները Ս. Սարգիս եւ Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնաւարէին

Ղեւոնդ Քահանայ Տէր-Ստեփանեան. — Ծնած 5 Օգոստոս 1862ին Սաբրաթ (Բալու), քահանայորդի, աշխարհական անուամբ Հայրապետ, ուսած անդ եւ Բալուի Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, 1899ին Պէշիկթաշ (Պոլիս) տարի մը կեցած եւ պատրիարքական շրջաբերականով հանգանակութիւն կատարած ծննդավայրին Ս. Թորոս խարխուլ եկեղեցւոյն ու դպրոցին նորոգութեան համար, 6 տարի ուսուցիչ ի Սաբրաթ, 1888ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանհանէ: 1895ի ջարդին, Թուրք պէկերու անվերջ հալածանքներուն հետեւանօք հոն մնալը վտանգաւոր դառնալով՝ կը փոխադրուի քաղաք, Ս. Կարապետ Թաղի իբր հովիւ եւ վարժապետ, 1903ին ալ Մէզրէ: Երկիցս փոխ-առաջնորդ (1908 եւ 1910), անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց, Թղթակից Հայ Թերթերու:

15 Յուլիս 1915ին կը քշուի հսկայ երկրորդ «պարխանա»ով մը որ քանի մը հազար հոգիէ կը բաղկանար, մեծ ու փոքր, այր եւ կին խառնամբօս կարաւան՝ որ իր Աստուածը կը կանչէր երկինքներէն վար, Եդեսիոյ ճամբով մինչեւ Մալաթիոյ սահմանները քալած պահուն: Իպիլ դիւղի ափանց վրայ շղթայակապ շարուած, 12էն վեր բոլոր էրիկմարդոց հետ՝ այս երէցն ալ կ'իյնայ սուլինահար: Իր գեղանի դուստրը Նուարդ, Ատիամանի ճամբան Արաբներու կողմէ կ'առեւանդուի, որուն ի տես մայրը խելակորոյս՝ կը նուաղի կը մնայ: Արեան եւ դիակներու յաճախակի տեսարաններէ, նոր խրժղըթութեանց վայրկեանէ վայրկեան սպասումներէ սրակուցեալ ժողովուրդ մը չէր զօրեր անշուշտ օգնութեան փութալ ինկողին: Ու կարաւանը կ'անցնէր ժանտ ժանտարմաններուն ոռնոցներէն ահաբեկ, հոն թողլով կիսամեռ երիցուհին, կեր վայրի անասնոց:

Արիստակէս Քահանայ Գաբրիէլեան. — Ծնած 10 Մարտ 1860ին Երեցագրակ (Չմշկածափ), աշխարհական անուամբ Մանուկ, ուսած անդ, Ս. Փրկչեան եւ Ռուբինեան վարժարանները (Պոլիս) Պալեան Սարգիս պէյի նպաստով, այնուհետեւ Ներսէս Պատրիարքի շնորհիւ ուղարկուած Էջմիածին՝ ուր շրջանաւարտ Գէորգեան ձեմարանէն, ուսուցիչ, 3 Նոյեմբեր 1889ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ՝ ծննդավայրին Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ, ուր քահա-

նայագործած, դաստիարակած եւ անդամակցած Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց՝ մինչեւ 10 Հոկտեմբեր 1906, յետոյ փոխադրուած Խարբերդ եւ հոն ալ շարունակած նոյն քառեակ պաշտօնները: Առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Յարգելի, արժանաւոր, մանաւանդ զարգացեալ քահանայ»: Կը նետուի բանտ եւ չտոկալով ի գործ դրուած խոշտանգումներուն՝ հոն կ'աւանդէ հոգին:

Մէզրէի Կաթուիկ Հայոց հովիւներն էին

Ս. Սարգիս Վ. Խաչատուրեան.— Ծնած 1879ին Խարբերդ, ուսած Պոլիս (Սէն Լուի) եւ քահանայ ձեռնադրուած 1903ին: Նահատակ:

Հ. Ղեւոնդ Վ. Միմասեան.— Ծնած 1878ին Արաբկիր, ուսած Հոռմ (Լեւոնեան) եւ քահանայ ձեռնադրուած 1909ին: Նահատակ:

Իսկ տեղւոյն Աւետարանական Հայոց հովիւ Վեր. Դաւիթ Յ. Փախչոյեան Աղէտի նախընթօրին բարերախտաբար Ամերիկա անցած էր:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԽԱՐԲԵՐԴԻ

Խարբերդի ընդարձակ հովիտը երկու մասի բաժնուած է. Ուլ Օվա եւ Գուզ Օվա: Առաջինէն կ'անցնի Սեւ Գետակ, իսկ երկրորդէն Արծուրակ՝ ուր սփռուած էին հետեւեալ հայաքնակ գիւղերը, բոլորն ալ իրենց սրբավայրերով եւ նահատակ երէցներով:

1. Հիւսէյմիկ (Հիւսնեակ), Խարբերդի ամենէն մօտիկ եւ հայաշատ աւանը, 750 տուն (5,250 հոգին Լուսաւորչական, 150ը Կաթուիկ եւ 700ը Բողոքական): Եկեղեցին Ս. Վառվառէ՝ որուն քահանաները ժողովուրդին հետ սպաննուած: Զարդարաբ՝ Ֆայիգ, Հաքի Հասան, Թօփալ Զիւլֆի (հագարապետ), Թահիր, Րիֆաթ, Էօմէր եւայլն:

2-3. Վերիմ Մէզրէ, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Սորսորի կամ Սիրսիւրիւ, 210 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ներսէս Քահանայ Զատուրեան.— Ծնած 27 Սեպտեմբեր 1882ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ուսուցիչ, 24 Ապրիլ 1907ին ձեռնադրուած Մուշեղ Եպս. Սերոբեանէ: Վկայակից Իւմէի Տ. Մարկոս Տէր-Մարկոսեանի: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ

Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Ապագայ խոստացող, արժանաւոր, պարկեշտ եւ կարող եկեղեցական մը»:

4. Նդէգի, 253 տուն (1,450 հոգին Լուսաւորչական եւ 160ր Բողոքական): Ծննդավայր Սահակ Ս. Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ:

Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գուրգէն Քահանայ Շալմեան.— Ծնած 2 Սեպտեմբեր 1871ին Խուլլու (Խարբերդ), ծննդեամբ Աւետարանական, 18 տարեկանին Լուսաւորչականութեան կը յարի, Մովսէս անունը Վահանի փոխելով: Ուսած «Եփրատ» Գօլէճը, 18 տարի ուսուցչութիւն ըրած քաղաքին Ս. Ստեփաննոս եւ Շինամուտ թաղերը, նաեւ Մորենիկ գիւղը, որուն ժողովրդեան բաղձանօք՝ 6 Նոյեմբեր 1903ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ, քահանայապետած անդ, Քէսրիկ եւ Խուլլու, հուսկ ուրեմն Եղէգի՝ որուն Կրօնական ժողովի անդամ: Քէսրիկ գիւղը տեղի ունեցած սպաննութեան մը հետեւանօք՝ զրպարտուելով 9 ամիս բանտարկուած տարապարտուց: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Զարգացեալ եւ արժանաւոր քահանայ մը»: Նահատակ:

5. Քէսրիկ կամ Գագրիկ (Կայսերիկ), 380 տուն (2,250 հոգին Լուսաւորչական, 15ը Կաթողիկ եւ 30ը Բողոքական), եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Ա. Քահանայ Տէր-Սահակեան.— Ծնած 1849ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ասատուր, որդի Տ. Զաքարիայի, 1872ին ուսուցիչ Հապուսի գիւղը, 1875ին հողային հասոյթներու գանձման պաշտօնեայ ի Տարսոն՝ ուր 2 տարի վերջ կրկին ուսուցիչ, 1879ին ձեռնադրուած Երուսաղէմ՝ Եսայի Պատրիարքէ, 1895ի ջարդին առաջի իսլամացած եւ ապա ապաշխարութեան ենթարկուելով արձակուած: Նահատակ:

6. Մորենիկ, 127 տուն (610 հոգին Լուսաւորչական եւ 50ր Բողոքական), եկեղեցին Ս. Պարսամ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Հեթում Քահանայ Տիրատուրեան.— Ծնած 1888ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Բենիամին, ուսած Մամուրէթ Ազիզ, ուսուցիչ, 1 Յուլիս 1912ին Տիգրանակերտ ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

7-8. Ղուրպէթ Մէգրէ, 4 տուն, եկեղեցին Ս. Կիրակոս: Հոդէ, 190 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Վահան Քահանայ Գօլթուզեան.— Ծնած 25 Մարտ 1852ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած «Եփրատ» Գօլէճ, 24 տարի ուսուցչութիւն ըրած թէ՛ քաղաք եւ թէ՛ գիւղերը, 24 Ապրիլ 1907ին ձեռնադրուած Մուշեղ Եպս. Սերոբեանէ: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Գնահատելի քահանաներու շարքէն»: Նահատակ:

Յովհաննէս Քահանայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 1861ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ Քէօսէեան, ուսած անդ, 1887ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ, Գաւառական Ժողովի անդամ: Նահատակ:

9-13. Մուռիմ կամ Մուրի, 31 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Շէմսի կամ Շամուշի, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Արօսիկ, 26 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Ախոր կամ Ախուր, 25 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Շըխաբի կամ Շէյխ Հանի, 72 տուն (490 հոգին Լուսաւորչական եւ 100ր Բողոքական), եկեղեցիները Ս. Փրկիչ եւ Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մկրտիչ Քահանայ Պետրոսեան.— Ծնած 1859ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ասատուր, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1906ին ձեռնադրուած ի Սիս՝ Յովհաննէս Եպս. Գազանճեանէ: Կը հովուէր նաեւ Սարը Գամիշ գիւղը: Նահատակ:

14. Գօնագ Ալմագ, 22 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մատթէոս Քահանայ Մանուկեան.— Ծնած 1856ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պօղոս, ուսած անդ, 1887ին ձեռնադրուած ի Տիգրանակերտ՝ Արիստակէս Եպս. Դերձակեանէ: Աղջաւոր վիճակին բերմամբ հողագործութիւն ալ կ'ընէր: Նահատակ:

15. Սարը Գամիշ, 58 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գիւղիս Ժողովուրդը կը հովուէր Շըխաճիի Տ. Մկրտիչը:

16-20. Խըրամ, 10 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Մունգուր Օղլու, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս: Էլեմիշ կամ Ալամիշիկ, 13 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Վերիմ Խոխ եւ Վարի Խոխ, 45 տուն, առաջնոյն եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Քրիստափոր Քահանայ Մանուկեան.— Ծնած 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պօղոս, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1903ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ: Նահատակ:

21. Կարմրի (համանուն գիւղ Երզնկա եւ Զմշկածագ ալ ունին), 85 տուն (240 հոգին Լուսաւորչական եւ 180ը Բողոքական), եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Աստուածատուր Քահանայ Տէր-Յուսիկեան.— Ծնած 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն (Իստամպուլեան), քահանայորդի, ուսած Պուրտուր (Գօնիա), ուսուցիչ, 1899ին ձեռնադրուած յեղեսիա՝ Խորէն Եպիսկոպոսէ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին «Արժանաւոր եւ յարգելի քահանայ մը»: Նահատակ:

Պատ. Յովհաննէս Ղազարոսեան կը պատմէ մեզ թէ Տէր Աստուածատուր մտերիմ ըլլալով Պսակ Վարդապետի՝ յաջս կառավարութեան կասկածելի նկատուած էր: Կը կանչեն զինք եւ կը ստիպեն որ ցոյց տայ այն տեղը՝ ուր խոյլուցիք եւ կարմրիցիք իրենց զէնքերն էին պահած. կ'ուրանայ: Անբերեակայելի չարչարանք, անպարտ թէ ցոյց պիտի տար զէնքերուն թագստոցը՝ ճամբան հորի մը մէջ կը նետուի. չարագործները կ'ազատեն, կրկին չարչարանք, պայտուռ ոտից եւ հոն մահ:

22. Շնթիլ կամ Շէն Թիլ, 45 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մամբրէ Քահանայ Գասպարեան.— Ծնած 1868ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կիրակոս, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1890ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ, անդամ Մամուրէթ Ազիզի Դատաստանական եւ Կրօնական Ժողովոց, 1894ին մատնութեան մը հետեւանօք 14 ամիս բանտարկեալ ի Մամուրէթ Ազիզ: Նահատակ:

23. Փարչանջ կամ Բէռչէնճ, 180 տուն (470 հոգին Լուսաւորչական, 160ը Բողոքական եւ 50ը Կաթողիկ), եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ որուն աղցաւոր ու այրիացեալ երէցն էր

Բառնարաս Քահանայ Գասպարեան.— Ծնած 18 Օգոստոս 1875ին Շնթիլ, աշխարհական անուամբ Ասատուր, ուսած Մամուրէթ Ազիզի Կեդրոնական վարժարանը, ուսուցիչ, 1906 տարուոյ Գիւտ խաչին ձեռնադրուած Կեսարիա՝ Տրդատ Եպս. Պալեանէ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ հոն փոխադրուած: Նահատակ:

Գիւղիս Կաթողիկ Հայոց հովիւն էր

Հ. Պողոս Գազանճեան.— Ծնած 1879ին Արարկիր, ուսած Խարբերդ եւ ձեռնադրուած 1907ին: Քահանայ: Նահատակ:

24. Վարդաթիլ, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Անտոն Բահանայ Պաղտասարեան.— Ծնած է 1860ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն (Տէրտէրեան), ուսած անդ, 1898ին ձեռնադրուած յԵղեւսիա Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Հրեշտակի պէս քահանայ մը»: Նահատակ:

25-26. Թլանցիկ, 5 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Գայլու կամ Գէյլի, 27 տուն, եկեղեցին Ս. Կիրակոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Բենիկ Բահանայ Վարժապետեան.— Ծնած 1882ին Փարչանջ, աշխարհական անուամբ Գարեգին, ուսած անդ եւ «Եփրատ» Գօլէճ, 12 տարի երաժիշտ-ուսուցչի պաշտօն վարած ի գիւղօրէս Խարբերդի, 25 Յուլիս 1911ին ձեռնադրուած ի Մէզրէ Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Աղէտի տարին քաղաք փոխադրուած էր, իբր առժամեայ հովիւ Ս. Յակոբայ: Նահատակ:

27-28. Գեղվանք (Համանուն գիւղ՝ Վերին Բասեն ալ ունի), 26 տուն, եկեղեցին Ս. Նշան: Երդմնիկ, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Բահանայ Նաճարեան.— Ծնած 7 Ապրիլ 1868ին Զերմուկ (Տիգրանակերտ), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 30 Մայիս 1899ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, քահանայազործած անդ: Զնգուշ, Արդնի Մատեն եւ հուսկ ուրեմն Երդմնիկ: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Խելօքիկ եւ պարկեշտ եկեղեցական մը»: Նահատակ:

29. Դատեմ կամ Թադէմ, կեդրոնէն 2 ժամ հեռու, Համանուն վանքով, 225 տուն (1,200 հոգին Լուսաւորչական եւ 100ը Կաթոլիկ), եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ահարոն Բահանայ Տէր-Սարգիսեան.— Ծնած 1854ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մելքոն, ուսած անդ եւ Ամերիկա, ծննդավայր դարձին (1902) ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: 1904ին երբ իշմէ գիւղը թատր կը հանդիսանայ Քիւրտ պէկերու ոտնձգութեանց, Տ. Ահարոն կը դիմադրէ, կը ձերբակալուի եւ դատավարութեան ատեն զօրաւոր ինքնապաշտպանութեամբ մը անպարտ կ'արձակուի: Անգամ մըն ալ, ժողովրդային երկպառակութեանց հետեւանօք կը յարի հոռմէականութեան: Նահատակ:

Գուրգէն Քահանայ Յովակիմեան. — Ծնած 4 Ապրիլ 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աղաճան, ուսած անդ, 18 Ապրիլ 1904ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Սարաճեանէ: Նահատակ:

Կարապետ Վարդապետ Տէր-Գաբրիէլեան. — Ծնած 1872ին Ջնգուշ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած անդ, 30 տարիէ հետէ գաղթած ընտանեօք Մամուրէթ Ազիզի Խոյլու գիւղը՝ սեփական կալուածներուն մօտ: Կողակիցին տարածամ մահէն ազդուած՝ կ'ուխտէ կուսակօնութիւն, եւ, իբր միաբան Երուսաղէմի, 21 Յուլիս 1901ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Յարութիւն Պատրիարքէ: 1903-1906 ժամարար ի Դամասկոս, 1910-1911 վարձընկալ եւ հիւրընկալ ի Ս. Աթոռ: Այնուհետեւ կը հրաժարի միաբանութենէն եւ կ'առանձնանայ սոյն վանքը:

Գիւղիս կաթողիկ Հայոց հովիւներն էին

Հ. Գրիգոր Վ. Փիլիպպոսեան. — Ծնած 1847ին, բնիկ, ուսած Խարբերդ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1872ին: Նահատակ:

Հ. Սարգիս Ենովեան. — Ծնած 1879ին, բնիկ, ուսած Խարբերդ եւ ձեռնադրուած 1907ին: Քահանայ: Նահատակ:

30. Խոյլու կամ Ղուլլու. — Հայ յորջորջմամբ Թլկատին (ծննդավայր՝ անդուգական գրագէտ եւ կրթական բազմադղիւն գործիչ Յովհաննէս Յարութիւնեանի, քաղաքին բանտը մարտիրոսացած), 240 տուն (680 հոգին Լուսաւորչական, 70ը Կաթողիկ եւ 450ը Բողոքական:) Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս, նահատակ քահանայնեանով՝ որոնք կարելի չեղաւ մեղ ստուգել:

31. Զարդարիչ, 13 տուն (համանուն մենաստանով եւ Ս. Արդըլմանհ տաճարով՝ նորոգուած վանահայր Կարապետ Վարդապետէ): Եկեղեցին Ս. Խաչ, անհովիւ:

32. Իչմէ կամ Իջման, 60 տուն, եկեղեցին Ս. Նիկողոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարկոս Քահանայ Տէր-Մարկոսեան. — Ծնած 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Բարունակ, քահանայորդի, ուսած անդ, միաբանավար յԱտանա, 27 Յունուար 1880ին ձեռնադրուած Սրապիոն Արքեպիսկոպոսէ՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուր 13 տարի, Խարբերդի Ս. Ստեփաննոս թաղը 10 տարի, կրկին Իչմէ 11 տարի անրասիր կենօք քահանայագործած եւ քարոզած, նախաձեռնարկ Ս. Նիկողոսի նորոգման եւ դպրոցին շէնքին ընդարձակման, քա-

ղաք գտնուած ատեն՝ անդամակցած Կրօնական Ժողովի, Դէպքի տարին ալ նպաստաբաշխ մարմնոյ նախագահ, մինչեւ Աղէտի տարին վարած նոյն թեմի «Ձարդարիչ» մենաստանին վանական ժողովոյ նախագահութիւնն ալ: Խորքերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ իր մասին. «Արժանաւոր, պարկեշտ, լուրջ եւ կարող քահանայ մը»:

Գիւղիս բոլոր տղամարդիկ խումբ խումբ կալանակապ կը տարուին 2 ժամ հեռու «Արփա Թարլասի» ուր քարի, բիրի եւ սուրի հարուածներու տակ կ'անշնչանան չարաչար, ընդ որս եւ 35 տարի ժամին ու ժողովուրդին նուիրուած այս պատուական երէցը: Վկայակից է իրեն՝ Սիւրսիւրի գիւղի ծխատէր Տ. Ներսէս Չատուրեան:

33-34. Աղընսի կամ Աղընձիկ, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Գոմֆ կամ Գունկ, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գրիգոր Քահանայ Վարդապետեան.— Ծնած 1869ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1898ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: Նահատակ:

35. Կէօնիւֆ, հայ յորջորջմամբ Ծովֆ, «Ս. Նշան» վանքով, համանուն եկեղեցիով: Իր «Ծովք — Դղեակ»ին մէջ բնակած են ատենօք Գրիգոր Պահլաւունի եւ հղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալի: 93 տուն:

36-37. Հնագրակ կամ Նագրակ, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս: Աշվան (Աշուան), Գուգ Օվայէն դուրս, Բալուի ջուրին՝ Եփրատի վրայ, սքանչելի դիրքով, եկեղեցիները Ս. Գէորգ եւ Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յարութիւն Քահանայ Քէհեանեան.— Ծնած 1868ին Էշկիւնի (Զմշկածաք), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Զմշկածաքի Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը, ուսուցիչ ի գիւղօրէս, 27 Յունուար 1907ին ձեռնադրուած Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեանէ՝ Աշվանի եկեղեցւոյն վրայ: Աշվանի եւ շրջակայ գիւղերու 300 էրիկմարդոց հետ ձերբակալուելով՝ կը նետուի բանտ ուր ամէնքնին մէկանց ահռելի չարչարանքներու կ'ենթարկուին 2 շաբաթ շարունակ.— Պեխ, Թարթիչ եւ եղունգ փետել, սրունքներ եւ ոլոքներ պրկել՝ գելարաններու միջոցաւ, գլխի վայր կախել, լեզու կտրել, փորել. կրկնումը հաւատաքնութեան պատմական երաշխեպին: Ողջ մնացողները ձեռք ձեռքի կապուած՝ կը հանուին իրենց տանջարա-

նէն դուրս եւ եփրատի ափունքը տարուելով մէկիկ մէկիկ կը մորթուին ու կը ձգուին գետ, ընդ որս եւ տարաբախտ Տ. Յարութիւն: Երիցուհին իր երկար Գողգոթան քալելէ վերջ՝ ողջ վերադարձած է Պոլիս, Սկիւտարու Ս. Խաչի գաղթականաց կայանը: Յիշեալէն քաղած ենք ջարդապատում այս նոթերը:

38-42. Հարսէմք կամ Հարսիկ, 32 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Ծառուկ, 19 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Արփաւոտ, 52 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Զօթալի կամ Զէօթէլի, 25 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Խուլէ կամ Ղուլա, կը կոչուի նաեւ Գուգ Օվա՝ որուն անունը կը կրէ տեղւոյն ընդարձակ դաշտը: Գիւղս Ուարբերդէն 2 ժամ հեռու է դէպ արեւմուտք՝ իր մօտն ունենալով համանուն մենաստանը՝ որ «Ս. Գէորգ» եւ «Մովսիսավանք» ալ կ'անուանուի: Հոն էր որ, Համիտեան ջարդէն վերջ, հիմնուեցաւ որքանոց մը, հէք Թլկատինցիի տնօրէնութեան տակ: Խուլէի Հայ բնակչութիւնն էր 220 տուն (600 հոգին Լուսաւորչական, 40ը Կաթողիկ եւ 580ը Բողոքական): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Նդիա Ա. Քահանայ Տէր-Նդիայեան.— Ծնած 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Դաւիթ: Դպրոցի չգոյութեան պատճառաւ, հայրը՝ Սարգիս, դաստիարակած է զինք: 24 Մարտ 1884ին ձեռնադրուած եւդոկիացի Յակոբոս Եպս. ձգնաւորեանէ՝ ծննդավայրի եկեղեցւոյն վրայ, ուր 5 տարի պաշտօնավարած իբր վանահայր, 9 տարի ալ Կիւմիւշ Մատեն՝ Համիտեան ջարդէն վերջ, հուսկ ուրեմն այս գիւղը, հովուելով նաեւ շրջակաները: Նահատակ:

Սարգիս Քահանայ Գրիգորեան.— Ծնած 1844ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Տ. Աբրահամէ, 5 Մարտ 1895ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, 1912էն սկսեալ փոխվանահայր տեղւոյն մենաստանին: Նահատակ:

Խուլէի Աւետարանական Հայոց Հովին էր

Վեր. Թ. Ասլամեան.— Ծնած Զնգուշ, ընթացաւարտ «Եփրատ» Գոլէճէն եւ Աստուածաբանական Ժեմարանէն, ուսուցիչ եւ օգնական քարոզիչ ի Տիգրանակերտ: 1894ի կոտորածին՝ նախախնամաբար հրաւիրուելով Նդէգի գիւղի քարոզչութեան, տեղւոյն պէկերը կը յաջողի սիրաշահիլ եւ ժողովուրդը փրկել ջարդէ ու թալանէ: Երկամեայ պաշտօնավարութենէ մը վերջ, իբր քարոզիչ՝ Ուարբերդի արեւմտեան թաղը կը հաստատուի, ուր 10 տարի կը գործէ, այնու-

հետեւ Փարչանջ գիւղը 15 ամիս եւ Մարգուան՝ 3 տարի, մինչեւ հովիւ կարգուիլը խուլէի ժողովրդեան: Նահատակ:

43. Բգմըշէմ (Բազմաշէն), 320 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խոսրով Քահանայ Ղուկասեան.— Մնած 1872ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ Թորոսեան, ուսած անդ, դադթած Ամերիկա եւ հոն վարած բանտրական կեանք, հայրենիք դարձին՝ ձեռնադրուած Մուշեղ Եպս. Սերոբեանէ (23 Ապրիլ 1907): Նահատակ:

Գիւղիս Կաթողիկ Հայոց ալեւոր հովիւն էր

Հ. Յովհաննէս Վ. Ներսէսեան.— Մնած 1845ին Սալաթիա, ուսած խորքերդ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1905ին: Վկայակից Տ. Խոսրովի:

44-45. Զորչիք, 25 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Այվօս, 28 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մելիտոս Քահանայ Արքահամեան.— Մնած 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սահակ, ուսած անդ եւ «Եփրատ» Գօլէճ, 1903ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ: Իր ինքնակենսագրութենէն կը քաղենք սա տողերը. «Կը հովուեմ Այվօսի եւ Զիրոյի ժողովուրդը. ծննդավայրէս մինչեւ 10 ժամ հեռու կ'երթամ, 5 տուն մէկ գիւղի մէջ, 2 տուն միւս գիւղի մէջ, 10 տուն ուրիշ տեղ՝ ուր եկեղեցի ալ չկայ. ամբողջ ծովսս հազիւ 100 տուն կը կազմէ. ձմրան ու գարնան շատ նեղութիւն կը քաշեմ՝ գետերու շատնալուն եւ ցուրտին պատճառաւ»: Նահատակ:

46. Հարուսի, 180 տուն (1,050 հոգին Լուսաւորչական եւ 150ր Բողոքական), եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գաբրիէլ Քահանայ Աւետիսեան.— Մնած 1889ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մանուկ Յակոբեան, ուսած անդ, 10 Հոկտեմբեր 1910ին ձեռնադրուած Սահակ Կաթողիկոսէ: Նահատակ:

47. Բօրփա կամ Բէօրփէ, 102 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պօղոս Քահանայ Պետրոսեան.— Մնած 1878ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1899ին Եդեսիա ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց, կուսակցական կռիւի մը հետեւանօք տեղի ունեցած

ոճիրի մը առթիւ ամբաստանուելով 9 ամիս բանտ պառկած եւ ապա անպարտ արձակուած: Նահատակ:

48-69. Գառն(ա)կեքտ, 150 տուն (100 հոգին Լուսաւորչական, 350ը Կաթողիկ եւ 310ը Բողոքական), եկեղեցին Ս. Թովմաս: Խեղճէկ կամ Խըրխիկ, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Կամավիկ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Հաւուկ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Եւնիմէ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Արգուրակ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Իպիլ, եկեղեցին Ս. Մամաս: Հաճի Սէլի, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Չախըլի, 14 տուն: Սարայ, 16 տուն: Իւմրիւն, 40 տուն: Վժամ, 6 տուն: Քեֆէրտիզ, 50 տուն: Հնձոր, 25 տուն: Տամլու, 8 տուն: Մամաշ, 6 տուն: Թէփէ Խամ, 25 տուն: Ընկուզիկ: Այու Պաղի: Մօլլա Քէնտի: Վարդեմիք: Սիման:

70. Կապան Մատեն. — Չմշկածագի առաջնորդութեան ներքեւ, 70 տարի առաջ բազմամարդ քաղաք արծաթի հանքերուն համար՝ որոնց «ամիր» (տեսուչ) էին Հայ ամիրաներ: Կը գտնուի Խարբերդի արեւմտեան կողմը՝ 8 ժամ հեռու, ընդարձակ ձորի մը ստորոտէն բարձրանալով մինչեւ բլուրներուն գագաթը, բնակիչները հաստատուած ձորին միջավայրը: Կապան Մատենի 3 մասէն աւելին աւերակոյտ: Զուլումի տարին իր սահմաններէն անցան զանազան տեղերէ քշուած անհամար կարաւաններ եւ կոտորուեցան: Իսկ Կապան Մատենի Յոյն քահանան ալանատես եղած է Ակնայ երիտասարդ Հայոց կալանակալ վիճակի մէջ եփրատ նետուելու քստմնելի գործողութեան, ժայռերու ետեւ պահուցած:

Տեղւոյն Հայ բնակչութիւնը կը կազմէր 53 տուն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով, կառուցուած՝ Արփիարեան Փիլիպպոս ամիրայէ, որուն պանդուխտ երէցն էր

Ակեփսիմոս Քահանայ Պապիաւումի. — Ծնած 1868ին Ապուշեխ (Ակն), աշխարհական անուամբ Մինաս Զիլ: Կնեան, ուսած Կամարակապ, 30 Դեկտեմբեր 1900ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ՝ Նարզեր գիւղի Ս. Մինաս եկ. տեղւոյն վրայ, քահանայութենէն առաջ՝ Պէյտլէտի գիւղը վարժսէս տ եւ իբր ազգային գործիչ բանտարկուելէ վերջ կայսրական Կ. Ստան արժանացած: Թափառաշրջիկ եւ թշուառ երէց մը, որ Ազնէն 6 տարի առաջ Կապան Մատեն հաստատուած էր եւ նահատակուած տեղւոյն ժողովրդեան հետ:

ԱՐԱԲԿԻՐ

Գլխաւոր քաղաք համանուն գաւառի՝ Երկրորդ Հայոց մէջ, տարածուած Անդիտաւրոսի ստորոտ, դիրքը Բաղէշի նման 3 ձորերու մէջ, մահկաճեւ եւ ելեւէջաւոր, Եփրատի արեւմտակողմը: Հայ բնակչութիւն՝ 9,500 անձ: Եկեղեցիները Ս. Աստուածածին, Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ եւ Ս. Լուսաւորիչ, որոնցմէ երեքը քանդաւեր:

Պատերազմի սկիզբէն, Արաբկիրի եւ իր Հայ գիւղերուն տղամարդիկ զինուորագրուելով հեռացած էին իրենց բոյներէն: Մնացորդ տարեց այրերը հաւաքուելով՝ Ակնէն 4 ժամ հեռու «Առնալուտ Խան» կոչուած լեռնոտ վայրը կը տարուին եւ կը սպաննուին, 1915 տարւոյ ամառնամուտին: Տեղահանութենէն առաջ Արաբկիրի Հայ բնակչութեան երեւելիներուն կրած աղետարշ տանջանքները նկարագրած ըլլալով առաջնորդական Տեղապահ Հօր ողիսականին մէջ՝ կը բաւականանա՞նք յիշելով միայն որ քաղաքին 2,000 տնւոր Հայոց կէսէն աւելին քահանայի մը յամառ պրոպագանդով իսլամանալով՝ զերծ կացուցուեցաւ տարագրութենէ, իսկ մնացեալը — մեծամասնութեամբ կին եւ մանուկ — կրեց չկօթակի դառնութիւնները մինչեւ Մալաթիա ձիով եւ անկէ անդին հեռիւտուն: Մալաթիոյ մօտ «Գըրգ Կէօզ» սպանդանոցը ծծած է անոնցմէ շատերուն արիւնը, առանց հաշուելու լլկուողները, գետամոյն եղողներն ու ողջ ողջ այրուողները: Եդեսիոյ մերձակայ՝ Գապա Հայտար արաբ գիւղը կը հասնին երեք-չորրորդը կոտորուած կարաւանի մը թափթփուքները, որոնք ճամբու տաժանքներէ հագիւ ճողոպրած եւ միօրեայ դադար մը առած՝ կ'ենթարկուին վերջին կողոպուտի մըն ալ որ ջարդի կը յանգի, գործադրուած Գապա Հայտարի բնիկներուն կողմէ: Շատեր լեռները կը փախչին եւ ամբողջէն 100 հօգի ողջ կը մնայ:

Արաբկիրի բարեջան տեղապահն էր

Կորիւն Քահանայ Երամեան. — Ծնած 11 Մայիս 1865ին, ընդիկ, աշխարհական անուամբ Վաղինակ, ուսած տեղւոյն Ս. Թարգմանչաց

դպրոցը՝ Եզնիկ Եպս. Ապահունիի վերատեսչութեան օրով, հմուտ հին եւ նոր հայերէնի, օսմաներէնի եւ մասամբ ֆրանսերէնի, 1885էն սկսեալ անդամ ազգային վարժարանաց հոգաբարձութեան, ուսումնական խորհուրդի եւ Քաղաքական ժողովի (1894-1895), 1898ին ներքին տեսուչ Զմիւռնիոյ Ներսէսեան որբանոցի, ատեն մըն ալ առեւտուրով զբաղած Պոլիս եւ ծննդավայրը, նաեւ անդամակցած առեւտրական դատարանի: 27 Փետրուար 1899ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ՝ Արաբկիրի առաջնորդ Մուշեղ Եպս. Սերոբեանի օրով, միաժամանակ նուիրուած դաստիարակութեան գործին՝ իբրեւ դասաւանդ պատմութեան եւ կրօնի: 1902-1915, 13 տարի անխափան վարած է իր թեմին փոխանորդութիւնն ու տեղապահութիւնը ձեռնհասօրէն: Իբր պատգամաւոր մասնակցած է հայրապետական ընտրութեան: Հիմնադիր-նախագահ «Կրթասիրաց Միութեան» 1909-1915, ատենապետ Արաբկիրի Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղին: Պատրիարքարանի հրահանգով՝ այցելած է Մամուրէթ Ազիզ, Սեբաստիա, Մալաթիա եւ Ակն, տեղական խնդրոց առթիւ, եւ ի վարձ իր ազգօգուտ գործունէութեան՝ ծաղկեայ փիլոն կրելու արտօնուած: Տ. Կորիւն դաշնակահար-երաժիշտ ալ էր. իր սիրական դաշնամուրը բռնի գրաւած էին էշրաֆներ՝ Համիտեան ոէթիմին:

1915ի գարնան կը սկսին քաղաքին յայտնի ազգայնոց ձերբակալութիւնք, զինհաւաքութեան ծանօթ պատրուակին տակ: Բանտը կը լեցուի աւելի քան 150 հայորդիներով՝ որոնցմէ յիշենք ուսուցիչներ Փիլիպպոս Տէր-Աւետիսեան, Նշան Եկաւեան, խարբերդցի Գրիգոր, առեւտրականներ Միքայէլ Աղաճանեան, Հրանտ Զուրիկեան, Արմենակ Այճեան, առաջնորդարանի քարտուղար Պօզաճեան, կուտինացի բժիշկ Յակոբ Աբրահամեան, ակնեցի ոստիկան Ստեփան, ազգային գործիչներ Զարմայր Պուչազճեան, Ապահ Կէլիւշեան եւայլն, ընդ որս եւ քաղաքին 3 յարանուանութեանց հոգեւորականները: Հետերնին էր Տ. Կորիւն, որ բանտին մէջ ամէնքէն շատ նշաւակ կը դառնայ թրքական բրտութեանց, վասնզի տեղական իշխանութիւնը գիտէր թէ լուսամիտ երէց մըն էր ինք եւ «մուրախ-խաւ վէքիլի», այսինքն ամբողջ արաբկիրցիներուն սիրելին՝ զոր չարչարել հարկ էր, բերնէն գաղտնիքներ կորզելու յոյսով: Ու կը սկսի երաշխեպը Տ. Կորիւնի անձին վրայ՝ ծայրայեղ սաստկու-

Թեամբ: Երկաթէ ծանրածանր անութներ անոր ճիտին, ոլոքներուն կը ճարմանդեն, իր սիրելիներուն կողմէ արցունքներով բանտ կրուած կերակուրներէն եւ չորաբեկ հացէն շատ օր կը գրկեն: Տ. Կորիւն կորիւնի պէս ամուր կը մնայ տանջանքներու այդ ցանգորդութեանը մէջ, յորդորելով իր քամբախտ աշխարհական ընկերները որ չընկրկին բնաւ, նաեւ յուրաստ կալով մտացածին այն ամէն յանցանքները՝ զորս միշտ կը բեռցնէին իր վրայ: Անոր կամքի կորովէն ջղայնացած, դահիճները կը դիմեն սոսկալի միջոցներու. ոտքին ու ձեռքին մատներուն պճեղներուն մէջ մէկիկ մէկիկ փայտէ բեւեռ կը մխեն ու կը ստիպեն որ արիւնլուայ այդ վիճակին մէջ զոհը ոտքի կենայ, եւ քալէ: Իրեն պէս տասնեակ մը «կասկածելի»ներու առաւել կամ նուազ չափով կը մեծարուին նոյն ցականքները, զնտանին կամարները գիշեր ցորեկ կը լեցուին անոնց ճուղցներով, եւ Շահրոզի Թաղին մէջ, ուր կը գտնուէր այդ բանտը, հանդիպակաց տուններու Հայուհիները օրերով արիւն արցունք կուլան եւ կը հսկեն անքուն, ի լուր այդ կեղերջական ձայներուն: Կը լուանայ Յուլիս 13ի առտուն: Բոլոր բանտարկեալները դուրս կը հանուին կէս-մեռել վիճակի մէջ եւ կը տարուին ի սպանդ...: Տ. Կորիւն եւ ուրիշներ, քայելու անկարող, իբրեւ ոսկրապարկ՝ կը նետուին ձիերու նիւսին: Մահապարտներու այդ առաջին շղթան քակուելէ վերջ կը սկսի բնաջնջումը Արաբկիրի արու սերնդեան: 40ական հոգի՝ խումբ խումբ կալանակապ՝ կը բռնեն մահու ճանապարհը (որուն իթթիհատեան արկողերէն է «անծանօթ ուղղութեամբ»):

Տ. Կորիւնի երիցուհին՝ Ովսաննա զաւկներուն աչքին դիմաց կը մորթուի Այնթապէն Եղեւսի տանող ճամբուն վրայ, տիրամայրը՝ Սառա, Քեախթէի մօտ կը նետուի գետը, աղջիկներէն Մարերի եւ Մհհեկան, 15 եւ 13 տարու, տարագրութեան մէջ անհետ, իսկ անդրանիկը՝ Նաւասարդ, իր 2 եղբայրներուն՝ Պաղտասարի եւ Աւետիսի հետ հրաշքով վերապրող, այժմ Պոլիս (Սկիւտար): Իրենցմէ քաղեցինք սոյն մանրամասնութիւնները, երբ արցունքներ կը խեղդէին գիրենք, սիրական հայրիկին, մայրիկին, հանիին եւ քուրիկներուն ցաւազին յիշատակները քրքրած ատեննին: Երամեան գերդաստանի ողիսականը չաւարտիւր հոս: Տ. Կորիւնի աշխարհական եղբայրը՝ Հնչակեան գործիչ Մահտեսի Մարգար՝ իբր թէ գինուոր կը տարուի Խարբերդ եւ Քէօմիւր Խանի մէջ ծառի մը կապուելով կը

սպաննուի տապարով Յընկերներու հետ՝ որոնցմէ յիշենք Սարգիս եւ Մարտիրոս Սուլթանեան եղբայրները (Խարբերդցի փռապան Գուրգէն անուն պատանիին տեսածին համեմատ, որ հիմա Ամերիկա է) :

Վաղարշակ Քահանայ Եկաւեան. — Ծնած 10 Յուլիս 1857ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Քրիստոստուր, ուսած անդ, ուսուցիչ, 10 Յուլիս 1894ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց, պարբերաբար վարած առաջնորդական փոխանորդութիւն, մասնակցած զանազան բարենպատակ ձեռնարկներու, զպրօցի եւ որբանոցի հիմնարկութեանց, այդ առթիւ չըջագայելով Ակն եւ Խարբերդ : Բախտակից Տ. Կորիւնի, անոր պէս Յամիս արժանանալով բանտային չարչարանաց, մինչեւ ելն ի վիրապէն եւ երթն ի սպանդ՝ 150 հոգիի միեւնոյն խումբով :

Այս երկու պաշտելի մարտիրոսներէն վերջ, կը ներկայացնենք ստորեւ քաղաքին ժողովրդեան երրորդ ծխատէրն ալ, որուն ղէմքը թէեւ գորշ կը մնայ մեր պատմութեան մէջ, բայց իր կատարած դերով՝ անմոռաց, վասնոր քանի մը հազար Հայուհիներ եւ մանուկներ անոր խորհուրդներուն կը պարտին իրենց կեանքը :

Թոռնիկ Քահանայ Պաղտիկեան. — Ծնած 11 Յուլիս 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գէորգ, ուսած անդ, առեւտրական, օծակից Տ. Վաղարշակ Եկաւեանի, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց :

Համիտեան ջարդին կ'երեւի թէ աչքը փախցած էր անգամ մը : Եւ երբ կը աեսնէ մէկէնիմէկ միջնելը Հայ հօրիզոնին, կը վճռէ պայթող փոթորիկէն ողջ դուրս գալ որեւէ կերպով, եւ տկարութիւնը կ'ունենայ ընդունելու մահմետական կրօնը : Յետոյ, կասկած չհրաւիրելու համար իր վրայ, Տիգրանուհի անուն աղջիկն ալ կ'նութեան կուտայ Թուրքի մը : Եւ փաթթոցը ֆէսին պարուրած՝ կը սկսի հաւատաւորութիւն գործունէութեան մը, հայնոցէ հայնոց չըջելով, որպէսզի իրեն հետեւին : Իր յորդորներուն ստուգիւ ստուար թուով անասջողներ կ'ըլլան՝ որոնք գերծ կը կացուցուն ահաւոր տարագրութենէն : Տ. Թոռնիկ ներքնապէս այն համոզումն ունէր անշուշտ, թէ շատ քիչ ատենէն քաղաքականութիւնը պիտի փոխուէր եւ մնացորդ Հայր սգաւորներէր վերջապէս :

Դենսդարձ քահանային այդ երազը կը մարի սակայն իր կեանքին հետ, 1917ին, Ազատութեան արշալոյսին ծագումէն առաջ, եւ իր մարմինը կ'ամփոփուի Տաճիկներուն կողմէին մէջ:

Արաբկիրի 25 տնւոր Կաթողիկ Հայոց հովիւն էր

Հ. Գառնիկ Վ. Նալպանտեան, (Տ. Կորիւնի վերապրող զաւակունք այս անունը տուին մեզ. իսկ «Գողգոթա»իս համար Կաթողիկէ հասարակութեան հոգեւորականաց անուններն ու կենսագրութիւնները հայթայթող Վիեննական Միխիթրեան Հ. Յովսէփ Տէր Մարգարեան՝ Հ. Յակոբոս Վ. Փարթամեան մարաշցիս կը նշանակէ Արաբկիրի համար): 38 տարու: Բախտակից Տ. Կորիւնի եւ Տ. Վաղարշակի:

Իսկ 100 տնւոր Աւետարանական Հայոց քարոզիչն էր

Վեր. Սարգիս Գրալեան. — Մնած 1874ին Իշմէ (Խարբերդ): 1888ին կ'աշակերտի «Եփրատ» Գօլէճի, ուր 6 տարի ուսանելով եւ 2 տարի ալ ուսուցանելով, 1896ին շրջանաւարտ կ'ելլէ, եւ իբր վարժապետ-քարոզիչ՝ կը ղրկուի Հայնի (Լճէ-Տիգրանակերտ): Վեցամսեայ պաշտօնավարութենէ մը ետք՝ կը մեկնի Մարաշ, հետեւելու աստուածաբանական դասընթացքին: Երեք տարիէն պաշտօնատեղին դառնալով՝ տարի մըն ալ իբր քարոզիչ պաշտօնավարելէ ետք՝ Տիգրանակերտի Աւետարանական Հայոց եկեղեցւոյն 1906ի յօրեւեանին առթիւ երէց կը ձեռնադրուի, իսկ 1907էն մինչեւ Ադէտի տարին կը հովուէ Արաբկիրի թեմը: Բախտակից Տ. Կորիւնի, Տ. Վաղարշակի եւ Հ. Գառնիկի:

Արաբկիրի զոհներուն յիշատակին նուիրուած այս ամփոփ տեղեկութիւնները ներկայացուցած պահուս, աւելորդ չըլլայ թերեւս միջանկեալ պատմել հետեւեալը. — Եղերաբախտ Տ. Կորիւնի միւս եղբայրը՝ հացագործ Վահրամ, պատերազմէն առաջ Սկիւտար հաստատուած էր: Վերջերս ձիով փողոցէ մը անցած ատեն, կանգ կ'առնէ՝ ի լուր դաշնակահարութեան: Պատուհանէն օրիորդ մը տեսնելով որ հացագործը կուլար, պատճառը կը հարցնէ: — «Եղբայր մը ունէի որ ասանկ դաշնակ կը զարնէր» կը պատասխանէ Վահրամ, արցունքը սրբելով: «Մեռած է»: «Ո՛չ, նահատակուած...»: «Ո՛վ էր արդեօք»: «Տէրաէր մը»: Այս պզտիկ միջադէպն էր ահա որ հաղորդուեցաւ մեզ եւ որ իսկոյն առաջնորդեց զմեզ Տ. Կորիւնի սգաւոր եղբորը տունը. հոն գտանք քահանային ողբացեալ զաւակները,

նաեւ խնկելի պատկերն իրենց սիրական հայրիկին: Ահա թէ ինչպէս երբեմն ի յայտ կուգան Եղեռնի անծանօթ դրուագներ՝ վերապրող Հայութեան բեկորներուն շնորհիւ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԱՐԱԲԿԻՐԻ

Ահաւասիկ հայեցի կոչումներով՝ Արաբկիրի այն գիւղերը, որոնց մէջ եռուզեռ մը կար Հայ կեանքի եւ պապենի հաւատքի.

1. Աղըմ կամ Վաղաւեր, Ակնէն 10 ժամ հեռու, ընդարձակ ձորի մը մէջ: Իր կռնակէն կը բարձրանայ «Օսման Պաշը» մեծ բլուրը՝ որուն ստորոտէն կը վազէ Ակնոյ գետը. քանինէր կուլ տուաւ ան՝ մեր եղբայրներէն ու քոյրերէն, Եղեռնի տարին: Հայ բնակչութիւն՝ 52 տուն (320 անձ): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

2. Անջրդի, սարահարթ հովիտի մը մէջ՝ Եփրատի մօտ, քաղաքէն 5 ժամ հեռու, հիւսիս-արեւմուտքէն բարձրանալով քարոտ գագաթներ: Գիւղիս սահմաններուն մէջն են Ս. Թորոս եւ Ս. Գէորգ ուխտավայրք: Հայ բնակչութիւն՝ 118 տուն (80 Թուրք տան դէմ), որոնցմէ մաս մը «ձեւ բանի» թրքանալով՝ անվնաս մնաց: Եկեղեցին Ս. Նշան՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Բարսեղ Քահանայ Փողարեան.— Մնած 5 Հոկտեմբեր 1873ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս (որ անողոք ճակատագրականութեամբ մը պիտի հանգիտանար կղերականի իր եղբրաշուք վախճանին), ուսած Անջրդիի Վարդանեան դպրոցը, 1900-1906 ուսուցիչ Սաղմկայ գիւղը, 24 Դեկտեմբեր 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ Սաղմկայի եկեղեցւոյն վրայ, ուր 4 տարի քահանայագործելէ վերջ՝ Անջրդի փոխադրուած, անդամ Գաւառական ժողովի:

Իր ժողովուրդին կրած չարչարանքներէն զգացուած՝ անկողին կ'իյնայ. բայց նկատի չառնելով իր հիւանդագին վիճակը՝ կը ձերբակալին զինք եւ գետնաքարշ կը տանին գիւղին հրապարակը: Ոստիկաններ պախուրց մը գլխուն, թամբ մըն ալ ուսին ղնելով՝ զրատի նման կը պտըտցնեն, յետոյ կը ստիպեն իր ազգականներուն՝ շարունակել իրենց սկսած սխրագործութիւնը: Խեղճ Հայերը կը յամառին այդ անգթութիւնը փորձել իրենց սիրականին «օծնալ»

անձին վրայ ու կ'ենթարկուին իսկոյն միեւնոյն պատիժին, ետքն ալ բանտ կ'առաջնորդուին: Ասդին, անդրուվարի վերածուած քահանան կը քաշկոտուի նորէն մինչեւ կառավարչատուն, որուն առաջը կը մերկացնեն զինք եւ վրան ջուր թափելով՝ առարկայ կը դարձնեն անլուր նախատինքներու: Նոյն պահուն երիցուհին վրայ կը հասնի, լալազին խնդրելով որ խնայեն իր հիւանդ ամուսնոյն: Խղճմտանքները քարացած էին. միայն արթուն էր մինչեւ ոճիր առաջնորդող Ջարութիւնը: Եւ ահա զոհին վիրաւոր գանկը կնոջը ծունկին վրայ դրած՝ կը սկսին մօրուքը դանակով կտրել, միեւնոյն ատեն բռնադատել Հայերը որ գային թքնիւ անոր երեսին: Աւելին կար. կը լրսէր Տարտարոսի քնարերգութիւնը, Հայ կրօնին ուղղեալ լուսանքը. «Ուր որ է քու Աստուածդ, թո'ղ գայ եւ մեր ձեռքէն ազատէ զքեց»: Այսպէս ժամերով զինքը չարչարելէ վերջ՝ կը նետեն բանտ, պակասը հոն լրացնելու համար: Իսկ յաջորդ գիշեր, երբ Տ. Բարսեղ դիակնակելիւ փոռած կը տքար օրհասականի գալարումներով, կուրծքին արձակուած գնդակներ վերջ կը դնեն իր գերմարդկային տառապանքներուն: Մարմինը կը ձգուի գետ:

3. Ամպրկայ կամ Ամբարկայ, գահավէժ բարձունքի մը վրայ, քաղաքէն երեք քառորդ ժամ հեռու. հարաւակողմը կը տարածուի դաշտը՝ մինչեւ Կէօլ Տաղ: Հայ բնակչութիւն՝ 56 տուն: Եկեղեցին Ս. Նշան:

4. Էնճէսիկ կամ Հէյնէցիք (հարեւան Գօմ Թաշ գիւղի Քիւրտերէն մեծապէս հարստահարեալ), խառն բնակչութեան 28 տունը Հայոց, եկեղեցին Ս. Աստուածամայր:

5. Խոռոչ, խառն բնակչութեան 20 տունը Հայոց: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Հմայեակ Քահանայ Ժքերեան.— Ոստիկաններ գիւղէն դուրս կալորայքը տանելով զինք, կը նահատակեն 8 Յունիս 1915ին:

6. Մագ, քաղաքէն չորս ժամ հեռու, 82 տուն: Եկեղեցին Ս. Նշան (1886 տարւոյ Խաչվերացին կողոպտուած), ուր կը պաշտօնավարէր Պետրոս Քահանայ Տէր-Պետրոսեան.— Նախ բանտարկուած եւ չարչարուած, յետոյ նահատակուած Առնավուտ Խանի մէջ, Յունիս 10ին:

7-9. Կոսմի կամ Կրամի, 16 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Հասկընի, 14 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Մաշկերտ կամ Մաշկեր, 67

տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Բնիկ այս գիւղէն էր Արմե-
նակ Քահանայ Տօնաթոսեան, ծնած 1860ին, աշխարհական անուամբ
Յովհաննէս, ուսուցիչ, 1893ին ձեռնադրուած յԱնտիոք, առաջնոր-
դական տեղապահ, որ 7-20 Ապրիլ 1909ին Աւետեաց տօնին օրը նա-
հատակուեցաւ Անտիոքի Զարդին, իր զաւկին հետ:

Գիւղիս ծխատէրն էր

Գրիգոր Քահանայ Մանսուրեան. — Ծնած 10 Յուլիս 1850ին, բնիկ,
աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած Պոլիս՝ Ս. Փրկչեան վար-
ժարանը, 9 Նոյեմբեր 1889ին ձեռնադրուած Խորէն Արքեպս. Նար
Պէյէ՝ Մաշկերտի եկեղեցւոյն վրայ եւ վարած Ակնայ առաջնորդա-
կան փոխանորդութիւնը, 1908ին անդամ Գաւառական ժողովոյ
Արարկիրի, իսկ յաջորդ տարի քարոզիչ Հիւսէյնիկ գիւղի (Խար-
բերդ), Մեհրուժան Վարդապետ Աշխարունիի հրամանաւ: Վկայա-
կից Ծաղ գիւղի Տ. Պետրոսի:

10-12. Ծէփիկ, 96 տուն (470 անձ), եկեղեցին Ս. Աստուածածին:
Սաղմկայ, 36 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Վաղշէն, 56 տուն,
եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Լեւոն Քահանայ Նիկողոսեան. — Ծնած 20 Յունուար 1877ին
Անջրդի, աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած անդ, 1892-1915
եռանդուն ուսուցիչ, 9 Սեպտեմբեր 1911ին ձեռնադրուած Զաւէն
Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Զարաչար նահատակուելով Եփրատ նետուած
Յունիս 9ին:

13-15. Վանք, 20 տուն, եկեղեցին աւերակ: Ծալվար, հին
օրերու ճի'շդ հակադարձը՝ սակաւաթիւ Հայ եւ ստուար Թուրք
բնակչութեամբ գիւղ (որուն անունն անմահացուց աքսորական
երգիծաբան Ե. Օտեան, զայն խորագիր ընելով իր մէկ գլուխ-
գործոցին): Եկեղեցին աւերակ: Քուշնա, քաղաքէն 5 ժամ հեռու,
եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ստեփան Քահանայ Մանսուրեան. — Մաշկերտ գիւղը գացած
պահուն՝ խուժանը կը յարձակի վրան ու կը նահատակէ գինք Ս.
Ստեփաննոս մատրան առաջը:

Արարկիրի եւ շրջակայ գիւղերու տեղահան եղող ժողովրդեան
հսկայ զանգուածէն՝ խլիականեր միայն հայրենադարձ եղան, իրենց
փլած օճախները վերակերտելու յոյսով: Ի չգոյէ եկեղեցական
պաշտօնէի, Զինադադարի վաղորդայնին, կնունքի, պսակի եւ

մեռելի հոգեւոր պէտքերը հոգաց առժամեայ կերպով՝ ջարդէն հրաշքով վերապրող 90ամեայ բազմարդիւն ուսուցիչ եւ թուաբանութեան գիրքերովը ծանօթ Տիգրան Պօզաճեան, մինչեւ որ Արաբկիր ունեցաւ իր նորընծայ երէցը՝ յանձին

Գուրգէն Քահանայի, 1920ի գարնան ձեռնադրուած Խարբերդի նորընտիր առաջնորդական-տեղապահ Գիւտ Եսս. Մխիթարեանէ:

Թուրք յորջորջմամբ Էկիմ, իր անցեալ փառքով նշանաւոր եւ գեղեցկադիր քաղաք Փոքր Հայոց: Եփրատի աջ դիէն՝ ամփիթատրոնաձեւ կը բարձրանայ դէպի լեռան մը կողմ ի վեր, հարաւակողմն ունենալով Արաբկիրը: Ակն հեռու է Տիվրիկէն 12, իսկ Չմշկածագէն 14 ժամ: Հարաւ-արեւելք դին կ'իյնայ Խարբերդ, հիւսիս-արեւելք դին՝ Երզնկա: Լեռները՝ Սարը Զիչէք եւ Մնձուր: Ուսումնատենչ Հայ բնակչութիւնը՝ 7,800 անձ: Իր շրջակայ Հայ գիւղերով հուրի եւ սուրի մատնուած է այս քաղաքը 1896 տարուոյ Սեպտեմբերին, աւելի քան 2,000 հոգիի կորուստով, երրեակ սրբավայրերու հրկիզմամբ եւ հոգեւորականաց մարտիրոսութեամբ: Ծիչդ 19 տարի վերջ հոն տեղի ունեցող Աղէտը լրումը եղաւ բոլորին: Մնեղավայր անմահ դիւցազներգակ Սիամանթոյի, որ իր ցեղին տառապանքը յաւերժացուց եւ նոր հերոսներու յիշատակը պանծացուց հրեղէն տաղերով, եւ որ, այնքան մտաւորականներու հետ, ինկաւ Մեծ Երազի ճանապարհին, միեւնոյն աղէտալի տարին:

Ակն գտնուելով Թրքահայաստանի կեդրոնական մարզին մէջ, լայնօրէն թատր հանդիսացաւ անլուր բարբարոսութեանց, որովհետեւ դէպ հարաւ տարագրուող կարաւաններ, մասնաւորապէս Կարինէն եւ Տրապիզոնէն, պարտաւորուած էին անպայման անցնելու այդ կիրճէն: Իսկ իր եւ շրջականերուն 15,000ի մօտ Հայութիւնը բռնամահ ճաշակած է միահաղոյն՝ Մալաթիայէն դէպի Տէր Զօրի անապատները, արու սերնդեան ի դիպահոջ անճիտումէն անմիջապէս վերջը:

Ահա ուրուագիծը նախճիրին.— Մասնակի բանտարկութիւնք Ապրիլ 22ին: Կառավարութիւնը գէնքերու յանձման համար տուած 5 օր միջոցին իսկ չսպասելով՝ կը սկսի ամենախիստ խուզարկութեանց եւ կը շարունակէ ձերբակալութիւնները: Այնուհետեւ, հաւաքական բնաջնջումի հրամանը փութացնելու համար, 2 Հայ սպաննել կուտայ եւ այդ ոճիրը մերոնց վերագրելով՝ կը տեղեկագրէ Կեդրոն.

«Հայերը դաւադրութիւն մը սարքած են, կառավարութիւն տապալելու եւ քաղաքը հրկիզելու մտօք»: Այս անցուդարձէն վերջ, խստութիւնը կը սաստկանայ եւ անմեղ բանտարկեալները կ'ենթարկուին զարհուրելի չարչարանքներու: Յունիս 2ին նոր փորձանք. յայտնի ազգայիններ յոտից ցզլուկս կը զինեն բռնի եւ այդ կերպարանքով կը լուսանկարեն զիրենք, որպէսզի կարենան իբր ըմբոստ ամբաստանել եւ մահուան դատապարտել: Բոլորը մէկանց Արաբկիր կը տարուին կալանակապ եւ միացնելով նոյն տեղի մահապարտներուն՝ կը վարեն ի սպանդ: Ակնայ գայմագամ իզգէթի ներկայութեան՝ ատոնք գետամոյն կ'ըլլան Կ. Մատէնի առջեւ: Յիշենք տարաբախտ զոհերէն Սրապիոն Փափագեան, Մարկոս Նարլեան, Մարտիրոս Սէմէրճեան, Ղուկաս Վարդապետեան, Պօղոս Խանարեան, Գալուստ Գալուստեան, Տօքթոր Զօլաքեան, Գեղամ Արծրունի, բժիշկ Նուպար Փափագեան եւայլն:

Տօմար կը շարունակուի՝ սեւ սեւ վարագոյրներով: 16էն մինչեւ 90 տարուէ հրկիմարդիկ, շուրջ 500 հոգի, Յունիս 7-11, հինգ գիշեր իրարու վրայ կը բնաջնջուին, 5ական իրարու կապուած՝ Եփրատի 2 կամուրջներուն վրայէն եւ Կակրկապի «Քար»էն գետը թափուելով: Որպէսզի ոչ ոք պզտէր՝ ջուրէ անդունդը գահալիժելէ վերջ լողալով, երկաթ օղակներ անցուած էին վիզերու եւ քարեր կապուած փորերու...: Այս գազանութեանց գլխովին անգիտակ, անպաշտպան կանանց եւ մանուկներու կարաւանը կը կազմուի՝ անհետ կորսուելու համար Արիւնի ճամբուն վրայ: Կրօնափոխ Հայեր միայն, 100ին 5 համեմատութեամբ, կը յաջողին փրկել իրենց գոյութիւնը: Ակնայ սպանդին գլխաւոր դերակատարք՝ կառավարիչ իզգէթ, ոստիկանապետ Ապտիւլ Գատիր, յիսնապետ Մսթաֆա, չավուշներ Աղա, Պէֆիր, Խուրշիտ Մէմէտ եւ Խալիլ, ոստիկան Հագգը, Պէրաթ, Մահմուտ եւայլն:

Քաղաքին եկեղեցիները՝ Ս. Աստուածածին (վերի թաղ), Ս. Գէորգ (վարի թաղ՝ Ինճի Տիւղիւ) եւ Ս. Սարգիս: Մենաստանները «Ս. Երեւում» կամ «Ս. Փրկիչ» (քաղաքէն 6 ժամ հեռու՝ դէպ հիւսիս, Լիճքի մօտ, Զէօփլէր թուրք գիւղին վերեւ), «Արակայ» կամ «Նարեկայ Վանք» (համանուն գիւղին մօտ, Ակնէն եւ Տիվրիկէն ճական ժամ հեռու): Ակնայ շուրջ կային բազմաթիւ ուխտատեղիներ: Տեղւոյն առաջնորդական բարեջան տեղապահն էր

Պետրոս Ա. Քահանայ Գասեան.— Մնած 24 Մարտ 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն-Ջարեհ, ուսած ծննդավայրին Մեսրոպեան դպրոցը, 1884էն սկսեալ անընդմիջաբար վարած տեսչութեան եւ տնօրէնութեան պաշտօններ անդ, ի գիւղօրէս Տիվրիկի, Արաբկիր եւ Ակն՝ ուր քահանայութենէն վերջն ալ փարած կրթական գործին, աշխարհականութեանը՝ քանիցս բանտուած քաղաքական յանցանօք. 27 Նոյեմբեր 1905ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ՝ Ակնայ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց, 1907–1909 փոխ-առաջնորդ, իսկ այնուհետեւ տեղապահ, իբր պատգամաւոր հայրապետական ընտրութեանց, 22 Մայիս 1913ին աւագութեան տիտղոս եւ ծաղկեայ փիլոն կրելու արտօնութիւն ստացած նախկին Պատրիարք Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսէ, քաջ բեմբասաց եւ քարոզիչ, հեղինակ ազգային կեանքէ քաղուած թատերախաղերու՝ Սահմանադրութենէն վերջ բեմադրուած անդ:

Ընդհանուր գորակոչի վաղորդայնին, Տ. Պետրոս քաղաքէն անցող եւ ռազմաճակատ մեկնող զօրքերու տեղաւորման եւ անոնց հանգիստին համար կ'ընծայէ ամէն դիւրութիւն, ջանալով ղէմագրաւել զալիք անպատեհութիւնները:

1915 տարւոյ Մայիսին, Հայ հորիզոնը կ'ամպոտէր սակայն: Իթթիհատական կառավարութիւնը չուշանար ամբաստանել եւ պաշտօնէ հեռացնել զինք՝ իբր հեղինակ Ակնայ Հայոց կողմէ սարքուած դաւադրութեան մը: (Այս պարագան յիշատակուած է արդէն Իթթիհատի հրատարակած «Հայ Գօմիթէներուն արարքը» ծանօթ ամբաստանագիրքին մէջ, էջ 180–181:) Տ. Պետրոս ամիս մը չանցած կը ձերբակալուի եւ ճամբայ կը հանուի դէպի Ուարբերդ: Իրեն կ'ընկերանայ կառավարիչ Իզզէթ: Քաղաքէն 4 ժամ հեռու, Առնավուտ Ոսման առջեւ երբ կը հասնին, ուղեկից 2 ոստիկաններ՝ տրուած հրամանին համաձայն՝ կը յարձակին վրան եւ չարաչար կը նահատակեն զինք, արիւնլուայ մարմինն ալ Եփրատի ալիքներուն յանձնելով: Այն վայրն էր այդ՝ որ քանի մը օր վերջ սպանդարանը եղաւ անհամար Հայորդիներու:

Ակնայ Ս. Աստուածածին Թաղի ծխատէրերն էին

Մուշեղ Քահանայ Տէր-Պողոսեան.— Մնած 5 Ապրիլ 1835ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած տեղւոյն Նարեկ-

եան դպրոցը, վաղեմի ուսուցիչ անդ եւ հանդիպակաց «Վանք» Հայ-Հոռոմ գիւղի երկսեռ վարժոցին, 21 Նոյեմբեր 1879ին ձեռնադրուած Արաբկիրի առաջնորդ Եղնիկ Եպս. Ապահունիէ, քանիցս վարած առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն, անդամ Գաւառական եւ կրօնական ժողովոց, 5 տարի խնամակալ քաղաքին որբանոցին:

Ութսուն տարիներու բռնին տակ կքած այս պատկառելի ծերուկը Յուլիս 17ին իր սիրելիներուն հետ կը խառնուի տարադիրներու հոսանքին, անմասն չմնալով կարաւանը վարող ժանտարմաներու ժանտաժուտ արարքներէն: Եւ Մալաթիայէն քիչ հեռու, «Գանլը Տէրէ» կիրճը Տ. Մուշեղի արի'ւնն ալ կը ծծէ, յաւերժացնելով իր ահաւոր յորջորջումը:

Յովհաննէս Ա. Քահանայ Դերձակեան.— Ծնած 5 Նոյեմբեր 1831ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աւետիս, դաստիարակուած անդ Տ. Նիկողոս քահանայէ, 1845ին ալ Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանը: Հայրենիք դարձին, ձեռնադրուած մարաշցի Յարութիւն Եպիսկոպոսէ (2 Սեպտեմբեր 1862): Այնուհետեւ կը նուիրուի աղջկանց դաստիարակութեան գործին, որ սկիզբները չի գտներ ընդունելութիւն, իգական սեռի համար ուսումը մեղք համարուելով խաւարամիտ դասակարգէն: Տ. Յովհաննէս չի վհատիր սակայն, եւ միւս թաղերուն մէջ ալ տարածելով իր ազդեցութիւնը՝ կը յաջողի 70ի բարձրացնել սանուհիներուն թիւը, հիմնելով աղջկանց ուսումնարան մըն ալ: Անդամակցած Գաւառական ժողովներու եւ քանիցս վարած թեմին փոխ-առաջնորդութիւնը: Անխոնջ աշխատող եւ պրպտող միտք՝ հմուտ պատմութեան, հեղինակած 89 տուն տաղ մը եւ պատրաստած թանկագին հաւաքածոյ մը Ակնայ անցեալին վերաբերեալ: Այդ ձեռագիրներն ամբողջ փճացած են Աղէտի տարին: Իր թունդ բարեպաշտութեան եւ անաղարտ նկարագրին իբրեւ մէկ ապացոյցը՝ կարելի է յիշել հետեւեալը.— Յակոբ Վարդապետ Յորիկեանի առաջնորդութեան օրով, անբարոյ կնոջ մը խոստովանանքը կը վիճակուի իրեն: Տ. Յովհաննէս կը մերժէ եւ այդ պատճառաւ քանի մը օր փիլոնագուրկ կ'ըլլայ:

Կը վախճանի Եղեռնի տարին, չտեսնելով իր տարաբախտ հօս.նն խաչակրութիւնը: Սակայն մահէն վերջն ալ, Մայիս ամսուն, մարդակերպ բորենիներ մարմինը դուրս կը հանեն իր վերջին

օթեւանէն, եւ, խելքէ միտքէ դուրս բարուրանքով մը, կը սկսից որովայնը պատռել՝ փորոտիքներուն մէջ ուժանակ գտնելու ականակալութեամբ...: Ապարդիւն պրպտումներէ փրփրած, խուժանը կը հրամայէ ժողովուրդին որ վերստին թաղէ անոր յօշատ դիակը:

Ակն իր չըջակայ բազմաթիւ գիւղերով հայկական ծագում ունեցած է: Դարերու ընթացքին, թուրանեան բռնութեանց եւ հալածանքներու ներքեւ, իր տոհմիկ բնակչութենէն հատուածներ թէեւ հաւատուրաց եւ լեզուափոխ եղած են, բայց իրենց բնաշխարհի մասերուն անունները կը մնան դեռ անեղծ:

(Ակնայ «գազա»ին մէջ են Աղըն եւ Անջրդի գիւղախմբերը՝ որոնք սակայն Արաբկիրի առաջնորդութեան պատկանելուն՝ հոն յիշուեցան:)

Վիճակիս մէջ կային հետագայ Հայ-Հոռոմ գիւղերը՝ բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայախօս:

1-4 Զորակ, Վամբ Գիւղ, Շրգու եւ Մուշեղկայ՝ որոնցմէ վերջինս միայն ունէր սակաւաթիւ Հայեր, Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան եկեղեցիով:

5. Ապ Զուղայ կամ Ապուչեխ, այս չըջանի գիւղերէն մեծագոյնը, մերձաւորութեանը պատճառաւ՝ քաղաքին մէկ արուարձանը նկատուած, Բերդոս ժայռին ստորոտը կառուցեալ, ականապարար դիրքով եւ աղբիւրներով՝ ծննդավայր՝ նախկին ամիրաներու եւ գրազէտներու (Անտոնեան, Զօպանեան, Արփիարեան եւայլն): Գիւղէս քառորդ ժամ հեռու կը գտնուի Զերագ թաղը որ Համիտեան ջարդերուն աւերակի վերածուեցաւ, եւ որ ծննդավայրն է Համանուն ազգային գործիչին: Իր հոյակապ եկեղեցին (Ս. Նշան) կողոպտուած է թուրքերու կողմէ եւ իր թանկարժէք հնութիւններէն մաս մը պահուած Ազգային Պատրիարքարան: Ատոնցմէ նշանաւոր է «Տէր Պօղոսենց շուրջառ»ը: Բնակչութեան կէսէն աւելին (950 հոգի) Հայ՝ տարագրութենէն առաջ: Երէցն էր

Արտաշէս Քահանայ Փափագեան.— Մնած 2 Փետրուար 1867ին Կամրկապ, աշխարհական անուամբ Մաղաքիա, ուսած ծննդավայրին Արամեան դպրոցը, 28 տարեկանէն սկսեալ մինչեւ քահանայութիւն եւ տնկէ ալ անդին՝ մինչեւ եղերական վախճանը՝ 20 տարի անխափան վարած ուսուցչութեան պաշտօններ Ակն, Ապուչեխ եւ Կամրկապ, մասնագէտ հայ եւ օսմանեան լեզուաց, այս վերջնոյն լաւագոյն քերական

նութիւնը պատրաստած եւ Պոլսոյ Ուսումնական Խորհուրդէն վկայական ստացած, 5 Մարտ 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ, անդամ Կրօնական Ժողովի եւ տեղւոյն Ուսումնական Խորհուրդի, իր բեմասացութեամբ եւ ազգանուէր գործունէութեամբ չահած լայն ժողովրդականութիւն, երբեմնի փոխ-առաջնորդ Անայ

Պատեբրազմի նախօրերուն որպէս զարգացեալ եկեղեցական եւ պաշտպան իր հօտին իրաւանց՝ իր վրայ հրաւիրած էր արդէն կառավարութեան վագերային ուշադրութիւնը: Յունիս 4ին տեղի կ'ունենայ իր ձերբակալութիւնը՝ յայտնի ազգայիններու հետ, իբր այն թէ հեղինակն ու պարագլուխն էր ներքին կազմակերպութեան մը: Հարցաքննութեանց ատեն, ծայրայեղօրէն կը խոչտանգեն զինք, ստիպելով որ իր անունը դնէ Հայերուն դաւադրական մէկ ծրագիրը հաստատող ամբաստանագիրի մը տակ: Տ. Արտաշէս, հակառակ ակոնջալուր եղած անողոք սպառնալիքներուն, սառն մերժումով մը չի բաւականանար միայն. խղճի եւ արդարութեան դէմ եղող այդ արարքին դէմ կը սկսի արտայայտուիլ իր օսմաներէնին ամբողջ պերճախօսութեամբ: Խոզերուն առջեւ մարգրիտ էր թափածը: Դահլիճներուն մոլեգնութիւնը թափ կ'առնէ: Ապտակին ու լուտանքին կը յաջորդեն աքացիի եւ մուրցացի անխնայ հարուածներ, մինչեւ որ հէք քահանան կ'իյնայ զգայազիրկ եւ տաժանագին հոգեվարքով մը կ'աւանդէ հոգին, նոյն պաշտօնատան մէջ, հարիւրապետ Ապտիւլ Գատիրի եւ Յիսմապետ Մսթաֆայի աչքին դիմաց: .

6. Կամրկապ կամ Կամարակապ. — Ապուշեխի նման՝ Կովներ լերան ստորոտ: Ծննդավայր՝ Տատեան ամիրաներու եւ վաղեմի կրթական գործիչ Ներսէս Քահանայ Պայեանի՝ որ ծեծի տակ նահատակուեցաւ Հալէպի խորերը: Կամրկապի Հայոց անդրանիկ բնակավայրն է եղած «Վարդիշ» թաղը՝ Ս. Թորոս եկեղեցիով, այժմ աւերակ: Իր խառն բնակչութեան կէսէն աւելին (250 տուն) Հայ՝ 1896ի դէպքին կրեց հուրի եւ սուրի մկրտութիւնը, մնալով միայն 100 տուն՝ որ 19 տարի վերջ սպառնալու փճացաւ: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ զոր կառավարութիւնը հիմնիվեր տապալեց 1917ին: Գիւղիս ծխատէրն էր

Եւագր Քահաճայ Գալայնեան. — Ծնած 16 Յունիս 1866ին Անջրդի, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, «հրաշա-

գործ» Մկրտիչ Եպիսկոպոս Տիգրանեանէ 1877ին ստացած դպրութեան չորրորդ աստիճանը, ուսուցիչ Ակն, Արաբկիր, Աղըն, Անտիոքի Քէպուսիէ եւ Հաճի Հապիպլի գիւղերը, նաեւ քարտուղար Բերիոյ առաջնորդարանի, 21 Նոյեմբեր 1900ին ձեռնադրուած Կամրկապի եկեղեցւոյն վրայ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց: Կարգ մը յայտնի ազգայիններու հետ կը նետուի բանտ, ուր 4 օր մեռօրէն չարչարուելէ վերջ՝ կը գտնէ իր յաւիտենական հանգիստը, վար ձգուելով Ակնայ կամուրջէն:

7. Կարուշլա.— Իր խառն բնակչութեան 50 տունը Հայոց: Մօտը, ժայռի մը վերեւ Ս. Կոզմաս Դամիանոս մատուռը՝ նշանաւոր ուխտավայր: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գրիգոր Քահանայ Գալայմեան.— Մնած 30 Հոկտեմբեր 1843ին Ապուլչեխ, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս, ուսած ծննդավայրին վարապայ դպրոցը, ուսուցիչ եւ երաժշտապետ, քահանայութենէն ետքն ալ նուիրուած կրթական գործին, հետեւած հայկական ձայնագրութեան -ի Պոլիս՝ ուր (Սկիւտար) 17 Յուլիս 1877ին ձեռնադրուած Գրիգոր Եպս. Տէր Պօղոսեանէ՝ Կարուշլայի եկեղեցւոյն վրայ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոց:

Յուլիս 5ին կ'աքսորուի իր հօտին հետ, բայց իր զառամ մարմինը չկրնար տոկալ ճամբու տաժանքներու եւ անսուղութեան՝ կը վախճանի Գուրու Չայի մերձակայքը:

8. Լիմֆ.— Արմտաններէն 7 ժամ հեռու՝ ակնապարար տեսարանով, տարածուած՝ լեռան մը ստորոտ (ուրկէ բխող աղբիւրին գոյացուցած լիճերուն պատճառաւ այսպէս յորջորջուած): Երկու ժամ անդին կային «Ս. Փրկիչ» մենաստանն ու 5 ուխտավայրեր: Իր խառն բնակչութեան 80 տունն Հայոց: Եկեղեցիները Ս. Աստուածածին եւ Երեւման Ս. Խաչ (հնութիւն), ուր կը պաշտօնավարէր

Ալիֆսան Քահանայ Ալիֆսանեան.— Մնած 21 Յունիս 1874ին Ապուլչեխ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ՝ ուր 6 տարի, իսկ Ակն՝ 2 տարի վարած դաստիարակի պաշտօններ, 6 Մարտ 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ Լիճքի եկեղեցւոյն վրայ: Յունիս 10ին տեղի կ'ունենայ իր նահատակութիւնը «Չալը Տաղի» կոչուած վայրը՝ ձեռամբ տեղւոյն կառավարիչին:

9. Բիմկիւան կամ Բիմկայ.— Սենեքերիմ արքայի «Բենիկ» իշխանին ձեռակերտ, հին եւ համբաւաւոր աւան, ապառաժուտ ամուր

դիրքով, շարժուն կամուրջով եւ կիրճով, որոնց մէջէն կը հոսի ահեղագոռ եփրատ: Ծննդավայր Վարդան Քահանայ Ասլանեանի, որ աղէտի տարին հերոսական մահ մը ունեցաւ ի Խարբերդ: Օվաճըգի (Տէրսիմ) Քիւրտեր իրենց հարստահարութիւնները չեն դադրած գործելէ շրջականերու Հայոց վրայ: Բինկեանի ստորոտն է «Ռարաթ» կոչուած տաճկընոցը՝ սակաւաթիւ բնակչութեամբ մը: Բինկեան քաղաքականապէս Տիվրիկի ենթակայ է: Համիտեան ջարդերուն՝ 200 տնւոր այս աւանը հրդեհի տրուած է եւ ժողովուրդը փախած: Վերջին Աղէտին 140 տուն էին Հայերը՝ սպառնալու փճացած: Խուճը մը փախստականներ միայն վերապրող, ապաստանած ըլլալով մերձակայ անմատոյց անձաները: Այդ դիրքերէն 8 ամիս կը մղեն գոյամարտ մը՝ մահատագնապ անձկութեամբ, մինչեւ որ կը յաջողին պաշարման գիծը կտրել գիշերանց եւ անցնիլ Տէրսիմ՝ ուրկէ կը միանան այն Ռուս եւ Հայ բանակին, որ Երիզան գրաւած էր արդէն: Բինկեանի շուրջ կային 5 աւերակ եւ 3 կանգուն եկեղեցիներ: Այս վերջիններն էին Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Երեք Մանկունք՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Աւետիս Քահանայ Բալուեան.— Ծնած 2 Սեպտեմբեր 1860ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մելքոն, ուսած անդ եւ վարած թաղականութեան պաշտօն: Պոլիս գաղթելով, պահ մը արհեստով զբաղելէ վերջ՝ 15 Մարտ 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ ծննդավայրին Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն վրայ:

Անդսհի օրերուն, երբ կարգն իրեն կուգայ ձերբակալուելու, կոահելով գլխուն գալիքը՝ թոյն կ'առնէ իսկոյն եւ այնպէս կը յանձնուի ոստիկաններուն: Կէս ժամ չանցած՝ կ'աւանդէ հոգին տաժանագին հոգեվարքով մը, ատեն չձգելով որ իր անձը նշաւակ դառնայ անոնց ապիրատութեանց:

10. Նարվեր.— Ակնէն 4 ժամ հեռու գտնուող գիւղիս Հայերը 38 տուն կը կազմէին, որոնք բախտակից եղան զրացի գիւղերու ժողովրդեան: Եկեղեցին Ս. Մինաս, որուն երէցը՝ Տ. Ակեփսիմոս Պախլաուցի, Աղէտի տարին Կապան Մատէն (Մամուրէթ Ազիզ) փոխադրուած ըլլալով, գինքը հոն կենսագրած ենք: Ակնայ հայանուն թուրք գիւղօրէից բնակիչները մեծ մասամբ Հայ էին եւ առահի իսլամացած՝ Համիտի հայաջինջ քաղաքականութեան տարիներուն, ցարդ պահելով իրենց սովորոյթներուն եւ լեզ-

ուին մէջ տոհմիկ յատկանիշեր: Ահաւասիկ այդ գիւղերը. Արգոյ, Ագրակ, Ապարանք (Ապրանք), Սանդուխ, Վեց Գեղի Ագրակ, Միջին Գիւղ, Վան, Աղւորիկ, Սերկելիլ, Գաղան, Հողդար, Արտոս, Աւերակ, Հռապատ, Թաւօք, Ուռէք, Հաբանոս (Արեղանոց), Բագմաշէն, Կիւճակի, Փշատի եւայլն: Նոյն ճակատագիրն ունեցած է Եփրատայ միւս կողմը, Զմշկածագի Ս. Թորոս «Նահիէ»ն՝ իր գիւղերով:

Վերոյիշեալ եղեոնապատում նօթերէն մեծ մասը քաղուած է Աղէտէն ճողոպրած տեղացի Թորոս Ագատեանէ (ականատես Ակնայ աղէտալի անցուղարձերուն), որ Զինադադարէն վերջ չըջանն ալ ըրաւ իր հայրենիքին եւ պատրաստեց «Արիւնի մատեանը», պատկերացնելով Ակնայ եւ Արաբկիրի գոլումը:

ՄԱԼԱԹԻԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Երկրորդ «սանճագ» Մամուրէթ Իւլ + Ագիզի: Հին ազգաց արչուանքներովն ու խժոժութիւններովը պատմական դարձած՝ Երկրորդ Հայոց Մելիտինէ քաղաքն է այս, այժմ «էսկի Շէհիր» կոչուած, որմէ 1 ժամ հեռու՝ ընդարձակ հովիտի մը մէջ երեք-քառորդ դարէ ի վեր կառուցուած է Նոր Մալաթիան՝ որ, Հայոցս համար, կրկէս դարձաւ Թուրք վայրագութեանց, իբր կրկնութիւն հին անցեալին: Հայ բնակչութիւն՝ 1,900 տուն: Քաղաքին հարաւակողմին լեռներն են Ագ Տաղ եւ Պէկ Տաղ, որոնց սահմաններուն մէջ բնակութիւն հաստատած են վայրենի Քիւրտեր՝ միշտ Հայուն թշնամի: Ատոնց միւս երեսն են Պէհէսնի եւ Ատիաման: Ագէէ Տաղ Մալաթիոյ արեւմուտքն է՝ քանի մը հազար տնւոր Գըզըլպաշներով (պատուհաս՝ Արաբկիրի եւ Հէքիմ Խանի Հայոց): Այս լեռները շղթան են Անտիտաւրոսի. Ագէէ Տաղի մէկ ծայրը կը հասնի Մարաշ, կոչուելով հոն Կեափուր Տաղի: Մալաթիայէն 2 ժամ հեռու էր «Ս. Լուսաւորիչ» մենաստանը՝ վերոյիշեալ Պէկ Տաղի ստորոտ, ապառաժուտ բլուրի մը վերեւ, ամարանոց Մալաթիոյ ժողովրդեան: Յիշենք «Ս. Անարծաթ Բժիշկ»ը, Մելիտինէի մերձաւոր հին վանքերէն մին (կիսաւեր),

առաջքէն հոսելով Փունդար Պաշին (Միւս երկուքը տես Պէհէսնիի գիւղօրէից շարքին) :

Զարհուրելի համեմատութիւններ ստացած է Մալաթիոյ սպանդի գործն ալ : Տեղւոյն երեւելի Հայերն ամբողջ լեցուած են բանտ՝ հոգեւորական դասուն հետ, ենթարկուելով անլուր չարչարանքներու : Յայտնի մտաւորական եւ դեղագործ Խոսրով Քէշիշեան թշնամիին ձեռամբ չսպաննուելու համար թոյն առած է իր տանջարանին մէջ. իր դահիճները փութացած են դեղթափ տալ, յետոյ, ի պատիժ այդ յանդգնութեան, կացինով նահատակած են զինք : Իրեն բախտակից կ'ըլլան Սեդրաք Մոմճեան, Սենեքերիմ Պօնճուքլեան, Խաչիկ Փէքմէզեան, Մարտիրոս Քէշիշեան, Յակոբ Պէննէեան (ազգային եւ կրթական գործիչներ), Յարութիւն Ոսկերիչեան, Միքայէլ Թէրլսանեան (պետական պաշտօնեաներ), Յարութիւն Ճլճլեան, Եղուարդ Պաղտոյեան (ուսուցիչներ), Սիմոն Ճլճլեան, Նշան Մանուչեան (բժիշկներ), Գաբրիէլ Գաբրիէլեան, Պաղտասար Պաղտասարեան (փաստաբաններ), Գրիգոր Տիվէլէկեան, Միհրան Դիւթելեան, Նազար Տէր Դաւիթեան (առեւտրականներ) : Մալաթիոյ եւ իր շրջակայ 16 կրթարաններուն մէջ դաստիարակուող 3 յարանուանութիւններէ 5,800 երկսեռ ուսանողութիւնն ալ (2,200 մանչ եւ 3,600ը աղջիկ) բնաջինջ եղած է իր վարժապետներուն եւ վարժուհիներուն հետ : Դարձեալ, Մալաթիոյ մերձակայքը զոհուեցան խարբերոցի եւ կարնեցի «Հիբոկրատի Հայ աշակերտք», որք են՝ Տքթ. Յարութիւն Վէզնէեան եւ Խաչիկ Տէր Մանուէլեան, դեղագործներ Բրուտեան, Գույումճեան, Կիւրճեան, Տէր Ստեփանեան, Եղիշէ Փափանեան, Խաչատուր Փաստրմաճեան :

Եկեղեցիները Ս. Սարգիս (առաջնորդանիստ), Ս. Յարութիւն եւ Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Նիշէ Բահանայ Խաչատուրեան.— Ծնած 1860ին Չնգուշ, ուսած անդ եւ Երուսաղէմ, աշխարհականութեանը վարժապետ : 20 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր ի Մալաթիա՝ որուն հին ջարդին (1895 Հոկտեմբեր) քաջարար դիմադրած է Թուրք հորդաներուն, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մէջէն : Նահատակ :

Գրիգոր Բահանայ Թաշնեան.— Ծնած 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած տեղւոյն Բողոքականաց դպրոցը, վարժապետ, 10 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր անդ : Վկայակից

միւս երէցներուն: Տ. Գրիգորի ոտքերը պայտած են:

Մուշեղ Քահանայ Տէր-Մուշեղեան.— Հայրենակից եւ տարեկից Տ. Գրիգորի, ուսած անդ ուր 8 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր, առաջնորդական փոխանորդ: Քաղաքական կազմակերպութեանց իբր գործօն մասնակից ամբաստանուելով՝ կը նետուի բանտ ուր անլուր խոչտանգումներու առարկայ կը դառնայ: Մօրուքը կը փետեն, եղունգները կ'աքցանեն, բանտին բակը՝ ջուրի մէջ մերկ կը պառկեցնեն ժամերով, ափին մէջ հաւկիթ կը խաշեն՝ ձեռքին տակ կրակ վառելով, մինչ իր միսերը կ'այրէին եւ մարմինը կը գալարուէր ցաւի նոպաներուն տակ, ուր ուրեմն աւանդելով հոգին՝ Քրիստոսի պէս խաչուելով:

Կարապետ Քահանայ Պէննեան.— Մնած 1865ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Համբարձում, ուսած անդ, ուսուցիչ եւ քերթող, աշուղական շատ մը տաղեր յօրինած, 10 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր անդ: Բախտակից Տ. Մուշեղի:

Ծղիա Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Մնած 1875ին, բնիկ, ուսած անդ, վարժապետ, 8 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր անդ: Իր պաշտօնակիցներուն մէջէն միակ բախտաւորը՝ որ տեղահանութեան վաղընդօրին կը վախճանի, իջ ժողովուրդին, ոչ ալ Գողգոթան տեսնելով:

Սերովբէ Քահանայ Թէլլալեան.— Մնած 1871ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած անդ՝ ուր 8 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր: Նահատակ՝ բանտին մէջ:

Ոչ նուազ անագորոյն ցականքներու կ'արժանանայ Կաթողիկ Հայոց հոգեւորական դասն ալ: Առաջնորդներն էր՝

Միքայէլ Գեղապայծառ Խաչատուրեան.— Մնած 19 Փետրուար 1846ին խորբերդ: Ուսումը հոն եւ Մալաթիա ստանալով՝ Չմմառի վանքը կ'ուղարկուի, ուր քահանայ ձեռնադրուելէ վերջ՝ կը մեկնի Մալաթիա, սկսելու իր առաքելական պաշտօնին: Տարիներ յետոյ Պոլիս կը կանչուի եւ 1890ին կ'ընտրուի եպիսկոպոս Նոյն թեմին, շարունակելով արդիւնաւոր հովուութիւն մը՝ մինչեւ Ազէտի թուականը:

Յունիս ամսուն, Կիրակի իրիկուն մը, 2 ոստիկան առաջնորդարան խուժելով՝ կոպտութեամբ կառավարչատուն կը տանին զինք եւ հոն ժամ մը տախտակի վրայ կը պառկեցնեն «Միւթսարըֆ»

Ֆուտաթի հրամանաւ: Այս վերջինը յետոյ իր «հուզուր»ը կանչելով Գերապայծառը՝ կը հրամայէ անմիջական յանձնումը եկեղեցոյն, առաջնորդարանին եւ ուսումնարանին: Երբ սառ մերժումը կը ստանայ իբր պատասխան, կը մոլեգնի եւ կը գոչէ շուրջիններուն. «Անըզ-զամը վար տանիլ եւ արժանի պատիժը տալ անոր», ինչ որ կը կատարուի նոյնհետայն՝ արձակուած հրամանը գերազանցող սաստկութեամբ: Այսպէս, նախ անոր մօրուքը կը փետեն, յետոյ ձեռքերը ետեւ կը կապեն եւ նախատալից համշտութներով կը տանին զինք: Երբ ակումները խլելուն կուգայ կարգը, տարաբախտ եկեղեցականը կը փութայ հանել կեղծ ատամնաշարքը՝ ցականք մը պակաս կրելու յոյսով: Այդ յոյսն ալ ի դերեւ կ'ելլէ սակայն, վասնզի բիրտ թաթիւր սկսած էին արդէն անխնայ ըզքտել լինտերը: Այնուհետեւ կը մերկացնեն զինք եւ վիզին խաչն ու եպիսկոպոսական մատանին կորզելէ ետք՝ հրաման կ'ընեն զինուորներուն որ իրենց մոյկերով կոխկոտեն անոր մարմինը: Կատաղութիւննին չի կասիր հոն: Ուար ու խռիւ կը ցանեն անոր ջախջախ կուրծքին վրայ եւ բռնկցնելով՝ սուրճ կ'եփեն հոն, մինչ ուրիշ մը ականջները կը կտրէր եւ կրակը կը ձգէր զանոնք: Ծերունազարդ Գերապայծառին այլեւս անճանաչ զին կը փոխադրուի հուսկ ուրեմն աղքակառք, նետուելով մօտակայ գոիհի մը մէջ...

Եղերական վախճաններ ունեցած են նոյնպէս քաղաքին հետեւեալ երէցները.

Հ. Ղեւոնդ Վ. Խոռխոռունի.— Ծնած 1881ին, բնիկ, ուսած Զմամու եւ քահանայ ձեռնադրուած 1906ին:

Հ. Յովհաննէս Վ. Կտոյեան.— Ծնած 1888ին Պոլիս եւ քահանայ ձեռնադրուած 1910ին:

Հ. Իգնատիոս Վ. Շահինեան.— Ծնած 1867ին Հիւսնի Մանսուր, ուսած Մալաթիա եւ քահանայ ձեռնադրուած 1891ին: Կը պաշտօնավարէր ի Գավրակ:

Հ. Ստեփան Կոտիկեան.— Ծնած 1853ին, բնիկ, ուսած անդ, եւ ձեռնադրուած 1894ին: Քահանայ:

Մալաթիոյ «Անարատ Յղութեան» միաբանութեան ղոհերէն է

Մեծաւորուի Շուշան Ագարեան.— Ծնած 30 Նոյեմբեր 1870ին, բնիկ, վանք մտած 29 Սեպտեմբեր 1885ին, նորընծայ 9 Փետրուար 1895ին եւ ուխտեալ Դեկտեմբեր 10ին:

Իսկ Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Կիրակոս Խաչատուրեան.— Բնիկ, 60 տարու, ուսած Խարբերդի Աստուածաբանական Ճեմարանը, Երկարամեայ քարոզիչ Բալուի, Խարբերդի, Մէլզէի, հուսկ ուրեմն Մալաթիոյ: Բեմքառաց: Նահատակ:

Մալաթիոյ հայարնակ թեմերն էին

1-5. Էսկի Շէհիր կամ Էսկի Մալաթիա, Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս: Օրտուզ, գիւղ՝ քաղաքէն երեք քառորդ ժամ հեռու, «Ս. Փրկիչ» վանքով: Զըրմըխտի կամ Զըմուխտի գիւղ, Եկեղեցին Ս. Էջմիածին: Անսուր (յաջորդ գիւղի նման՝ Ագչէ Տաղրի մէջ), Եկեղեցին Ս. Սարգիս: Մուշովկայ, Եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան.— 45 տարու, ապառաժէ մը վար ձգուած՝ ձեռքերը կապ:

6. Հէֆիմ Խան, աւան, Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, 75 տնւոր: Տեղւոյն Կաթողիկ Հայոց երէցն էր

Հ. Մեսրոպ Ագատիկեան.— Ծնած 1861ին Մալաթիա, ուսած անդ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1905ին: Նահատակ:

ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ

Մալաթիոյ գիւղաքաղաքը՝ որ Ատիաման ալ կը կոչուի, Քեախթէն 9 ժամ հեռու, Թուրք, Ասորի եւ Հայ բնակիչներով: Վերջինք՝ 3 յարանուանութիւններէ բաղկացեալ՝ 600 տուն՝ տարագրուած են դէպի Հալէպ: Հիւսնի Մանսուրի տխրահռչակներն էին Ապտիւլֆերիմ Ջատէ Հանը Մէհմէտ Ալի (որ մզկիթներու մէջ քարոզած է թէ Հայերը դաւաճան եւ անհաւատ ըլլալով՝ արժանի չեն որեւէ պաշտպանութեան), որդին՝ Ապտիւլֆերիմ (որ կառավարիչ Մէհմէտ Նուրիի եւ ոստիկան-գորաց հրամանատար Էմինի հետ վարեց Կարինէն ու Սեբաստիայէն հասնող եւ Սամաստի ճամբով Զօր ղրկուող Հայոց կոտորածը), քեռայրն՝ Ապտուլաի Հանը Շէյխ գատէ Մէհմէտ, Քեախթէի արդի գայմագամ Ֆազըլ եւայլն:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գրիգոր Քահանայ, 65 տարու, նահատակ:

Կարապետ Քահանայ ժամկոչեամ.— 50 տարու, աշխարհականութեանը՝ վարժապետ: Նահատակութեանը պահուն՝ մարմինը մորթազերծ ըրած էին:

Հ. Կարապետ Ասլանեամ (Հայ Կաթողիկ), ծնած 1869ին, բնիկ, ուսած Մալաթիա եւ ձեռնադրուած 1901ին: Քահանայ: Բախտակից վերոյիշեալներու:

ՊԵՂԵՍՆԻ

Քարուտ լեռան մը կողին կառուցուած քաղաքաւան Մալաթիոյ, անկէ 4 օր հեռու, Սաւրուն կոչուած գետակով: Հայ բնակչութիւն՝ 500 տուն (350ը Լուսաւորչական, 150ն ալ Կաթողիկ եւ Բողոքական), նոյնպէս բախտակից եղաւ Մալաթիոյ Հայութեան:

Եկեղեցին Ս. Փրկիչ՝ ուր պաշտօնավարող 3 երէցներէն Տ. Խաչատուր վախճանած էր Աղէտէն առաջ, Տ. Սուքիաս՝ կարգաթող եղած, իսկ երրորդ մը՝ Արքաիամ Քահանայ, 60 տարու, բանտին մէջ չարչարուելով նահատակուած:

Տեղւոյն Կաթողիկ Հայոց հովիւն էր

Հ. Կղեմէս Վ. Սիմկիրեամ.— Ծնած 1861ին Զէյթուն, ուսած Մալաթիա եւ քահանայ ձեռնադրուած 1885ին: Նահատակ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԱՏԻԱՄԱՆ ՊԵՂԵՍՆԻԻ

Խառն բնակչութեամբ հետեւեալ 10 գիւղերը զուրկ էին սրբավայրէ եւ երէցէ: Նշանակած ենք Հայոց տունները միայն, զանց ընելով այս շրջանին պատկանող միւս 10 գիւղերը՝ որոնք վաղուց դադրած էին Հայ բնակչութենէ (ըստ յայտարարութեան Մալաթիոյ նախկին առաջնորդ Գէորգ Վրդ. Արսլանեանի՝ որմէ օգտուած ենք Մալաթիոյ տեղագրականին համար, իսկ իր պարագաներէն եւ Տքթ. Քէչիշեանէ՝ ջարդապատում նօթերու համար):

1-10 Գավրակ կամ Կելրեկ՝ 14 տուն. Գօլուկ՝ 25 տուն. Պէօյիւք Տաղ 6 տուն. Նարլընա՝ 13 տուն. Գամ՝ 6 տուն. Հումի՝ 6 տուն. Բավարտիշ՝ 7 տուն. Հէմիմ՝ 6 տուն. Փէրտէսօ՝ 8 տուն. Թէմսիաս՝ 7 տուն:

11. Բեախթէ կամ Բաղդէ.— Մալաթիայէն 19 ժամ հեռու աւան՝ Պէկ Տաղիի եւ Պէլլիի մօտ կան նշանաւոր հնութիւն-արձաններ: Աւանէս 1 ժամ հեռու է Խոսրով գիւղը, Հայ բնակչութիւնը քրտացած՝ Աղէտէն առաջ: Քեախթէի 150 տուն խառն բնակիչներուն միայն 30ը Հայոց, ամբողջովին բնաջինջ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ:

12. Րում Գալէ (Հոռմկլայ), Պէհէսնիի մէջ, 12 տուն Հայու-թեամբ, անհովիւ:

Դարձեալ Պէհէսնիի Հայ գիւղակներն ու վանքերն էին

13-17. Սուրբ Խաչ Վամֆի Գիւղ՝ 15 տուն. Քէսում՝ 10 տուն. Օշիմկա՝ 10 տուն. Կարմիր Վամֆի Գիւղ (ուր կայ Ս. Ներսէսի գերեզմանը)՝ 5 տուն. Նշեմի՝ 5 տուն:

Մալաթիոյ եւ չրջակայից Հայութեան կրած ահաւոր զուլումին մանրամասն տեղեկագիրը պատրաստուած է հազարապետ Հալիմ Պէյէ եւ յանձնուած եւրոպական քննիչ մարմինի մը, երբ այս վերջինը կ'անցնէր այս շրջանէն:

ՏԷՐՍԻՄ

Մամուրէթ Ազիզի կուսակալութեան երրորդ եւ վերջին «սան-ճագ»ը. լեռնային զաւառ՝ որուն բնակչութեան ամենաստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէ Բիւրտ տարրը: Խոզաթ, Չարսամնագ-Չմշկածագ եւ Մեծկերտ իր վիճակներն են:

Տէրսիմ երկու մասի բաժնուած է: Առաջին մասը կը կազմեն Մնձուր լեռինք (Տուժիկ), իսկ երկրորդ մասն է բուն Տէրսիմը՝ որ կը տարածուի Քղիի, Դերջանի եւ Երիզայի կողմը (Խուղուլճան): Տուժիկի աշիրէթներն են Շէյխ Հասանցիք, Փիլովանցիք, Խարապալցիք, Արասանցիք, Քօշ Ուշագցիք, Բագկարանցիք, Կավ Ուշագցիք, Շամ Ուշագցիք, Պախթիարցիք, Ըռուտանցիք, Շէյխ Մահմատցիք եւ այլն: Միւս մասին նշանաւոր ցեղերէն են Զիբրանցիք, Սուրանցիք, Ալանցիք, Արեցիք, Գուրէշանցիք, Հայտարանցիք, Տէմանանցիք,

Յուսուֆանցիք, Լուլանցիք, Շատեցիք, Իզոլլուցիք եւայլն, որոնք «Գրգըլպաշ»ի կրօնքով եւ Հագրէթը ալիի երկրպագու՝ երկար ատենէ ի վեր պատուհաս եղած են Հայ բնակչութեան:

Տէրսիմի «մէպուս» Մէհմէտ Նուրի՝ Մօլավանք գիւղի Հայերը 1915ին տարագրած ատեն «ոսկորներու գիւղը պիտի ղրկեմ զձեզ եւ հոն գարի ցանել պիտի տամ ձեզի...» ըսելով, հրաման ըրած է զինեալ ջարդարարներու՝ սպանդի գործը յառաջ վարելու համար: Բայց տարի մը չանցած, երբ Կարնոյ՝ Ռուսաց կողմէ գրաւման լուրը կը հասնի հոն, հայասէր Քիւրտեր կը սկսին զարնել Գրգըլ Քիլիսէի եւ Բերրիի Թուրք բնակչութիւնը նաեւ բազմաթիւ Թուրք գիւղեր, յառաջանալով նոյնիսկ մինչեւ Բալուի սահմանները: Կառավարութեան փութացուցած զօրքը ստուարաթիւ լլլալուն՝ յառաջադասութիւնը կը կասի եւ Քիւրտերը կը դառնան կրկին Տէրսիմ: Քրտական աշխարհի այս մարգերուն մէջ, Աղէտի տարին, ապաստան գտած են զանազան վայրերէ լեղապատառ փախչող Հայեր, զորս յիշատակած ենք իրենց կարգին:

ԽՈԶԱԹ

Տէրսիմի արեւմտակողմը, Խարբերդէն 2 ժամ հեռու՝ դէպ հիւսիս, ընդարձակ ձորահովիտի մը մէջ, գլխաւոր քաղաք համանուն գաւառի, որ ժամանակաւ պարզ գիւղ մըն էր: Հայ բնակչութիւն՝ 60 տուն (350 անձ): Շրջակայ գիւղերն ունէին 31 եկեղեցի եւ 13 մենաստան՝ բոլորն ալ աւերակ: 1895ի ջարդերու վաղորդայնին՝ հոսկէ գաղթած է ստուար Հայութիւն մը, իր գիւղերը թողնով հարեւաններու: Ատոնցմէ զատ, Տէրսիմի եւ Խոզաթի մէջ կան հարիւրաւոր գիւղեր՝ որոնց անուններն կառավարութիւնն իսկ կ'անգիտանայ եւ որոնց մէջ կը նշմարուին բեկորներ Հայ սրբավայրերու: Խոզաթի եկեղեցին էր Ս. Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մամբրէ Քահանայ Գնդումի.— Ծնած 1849ին Հիւսէյնիկ (Խարբերդ), աշխարհադոն անուամբ Յակոբ Զամանիկեան, ուսած անդ, 29 Նոյեմբեր 1887ին Արաբկիր ձեռնադրուած Նզնիլ Եպս. Ապահունիէ՝ Խոզաթի եկեղեցւոյն վրայ, ուր 28 տարիէ հետէ կը քահանայագործէր: Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Վարդապետ կը գրէ

Պօռանեանը, որ իր արգելանոցին պատին վրայ խաչաձև գամուելով աւանդած է հոգին, ինչպէս կը հաղորդէ մեզ «Զմշկածագի Հայրենակցական Միութիւն»ը:

Հայերն ունէին Ս. Աստուածածին եկեղեցին, նաեւ վանք, առանց հաշուելու Հայ գիւղերու 8 աւերակ մենաստանները: 1915ին, Զարսանճագ-Զմշկածագ միացեալ թեմին առաջնորդն էր

Գեորգ Ծ. Վարդապետ Նալպանտեան. — Ծնած 1857ին Եդեսիա, միաբան Աղթամարի, ձեռնադրուած 1887ին: Ատեն մը Մակուայ վանահայրութիւնը վարելէ վերջ՝ Պոլիս կուգայ եւ կը կարգուի տեղապահ Սղերդի, ուրկէ 1914ին այս վիճակը կը փոխադրուի՝ առաջնորդի պաշտօնով: Իր նահատակութիւնը կը պատմեն հետեւեալ կերպով. Կը ձերբակալուի եւ Քրիստոնէութեան անվայել նախատինքներ կրելէ վերջ, ջորիի մը յետոյքին կապուած՝ խարբերդ կը տարուի, ուր հոգին կ'աւանդէ ծեծի տակ:

Կը հաւաքուին Զմշկածագի եւ շրջակայ գիւղերու Հայ բնակչութեան բոլոր այրերը՝ որոնք դէպի խարբերդ ճամբայ հանուելու պատրուակին տակ կը բնաջնջուին գետափին մօտ: Մէջերնին էր

Ռուբէն Քահաւայ Հէֆիմեան (48 տարու, 30 Հոկտեմբեր 1907ին ձեռնադրուած, փոխ առաջնորդ) եւ կալանակապ կը տարուին քաղաքէն քիչ հեռու վայր մը, խարբերդի ճամբուն վրայ, ուր կը սպաննուին չարաչար:

Տեղահանութիւնը տեղի կ'ունենայ Մայիս եւ Յունիս ամիսներու ընթացքին: Կանանց եւ մանկանց առաջին խումբերէն մէկ քանին կը թափուին գետ, միւսները երկար ատեն կը թափառին՝ Հալէպի ճամբով Տէր Զօր քշուելով. քիչերը միայն ողջ կը մնան հսկայ կարաւանէն: Զինադադարէն վերջ հայրենադարձ ըլլալու բախտը չէ վիճակուած Զմշկածագցիին, իր հայրենիքը կեդրոններէն շատ հեռու՝ ծայրագաւառ ըլլալուն պատճառաւ: Տարագրութեան շրջանին, բաւական թիւով Տէրսիմ ապաստանողներ ալ եղած են: Գլխաւոր ջարդարարք՝ Գայմագամ Ռիւշտի (նոյն պաշտօնով յետոյ Կապան Մատէն), Պէյգատէ Ահմէտ եւ որդիք, Սէրհօշ Ահմէտ, Իսախ գատէ Զիպէր, Տէրվիշ գատէ Ահմէտ եւ Մէհմէտ, Ալօշ գատէ Ահմէտ, Կօկօ գատէ Մսթաֆա եւ Մէհմէտ, Համի Պէֆիր գատէ Ահմէտ եւ Ֆարուգ, Կեափուր Համի գատէ Շէվգը Գէօր Հիւսնի, Գըմըրլ Հասամ, Նուրի Պէհմէթ եւայլն:

Քաղաքիս արուարձանն է

Իւշպէֆ, 10 վայրկեան հեռու, զուտ հայաբնակ, 154 տուն (800 անձ): 1912ին Միացեալ Ընկերութիւնը հոն վերստին բացած էր երկսեռ դպրոց մը, որուն ուսուցիչները (Ղազար Գոլյումճեան եւ Պօղոս Զէննէեան) 1915ին, ամառվերջի քննութեանց միջոցին, կը ձերբակալուին եւ բանտի մէջ երկար ատեն չարչարուելէ վերջ՝ կը բռնեն մահու ճանապարհը: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արմենակ Քահանայ Պետիկեան.— Մնած 1873ին Յաղթուկ (Զմշկածագ), աշխարհական անուամբ Լեւոն, ուսած անդ, 1914ին ձեռնադրուած Եզնիկ Եպս. Գալփագճեանէ: Այս նորընծայ երէցը, գահավիժող դէպքերէն զարհուրած եւ կռահելով գլխուն գալիքը, կը բռնէ փախուստի ճամբան դէպի Տէրսիմ, Ալեւոր Ս. Կարապետի վանքը յակաստանի մնալու յոյսով: Սակայն Քիւրտեր սխալ առաջնորդելով զինք՝ կը յանձնեն խոզաթի կառավարութեան: Իր նահատակութիւնը տեղի կ'ունենայ քաղաքէն դուրս՝ ամայի բարձունք մը, ժայռի մը կատարէն անկմամբ դէպի խորխորատ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՉՄՇԿԱԾԱԳԻ

Ահաւասիկ չրջակայ այն շէն վայրերը, որոնք աւերակ դարձան եւ իրենց բնակիչները զահանդանքի օրեր բոլորելէ վերջ՝ բռնամահը ճաշակեցին միասնաբար:

1-5. Արտկա կամ Արդական՝ 3, անժամ: Սէթրկա կամ Սաթիրկէս՝ 6 տուն, անժամ: Գիւղիս ջարդարարներն էին Հիւսէյն եւ Հանի: Տէֆֆէ կամ Թակէ՝ 11 տուն, եկեղեցին Ս. Թորոս, ջարդարաբ՝ Մէվլուտ եւ Սիւլէյման: Պէտրէթիլ՝ 3 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ: Հազարի՝ 75 տուն, եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Մարտիրոսեան.— 70 տարու, որ ջարդի պահուն խոյս կուտայ եւ կը հասնի խաչու գիւղը (Ալաշկերտ) ուր կ'իյնայ շնչասպառ: Իր թաղումը կը կատարուի՝ առանց եկեղեցական արարողութեան:

6. Մամսա՝ 80 տուն (320 հոգին Լուսաւորչական եւ 250ը Կաթուղիկ, նաեւ տասնեակ տնւոր Հայ-Հոռոմ): Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սամուէլ Քահանայ Ամէմեան.— Մնած 1865ին եւ ձեռնադրուած 28 Մայիս 1901ին:

Գիւղը ձերբակալուելով՝ քաղաքին կեդրոնական բանտը կ'առաջնորդուի, ուր կ'ենթարկուի սոսկալի տանջանքներու: Նահատակուած երկար հոգեվարքով մը, դահիճներու կողմէ աչքերը դանակով փորուելէ վերջ:

7-8. Սիսնա 35 տուն, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս, երէցը վախճանած. Զարդարարք՝ Սատտուլլահ, ոստիկան Խալիլ, Շաքիր գատէ Ալի եւ Մեհմէտ: Էշկիւնի կամ Աշգունի. գիւղիս մասին Խարբերդի Աշվան գիւղի երէց Տ. Յարութիւն Քէհեանան կը գրէ թէ 7 տուն Հայ բնակչութիւն ունէր եւ փայտաշէն Ս. Գէորգ մատուռ մը՝ ուր քանի մը հեղ պատարագ կ'ըլլար տարին. 1895ի դէպքը վրայ կուգայ, փոքրիկ հօտը ցիրուցան, Քիւրտեր կը հաստատուին եւ ժամն ալ բնակարան կ'ընեն խաշնարածներու:

9. Կարմրի (համանուն գիւղ Երիզա եւ Խարբերդ ալ ունին), 35 տուն. Զարդարարք՝ Արիֆ Զավուշ եւ Քիւրտ օղլու Մեհմէտ: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ատոմ Քահանայ Քիւրֆնեան.— Մնած 1876ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մերկեր, 12 Յունիս 1911ին ձեռնադրուած Մէզրէի Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Բախտակից Մամսա գիւղի Տ. Սամուէլի:

10-13. Միատուն 11 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածամայր, 1895ի Զարդէն ի վեր անհովիւ: Բաշարուն 15 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը նոր վախճանած. Զարդարարք՝ Տուրսուն գատէ Մեհմէտ եւ եղբայրը: Մորշըգա 36 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, 1895ի Զարդէն ի վեր անհովիւ: Խարասար 34 տուն. Զարդարարք՝ Քիւլչիւֆ պէյ եւ տասնապետ Թօփալ. եկեղեցին Ս. Թէոդորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մամբրէ Քահանայ Թադէոսեան.— Մնած 18 Հոկտեմբեր 1866ին, ձեռնադրուած 7 Նոյեմբեր 1911ին: Բախտակից Կարմրի եւ Մամսա գիւղերու երէցներուն:

14-29. Թումա Մեզիրէ 25 տուն, եկեղեցին Ս. Նշան: Պագնէնիֆ

25 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Երիցագրակ 29 տուն, եկեղեցին Ս. Խաչ (որուն երէցը՝ Տ. Արիստակէս Գաբրիէլեան Խարբերդ փոխադրուած ըլլալով՝ զինքը հոն կենսագրեցինք): Մուռնայի 22 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Պրեխի 15 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Յաղթուկ 48 տուն, եկեղեցին երը Ս. Մինաս եւ Ս. Երեք Մանկունք: Ձմոր 6 տուն, աւերակ մատուռով: Ագրակ (համանուն գիւղեր բազում կան այլուր) 7 տուն, Ս. Յակոբ աւերակ մատուռով: Վասկաւան կամ Վագգվան (Վասիլիկայ Վանք) 8 տուն Հայութեամբ, որ Աղէտէն առաջ ստիպուեցաւ գաղթել՝ Հայուհիի մը բռնաբարման հետեւանօք: Պրաստիֆ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Խաղիշար, «Ս. Կարապետ» հոյակապ վանքով՝ աւերակ: Փաշա Մէգրէ, անժամ: Մանկունակ, Պրաթի եւ Խաչտուն, նոյնպէս: Ուլու Գալէ, եկեղեցին Ս. Մինաս:

ՄԵԾԿԵՐՏ ԵՒ ԳԻՒՂՈՐԷՔ

Խոզաթի ենթակայ միւթէսարըֆուքիւն, Փէրինէն 5 ժամ հեռու, 150 տուն Հայութեամբ (1,200 անձ): Եկեղեցին երը Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ: Առաջնոյն երէցն էր

Յուսիկ Քահանայ Սողիկեան.— Ծնած 12 Օգոստոս 1844ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, ուսած անդ, 6 Մարտ 1889ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ: Փոխ առաջնորդ Մեծկերտի եւ Թեմօրէից: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Մեծկերտի հայաբնակ գիւղերն են հետեւեալը՝ 4 հատը միայն սրբավայրերով.

1-8. Լագվան 8 տուն (Ս. Աստուածամայր), Տանապրուն 5 տուն (Ս.), Շորտան 15 տուն (Ս. Սարգիս), Խոզընգեղ 5 տուն (Ս. Յուսիկ, համանուն Սուրբի գերեզմանով), Տամուքաղ 15 տուն (Ս. Գէորգ), Փախ 8 տուն, Զուգուր Գըզըլ Քիլիսէ 10 տուն (աւերակ վանքով):

Վիճակիս սահմաններուն մէջ են 18 աւերակ մենաստաններ: Վերոյիշեալ գիւղերէն զատ, կան դեռ 15 Հայ գիւղեր՝ որոնց բնա-

կիչները ջարդէն առաջ փախած էին առ ահի, հարեւան Քիւրտերու բնակավայր թողլով զանոնք: Յիշենք ատոնցմէ մէկ քանին.

9-13. Տիւան Օղլի, Թուրուշմակ, Գարմսի, Հագէզ, Մարխոյ եւայլլըն:

Souren H. Sarkisian
1628 Ridge Ave.
Evanston, Ill. U.S.A.

7.— ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Հայեցի իր արքայանունն եւ դարաւոր յորջորջումը Տիարպէֆիւրի վերածած է Թուրքը՝ նմանաձայն չարափոխութեամբ մը որ իր նկարագրին յատուկ է արդէն: Կուսակալութիւնս (Աղձնիք, Տուրուքերանի մէկ մասը, Մոկաց մէկ մասը եւայլն) կը տարածուի Մամուրէթ Ազիզի արեւելակողմը, սահման ունենալով արեւելքէն՝ Բաղէշ, արեւելեան հարաւէն՝ Մուսուլ, Զօր եւ Հալէպ: Իր հարաւ դիէն կը սկսին Միջագետքի անծայր դաշտագետինք՝ որոնց վրայ քայլամուրոր ճապաղեցաւ Տաճկահայաստանի զանազան անկիւններէն արտաւածիկ բիւրաւոր Հայութիւն մը, տաժանագին երկար ամիսներու ընթացքին բնաջնջուելով անպատսպար, արեւակէզ եւ սովատանջ:

Այս նահանգը կը բաժնուի 4 սանճագներու: Առաջինին կը պատկանին Տիգրանակերտ եւ իր «գազա»ները (Տէրիկ, Սլիվան, Պըշերիկ, Լճէ), երկրորդին՝ Արդընի Մատէն եւ իր «գազա»ն (Բալու), երրորդին՝ Մարտին եւ իր «գազա»ները (Նիսիպին, Ճէզիրէ, Միտիադ), չորրորդին՝ Սեւրէկ եւ իր «գազա»ները (Վերան Շէհիր եւ Զերմուկ):

Նահանգիս Հայութեան համագումարն էր 88,000 (71,300 հոգին Լուսաւորչական, 9,900ը Կաթոլիկ եւ 7,600ը Բողոքական): Տաճիկ բնակչութիւն չիք բնաւ, բացի կառավարական ոչ տեղացի յարափոփոխ պաշտօնեաներէ: Ահագին թիւով Քիւրտ ազգը կը ստանայ մեծամասնական հանգամանք՝ Տիգրանակերտի ընդհանուր բնակչութեան վրայ: Աղէտի տարին, առաջին սանճագին մէջ գտնուող Հայութիւնը կը տրոհենք ստորեւ:

	Լուսաւորչ.	Կաթոլիկ	Բողոք.
Տիգրանակերտ	14,000	1,300	1,300
Լճէ	5,400	—	500
Սլիվան	13,300	250	350
Պըշերիկ	5,000	—	—
Տէրիկ	1,250	150	400

Կուսակալանիստ իր կեդրոնն է Տիգրանակերտ, այլ անուամբ Ամիդ, որ հին ազգերու մղած արշաւանքներով ուշագրաւ տեղ գրաւած է պատմութեան մէջ, «սկիզբն ու մէջընդմէջ՝ Հայ անուամբ եւ գործերով փայլած», ինչպէս կը գրէ Սրուանձտեանց: Ամբողջ քաղաքը պարսպապատ է եւ ունի 4 դուռ եւ 72 բուրգ: Տիգրանակերտ արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն երկնցած դաշտին ծայրը կառուցուած է. արեւելքէն եւ հարաւէն՝ աւելի բարձր է իր դիրքը, ապառաժներու վրայ. ստորոտէն պտոյտ կ'ընէ Տիգրիս՝ աղեղելով քաղաքը: Քաղաքամէջի Հայ բնակչութիւնն՝ 3,000 անձ, հարիւրէն մէկ հազիւ վերապրող:

Իր ճիւղային խորհուրդներովն ու վայրագութիւններովը՝ Սեբաստիոյ նոր Լէնկթիմուրը՝ Մուսամէրը գերազանցող դէմքը կը ներկայանայ նահանգին վատաշնորհ Վալին, Տօքթոր Ռէշիտը (Պալքէսէրի երեքմնի կառավարիչ, որ հայկական նահանգներու բարենորոգմանց ծրագրին՝ Մեծ Պետութեանց կողմէ 1914ի գործադրութեանը սկիզբին, Վէսթէնէնկի օգնական նշանակուելով Անատոլու մեկնած էր, այս վերջնոյն Եւրոպա դառնալէն յետոյ, պայթող պատերազմին պատճառաւ): Իթթիհատական գործիչներու այս պարագլուխին անագորոյն հատու հրամաններովը գործադրուած են աննկարագրելի նախճիրներ: Ինք էր որ 2 իսլամ գայմազամ սպաննեց՝ իր արձակած հայաջինջ կարգախօսներուն կէտ առ կէտ չանսալնուն համար: Տքթ. Ռէշիտի բոլոր սխրագործութիւնները մի առ մի թուել անկարելի է: Զայնս գլխաւոր գիծերու մէջ խտացնելէ առաջ, ըսենք թէ Պոլիս դարձին՝ Զինադադարի վաղորդայնին քանի մը ամիս բանտ մնալէ վերջ, համախոհներու ձեռամբ թէեւ կծիկը դրած էր, բայց Բերա՝ Օխլամուրի կողմերը հետապնդուելու պահուն անձնասպան եղաւ խրամի մը մէջ, կրելիք օրինաւոր պատիժը՝ կախադանը կանխելով:

Ապրիլ 16էն կը սկսին ձերբակալութիւնները քաղաքին երեւելի Հայոց, տեւելով մինչեւ Մայիս 27. նոյն օր բանտարկեալներու թիւը 950 էր: Բոլորն ալ (ի մասնաւորի կղերական դասը՝ որուն չարալլուկ սպանութիւնը պատկերացուցած ենք անջատակի) կը մատնուին անլուր խոշտանգումներու. դժոխային միջոցներ կը գործադրուին Հայ երիտասարդներու վրայ՝ մտացածին դաւադրութեան գաղտնիքներ կորզելու համար անոնց բերնէն: Մայիս 30ին, եղկե-

լիներու թափօրը ծայր կուտայ այդ տանջարանէն դուրս, չուաննե-
րով կապկպուած, առաջնորդուելով մինչեւ «Պըշերիկի Չալիքեան»
կոչուած վայրը՝ Զերֆէգ Եալէր Շաֆիրի հրամանին տակ: Փիրի-
խանի Քիւրտեր եւ Շաքիրի արքանեակներ (յոտից ցզլուխ սպառա-
զէն) իրենց հերոսութիւնը կը փորձեն այդ չարչարուած եւ կա-
լանաւոր Հայերուն վրայ, մէկ մասը զնդակահար, մնացեալն ալ
դաշունահար մահացնելով. յետոյ զոհերէն մէկ քանիններուն պուխ-
ներուն իսլամական փաթթոց կապելով՝ կը լուսանկարեն եւ պատ-
կերները զանազան տեղեր կը ցուցադրեն, խուժանային. հակակրօն
բնագրներու ի զրգիռ: Ուրիշներ ալ, Մուսուլ զրկուելու պատրուա-
կին տակ, լատտերով ճամբայ կը հանուին եւ քաղաքէն քանի մը
ժամ անդին՝ ամրոցջովին գետամոյն կ'ըլլան: Այդ հարիւրաւոր
նահատակաց շարքին էին «մէպուս» Սեփոն Զրաճեան, զաւակները՝
Խոսրով եւ Կարապետ (վերջինս՝ Մատէնի «գայմագամ»), խիանցի
վաղեմի ուսուցիչ-բանասէր Մանուկ Դանիէյեան, Գօլէճականներ՝
Յակոբ Յովասափեան, Տիգրան Իլվանեան, Միհրան Պասմաճեան,
արուեստագէտ Օհան, Տօթթոր Յակոբ Թաճիրեան, առեւտրականներ՝
Ստեփան Մատթէոսեան, Գազազեան, Թօփալեան, Թրփանճեան, Եէ-
կէնեան, Դեղրարեան եւայլն եւայլն: Անմարդաձայն ամայութեանց
մէջ հոսող Հայ արիւնը տակաւին չցամքած, տեղահանութիւնը
կը սկսի, Իթթիհատի դժոխալուր բառով «սէվգյաթ»ը: Առաջին
աքսորուողները կ'ըլլան քառասնօրեայ բանտարկութենէ վերջ մահու
ճանապարհը բռնող Հայոց ընտանիքները, յետոյ միւսները, թաղ
թաղ: Ճամբան՝ կողոպուտ, առեւանգում, սպաննութիւն եւ սարսափ
կը թեթեւցնէին այդ կարաւաններուն կուռ շարքերը: Ատոնցմէ
շատեր կը փճանան Շէյթան Տէրէի մէջ՝ որ եղած է նաեւ գերեզ-
մանը քղեցի եւ մատենցի Հայոց: Անիծից ծնունդ Տէք. Բէշիտն էր
որ յաջողեցաւ յիսուն հազարէ աւելի Հայ սպաննել տալ երկու շաբ-
թուան մէջ եւ գոյգեցնին յափշտակել: Իր գործակիցները եղած են
Դոմանտան Բիւշտի եւ Շիւքրի Զերֆէսները, ընդհանուր փարտու-
ղար Պետրէտտին, Ճէմալ փաշա գատէ Մսթաֆա, Փիրինցնի գատէ
Սըտգը, Քեաթիպ գատէ Շէվֆէթ, «Միլլի Թէշֆիլաթ»ի անդամ Շէվ-
գը եւ զեռ այնքան ուրիշներ: Անմոռանալի են հրոսապետ Զերֆէս
Շէյխ Մուսի քաջագործութիւններն ալ, իր համհարզներով՝ կանանց
եւ մանկանց կարաւաններուն վրայ կատարուած: Հրոսախումբերու

կազմակերպիչն էր ֆաղափապետ Վասը զատե Շելվգը, իսկ հազարապետ Սիւլէյման՝ նոյն խումբերուն հրամանատար:

Տիգրանակերտի առաջնորդ Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանի՝ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուելէն եւ իր հօտէն բաժնուելէն վերջն էր որ տեղւոյն ժողովները փոխ առաջնորդութեան պաշտօնին կը կոչեն:

Մկրտիչ Վարդապետ Զլղատեանը.— Ծնած է 1871ին Դատվան (Բաղէշ), աշխարհական անուամբ Յովնան: Ատենօք քահանայապետածած է Սելանիկ եւ հոն կորուսած երիցունհին եւ դուստրը՝ քարիւղի բռնկուածով: Ատոնց դառն կորուստէն յետոյ կ'ուխտէ՝ կուսակրօնութիւն, եւ քաշուելով Արմաշու դպրեւանքը՝ վարդապետական վեղարը կ'ընդունի 1890 տարւոյ Հոկտեմբերին: Պահ մը Պոլիս՝ Թօփ Գափուի քարոզչութիւնը վարելէ վերջ, կ'ընտրուի առաջնորդական տեղապահ Պայագիտի՝ ուր կ'ունենայ բարւոք պաշտօնավարութիւն: Այնուհետեւ կը վարէ առաջնորդական փոխանորդութիւնը Կարնոյ յարակից վիճակաց, մինչեւ մեկնումը Տիգրանակերտ, կարգուելով վանահայր «Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին» մենաստանին, նաեւ փոխանորդ Արղընի Մատէնի վիճակին, հուսկ ապա Տիգրանակերտի:

Հայ հորիզոնը նոր սկսած էր մթագնիլ, երբ օր մը Զլղատեան Վարդապետ կառավարչատուն կ'երթայ՝ ծանրակշիռ խնդրոյ մը առթիւ տեսակցելու կուսակալին հետ: Այս վերջինը կոպտութեամբ կը վարուի, երեսն ի վեր հառչելով. «Փողոցի սրճարան չէ հոս, մի՛ գար ամէն ատեն զիս անհանգիստ ընելու»: Ու կը վռնտէ: Շատ հեռու չէր ահագանքը հնչելէ. իր նախագահութեանը ներքեւ ժողով կը գումարուի Առաջնորդարանի մէջ՝ զանազան կուսակցութեանց ներկայացուցիչներով եւ քաղաքին երեւելիներով, հետեւանք տալու համար անստոյգ վիճակին: Հայր սուրբն ալ իր կարգին կը պնդէ, թէ ժողովուրդին փրկութեան միակ միջոցն էր ինքնապաշտպանութիւնը: Թերուդէմ կարծեաց փոխանակութենէ վերջ, այդ գաղափարին ընդդիմացողները կը տանին յազդեանակը, որ իրենց իրաւունք կորուստին պիտի յանգէր այնքան յեղակարծօրէն: Զինահաւաքութեան խնդիրը չուշանար արծարծուիլ եւ ձերբակալութիւնները թափ կ'առ-

նեն ահաւոր արագութեամբ: Վարդապետն ալ կը նետուի այն խաւարամած զնդանը որ կոչուած էր քաւարանն ըլլալ անմեղներու: Ինք եւս կ'ենթարկուի նորանոր ցականքներու եւ անվերջ հարցաքննութեանց, 40 օր անընդհատ: (Տեղահանութիւններէն վերջ, օսմանեան բանակին հետ Տիգրանակերտ գացող պոլսեցի դեղագործ Սարգիս Թիւթիւնճեանի յայտարարութեամբ, տարաբախտ փոխանորդին նահատակութիւնը տեղի ունեցած է Պալլոք Փազար կոչուած շուկան՝ Դաշնակցութեան երբեմնի հաւաքավայրին նկուղը: Իրեն եւ միւս բանտարկեալներուն աղիողորմ ճիչերը դիշեր-ցերեկ օրերով լսեր են մերձակայ տնեցիք, բուն իսլամուհիներ տրանջելով այդ անախորժ աղմուկներէն, որոնք իրենց հանգիստը կը խոռովէին, իսկ բռնի իսլամացած Հայուհիներ՝ վանդակներու ետեւէն լալահառաչ կարեկցելով գաղտագողի:)

Գիշեր մը, երբ բանտակից աշխարհականներ տարուեր էին արդէն ի սպանդ, դուրս կը հանեն զինք իր որջէն եւ շղթայաւոր կապիկի մը նման՝ նուագածութեամբ փողոցէ փողոց կը պտըտցնեն, ընդհանուրին թուրումուրին նշաւակ: Հոճա մը յառաջ անցած՝ սապէս կը խարինճէ անոր. «Թող քու Աստուածդ զքեզ փրկէ տեսնենք...»: Կրկին կ'առաջնորդուի բանտ, չըջապատեալ ջահակիր մուկանդ խուժանէն եւ փաթթոցակիր «իւլէմա»ներէ, որոնք կը շարունակեն նուագախառն խեղկատակութեամբ խայտառակել այդ «խրիսթիան րուհանի»ն, մինչեւ այն վայրկեանը՝ յորում կը սկսի շարչարանքի վերջին վարագոյրը, ձեռամբ ուտիկանապետ Ռեսուլ Խայրիի, որ անոր մօրուքին թելերը ծիւ ծիւ կը փետէ, աթոռի մը կապած՝ ակոսները կը քաշէ կոշտ գործիքներով, հրաշէկ երկաթ կը մխէ քունքերուն, զմելիով մարմինը մորթագերծ կ'ընէ եւ շերտ շերտ կը յօշէ. կ'ընէ ամէն ինչ որ հաճոյ էր իր մուկանդութեան: Կատաղութիւնը յագուրդ չէր գտած դեռ. կարգը կուգայ արիւնջուայ դիակին հետ գրօսնելու՝ հեղմամբ քարիւղի: Լուցկի մը... եւ ահա հայր սուրբը կը սկսի բռնկիլ, կարծես նոյնանալու համար իր սիրելիներուն երբեմնի եղբրական վախճանին հետ: Իր շուրջն են դահիճները: Մծղնէ դէմքեր կը լուսաւորուին երանաւէտ ակնարկներով, մինչ ճենճերման բոյրը սաստկօրէն կը ծաւալի զնդանին մէջ, որպէս հուսկ բուրվառում պատարագեալ մարտիրոսին...: Հետեւեալ օրը բանտապանք իբր թէ մեռած գտնելով զինք՝ իմաց կուտան թէ «մուրախխաս»ը բանտին շէնքը հրկիզել փորձած միջոցին՝ վրան քա-

րիւղը թափած ու բռնկած է: Մարմինը դուրս հանուելով՝ կեդրոն տեղ մը կը ցուցադրուի ժողովրդեան: Զոհին որդեգիրը կ'երթայ դիտել զայն արտասուագին, առանց կարենալու որոշել թէ՛ ով էր ածխանալով անճանաչ դարձած այդ դիակը: Տ. Յակոբ Փափագեանի կը վիճակուի կատարել անոր անշուք թաղումը գերեզմանատան մէջ, ժամկոչի մը ընկերակցութեամբ: Եւ Գիտութեան արատ բերող թուրք բժիշկներու մատներ չեն դողացած՝ ստորագրած ատեննին այն տեղեկագիրը՝ որով պաշտօնապէս պիտի հաստատուէր թէ Վարդապետը ժանտատենդէ մեռած էր: Առ ահի ստորագրողներու շարքին է ամբարիկացի բժիշկ Սմիթս, որ նողկանք զգալով իր շուրջ տեղի ունեցող տեսարաններէն՝ կը մեկնի հայրենիք:

Եկեղեցիները Ս. Սարգիս եւ Ս. Կիրակոս, վերջինս՝ Հինգխորասեան հոյակապ տաճար, երկուքն ալ կողոպտուած եւ պղծուած: Առաջնոյն մէջ պաշտօնավարող երէցներէն Տ. Պետրոս Վարդապետ (ծնած 1866ին եւ ձեռնադրուած 1900ին) Աղէտէն առաջ մեկնած էր Ամբարիկա: Միւսն էր

Մարտիրոս Քահանայ Յակոբեան.— Ծնած 1830ին եւ ձեռնադրուած 1862ին: Այրիացեալ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյն երէցներն էին

Աւետիս Քահանայ Սարգիսեան.— Ծնած 1840ին եւ ձեռնադրուած 1870ին: Այրիացեալ: Առաջնորդական փոխանորդ: Բախտակից Տ. Մարտիրոսի:

Գրիգոր Քահանայ Հէփիմեան.— Ծնած 1852ին եւ ձեռնադրուած 1884ին: Բախտակից Տ. Մարտիրոսի եւ Տ. Աւետիսի:

Յակոբ Քահանայ Փափագեան.— Ծնած 1846ին եւ ձեռնադրուած 1889ին: Նահատակ Զլդատեան Վարդապետի ածխացած մարմինը կառավարութեան բռնի հրամանաւ թաղած ատեն սաստիկ յուզուած՝ կը խելագարի եւ յանկարծամահ կ'ըլլայ սոսկալի տագնապով մը:

Վարդան Քահանայ Տէր-Խաչատուրեան.— Ծնած 1878ին Ալի Փունար, աշխարհական անուամբ Կիրակոս, 8 Սեպտեմբեր 1913ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Աշխարհականաց խումբին հետ բանտի չարչարանքներ կրելէ վերջ՝ կը նահատակուի միեւնոյն խումբով: Կը պատմուի թէ բանտ առաջնորդուելէ առաջ՝ կը գտնուէր Ալի Փունար գիւղը. խուժանը կը յարձակի վրան եւ կը ծեծէ անխնայ, յետոյ տանիքէ մը վար կը հրէ զինք. ոտքը կը կոտորի եւ կաղնիկազ

կը փոխադրուի քաղաք. տաճարին առաջը, այդ խղճալի վիճակին մէջ, կը կեցնեն զինք եւ անցւոր դարձւորին թքնել կուտան երեսը: Իսկ իր երիցուհին կը բռնաբարեն միեւնոյն սրբավայրին մէջ, որպէս գերագոյն նախատինք Քրիստոնէութեան:

Վահան Քահանայ Դեղրարեան.— Ծնած 1883ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ, օծակից Տ. Վարդան Տէր-Ուաչատուրեանի: Ինք ալ զերծ չի մնար բանտէ եւ գանակոծումներէ: Տիգրանակերտի զոհերէն միակ վերապրող եկեղեցականը (Կաթողիկ Հայոց հովիւ Հ. Յովսէփ Ամիրխանեանի նման), քչուեցաւ Հալէպ՝ ուրկէ Մումպլըճ, հոնկէ զինուոր ղրկուեցաւ Պոլսնթի եւ Զինադադարին Ատանա դառնալով կը քահանայագործէր:

Ս. Կիրակոսի քահանայից դասուն կը պատկանէր նաեւ Տ. Պօղոս Տէր-Պօղոսեան, որ Աղէտի նախընդօրին վախճանած էր անդ եօթանասնամենի:

Զինադադարէն յետոյ, երբ տեղացի Հայութեան բեկորներ կը դառնան հայրենիք, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին

Աշոտ Քահանայի, 1920ի գարնան ձեռնադրուած իարբերդի նորընտիր տեղապահ Գիւտ Եպս. Մխիթարեանէ:

Կաթողիկ Հայոց եկեղեցին էր Ս. Լուսաւորիչ, իսկ առաջնորդը՝ Անդրէաս Գերապայծառ Զէլէպեան.— Ծնած 13 Յունուար 1848ին Մէրտին եւ հոն ստացած նախնական կրթութիւնը: 1862ին կ'ուղարկուի Հոռոմ, ուսումը կատարելագործելու, սակայն հիւանդանալով կը դառնայ Տիգրանակերտ՝ ուր կ'ապաքինի եւ կը մեկնի ծննդավայր, քահանայ ձեռնադրուելով Նազարեան Արքեպիսկոպոսէ: Տարիներ յետոյ, երբ Ֆէրահեան Գերապայծառ կը վախճանի, կ'ընտրուի եպիսկոպոս, յաջորդելով հանգուցեալին՝ 6 Փետրուար 1899ին: Անդրէաս Եպիսկոպոս եղած է բազմամեայ վիճակաւոր Տիգրանակերտի թեմին, արդիւնաւորապէս հովուելով իր հօտը:

Աղէտի օրերուն, Տօթթոր Բէշիտ՝ անոր կեանքը փրկելու սուտակասպա խոստումներով՝ 4,000 հնչուն ոսկի կը շորթէ եւ կը պահէ դայն ոստիկանական հսկողութեան տակ: Երբ կրկին կ'արձակուի աքսորի հրամանը, Գերապայծառին առարկութեան վրայ՝ թէ առանց ստակի մնացած է, կը շնորհուի Պոլսէն դրամ բերել տալու արտօնութիւն, եւ անմիջապէս որ այդ գումարը կը հասնի՝ կուսակալին գրպանը կը մտնէ նորէն: Քաղաքը Լուսաւորչական համայնքէն

մաքրուած էր արդէն. մնացորդ բարեկեցիկ բնասնիքներու հետ, բնդ որս եւ Սապապեանք, Անդրէաս Եպիսկոպոս ճամբայ կը հանուի, իբր թէ զէպի Հալկպ տարուելու համար: Զորս ժամ անդին՝ զետիւր կը փորեն եւ ծերունագարդ առաջնորդը մինչեւ վիզը ուղղահայեաց թաղելով կը գլխատեն տապարահար: Վկայակից են իրեն «Անարատ Յղութեան» միարանութեան հետեւեալ միանձնուհիք՝ այլակերպ տանջանքներով:

Մեծաւորուհի Էմիլիա Պապեան.— Ծնած 25 Մարտ 1862ին Կարին, վանք մտած 20 Օգոստոս 1879ին, նորընծայ 24 Հոկտեմբեր 1881ին եւ ուխտեալ 25 Սեպտեմբեր 1882ին:

Քոյր Մագդաղինէ Իփէֆնեան.— Ծնած 27 Մայիս 1886ին Պոլիս, նորընծայ 6 Փետրուար 1906ին եւ ուխտեալ նոյն տարուոյ Դեկտեմբեր 6ին:

Քոյր Կոնստանտինա Քէօլեան.— Ծնած 7 Սեպտեմբեր 1859ին Մարդուան, վանք մտած 7 Փետրուար 1907ին, նորընծայ 30 Նոյեմբեր 1908ին եւ ուխտեալ 9 Դեկտեմբեր 1909ին:

Քոյր Հերմինէ Ափրիկեան.— Այս 4 միանձնուհիներէն երկուքը քարած են (այսինքն խուժանը պատ հիւսելով անոնց շուրջ՝ շնչահեղձ նահատակած է):

Անդրէաս Եպիսկոպոսի կարաւանը կը կազմէին 600 անձ՝ ամբողջովին փճացած զանազան խժոժութիւններով: Սէջերնին էին

Հ. Յարութիւն Վ. Նազաշեան.— Ծնած 1887ին, բնիկ, ուսած Պոլիս՝ Սէն Լուի եւ քահանայ ձեռնադրուած 1912ին:

Հ. Լեւոն Վ. Նազարեան.— Ծնած 1877ին Մէրտին, ուսած Տիպրոսնակերտ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1898ին:

Շրջաններէն եւ ուրիշ վայրերէ՝ հազիւ 250 տնուոր Հայուիլին մը (մեծ մասամբ կին եւ տղայ) կրցած է գերծ մնալ բնաջնջումէ, առ երեւոյթս դենադարձ, Փոթորիկն անցնելէ վերջ՝ հովուութիւնը վայելելով հրաշիւք իմն ողջ մնացող հեզահամրոյր:

Հ. Յովսէփ Վ. Ամիրխանեանի (40 տարու).— Բախտակից Տ. Վահան Դեղրարեանի:

Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Յակոբ Ամտոնեան.— Իր հօտին գլուխն անցած կ'աւտորուի Գարա Պողէէի ճամբով: Ամէնքը միասին կը սպաննուին չարաչար մահերով:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ

Վիճակիս նախկին առաջնորդ Զաւէն Եպիսկոպոսի՝ 1912 տարւոյ Յուլիսին պատրաստած ցուցակին հետեւելով, 2 մասի տրոհեցինք Տիգրանակերտի խառն բնակչութեամբ Հայ գիւղերը. Ղարպ Նահիէսի եւ Շարգ Նահիէի (Արեւմտեան եւ Արեւելեան գիւղախումբեր): Առաջնոյն Ալի Փունար եւ Հայեղիկ գիւղերէն զատ, միւսներուն ժողովուրդը գաղթական եւ «մէրիպա» էին, տեղափոխուելու ենթակայ: Ահաւասիկ պատկերը «Ղարպ Նահիէ»ի. մահանգիմ «մէպուս» Խէյգին էր որ ամբողջ գիւղերը շրջան ընելով՝ գրգռեց թուրքերը մերոնց դէմ, որոնք բախտակից եղան քաղաքին Հայութեան:

1. Ալի Փունար, քաղաքին արուարձանը՝ 1 ժամ հեռու, Տիգրիսի արեւմտեան դին, 50 տնւոր Հայ, «Ս. Աստուածածին» հոյաչէն վանք-տաճարով՝ որուն երիտասարդ, գեղադէմ եւ պերճախօս երէցն էր

Աշոտ Քահանայ Տէր-Մանուէլեան.— Ծնած 1882ին Հաշթէր (Սլիվան), աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, 7 Մարտ 1911ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Իր ողիսականը զարհուրելի կերպով եզական է: Կը ձերբակալուի, եւ նախատինք չի մնար՝ կը թափեն վրան: Յետոյ խուժանը դէպի Մէրտին տանող դրան կից՝ բերդամասին մէջ կենդանւոյն կը խօթէ զինք եւ պատ կը հիւսէ վրայէն: Փղշտացիներ ձեռքը միայն դուրս կը ձգեն — ծեփուկիրով քարացուցած— եւ կը հրամայեն տարագրութեան ուղին նոր բռնող, այսինքն քաղաքէն քակուող ժողովրդեան՝ որ իր սիրելի հովիւին սուրբ աջը համբուրէ: Ու տողանցը կը սկսի բերդակին քովէն, ուրկէ կասկապուտ թեւ մը կը կանգնէր օգակարկառ, խարազանի չաչիւններով համակերպութեան հրաւիրուող Հայու ահաւոր ձեռք-պագի արարողութեան առարկայ...:

2-24. Զարոխիկ՝ 1 տուն. Սէլմի՝ 3 տուն. Տարպաշուր՝ 3 տուն. Պալուճա՝ 1 տուն. Տալէ՝ 1 տուն. Գարա Քիլիսէ՝ 4 տուն. Զամախի՝ 1 տուն, Մըխսի Օղլի՝ 1 տուն. Գըրթէ՝ 1 տուն. Վարի Կեօղլի՝ 6 տուն. Վերի Կեօղլի՝ 1 տուն. Սիրմի՝ 3 տուն. Գըրդալի՝ 1 տուն. Կեալուր Վէլի՝ 1 տուն. Պալըղի՝ 1 տուն. Տէնկէճուկ՝ 1 տուն. Մեծ Նասրիկ՝ 1 տուն. Օրինակ (եկեղեցին աւերակ)՝ 1 տուն. Էսկի Նասրիկ՝ 1 տուն. Գամիշէկ՝ 2

տուն. Խմերիկ՝ 2 տուն. Շէյխէնտ՝ 1 տուն. Հայեղիկ կամ Ջըմի
նդիկ՝ 20 տուն:

Այս 23 գիւղերուն ժողովուրդը կը հովուէր Տ. Աշոտ Տէր-Մանուէլ-
եան:

Իսկ «Շարգ Նահիէ»ի գիւղերն էին հետեւեալները, որոնցմէ աստ-
ղանիշ կրողները հաստատուն բնակչութիւն ունեցողներն էին.

25. *Գըթըրպըլ, 22 տուն Հայ եւ 20 տուն քրիստոնեայ (Ասորի),
եկեղեցին Ս. Յակոբ (աւերակ), ուր կը պաշտօնավարէր

Խոսրով Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Մնած 1873ին Հազրօ
(Սլիվան), աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, 13 Նոյեմբեր 1911ին
ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

26-40. *Իրիմնիլ (քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու, 25 տուն զուտ
հայաբնակ). *Գապասագալ՝ 5 տուն. Գալսէ՝ 1 տուն. *Գապի կամ
Քեապի՝ 19 տուն Հայ եւ 130 տուն քրիստոնեայ (Ասորի). Անշայ՝
9 տուն. *Գարապաշ՝ 10 տուն (եկեղեցին Ս. Քրիստափոր). Մէզրէ՝
4 տուն. Շառապի՝ 6 տուն, 50 տուն իսլամի վրայ. Գատիքէոյ՝ 5
տուն, 100 տուն իսլամի վրայ. Եապանի՝ 4 տուն. Այնկէվրի՝ 2 տուն.
*Սաթի Գիւղ կամ Սաթու Գեղ՝ 70 տուն զուտ հայաբնակ (եկեղեցին
Ս. Թուրս Մանուկ-Խաչ). Խըտըր էլիաս՝ 1 տուն. Հօլան՝ 4 տուն,
27 տուն քրիստոնէից (Ասորի) վրայ. *Արգօղլի՝ 27 տուն զուտ հա-
յաբնակ, Սաթու Գեղի մօտ:

41. *Պաղչէնիք՝ 12 տուն զուտ հայաբնակ, Ս. Դանիէլ «Ժամա-
տուն»ով: (Այս անուամբ կ'իմացուին այն առժամեայ սրբավայրերը՝
զորս ժողովուրդը կը կառուցանէ, գաղթելու պարագային քանդե-
լով:)

— Գիւղիս ծխատէրն էր

Եղիագար Քահանայ Կարապետեան.— Մնած 1867ին եւ ձեռնադ-
րուած 1895ին: Նահատակ:

42-47. Թավուղլի՝ 4 տուն. Պօգ Փումար՝ 12 տուն. *Ճոնիկ կամ
Ճըրմըգ՝ 25 տուն, «Վրէժինդիր Ս. Աստուածածին» ժամատունով.
Մօլլա Ճապըո՝ 2 տուն. Քէօշֆ՝ 2 տուն. Տարաղլի՝ 2 տուն:

«Շարգ Նահիէ»ի վերոյիշեալ 23 գիւղերուն ժողովուրդը կը հով-
ուէին Տ. Խոսրով եւ Տ. Եղիագար:

ՏԵՐԻԿ

Տիգրանակերտի «գաղա»ներէն մին, 600 տուն իսլամ, 80 տուն քրիստոնեայ եւ 60 տուն Հայ: Վանքը «Ս. Դանիէլ»: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պետրոս Քահանայ Քէպապեան.— Ծնած 1877ին եւ ձեռնադրուած 1907ին: Նահատակ: Կը հովուէր հետագայ հայաբնակ գիւղերն ալ:

1-4. Փիրան՝ 7 տուն (համանուն գիւղ Մատեն ալ ունի), Խալիլա՝ 4 տուն, Տէշի՝ 6 տուն, Սըլմէ՝ 3 տուն:

ՍԼԻՎԱՆ

Սլիվան կամ Սիլվան — համանուն Բիւրտ ցեղին յորջորջամբ,—, գայմազամութիւն է: Իր կեդրոնն է Ֆարդին (ասորերէն Միափարիգին, հայերէն Նփրկերտ = մարտիրոսաց քաղաք), որ նոյնացաւ իր դարաւոր կոչումին հետ, 1915ին, Հայոց բնաջնջումովը: Ֆարդինի բնակչութիւնն էր 279 տուն Հայ, 89 քրիստոնեայ եւ 213 իսլամ: Հայոց հարստահարիչը եղած է Զիւլֆի զատէ Ատիլ: Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սահակ Քահանայ Հայրապետեան.— Ծնած 1867ին եւ ձեռնադրուած 1895ին: Առաջնորդական փոխանորդ: Նահատակ:

Պետրոս Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան.— Ծնած 1874ին եւ ձեռնադրուած 1907ին: Նահատակ:

Պողոս Քահանայ Տէր-Մկրտիչեան.— Ծնած 1880ին եւ ձեռնադրուած 1905ին: Նահատակ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՍԼԻՎԱՆԻ

Հայաբնակ 56 գիւղեր կային իր շրջակայքը, շատը քրտախօս Հայութեամբ, բոլորն ալ իրենց սեւ ճակատապրին յանգած:

1. Հուսէյնան, 62 տուն՝ զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Կարապետեան.— Ծնած 1855ին եւ ձեռնադրուած 1882ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

2. Քրնեաք, 72 տուն, զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Աստու-

ծածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արտակ Քահանայ Մարտիրոսեան.— Ծնած 1880ին, աշխարհական անուամբ Պօղոս Մուրատեան, ծնակից Ալի Փունարի Տ. Աշոտի: Նահատակ:

3. Տիտան, 25 տուն, զուտ հայաբնակ: Կը հովուէր մօտակայ գիւղի երէցը:

4. Հանիման, 51 տուն Հայ եւ 11 տուն իսլամ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գէորգ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1852ին եւ ձեռնադրուած 1875ին: Նահատակ:

5. Ալօտիման, 22 տուն Հայ եւ 7 տուն իսլամ: Կը հովուէր մօտակայ գիւղի երէցը:

6. Աթա կամ Ատըշէ, 45 տուն, զուտ հայաբնակ: Եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէին հայր եւ որդի

Համագասպ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1827ին եւ ձեռնադրուած 1875ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

Կորիւն Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1880ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պօղոս, 21 Ապրիլ 1912ին ձեռնադրուած ծարղինի եկեղեցին՝ Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

7. Հաշթեր, 92 տուն զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Հմայեակ Քահանայ Տէր-Պետրոսեան.— Ծնած 1858ին եւ ձեռնադրուած 1893ին: Նահատակ:

8-12. Պայիկ՝ 24 տուն. Ճըռնոգի՝ 8 տուն Հայ, 10 տուն իսլամ. Կըր՝ 11 տուն Հայ եւ 15 իսլամ. Փիրախալայ՝ 15 տուն Հայ, 15 քրիստոնեայ եւ 17 իսլամ. Գարա Ալեա՝ 12 տուն:

13. Թըրպէսփի՝ 61 տուն զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Վարդան Քահանայ Շարոյեան.— Ծնած 1872ին եւ ձեռնադրուած 1907ին: Նահատակ:

Յովհաննէս Քահանայ Խաչատուրեան.— Ծնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1907ին: Նահատակ:

14-15. Թըլմիմ՝ 4 տուն. Ասլօ՝ 25 տուն Հայ եւ 5 տուն քրիստոնեայ, եկեղեցին Ս. Դանիէլ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Եղիշէ Քահանայ Սէֆերեան.— Ծնած 1872ին եւ ձեռնադրուած

1908ին: Նահատակ:

16. Զէրրէ (քրտերէն՝ ոսկեղէն, հողին արդիւնաբերութեանը համար): 26 տնւոր Հայ բնակչութիւնը նախապէս եռապատիկ էր: Կը հովուէր Հազրոյի Տ. Գէորգ Տէր-Դաւիթեանը:

17. Պըլպըլ՝ 12 տուն զուտ հայաբնակ: Կը հովուէր Հաշթէրի Տ. Հմայեակ Տէր-Խոսրովեանը:

18. Պաշ Պէօյիւֆ՝ 25 տուն զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արշէն Քահանայ Պետրոսեան.— Մնած 1873ին Հելին, աշխարհական անուամբ Խաչատուր, օծակից Ալի Փունարի Տ. Աշոտի: Նահատակ:

19-24. Գուրթէ կամ Խուրթէ, Զէրրէի հարաւակողմը՝ բլրակի մը վրայ, 15 տուն քրտախօս Հայութեամբ. Գէրամ՝ 57 տուն, նոյնպէս, եկեղեցին Ս. Սարգիս. կը հովուէր Սալիգան գիւղի Տ. Խորէն Միքայէլեանը. Գամիգուլ՝ 6 տուն. Պաշֆէյ՝ 8 տուն Հայ եւ 30 իսլամ. Ալիդէմ՝ 2 տուն Հայ եւ 6 տուն իսլամ. Սալիգան՝ 32 տուն Հայ եւ 7 տուն իսլամ, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Խորէն Քահանայ Միքայէլեան.— Մնած 1842ին եւ ձեռնադրուած 1880ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

Գրիգոր Քահանայ Ղազարեան.— Մնած 1852ին եւ ձեռնադրուած 1892ին: Նահատակ:

25-26. Սըլօգ՝ 15 տուն զուտ հայաբնակ. Սերդիր՝ 28 տուն զուտ հայաբնակ, մատուռով մը՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պետրոս Քահանայ Գեորգեան.— Մնած 1867ին եւ ձեռնադրուած 1907ին: Նահատակ:

27-32. Մըրառան՝ 8 տուն Հայ եւ 10 տուն իսլամ. Կըրկարմըզ՝ 6 տուն Հայ եւ 6 իսլամ. Տըրըզ՝ 2 տուն Հայ եւ 6 իսլամ. Զաթալ՝ 17 տուն զուտ հայաբնակ. Հելին կամ Հեղին՝ 96 տուն զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Պետրոս Քահանայ Տէր-Սիմոնեան.— Մնած 1844ին եւ ձեռնադրուած 1885ին: Նահատակ:

Արշակ Քահանայ Խաչատուրեան.— Մնած 1873ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, օծակից Ալի Փունարի Տ. Աշոտի: Նահատակ:

33-34. Ալի Պէնկի՝ 10 տուն Հայ, 4 քրիստոնեայ եւ 8 իսլամ: Գալէ՝

3 տուն Հայ եւ 5 իսլամ: Գիւղիս եւ շրջակայից ծխատէրն էր

Պետրոս Քահանայ Սօմոյեան.— Նահատակ:

35-39. Մալապատէ՝ 4 տուն Հայ եւ 43 իսլամ. Դերբէվամբ՝ 3 տուն Հայ եւ 35 իսլամ. Համի Զերբէս՝ 5 տուն Հայ եւ 30 իսլամ. Պաշըմտ՝ 13 տուն Հայ եւ 10 իսլամ. Տերբա Տերումի՝ 29 տուն Հայ եւ 3 իսլամ: Գիւղիս եւ շրջակայից ծխատէրն էր

Ներսէս Քահանայ Սողոմոնեան.— Մահ 1874ին Հաղբօ, աշխարհական անձրւամբ Կարապետ, 11 Օգոստոս 1913ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

40-43. Պապօտիմ՝ 24 տուն Հայ եւ 10 քրիստոնեայ. Մազրէ՝ 13 տուն զուտ հայաբնակ: Կուստերաշօ՝ 26 տուն Հայ եւ 14 իսլամ. Կը հովուէր Ֆարդինի Տ. Պետրոս Տէր-Մկրտիչեանը: Զըմզըմ՝ 30 տուն Հայ եւ 11 իսլամ, եկեղեցին Ս. Դանիէլ՝ ուր Կը պաշտօնավարէր

Ներսէս Քահանայ Սարգիսեան.— Մահ 1810ին եւ ձեռնադրուած 1872ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

44-49. Պաշգայ՝ 23 տուն զուտ հայաբնակ. Կը հովուէր Ֆարդինի Տ. Պօղոս Տէր-Մկրտիչեանը: Ֆերիէմտ՝ 12 տուն Հայ եւ 83 իսլամ: Հալտայ՝ 29 տուն Հայ եւ 53 իսլամ: Շէլէմայ՝ 9 տուն Հայ եւ 9 իսլամ: Հոսմոֆ՝ 85 տուն Հայ եւ 15 իսլամ, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր Կը պաշտօնավարէին

Եղիշէ Քահանայ Կարապետեան.— Մահ 1867ին եւ ձեռնադրուած 1890ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

Բարգէմ Քահանայ Տէր-Մարտիրոսեան.— Մահ 1863ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, 20 Մարտ 1911ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

50. Գուրէշլամ՝ 18 տուն Հայ եւ 8 քրիստոնեայ: Գիւղիս ծխատէրն էր

Խորէմ Քահանայ Տէր-Կարապետեան: Նահատակ:

51-56. Զըրզ՝ 20 տուն զուտ հայաբնակ: Կիւզէլ Տէրէ՝ 11 տուն, հայաբնակ: Շէրալ՝ 13 տուն, նոյնպէս: Գալշամ՝ 3 տուն, նոյնպէս: Զօրավայ՝ 2 տուն, նոյնպէս: Խայիկ՝ 2 տուն, նոյնպէս:

Սլիվանի, Պըշերիկի եւ Լճէի ուրիշ քրտաբնակ գիւղօրէից մէջ ալ կային ցանցառ Թիւով Հայեր՝ միշտ տեղափոխուելու ենթակայ:

ՀԱԶՐՈ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Սլիվանի գայմագամուլթեան ենթակայ Զորմգան գաւառակի «նահիէ»ն է Հազրո՝ 600 տուն իսլամ, 10 տուն քրիստոնեայ եւ 230 տուն Հայ բնակչութեամբ: 10 վայրկեան հեռու է Այն Լպրըզի «Ս. Թովմաս» մենաստանը: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Քահանայ Շահինեան.— Մնած 1865ին եւ ձեռնադրուած 1900ին: Տ. Յովհաննէսի որդի: Նահատակ:

Յակոբ Քահանայ Տէր-Գրիգորեան.— Մնած 1870ին եւ ձեռնադրուած 1900ին: Նահատակ:

Յակոբ Քահանայ Տէր-Աւետիսեան.— Մնած 1869ին եւ ձեռնադրուած 1901ին: Նահատակ:

Գեորգ Քահանայ Տէր-Դաւիթեան.— Մնած 1871ին եւ ձեռնադրուած 1901ին: Այրիացեալ: Նահատակ:

Հազրոյի հայաբնակ գիւղերն էին

1-7. Քըֆըրըն՝ 22 տուն Հայ եւ 8 իսլամ: Խըմնիգան՝ 11 տուն Հայ եւ 7 իսլամ: Թըրնիլ կամ Թերնիլ՝ որուն մերձ է «Ս. Թովմաս Առաքեալ» վանքը, 11 տուն Հայ եւ 6 իսլամ: Ռասըլ Այն՝ 10 տուն Հայ եւ 30 իսլամ: Գիֆան՝ 18 տուն Հայ եւ 4 իսլամ: Այն Լպրըզ՝ 1 տուն: Պաշնըզ կամ Բաշնեղ՝ 64 տուն Հայ, 18 քրիստոնեայ եւ 6 իսլամ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սարգիս Քահանայ Թովմասեան.— Մնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1893ին: Նահատակ:

Դուրգէն Քահանայ Սարգիսեան.— Մնած 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սայիտ, 24 Ապրիլ 1911ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

8-14. Տերսըլ՝ 28 տուն Հայ եւ 6 իսլամ, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Մըլուկ Սարայ՝ 11 տուն Հայ եւ 10 իսլամ: Գագու Խան՝ 8 տուն Հայ եւ 17 իսլամ: Մէյֆուն՝ 7 տուն Հայ եւ 22 տուն իսլամ: Հայտարագան՝ 26 տուն Հայ եւ 6 իսլամ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Գասըմի՝ 3 տուն Հայ եւ 15 իսլամ: Մարան՝ 68 տուն զուտ հայաբնակ. ծխատէրն էր

Յակոբ Քահանայ, որ կը հովուէր նաեւ մերձակայ գիւղերու ծոց-
փութը: Նահատակ:

15- Ագրակ (Համանուն գիւղեր Ագրիկէ, Քղի, Մուշ եւայլն ալ
կան) 32 տուն՝ զուտ հայարնակ: Ծրտակրն էր

Սարգիս Քահանայ, որ կը հովուէր մերձակայքն ալ: Նահատակ:

16-17- Կուլմիրան՝ 18 տուն զուտ հայարնակ: Շէյխ Տալուտան՝
1 տուն հայ եւ 11 քրիստոնեայ:

—ՊԸՇԵՐԻԿ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ

Տիգրանակերտի «զապա»ներէն մին՝ որուն կեդրոնն է Էլմէտինա,
10 տուն հայ բնակչութեամբ: Ծրջակայ հայարնակ գիւղերն են —ամ-
բողջովին բնաջինջ՝ Հալիս Սապրիի հարստահարութեամբ—

1- Գոնան՝ 50 տուն զուտ հայարնակ, եկեղեցին Ս. Մարկոս՝ ուր
կը պաշտօնաւարէր

Յարութիւն Քահանայ Կարապետեան.— Ծնած 1874ին եւ ձեռնադ-
րուած 1899ին, առաջնորդական փոխանորդ Պրէշերիկի: Նահատակ:

2- Տալուտի՝ 50 տուն զուտ հայարնակ, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր
կը պաշտօնաւարէր

Մեսրոպ Քահանայ Պոյանեան.— Ծնած 1879ին Հազրօ, աշխար-
հական անուամբ Կիրակոս, 12 Օգոստոս 1912ին ձեռնադրուած Զա-
ւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

3-8- Կունտըֆ՝ 5 տուն հայ եւ 4 տուն իսլամ: Տէրֆէ Ամօ՝ 5 տուն
հայ եւ 7 իսլամ: Հլէլի՝ 23 տուն հայ եւ 20 իսլամ: Թըլմէրն՝ 5 տուն
հայ, 16 քրիստոնեայ եւ 10 իսլամ: Հրլգամի՝ 20 տուն հայ եւ 20
քրիստոնեայ: Դէրլգ՝ 45 տուն զուտ հայարնակ, եկեղեցին Ս. Գէ-
որգ՝ ուր կը պաշտօնաւարէր

Աւագ Քահանայ Յակոբեան.— Ծնած 1857ին եւ ձեռնադրուած
1885ին: Նահատակ:

9- Կրէսիրան՝ 70 տուն հայ, 8 քրիստոնեայ եւ 37 իսլամ, եկեղե-
ցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնաւարէր

Փիլիպպոս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Ծնած 1867ին եւ ձեռ-
նադրուած 1892ին: Նահատակ:

10-12. Սիման՝ 17 տուն Հայ, 15 քրիստոնեայ եւ 150 իսլամ: Մեզրէ՝ 1 տուն Հայ եւ 50 իսլամ: Էլօհա կամ Էլըհա՝ 22 տուն Հայ եւ 80 իսլամ, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արամ Քահանայ Պօղոսեան.— Մնած 1887ին Ռնտվան, աշխարհական անուամբ Պօղոս, օծակից Ալի Փունարի եղերաբախտ երէց Տ. Աշոտ Տէր-Մանուէլեանի: Նահատակ:

13-16. Էրմի՝ 8 տուն Հայ եւ 35 իսլամ: Թըլմըղ՝ 4 տուն Հայ, 6 քրիստոնեայ եւ 60 իսլամ: Գօրըֆ՝ 34 տուն Հայ, 6 քրիստոնեայ եւ 39 իսլամ: Զէվըֆ՝ 10 տուն Հայ եւ 12 քրիստոնեայ, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Խաչատուրեան.— Կը կոչուէր նաեւ Վարդապետեան: Մնած 1857ին եւ ձեռնադրուած 1885ին: Նահատակ:

17-29. Վարի Ազըզ՝ 15 տուն Հայ, 6 քրիստոնեայ եւ 5 իսլամ: Ճընէսֆէր՝ 25 տուն Հայ եւ 20 քրիստոնեայ: Կէտուֆ՝ 3 տուն Հայ եւ 20 քրիստոնեայ: Վերի Քէֆէրգօ՝ 22 տուն Հայ եւ 6 քրիստոնեայ: Պաուըսլ՝ 15 տուն Հայ, 12 քրիստոնեայ եւ 50 իսլամ: Մէյմունի՝ 3 տուն Հայ, 15 քրիստոնեայ եւ 5 իսլամ: Պազպուք՝ 1 տուն Հայ եւ 20 իսլամ: Մըզրարէշ՝ 6 տուն զուտ հայաբնակ: Գամի Կուլան (Վարդաղբիւր)՝ 7 տուն Հայ եւ 4 իսլամ: Պրուֆա Տէրունի՝ 33 տուն Հայ եւ 4 իսլամ: Սէրէգամիէ՝ 5 տուն զուտ հայաբնակ: Պաուտրէշ՝ 6 տուն, նոյնպէս: Պասօֆ՝ 24 տուն, նոյնպէս, եկեղեցին Ս. Յովհաննէս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պօղոս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Մնած 1867ին եւ ձեռնադրուած 1892ին: Նահատակ:

30. Շիֆեստէֆ՝ 35 տուն զուտ հայաբնակ. կը հովուէր Պասօուքի Տ. Պօղոսը:

31-34. Պահըրզըֆ՝ 8 տուն Հայ եւ 5 իսլամ: Քրէտի՝ 10 տուն Հայ, 2 քրիստոնեայ եւ 15 իսլամ: Պլէտար կամ Բլէյդար՝ 40 տուն Հայ, 10 քրիստոնեայ եւ 60 իսլամ: Զէրնի կամ Զէրջըլ՝ նախապէս բազմամարդ Հայութեամբ, վերջերջ 5 տուն միայն մնացած, եկեղեցիով: Գիւղիս եւ մերձակայից ծխատէրն էր

Մակար Քահանայ Կիրակոսեան.— Նահատակ:

35. Կունտէնանօ՝ 70 տուն զուտ հայաբնակ, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պետրոս Քահանայ Երեցեան.— Մնած 1862ին եւ ձեռնադրուած

1907ին: Նահատակ:

36-37. Վարի Գեֆէրգո՝ 10 տուն զուտ հայաբնակ: Վերի Ազըֆ՝ 5 տուն Հայ, 2 քրիստոնեայ եւ 10 իսլամ:

ՊԱՀՐԱՄՔԻ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Պըշերիկի գայմազամութեան ենթակայ է այս գաւառակը՝ որ կը կոչուի նաեւ Պավարկայ, կեդրոն ունենալով Թէփէ գիւղը:

Շրջակայ հայաբնակ գիւղերն էին

1. Իսա Փոււնար՝ 12 տուն Հայ եւ 10 քրիստոնեայ: Ծխատէրն էր Խոբէմ Քահանայ Մարտիրոսեան.— Ծնած 1880ին Օփում (Լճէ), աշխարհական անուամբ Մելքոն, օծակից Տիգրանակերտի Գըթըր-պըլ գիւղի Տ. Խոսրով Տէր-Կարապետեանի: Կը հովուէր նաեւ յաջորդ 11 գիւղերու ժողովուրդը: Նահատակ:

2-12. Գարա Փոււնար՝ 7 տուն Հայ, 11 քրիստոնեայ եւ 5 իսլամ: Մաթար՝ 4 տուն Հայ, 3 քրիստոնեայ եւ 40 իսլամ: Սատի՝ 38 տուն Հայ եւ 12 քրիստոնեայ: Ալուզ՝ 15 տուն զուտ հայաբնակ: Կոււտէ Ապտի՝ 28 տուն Հայ եւ 10 քրիստոնեայ: Մօլլա Տավուտան՝ 12 տուն զուտ հայաբնակ: Յըրէֆ՝ 3 տուն Հայ եւ 4 իսլամ: Զէրէ՝ 2 տուն Հայ եւ 20 իսլամ: Ավէման՝ 8 տուն Հայ, 20 քրիստոնեայ եւ 100 իսլամ: Գըրգ Տիբէֆ՝ 2 տուն Հայ եւ 100 իսլամ: Կոււտէ Իսօ՝ 5 տուն Հայ եւ 6 քրիստոնեայ:

ԼԾԷ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Կեդրոն համանուն գաւառակի, Տիգրանակերտի հիւսիսակողմը՝ 12 ժամ հեռու: Իր հին տեղն էր վարի ընդարձակ դաշտավայրը, «Հանգոյ» կոչուած աւերակները, մերձ «Սրբասուց» կիսաքանդ մենաստանին: Քաղաքաւանս ամփիթատրոնածեւ կառուցուած է Շիռօ լերան մէկ կողին: Բնակչութիւնն էր 1,200 տուն իսլամ եւ 232 տուն Հայ, վերջինք ամբողջովին բնաջինջ՝ Թուրանեան թաթին տակ:

ԼՃԷի հարստահարիչը եղած է Նուրի: Այս գաւառակին մէջ էր Մակարայեցւոց վանքը, որ «Ս. Առաքել» ալ կը կոչուի: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յակոբ Քահանայ Քեօրօղլեան.— Ծնած 1842ին եւ ձեռնադրուած 1884ին, երկարժամանակեայ առաջնորդական փոխանորդ ԼՃԷի: Նահատակ:

Եփրեմ Քահանայ Տէր-Ալիֆսանեան.— Ծնած 1867ին եւ ձեռնադրուած 1906ին: Նահատակ:

Շրջակայ հայարնակ գիւղերն էին

1. Օփում կամ Հոփում՝ 80 տուն Հայ, 3 քրիստոնեայ եւ 25 իսլամ, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մելիֆոն Քահանայ Տէր-Պետրոսեան.— Ծնած 1857ին եւ ձեռնադրուած 1884ին: Նահատակ:

2-6. Սառնէս՝ 30 տուն զուտ հայարնակ, եկեղեցին Ս. Թովմաս: Հարպագնէ՝ 30 տուն Հայ եւ 10 իսլամ: Կըր կամ Թէփէ Քէօյ՝ 15 տուն Հայ եւ 30 իսլամ: Գոււմէ կամ Գում՝ 35 տուն զուտ հայարնակ, եկեղեցին աւերակ: Շամշամ՝ 40 տուն Հայ եւ 40 քրիստոնեայ, եկեղեցին աւերակ: Գիւղիս եւ շրջակայից ծխատէրն էր

Գրիգոր Քահանայ Յակոբեան.— Ծնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1892ին: Նահատակ:

7-11. Շատխիկ կամ Շաքի՝ 5 տուն Հայ եւ նոյնքան իսլամ: Անքազ կամ Անքաղ՝ 9 տուն Հայ եւ 80 իսլամ: Աչֆան՝ 12 տուն Հայ եւ 15 իսլամ: Նունիաս՝ 7 տուն Հայ եւ 25 իսլամ: Սէքտէ՝ 6 տուն Հայ եւ 40 իսլամ:

ՀԱՅՆԻ

ԼՃԷի գաղմտագամութեան ենթակայ է այս «նահիլ»ն, 600 տուն իսլամ, 40 տուն քրիստոնեայ եւ 260 տուն Հայ բնակչութեամբ, վերջինք բնաջինջ. Իր միակ գիւղն է Գաքիւն՝ 10 իսլամ եւ 20 տուն Հայ, վերջինք՝ բախտակից Հայնիի Հայութեան: Տեղւոյն ծխատէրն էր

Գրիգոր Քահանայ Արիսեան.— Ծնած 1872ին եւ ձեռնադրուած 1905ին: Նահատակ:

ՍԵՒԵՐԷԿ

Կեղորոն համանուն գաւառի (Լիվա), կը կոչուի նաեւ Սեւերակ, 400 տուն Հայութեամբ: Հարկ է կրկնել թէ այս քաղաքն ալ թատր հանդիսացած է թուրանեան սիրագործութեանց՝ որոնց հերոսներն էին կառավարիչ Իսսան, հարիւրապետ Շէվէթ, չավուշներ Ահմէտ եւ Մէհմէտ, տասնապետ Հանի եւայլն:

Սեւերէկի սահմաններուն մէջ էր որ նահատակուեցան Պոլսէն տարագրեալ անմոռանալին Զօհրապ եւ Վարդգէս՝ ժամտարմայի հրամանատար Ռէշիտի կազմած հրոսներուն (Տիւզմէցի Զերֆէս Ազիզ Զավուշի եւ իր հիօթը Էշրէֆի) ձեռամբ: Նոյնպէս սեւերէկցի Տօթթոր էլ մասնան:

Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Մարտիրոս Քահանայ Բարաղամեան.— Ծնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1897ին, առաջնորդական փոխանորդ: Զէնքերու հաւաքումէն ետք՝ ամբողջ հօտին հետ տարագրուելով՝ կը նահատակուի ճամբան, Եդեսիոյ գիծով Հալէպ տարուելու պատրուակին տակ: Ժողովուրդն ալ բախտակից եղած է իրեն:

Յարութիւն Քահանայ Գալուստեան.— Ծնած 1865ին եւ ձեռնադրուած 1899ին: Վկայակից Տ. Մարտիրոսի:

Սեւերէկի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմուած է Զաղա կոչուած բարբարոս Քիւրտերէ՝ որոնք Հայ սպանդը յաջողապէս գլուխ հանեցին, շինայելով նոյնիսկ Կարինէն ու Քղիէն ժամանոց եղկելի կարաւաններուն: Չնկուչ գիւղաքաղաքին մօտ «Տուրտի» կոչուած պատմական վիթխարի հօրը համայնական շիրիմը եղաւ 40 հազար Հայոց՝ որոնք Զերմիկէն, Չնգուշէն, չրջակայ հայաշատ գիւղերէն, ինքրերէն եւ Արզրնի Մատնէն հասած էին գունդագունդ: Ամենամեծ եղեռնավայր՝ Սեւերէկի արեւմուտքը Զօշին կոչուած գիւղախումբը կրնայ համարուիլ, եփրատի եղերք: Հոն էր որ աւելի քան 100 հազար Հայեր բռնամահ ճաշակեցին, Սամսունէն, Ամասիայէն, Եւֆրատիայէն եւ Սիրաստիայէն խթանաւոր նախիրներու պէս հեռապատ: Նախախնամութեան մէկ խողն էր անշուշտ, երբ այդ արիւնկալ Զազաները վարակուեցան յետոյ Հայերէ փո-

խանցեալ ժանտատենդով, եւ քրտաբնակ գիւղօրէից 90 առ հարիւրը կոտորուեցաւ մահտարածամ:

Կը հասնի Տօթօր Ռէշիտի հեռագիր—հրամանը: Սեւերէկի մէջ ծուարած ընտրեալ 200 Հայուհիներ կը յանձնուին Մէհմէտ Զավուշի, որ զանոնք չարալլուկ տանջելէ վերջ՝ կը մահացնէ ամբողջովին: Ասիկա այն Մէհմէտն է, որ ապա սատկեցաւ պաշտօնակիցի մը գնդակով՝ կողոպուտի բաժանման միջոցին անհամաձայնութիւն ծագելով մէջերնին: Հարիւրապետ Շէվքէթ եւս —գոր յիշեցինք վերեւ— հաւատարիմ արբանեակ Տօթօր Ռէշիտի, մեծ դեր խաղացած է ուրիշ տեղերէ հոն լեցուած կարաւաններու փճացումի գործին մէջ, հոսակ ուրեմն ինք ալ գնդակահար իյնալով Քիւրտ հրոսախումբի մը կողմէ, 5 ժամ հեռու գիւղի մը մէջ:

Ահաւասիկ Սեւերէկի Հայ բնակչութեան մարդահամարը՝ պատու—հասի տարին.

	Լուսաւորչ.	Կաթոլիկ	Բողոք.
Սեւերէկ	950	100	300
Զերմիկ	900	—	150
Վէրան Շէհիր	750	500	100

Այս 11,750 հոգինոց պատկառելի գումարէն՝ հիմա հազիւ կարելի է գտնել ափ մը ժողովուրդ, ան ալ ցիրեւցունդ: Սեւերէկի բանտին մէջ սպաննուած է Տօթօր էլմասեան. իսկ տարադրելոց սպանդարանները եղած են Վէրան Շէհիրի, Եղեսիոյ եւ Զերմիկի ճանապարհները:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՍԵՒԵՐԷԿԻ

Առաւել կամ նուազ բնակչութեամբ իր 15 գիւղերը մատնուեցան իտյնպէս հուրի եւ սուրի, մինչ տարրեր տեղերէ այդ սահմանները քշուող աքսորախումբեր անմասն չմնացին սողոմական կոտորածէն: Ահաւասիկ այդ գիւղերը.

1. Նիսիպին կամ Մըսեպին (Ս. Յակոբի հռչակաւոր Մծբինը)՝ 20 տուն Հայ: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր Աստուածատուր Քահանայ Պետրոսեան.— Ծնած 1862ին եւ ձեռ—

նադրուած 1908ին: Այրիացեալ: Կը հովուէր նաեւ յաջորդ գիւղերը: Նահատակ:

2-15. Օշիմ կամ Հօշիմ, «նահիէ», գլխաւոր կրկէս Հայ սպանդին: Հայ բնակչութիւն՝ 22 տուն: Նաւարուկ՝ 6 տուն: Մըլլի Սարայ՝ 5 տուն: Գարապըրնիկ՝ 5 տուն: Հըլպըլօզ՝ 6 տուն: Կիւն Կէօրմէզ՝ 1 տուն: Հատրօ՝ 22 տուն: Մազրա՝ 10 տուն: Խարզընօ՝ 6 տուն: Միաւտուն՝ 4 տուն: Հօզան՝ 3 տուն: Սըմագլի՝ 10 տուն: Տաշլի՝ 2 տուն: Գունաղ՝ 1 տուն:

ՎԷՐԱՆ ՇԷՀԻՐ

Սեւերէկի ենթակայ գաւառակ՝ որուն կեդրոնն է համանուն քաղաքաւանը, եւ որ տառապէս արժեցուց իր կոչումը՝ 120 տնւոր Հայութեան սպառսպուռ անճիտմամբ: Վէրան Շէհիւրի սրբավայրը ժամտուն էր՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յարութիւն Քահանայ Կօլօտեան.— Ծնած 1862ին եւ ձեռնադրուած 1898ին: Կը վախճանի Աղէտի նախընդօրին, չտեսնելով իր հօտին մեծ Գողգոթան:

ՋԵՐՄԻԿ

Կը կոչուի նաեւ Ջերմուկ: Սեւերէկի ենթակայ, կեդրոն համանուն գաւառակի. ծառազարդ եւ ջրառատ աւան, ամուր լեռանց մէջ, իր անունը ստացած է ջերմ ջուրերէն որ 2 աւազանով մերձ առ մերձ կը բխին: Հայ բնակչութիւն՝ 180 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ջաֆարիա Քահանայ Գեորգեան.— Ծնած 1864ին եւ ձեռնադրուած 1898ին: Նահատակ:

Յակոբ Քահանայ Անանեան.— Ծնած 1859ին եւ ձեռնադրուած 1899ին: Բախտակից Տ. Ջաքարիայի:

ՄԱՐՏԻՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Տիգրանակերտի երեք «սանճագ»ներէն մին՝ որ թուրքերէն Մէրտին կ'արտարերուէր. անապատի մը ծայրը, Մասիսոս լեռան հարաւային կողին վրայ, Ուրարտական Տիգրիս եւ Եփրատ գետերուն միջեւ, աւերակ պարիսպներով, կղզիացեալ մենարան յոգնաբեկ Հայու-թեան՝ որ խնայուած էր Համիտեան ջարդերուն եւ որ վերջապէս զո՛հ պարձաւ անողոք սպանդի մը: Մարտին քաղաքը, նաեւ իր վարի գիւղ գաշտին մէջ՝ այն գիւղը — որ յաւակնութիւնն ունեցեր էր Հայ Բլոյր (Թէլ Արմէն) կոչուելու — անցան հուրի եւ սուրի մկրտութիւններէ: Իր եւ իր «զազագ»ներու 12,300 Հայ բնակչութեան մեծագոյն մասը Կաթուղիկ էր, մնացեալը Բողոքական եւ Լուսաւորչական, որոնց թիւերը տրոհած ենք ստորեւ.

	Կաթուղիկ	Բողոք.	Լուսաւորչ.
Մարտին	6,629	900	150
Ճէգիրէ (1,600-ը վրանաբնակ)	100	250	2,350
Միսիաթ	80	1,000	70
Սասուր	100	650	30
	<u>6,900</u>	<u>2,800</u>	<u>2,600</u>

Կաթուղիկ Հայոց եկեղեցիներն էին Ս. Յովսէփ եւ Ս. Գէորգ (Մայր եկեղեցի), որոնք Աղէտի օրերուն, մերկացած իրենց խորաններէն, վարագոյրներէն, պատկերներէն, արձաններէն եւ անհամար թանկագին անօթներէն՝ զինուորական հիւանդանոցի եւ ախոռի վերածուեցան: Իսկ առաջնորդարանի անստգիւտ ձեռագիրները վառեց Տաճիկ գօրքը՝ տաքնալու համար պարզապէս: Հայութիւնը հարստահարուած է փոխ կառավարիչ Պետրէատիմի կողմէ: Գազափար մը տալու համար այն շահատակութեանց մասին՝ զորս այս տխրահռչակը գործեց Մաքտինի մէջ, կը բաւէ ըսել թէ իր արբանեակներէն Մլմաուիի տրուած միջնորդչէքը եղած է 7,000 կարմիր ոսկի, իսկ Հարուցի՝ 6,000:

Վիճակիս բարեջան առաջնորդն էր

Իգնատիոս Կեիրապաճառ Մալոյեան. — Ծնած է 1878ին, ընդ: նախնական կրթութիւնը ստանալէ վերջ կը մեկնի Զմմառ, որուն

վանքէն ուսումնաւարտ՝ քահանայ կը ձեռնադրուի եւ կը դառնայ ծննդավայր: Ժամանակ մը հոն պաշտօնավարելէ յետոյ՝ Պոլիս կը դառնայ եւ կը կարգուի քարտուղար Կաթողիկ Պատրիարքարանի. ապա կը մեկնի Եգիպտոս՝ առաքելական պաշտօնով: Տարիներ վերջ Պոլիս կանչուելուն՝ 22 Հոկտեմբեր 1911ին կ'ընտրուի եպիսկոպոս Մարտինի՝ զոր կը հովուէ մինչեւ իր եղերաշուք վախճանը:

Այս տարաբախտ գերապայծառը — նախաչաւիղ մարտիրոս եւ օրինակ իր հօտին —, կանխատեսելով պայթելիք Զուլումը, 1 Մայիս 1915ին տեղւոյն Ասորոց առաջնորդարանը կը հաւաքէր իր թեմին 15 հոգեւորականները, գրաւոր եւ բերանացի յորդորելով ամէնը, որպէսզի իրենց հաւատքը վերակենդանացնեն եւ պատրաստուին՝ քաջ վկաներ հանդիսանալու եկեղեցւոյն: Յետոյ իր ժողովուրդը կը յանձնէր Արհ. Գաբրիէլ Թափփունիի, Մարտինի Ասորի-Կաթողիկ եպիսկոպոսին: Կ'արտագրենք Մալոյեան սրբազանի այն շրջաբերականը որ երեւցաւ Տ. Իսահակ Արմալէ ասորահայ եկեղեցականին «Խարքալումն Քրիստոնէից ի ժամանակս մեղութեան» խորագրով արաբերէն գիրքին մէջ եւ զոր վերջերս հրատարակեց «Բագմամ-վէպ».—

«Մետրոպոլիտ եկեղեցականաց Մարտինի եւ վիճակի նորին, հաստատեալ յԱռաքելական Աթոռոյ, սիրեցեալ որդւոց մերոց ի Տէր, դասուց վարդապետաց, քահանայից եւ այլ ամենայն պատուական եկեղեցականաց, ողջոյն հրաժեշտի՝ հանդերձ աստուածային օրհնութեամբ, եւ ցանկալի որդւոց մերոց ի Տէր՝ ժողովրդեան Մարտինի եւ վիճակի նորին, ողջոյն եւ օրհնութիւն ի սրտէ: Ներկայ դիրքերը կը ստիպեն զմեզ՝ պէտք եղած բոլոր միջոցները ձեռք առնել, մեր ցանկալի թեմին գործոց կառավարութեան համար՝ այս նեղ ժամանակներուս մէջ, ուր օր ըստ օրէ ամէն կողմէ փշուղ յուղեալ երեքալեան խռովութիւն մը կը սպառնայ մեր մատախլապատ եւ թշուառ կեանքին: Արդ, ամէն բանէ առաջ, կը պատուիրենք ձեզ որ զօրացնէք ձեր հաւատքը, յոյսերնիդ ամրապնդելով ի իմա՜ որ կանգնած է Պետրոսեան Վէմին վրայ՝ ուր շինեց Քրիստոս իր յաւիտեանական եկեղեցին, դնելով անոր խարխալս եւ հիմ՝ մարտիրոսաց արիւնը: Ո՛ւր էր թէ մեղաւորներս ալ արժանի ըլլայինք այդ մեծ շնորհին եւ մեր արիւնն ալ խառնուէր անոնց արդար եւ անարատ արեան: Եւ եթէ Բարձրեալին դատաստանը վճռած է մեզի՝ չկօթա-

կով կամ մարտիրոսութեամբ եւ կամ ուրիշ կերպով մեռնիլ, որոշեցինք որ մեր թեմին վարչութեան հոգաբարձութիւնը յանձնուի Հ. Յովհաննէս Վ. Պատրեանի եւ իրեն օգնական ըլլան Հ. Գաբրիէլ Գաթմարեան եւ Տ. Իգնատիոս Շատչեան: Արդ կը խնդրենք որ անոնց կատարեալ կերպով հնազանդ ըլլաք, Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութեանց սպասելով, մինչեւ որ մեծաւորք ուրիշ տնօրինութիւն մը խորհին՝ պարագայից եւ ժամանակներուս յարմար: Ես՝ ցորչափ որ տկարութիւնս ներեց՝ ջանացի խոնարհաբար եւ կատարելապէս հնազանդիլ Աստուծոյ Եկեղեցւոյն Գլխուն, Հռոմայ Ս. Քահանայապետին, եւ իմ փափաքս է տեսնել որ եկեղեցականներս Եւ ցանկալի հօտս ալ ինձ հետեւին եւ առանց դեղեւելու պատրաստ ըլլան Առաքելական Աթոռոյ հրամաններուն: Կը յայտարարեմ դարձեալ թէ ես յամենայնի միշտ անկեղծութեամբ վարուեցայ Բ. Դրան հետ եւ կատարելապէս հաւատարիմ եղայ անոր՝ ինչպէս կաթողիկէ եպիսկոպոսի մը պատշաճ է. կը պատուիրեմ որ ամէնքնիդ նոյն շաւղին հետեւիք: Կը յանձնեմ զձեզ Աստուծոյ, սիրեցեալ որդեակք, խնդրելով միանգամայն ձեր աղօթքը որ Տէրը զօրութիւն եւ արիութիւն տայ ինձ, որպէսզի աւարտեմ այս ապականացու կենցաղս իր շնորհօքն ու սիրով՝ ցհեղումն արեան: Խոնարհ Արքեպիսկոպոս Իգնատիոս Մալոյեան»:

Կ'օգտուինք դարձեալ նոյն ամսաթերթին մէջ Եղբայր Սարգսեանի ծանօթագրութենէն, անոր կցելով ուրիշ անձերէ քաղած մեր նօթերն ալ: Մալոյեան սրբազան իր նահատակութենէն առաջ առարկայ դարձած է քստմնելի այսպանքներու եւ եպերանքներու՝ որոնցմէ զրուագ մըն է հետեւեալը, — չարժանկարներու ժապաւէնին վրայ անցուելիք եւ քաղաքակիրթ աշխարհի թատրոններուն մէջ ներկայացուելիք: Մերկացուցուիլ եւ հակադարձ աշտանակուիլ աւանակի մը վրայ, ապին ձեռքը դրուած՝ պտտցունելով փողոցէ փողոց, խուժանագոռ հայհուշներու տարափի մը տակ՝ որ քրիստոնէութիւնը դսրովելու բնոյթն ունէր սոսկ: Կալանակապ կը տարուի դատարան՝ Հ. Պօղոս Վ. Գասպարեանի ընկերակցութեամբ: Հայատեաց հարցաքննիչը Մեմտուի ուժգին ապտակով մը գետին կը փռէ գերապայծառը, մինչ ուրիշ գազան մը անոր ոտքէն բռնած՝ կը սկսի քաշկռտել: Յետոյ ոլոքներուն եւ դաստակներուն շրուշակներ անցուած՝ կը նետուի բանտ: Գանակոծութեան պատիժին զործադրութիւնը կը յանձնուի

կաշմբուռն վայրենիի մը, Զելֆօ պիմ Նուրի էլ Պէտլիսի, որ ամէն իրիկուն անոր ներքաններուն 12 գաւազան կը զարնէր, հրամայելով որ այդ վիճակին մէջ ոտքի ելլէ եւ իր տեղը երթայ. զոհին անշարժութենէն զայրացած՝ Զէլֆօ ընդ քարշ կ'ածէր զայն խորտուբորտ սալարկին վրայ: Կը լսուէր այն ատեն կեղերջական ձայնը զոհին. «Ով որ զիս կը լսէ, վերջին արձակումս թող տայ...»: Բանտակից ընկերը՝ Հ. Պօղոս, որ ծակէ մը ականատես եւ ականջալուր կ'ըլլար այդ ամէնուն, կ'աղօթէր արտասուագին: Մալոյեան սրբազան անմըռունջ կը տոկայ երաշխէպի բոլոր տեսակներուն եւ կը զրկուի մատներուն եղունգներէն ալ՝ բրտօրէն աքցանուած: Յունիս 10ի առտուն, 417 հոգիէ եւ 12 վարդապետներէ կազմուած չորեքկարգեան բանակի մը ետեւէն կը քալէր ան կաղնիկաղ, բոկոտն ու չղթայակապ: Երբ եղերաշուք թափօրը կը մօտենայ Զարգաւան բերդին Այն Ամարօ անուն աղբիւրին, Մալոյեան սրբազան Մէմտուհի թոյլտուութեամբ՝ հաց մը սրբագործելէ վերջ կը հաղորդէ բոլորն ալ: Կը սկսի հրացանաձգութիւնը. զոհերը կ'իյնան գետին մէկմէկու ետեւէն: Մէմտուհ ուզելով խնայել գերապայծառին կեանքին՝ կ'առաջարկէ անոր իսլամանալ, եւ երբ սառն մերժումը կ'ընդունի իբր պատասխան՝ կը յարձակի վրան, վայրագօրէն անոր աչքերը փորելով եւ մօրուքէն բռնած՝ հուսկ ուրեմն գլխատելով զայն:

Ահաւասիկ անունները երանելեաց հոյլի մը — բոլորն ալ բնիկ, նոյն թեմին 14 կղերականք—, որ Առաջնորդ Գերապայծառին բախտակից՝ ցմրուր քամեց դառնութեան բաժակը, թուրանեան ձեռօք մատուակեալ:

Հ. Պօղոս Վ. Գասպարեան (մականուանեալն Սինօր). — Ծնած 1880ին: Նախնական ուսումը ծննդավայրին մէջ ստանալով՝ կ'ուղարկուի Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքը 1899ին, ուր քահանայ կը ձեռնադրուի 7 տարի յետոյ: Կ'անցնի Հոռմ եւ իր ուսումը կը կատարելագործէ՝ ստանալով աստուածաբանութեան վկայական: Այնուհետեւ կ'ընկնի ծննդավայր: Յանցառակի աշխատակցած իր Ուխտին օրգան «Բազմավէպ»ի:

Հ. Աթանաս Վ. Պաթանեան. — Ծնած 1862ին, ուսած Մէրտին եւ քահանայ ձեռնադրուած 1884ին:

Հ. Յովհաննէս Վ. Պօրեան. — Ծնած 1839ին, ուսած Մէրտին եւ քահանայ ձեռնադրուած 1865ին:

Հ. Ստեփան վ. Հոլոգեան.— Ծնած 1845ին, ուսած Զմմառ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1870ին:

Հ. Անտոն վ. Ահմարանեան.— Ծնած 1863ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1888ին:

Հ. Սահակ վ. Հոլոգեան.— Ծնած 1866ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1895ին:

Հ. Պետրոս վ. Թերգիպաշեան.— Ծնած 1870ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1894ին:

Հ. Միմաս վ. Նեմէեան.— Ծնած 1874ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1903ին:

Հ. Ներսէս վ. Զըրեան.— Ծնած 15 Օգոստոս 1879ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1904ին:

Հ. Մկրտիչ վ. Գալեօնեան.— Ծնած 1878 Յունուարին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1903ին:

Հ. Գաբրիէլ վ. Գաթարեան.— Ծնած 1887ին, ուսած Պոլիս՝ Սէն Լուի եւ ձեռնադրուած 1911ին:

Հ. Օգոստինոս վ. Պաղտասարեան.— Ծնած 1887ին, ուսած Զմմառ եւ ձեռնադրուած 1911ին:

Հ. Վարդան վ. Սապապաշեան.— Ծնած 1888ին, ուսած Զմմառ եւ ձեռնադրուած 1911ին:

Հ. Անդրէաս Պետրոսեան.— Ծնած 1849ին, ուսած Մէրտին եւ ձեռնադրուած 1871ին: Քահանայ:

Քաղաքին Աւետարանական Հայոց ազգապետն էր

Իսիդօ Սելիմ Ճըրմիս.— Նահատակուած՝ վերոյիշեալ եկեղեցականներու խումբին հետ:

ԹԻԼ ԱՐՄԷՆ

Մարտինի գիւղաւանն է այս, որ կը կոչուի նաեւ Թէլէրմէն (այրաբերէն բառ՝ որ կը նշանակէ Հայ Բլուր), զուտ Հայ Կաթողիկոսական շուքեմար, Համիտեան քարգերուն ալ իր զոհերը տուած, իսկ վերջին Աղէտին՝ սպառնալու փճացած:

Ծխատէրն էր

Հ. Յակոբ վ. Ֆարնոյեան.— Ծնած 1859ին, բնիկ, ուսած Զմմառ

եւ ձեռնադրուած 1871ին: Վկայակից վերոյիշեալներուն:

Ինչպէս որ պարզեցինք եղբրաբախտ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոսի կենսագրութեանը մէջ, Մայիս 1ին Ասորիներու առաջնորդարանը խմբագրուած իր շրջաբերականին յանձնումէն վերջ՝ զահավիժող եղելութիւնք մարգարէութեան մը հաւաստիքը տուին անոր կտակին եւ հրաժեշտի խօսքերուն, եւ Արհ. Թափփունի փութաց հոգալ իր որդեգրած հօտին մնացորդները: Զինադադարէն 2 տարի յետոյ, Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապին կողմէ հովուական այցելութեան ելաւ Պետրոս Գերապայծառ Գոյունեան ղէպի Մարտին: Զուլումէն վերապրող հարիւրաւոր անամուսին կիներ եւ որբեր — երբեմն այնքան բարեկեցիկ — ընդ առաջ փութացին, իրենց կիսամերկ եւ սովահար վիճակը պարզելով: Արհիապատիւ Պատուիրակը սիրտ տուաւ եւ օգնեց ամէնուն: Առաջնորդարանը վերածեց «Ս. Գէորգայ Որբանոց»ի, եւ աղէտակոծ այդ խլեակները սփոփուեցան մասամբ՝ գտնելով պատասպարան եւ հանգիստ:

ԾԷԶԻՐԷ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Կեդրոն համանուն գաւառակին եւ ենթակայ Մարտինի միւթէսարըփութեան: Հայ բնակչութիւն՝ 25 տուն: Զէգիրէի սրբավայրը ժամտուն էր՝ ուր պաշտօնավարող երէցը՝ Տ. Դանիէլ Յարութիւնեան Աղէտէն առաջ Սղերդ փոխադրուած ըլլալով, զինքը հոն կենսագրած ենք:

Զէգիրէի հայաբնակ գիւղերն էին (բացի 1,600 հոգի վրանաբնակներէ) .

1-11. Առնատատ՝ 8 տուն. Մըզըր՝ 5 տուն. Կունտըֆէ Շէյի՝ 3 տուն. Թըլտար՝ 3 տուն. Փըռըֆ՝ 6 տուն. Պըռըպըթ՝ 9 տուն. Ճըռահի՝ 4 տուն. Խնդուֆ՝ 3 տուն. Ճըտէր՝ 3 տուն. Զախօ՝ 6 տուն. Սեւ Զատըր կամ Քէօչէր՝ 45 տուն:

ԱՐՂԸՆԻ ՄԱՏԷՆ

Տիգրանակերտի երկրորդ «սանճագ»ը. կեդրոնն է Մատէն, այսպէս կոչուած իր պղինձի հանքերուն համար: Իսկ Մատէնի «սանճագ»ին

գլխաւոր աւաններէն մին է Արղընի (ի հնումն նշանաւոր ամրոց Չորրորդ Հայոց Պաղին գաւառի մէջ, ուր ապաստանեցան եղբրաբախտ հայկազուն իշխանք Հարպիկ եւ եղբարք ԺԱ. դարու կիսուն): Ըստ Լատինաց Արսիմիա, իսկ բեւեռաքանդակներու մէջ Արֆաւա կոչուած աւանս կառուցուած է Քոլադ լեռան կողին, նայելով Տիգրանակերտի դաշտին վրայ, եւ, զառիվայր դիրքին համեմատ, բաժնուած 3 մասերու: Ստորոտէն կ'անցնի Տիգրիսի Պաղնոյ գետը:

Արղընիէն երկուքուկէս ժամ հեռու է «Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին» մենաստանը՝ կանգնած «Արկնոյ Բերդ» ապառաժին վերել՝ որ աւերումի մատնուած է Համիտեան Զարդերուն, միաբաններն ալ զոհ տալով: Բարձրահայեացի ճգնազգեաց վերջնթեր վանահայրը եղած է տիգրանակերտցի Յովհաննէս Ծ. Վ. Փափագեան (ատենօք տասնեակ ամեր քարոզչական պաշտօն վարած Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին, կրօնագիտութեան ուսուցիչ Թաղին դպրատան, նաեւ առաջնորդ Ակնայ, հրատարակած «Լուծումն պատասխանոյ՝ ընդդէմ Ակնայ բողոքականաց» գրքոյկը), վախճանած անդ 85 տարու: Իսկ վերջին վանահայր Մկրտիչ Վ. Զլդատեանի մասին արդէն խօսած ենք:

Մատէնի Հայ բնակչութիւնն էր 250 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ղեւոնդ Քահանայ Վասիլեան.— Ծնած 1887ին Պաղին (Բալու), աշխարհական անուամբ Տիգրան, օծակից Պըշերիկի Տավուտ գիւղի Տ. Մեսրոպ Պոյաճեանի:

Աշխարհական ազգայիններուն հետ բանտին մէջ կը կրէ սոսկալի տանջանքներ: Իսկ երբ անոնք կը տարուին դէպի սպանդ, առանձին կը թողուն զինք իր զնտանին մէջ՝ ուր խեղդամահ կը նահատակեն: Դեռատի երիցուհին տարագրութեան մէջ անհետ:

Իսկ Արղընիի մէջ կար 300 տուն Հայութիւն, որ սպանդի տարագրութեան անդոհները ճանչնալէ վերջ՝ փճացաւ բոլորովին: Քաղաքին երիտասարդութիւնը 2 մասի բաժնուած էր, Հնչակ եւ Դաշնակ՝ առաջինք աւելի ստուարաթիւ. չէզոք գրեթէ գոյութիւն չունէր: 1915ի գարնան կը սկսի զէնքերու հաւաքումը՝ որուն կը յաջորդեն ձերբակալութիւնք. բանտերը կը լեցուին տեղւոյն երեւելիներով, առեւտրական, կրթական եւ ազգային գործիչներ, որոնք օրերով կ'ենթարկուին յատկապէս կազմակերպուած չարչարանքին, հուսկ

ուրեմն քաղաքէն դուրս տարուելով կը սպաննուին միահաղոյն: Յիշենք այդ զոհերէն՝ ուսուցիչներ Յակոբ Զինէվիզեան, Կարապետ Պիւլպիւկեան, խարբերդցի Սողոմոն Տէր Յովհաննէսեան, Յակոբ Սանթուրճեան եւ Տիգրան Մլտիկեան, Հնչակեան Գրիգոր Նալպանտեան, Դաշնակցական Թորոս Ալիքսանեան. իսկ Փարամազ նախօրօք Պոլիս բերուելով կը կախուի: Ժողովուրդը 5 կարաւանով կը բռնէ աքսորի ուղին, առաջինը քշուելով դէպի Հալէպ, միւսներն ալ Տիգրանակերտէն 6 ժամ անդին «Շէյթան Տէրէ»ի ձորին մէջ կոտորուելով ամբողջութեամբ: 70ի չափ գեղանի Հայուհիներ միայն կ'առաջնորդուին «հարէմ»ներէն ներս: Ժողովուրդէն 100 հոգի հազիւ վերապրող: Հայնոցները կը կազմէին 2 թաղ, Ս. Սարգիս կրկնակ եկեղեցիներով՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Արրահամ Քահանայ, վարի թաղի երէցը, նահատակ:

Մաշթոց Քահանայ Ապանեան.— Վերի թաղի երէցը, ծնած 1880ին Գիրմասթի (Պրուսա), աշխարհական անուամբ Յարութիւն, օծակից եւ բախտակից Մատենի Տ. Ղեւոնդ Վասիլեանի:

Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Յովհաննէս, 29 տարու, բանտակից եւ բախտակից տեղւոյն երեւելիներուն: Երիցուհին՝ Խարբերդի Գուլճէն՝ Տէր Զօր նահատակ:

(Արդընի Մատենի վերաբերեալ ջարդի եւ աքսորի մեծ մասերուն նօթերը քաղեցինք տեղացի աղէտակոծ ուսուցչուհիէ մը, Օրիորդ Արուսեակ Օփսոյեանէ —հիմա Տիկին Ահարոնեան— եւ Գառնիկ Գէորգեան պատանիէն՝ որոնք վերջերս Պոլիս եկած էին:)

ՄԱՏԷՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Հայակործան նոյն ամբուռն անցաւ զաւառիս շրջակայ հայաբնակ աւաններուն ու գիւղերուն վրայէն, ապատներ մէկ օրէն միւսը վերածելով անապատի: Ահաւասիկ ատոնց ցուցակը.

1. Փիրան, 69 տուն, մատուռը Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մուշեղ Քահանայ Գասպարեան.— Ծնած 1888ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, օծակից եւ բախտակից Արղընիի Տ. Մաշթոց Ապաճեանի:

2. Տըպնէ, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ.— Նահատակ:

3-4. Հօփակ՝ 15 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Փայլամլու՝ 40 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ժիրայր Քահանայ Փոսոյեան.— Ծնած 1877ին Սրին գիւղը (Բալու), աշխարհական անուամբ Գրիգոր, 10 Մարտ 1913ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

5. Ակըլ կամ Էկիլ. աղաւաղում Անգեղի՝ որ ի հնումն անուանի բերդաքաղաք էր Զորրորդ Հայոց Անգեղ Տուն գաւառի: Տակաւին կանգուն է լեռան ստորոտը կառուցուած վիմափոր բերդը՝ հսկայ ջրամբարով եւ խորափիտ նկուղներով: Հայ բնակչութիւն՝ 150 տուն, եկեղեցին Ս. Նշան (նշանաւոր ուխտատեղի)՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Թաթուլ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1873ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Խիկար, 25 Օգոստոս 1911ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ: Նահատակ:

6-7. Թիլ Պաղտատ՝ 1 տուն, ունէր մատուռ մը: Հրէդան՝ 40 տուն, մատուռը Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մամբրէ Քահանայ.— Նահատակ:

8. Զնգուշ, լեռնամէջ գիւղաքաղաք՝ քարալուրի մը վրայ կառուցուած: Հայ բնակչութիւն՝ 600 տուն, «Սազալ Թութան» կոչուած նեղ անտառը տարուելով տապարահար սպաննուելէ յետոյ՝ միահաղոյն գերեզմանուած: Զնգուշի մօտ է «Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին» մենաստանը: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Արշէն Քահանայ Մարտիրոսեան, 47 տարու, նահատակուած անլուր չարչարանքներով:

Ղեւոնդ Քահանայ Տէր-Աղամբեան.— Ծնած 1874ին Զնգուշի Ատիշ գիւղը, 17 Դեկտեմբեր 1906ին Աղթամար ձեռնադրուած Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ, մէկուկէս տարի քահանայապետածելէ վերջ՝ անցած Խարբերդ, ուրկէ չորսուկէս տարի յետոյ մեկնած Այնթապ, հիւանդութեանը պատճառաւ:

Չնգուշի շուրջ մէկ Հայ գիւղ միայն կար, մէկ ժամ հեռաւորութեամբ՝

9. Ատիշ, 40 տնւոր, Ս. Կարապետ եկեղեցիով:

ԲԱՆՈՒ

Տիգրանակերտի կուսակալութեան Արղընի Մատէն «սանճագ»ին մէկ գաւառակն է: (Ըստ հին աշխարհագրութեան, Կ'իյնայ Չորրորդ Հայոց Բալահովիտ գաւառին մէջ:) Համանուն գաւառակին գլխաւոր քաղաքն է Բալու՝ կիսակործան բերդով, զետեղուած հովիտի մը մէջ, որուն մէկ ծայրը կը սկսի օձապտոյտ ճամբով արեւելքէն եւ մինչեւ քաղաք կը տեւէ 10 ժամէն աւելի: Նոյն հովիտէն կ'անցնի Արածանին — Բալուն չորս դիէն չրջապատելով —, որուն վրայի պատմական կամուրջէն հարիւրաւոր Հայուհիներ խոյացան վար՝ ահաւոր ջարդին, նոյնպէս եւ նետուեցան սրախողխող Հայոց անհամար դիակներ՝ կամուրջին եզերապատներուն վրայ գլխատուելով: Բալունի 5 վտակներ, Վարդենիկ, Պալ Գայա, Տէրէկեան, Ծառօ եւ Ուզուն Օվա՝ որոնք այնքանն Հայեր կու տուին Սարսափի օրերուն: Հիւսիսակողմն է Ս. Մեսրոպայ լեռը, հարաւակողմը՝ Գոհանամբը, նաեւ Կապան եւ Մալը լեռինք: Եկեղեցիները Ս. Սահակ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Կիրակոս (հիմա բոլորն ալ՝ քանդուակեր), համանուն 4 հայնոցներով՝ որոնք բնաջինջ եղան սպառնալու: Մենաստանները «Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին» (Հաւաւ գիւղի մօտ) եւ «Ս. Խաչ» (Պաղին եւ Թիլ գիւղերու մօտ), երկուքն ալ ամայացած՝ տաճարակապուտ ձեռքերով:

Տեղւոյն տիրահռչակ «գայմագամ»ն էր Տօթթոր Րէշիտի արքանեակ Գատրի, որ յաջողեցաւ Սողոմ Գոմորի վերածել ամբողջ Բալուն՝ իր բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերով միասին 15,200 հոգի (14,500ը Լուսաւորչական եւ 700ը Բողոքական), իսկ քաղաքին Հայութիւնը կը բաղկանար 250 տունէ (1,600 անձ):

Զօրակոչի վաղորդայնին, բալուցիք եւ գիւղացիք սկսան կեղեքուիլ «զապթիէ»ներէն. չատեր հեռու տեղուանք տարապարհակ աշխատութեանց լծուելով անհետացան անդարձ: 15էն 50 տարեկանները

զօրք առնուեցան, մեծ մասը ճամբայ շինող, եզ վարող, գիշերները բացօթեայ պառկելով ձիւն-ձմրան, իսկ գարնան՝ ուրիշ վայրեր ցիրուցան, դիպարտի նոյն դատանքներով: Բալոււի Գործաւորական Բանակն ալ, որ 3,000 Հայերէ կազմուած էր, խօշմաթ՝ դպրոցին բակը լեցուելով հրկիզուեցաւ: Փախչողները՝ թրահար: Համբարձումէն 2 շաբաթ առաջ խուզարկութիւնները սաստկացան, մանաւանդ Հայ գիւղերու մէջ, զէնքի հաւաքման համար: Հաւաքիք էն շատը տանջուեցան ... չունեցած զէնքերնին չյանձնած ըլլալուն ի պատիժ: Իրենց մերկ մարմինները շարունակ կրեցին թարպ ցուպերու հարուածներ. ցաւին չդիմանալով՝ բազմաթիւ մեռնողներ եղան բանտերու մէջ: Բռնութիւնը հետզհետէ այն աստիճան թափ առաւ, որ խել մը Հայեր ստիպուեցան հարեւան Քիւրտերէ սուղուկրակ զէնք գնելու եւ յանձնելու ոստիկանութեան, տանջանքնին թեթեւցընելու յոյսով: Համբարձման տօնէն 2 շաբաթ վերջ, բուն ջարդն ու հրդեհը տեղի ունեցան Հաւալ գիւղի մէջ, Քիւրում կոչուած քրտաբնակ գիւղի այն հրէշներուն կողմէ՝ որ հաւաքիներուն հացովն էին ապրեր երկար ատեն: Միւս կողմէ Բալոււի բանտը լեցուեցան ծանօթ ազգայիններ, որոնք քանի մը օրուան չարչարանքներու տուկալէ ետք՝ առաջնորդուեցան կամուրջ, չուաններով կապուած, սուրին ու սակրին տակ դնելով բազրիքներուն վրայ հանգչեցուցած դուխներնին եւ մէկիկ մէկիկ ձգուելով Արածանի: Զոհերէն յիշենք փաստաբան խաչիկ (ատենօք փոխ կառավարիչ), դատարանի անդամ Սեդրաք եւայլն: Վերջնոյն նահատակման գիշերն իսկ, Գատրի ափ կ'առնէր անոր տան դուռը՝ խենէշ դիտումով. մայր եւ հարս կը դիմեն ատրճանակի եւ կը սպաննեն հետեւորդներէն երկուքը, յետոյ կը քարիւղեն տուններնին՝ հերոսաբար մեռնելով: Գատրի կատղած՝ ժողովել կուտայ 600 Հայ մանուկներ եւ կը յանձնէ դահիճներուն: Տոտմը կը շարունակուի արիւնոտ վարագոյրներով: Քիչէն ու Կարինէն հասնող «սէվգըյաթ» կուռ շարքերէն միշտ այրերն են որ կը պակսին, դիակնացած կամ կենդանւոյն թափուելով գետ, իսկ կանայք՝ անոնցմէ յետոյ, Կէօլճիւքի եզրը, Կէզէնի ձորերուն մէջ բռնամահը կը ճաշակեն, թուրանեան կիրքի մկրտութիւններէ անցնելէ վերջ: Աւելին կայ: Օսմանեան բանակին անդէն ծառայող կառապան Հայեր կը ջարդուին Լըխան (Ասիկա այն քրտաբնակ գիւղն է, որ սպանդանոցը դարձած էր արդէն բազմաթիւ երեւելի Հայոց): Ականատես-

ներ կը պատմեն թէ Բալուի կամուրջին ծածած արիւնը շաքաթներով չէ չորցած: Արու սեռին բնաջնջումէն վերջ, խուժանը Քիւրտի գիւղերը կը ցրուէ մանկամարդ Հայուհիները, ցորենի դաշտեր խուզել տալու անոնց՝ աննախընթաց բրտութիւններով: Հունձքի աշխատութիւնները վերջանալուն կը յաջորդէ իսլամանալու առաջարկ. ընդ-վրդողներ կամովին գետամոյն կ'ըլլան: Երբ Հայ երդիքներ կ'ա-մայանան բոլորովին, Քիւրտ տարրը կ'երթայ տուն տեղ ըլլալ լքուած կահաւոր բնակարաններու մէջ եւ ողջ մնացող աղջիկները գերիի պէս կ'աշխատցնէ, կը լլկէ եւ խումբ խումբ լեռ տանելով կը գննու: Բալուցի ուրիշ հրէշ մը՝ Ալի Էֆսամ Փաշա, կը յաջողի հաւաքել ծուարած Հայութեան թափթփուկներ եւ անճիտել ամբողջ: Բալուի գոհերէն է Թովմաս Ճէլալեան ազգային գործիչը:

Բալուի առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր

Եզմիկ Եպիսկոպոս Գալիպագնեան.— Մնած է 1862ին Պոլիս եւ մկրտուած Սկիւտար (Ս. Կարապետ), աշխարհական անուամբ Լեւոն: Նախնական կրթութիւնը Հիսար Տիպիի Մեզպուրեան գիշերօթիկ վարժարանը ստանալով՝ 1875ին կը մտնէ Կալաթա Սէրայի Լիկէոնը, զոր կ'աւարտէ 1878ին. այնուհետեւ կը հետեւի Կայսերական Բժշկ-կանոցի դեղագործական դասընթացքին. 1880ին կը ստիպուի ընդ-հատել զայն եւ Ներսէս Ս. Պատրիարքի ու Տօքթոր Սերվիչէնի թե-լադրութեամբ կը մտնէ Արմաշու Ղեւոնդեանց վարժարանը: 1884ին աւագ սարկաւագ, իսկ 1886ին արեղայ կը ձեռնադրուի Խորէն Եպս. Աշրգեանէ եւ 1890ին վարդապետական գաւազանի իշխանութիւն կը ստանայ անդ Օրմանեան սրբազանէ, 8 տարի վերջ ալ ծայրագու-նութեան աստիճան Գրիգորիս Եպս. Ալէաթեանէ, Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին: 1889ին Նիկոմիդիոյ, Պրուսայի, Էսկի Շէհիւրի եւ Պիլէ-ճիկի վիճակներուն նուիրակ եւ չրջուն քարոզիչ, 1888–1890 փոխ տե-սուչ դպրեվանուց, 1891–1897 Գարա Կէօմրիկի, Պալաթու եւ Ղալա-թիոյ եկեղեցիներուն քարոզիչ: Կեդրոնական, Էսսայեան եւ Գարա Կէօմրիկի ազգային վարժարաններու մէջ կ'աւանդէ կրօնք, բարո-յագիտութիւն եւ եկեղեցական պատմութիւն: Կեանքին 20 տարի-ները հովուութեամբ կ'անցնին՝ ներքին գաւառներու անկիւնները: Այսպէս 1897ին Բալուի, Արդընի Մատէնի, Չնգուշի եւ Զերմուկի միացեալ վիճակներուն առաջնորդական տեղապահ: 1898ին Ամասիոյ Ֆրանկիլեան Վարդապետի եւ Տաճատ Քահանայի խնդրոյն առթիւ՝

քննիչի պաշտօնով հոն կը մեկնի եւ կը դառնայ Բալու: 27 Մայիս 1901ին, Քղիէն միաձայնութեամբ առաջնորդ կ'ընտրուի, բայց նոյն օրերուն՝ Կեդրոնական Վարչութենէն խարբերդի առաջնորդ Պետրոս Վրդ. Բագրատունին հրաժարեցուցուելով՝ ինք պատրիարքական փոխանորդի հանգամանօք խարբերդ կը մեկնի, 70 տուն ազգայնոց դաւանափոխական հոսանքը կասեցնելու եւ տեղւոյն ժողովները կազմելու համար: 4 Մայիս 1903ին առաջնորդ Բաղէշի, իսկ 30 Նոյեմբեր 1909էն մինչեւ Աղէտի տարին՝ առաջնորդական տեղապահ Բալուի: 1900 եւ 1913 թուականներուն՝ երկիցս կ'ամբաստանուի Բալուի կառավարութեան կողմէ, առաջին անգամուն իբր յեղափոխական, իսկ երկրորդին՝ օսմանեան կառավարութեան մէջ իբր թէ նոր կառավարութիւն ստեղծող եւ Հայր Թուրքին դէմ դրդող. սակայն ազդու ինքնապաշտպանութեամբ 2 անգամին ալ կը ստանայ անպարտութեան վճիռ: Ի վարձ իր բարեոք եւ երկարամեայ պաշտօնավարութեանց, Խրիմեան Հայրիկ 25 Մարտ 1903ին կը շնորհէ իրեն ականաւորու լանջախաչ եւ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ 16 Հոկտեմբեր 1912ին:

Սովորութիւն ունէր մնալ քաղաքին ամենամօտ գիւղերէն Հաւալի Ս. Աստուածածին վանքը՝ զոր նորոգել տուած էր: 1915ի դարնան կը վերադառնայ առաջնորդարան, զբաղելու ընթացիկ գործերով, մանաւանդ զինուորեալ Հայոց տառապանքը մեղմելու համար բարեխօսելու կառավարիչին՝ որուն հետ կը մշակէր սիրալիր յարաբերութիւն այնքան մտերմօրէն: Հորիզոնը կը մթադնէր. ձերբակալութիւն ու կեղեքում կը ցանգորդէին օրէ օր, եւ դէպի պաշտօնատուն իր երթեւեկները կը մնային անհետեւանք: Դատարանի անդամ տալրաբախտ Սեդրաքի ընտանեաց դիւցազնական անձնամահութենէն ի վեր, իր գազաթնակէտին հասած էր Գատրիի ատելութիւնը Հայոց հանդէպ. եւ հակառակ անոր որ «մուրախխաս»ը ողջ պահելու խօսք տուած էր նախօրօք, յանկարծ կը փոխէ միտքը, «կէօրմէյիմ գայրու պիր թէք էրմէնի եիւզի» ոռնալով. «հէ ապաքէն 2 ազգակից զոհ տուած էր՝ իր վաւաչոտութեան ի պատիժ: Եւ Հաւալ գիւղի աւերման օրն իսկ, իր մօտ կանչելով «Եպիսկոպոս»ը՝ կը սկսի պատիպատ տեսակցիլ հետը. «Կամքէս անկախ պատճառներով, դուցէ փորձանք մը գայ դլխուդ՝ եթէ հոս մնաս. խերովը հեռանալդ է սրկէ. եկիւր խարբերդ զրկեմ զքեզ որ խալըսիս...»: Ինչ կեղծապա-

րիշտ խոստովանութիւն բարեկամի մը ուղղեալ. խալըսել զո՞վ, եւ որո՞ւն ձեռքէն, ցորչափ ինք աստուածն էր այդ տեղին: Նոյն օրն իսկ, ոստիկաններու հսկողութեամբ ճամբայ կը հանէ իր «ազիզ տօսթ»ը, չմոռնալով նոյնիսկ պագտուիլ —ինչպէս Թալէաթ ըրաւ Զօհրապին՝ ձերբակալման գիշերը՝ Բերա—, սրբազանին բարապան Օհան Զաւուշի հետ ընկերովի: Քաղաքէն հագիւ կէս ժամ հեռու, Զօլիա կոչուած թրքաբնակ գիւղին դուրսը, զօրանոցին պատին տակ, Եզնիկ Եպիսկոպոս կը խողխողուի չարաչար, վիզին ու մէջքին իջուցուած սուրի անխնայ հարուածներով, եւ իր երեք կտոր մարմինը կը ձգուի գետ: Բարապանն ալ իրեն վկայակից կ'ըլլայ՝ միեւնոյն րոպէին: (Պիտի ապացուցանենք քանի մը էջ անդին՝ թէ առասպել մը չէ պատմածնիս, այլ իրական եղերերգ:) Թերեւս չէր իսկ պաղած արիւնլուայ դիակը հէք եպիսկոպոսին, անդին՝ Գատրի առաջնորդարան կ'առնէ շունչը, շոպելով բոլոր պատրաստ դրամը, մատն ալ զարդարելով զոհին զմրուխտ մատանիով...:

Բալուի քահանայից դասը կը կազմէին հետեւեալ երէցները.

Սուրէն Քահանայ Տէրոյեան.— Ծնած 1856ին Հաւաւ (Բալու), աշխարհական անուամբ Աստուածատուր, ուսած Պոլսոյ Պէդճեան Մայր վարժարանը, երեսնամեայ ուսուցիչ ի Բալու, ի Մամուրէթ Ազիզ, ի Քղի եւ իր ծննդավայրին դպրոցը, 29 Հոկտեմբեր 1896ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ՝ Բալուի Ս. Լուսաւորիչ Լկեղեցւոյն վրայ, 1901 Յունուարին Օրմանեան Ս. Պատրիարքէն արածնուած ծաղկեայ փիլոն կրել, իսկ 1907 Օգոստոսին լանջախաչ՝ Խրիմեան Հայրիկէն, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց, նաեւ փոխ առաջնորդ: Նահատակ:

Մուշեղ Քահանայ Վարժապետեան.— Ծնած 1864ին Հաւաւ, աշխարհական անուամբ Կիրակոս Կատարեան, ուսած Բալուի Կեղրոնական եւ Մամաթիոյ (Պոլիս) Սահակեան դպրոցները, վկայաւ Ուսումնական Խորհուրդէ, աշակերտած նշանաւոր ձայնադրագէտ Նիկողոս Թաշճեանի եւ յօրինած նոր եղանակներ, յօդուածագիր Հայ թերթերու, 25ամեայ ուսուցիչ ի Խարբերդ եւ ի Բալու, 4 Յունիս 1908ին ձեռնադրուած Մուշեղ Եպս. Սերօբեանէ՝ Բալուի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն վրայ: Նահատակ:

Յարութիւն Քահանայ Խոնոյեան.— Ծնած 1874ին Խօշմաթ (Բալու), աշխարհական անուամբ Մանուկ, Տ. Յարութիւնի որդի, ուսած

ծննդավայրին Միացեալ Ընկերութեան ղպրոցը, քառամեայ ուսուցիչ անդ եւ ի Նեխրի,՝ 26 Նոյեմբեր 1906ին ձեռնադրուած Խօշմաթի եկեղեցւոյն վրայ Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Կեսարիոյ Ս. Դանիէլի վանքը, երկարամեայ անդամ Բալուի Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց: Նահատակ:

Կը բանտարկեն երեքնին մէկանց, մեռօրէն կը գանակոծեն, ոտքերնուն դամ կը մխեն եւ երկար հոգեվարքներ անոնց առթելէ վերջ՝ կը տանին գետ նետել դիակներնին:

Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Խաչիկ Վարդանեան.— Ծնած 28 Հոկտեմբեր 1877ին Կարմրի (Խարբերդ) եւ իբր սարկաւադ՝ ծննդավայրին Աւետարանական եկեղեցւոյն ծառայած: Ծնողքը 11 զաւակ հողին յանձնելէն կսկիծաւոր՝ կ'ուխտին զինքն ալ Սամուէլի նման կենդանւոյն նուիրել Տիրոջը պաշտամանց, 1891ին ուղարկելով «Եփրատ» Գօլէճ: Պատանին Խաչիկ հոն կը մնայ՝ ուսանելով, սնուցանելով եւ աւարտելով Խարբերդի Աստուածաբանական Ճեմարանը: Իբր քարոզիչ-ուսուցիչ՝ կը պաշտօնավարէ նախ Հապուսի (Խարբերդ), յետոյ Բալու՝ 1904էն ի վեր: Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԲԱՆՈՒԻ

Հայաբնակները 43 հատ էին: Անոնց ժողովրդեան —մեծ մասամբ համրաւեալ որմնադիր— զահանդելի բնաջնջումը պատկերացուցած ըլլալով վերեւ՝ ընդհանուր գիծերու մէջ, կը թուենք անուններնին, բնակչութիւննին եւ նահատակ երէցներնին:

1. Հաւաւ 207 տուն (1,700 անձ), եկեղեցիները Ս. Կաթողիկէ եւ Ս. Աստուածածին (վերջինս 1895ի դէպքին հրկիզուած եւ վերստին կառուցուած՝ գիւղացւոց ջանքերով) ուր կը պաշտօնավարէր

Պաղտասար Բահանայ Փափագեան.— Քեռի՝ սաքրաթցի Տ. Եզնիկ Աղճեանի, ծնած 1854ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1899ին ձեռնադրուած յԵղեփա՝ Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, անդամ Կրօնական Ժողովի: Մարտիրոսացած իր գիւղին մէջ:

2. Խօշմաթ, Բալուի հիւսիս-արեւելեան դին՝ մէկուկէս ժամ հեռու, լեռնային դիրքով, 114 տուն, եկեղեցին Ս. Տիրամայր՝ ուր կը

պաշտոնավարէր

Ռեթէոս Քահանայ Սիմոնեան.— Ծնած 1862ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ Իսմոյեան, ուսած անդ, ծննդավայրին եւ Բալուի դպրոցները, 1885ին ձեռնադրուած Արիստակէս Եպս. Դերձակեանէ, քահանայազործած հոն եւ առժամապէս Խարբերդի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, անդամ Կրօնական Ժողովի: Կը նահատակուի իր գիւղին մէջ՝ կատղած խուժանին կողմէ:

3. Զէք 87 տուն, եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտոնավարէր

Կարապետ Քահանայ Տէր-Պաղտասարեան.— Ծնած 1867ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, 1898ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: 4 ամիս բանտարկեալ մնալէ վերջ՝ կը տարուի գետափ, ուր կը մերկացնեն զինք, եւ, իբր նախատինք, գուլակ մը մածոն փակեղն ի վար վաթելով՝ կը սկսին զբօսնուլ իր շուրջ: Այդ խեղկատակ արարողութեան կը յաջորդէ ոչխարի պէս զենումը, գետին պառկեցուցած եւ ձեռքերը կապ: Անգլուխ մարմինը՝ յետոյ ջրամոյն:

4. Սագրաթ 75 տուն, եկեղեցին Ս. Թորոս (որ մզկիթի եւ համբարոցի վերածուած է փոխնիփոխ): Գիւղիս ծխատէրն էր

Գրիգոր Քահանայ Տէր-Մանուէլեան.— Ծնած 1865ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, Տ. Պետրոսի որդի, ուսած անդ, 1 Մայիս 1905ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Գազանճեանէ: Նահատակուած անդ:

Սագրաթ գիւղի միւս երէցը, Տ. Ղեւոնդ Ստեփանեան, 1895ի կոտորածին Խարբերդի կեղրոնը՝ Մէզրէ փոխադրուած ըլլալով, զինքը հոն կենսագրած ենք:

5. Արթ(ը)խան 33 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս, հատ մըն ալ Ս. Թովմաս՝ գիւղէն 10 վայրկեան հեռու՝ աւերակ: Գիւղիս ծխատէրն էր

Կարապետ Քահանայ Շիրանեան.— Ծնած 1876ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մանուկ, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1900ին ձեռնադրուած Կիրակոս Եպս. Փէքմէզեանէ՝ Ատանայի Ապտօղլու գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ, ուր 2 տարի քահանայազործելով՝ դարձած է ծննդավայր, տեղւոյն ժողովուրդը հովուելու մինչեւ Աղէտի տարին: Նահատակ:

6. Իսապէկ, քաղաքին հիւսիսակողմը՝ 4 ժամ հեռու, դաշտային զիրքով, 25 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յուսիկ Քահանայ Թովմասեան.— Ծնած 1864ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աւետիս, ուսած անդ, 25 Ապրիլ 1911ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Խարախանեանէ: Նահատակ:

7. Ն(Ե) խրի 62 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Միքայէլ Քահանայ Նորիկեան.— Ծնած 1844ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Միրազ, ուսած անդ, 1893ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, պահ մը փոխ առաջնորդ եւ Կրօնական Ժողովի անդամ Բալուի, վանապետ Արղընիի «Քաղցրահայեաց» մենաստանին: Նահատակ:

8-10. Նպըշի 36 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Զայրի Մեգրէ 13 տուն (ժամ ու տէրտէր չունէր. ունեցածը խուժանը փճացուցած է հին ջարդին): Շնագ կամ Զինագն 54 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ (որուն խորանը միայն կայ կանգուն ներկայիս). գիւղիս ծխատէրն էր

Կարապետ Քահանայ Ոսկանեան.— Ծնած 1854ին Հաւաւ, ուսած Մայր վարժարան (Պոլիս), Միացեալի ուսուցիչի գիւղօրէս, 1897ին ձեռնադրուած Եղեսիոյ Ս. Սարգիս վանքը՝ Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ, անդամ Կրօնական Ժողովոյ Բալուի: Աղէտի օրերուն՝ կալանակապ տարուած է քաղաք եւ բանտի մէջ չարչարուելով նահատակուած:

11. Սղամ 51 տուն, եկեղեցին Ս. Խաչ (Շնագի սրբավայրին բախտակից). գիւղիս ծխատէրն էր

Յովհաննէս Քահանայ Զաքարեան.— Ծնած 1850ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Օհան, ուսած անդ, 1885ին ձեռնադրուած խողանտաղցի Սրապիոն Եպիսկոպոսէ, անդամակցած Կրօնական Ժողովոյ Բալուի: Անլուր չարչարանքներով մարտիրոսացած նոյն գիւղին մէջ:

12. Նարմնա կամ Արմըջան 30 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս (խուժանին կողմէ քանդուած): Գիւղիս երիտասարդ եւ բախտաւոր երէցն էր

Նշան Քահանայ Մարգարեան.— Ծնած 1876ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աստուածատուր, ուսած անդ, 3 Յունուար 1908ին ձեռ-

նադրուած Ատանա՝ Մուշեղ Եպս. Սերոբեանէ, անդամ Կրօնական ժողովոյ Բալուխ: Թէեւ գիւղին մէջ, բայց չըջակայ 11 գիւղերն ալ կը հովուէր՝ երէցի չգոյութեան պատճառաւ, շահելով լայն ժողովըրդականութիւն: Նախազգալով պայթելիք փոթորիկը՝ փախստական կեանք մը կ'անցունէ, 4 ամիս շարունակ պահուած մնալով իր տան գաղտամեատ մէկ անկիւնը: Ծարահատ, Քիւրտի տարագով ծալտեալ, գիշերանց կը հեռանայ գիւղէն դէպի Խարբերդ, հանգրուանէ հանգրուան գայթ ի գայթ, մինչեւ ողջամբ ժամանումը հոն եւ — անծանօթ գեղջուկի իր դրսերեւոյթով — յաջողութիւնը՝ մտնելու Թուրքի մը քով ծառայութեան: 1919 Յունիսին կը զգենու ակամայ լքած սքեմը, վերստին նուիրուելով իր ասպարէզին՝ Խարբերդի անհովիւ ժողովրդեան փափաքանաց վրայ: Այժմ Վերի Թաղ՝ Ս. Յակոբ:

13. Մրջում Մէգրէ 30 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ որ կանգուն է դեռ, իսկ գիւղին երէցը Գեորգ Քահանայ Տէրտէրեան 1895ի կոտորածին Սադրաթի մէջ հրկիզուած ըլլալով Թուրք խուժանէն, այնուհետեւ Մրջում Մէգրէ տէրտէր չէ ունեցած:

14. Պաղին 102 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յարութիւն Քահանայ վասիլեան.— Ծնած 1842ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Քաղցրահայեաց վանք, 1875ին ձեռնադրուած Տիգրանակերտ՝ Մկրտիչ Եպս. Տիգրանեանէ: Նահատակ:

Արշալիր Քահանայ Զօլոյեան.— Ծնած 10 Փետրուար 1883ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, ուսած անդ, 12 Մարտ 1912ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Խարախանեանէ, անդամակցած Կրօնական ժողովոյ Բալուխ: Նահատակ:

15. Սրին 32 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Եղիազար Քահանայ Պալիկեան.— Ծնած 1861ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, 1901ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: Նահատակ:

16-33. Նորգեղ (եկեղեցին Ս. Կարապետ) եւ Նորգեղի Մէգրէ 30 տուն: Ուզուն Օվա (եկեղեցին Ս. Աստուածածին) եւ իր Մէգրէն 12 տուն: Կիւլիւշկէր (եկեղեցին Ս. Խաչ) 27 տուն եւ իր Մէգրէն

10 տուն: Հալալ Գոմ (եկեղեցին Ս. Սարգիս) 8 տուն: Խայա Կետիկ (եկեղեցին Ս. Խաչ) 12 տուն: Դաւթի Մեգրե 10 տուն, եկեղեցին Ս. Թորոս: Խաճար կամ Կաճառ 7 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին (քաղաքին արեւմտակողմը, 3 ժամ հեռու): Աշըմգեղ 6 տուն: Ագ փունար 3 տուն: Տեւաջի (Տէվէճի) 4 տուն, եկեղեցին Ս. Նիկողոս: Գումպաթ (Գըմբէթ) 32 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին (քաղաքին հիւսիսակողմը՝ 5 ժամ հեռու): Ղամիշլի 9 տուն, քաղաքէն կէս ժամ հեռու՝ ձորի մը մէջ (եկեղեցին Ս. Գէորգ): Ճանիկ 20 տուն: Խարաքով կամ Խարապօրֆ 21 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Թիլ (համանուն գիւղեր Երիզա, Մուշ եւ Չարսանճազ ալ ունին), Բալուի հիւսիսակողմը՝ 3 ժամ հեռու, 24 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ. գիւղիս անուամբ «Թլայ Վանք» կը կոչուի «Ս. Խաչ» մենաստանը՝ Եփրատի հարաւակողմը: Թիլի երէց Տ. Յարութիւն Տէր-Մարտիրոսեան խորհրդ. փոխադրուած էր Աղէտի տարին (տէս զինքն անդ):

34-36. Թըրխէ կամ Թլխէ, քաղաքէն 3 ժամ հեռու, Եփրատի հարաւակողմը, բլուրի մը ստորոտ, 32 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Կըրպօ Մեգրե կամ Կըրքցիկ 6 տուն: Օխու կամ Օղու (եղ), նշանաւոր սպանդարան՝ ուր կոտորուեցան քղեցիներէն շատեր՝ հրոսապետ Քիւրտ Ձէյմէլի կողմէ: Օխուի եկեղեցին էր Ս. Կիրակոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խաչատուր Քահանայ Տէրտէրեան.— Ծնած 1870ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, Տ. Սարգիսի որդի, ուսած անդ, 1913ին ձեռնադրուած եղնիկ Եպս. Գալփագճեանէ: Նահատակ:

37. Թէփէ կամ Թափա, քաղաքին արեւմտեան հիւսիսակողմը՝ 6 ժամ հեռու, 61 տուն: Այն գիւղն է այս՝ ուր կեցուցուած է Քղիի ՀայուՅեան առաջին կարաւանը, մաս մաս կոտորուելով: Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պետրոս Քահանայ Նալպանտեան.— Ծնած 13 Օգոստոս 1874ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ձեռնադրուած 26 Մարտ 1898ին խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: Նահատակ:

38. Տիլիմիլի 4 տուն: Հոս էր որ նահատակուեցան Քղիի առաջնորդ Գեղամ Վարդապետ եւ Բագարատ Քհնյ. խորհուրդիւն 24 ընկերներով:

39-40. Քարնձոր 5 տուն: Նաճարան 25 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գեորգ Քահանայ Թադէոսեան.— Մնած 1860ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ նոյն, երաժիշտ-ուսողիչ, 1 Ապրիլ 1899ին ձեռնադ-
րուած խորէն Եպս. Մխիթարեանէ: Նահատակ:

41-44. Ապրանք (Համանուն գիւղ Դերջան ալ ունի, Բալուի արեւ-
մըտեան Հիւսիսակողմը՝ կէս ժամ հեռու, 23 տուն, եկեղեցին Ս.
Աստուածածին: Ալվալու 5 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Քէնկէուի
28 տուն, եկեղեցին Ս. Թովմաս: Ղամպէր Շէյխ 4 տուն:

Բալուի եւ շրջակայ գիւղերուն մասին վերոյիշեալ տեղեկութեանց
եւ եկեղեցականաց նահատակման ինչ ինչ մասերը քաղեցինք բերա-
նացի խոստովանութենէն՝ հրաշքով վերապրող մըջում մէզրէցի Մա-
նուկ Տէրտէրեան պատանիին, որ, ջարդին, քաղաքին բանտը գըտ-
նուող իր հօր ուտելիք տանելու պարտականութեանը մէջ՝ ականատես
եղած էր հայրիկին, հողագործ Պարսամի սպանման՝ Մուրատի կա-
մուրջին վրայ, այնքան անմեղ հայրենակիցներու հետ, նաեւ առաջ-
նորդ Եզնիկ Եպս. Գալփագճեանի եւ բարապան Օհանի սրածու-
թեանց, երբ ինք, Արհաւիրքի փոթորիկէն քշուած, վախնիվախ պահ-
ուըտած էր զօրանոցին դէմի ցորեններու դաշտին մէջ: Մանուկ,
հասկերու խորը բերանքս ի վար պառկուկ եւ անխլիրտ, հագիւ շրն-
չելու կարող, ի՛նչ միայն անոնց ծնրադիր նահատակութիւնը տեսած է,
այլեւ լսած կողկողագին կոչերնին՝ իրենց դահիճներուն երեսն ի
վեր...: Մինչեւ մութին կոխելը՝ հող ահաբեկ սպասելէ վերջ, հէք
պատանին կ'երթայ ապաստան գտնել ծանօթ Քիւրտի մը քով՝ որմէ
իր նահատակ հայրը առնելիքուր էր եւ որ գթալով վրան, մանաւանդ
հրճուելով անոր «հէլալ» ընելը հօրը պահանջը, կը թլփատէ եւ կ'որ-
դեգրէ զայն: Զինադադարի վաղորդայնին Պոլիս եկաւ այս տղան եւ
պահ մը իբր գրաշար աշխատեցաւ Յ. Ազնաւորի տպարանը, յետոյ
մեկնեցաւ Ատանա:

8.— ԳԱՂԱՏԻԱ

Հին Գաղատիան եւ Կապադովլիոյ մէկ մասը պարունակող թրքա-
շատ այս նահանգը կը տարածուի Անատոլուի մէջտեղը, չրջապատ-
ուած Գոնիայի եւ Գասթէմունիի կուսակալութիւններէն, եւ բաժ-
նուած 5 «սանճագ»ներու՝ Գաղատիա, Դըր Շէիլը, Եօզդատ, Կեսա-
րիա եւ Զօրում: Առաջինը կը կոչուի նաեւ Անկիւրիա կամ Էնֆարէ
(Էնկիւրի) եւ կը գտնուի Սաքարիա գետին «Էնկիւրի Սու» ճիւղին
վրայ: Կուսակալանիստ կեդրոնն է Համանուն քաղաքը՝ որ հռոմէա-
կան տիրապետութենէն ալ առաջ գոյութիւն ունէր եւ պատմական
անթիւ դէպքերովն ու արչականքներովը նշանաւոր դարձած է, առա-
ւել քան 5 դարէ հետէ օսմանեան տիրապետութեան տակ: Այժմու
Գաղատիան ամփիթատրոնաձեւ կառուցուած է բլուրի մը վրայ՝
որուն գագաթը կայ մեծատարած եւ եռապարիսպ քերդը:

Պօղոսի Առաքելոյն՝ հոն Աւետարան քարոզելուն վրայէն 19 դարեր
պիտի անցնին եղեր, որպէսզի Գաղատիա դառնար կրկէս Քրիստո-
նէութեան աննախընթաց մէկ հալածանքին — Գողգոթայով սկսուած
եւ խաչելութեամբ վերջացած, խաչտպաչտ Հայուն նշոյլը չձգելով
այդ սահմաններուն մէջ: Թիւերով խօսինք, գաղափար մը տուած
ըլլալու համար Զուլումին ահագնութեանը մասին: Քաղաքին Հա-
յութիւնը — սկիզբէն ի վեր առ ահի թրքախօս — 452 տուն կը հաշուը-
ւէր (6,500 հոգին Կթուրիկ, 2,000ը Լուսաւորչական եւ 300ը Բողո-
քական): Իսկ Գաղատիոյ ամբողջ կուսակալութեան մէջ ապրող
Հայութիւնը կը բաղկանար 158 հազար հոգիէ՝ հետեւեալ ցուցակին
համեմատ.

Գաղատիա (9 «գագա»ներով)	50,000
Դըր Շէհիւրի չրջան	8,000
Եօզդատ (8,000 անձ վերապրող)	45,000
Կեսարիոյ չրջան	45,000
Զօրումի չրջան	10,000

Աերատախոյ յար եւ նման, Ապանդի, Տարագրութեան եւ Աւարի երբեակ տոամբ կը բեմադրուի Գաղատախոյ մէջ ալ՝ ամենաբուռն ուղեւորութեամբ, Թալէադէն հրահանուած խուժուած պետերու զեկամարութեանը տակ: Այսպէս, արական սեռէ 5,000 հոգի Յուլիսի կիսուն միահադոյն հեռացուցուելով՝ զանազան տեղեր կը սպաննուին փոխ կուսակալ Աթրփի (նախորդ հայակեր կուսակալ Գաթիկ-մոնիի), ռստիկանութեան տնօրէն Պէհաւտովնի եւ տեղւոյն Իրքի-հաւի Ուխազաի Նեմաքիի հասու հրամաններովը: Կոտորածին մասնակից՝ էնգանը զատէ Եւվէր: Այաչի, Պէյնամի եւ Կէօյ Պաշրի ձորերը՝ եղեռնավայր երեւելի Հայոց: Զոհերէն յիշենք Օսմանեան Դրամատան տնօրէն Շնորհօքեան Գէորգն ու Ասողիկ եւ Օշին քահանաները, հաւատարմութիւն եւ արժանաշնորհ այն երէցները՝ որոնց պիտի անդրադատնանք իրենց կարգին: Իզական սեռի տեղահանութիւնը կը սկսի Օգոստոս 15ին. կորստաններու փոքրամիջ՝ երոսապետ Թիւֆէկկի Ալի, իսկ Գանդր Տէրէ՝ խողխողման տեղի: Ալէկ բառով՝ ճշմարիտ Սողոմ Գոմար մը՝ ամբողջ Գաղատիան, եւ Ղովաեր — մաս մը մնացորդ Կաթուղիկ Հայերը — պիտի փճացած ըլլային իսկ եւ իսկ, եթէ Պոլսոյ Պապական Նուիրակ Մօնս. Տօլչիի ազգու գիմումները խուն ինչ եւս յապաղէին:

Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցիները՝ Ս. Նշան (որ կը բացուէր ձմրան եղանակին միայն), Ս. Խաչ կամ Ս. Կղեմէս (որ կը բացուէր ամրան եղանակին, եւ ուր կար համանուն հայրապետին զերեմանը), եւ քաղաքէն կէս ժամ հեռու «Կարմիր Վանք Ս. Աստուածածնի» (առաջնորդարան), բոլորն ալ առ եւ ապուս: Յիշենք զբաւհալներն ու քանդուածներն ալ. Ս. Սարգիս, Ս. Ստեփաննոս, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Քառասուն Մանկունք եւ Ս. Հոգի:

Թեմիս վերջին առաջնորդը, Բաբգէն Նախկոպոս Կիլիկեան, Աղէտի նախընդօրին մեկնած էր հոնկէ Ամերիկա: Ներհուն Արմաշականին կը վերագրէինք անգիտակ բախտաւորութիւն մը՝ ինքզինքը վերը կացուցած ըլլալուն Մեծ Եղեռնէն: Զինադադարէն վերջ՝ Ն. Սրբազնութիւնը չէր ուշանար ուղղել մեզ հետեւեալ տողերը. «Հաւատացէ՛ք, մեկնեցայ եւ Գաղատիայէն Տեսիլքով մը: Ուսումնասիրե՛ր չի Գաղատիոյ վիճակը, գիտէ՛ր անոր ԺԸ. դարուն կործանեալ Հայ գիւղերուն պատմութիւնը: Եւ երբ կառախումբը բռնած էր իր ճամբան, եւ սեւեռուած էր Կարմիր Վանքիս՝ որ պատկերախա-

դի մը պէս փուլէ փուլ կ'անցնէր կառախումբիս առջեւէն, եւ կը յայտնուէր ինձ թէ մեծ փոթորիկի մը, բարբարոսութեան քմայքներուն զոհ պիտի ըլլար այդ սրբավայրը՝ որ շատերուն անծախսօթ հսկայ ծառայութիւն մը կատարած էր մեր ազգային պատմութեան մէջ, նաեւ կոշուած էր կատարելու նոր դեր մը, եթէ չփրթէր այդ փոթորիկը»:

Ս. Աստուածածին մենաստանին վանահայրն էր

Թէոդորոս Արեղայ Պօլոսեան.— Ծնած 18 Սեպտեմբեր 1854ին Կէօլտաղ (Պիլէճիք), 1 Մարտ 1879ին ձեռնադրուած յԱրմաշ Խորէն Եպս. Աշրգեանէ, 1888ին այրիացեալ, պաշտօնավարած իր ծննդավայրը, Պիլէճիք, Նոր Գիւղ (Նիկիա) եւ Կէօլ Փազար, 22 Յունիս 1910էն ի վեր միաբան Կարմիր Վանուց եւ 1 Յուլիս 1912ին վեղար առած՝ օրհնութեամբ Բարգէն Եպիսկոպոսի:

Կ'աքսորուի Կաթողիկ Հայոց խումբին հետ: Մէրսին-Տարսոնէն՝ ողջ ըլլալուն լուրը կը հասնի, այս տողերը գրուած պահուն:

Վերոյիշեալ սրբավայրերուն մէջ պաշտօնավարող երէցներն էին

Արմենակ Քահանայ Գուլումեան.— Ծնած 1845ին Գալէճիք, 1875 Յուլիսին ձեռնադրուած ի Գաղատիա Արիստակէս Եպս. Դերձակեանէ՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուր երկար ատեն քահանայապետածելէ վերջ՝ անցած այս թեմը: Աղէտի օրերուն՝ խոհեմութիւն կը սեպէ պահուլտած ապրիլ, բայց սեւ ամիսները չեն լմնար: Կը վախճանի իր թաքստոցին մէջ՝ թշուառ եւ անսուաղ:

Ասողիկ Քահանայ Թոդագեան.— Ծնած 1878ին Էվէրէկ (Կեսարիա), 27 Փետրուար 1911ին ձեռնադրուած Բարգէն Եպս. Կիւլէսէրեանէ, քաջ երաժշտագէտ:

Կեանքով զեղուն եւ ժողովրդականութիւն շահած կղեր, անշուշտ պիտի չվրիպէր ուշադրութենէն տեղւոյն կառավարութեան: Զերբակալութիւնը չուշանար, եւ բանտը կ'ըլլայ առաջին կայան իր եղբորաշուք վախճանին: Կալանակապ դուրս կը հանուի հոնկէ, խառնուելով մահապարտ ազգակիցներու այն անդրանիկ թափօրին, որ հեծկլտուքով կ'առաջնորդուէր Պէյնամի ձորը: Հին Կտակարանի մէջ յիշատակուած «Յովսափատու Հովիտ»ն էր կարծես այդ վայրը: Դատապարտեալներու շղթան օղակ օղակ կ'անջատուէր, ձորը կը թնդար անվերջ՝ օրհասական զոհերու հոնդիւններով եւ կարմիր անձրեւ կը տեղար գետնի խոտերուն վրայ...: Սպանդի գործը կը վարէր ոստիկանապետ Իպրահիմ՝ Իթթիհատական ջոջերէ չըջապատուած:

(Այդ միեւնոյն ձորին մէջ էր որ բռնամահը ճաշակեցին Պոլսէն տարագիր 2 Կաթուղիկ Հայեր՝ Գէորգ Հիւրմիւզ [Թղթակից եւրոպական թերթերու] եւ Գէորգ Տիրացունեան [երկար ատեն ծառայած Թուրք մամուլին եւ ամբաստանուած իբր «Իթիլաֆական»]:)

Կարգը կուգայ Տ. Ասողիկի: Իպրահիմ յանկարծ կը հրամայէ չդպչիլ «փափազ էֆէնտի»ին: Եւ Գուրանին ու զաւակներուն վրայ կ'երգնու անոր՝ կեանքը շնորհել, եթէ քարի ըլլար իմաց տալ Հայոց զէնքերուն քափստոցը: Դառն ժպիտ մը կը կարկամէ իսկոյն զոհին դիմագծութիւնը: Հայ չէր մնացեր քաղքին մէջ. «երանելի»ները դեռ եւս կը շարունակէին ստուերը հետապնդել՝ դաւադրական գործունէութեան մը մօտը քսած ըլլալու համար մերոնց երեսին: Հատընտիր քահանան, աղէ՛, յառաջ անցած է արգէն անդեղեւ, իր պատասխանը շանթելով ոստիկանապետին. «Էկէր թէմիլ Թիւրքիայը պանա պաղըշլասան, տէյմէզ քի պիր ցանըմ իչին սանա միննէթտար օլայըմ...»: Ափիբերան կը մնան ունկնդիր մահմետականք. ո՛վ կ'ըլլար այդ կեանքները՝ դիմադարձող այդքան ժպիրհ...: Զարդարներէն պանդոկապետ Թօփալ էշրէֆ կը մօտենայ ընդոստ, եւ կուշտի դաշոյնը պատեանէն մերկացնելով՝ անոր ողնայարը կը ծակէ զայրափրփուր, մինչ արիւնյուլայ երէցը զալարուելով կ'իյնար գետին տախտապար: (Քաղաք դարձին, շաբաթներ վերջ, Թօփալ էշրէֆ հիացումով պատմած է վերոյիշեալ տոմին անցուղարձերը բարեկամ Քիւրտի մը, որ, իր կարգին, հաղորդած է՝ Պոլսէն Գաղատիա տարագիր Ռուսահայ քաղաքական գերիներուն, իբր ծառայ անոնց մօտ կեցած ատեն: Խնդիր է սակայն գիտնալ թէ՛ այդ ապիրատին հիացումը՝ դործած ոճիրին հետ աղերս ունէր, թէ՛ Տէրտիրոջ վսեմ պատասխանին:)

Զինադադարէն վերջ, Գաղատիոյ վայրավատին հօտը հովուելու պաշտօնին կը կոչուի աքսորի տառապանքներու կուրծք տալով վերապրող Սահակ Քահանայ Տիվարնեան (Պօյապատի երէց), զոր կենսագրած ենք իր կարգին:

Գաղատիոյ Կաթուղիկ Հայոց եկեղեցիները՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Կղեմէս, Ս. Փրկիչ եւ Ս. Պետրոս-Պօղոս, որոնց մէջ պաշտօնավարող հետեւեալ 10 վարդապետները՝ Եղեռնի եւ Տարագրութեան զոհեր, բոլորն ալ բնիկ.

Հ. Գեորգ Վ. Էֆիգեան.— Ծնած 1838ին, ուսած անդ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1867ին:

Հ. Յարութիւն Վ. Ալակեօգեան.— Ծնած 1847ին, ուսած անդ եւ ձեռնադրուած 1872ին:

Հ. Կոնմէս Վ. Զիմնիմեան.— Ծնած 1850ին, ուսած անդ եւ ձեռնադրուած 1874ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Մաֆուտեան.— Ծնած 1858ին, ուսած Հոռմ (Լեւոնեան) եւ ձեռնադրուած 1889ին:

Հ. Յովհաննէս Վ. Զիյտեմեան.— Ծնած 1857ին, ուսած անդ եւ ձեռնադրուած 1883ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Փոլատեան.— Ծնած 1864ին, ուսած Փարիզ (Սէն Սիւրբիս) եւ ձեռնադրուած 1892ին:

Հ. Կոնմէս Վ. Գաիվէնեան.— Ծնած 1864ին, ուսած Օռլէան եւ ձեռնադրուած 1890ին: Վերջին աքսորաւայրը Տէր Զօր՝ Զէֆիի կողմէ բանտային տանջանքներ կրելէ վերջ, կը նահատակուի Մարաթ գիւղը, 1916 տարւոյ Յուլիսին, Տ. Յովսէփ մարաշցիին, Լ. Շաշեան պոլսեցիին եւ կարգ մը զէյթունցիներու հետ, ըստ յայտարարութեան՝ այդ մահաշխարհէն մայրաքաղաքս դարձող կիւրինցի Տիկին Կատար Տատուրեանի, քղեցի որք Գրիգոր Մարկոսեանի եւ ախալքալաքցի Սարգիս Մակարօֆի (վերջինս Ռուսահայ քաղաքական գերի):

Հ. Գեորգ Վ. Վեքանեան.— Ծնած 1870ին, ուսած անդ եւ ձեռնադրուած 1891ին:

Հ. Յովսէփ Վ. Գագեան.— Ծնած 1889ին, ուսած Հոռմ (Բրօրա-կանտա) եւ ձեռնադրուած 1914ին:

Հ. Յովհաննէս Վ. Թօգաթլեան.— Ծնած 1889ին, ուսած Պոլիս՝ Սէն Լուի եւ ձեռնադրուած 1914ին:

Իսկ «Անարատ Յղութեան» միանձնուհիք 6 էին թուով — բոլորը զոհ Մեծ Եղեռնին—, զորս յիշատակած ենք ստորեւ (համանուն Միաբանութեան հիմնադիրը եղած է 1859ին Անտոն Գերապայճառ Նիշմանեան):

Քոյրեր՝ Մարիամ-Վարա Մագարեան, Սոփիա Աւագեան, Երանուհի Գալսեփեան, Ագաթա Թօփուգեան, Ռօզա Պիքարեան եւ Էօմէնի Էօրտէփեան:

Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Գէորգ Մանուկեան.— 60 տարու, նիյտէցի, Մարգուանի Գօլէճէն եւ Աստուածաբանական Ճեմարանէն ընթացաւարտ: Ագսէրայ քարոզչութեանը շրջանին՝ հովիւ կը ձեռնադրուի նոյն եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ երկար տարիներ կը պաշտօնավարէ Գաղատիա: Կառավարութիւնը կ'ընկերացնէ զինք Կաթողիկ Հայոց աքսորախումբին: Հետիոտն ուղեւորութեան դժուարութեանց եւ զրկանքներուն չտոկալով՝ կը հիւանդանայ եւ կ'աւանդէ հոգին Օսմանիէի մէջ:

Գաղատիոյ գլուխը վերջացուցած ատեննիս, չենք կրնար մոռնալ Փրոֆէսէօր Յովհաննէս Արողեանը, Եէյլի համալսարանէն վկայեալ խարբերդցի մեծանուն գիտուն՝ որ Սեբաստիոյ Սանասարեանի տարրաբանութեան ուսուցիչն էր, յետոյ կրթական պաշտօնով անցած Մարգուան: Զուլումի օրերուն, իբր ամերիկեան քաղաքացի՝ թէեւ կը յաջողի արտօնութիւն ձեռք բերել Պոլիս դառնալու համար, բայց Գաղատիոյ դժուրը հասնելուն՝ վար կը դրուի եւ կը խառնուի այն Մեծ Կարաւանին՝ որ սկսած էր արդէն իր Գողգոթան մագլցիլ:

ԳԱԼԷՃԻՔ

Աւան Գաղատիոյ կուսակալութեան, քաղաքին հիւսիս-արեւմտակողմը, Ալիսի մէկ օժանդակին եզրը, ժեռուտ լեռան մը ստորոտ, բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնն այլազգ, Հայերը 135 տուն՝ ամբողջովին տեղահան: Շրջակայ գիւղօրէք 111, թրքաբնակ: Գալէճիքէն 3 ժամ հեռու է «Քառասուն Կուսանք» ուխտատեղին, լեռան մը կատար: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Քահանայ Տատրեան.— Ծնած 1875ին Եօզղատ, 1 Յուլիս 1912ին ձեռնադրուած Բարգէն Եպս. Կիւլէսէրեանէ: Գալէճիքէն Քէսքին տարուելով՝ կը նահատակուի «Տէվէ Պաղըրտան» կոչուած վայրը:

Մկրտիչ Քահանայ Անեագեան.— Ծնած 1 Ապրիլ 1876ին եւ 18 Սեպտեմբեր 1908ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Յովակիմեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

ՍԻՎՐԻ ՀԻՍԱՐ

Հին անուամբ «Պեսինոնտէ», գայմազամութիւն առաջին «սան-
ճագ»ին՝ Գաղատիոյ ներքեւ, անկէ 40 ժամ հեռու (Սիվրի Հիսար
վերջեւս էսկի Շէհր «լիվա»ի «գազա» եղաւ): Շրջակայ գիւղօրէք՝
ամբողջ թրքաբնակ: Հայ բնակչութիւն 824 տուն, տեղահան: Եկեղե-
ցին Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յարութիւն Քահանայ Խազնէնեան.— Ծնած 1842ին, բնիկ, ձեռ-
նադրուած 1874ին: Այրիացեալ: Կ'աքսորուի մինչեւ էսկի Շէհր.
զաւակը նոյն կայարանին պաշտօնեան ըլլալուն՝ ծերունազարդ
երէցին կը խնայուի աւելի հեռաւոր չկօթակ, մինչեւ վախճանումն
անդ:

Յովհաննէս Քահանայ Քիզիրեան.— Ծնած 1861ին, բնիկ, ձեռ-
նադրուած 1 Հոկտեմբեր 1900ին: Կ'աքսորուի մինչեւ էրէլի. զաւա-
կը նոյն կայարանին պաշտօնեան ըլլալուն՝ բախտակից կ'ըլլայ Տ.
Յարութիւնի:

Ստեփան Քահանայ Միաքանեան.— Ծնած 1861ին Եօզղատ, ձեռ-
նադրուած 8 Ապրիլ 1901ին, քանի մը տարիէ ի վեր Սիվրի Հիսար
փոխադրուած: Կ'աքսորուի իր ծննդավայրը, հոնկէ ալ Հալէպի ուղ-
ղութեամբ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

ՆԱԼԼՈՒ ԽԱՆ

Հին անուամբ «Յուլիոպոլիս», գայմազամութիւն առաջին «սան-
ճագ»ին՝ Գաղատիոյ ներքեւ, անկէ 30 ժամ հեռու: Շրջակայ գիւ-
ղօրէք՝ ամբողջ թրքաբնակ: Հայ բնակչութիւն՝ 250 տուն: Գայմա-
զամն էր Մէհմէտ Ալի. ոչ նուազ տխուր դերեր կատարած են տեղ-
ւոյն «էչրաֆ»էն Րամիզ Պէյգատէ Ահմէտ, մանաւանդ եղբայրը՝
Ճէլալ, որ շրջակայ Թուրք գիւղերը ցրուած Հայուհիներու պատու-
հասը եղած է: Բացի 6 թաղականներէ՝ զորս յիշած ենք Տ. Յով-
հաննէս Զէքէրեանի կենսագրութեանը մէջ, Նալլու Խանի զոհերէն

կան՝ ուսուցիչ Մահտեսի Կարապետ, դեղագործ Մարգար Մարգարեան, առևտրականք Արթին եւ Սարգիս Աբէլեան, Կիւլպէնկ եւ Սարգիս Գրնաճեան եւայլն:

Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Օշիմ Քահանայ Շահնազարեան, 40 տարու, վանեցի, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս Աշուղեան-Բէյբութեանց, իսկ գրական ծածկանուամբ Աշուղ Շահնազար: Կովկասի մէջ ազգային գործունէութիւն մը բոլորելէ վերջ՝ Սահմանադրութեան հռչակումին Պոլիս դառնալով, կը հետեւի օրինակին արտասահմանէն եկող կուսակցականաց՝ որոնք իրենց ազատաշունչ ճառերով սաստկացուցին լուծը նոր Թոթափող մայրաքաղաքիս Հայոց գինովութիւնը, լսարաններու, պարտէզներու եւ սրբավայրերու բեմերէն, եւ որոնց անունները հետզհետէ գացին տեղաւորուիլ Իթթիհատի «սեւ ցանկ»ին մէջ...: Աշուղ Շահնազար այնուհետեւ ուսուցչութեամբ կը պարապի եւ կը հրատարակէ «Ձայն կրթութեան» մանկավարժական թերթը՝ 2 թիւ: Անցնելով Երուսաղէմ, կը պաշտօնավարէ ժառանգաւորաց Վարժարանին մէջ. ապա կը մեկնի Եգիպտոս, դարձեալ կրթական պաշտօնով, մինչեւ Պոլսէն դէպի գաւառ իր ուղեւորութիւնն ու Գաղատիոյ մէջ Բաբգէն Եպս. Կիւլէսէրեանէ քահանայ ձեռնադրուիլը՝ Նալու Խանի եկեղեցւոյն վրայ: Աշխարհականութեանը չըջած վայրերուն մէջ պարբերաբար լոյս ընծայած իր հեղինակութիւններն են — մեծ մասամբ գրքոյկ — «Մի բաժակ ջուր», «Ովքեր են հարստահարողները», «Բախտաւոր եւ դժբաղդ անձինք», «Պատիւ», «Ազատութեան օգուտները» թարգմանութիւն, «Կովկասի վիճակը», «Դէպի Սոցիալ Դեմոկրատիա», «Հայ արշաւանքը», «Խոտէալի գոհը», «Խորտակուած սէրը», «Սրտիս վէրքերը», «Տանջուածները», «Կնոջ մը վրէժը», «Մայրը», «Կնոջ մը զաղտնիքը», «Արիւնոտ Ձատիկը», «Խորտակուած օճախը»:

Երկարամեայ քահանայագործութենէն վերջ՝ Աղէտը վրայ կը հասնի, եւ այս կրթական եւ գրական վաստակաւորին եւս կը վիճակուի քամել դառնութեան բաժակը: Սիվրի Հիսարի կառավարիչին կողմէ՞ Դէպքէն 2 ամիս առաջ՝ ընտանեօք կ'ուղարկուի Գաղատիա: Հոն, երէցկիւնէն զատուած՝ կը խառնուի դէպի սպանդ առաջնորդուող Հայոց առաջին կարաւանին, եւ կը նահատակուի Պէյնամի ձորին մէջ:

Յովհաննէս Քահանայ Զեֆէրեան. — Ասարլըզցի: Դէպքէն 2 շաբաթ

առաջ՝ Նալլու իսանի 6 թաղականներուն հետ կը տարուի Գաղատիա, սարկաւագութեան խնդրոյ մը առթիւ ի վնաս զինուորագրութեան(!) աշառութիւն ըրած ըլլալու ծանր ամբաստանութեան տակ: Կը նահատակուի քաղաքէն դուրս՝ ձորի մը մէջ, իր ընկերներուն հետ, որք են. — Մահտեսի Պետրոս Պիւպիւլեան (ատենապետ), Կարապետ եւ Յակոբ Մանուկեան, Դաւիթ Մահտեսի Դաւիթեան, Յարութիւն Պաղտասարեան եւ Մարտիրոս Ագսարըզլեան:

Նալլու իսանի եկեղեցւոյն վրայ ձեռնադրուած երէցներ էին Սուֆիաս Քահանայ Կարկարեան եւ Գալուստ Տէր-Գալուստեան (Առաջինը տնս Ագ Շէհիր, իսկ երկրորդը՝ էսկի Շէհիր): Վերոյիշեալ նոթերուն մեծ մասը քաղուած է նահատակ Գընաճեանի որդի՝ Յարութիւնէ (ուսանող Պոլիս):

Զինադադարէն վերջն էր որ, երբ Նալլու իսանի տարագիր Հայութեան բեկորներ լճացան հոն (400 կին ու տղայ եւ 65 այր), ուղեցին իրենց հովիւն ունենալ: Եւ 1919 տարուոյ Յուլիսին, 35 տարու Արմաշցի մը քահանայ կը ձեռնադրուի Հայ Կղզիի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ, կոչուելով

Գրիգոր Քահանայ Պետրոսեան (աշխարհական անուամբ «Ժանտարմա Պողոս»), եւ մեկնելով իր պաշտօնատեղին: Թէ ինչ ճակատագիր վերապահուած էր այս նորընծայ երէցին՝ Քէմալիստանի խորերը, կ'անգիտանանք դեռ:

1920ի վերջերը՝ Նալլու խանցի ուսուցիչ-ամուլ Գէորգ եւ Տիգրանուհի Գուլումճեան սպաննուած են Տիւղճէէն Զօնկուլտաք անցած ատեննին, թուրք հրոսներէ:

ՍԹԱՆՕՋ

Միւստիրիէթ (նահիէ) առաջին «սանճագ»ին՝ Գաղատիոյ ներքեւ, անկէ 6 ժամ հեռու, Սաքարիա թափող գետակի մը աջին: Շրջակայ դիւղօրէք 103, թրքարնակ: Հայ բնակչութիւն՝ 668 տուն (2,540 հոգին Լուսաւորչական եւ 660ը Բողոքական), տեղահան: Եկեղեցիները Ս. Քառասուն Մանկունք եւ Ս. Նշան՝ ուր կը պաշտօնաւարէին

Արքահամ Քահանայ Սինապեան.— Ծնած 11 Ապրիլ 1863ին, բնիկ, 15 Օգոստոս 1888ին ձեռնադրուած յԱրմաշ՝ Խորէն Եպս. Աշըգեանէ: Դէպքին Գաղատիա տարուելով՝ կը խառնուի չղթայակապ մահապարտներու թափօրին, եւ Պէյնամի ձորին մէջ կը նահատակուին միասնաբար:

Խորէն Քահանայ Տաղլեան.— Ծնած 15 Մարտ 1864ին, բնիկ, օծակից Տ. Աբրահամ Սինապեանի, քահանայագործած նաեւ Գաղատիա եւ Կեսարիա (1901-1911): Տեղահանութենէն 2 ամիս առաջ Գաղատիա տարուելով՝ բանտի չարչարանքներ կրելէ վերջ՝ կ'աքսորուի Զօրում, ուրկէ կրկին ճամբայ հանուելով՝ կը նահատակուի ամայի վայր մը, իրեն ընկերացող Թուրք ոստիկաններու ձեռամբ:

Սթանօղի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Հայրապետ Օտեան.— Ծնած 1851ին, բնիկ, պատանութեանը՝ դպիր Հայ եկեղեցւոյ եւ օգնական ուսուցիչ: 1869ին Պրուսա անցնելով՝ կը բոլորէ ուսանողական եռամեայ շրջան մը, յետոյ Մարզուան կը մեկնի եւ 1877ին ընթացաւարտ կ'ելլէ Գօլէճէն, նաեւ Աստուածաբանական Ճեմարանէն: 2 տարի վերջ Հովիւ կը ձեռնադրուի եւ 1880ին կ'անցնի Անգլիա՝ երեքուկէս տարի հետեւելով Կլասքօյի «Ազատ եկեղեցւոյ» աստուածաբանութեան դասընթացին: Հոն կատարած հանգանակութեամբը կը յաջողի շինել ծննդավայրին գեղակառոյց ժողովարանը (որուն նուիրման հանդէսը տեղի ունեցած է 1887ին): Վեչտասանամեայ բարեջան պաշտօնավարութենէ մը ետք՝ 1896ին կը մեկնի Գաղատիա, մինչեւ 1905 այդ թեմը հովուելով եւ հոս եւս կառուցանելով ժողովարան մը: Այնուհետեւ 1 տարի Պիլէճիք, 6 տարի Միխայրճ եւ 3 տարի կրկին Սթանօղ, կը շարունակէ իր քարոզչութիւնը, շահելով լայն ժողովրդականութիւն:

Տեղահանութիւնը երբ կը սկսի, յառաջացեալ տարիքին ի յարգանս՝ կը խնայուի աքսորէ. բայց անձնդիր վերապատուելին՝ Նիկոմիդիոյ նահապետ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի նման՝ կը հրաժարի այդ շնորհէն եւ կամովին կ'ընկերակցի իր թափառական ժողովրդեան, Սթանօղէ քանի մը ժամ անդին իյնալով Թուրք եաթաղանին տակ արիւնջուռայ:

1917ին Պոլսէն Նալլու իման տարագիր Մ. Սուրեան օգնական երկրաչափի պաշտօնով երբ Սթանօզ կ'այցելէ, հոն կը գտնէ այն 200 այրիներն ու մանուկները միայն՝ որոնք զինուորի ընտանիք ըլլալուն համար զերծ էին մնացած աքսորէ: Դարձեալ, Սթանօզի աքսորախումբերէն դուրս էին կանայք՝ իրենց ձագուկներով, զորս կառավարութիւնը ցրուեր է յետոյ շրջակայ Թուրք գիւղերը: Յիշեալէն մեր քաղած տեղեկութիւններուն համեմատ, այրերու առաջին կարաւանը կոտորուեր է 2 ժամ հեռու ամալի վայր մը, դիակներն ալ լեցուեր են մեծ հորի մը մէջ: Երկրորդ կարաւանը՝ աւելի հեռուները: Երրորդ կարաւանը՝ Աւետարանական Հայք՝ ընդ որս եւ Վերապատուելի Օտեան:

ԱՅԱՇ ԵՒ ԻՐ ՄԱՀԱՏՈՒՆԸ՝ ՍԱՐԸ ԳԸՇԼԱ

Ձուտ թրքարնակ աւան՝ առաջին «սանճագ»ին՝ Գաղատիոյ ներքեւ, 23,300 բնակչութեամբ:

Կ'արժէր որ Գողգոթայիս մէջ մտնէր այս Տաճկնոցը, ցորչափ հոն իչ Հայ կար, իչ ալ Հայու սրբավայր: Այնու ամենայնիւ, Այաշ մորմոքալի յուշեր կ'արթնցնէ միշտ հանուր Հայութեան միտքին մէջ, եւ իր անունը եթէ իչ Գողգոթա մը՝ գէթ իբր Ակեղծամա մը յաւերժացած է արդէն: Իթթիհատի կառավարութիւնն էր որ տնօրինեց առժամեայ աքսորավայրի վերածել աչքէ հեռու այդ անկիւնը՝ 1915ի գարնան մայրաքաղաքէս վտարանդի պոլսահայ մտաւորական դասուն ընտրանիին: Գաղատիոյ վերջնթեր կայանին՝ Սինճանքէօյի մէջ, այդ եղերաշուք կարաւանը կանգ առաւ՝ երկճղուելու համար: Մեծամասնութիւնը Չանղըրի, 84 հոգին ալ հոս փոխադրուեցան, դէմ յանդիման Անծանօթին՝ որ տարածամ Մահն էր:

Ձորի մը խորը կառուցուած այդ անշուք աւանին մէջ, կառավարական պաշտօնատան դիմացը, 50 քայլ դէպի վար, կոռելի մը փէշերուն՝ կը կանգնէր գետնայարկ ու փայտակերտ զօրանոց մը, 15 կանգուն լայն եւ 20 կանգուն երկայն, երկաթապատ լուսամուտներով: Սարը Գըշլա կը կոչուէր ան, յատկացուած՝ Սթանպուլէն եկող

«Հիւր»երուն, որոնց անունին «մահապարտ»ի համազօր բացատրութիւն մըն էր փակցուցած Թալէադի կառավարութիւնը, Միւնքիմիյնի սիւսսիէ, վասնզի սուրէն զօրաւոր զէնքեր ունէին ամէնքն ալ, գրելու եւ խօսելու կարողութիւն: Արգելանոցին դուրսը, փատւորներ պահակութիւն կ'ընէին գիշեր-ցերեկ:

Անստոյգ վաղորդայնի հնչնուք եւ հոգեկան տուայտանք ինչ շուտ կ'եղբայրացնէին իրարու հետ՝ երեք տարբեր հոսանքներու պատկանող այդ մտաւորականները, կուսակցական խտիրը չբացնելով ի սպառ: Մզկիթներէ բերուած ոջլոտ կապերտներու վրայ պառկելու դատապարտեալ, լուացուելու շնորհէն իսկ երկար ատեն զրկուած, անձնիւր ոք՝ չդադրեցաւ սակայն «փրկութիւն» բառը հոլովելէ, բանտին պատերուն վրայ ատեն ատեն իր անհուն վիշտը սղազրելէ, հեռաւոր սիրելիներու անուններ յեղյեղելէ եւ ամէն իժիր արտասուագին նամակներ տեղացնելէ մայրաքաղաք, նոյնիսկ հեռագիր անժնց՝ որ մարդկային Արդարութիւնը կերեր կլլեր էին վաղուց: Սուլթանին գահակալութենէն քանի մը օր վերջ, չկօթակի մէկուկէս ամիսը նոր լրացած, ահագանգը կը հնչէր: Ջոջերէն 6 հոգի կը զատուէին եւ կը տարուէին «անծանօթ ուղղութեամբ»: Եւ այսպէս շարունակաբար — հայրենադարձ եղող քանի մը բախտաւորներու բացառութեամբ — բոլորն ալ խմբակ առ խմբակ կորան անհետ՝ Անատոլիի ոճրաբաւիղ ամայութեանց մէջ: Ահաւասիկ անունները գլխաւորներուն, որոնցմէ երկուքը կարգաթող վարդապետներ Արմաշական (Տ. Մաշթոց եւ Տ. Մերուժան) — Շահրիկեան, Խաթակ, Ակնունի, Զարդարեան, Հրանդ, Սիւմանթօ, Բիւրատ, Մինասեան, Տաղաւարեան, Փաշայեան, Շահպազ, Լաբնց, Զէօկիւրեան, Փայլակ, Գեղամ, Համբարձումեան, Բանագող, Քրիսեան, Եսայեան, Գասպարեան, Նորատունկեան, Ծանկիւկեան, Հրաչ, Թորգոմ, Վոսմ, Շամիլ, Հայկազն, Արծրունի, Սաքօ, Թաւադեան, Ենովք եւ Ատոմ Շահէն, Զաքարեան, Գալֆաեան, Պալասան, Հիւսեան, Կարապետեան, Իտարէճեան, Հայրիկեան, Աղապապ, Թէրճիմանեան, Գմբէթեան, Րոստոմ, Սամուէլօֆ, Օննիկ-ժիրայր, Գլըճեան, Քիւրքճեան եւայլն. իսկ անմոռանալին Մուրատ՝ Այաչէն Կեսարիա առանձինն աքսորուելով՝ կախաղան բարձրացած:

Նալլու խանի իրենց աքսորավայրէն ամիսներ վերջ Այաշ փոխադրուող Մ․ Սուրեան եւ ընկերք հետեւեալը պատմեցին մեզ․ «Երբ հոն գացինք, հեռուանց ցոյց տուին մեզ Սարը Կըշլան որ պարսպ էր արդէն։ Այաշի մէջ էր որ ճանչցանք Էտիէմ Չավուշը։ Ալպանացի այդ ժանտարման անգամ մը սպառնալիք ըրաւ իր հագուստները պատրաստող մեր դերձակ ընկերոջ՝ Սուրէնի, որուն 5 ոսկի կարողէքը կերած էր․ «Կ'ուզեմ որ զքեզ ալ Այաշ Պէլ տանիմ եւ 13 Հայերուն պէս մաքրեմ...»։ Հանելուկը լուծեցինք վերջէն։ Այդ զօրանոցբանտին մէջ, 84ի խումբէն նոյնքան հոգի մնացած էին միայն, զորս տարեր էր Էտհէմ Չավուշ Այաշէն ժամուկէս հեռու՝ Այաշ Պէլ կոչուած լերան գագաթը, զէնքի իր ընկերներուն հետ մէկիկ մէկիկ սպաննելով չարաչար, մարմիններնին ալ թաղելով անմիջապէս մօտը գտնուող թրքարնակ գիւղին՝ Քիւչիւմ Այաշի ձորին մէջ։ Մէջերնին էին Տօթթոր Փաշայեան եւ Տիգրան Չէօկիւրեան։ (Այաշի թաղային բժիշկն էր Տօթթոր Գարեգին Իբրանոսեան, որ բանտարկելոց իբր այցելու բժիշկ կասկածուելով՝ փոխադրուած էր Գաղատիա եւ հոն սպաննուած հօրը հետ։)

ՊԵՅ ՓԱԶԱՐ

Գայմագամութիւն՝ Գաղատիայէն 18 ժամ հեռու, Այաշէն քիչ անդին։ Երեք Հայեր միայն կ'ապրէին այս Տաճկնոցին մէջ — ոսկերիչ մը, կօշկակար մը եւ երկաթուղային պաշտօնեայ մը —, զորս կառավարութիւնը շատ տեսաւ եւ վտարեց հեռաւոր տեղուանք։

Պէյ Փազար եղաւ աքսորավայրը Պոլսէն տարագիր Ռուսահպատակ Հայոց մէկ խումբին՝ զոր կը կազմէին Յովհաննէս Երանեան, Զաքար Մակարօֆ, Սարգիս Զիրաքեան, Իսրայէլ Ալպէրզօֆ, Էթիէն, Օննիկ Խոչիքօֆ, Ամիրխան Մանուկեան, Պօղոս Քրդեանց, Օննիկ Սարուխանօֆ, Մկրտիչ Ռոբովամօֆ, Յովսէփ Դանիէլեան, Օննիկ Եանուրեան, Մարտիրոս, Եզեկ Եզեկեանց, Գրիգոր Պաղտոյեան, Անգրանիկ Անդրէասեանց, Պօղոս Դարբինեան (վերջինս մեռած անդ)։ Ասոնց վրայ աւելցան նաեւ Պոլսէն մի քանի տարագրեալներ — ծուարած մնալնուն հետեւանօք յետամնաց —, Միսաք Սուրեան, Սուրէն Աշըզ —

պաշեան (կախաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններէն Արամի եղբայրը), Տիրատուրեան եւ Գրիգոր Ոսկերիչեան: Շատ չանցած, Պէյ Փազար կը ժամանէին դարձեալ 53 հոգի, որոնք Չարչամպայէն (Սամսոն) տեղահան եղող Հայ կարաւանի մը մաղուքներն էին, ամիսներով անօթի-ծարաւ քալելէն հեւասպառ, 49ը կիւն-տղայ, 4ը միայն էրիկմարդ:

Եւ այսպէս, կազմուեցաւ հոն 72 Հայու առժամեայ գաղութ մը, իր ոգեպահիկը Հայթայթելու մղձաւանջէն հալածուած:

ՀԱՄԱՄ ՓԱԶԱՐ

Գայմագամութիւն՝ ամբողջ Տաճկոնց, ուր պահ մը բնակած են Պոլսէն աքսորուած Ռուսահպատակ Հայերէն 4 հոգի, Սարգիս, Մելիք, Գրիգոր եւ ուրիշ մը: Ասոնցմէ Յը (բացի Գրիգորէն) Պէյ Փազար փոխադրուած են 1917ին: Դարձեալ, Պոլսէն Համամ Փազար բերուած է Տաճկահայ մըն ալ, ապա վտարուած:

ՄԸԽԱԼԸԾԾԸԳ

Գայմագամութիւն՝ Պէյ Փազարէն 12 ժամ հեռու, այժմ Էսկի Շէ-հիր «չիվա»ի «գազա»:

Հայ բնակչութիւն՝ փոքրիկ նոր գաղութ՝ 74 տուն, Աղէտէն քանի մը տարի առաջ կառուցուած դպրոցով եւ Ս. Խաչ եկեղեցիով՝ որուն անդրանիկ երէցն էր

Յակոբ Քահանայ Աւետիսեան.— Ծնած 1870ին Այտըն, օծակից Գալէճիքի Տ. Կարապետ Տատըրեանի: Իր նորակազմ հօտին հետ աքսորի ճամբուն վրայ անհետ:

ՀԱՅՄԱՆԱ

Գաւառակ Գաղատիոյ: Հայ բնակչութիւն՝ 30 տուն, աքսորովայր՝ Պոլսէն տարագիր Ռուսահպատակ Հայերէ մէկ մասին,

քերթող Լեւոն Էսաճանեանի եւ այլոց: Ջարդի կազմակերպիչ՝ քաղաքապետական քօիշկ Ապտուլլահ, որ իր պաշտօնակցին՝ հաճընցի ատամնաբոյժ Տատուրեանի կեանքին ալ չէ խնայած: 10 Սեպտեմբեր 1920ին, Կուտինայի Հայութեան 15 տարեկանէն վեր էրիկմարդոց մէկ մասը հոս քշուեցաւ Քէմալական կառավարութեան կողմէ: Հայմանայի բնիկ ժողովուրդը կը հովուէր՝ տեղւոյն եկեղեցիին վրայ ձեռնադրուած Միխթար Քահանայ Թամըզեան, ծուխերու անբաւականութեան հետեւանօք էվէրէկ փոխադրուած (Տէս զինքն անդ):

ՊԱԼԱ ՀԻՍԱՐ

Գաւառակ Գաղատիոյ: Հայ բնակչութիւն՝ 300 տուն, որ զոհ գնաց «գայմագամ» Քեամիլի վայրագութեանց. ան էր որ այրերը ժողվեց դիշերանց եւ բանտ լեցուց, յաջորդ օրն ալ զանոնք զրկեց մորթուելու: Յիշենք 25 տարիէ հետէ հոն «սանտրգ էմինի» Գաղա օղլու Անտոն ու եղբայրը Բէթրի:

ԵՕԶՂԱՏ

Գլխաւոր քաղաք Գաղատիոյ գաւառին. առաջնորդանիստ է եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ենթակայ: Կը գտնուի Գասթէմունի-Սերաստիա նահանգներուն եւ Գըր Շէհիր-Կեսարիա նահանգներուն մէջ: Երկու դարու հնութիւն ունեցող եւ Զափան Օղլու անուն Թուրքէ մը շէնցած այս քաղաքը կառուցուած է ընդարձակ ձորի մը մէջ, Եօհուտլու եւ Սօղուք Օլուգ լեռանց կողերուն վրայ — ձմր, որ արեան ճապաղիքներու մէջ շարունակ լողաց Զուլուժի օրերուն: Հայ բնակչութիւն՝ 2,000 տուն (12,000 անձ ամբողջովին Լուսաւորչական, Բողոքականք 20 տուն միայն), բոլորն ալ կեսարահայոց նման վաղուց ի վեր առ ահի թրքախօս: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Ասկէ իբր 35 տարի առաջ Գրմգեան գերապայծառ 25 տնւոր գաղութ մը թէեւ կերպարեց հոս՝ համանուն մատուռով մը, բայց ժողովուրդը ցրուեցաւ, 1887ի սովին հետեւանօք: Հայերն ունէին 40է աւելի սըր-

բավայրեր, 50 հատ ալ գիւղեր՝ որոնցմէ մէկ քանին դադրած էին հայաբնակ ըլլալէ, ինչպէս՝ 600 տնւոր Զանտըր կոչուած գուտ թրքաբնակ գիւղը, որուն Հայութիւնը դար մը առաջ բռնութեան տակ հաւատափոխ եղած է (չանտըրցիներուն մէջ ցարդ կը գտնուին «Քէշիշ օղլու»ի նման յորջորջումներ. նոյնիսկ տեղւոյն իսլամ բնակչութիւնը սովոր է ցարդ խաչանշել տաշտերու մէջ թրած հացի խմորը):

Բացի Իշ Նահիէի պատկանող 8 Հայ գիւղերէն, 20ի չափ Հայ գիւղօրէից կառավարական կեդրոն Պողազլեանն էր, Հայ արիւնով ներկուած այն գաւառակը՝ որուն պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ:

Եօզղատի սպանդն ալ անլուր համեմատութիւններ ստացած է՝ դեկավարութեամբ նորընտրի կառավարիչ Քէմալի, որ իրաւամբ Գասապ փառանունը շահեցաւ հանուր աշխարհէն, եւ որ 1915 տարուոյ իր սխրագործութեանց արդար վարձքն ալ ընդունեց, 4 տարի յետոյ, 10 Ապրիլ 1919ին Պոլսոյ պատերազմական ատենի վճիռով բարձրանալով կախաղան: (Հանդիսաւոր ցոյցերու առարկայ, դադաղն ալ դրօշազարդ, դիակն ալ ամփոփուեցաւ Գատըքէօյ՝ Գուշտիլիի Մահմուտ Պապա «տէրկեաւ»ը, որպէս մեծ մարտիրոս:)

Սեբաստիոյ Մուամմէրէն, Տիգրանակերտի Տօթթոր Բէշիտէն, Մուշի Հօճա Իլիասէն, Տրապիզոնի Ճէմալ Ազմիէն եւ Տէր Զօրի Սալահ Զէքիէն մազիւ չափ վար չմնացող այս մեծեղեռն դահճապետին հետ՝ չարաշուք երրորդութիւն մը կազմեցին հօն Ֆէյեազ եւ «Թապուր աղասի» Թէվֆիգ: Վերջինս հերոսն էր՝ քաղաքէն 9 ժամ հեռու՝ Կեսարիոյ ուղղութեամբ Քէլլէր Տէրէսիի ահաւոր կոտորածին, զոր բաւ չհամարելով՝ գնաց գիշերային ջարդը վարել Եօզղատէն դէպի Թաշ Փունար գիւղին ձորը: Սրածութիւն, արեւանգ եւ բռնի հաւատուրացութիւն, օրերով զիրար խաչաձեւեցին անդունէ անդոհ տարուբեր ժողովուրդին մէջ՝ որուն պաղատագին գոչերը չուրջի լեռները պիտի սարսէին կարծես: Իրենց արբանեակներն էին գըր շէիլրցի Զագըր Բէնիպ եւ Զերֆէս Վասֆի՝ 75 տարու, մանասթըրցի Նագիֆ եւայլն եւայլն: Այս տխրանուն ջուրիին շնորհիւն էր որ ահա նոր ժամանակներու մահաշխարհ մը դարձաւ Եօզղատ եւ Հայ գանկերու հսկայ բլուրներ ձեւացան իր ծմակներուն եւ դաշտերուն մէջ, գանկեր՝ որոնց քովէն անցաւ Գրիգորիս Վրդ. Պալագեան՝ Զանդըրի բնիկներուն աքսորախումբով իր Գողգոթան մազլցած ատեն: Տեսնենք հիմա թէ ինչ կը զրուցէ ականատես տաճիկ մը

—տեղւոյն որբանոցներուն նախկին տնօրէն Շէվզը—, հոն տեղի ունեցող վայրագութեանց մասին. «Կառավարութիւնն եւ Իթթիհատ Եօզդատի միւթէսարըֆին հրաման տուին՝ Հայերը տեղահան րնել... Կ'ազդարարուի իրենց՝ ճամբայ իյնալ, հետերնին բան չառած, քանի որ մօրթուիլ կ'երթային...: Տունէ տուն մասն եւ Հայերը բռնութեամբ դուրս հանեցին, յետոյ ծեծի տակ քշեցին Պօղազ Քէսէն կոչուած ձորը. խժոժութիւնք հոգ տեղի ունեցան ահա»:

Եօզդատի կառավարիչ Ճէմալ Փաշայի պաշտօնանկութենէն վերջ, երբ Քէմալ Պօղազեանէն վազնիվազ հասնելով փոխանորդեց անոր, երեւելիներու առաջին կարաւանը (482 հոգի) Սերաստիա մեկնած էր արդէն: Այնուհետեւ 8 կարաւան ճամբայ կը հանուին, Օդոստոսի սկիզբէն մինչեւ Սեպտեմբեր 15, հետեւեալ ուզդութիւններով. երկրորդ կարաւան՝ գէպի Հալէպ, 1,300 հոգի. երրորդ կարաւան՝ Քէլլէրի մէջ ջարդուած, 2,500 հոգի. չորրորդ կարաւան՝ Թաշ Փուսարի մէջ ջարդուած, 900 հոգի. հինգերորդ կարաւան՝ վարի էլմա Աղաճ գիւղը ջարդուած, 500 հոգի: Զ, է, Ը, եւ Թ կարաւաններ՝ քաղաքէն 1-2 ժամ հեռու վայրեր տարուելով՝ ջարդուած, 1,500 հոգի: Քէմալ՝ ամբողջովին կին եւ մանուկ մնացորդ Հայերն ալ կը ցրուէ շրջակայ Թուրք գիւղերը. մեծ մասը կը փճանայ թշուառութենէ եւ անօթութենէ:

Թեմիս վշտաշարշար եւ քաղմարդիւն առաջնորդն էր

Նեքսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան.— Ծնած է 16 Մայիս 1868ին Զէյթուն, աշխարհական անուամբ Գէորգ: Աչակերտ Սոոյ Մայրավանքին, ապա Սամաթիոյ (Պոլիս) Սահակեան վարժարանի, ուրկէ վկայուելուն՝ կը հրաւիրուի Ատանա իբր ուսուցիչ, եւ վարդապետ կը ձեռնադրուի 1890ին Մկրտիչ Եպս. Վեհապետեանէ, մինչեւ 1895 վարելով Իսքէնտէրունի առաջնորդական փոխանորդութիւնը: Դէպքին, իբրեւ Զէյթունի ապստամբութիւնը կազմակերպողներէն մին ամբաստանուելով, Համիտեան կառավարութիւնը կը փոխադրէ զինք Հալէպ եւ 7 ամիս կ'արգելափակէ՝ իր հոգեւոր ծնողքին, Վեհապետեան սրբազանի հետ: Դիմումներու շնորհիւ ներման կ'արժանանայ եւ Իսքէնտէրունէն կը վտարուի Դամասկոս: Զետոյ, Թրքահայոց Պատրիարք Օրմանեան սրբազանի բարեխօսութեամբ, հսկողութեան տակ կը բերուի մայրաքաղաքս՝ ուր կ'անցունէ իր կեանքին 10 տարիները, որպէս քարոզիչ Սկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ,

առանց երբեք զերծ մնալու լրտեսներու հետապնդումէն: Անգամ մը Պատրիարքարան գացած ատեն, Կէտիկ Փաշայի զառիվերին վրայ կը ձերբակալուի «խաֆիէ»ի մը կողմէ կուրծքին տրուած մուրցացի հարուածներով, նաեւ Հուրրիէթէն քիչ առաջ՝ Զօհրապի եւ Զիֆթէ-Սարաֆի նման կ'առաջնորդուի Եըլտըզ եւ կ'ենթարկուի խիստ հարցաքննութեանց. Պատրիարքարանի կողմէ եղած բարեխօսութիւնք հազիւ կը մեղմեն իր անձին դէմ յերիւրեալ ամբաստանութիւնները: Մշտահալած եկեղեցականը նոր շունչ մը կ'առնէ, երբ 1907ին Կիլիկիոյ Սրբազան Կաթողիկոսին ազդու դիմումներուն շնորհիւ կ'արտօնուի Սիւս մեկնիլ եւ կոչուիլ տեսչական պաշտօնի: Բայց այն ինչ Հաճնոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր, 1909ի գարնան Կիլիկեան Եղեռնը ծայր կուտայ: Շուրջի կրակները դեռ չմարած, Ներսէս Վարդապետ Մարաշ եւ էրզին՝ բանտէ բանտ եւ ատեանէ ատեան հարիւր օրեր կ'անցունէ, հաճընցիներու ինքնապաշտպանութեան պարագլուխը նկատուելով: Իր կեանքին այդ սեւ անցքերը պատկերացուցած է մեզ Կախաղաճիճ Ստուերը խորագրով սրտայոյզ յօդուածին մէջ, որմէ հատուած մըն է հետեւեալը. «Զարդէն յետոյ պատերազմական ատեաններ կազմուեցան Ատանա, Անտիոք, էրզին, Մարաշ եւ խիստ հրամաններ տրուեցան՝ մարդախոշոշ ոճրագործները ձերբակալելու եւ պատժելու համար. սակայն ոճրագործ համարուեցան նաեւ այն Հայերը որոնք անձնապաշտպանութեան դիմելով՝ չջարդուելու յանցանքն էին գործեր: Զիս ալ ձերբակալեցին՝ ժամանակին Մարաշ խօսած մէկ քարոզիս համար: 1909 Յունիսին հեծեալ ոստիկաններով Հաճընէն կը տարուէի հոն. 4 օրուան ճանապարհ. բնութիւնը կը ժպտէր իմ շուրջս, մինչ ես կախաղանի սեւ փայտին ծանրութիւնը կը զգայի ուսերուս վրայ: Հաճնոյ զինուորական հրամանատարը խստիւ պատուիրած էր Կոկիսոնի հաղարապետին, որպէսզի մեծ զգուշութեամբ անցունէ զիս Զէյթունի եւ Ֆռնուզի կիրճերէն, որ մի գուցէ լեռնական Հայեր զիս ոստիկաններու ձեռքէն առնելու փորձ մը ընեն: Նախորդ օրուան անդրնդախոր ձորին մէջէն սկսանք մեր վերելքը. խիթերս օձի պէս կը խայթէին աղիքներս: Օ՛հ, այդ ցից ու ժեռուտ զառիվերը՝ կեանքիս Գողգոթային ամենէն զժնդակ խաչակրութեան ճամբան եղած է, ուսկից ես քալեցի անտրառունջ, վասնզի ան՝ բազմաշարժար Յեղիս ճակատագիրը եղած է երէկ եւ այսօր, եւ գուցէ պիտի ըլլայ յաւիտեան»:

Տառապանքին հետ եղբայրացած այս պատուական Հովիւը չէ դադրած գաղտագողի նպաստ հասցնելէ Զուլումի վաղորդայնին զնտաններու խորը տարապարտուց տուայտող Հայորդիներու: Ազգօգուտ ամէն ձեռնարկ առանցքը կը կազմէր իր մտածումին. ասորի մէկ նմոյշն էր 10,000 ֆրանքի ապահովագրել տալը կեանքն ալ — մահուան վտանգի ճակատադրականօրէն այնքան ենթակայ — յօգուտ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Անվերջ դիմումներով անպարտ արձակումէն վերջ, 1910ին կը կոչուի Ատանայի առաջնորդութեան, հոգեւին փարած վերականգնումի գործին, եւ յաջորդ տարին կը ստանայ եպիսկոպոսական օծումը Սահակ Սրբազան Կաթողիկոսէն՝ որ ստուգիւ խոր աղապատանք մը կը տածէր Սոյո Աթոռին այս յոգնատանջ Միաբանին հանդէպ: Դանիէլեան սրբազանի գաւառային հովուութեանց վերջին հանգրուանը կ'ըլլայ Եօզղատը. հոն կը մեկնի 1914ի աշնան, կարծես ընտրած ըլլալու համար եղեռնավայրերուն ամենէն զարհուրելին: Հակառակ հոգեւորագնապ անձկութիւններով առլի իր կենցաղին, անիկա իր գրիչը չէ լքած բնաւ, եւ Սկիւտարի իր մենարանին մէջ, գլուխը ծած գրասեղանին վրայ, «Սսական Վարդապետ» ծածկանուամբ աշխատակցած է Պոլսոյ եւ Իզմիրի թերթերուն՝ բանաստեղծութիւններով եւ կրօնա-քարոյսական յօդուածներով: 1903ին Վիեննական Հարց ապարանէն լոյս ընծայուեցաւ Կեանքն առանց հաւատքի ժողովրդական իր քարոզներուն հաւաքածոն, իսկ Ատանայի ջարդէն յետոյ Պոլիս տպուեցաւ Կաթիլ մը ջուր ալրած սրտերու իր գործը, լի՝ սրտամորմոք յուշերով: Կը թողու անտիպներ ալ:

Պարտականութեան ձայնը վերստին կը կոչէր զինք անցնիլ պաշտօնի գլուխ, Անատոլիոյ խորերը: Անցեալի փորձառութիւնն ունէր, այսինքն գիտակցութիւնը չպարեալ Հուրրիէթին: Ուստի խոհեմութիւն կը սեպէ ծոցը պաշտպան թուղթ մը դնել եւ այնպէս մեկնիլ. կր դիմէ Բերա՝ բարեկամի մը, անոր շնորհիւ յանձնարարական մը ձեռք ձգելու յոյսով Նշան Թաշ բնակող Ծովային Նախարար Ճէմալ փաշայէն (Ատանայի նախկին կուսակալ): Յատկանշական է մերժողականը թուրք չարաշուք գիկատատրութեան այդ ներկայացուցիչին. «Ինչպէն կ'ուզէք որ թաւսիւնամէ տամ Մուրախիստի մը, որ Հաճընի մէջ զէնք գործածեց մեզի դէմ...»: Եւ Դանիէլեան Կ. Պոլսէն ճամբայ կ'ելլէ զէպի Եօզղատ, իր Աստուծուն ապաւինած: Տարին

չէր բոլորուած: 23 Յուլիս 1915ին, առաջնորդարան կը խուժեն ոստիկաններ եւ ամենաբիրտ վարմունքով ձերբակալելով զինք իր խորհրդականներուն հետ՝ կ'առաջնորդեն բանտ: Ներսէս Եպիսկոպոս 4 օր կը մնայ այդ տանջարանին մէջ՝ լեցուած հարիւրաւոր Հայերով: Այնուհետեւ կ'ընկերացնեն զինք 482 հոգինոց խումբի մը որ կազմուած էր եկեղեցականներէ, ուսուցիչներէ եւ յայտնի առեւտրականներէ: Քաղաքէն վտարուող առաջին արու բազմութիւնն էր այդ, զոր ձէմալ փաշա — առանց գիտնալու — կ'ուղարկէր Մուամէր դահապետին: Սրբազանը բացառաբար կառքով էր: Ճամբան կը սկսին խժոժութիւնները՝ որոնց անդրանիկ ցոյցն էր կողոպուտը: Այս առթիւ որքանոցներու տնօրէն Շէվքըն թող խօսի. «Նախ առաջնորդէն կը պահանջեն դրամ. խեղճը կը պատասխանէ: Դուք էիք որ պատուիրեցիք զմեզ ոչինչ առնել հետերնիս, հետեւաբար բնաւ դրամ չունիմ քովս»: Կարաւանը ողջամբ կը ժամանէ Սեբաստիա՝ մէկ հոգիի պակասով որ ինքը առաջնորդ սրբազանն էր: Եղեռնէն մազապուր փրկուած Հայու մը խոստովանութեամբ (որ զոհին բզբառուած հագուստներն իսկ տեսած էր), Ներսէս Եպիսկոպոսը կը զատեն խումբէն եւ ծառի մը տակ՝ մահուան պատրաստուիլը կ'իմացնեն իրեն: Ծունկ կը չոքի ան, եւ գլխաբաց, իր աղերսից մրմունջները վերուղղելու պահուն, գնդակահար կը շրջի գետին անկենդան: Ինք ալ կը մտնէ լուսապսակ փաղանգին մէջ այն յոգնախուռն Հայ հոգեւորականաց, որոնք, մարտիրոսանալէ վերջ, մնացին ձորերու խորը կամ ճամբաներու վրայ, անթաղ եւ անշիրիմ: Գալով կարաւանը կազմող Հայերուն, անոնք Սեբաստիա հասնելուն՝ գիշեր մը բանտ պառկելէ վերջ՝ Մուամէրի հրամանաւ կը տարուին ի սպանդ: Յիշենք յայտնի դէմքերէն՝ վաղեմի ուսուցիչ Աբրահամ Աբրահամեան, սեբաստացի երաժիշտ-աշխարհագիր Թադէոս Տէյտիարեան, փաստաբան Արմենակ Պարիկեան, առեւտրական դասէն՝ Կարապետ եւ Գրիգոր Աղամեան, Կարապետ եւ Տիգրան Փափագեան, Աղեքսանդր եւ Կղեմէս Արսլանեան, Սմբատ Ինճէյակոբեան, Տիգրան եւ Յակոբ Ուաշխաշեան, Յովակիմ եւ Քերոբ Սահակեան, Յովհաննէս Էնֆիէճեան եւայլն: Նահատակուող այս աշխարհականներուն դասակից էին նաեւ Եօզղատի հետեւեալ երէցները.

Յակոբ Քախանայ. — Կայանակապ տարուած պահուն, սա խօսքը կը լսէ ջարդարարէ մը. «Փափագ էֆէնտի, ժամերնիդ հասած է, ըրէք

աղօթքնիր»։ Միասին կը մորթուի զաւակն ալ։

Մկրտիչ Քահանայ, 55 տարու։

Ղեւոնդ Քահանայ Պարիկեան, 60 տարու։

Խաչատուր Քահանայ, 65 տարու։

Իսկ երկրորդ կարաւանով դէպի Հալէպ աքսորեալ

Նորայր Քահանայ Էօզէլեան հասած է մինչեւ Տէր Զօր։ (Իր եղերական վախճանին մանրամասնութիւնները տես անդ։)

Տեղւոյն քահանաներէն Տ. Ստեփան Միաքանեան Սիւրբի Հիտարէն փոխադրուած է հոս՝ Աղէտի օրերուն։ (Կենսագրութիւնը տես անդ։)

Եօզղատի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Տիգրան Սէրվիյարեան.— Ծնած 1877ին Կէմէրէկ, պատուելիի որդի։ Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ «Արգէոս» Բողոքականաց վարժարանը, տարի մը պաշտօնավարելով հոն, նաեւ Ազ Սարայ, Սուկուլու, իսկ իբր քարոզիչ-ուսուցիչ՝ Բումտիկին, Սարը Համզա, հուսկ ուրեմն Եօզղատ՝ 1911էն ի վեր։

Տեղահանութիւնը երբ կը սկսի, Բողոքականք՝ 120 հոգի՝ պահ մը զերծ կը կացուցուին Ճէմալ փաշայի բարեխղճութեան շնորհիւ։ Սակայն իսլամ տարրը կը սրանեղի այդ կարգադրութենէն եւ կը փութի զայն պաշտօնանկ ընել տալ, իբր փոխ կառավարիչ տեղը բերելով Պօղազլեանի պատուհասը Քէմալ, որ մէջքի կը խնայէ եւ չորրորդ կարաւանով մը ճամբայ կը հանէ քաղաքին Բողոքականներն ալ, ընդ որս եւ այս պատուելին՝ որ ժողովրդեան հետ կը նահապտուի 1 ժամ հեռու՝ Թաշ Փունար կոչուած տաճկնոցին շուրջ։ Երկուսին ու զաւակները՝ հիփօքէն վերադարձ։

ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ ԵՕԶՂԱՏԻ

Բացի Պօղազլեանի եւ Մատէնի Հայ գիւղերէն զորս թուած ենք իրենց կարգին, կային Իչ Նախիլէի պատկանող հետեւեալ 8 գիւղերը, բոլորն ալ իրենց սրբավայրերով ու երէցներով՝ որոնք նայնպէս զոհ գացին Քէմալի բարբարոսութեանց եւ սրանց անունները չկրկնանք ստուգել։

1. Սէրայ, 4 ժամ հեռու, 120 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

2. Իճեիրլի, 5 ժամ հեռու, 100 տուն Լուսաւորչական եւ 50 տուն Բողոքական: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Բողոքականաց հովիւն էր

Վերապատուելի Գրիգոր Եարտրմեան.— Ծնած 1860ին, բնիկ, Մարգուանի Գօլէճէն եւ Աստուածաբանական Ճեմարանէն ընթացաւարտ ելլելով՝ երէց կը ձեռնադրուի: Տարի մը Սուլեմուսուն, 20 տարի իր ծննդավայրը, 3 տարի ալ Եօզյատ քարոզչական պաշտօններ վարելէ յետոյ՝ ամերիկեան միսիոնարութեան կողմէ շրջուն աւետարանիչ կը կարգուի եւ կը չարունակէ իր հովուութիւնը մինչեւ աղէտի տարին: Զինքն ալ կը խառնեն արտօրեալներու հոսանքին ու կը նահատակեն ճամբան:

3. Մակար Օղլու, 5 ժամ հեռու, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

4. Քէօյմէ, 6 ժամ հեռու, 500 տուն խառն բնակչութեամբ, 300ը միայն Հայու:

5. Սարը Համզա, 8 ժամ հեռու, 150 տուն Լուսաւորչական եւ 30 տուն Բողոքական:

6. Թաշլը Կէչիտ, 8 ժամ հեռու, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ վաղուց աւերակ:

7. Բեօհրէմկ, 9 ժամ հեռու, եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

8. Զիֆրլիկ (համանուն գիւղեր բազում են այսօր), 8 ժամ հեռու:

Եօզյատի եւ իր 2 գաւառակներուն պատկանող 48 հաւ Հայ գիւղորէից բնակչութիւնը ջարդուեցաւ՝ իւրաքանչիւրն իր գիւղին մէջ կամ քիչ հեռուն, հարեւան այլագիւղներու ձեռամբ, երբ Եօզյատի Աղէտը չէր սկսած դեռ եւ ճէմայ պաշտօնի գլուխ էր:

ՊՕՂԱԶԼԵԱՆ

Գարատուի վրայ, գաւառակ Եօզյատի՝ անկէ 18 ժամ հեռու: Հայ բնակչութիւն՝ 650 տուն: Եկեղեցին Ս. Սինաու:

Պօղազլեան սարսաղին գուգաղիպութեամբ մը նոյնացաւ եւ յաւերժացաւ տաճկեալս իր ահաւոր իմաստին հետ՝ հոն աւելի ունեցող

Հայաջինջ կոտորածով: Գայմադամն էր նշանաւոր Ախլրֆի աւագա-
կութեան ընկերներէն Քէմալ (որուն սիրազործութեանց մէկ քանի
նմոյշը ներկայացուցինք նախորդ գլուխով): Այս հրէշներու հրէշն
էր որ 500 Հայեր ժողովել տալով՝ քով քովի կապեց զանոնք՝ Բահանայ
մըն ալ առջեւինն ձգած՝ քշեց Յ ժամ անդին Քէլլէր կոչուած սպան-
դանոցը: յետոյ ձիրնթացիկ հասաւ հաւենուն՝ ներոնեան հաճոյքով
մը դիտելու, թէ սուրով սակրով ինչպէն պիտի քսկուէր փեթատուէր
մարդկային այն հսկայ կծիկը՝ զոր իր չորնալիք մասներն էին փա-
թութած...: Այդ տոամէն 2 օր վերջ, «ի վարձ քարուք ծառայու-
թեան», Եօզդատի փոխ կառավարիչ կը կարգուէր ահա, իսկ եւ իսկ
իր լրումին յանգեցնելու համար Զուլումը: Քէմալ զործած է՝ հրա-
մանը շրթունքին եւ գէնը ի ձեռին, աննախընթաց «զահրաման»ու-
թեամբ մը, որուն ընթացքին՝ իրար կ'արմկէին Գայմադամութիւն
եւ Գասապութիւն:

Զինադադարէն վերջ, այդ Զարգաւայրէն վերագարձող 4 ազգա-
յիններու կողմէ Պատրիարքարան ուղղեալ նամակի մը մէջ կը հան-
դիպինք հետեւեալ տողերուն. «Պօղազեանի երկրորդ Զարգը սկսաւ
22 Փետրուար 1916ին եւ աւելց 5 օր: Այնուհետեւ խուժանը մտաւ
Պատրիարքարանի պաշտօնեայ (Գաղաքական Ժողովի անդամ ըսել
պիտի ուզեն) Սարգիս Սուրնի զանուած խանը. հոն սպաննեցին
զինք, մարմինն ալ կտոր կտոր բնկով՝ չուներուն առաջըր նետե-
ցին»:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՊՕՂԱԶԼԵԱՆԻ

Աւելորդ պիտի ըլլար կրկնել թէ ինչ ճակատագիր ունեցաւ այս
«զազա»յին ենթակայ Հայ գիւղերուն ժողովուրդը, ցորչափ անօրէն-
անաստուած Քէմալ մը կար գործի գլուխ: Ատոնցմէ (Աստղանիչ
կրող գիւղերուն մէջ Բողոքականութիւնը 10-15 առ հարիւր համե-
մատութեամբ ծաւալ գտած էր)

1-2. Չաք եւ *Գում Գուլու միայն անմահացան, Աղէտի օրերուն
դառնալով Հայոց նոր Սասուններ: Առաջինը Պօղազեանէն 7 ժամ
հեռու է, 300 տուն, Ս. Թորոս եկեղեցիով, միւսն ալ՝ 8 ժամ, 150
տուն, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով: Հզօր զիմադրութենէ մը վերջ,

գիւղացիք քաշուեցան Ագ Տաղ լեռը. հոն մնացին պատերազմի ընթացքին, իրենց պէտքերը հայթայթելով ահաբեկ հարեւաններէ: Եւ այսպէս, բռնամահ, աքսոր ու սով անծանօթ մնացին այդ հերոս Հայերուն, փոքրամասնութեամբ սակայն վերապրող: Զաթ կրկին էր, միւսը կը կոչուէր

3. Փոքր Զաթ, 6 ժամ հեռու, 70 տուն Հայութեամբ:

4. Էյլէնճէ, 8 ժամ հեռու, 150 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

Գիւղիս Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Յակոբ Ագղընեան, 40 տարու, կը հովուէր նաեւ չրջակայ քանի մը գիւղերու ժողովուրդը: Ընկերներով կը բանտարկուի աստուծոյ մը մէջ, յետոյ կը նահատակուի սրամահ:

5-12. Ուզունլը 3 ժամ հեռու, 400 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Զաթագ 4 ժամ հեռու, 70 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Իւրնէն 6 ժամ հեռու, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Մէնթէշէ 3 ժամ հեռու, 300 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Սազլը 7 ժամ հեռու, 200 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Ֆախրատլը 7 ժամ հեռու, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Սաաթլը 6 ժամ հեռու, 120 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Քէլլէր 9 ժամ հեռու, 350 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Քէմալ ճշմարիտ դժոխքի մը վերածեց այս գիւղը. Հայ արիւնը հեղեղանման հոսեցաւ անոր ձորերուն մէջէն:

13-15. Գարա Պըլըզ 3 ժամ հեռու, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Գարա Հալլը 4 ժամ հեռու, 80 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ: Պրում Գըշլա 3 ժամ հեռու, 400 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Պրուն գըշլացի մըն էր եւ անոր եկեղեցւոյն վրայ ձեռնադրուած մը՝ Տ. Աւետիս Արսլանեան (տես զինքն ի Գըր Շէհիր): Դարձեալ նոյն տեղացի էր

Մարտիրոս Քահանայ Արզումանեան, որ Աղէտէն առաջ Պալիա (Պալըքէսէր) կը քահանայագործէր եւ որուն անհետացման պարագան անծանօթ կը մնայ մեզ:

16-18 Զախմախ 6 ժամ հեռու, 600 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Քէտիլէր 7 ժամ հեռու, 250 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: *Րումտիկին 3 ժամ հեռու, մեծ աւան, 600 Լուսաւորչական եւ 100 Բողոքական, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: (Երկու յարանուանութեանց հոգեւորական զոհերէն եւ ոչ մին կրցանք ստուգել:) Րում-

տիկինն էն Կեսարիա տարուելով կախուած են Յակոբ Պէրպէրեան (ուսուցիչ) եւ Սահակ Գայսէրլեան:

19-25. Սըղըր Գուլոռլը 7 ժամ հեռու, 60 տուն: Մէլէգ 3 ժամ հեռու, 80 տուն: Իյտէլի 4 ժամ հեռու, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Փրկիչ: Կիւրտէն 4 ժամ հեռու, 100 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Պէլվէրէն 4 ժամ հեռու, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: (Պէլվէրէնի բնակչութիւնը Համիտի օրով անցած է հուրի եւ սուրի մկրտութիւններէ եւ իր երէցը Տ. Պողոս Քէսիկպաշեան անցած Կեսարիոյ սահմանները:) Զօյսրատան 3 ժամ հեռու, 80 տուն, եկեղեցին Ս. Թէոդորոս: Կէօվէնի 3 ժամ հեռու, 60 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ:

ԱԳ ՏԱՂ ՄԱՏԷՆ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Եօղատէն 90 քիլոմէթր հեռու՝ դէպ հարաւ-արեւելք, գաւառակ՝ որուն կեդրոնն է համանուն քաղաքը: Իր անունը ստացած է համանուն լեռնէն եւ անոր արծաթահանքէն: Ունի 170 այլազգի գիւղեր՝ որոնցմէ 8 հատը հայարնակ: Քաղաքին թրքախօս Հայութեան թիւը կը կազմէր 400 տուն (50ը միայն Բողոքական), ամբողջովին փճացած: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր պաշտօնավարող երէցներէն յիշենք

Գրիգոր Քահանան, որ առաջին աքսորախումբին՝ 180 Հայերու հետ ճամբայ կը հանուի եւ 2 ժամ անդին «Ճըրնալ Ուշազը» կոչուած տեղը կը նահատակուի: Զարդարարք անոր կառափը Մատէն կը տանին եւ Մուհաճիր Ճամիսիի առաջը կը կախեն: Միեւնոյն եղեռնավայրը կ'ոչնչացունեն նաեւ միւս խումբերը: Կառավարութիւնը տեղահան եղող ժողովուրդէն 200 ընտանիք միայն կը վերադարձնէ եւ կը ցրուէ թրքաբնակ գիւղեր, բոլորն ալ ծայր աստիճան թշուառ փրճակի մէջ:

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Պատուելի Յակոբ Տէր-Ղազարեան, 65 տարու, որ իբր յեղափոխական ամբաստանուելով՝ ընդհանուր տեղահանութենէն քանի մը ամիս առաջ Գաղատիա կը տարուի եւ հոն բանտարկուելէ յետոյ, քաղաքին աքսորին տանէ՝ ինք եւս ճամբայ կը հանուի եւ կը նահատակուի Գրլըճլար գիւղը:

Շրջակայ հայարնակ գիւղերն էին 8 հատ, ամբողջ հայախօս բնակչութեամբ: Թուենք գլխաւորները.

1. Թէրգիլի, իր ջերմուկներովը համաւաւար գիւղ՝ 300 տնւոր: Եկեղեցին Ս. Թէոդորոս: Կար մօտաւորապէս 20 տուն Բողոքական Հայութիւն մը: Քարոզիչն էր

Պատուելի Հանի Պալեան, 45 տարու, տարագրութեան մէջ անհետ:

2-5. Գարա Եագուպ 200 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ: Գարա Չայիր 80 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Պէպէֆ 80 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Տէլի Համգա 50 տուն, եկեղեցին Ս. Նիկողոս:

Այսպէս ահա բնաջինջ եղաւ Եօզղատ իր բազմամարդ Հայութեամբ, ճշմարիտ «ոսկորներու երկիր» մը դառնալով՝ Մշոյ, Սեբաստիոյ եւ այլ տեղերու նման: Զորսուկէս բիւր իր ժողովուրդէն այսօր 8,000 հոգի հագիւ կրնանք համրել՝ Աղէտէն վերապրող, մեծ մասամբ աստանդական եւ աղցաւոր վիճակի մէջ:

Իբրեւ թէ եօզղատցիներուն խաչակրութիւնը զլած չըլլար անդրքան զսահման, պատերազմէն վերջ երբ անոնք սկսան քիչ շատ ազատութիւն չնչել հայրենի կտուրի տակ, նոր Զուլում մը չուչացաւ վերիվայրել այրած սիրտերը: Պատմենք: Զինադադարէն վերջն էր որ

Կարապետ Քահանայ Շախշախցի հոն փութաց, զանոնք հովուելու: Պահ մըն ալ Հ. Յովհաննէս Ծ. Վ. Նալպանտեան գնաց չրջիլ այդ աւերակներուն մէջ եւ Պոլիս դարձաւ:

Շատ չանցած ծայր կուտար Միլլիճիներու շարժումը: Եօզղատի հոչակաւոր Չափան Օղլուները կ'ապստամբին Մուսթաֆա Քէմալի դէմ, եւ տուժողը նորէն Հայը կ'ըլլայ. վասնզի խլրտումը զսպելու համար հոն զրկուած Զէրֆէգ Էտիէմի հրոսախումբը կը նահատակէ այս քահանան քաղաքին մէջ, նաեւ տեղւոյն երեւելիներէն Սանուէլ Արսլանեանը, տանը մէջ, ատրճանակով, տունն ալ կողոպտելով. այս երկուքէն զատ 20 այր եւ 2 կին զոհ կ'ըլլան Էտէմի վայրագութեանց: Տարարախտ Մանուէլ ատենապետն էր Քաղաքական Ժողովի, ինչպէս եւ անձնուէր պաշտպանը վերադարձող Հայերուն՝ ստուար մեծամասնութեամբ այրի եւ որբ:

(Եօզղատի եւ շրջակայ վայրերու մասին վերոյիշեալ Զարգապատում եւ այլ տեղեկութեանց համար աղբիւր ունեցանք Պոլիս հաս-

տատուած բնիկ եօղղատցի փաստաբան Յարութիւն Փափազեանը, տտեհնապետ՝ Եօղղատի նորակազմ Հայրենակցական Միութեան։)

ԶՕՐՈՒՄ

Երրորդ «սանճագ» Գաղատիոյ կուսակալութեան։ Կեդրոնն է Համանուն քաղաքը՝ Եօղղատէն 18 ժամ հեռու, 170է աւելի զուտ թրքաբնակ գիւղերով։ Սունկուրլու, Իսփիլիպ եւ Օսմաննըգ իր «գազա»ները, նաեւ Ալանա «նահիէ»ն միասին առնելով, Հայ բնակչութիւնը կը բաղկանար 10,000 հոգիէ, իսկ մի միայն Զօրումի մէջ 170 տունէ՝ 5,000 տուն մահմետականաց վրայ։ Միւթէսարըֆն էր Կալիպ, որ, Կեդրոնէն հասնող տեղահանութեան խիստ հրամանին համաձայն, նախ կը ձերբակալէ եւ բանտ կը լեցնէ այրերը, դասակարգային խտրութիւն առանց դնելու։ Երեք օր վերջ, 7 Օգոստոս 1915, բոլորը մէկ ազատ կ'արձակուին եւ 140 տնւոր երկսեռ ընտանիքներ անվտանգ կ'աքսորուին դէպի Հալէպ-Դամասկոս։ Երեւելիներէն յիշենք փաստաբան Յակոբ Տատըրեան, հօրեղբօրորդին Արմենակ, Մկրտիչ Ասլանեան, Քերոբէ Թիւրապեան, Գրիգոր Թորամանեան, Զօրթեաններ, Գօլէճական Խորէն եւ վարժարանի տեսուչ Սերոբ Երլանճեան (վերջին երկուքը տարագրութեան մէջ մեռած)։ Օգոստոս 9ին երկրորդ եւ վերջին կարաւան, 30 տնւոր աղքատիկ դասակարգը, որ Եօղղատի գիծով փոխադրուած ատեն՝ ամբողջովին կը կոտորուի Գասապ Քէմալի եւ իր արբանեակներուն կողմէ։

Այս առթիւ կ'արժէ մէջ բերել հետեւեալ աղբխարչ մանրավէպը Զօրումի եղեռնապատումէն։ Հիմա Պոլիս հաստատուած ալեւոր մահմետական մը, որ ուսահապատակ ըլլալուն՝ 1915ին կարգ մը պոլսեբնակ Հայոց նման Զօրում աքսորուեցաւ, կը պատմէ մեզ թէ, տեղահանութեան նախօրերուն իր լուացքն ընող Հայ խաթուն մը ճանչցած է հոն՝ 17ամեայ ուսումնական եւ գեղանի աղջկանը հետ։ Զիրենք չկօթակէ փրկելու համար՝ Կալիպի մօտ իր բարեխօսութիւնը կ'ընդունուի մէկ պայմանով միայն, իսլամացմամբ։ Մայր եւ աղջիկ կը մերժեն ու կը քշուին։ Զիրենք տանող ժանտարման քաղաք դարձին՝ սրճարանին մէջ սապէս պատմած է եղելութիւնը. «Մօրը գործը

լմնցուցեր էի, կարգը կուգար աղջկանը: Ըսի՝ մեղք է կէնճ արեւուդ, եկուր թրքացիր ու փրկուէ: Մօրը նահատակութեան ականատես Հայունհին պատասխանեց ինձ համարձակ, թէ պատրաստ էր մեռնելու, քանզի —աւելցուց—, չեմ կրնար ընդունիլ այն կրօնքը որ կ'արտօնէ այս կերպ ոճիրներ: Թուրքս ուժգին հարուածը բաւական եղաւ որ գլուխը թռէր մարմինէն...»:

Անմիջապէս որ Հայերը կը հեռանան քաղաքէն, իրենց վաճառատանց, բնակարաններուն, լքեալ գոյքերուն ու սրբավայրին կողոպուտը կը սկսի, եւ խեղճուկ Թուրք խանութպաններ ու սինլքորներ իրենց դիրքը կը շինեն՝ մէկ օրէն միւսը հարստանալով: Զօրումցի յայտնի վաճառական Թիւթիւնճի զատէ Շիւքրի պատմեց մեզ. «Երբ Հայերը 1 օր պայմանաժամով ծախել սկսան իրենց թանկագին առարկաները, ձեռքս չգնաց վրայ՝ գնելու համար ծանօթ Հայու մը ինձ բերած գոհարեղէնը: Արցունք կար աչքին...»:

Զօրումի Հայութենէն վերապրող՝ 50 ընտանիք, 20ը հագիւ հայրենադարձ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Անանիա Քահանայ Տիվանեան. — 45 տարու, քաղաքին միակ եկեղեցականը՝ որ եռօրեայ բանտարկութենէ մը վերջ կը խառնուի ժողովրդեան առաջին կարաւանին, աքսորականի իր տաճրիները բոլորելով Հալէպ: Վերապրող, այժմ ի Տարսոն:

(Այս նօթերէն մեծ մասը քաղուած է իր տարագրութենէն վերջ Պոլիս դարձող Յ. Տատրեանէ:)

ՍՈՒՆԿՈՒՐԼՈՒ

Գաւառակ Զօրումի, 700 տուն Հայութեամբ՝ որ նոյնպէս բռնագաղթը ճանչցաւ իր ահաւորութեանը մէջ, դէպի Եօզղատ տարուած ատեն՝ Պօղազ Քէօյի մէջ կոտորուելով ամբողջովին:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Երեմ Բահանեան, իրենց հօտին հետ նահատակուած վերոյիշեալ եղեռնավայրը:

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց հովիւն էր

Վերապատուելի Կ. Աթմանեան, 50 տարու, բախտակից քահանայից դասուն:

ՇՐՋԱԿԱՅՔ 2010-ԻՄԻ

Իսֆիլիայ, Օսմաննըզ, Պողագ Քեոյ, Ուլյուզ, Նեֆեզ Քեոյ: Ամբողջովին թրքարնակ այս 5 գաւառակներուն մէջ կը գտնուէին պանդուխտ Հայեր միայն, որոնք կորան տարագրութեան մէջ: Օսմաննըզի մէջ էր որ ապրեցաւ պատերազմի տարիներուն՝ Պոլսէն քշուած Ռուսահայոց մէկ մասը, «քաղաքական գերի»ի հանգամանքով. միւս մասն ալ՝ Հայմանա, Պէյ Փազար, Գըր Շէհիր, Մուճուր եւ Գադատիա:

Իսկ Ալանա Զորումի «նահիէ»ն է, 50 տուն Հայութեամբ, անժամ եւ անհովիւ, չօրումցիներուն հետ քշուած ամբողջովին:

ԿԵՍԱՐԻԱ

Զորրորդ եւ ուրոյն «սանճագ» Գաղատիոյ կուսակալութեան, անոր հարաւ գին եւ Արզկոսի ստորոտ: Պատմական հին քաղաք եւ նախկին ուստան Կապադովկիոյ, այսպէս յորջորջուած ի պատիւ Օգոստոս Կեսարի, զոր օսմանցիք Գալսէրի վերածած են, եւ որ ատենօք Մաժակ ալ կը կոչուէր:

Իր մէջէն կ'անցնին Սարմըսագլը եւ Գարասու գետակները: Ծնընդափայր Բարսեղ Հայրապետի, նշանաւոր՝ մանաւանդ Քրիստոնէութեան տտեն: Սրբոյն Թաղէի աշակերտ Թէոփիլէ երբ հոս բազմեցաւ, Կեսարիա եղաւ արքեպիսկոպոսանիստ Աթոռ. Հայոց Հայրապետներն ալ մինչեւ Ս. Սահակ՝ հոսկէ ստացան ձեռնադրութիւննին:

Հին դարերու մէջ քրիստոնէութեամբ ծաղկեալ այս մայրաքաղաքը վերջին ժամանակներս որջ դարձաւ բարբարիկ եւ մոլեռանդ Տաճիկներու, որոնք միշտ ռիւերիմ մնացին յառաջդիմութեան ձգտող Հայուն եւ շարունակեցին իրենց ցեղային կեղեքումները: Հայ բնակչութիւնը վաղուց ի վեր առ ահի թրքախօս՝ 3,000 տուն (16,200 հոգին Լուսաւորչական, 1,500ը Կոթլուիկ, 1,300ը Բողոքական եւ 5,000ը պանդուխտ), համագումար՝ 24,000, որուն վրայ Թուրք տարրը 10,000ի առաւելութիւն մը ունէր. իսկ Յոյները՝ 800 անձ էին,

2 սրբավայրով:

Կեսարիոյ Հայութիւնը որ 1895ի Համիտեան ջարդին նախաճաշակը ստացած էր արդէն (եւ հարիւրաւորներու շարքին՝ զոհ տուած առաքինին Վերապատուելի Աւետիս Երէցեանը), 20 տարի վերջ, Հուրրիէթի օրերուն, լիուլի ըմբոշինեց դառնութեան վերջին բաժակն ալ: 1915ի գարնան՝ կազմուեցաւ հոն Պատերազմական Ատեան մը, որ Միջին Դարու Հաւատարմանակնն ալ նսեմացուց, Յունիս 2էն մինչեւ Դեկտեմբեր 3 ինն անգամէն կախաղան բարձրացնելով 54 երեւելի Հայեր, տուանց հաշուելու իր բանտերուն մէջ անխնայ տուալտող եւ ապա սպաննուող հարիւրաւորները, նաեւ քաղաքէն ու շրջականերէն խումբ խումբ տարուելով հրացանազարկ եղողները:

Ապրիլ 11ի պոլսահայ մատուորականներու կարաւանով նախ Այաշ, յետոյ այս քաղաքը շղթայակապ փոխադրուած էր Սասնոյ հերոս Մուրատ (Համբարձում Պօյաճեան), որ 14 տարի թուրք բանտերու եւ բերդերու մէջ հեծելէ ետք՝ Հուրրիէթի վաղորդայնին մտաւ Օսմանեան Բաղլամէնթէն ներս, այնքան հակառակելով ոչ-խլալմաներու զինուորագրութեան: Հին բռնակալութեան շրջանին՝ յանուն Հայ դատին կառափնատ ելլող Անմահն Ժիրայրի եղբայրն է Մուրատ, որ տարիներ վերջ, 24 Օգոստոս 1915ին պիտի անմահանար նոյնպէս մահու այդ անարդ զործիքով, վերջակէտը դնելու համար Յեղին մարտիրոսութեան, ազատաբաղձ այնքան ազգակիցներու նման: Անունի եւ զիրքի տէր՝ վերոյիշեալ կախուողներուն մէջն էին «մէճ-լիար խտարէ»ի տնդամ Կ. Ճամճեան, էվէրէկի դատաւոր Գրիգոր Մումճիհանեան, ազգային զործիչներ Գ. Գուլումճեան, Գ. Վիշապեան, Կ. Նէվրուպեան, Ս. Ագարթմաճեան եւայլն, բժիշկներ Թ. Նազկեան եւ Ս. Նշանեան, ուսուցիչներ Յովհաննէս Պօյաճեան, Մինաս Մինասեան, Վահան Քիւրքեան, Վ. Ամատունի (Ազիզիկէն փոխադրուած), Յակոբ Ետպեան, փաստաբաններ Մարտիրոս Գունտազճեան (Պոյսէն փոխադրուած) եւ Կ. Թաշճեան, նաեւ քահանայ մը՝ որուն պիտի հանդիպինք քիչ յետոյ, նահատակ եկեղեցականաց շարքին:

Դարձեալ, Կեսարիայէն Կէմէրէկ տարուելով սրախողխող սրեւ-սրբականներէն յիշենք՝ Գէորգ եւ Վահան Ճամճեան, Գաբրիէլ Քիւրքեան, Մարգար Ետպճեան, Բարսեղ Քիլիմլեան, Վ. Քէհեան, Գ. Կէրէքմէղեան, Յ. Ետսուֆեան եւայլն:

Տեղւոյն «միլիտարըֆ»ն էր Զեֆէրիա: Աքսորէն յետոյ, երբ Հայ բնակչութիւնը մինչեւ Մուսուլ, Քէրէք, Դամասկոս եւ Տէր Զօր քրչուեցաւ, տաճկնալով հոն մնացող բնաւնիքները Թուրքի գիւղեր բամբուեցան եւ չքոտի կեանք մը վարեցին, մաս մըն ալ զոհուեցան նոյն տիրահռչակին հրամանաւ: Իր եզրոյրն էր իրոսապետ Խմամ գաւառ Բէշիա, որ տարազերոյց կարաւաններուն ետեւէն վաղեց եւ Պօղոսկանի մէջ զիրք բռնելով՝ կտորեց անդէն ու անապուռէն զոյգեականներուն կարեւոր մէկ մասը: Հայ վաճառատանց կողմէ՝ Նուի Հաւի. իսկ Ա. Խմէա Աւրմ ալն ոտախնամապետն է որ, ի մէջ այլոց, տապարով ջարդած է քաղաքէն Զօրում քչուոյ 24 Հայօրդիներ, բոլորն ալ կալանակալ:

Վարչական կարողութեամբ օժտեալ՝ վիճակիս բարեկան տուջնորդն էր

Խոսրով Եպիսկոպոս Պէքրիկեան.— Ծնած է Զառա (Աերատարա) 1869ին, աշխարհական անուամբ Խաչատուր: 1889ին մտնելով Արմաշու դպրեմանքը, 6 տարի վերջ վարդապետ կը ձեռնադրուի Օրմանեան սրբազանէ՝ 6 գոտրնիկներու հետ, որոնք նոյն հաստատութեան առաջին հունձքը կը կազմեն: Իրր քարոզիչ եւ տուջնորդ՝ կը պաշտօնավարէ Պուլիս եւ զաւառ, արդիւնաւորապէս հովուելով Տրապիզոնի, Մշոյ, Խարբերդի եւ ուր ուրեմն Կեսարիոյ թեմերը: 1914ի սկիզբները կ'ուղեւորուի Էջմիածին եւ Գէսըց Ե. Կաթողիկոսէ կախկոտորսանալով՝ կը վերադառնայ պաշտօնատեղին:

Երբ կեսարահայ երեւելիներու ձերբակալութիւնը յաճախողէր կը դառնան, կ'երթայ ազգու կերպով բողոքել տեղւոյն կառավարիչին՝ որ չհանդուրժելով անոր համարձակութեան՝ իսկոյն կը բանտարկէ զայն եւ կը յաջողի Պատերազմական Աւանի քամօնին վճիռով մահուան դատապարտել, անձին վրայ ծանրացուցած՝ Տաճկին չքնադատելու մտանդութիւնը եղող այն շինծու այլ մահախեղին ամբաստանութիւնը թէ «Էրմէնի մուրախտա» կախկոտորսանալու տոթիւ Թուսիս անցնելուն՝ Քէօսթէնձէ հանդիպել, Հնչակեանց ժողովին մտանակցելու եւ դարձին քարոզ մըն է առեր հոն, Վեհափառին ողջոյնները հաղորդելով ժողովրդեան. ինչ քրէիքսր յանցանք...: Ա. Պատրիարք Հայրն օժակից իր հոգեւոր եղբօր կացութեան վերահասու ըլլալուն պէս՝ կը դիմէ Ասիա Փաշայի տպարանքը (Ենիօրէօյ), զիտնալով հանդերձ որ մահապարտութեան վճիռը Կայսերա-

կան իրատէսով փաւերացուած ալ էր: Մեծ Եպարքոսը նախ անդիտանալ կը ձեւանայ, եւ սակայն Զուէն սրբազանի թախանձանաց տեղի տալով՝ կը խոտտանայ ընել պէտք եղածը: Ճամբրալ Հանուած վճռագիրը Կեսարիայէն կը վերադարձուի եւ էնովէր Փաշա իբր շնորհ կը յայտարարէ Թրքահայոց Հոգեւոր Պետին, թէ Խոսրով Բիսկոպոսի կախաղանի պատիժը փոխուած է հարիւր մէկ տարուան բերդարգելութեան: Անդին, Գոյսէրիի գեհնին մէջ, բանտակից աշխարհական ազգայիններ ջոկ առ ջոկ չուանէ օգուկներու մէջ կը քուեն չգործածած մեղքերնին, մինչ ստորաբախտ առաջնորդը դուրս հանուելով իր սրջէն՝ 10ի շափ երիտասարդներու հետ կը տարուի անձանթ ուղղութեամբ (իբր թէ Տիգրանակերտ): Ահա թէ ինչ կը գրէ մեզ՝ Կեսարիայէն տարագիր ուսանող Բիւզանդ Գազանճեան. «Պօպանթի չհասած՝ միացանք մեր Առաջնորդին խումբին: Բաց կառքին մէջ բոլորն ալ այրեր մրկեր էին: Ճանչուրներէս՝ մէջերնին կար Մնաթիկեան փառապատան պաշտօնեայ Բարսեղ Թօգաթլեան, նաեւ քանի մը նիրպէցիներ: Իրիկուն էր արդէն. որոշեցինք իջեւանիլ ճամբուն վրայի խանը՝ Լաին ջաղացքով: Ինչպէ՞ս քնացանք, Աստուած միայն գիտէ: Արշալոյսը չէր ճեղքուած դեռ, երբ տարօրինակ ձայներ մը եկան սկանջիս. «Լաի լաի իլլալլահ...»: Ուղտերու վրայ հեծած հրոսախումբ մըն էր եկողը: Փարսուքը սկսաւ: Բարեբախտաբար քաղաքականութիւնը չուտ փոխուեցաւ, խումբն ալ չուեց գնաց: Առտու եղաւ. տեսանք որ աքսորի մեծ պարիսանա մը հասեր է գիշերանց եւ դուրսը՝ ցօղին տակ հանգչեր: Վերջապէս ճամբայ ինկանք: Կառքերնիս մէկտեղ կ'ընթանար: Խեղճ Սրբազանին վրայ հոգի չէր մնացեր. փախէն բռնուած աղու մը կերպարանքն ունէր. քովինները պարտապ տեղը սիրտ կուտային իրեն. Թօգաթլեան չարունակ կը թեկադրէր Սրբազանին օգուտ քաղել ընկերացող ժանտարմային մէկ թոյլ փայրկեանէն եւ գէնքը խլելով լեռ բարձրանալ. այս խորհուրդը սակայն ալ աւելի կը սաստկացնէր իր երկիւղը: Ամէն անգամ որ կառքը ձորի պէս տեղ մը կանգ առնէր, Խոսրով Եպիսկոպոս ապշահար աչքերը շորս դին կը պտրտցնէր, կարծելով թէ ալ ամէն բան պիտի լմննար: Ազատիկ մարդու լաթեր հագած էին ամէնքն ալ. աշխարհական տարագով էր Սրբազանը, մօրուքն ալ վար տուած: Ամբողջ օրը զգուշաւոր խօսակցութիւնները չվերջացան՝ փրկութեան միջոց մը ճարելու համար. մեղք որ ժամանակը մոռ-

ցուց ինձ՝ մէջերնիս փոխանակուած այդ խօսքերը: Իրիկուան Պօգանթի հասանք: Յատկացուցին մեզ՝ խանին մէջ տեղ մը՝ ուր 30ի չափ թուրքեր ալ կային: Առասուկ կանուխ պատրաստ էինք նորէն մեկնելու: քանի մը ժամուան այդ հանդիստին համար՝ մարդ-զուխ երկերկու արծաթ մէճիտ փրցուցին մենէ: Միասին պիտի չերթայինք այլեւս: Պիտի չմոռնամ մեր սիրելի Արքայանին թափած արցունքները՝ բաժնուած ատեննիս: Օրեր վերջ երբ Հայէպ հասայ, լսեցի որ Խոսրով Եպիսկոպոս մենէ առաջ հոս հասեր, քանի մը օր արդեւապէս մնացեր եւ գէպի Տիգրանակերտ քաղաքուէր է իր ընկերներուն հետ: Սեւ լուրը շուշացաւ մեզ հասնելու: ճամբան բոլորը մէկ մաքրեր է մեր մաքրասէր կառավարութիւնը...»: Նահատակութիւննին տեղի ունեցած է Եգիպտոյ մօտերը՝ գիրենք ասնոյ ստաբիկաններու կողմէ: Հակառակ Արքայանին տղերսանաց, որ ճակարին ուղղեալ գնդակով մը մահացնեն զինք, ձեռքերը կտալ կը պոսկեցնեն եպիսկոպոսին տակ, ոչխարի պէս մօրթելով: Ս. Պատրիարք Հօր խղճին խայթ մը եղած է ցարդ այն պարագան որ, եթէ անոր կեղտկարծ փրկութեան համար զիմում կատարած չրլլար եւ Խոսրով Եպիսկոպոս իր մահապատիժը Կեսարիոյ մէջ կրէր, զոնէ իր գերեզմանը պիտի ունենար, հոն կախուող Հայերուն յատկացեալ որոշ փոսի մը մէջ: Վկայակից են իրեն՝ Բարսեղ Թապիպեան եւ Կիւմրուշեան (Կէրմիրցի):

Ձորս հոտ էին քաղաքին հայնոցները, երեքը՝ եկեղեցիներուն անուններով յորջորջուած, չորրորդն ալ «Պահճէ թաղ»: Այդ սրբափայլերն էին Ս. Առասուածածին (ամենէն հօյակերար), Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Մարգիտ, Կաթողիկոսները՝ Ս. Խաչ, բոլորն ալ կողոպտուած, խաչ, սկիւհ եւ մօտունք հօլոցներու մէջ անհետացած, իսկ չուրջառ, չաղիկ եւայլն իրր հասարակ շուրեր՝ շուկային մէջ աճուրդի հանուած:

Առաջնոյն մէջ կը պաշտօնաւարէին

Մարտիրոս Ա. Քահանայ Զարդարեան.— Մնած 1841 Փետրուարին Սոնճուտուն, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Երասուղէմի ժառանգաւորաց Վարժարանը, ուսուցչական պաշտօն փորած 25 տարի, 5 Սեպտեմբեր 1870ին ձեռնադրուած ունեցի Սարգիս Եպիսկո-

պոստ, փոխ աստֆնորդ Կեսարիայ, ծաղկեալ փխն կրելու արածնու-
թիւն ստացած Կլիկիայ Ս. Կաթողիկոսէն, Վոսմեայ անդամ իր թե-
մին Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոյ: Պատերազմի ստաֆն
տարին կր վախճանի եւ տիրոյ անդա՛նին հաւանար անշուք թեպում
մը Կաննեայ, շտանկեով իր ժողովրդեան ահեղ Գողգոթին: Կր կոչ-
ուէր «Պղտփի Տ. Սարախրոս», համանուն երկչ մը իրմէ աստֆ փախ-
ճաւած բլլարուն:

Աշոտ Քահանայ Երկար — Սնած 27 Ակոսեմբեր 1854ին Ակն,
աշխարհական անուամբ Գլարդ-Երուանդ Խցարճեան: Խաչենց եւ
Դչխոյենց ազգատոհմէն՝ Արբուհի անուն իր տիրամայրը ծանօթ
էր Ակնայ բանահիւստթիւններովր (տեւ «Բիւրակն» հանդէս):
Նախնական կրթութիւնը կր ստանայ ծննդավայրին Ներսէսեան
գորոցը, յետոյ Պոլիս պանդխտելով՝ ուսումը կր շարունակէ, յամառ
աշխատութեամբ կր զարգացնէ ինքզինը, աշխարհականութենէն
սկսեալ մինչեւ հոգևորականութիւն եւ անկէ ալ անդին՝ մինչեւ
եղևնի թուականը խաղաղով կրթական անխանջ վաստակատարի գեր
մը քատառն երեք տարի անխափան: Ահատափի ուսուցչական
տաղարկչին նախրման իր հանգրուանները՝ 1872-1874 Ակն, 1875-
1878 Բերա՝ Հոփուան տան մէջ, 1879-1882 Գարթալ, 1882-1883
Թաի Գափու, 1883-1886 Էփէրէկ, 1886-1892 Կեսարիա (Կիւմէեան,
Արամեան եւ Միացեալ Ընկերութիւն), 1894-1895 Պոլիս (Գառ-
քէօյ՝ Արամեան), 1895-1896 Կեսարիա՝ Ս. Կարապետ, 1896-1904
Ամասիա, 1905-1908 Կեսարիա (աղջկանց), 1910-1911 անդ՝ Հայկ-
եան, 1913-1915 անդ՝ Միացեալ ուսումնարան, ծայրէ ի ծայր ու-
սուցչի հանգամանքով: Չանդան ժամանակներու մէջ անդամակցած
Ուսումնական Խորհուրդի, Գաւառական եւ Կրօնական ժողովոյ:
Թղթակից «Բիւրանդիւն»ի: Տեղի տալով Կեսարահայոց եւ Ս. Աստֆ-
նորդին թախանձանաց, 25 Փետրուար 1906ին կր զեկնու սքեմը,
քահանայ ձեռնադրուելով Տրդատ Եպո. Պաղեանէ, Ասատուոյ Տան
ժառանգելուն չափ նախրական նկատելով իր սպասարկութիւնը «չու-
սուսրութեան տոհմը»ին՝ սրուն սխաեալ քուրմն էր ստուգիւ: Կր
թուր գեղադրութեան ընթացք մը, ճատեր, հուսկ-բանք, քարտպներ,
երգեր եւ քերթուածներ, մեծ մասամբ անտիոյ: Վարած է աստֆնոր-
դական փոխանորդութիւնը Կեսարիայ 1912 թուականին, նաեւ Աստֆ-
նորդարանի քարտուղարութիւնը: Պատրիարքարանէն իրեն սպղեալ

«Կենսագրագիր» խորագրով հարցարան-թուղթին մէջ՝ Տ. Աշոտ պարզապէս քահանայ պատասխանն արձանագրած է «եկեղեցական ինչ աստիճաններ ստացած էք» տողին դիմաց, համեստունակ այդ կոչումը վեր դասելով փառաշուք տիտղոսներէ:

Սերունդներ կրթող եւ մանկավարժի իր կարողութեամբ՝ Կեսարիոյ ազգային վարժարանաց բարեկարգիչը հանդիսացող, այսինքն Տաճկաստանի մէջ լուսաւորեալ տարր ստեղծող այս բազմարդիւն երէցն ալ չի վրիպիր կառավարութեան լուրջ ուշադրութենէն: Աղէտի օրերուն, ինք եւս կը-ձերքակալուի եւ կ'ենթարկուի բանտային խոտանդումներու, ամբաստանուելով Պատերազմական Ատեանէն թէ պայթուցիկ նիւթեր պահած էր — իմա միտքի կայծեր ցրցօնած անդու: Դատավարութեան ընթացքին, իր անմեղութիւնը — հրաշք — երեւան ելլելով՝ կ'աքսորուի Սեբաստիա: Հոն հասնելուն՝ զոհ կ'երթայ բարբարոսութեանը Մուամմէր բորանին որ կը գլխատէ զինք քաղաքէն դուրս տեղ մը: Եւ այսօր ոչ ոք դիտէ թէ ո՛ր ցրուած են նշխարները մեծանուն դաստիարակին...:

Պետրոս Քահանայ Պարսամեան.— Ծնած 10 Մայիս 1867ին Պուրհան (Կիւրինի վիճակ), աշխարհական անուամբ Համբարձում, Տ. Կարապետի որդի, ուսած ծննդավայրին Լուսաբերեան վարժարանը, պահ մը առեւտրական գործով յիշմիր, 2 Մայիս 1897ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Պուրհանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ վրայ, ուրկէ փոխադրուած Կեսարիոյ Մայր Եկեղեցին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Սուրէն Քահանայ Զիլինկիրեան.— Ծն. 1873ին Թավուսուն, 1907ին ձեռնադրուած Մուշեղ Եպս. Սերոբեանէ՝ Տարսոնի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ փոխադրուած Կեսարիոյ Մայր Եկեղեցին: Բախտակից Տ. Պետրոս Պարսամեանի:

Յակոբ Քահանայ Բիրլեան.— Ծնած 1854ին Կէրմիր, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած ծննդավայրին Պարթեւեան ուսումնարանը, ուսուցիչ, 1897ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Զօրումի եկեղեցւոյն վրայ, քահանայադրած անդ, Գաղատիա, Գալէճիք, Զանդըրի, Սեբաստիա եւ հուսկ ուրեմն Կեսարիա: Երիցունէին ու զաւակները կորուսած ըլլալով՝ մենիկ կեանք մը կը բոլորէր եկեղեցւոյն մէջ: Ժողովուրդին հետ կ'աքսորուի եւ Ուլու Գըշլա հասնելուն՝ ոստիկանք այս անմեղուկ քահանան չա-

րաչար կը ծեծեն, որովհետեւ ճշող անիրաւութեան մը առթիւ համարձակած էր ըսել. «Պէն իմ պու սիւրիւնին չօպանը...»: Նահատակ:

Երկրորդին մէջ կը պաշտօնավարէին

Ղեւոնդ Քահանայ Կէմիճեան. — Մնած 13 Նոյեմբեր 1859ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սաղաթիէլ, ուսած ծննդավայրին Յակոբեան դպրոցը, 17 տարի ուսուցչական պաշտօն վարած վարժարաններու մէջ, 1892ին քաղաքական յանցանօք ձերբակալուելով՝ 50 օր բանտարկուած, 30 Հոկտեմբեր 1897ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ, անդամ Գաւառական եւ Կրօնական Ժողովոց:

Խուզարկութեանց չըջանին, կառավարութիւնը Ս. Լուսաւորիչ ժամէն գտնուած կշռոցի մը (balance romaine) գունդին՝ ուժանակի հանգամանք տալով, գործը ծանր համեմատութիւններ կը ստանայ, հէք երէցն ալ «պօմպաճի»ի հռչակ...: Կը նետուի բանտ՝ ուր ան-

գութ ձեռքերէ տեղացող ծեծութեւս իրեն կը սպասէր, չորս դին տրորելու համար: Եւ Պատերազմական Ատեանը չուշանար մահավճիռն արձակել 30 Յուլիս 1915ին: Գիշերը, ոստիկան մը կը մտնէ զնտան եւ այս քահանան միայն գտնելով արթուն՝ մահապարտներու ցուցակ մը կը ներկայացնէ անոր, որպէսզի ցոյց տայ առտուան դէմ կախուելիք Հայերուն խշտեակները: Տ. Գէորգ ակնարկ մը կը ձգէ մահաբեր թուղթին վրայ եւ «Ե՞ս ալ կամ եղբր մէջերնին» կը ձայնէ ահաբեկ. յետոյ ծունր կը կրկնէ հոն՝ գերագոյն հուսկ աղօթքը մատուցանելու Արարչին: Իրեն պէս անմեղ ազգակիցներու հետ ընդ այգն կը բարձրանայ կախաղան: Ժամեր վերջ, կուգան լակոտներ որոնք արեւին մէջ ճօճող այդ դիակին հետ կը զբօսնուն, մէկ քանին՝ բուռ բուռ յարդ նետելով դէմքին, ուրիշներ՝ սքեմին քղանցքը քաշքշելով: Միեւնոյն մահապատիժով վկայակից եղողները 14 հոգի էին, իրենց կառափնատներով՝ կիսաբոլորակ աղեղ մը ձեւացուցած, որուն մէկ ծայրն էր — ականատես պատանիի մը՝ Բ. Գազանճեանի պատմածին համեմատ — Տօթթոր Նազլեան, իսկ միւս ծայրը Տ. Ղեւոնդ, չուանէ պարոյրին ուժգին պրկումով՝ գլուխը հակած կուրծքին, ուր փակցուած կար «պօմպաճի»ի դատապարտութեանը պիտակը, զայն դառնութեամբ կարդալու արձանացումով մը՝ որ կարծես Մահը կը հեգնէր, իր դահիճներն ալ միասին...: Տ. Ղեւոնդի մարմինը՝ նախ-

քան թաղամեր՝ քարշածուփ կը չըջի հողերուն վրայ, սարէն չուան կապուած :

Սահակ Քահանայ Տէր-Յովսէփեան.— Ծնած 15 Յուլիս 1868ին Գարածէօրէն (Էփէրէկ), աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած Զօմայրս եւ Էփէրէկ, 7 Փետրուար 1898ին ձեռնադրուած Սեփաննոս Եպս.— Սանտոյճեանէ՝ ձննդաւայրին եկեղեցւոյն վրայ, սրչառնաւորած անդ, Եկփ Շէհր եւ Զօմայրս, ուր ուրեմն փախադրուած Կեսարիա: Տարադրուելէն վերջ, հնարքով մը կը յաջողի բողոք վերադառնալ փախտաւորան վիճակի մէջ եւ հսն մնալ մինչեւ Սեփաններէ վերջերք: Եսչն միջոցին եղած մասնաւոր կարգադրութեան համաձայն, չստերու հետ կ'ուղարկուի Ագիգիկ, ուր կը մարտիրոսանայ: Քաղաքին մէջ՝ զանազան թուականներու կ'առաջնորդուի Զոմայրս Զոյոյ վերջին օրհնութիւնը տուող քահանան էր:— «Զամեհայն մեկս զօր զօրձեալ եմ, քանդի մեկայ...» ահաւոր խոստովանանք ու արձակումը բրած ստեն, ինչ զգացիր, Տէր Հոյր, անմեղ զահերուն զէմ յանդիման...:

Անի Բիսեղեկ Քահանայ Կարաբեկեան.— Ծնած 1875ին Զախմախ (Պօղոսեան), 1907ին ձեռնադրուած Սեփաննոս Եպս.— Սանտոյճեանէ՝ ձննդաւայրին եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ փախադրուած Կեսարիայ Ս.— Լուսաստիչ եկեղեցին: Նահատակ:

Երբօրցին մէջ կը սրչառնաւորէին

Արիստակէս Քահանայ Թիմուրեան.— Ծնած 15 Հոկտեմբեր 1875ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած ձննդաւայրին Յակոբեան զգրոցը, 15ամեայ ուսուցիչ անդ եւ ի չըջեալս, 5 Մարտ 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս.— Պոլեանէ, 1913 Յունիսէ սկսեալ փոխ տաղնարդ, քահանայութեան բնիկացրին ալ չարանուկած զառախօսութիւններ կրօնի եւ բարոյագրութեան, անգամ Գաւառական եւ Կրօնական մարմնաց: Երկերք.— Կոնստանտնուպոլիս (աղօթողիք եւ մեկնութիւն Ս.— Պատարարդի, տղադրուած), Կրօնի փաստաւորմը Երբուն համար մօտ օրէն մամուլի յանձնելի կը նշանակէ Եղբարախոս քահանան՝ ինքնակենսադրութեանը մէջ, մարտիրոսանալէ տարի մը առաջ:

Ազգայն օրերուն, ինք եւս տասրեայ կը զտնայ տախիանայ ու չսկսէին, սրղէս բուստմիս եւ երիտասարդ երէց: Բանա նետուելով կ'առաջարկէ կը զանաւանդի, փախաւ ի Լեւոնեմիս:

իր տաքերուն մէկ մասն ալ կը կորսնցնէ, վասնզի ամբաստանուած էր թէ սումբը կը պահէր իր տունը կամ Ս. Սարգիս ժամբ: Հակառակ սրեւէ վաստի չգոյաթեան, 10ամեայ բերդարդելութեան թեթեւագոյն(!) դատապարտութիւնը կը չափէ ուսին և քանի մը ազգայիններով կը հանուի ճամբայ, Տիգրանակերտ տարուելու պատրուակին առի: Փաթմայէն տնոյին՝ կը բացուի եղեռնի վարագոյրը: Կը նահատակուին կեսարացի զորապետ Փանոս Գուգուպոչեան և աշուղ Նիզամ, բնդ սրս և Տ. Արիստակէս՝ խժոժօրէն:

Պետրոս Խախանայ Մամբրեան.— Ծնած 1871ին Թոմարցա, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, վարած ազգային երեսփոխանական պաշտօն ի Կեսարիա, 1897ին ձեռնադրուած Սահփանոս Եպս. Սանտազեանէ: Քաղաքին 10 երէցներուն մէջէն միակ վերապրողը, որ չէ կրած բանտի շարժարանք, բացի Դամասկոս իր աքսորումէն՝ ուր 26 Օգոստոս 1916ի խիստ հրամանը (խորամուկով) չընդունիր աներկիւզ, ֆէնէսէցի Տ. Բենիամինի և թոմարցացի Տ. Գրիգորի նման:

Կեսարիոյ Կաթողիկ Հայոց կղերական դասը կը ներկայացնէին Անտոն Կերապալժառ և

Հ. Վարդան Վ. Աղամբան, որոնք զերծ կը կացուցուին տարադրութենէ՝ աեղւոյն կառավարութեան խոյրատուութեամբ ու զարկուելով Պոլիս: Զինադադարէն վերջ կրկին կը մեկնին Կեսարիա:

Իսկ Աւետարանական Հայոց հովուութիւնը ստանձնած էին Տեաեւեալ քարոզիչները:

Վերապատուելի Քերովքէ Եագուպեան.— Ծնած 1836ին, բնիկ Պոլիս՝ Պէպէքի Գօլէճէն, յետոյ Սկովաթա՝ Էտիմպրիկի Աստուածաբանական Ճեմարանէն բնթաղարտ, կը գտնուայ ծննդավայր ու երէց ձեռնադրուելով՝ 42 տարի անընդմիջաբար կը պաշտօնավարէ: Այնուհետեւ 2 տարի կը քարոզէ Եօզատա, ուրկէ նորէն Կեսարիա գտնուելով՝ 3 տարի ևս կը ստանձնէ աւետարանական իր զործը, զոր կը հարկադրուի շարունակել օգնական քարոզիչներով՝ խոր ձերութեանը պատճառաւ: Դասընկեր հանդուցեալ Փրոֆէսէօր Ալ. Պէպէճեանի և Վերապատուելի Գ. Շմաւոնեանի: Կեսարիոյ բոլոր ժողովուրդէն սիրուած զէմք մըն էր: Կառավարութիւնը խնայած է զինք աքսորէ՝ ալեւոր տարիքին ի յարգանս: Բայց իր հօսին, գաւազանը ու պարագաներուն միահամուռ վտարումը խորապէս բնկ-

ճած է իր ֆիզիքականը: Սրտի անհուն մորմոքանօք աւանդած է հոգին՝ ութսունամենի:

Իր օրդին՝

Պատուելի Հայկազուն Ք. Եագուպեան.— Ծնած է 1865ին, ընկ: Այնթապի «Կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճ»էն ընթացաւարտ, կր դառնայ հայրենիք եւ 15 տարի ուսուցչութեամբ կը գրադի տեղւոյն Բարձրագոյն վարժարանը: Տեղահանութեան օրերուն՝ զինքն ալ կր խառնեն զաղթականական հոսանքին: Օսմանիէ հասնելուն, չտուայով ճանապարհի զժուարութեանց՝ կը հիւանդանայ ու կը կնքէ մահանապատ: Հանդուցեալը լմէ եւ պաշտօնապէս քարոզչութիւն բրած չէ, բայց իր պարզ քարոզներով եւ առաքինակրօն կենցաղով՝ սիրելի եւ օգտակար եղած է իր համայնքին:

Պատուելի Վահրամ Թախմիզեան.— 40 տարու, այնթապցի, ուսումը ստացած է Մարտշ եւ Այնթապ, երկար տարիներ պաշտօնավարած Զինճի Տէրէի տմերիկեան սրբանոցը: Զինճի Տէրէն կալանակապ Կեսարիոյ բանար կը փոխադրուի: Անխուսափելի էր իր սպաննութիւնն ալ, եթէ ծանօթ եւ ազգեցիկ Թուրքի մը բարեխօսութիւնը չըլլար: Իր աքսորականի կեանքը կը վարէ Դամասկոս, եւ Զինադադարէն վերջ կը մեկնի Ամերիկա:

Զինադադարէն յետոյ, հետզհետէ հայրենադարձ եզոզ կ'ստարահայոց կոտորակուած հօտին հովիւ եւ առաջնորդական փոխանորդ կարգուելով՝ իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ Սեբովրէ Քահաւաճ Պուրմալեան (Ատա Փադարէն): (Տես զինքն այդ զլուխին մէջ): Յիշեալը 1920 տարուոյ կիսուն՝ մեզ ուղղեալ նամակի մը մէջ «միլլի» շարժման հետեւանօք գաւառահայոց անապահով վիճակը պարզելով, կ'ուղեցնէր սա տողերը. «Ըստ հրաւերի՝ զրելու վրայ եմ իմ աքսորի կեանքս, եթէ նոր զէպքեր այդ հոգն ուրիշի մը յանձնելու չտուպեն...»:

ՇՐՋԱԿԱՅՔ ԿԵՍԱՐԻՈՅ

Քաղաքին հսկայ արուարձանը կրնայ համարուիլ

1. Թալաւ գիւղաքաղաքը, 1 ժամ հեռ. արեւելեան-հարաւ, Ս. Բարսեղ լերան ստորոտ: Ըստ Տ. Աչոտ երկաթ նահատակ քահա-

նայի՝ 1913 Օգոստոսին պատրաստած եւ մեզ հաղորդուած վիճակագրութեան, իր բնակչութիւնը կը կազմէին 1,300 տուն Յոյնի, 900 տուն Հայու եւ 600 տուն Տաճկի: Հայնոցները՝ Վերի եւ Վարի թաղ, նաեւ Գրչը Բէօյ. վերջինս Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին միայն ունէր, բնակչութիւնը ցրուած ըլլալով միւս թաղերու մէջ, այլամերժ հարեւաններու երեսէն:

Յունիսի սկիզբը տեղի կ'ունենայ ձերբակալութիւնը տեղւոյն 22 երեւելեաց, որոնք 1 ամիս բանտի չարչարանք կրելէ վերջ՝ Յուլիս 2ին չղթայակապ կ'աքսորուին, միահաղոյն նահատակուելով կէմէրկէն քիչ հեռու՝ ամայի վայր մը: Թուենք անունները՝ Մահու Ճանապարհը բռնող այդ անդրանիկ աքսորախումբին. Ուսուցիչ Գրիգոր Ալշրճեան, գեղադործ Ստեփան Եազըճեան, փաստաբան Արսէն եւ Մտտթէոս Գալֆայեան (որոնց եղբայրն էր Մագրիքէօյէն Այաշ տարադիր «պէլէտիէ րէիսի» Արթին), Թալասի հրաժարեցուցուած «միւտիր» Հայկ, լուսանկարիչ Սարգիս եւ Յարութիւն Ստեփանեան, առեւտրականք՝ Արիստակէս Խորխոռունի, Սարգիս եւ Կարպիս Էմիւրեան, Տիգրան Սելեան, Արրահամ Սայապալեան, Լուիֆիկ Սիւսեան, Բղք. Պարոն Պօղոս, Զէպրայիլ Քէօրհաճեան, Ասատուր Տատրեան եւայլն: Զարդարարք՝ Թալասի «միւտիր» Սատրգ, տասնապետ Մէհմէտ եւայլն: Մնացորդ Հայութիւնը կը տարազորուի քանի մը կարաւանով: Կառավարութիւնը 25 տուն միայն գերծ կը կացուցանէ չկօթակէ, 15 տուն՝ դինուորի ընտանիքներ ալ կը ցրուէ մերձակայ տաճկնոցները: Թալաս պաշտօնավարող կրթական եւ հասարակական անխոնջ փաստակաւոր մըն էր Գառմէն (նախկին Տաճատ վրդ. Մելիքեան, Էջմիածնական), որ զէպի Հալէպ քչուելով՝ ըսպաննուեցաւ անկէ անդին:

Վերի թաղի եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գարեգիմ Ա. Բահանայ Սէֆերեան. — Ծնած 7 Մայիս 1868ին կէմէրկէ, աշխարհական, ուսմը Իսթէնտէր, ուսած անդ, եւ Թալասի Վարդ Պատրիկեան վարժարանը, ուսուցիչ ի գիւղօրէս, 1895ին եւ 1896ին Երկիցս Սեբաստիա բանտարկուած՝ քաղաքական յանցանօք, 14 Մայիս 1898ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ ծննդավայրին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ, ուր 13 տարի քահանայադործելէ վերջ՝ Թալաս փոխադրուած: Կ'աքսորուի

անորոշ ուղղութեամբ եւ կը նախապահուի նշեալից ճամբան վրայ :
Յակոբ Քահանայ Այվազեան, ժողովուրդին հետ տարազրուելով՝
ճամբան նախապահում :

Վարի թաղի եկեղեցին էր Ս. Թարս՝ ուր կը պաշտօնավարէր
Հմայեակ Քահանայ Տէր-Բարսեղեան. — Ծնած 14 Փետրուար
1858ին Մուհճուսուն, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած
ծննդավայրին Մծրնեան գաղտնի, նաեւ Մարգարանի «Անաթօլիա»
Գօլէճը, իրը ուսուցիչ՝ պաշտօնավարած 6 տարի Մուհճուսուն եւ
13 տարի Թալատի Աչրեանի աղջկանց վարժարանը, 15 Օգոստոս
1893ին ձեռնադրուած Սեւփաննոս եպօս. Սանտալճեանէ՝ Մուհճու-
սունի եկեղեցւոյն վրայ, ուր 6 տարի քահանայապետելէ վերջ՝
անցած աշտ գիւղաքաղաք : Աքսարի վերջին հանդրատնիք՝ Տէր Զօր
հասնելէն վերջ, կը նախապահուի հան աղետոյն բնդ հանուր ֆարդին :
Թալատի Աւետարանական Հայոց հովիւներն էին

Վերապատուելի Միսլար Յ. Մնչերեան. — Ծնած 27 Փետրուար
1870ին Կեսարիա, նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստա-
նալով՝ 1886ին Այնթապի Գօլէճը կը մտնէ եւ ուսանողական չրջանին՝
տարի մը պաշտօն կը վարէ Նէնիճէ Գալէ իրը ուսուցիչ-քարտիչ :
1892ին նոյն կրթարանէն, երեք տարի ետքն ալ Մարաշի Աստուա-
ծարանական Ճեմարանէն ուսումնաւարտ՝ կը նկատուի կրթական
եւ հովուական ասպարէզ, գտնաւորուելով Մարաշի Բողոքական
բարձրագոյն վարժարանին մէջ եւ 2 տարի աւետարանելով աղետոյն
եպիսկոպոսական եկեղեցին : Ծննդավայր գարձին՝ կ'ամուսնանայ եւ
1899ին սկսեալ տարի մը Բուսմաիկին, 6 տարի ալ Էվլէրէկ կը շարու-
նակէ քարապշտիկներ, վերջնոյն մէջ երկը ձեռնադրուելով 1903ին :
2 տարի վերջ կը հրաւիրուի Թալատ՝ ուր կը մնայ մինչեւ Ազգաւ առ-
բին եւ մինչեւ իր ախուր վախճանը : Հեղինակ Ասաուծոյ գոյութիւ-
նը եւ Համաճայնութիւն Զորս Աւետարաններու հայտատու-թրքա-
բարբառ գիրքերուն : Նախագահ Բողոքական Կեդրոնական Միա-
թեան (Մարգարան-Մերաստիա-Կեսարիա), յսլմ ի պատուի յաշտ
միախնարաց : Մարտաթի օրերուն՝ աղարութիւնը կ'ունենայ բնդու-
նելու մահմէական կրօնըր, քիչ յետոյ մատանջութեան մատնուե-
լով կը կնքէ մահկանացուն : Թալատը կը կրտարուի իսլամական
արարողութեամբ : Աւետարանական Հայոց հովիւներուն կենաց
կեդրապատում անցքերէն մեծագոյն մասը քաղած ենք Ազգապետու-

րանի քարտուղար եւ «Հայ Պատանի»ի խմբագիր Գր. Հ. Գալուստեանէ։)

Պատուելի Մեսիա Մահտեսի Դաւիթեան.— Ծնած 1880ին Սարր Համզա (Նօզդատ), երկրագործի որդի։ Մարզումնի Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ կը վերադառնայ հայրենիք, 6 տարի պարբերաբար վարելով կրթական եւ քարոզչական պաշտօններ ծննդավայրին եւ անոր մերձակայ գիւղին՝ էյլէնճէի, նաեւ Զօմաղլլի (Էվէրիկ) մէջ։ 1914ին մատակարար Թալասի Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանի։ Տարի մը հաղիւ անցած, կը տարագրուի Տէր Զօր եւ հիւանդանոցի մէջ կ'աւանդէ հոգին, տաժանագին իր ճամբորդութենէն ժառանգած ոտնացաւէն չկրնալով զուլս փրցնել։

2. Տէրէվանք կամ Տէրէվէնկ, Թալասէն 20 վայրկեան հեռու՝ 66 տուն Հայութեամբ։ Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր պաշտօնավարող երէցներէն Տ. Ստեփան Մանուկեան վախճանած ըլլալով Աղէտի նախընթերցին՝ կը մնար միայն

Վահան Քահանայ Տէր-Ստեփանեան.— Ծնած 15 Յուլիս 1861ին Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վիճակին Բէշի Բէժօյ գիւղը՝ որուն ծխատէրն էր իր հայրը Տ. Ստեփան (եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս), աշխարհական անուամբ Բարսեղ, ուսած Տէրէվանուց Ս. Թարգմանչաց եւ Թալասի Վարդ Պատրիկեան վարժարանները, 1876էն մինչեւ 1910 ուսուցիչ ի գիւղօրէն, 22 Մայիս 1911ին ձեռնադրուած Մաղաքիա Եպս. Տէրունեանէ՝ Գատըքէօյ (Պոլիս), ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ։ Արգիլեալ գիրքեր պահած ըլլալու կեղծ սմբաստանութեան տակ կը նետուի բանտ եւ Թալասի Պատերազմական Ատեանէն կը դատապարտուի եռամեայ բանտարկութեան՝ զոր կը լրացնէ։ Տառապանքի ալդ երկար ժամանակամիջոցին Ֆիզիքապէս քայքայուած՝ կը վախճանի Թալաս։ Թէ իր արգելանոցին մէջ եւ թէ անկէ դուրս՝ Տ. Վահան շատ հեղ մերժած է հաւատաւորութեան ստոր առաջարկներ։

Գիւղիս մէջն էր «Ս. Սարգիս» մենաստանը՝ որուն փոխ-վանահայրութիւնը կը վարէր

Սարգիս Վարդապետ Միքայելեան.— Ծնած 1858ին Թօմարզա եւ ձեռնադրուած 1885ին։ Միաբան Կեսարիոյ։ Ժողովուրդին հետ տարագրուելով՝ միասնաբար կը նահատակուի ճանապարհի ընթացքին։

3. Թավուսուն, ձորամէջ գիւղաքաղաք՝ Թուրք եւ Յոյն խառն

բնակչութեամբ: Հայք 30 տնւոր՝ թրքախօս: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Զիչէֆեան.— Ծնած 1851ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ղուկիանոս, ուսած ծննդավայրին Մեսրոպեան եւ Կէրմիրի Պարթեւեան դպրոցները, ուսուցիչ, 1879ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ, հոգաբարձու Տէրէվանուց «Ս. Սարգիս» մենաստանին: Տէր Զօրի կողմերը վախճանած:

4. Ս. Դանիէլի Վանֆ, Ս. Կարապետէն 20 վայրկեան հեռու՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցիով: Իր թեմերն են Կէրմիր, Մունճուսուն եւ Պալակէսի՝ որոնց պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ: Մենաստանիս վանահայրութիւնը երկար առնէ ի վեր կը վարէր գաւառի բաղմաթիւ քահանաներու եւ վարդապետներու ձեռնադրիչ՝ պրուսացի

Ստեփաննոս Նպիսկոպոս Սանտալճեան (ծնած 1837ին, ձեռնադրուած 1868ին), որ վախճանած է անդ՝ Աղէտէն առաջ: Իրմէ յետոյ, 1911ին, փոխ վանահայր կարգուած էր

Գեորգ Վարդապետ Պոյաճեան.— Ծնած 8 Սեպտեմբեր 1853ին Թօմարդա, աշխարհական անուամբ Եղիա, ուսած անդ, 6 Հոկտեմբեր 1885ին ձեռնադրուած եւքարացի Եղիա Եպս. Դերձակեանէ՝ ծննդավայրին «Ս. Աստուածածին» վանքը, պաշտօնավարած Կեսարիա, Գլը Շէհիր, Նիյոտէ, Գոնիա, հուսկ ուրեմն փոխադրուած «Ս. Դանիէլ»: Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ:

5. Կերմիր կամ Կարմիր (Կարմրակ), այգիներով բոլորուած՝ ձորամէջ քաղաքաւան, Կեսարիոյ արեւմտակողմը՝ 1 ժամ հեռու, թուրք եւ Յոյն խառն բնակչութեամբ: Հայք՝ 78 տնւոր: 1858ին այրած Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն տեղ նորը կառուցուած էր, Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ստեփան Քահանայ Գուլումճեան.— Ծնած 1865ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Արրահամ, ուսած ծննդավայրին Պարթեւեան դպրոցը, ուսուցիչ անդ եւ ի Կեսարիա, 1898ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ: Այս հաւատարմորդ եւ քրիստոսագոր երէցը՝ թուրանեան երաշխէպի եւ մահուան սպառնալեաց ներքեւ կ'իսլամանայ. յետոյ կ'աքսորուի Հալէպ ու կը պատռէ զլիսուն փաթթոցը, Հայ քրիստոնէի բուն անունովն ու սիրտովը վախճանելով հոն՝ աղցաւոր վիճակի մէջ:

6. Պալակէսի կամ Պէլէյսի, Եւքարայէն 1 ժամ հեռու, երկուքին

մէջ գտնուելով Ս. Կարապետի վանքը: Հայք՝ 186 տուն: Գիւղիս մօտ է «Ս. Դանիէլ», որուն մասին գրեցի՛նք չորրորդ թուահամարով: Եկեղեցին Ս. Խաչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Ասլանեան.— Ծնած 1874ին Չախմախ (Պօղազեան), 1906ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ ծննդավայրի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ հոս փոխադրուած: Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ:

7. Ս. Կարապետի վանք, Կեսարիայէն 3 ժամ հեռու՝ հիւսիս-արեւելք, ձորի մը վերեւ կառուցուած հնամենի եւ հսկայ մենաստան-ուխտավայր, թանկ հուսթիւններովը ճոխ (Մշոյ համանուն վանուց նման), որոնցմէ ոչինչ մնացած է այսօր, ցորչափ կը շնչէին այդ կողմերն ալ տաճարակապուտ հեթանոսներ, ընչաքաղց եւ քրիստոնէադաւ զգացումներով տոգորուն: Իր հիւսիսակողմն է նախկին վանահօր՝ Տրդատ Եպս. Պալեանի ծաղկեցուցած ժառանգաւորաց վարժարանը: Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ: Վերջին վանահայրն էր

Սմբատ վարդապետ Սալպաշեան.— Ծնած 17 Յուլիս 1874ին Թօմարզա, աշխարհական անուամբ Գալուստ Տիրացուեան, ուսած անդ, 28 Մայիս 1900ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ, մատակարար Ս. Կարապետի վարժարանին, միաբանութեան կողմէ ներկայացուցիչ Կեսարիոյ Գաւառական Երեսփոխանական ժողովոյ 1906-1908: Աքսորի յետին կայանը եղած է Իթլիպ (Հալէպի գիւղերէն մին) եւ շատերու նման բոլորած սեւ օրեր՝ մինչեւ վախճանը պատերազմին: 1919ին դարձած է վանք: Բացառիկ վերապրող մը՝ Կեսարիոյ շրջանի կուսակրօն եկեղեցականներէն:

Դարձեալ, Աղէտի տարին այս վանքը կը գտնուէր Սեբաստիոյ Պիւնեան գաւառակի բնիկներէն

Յակոբ Քահանայ Մըսրըլեան.— Ծնած 18 Օգոստոս 1855ին, աշխարհական անուամբ Ստեփան, ուսած ծննդավայրին դպրոցը, 9 Դեկտեմբեր 1897ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Կիլի գիւղի Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյն վրայ, ուր 3 տարի քահանայադործելէ վերջ՝ այցելու հովուութիւն ըրած 1 տարի Թալաս, 3 տարի Քէօհնէի Քէպիր եւ 7 տարի Պիւնեան, այս վերջնոյն «մէճլիսը իտարէ»ի անդամակցած, հուսկ անցած Ս. Կարապետ: Կր փոխադրուի ծննդավայրը՝ Պիւնեան, ուր բանտարկուելով՝ կ'ենթարկուի անլուր չարչարանքներու, սպա կը նահատակուի բանտէն դուրս

ամայի տեղ մը: Վկայակից Տ. Գարեգին Սափալեանի (տես գինքն անդ):

8. Եւֆրատ կամ Էֆֆէրէ, զուտ հայաբնակ եւ հայախօս գիւղ՝ Կեսարիայէն 3 ժամ հեռու, իսկ Ս. Կարապետէն՝ 10 վայրկեան: Ծննդավայր մեծանուն հայրենասէր Տօքթոր Նահապետ Ռուսինեանի: Յաջորդ գիւղը՝ Կէսին միասին ատնելով՝ Հայ բնակչութիւնն էր 405 տուն, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիով՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Մատթէոս Ա. Քահանայ Տօնիկեան.— Ծնած 15 Օգոստոս 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ստեփան, հօրեղբայր՝ Ատա Փազարէն Կուտինա տարադիր մտաւորական ենովք Արմէնի: Ծննդավայրին Թորգոմեան վարժարանի դասընթացքը լրացնելով՝ ուսուցչութեամբ կը պարապի 20 տարի անդադար: Կ'անցնի Ատանա եւ 1 Հոկտեմբեր 1895ին քահանայ կը ձեռնադրուի Գրիգորիոս Եպս. Յովհաննիսեանէ: Եւֆրատ դարձէն մինչեւ ահաւոր թուականը, 20 տարի արդիւնաւորապէս հովուած է իր ժողովուրդը, միշտ զարկ տալով կրթական գործին: 1900էն ի վեր այրիացեալ:

Կուգայ անիծեալ տարին՝ մահ եւ աւեր սփռելու Կեսարիոյ եւ չրջակայ հայաբնակ վայրերուն վրայ. ինք եւս ճամբայ կը հանուի տեղւոյն երիտասարդներուն հետ, քոյրն ալ կալանակապ եւ նշաւակ դարձած՝ իրենց ընկերացոյց ոստիկան-գինուորներուն բրտութեանց: Կեսարիա հասնելուն, Տ. Մատթէոս կը գատուի խումբէն եւ ձեռքերուն գելոց, գրեթէ կիսամերկ, կը վերադարձուի Էֆֆէրէ: Իր երկու աղջիկները բռնութեան տակ իսլամացուցեր եւ կարգեր էին: Զինքն ալ կ'ընկերացնեն 95 հոգինոց խումբի մը: Իր երկրորդ եւ վերջին Գողգոթան էր այս: Կէմէրէի ճամբուն վրայ, ամայի տեղ մը, զահիճները ամենասիրելի մէկ բարեկամին՝ Գարաթէհեան Մկրտիչի ձեռքը կացին մը դնելով, յօշոտել կուտան, նախ թեւերէն, ապա սրունքներէն, ծառ ջարդելու պէս, վերջին հարուած մըն ալ գանկին — ոճիրին կերպը յղացող վայրենիներուն անյուլի հրամաններուն համաձայն: Կարգը կուգայ միւսներուն՝ որոնք փոխնի-փոխ մէկգմէկ կը փողոտեն, կամքի ըմբոստութեան գերաւոյն ճիգերէ յաղթահար, զիւային հաճոյք առթելով հանդիսատեսներուն...: (Գրավաճառ Զարդարեան եղբարց կը պարտինք վերոյիշեալ նօթիրը՝ քաղուած տեղացի վերապրողէ մը:)

Մեսրոպ Քահանայ Սահակեան.— Ծնած 1863ին, բնիկ, 1896ին

ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանատրճեանէ : Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ :

Պօղոս Քահանայ Քլէսիկաշեան. — Նոյաձ 1854ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մարգար, ուսած անդ, 1895ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն՝ Պէլլիբէնի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ : Եօզդատի այս դիւզը Համբանի գէպքերուն երբ աւարի տրուեցաւ, Տ. Պօղոս մագապուր ազատած՝ ապստամբեցաւ Մանճրսին՝ ուր մնաց 8 տարի, յետոյ հրախրուեցաւ Եւփարա, մինչեւ անհետ իր կորստեան տարին թաշանայապործելով անդ :

9. Կէսի կամ Կէս, Եւփարայէն կէս ժամ հեռու, քանի մը տասնեակ անոսը Հայոթիկամբ : Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, յնշափի :

10. Նիրզլ, Ս. Կարապետէ 1 ժամ հեռու, Ս. Թորոս եկեղեցիով եւ «Ս. Գրիգոր» աւերակ վանքով : Յաջորդ գիւղին սակաւաթիւի Հայոթիկինն ալ միտսին հաշուելով՝ ունէր 186 տուն : Տեղւոյն նոր ծխաւէրն էր :

Յովհաննէս Քահանայ Սարեան. — Նոյաձ 1874ին Էգրէկ (Սրվաղ), աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած Ագիգիկի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանը, երկամեայ ուսուցիչ անդ եւ ծննդավայրին դպրոցը, 30 Յունիս 1911ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Դիմաքսեանէ (Եօզդատ), թաշանայապործած 6 տմիս Ագիգիկ, նոյնքան Տարսոն՝ ուր նաեւ այցելու կրօնուստոյց, յետոյ Մանճրսին, իսկ 23 Յունիս 1912էն ի վեր Նիրզլ : Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ : Նոյնը կը կրկնենք նաեւ նոյն գիւղի երկը :

Յարութիւն Քահանայ Քլէլէշեանի մասին. — Նոյաձ 1874ին Կլմէրէկ (Շար Գրչյա), 1909ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանատրճեանէ՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուրիշ Նիրզլ փոխադրուած :

11. Տար Սիլազ, Ս. Կարապետէն կէս ժամ հեռու՝ 5 տուն Հայոթիկամբ, յունարեանի գիւղ, որ պահ մը ապստամբ եղած է մերձակայ գիւղերու փախստական Հայոց Աղէտի օրերուն : Եկեղեցին Ս. Անդրէաս (փակ) :

12. Մուսնուսուն, Եւփարայէն կէս ժամ հեռու՝ հաղապորձական կեդրոն, 250 տուն թրքախօս Հայոթիկամբ (1,400 հոգին Լուսաւորչական, 50ը Կաթոլիկ եւ 300ը Բողոքական) : Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր :

Պետրոս Քահանայ Իզմիրլիան.— Ծնած 26 Դեկտեմբեր 1851ին, ընդ, աշխարհական անուամբ Պողոս, Տ. Պետրոսի որդի, ուսած Ս. Կարապետ, 13 Մարտ 1884ին ձեռնադրուած Եղիա Եպս. Դերձակ-Խանէ, անդամ Կեսարիոյ Գաւառական և Կրօնական ժողովոյ: Այ-րիացեալ: Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ:

Մուհճուսունի Կաթողիկէ Հայոց Հովիւն էր

Հ. Յարութիւն վ. Լաչիմեան.— Ծնած է 1864ին Էմէրէկ, ուսած Զմմառ և քահանայ ձեռնադրուած 1886ին: Իր վերջին աքսորաւայրը Եղոյ Մէմպիճի մէջ կը վախճանի՝ ծայրայեղօրէն թշուառ, ինչպէս լուր կուտայ մեզ Պոլսէն հոն տարագիր Տ. Եղիսէ:

Բողոքական համայնքն ալ ունէր իր հովիւր՝ յանձին

վերապատուելի Գրիգոր Հէփմեանի.— Ծնած 1833ին, ընդ: Մին-չեւ 25 տարու՝ քանի մը դպրոցներու մէջ ուսում ստանալէ ետք, պահ մը կը հետեւի վաճառականութեան՝ զոր կը լքէ 1860ին ու կը սկսի դաստիարակել զիւզին մանկաին: 4 տարի վերջ Մարգուտան անցնելով կ'աւարտէ անոր Աստուածաբանական Ճեմարանը 1868ին և երէց կը ձեռնադրուի ծննդավայրին նորակազմ եկեղեցւոյն վրայ: Այնուհե-տեւ Կէմէրէկ, Նիյաէ, Կրկին Մուհճուսուն յաջորդակի կը շարու-նակէ աւետարանական իր պաշտօնը մինչեւ 1900, երբ՝ այլևս խոր ծեր կը քաշուի ասպարէզէ և երանօրէն կը հանդէս ի Տէր, առանց տեսնելու իր հօտին խղճալի վիճակը:

13. Էրփիլէք, Կեսարիայէն երկուքուկէս ժամ հեռու գէպ արեւ-մուտք, լերան մը կուշտին: Բնակչութիւնը կը կազմեն 1,000 Թուրք, 500 Յոյն: Հայերը 200-300 տուն էին տեսնօք, բայց առ ահի՝ հե-տրգհեաէ գաղթելով 6 տուն հազիւ մնացած էին: Եկեղեցին Ս. Գէ-որդ: Գիւղիս Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Սանատրուկ Շանլիան.— 35 տարու, գէյթունցի, ուսու-մը ստացած Այնթապ և Մարաշ: Կը բոլորէ աքսորի տարիներ, կ'իս-լամանայ և կը դառնայ Կեսարիա, աշխատելով տեղւոյն որբանոցը: «Նիդճա կը տանջէ կոր զիս, հետեւաբար ևս կրկին իմ Քրիստոսս պիտի դառնիմ» կ'ըսէ, դարձ բնելով դէպի սուրբ հաւատք: Զի-նադադարէն վերջ պահ մը Պալոյ Հաուզ քարոզիչ, յետոյ բնառնեօք մեկնած Ամերիկա:

14. Մանքըսըն, Մուհճուսունէն 1 ժամ հեռու, 108 տուն թրքա-խօս Հայութեամբ: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր մինչեւ 1912

տարւոյ կիսուն պաշտօնավարող Տ. Յովհաննէս Սարրեան Ներգէ փոխադրուած էր:

15. Զիննի Տէրէ, 400 տնւոր զուտ յունաբնակ գիւղ՝ յունական վանքով եւ ամերիկեան որբանոցով, զոր կը վարէր Միս Կըրպըր: Մէջի Հայ աշակերտութիւնը (200 հոգի) անվտանգ կը մնայ օտար պաշտպանութեան շնորհիւ: Յիշեալ Հաստատութեան ուսուցիչ-քարոզիչներէն յիշենք

Պատուելի Գաբրիէլ Հնունի (Էսկիճեան).— Ծնած 1890ին Տարսոն, որուն Ամերիկեան Գօլէճէն ընթացաւարտ՝ Զիննի Տէրէ կը հրաւիրուի Մէնընայթ Միսիոնարութեան պետ Միս Կըրպըրի կողմէ, իբր ուսուցիչ: Տարի մը կը պաշտօնավարէ հօն, ապա կը մեկնի Լոնտոն, Ս. Գրոյ մասնաւոր դասերու հետեւելու: Դարձին՝ կը վերստանձնէ իր պաշտօնը. ժամանակ մը վերջ կ'անցնի Մունճուսուն՝ դաստիարակ-հովիւի հանգամանօք: Տարագրութեան շրջանին՝ զերծ չի մնար հետապնդումէ. կը հասնի մինչեւ Կէմէրէկ եւ կը նահատակուի ձորի մը մէջ:

Տեղւոյն Բողոքական Յունաց տարաբախտ քարոզիչներն էին

Վերապատուելի Խարալամպօ Պօքանը Օղլու.— 30 տարու, ատունացի, Տարսոնի Գօլէճէն ընթացաւարտ, շրջիկ աւետարանիչ ծննդավայրին, Մարաշի եւ Այնթապի: Պաշտօնի բերմամբ Մարաշ անցած ըլլալով՝ իբր յեղափոխական եւ Հայ «Գօմիթանի»ներու բարեկամ ամբաստանուելով կը նետուի բանտ: Քաղաքին Պաշտերագմական Առեանը չուշանար յանիրաւի մահուան դատապարտել գինք: Յանիրաւի կախաղան բարձրացող այս վերապատուելին Հայու սիրտով եւ Քրիստոնէի ճշմարիտ հոգիով տոգորուն դէմք մըն էր: Կը թողու քանի մը հայատառ-թրքարարբառ կրօնական երկեր:

Վերապատուելի Սքէֆանօ Սիրինիախ.— Ծնած 1845ին Թալաս, Մարցոնանի Հայ ճեմարանէն ընթացաւարտ: 1875ին Կեսարիոյ կողմերը պատահած սովին, իբր նպաստարաշխ՝ ժրաջան իր զործունէութիւնը գնահատուած եւ աւետարանիչ կարգուած էր Իւրկիւպի, ապա նոյն եկեղեցւոյ վրայ հովիւ ձեռնադրուած: Այնուհետեւ Զիննի Տէրէի մէջ 30ամեայ քարոզչութեամբ ամէնուն սիրելին դարձած եւ կառուցած ժողովարան մը: Զիննի Տէրէցիք կ'ոգրան այսօր իրենց ձերունակարդ եւ հեղահամբոյր երկըր՝ 1917ին փոխեալ առ կատուած,

Հայոց խուժողւժ սպանդին ու աքսորին ստորափնէրէն խորապէս ազդուած :

ԷՎԷՐԷԿ

Ճիշդ Կիլիկիոյ սահմանին վրայ՝ Զամանկը գետով բաժնուած գաւառիս պաշտօնական կոչումն է Տէվէլու (էվէրէկի կից՝ զուտ թրքաւորնակ գիւղ՝ 800 տնւոր, ուր ստենօք «միւտիր» կը նստէր. բայց էվէրէկ չէննալով՝ դարձաւ տեղակալանիսա, որով Տէվէլու կորոյս իր կարեւորութիւնը, ցարդ պահելով իր պաշտօնական անունը միայն) : Գեղեցկադիր, հայաշատ եւ հայախօս գիւղաքաղաք, Կեստրիայէն 5 ժամ հեռու՝ արեւելեան դին : Իր անունը հաւանօրէն աղաւաղումն է Աւերակի, վասնզի քանի մը ժամ անդին գէպ հիւսիս՝ կը նշմարուին հին չէնքերու ավիններ : Էվէրէկ բռնիով կը հասկըցուի բռն հայնոցը, Ֆէնէսէ Թիւրք Քէօյ, եւ Այ Կոստան գիւղախումբը, վերջին երկուքը Թուրք եւ Յոյն բնակչութեամբ : Հայք 750 տուն (որոնց մէջ սակաւաթիւ Բողոքականներ ալ կային) եւ որոնք ամբողջովին զոհ եղան «գայմագամ» Սալիհ Զէֆիի վայրագութեանց, այն արխնախում հրկէշին, որ Ինճէ Սուի Հայաթիւնն ալ կոտորեց եւ որ յետոյ Տէր Զօրի կառավարիչ կարգուելով՝ իր բոլոր պաշտօնակիցներուն պակաս թողուցածը լրացուց մէկ անգամէն, 1916/ի ամառը :

Էվէրէկէն հեռուեալ 14 անձինք Կեստրիա տարուելով կախուած են. — Մումճիհանեան, Քաշերուկեան, Տայեան, Մինասեան, Քէօլէեան, Աղդարեան, Պուշայգեան, Չպուքեան, Գուգեան, Վարժապեան, Պահանճեան, Գարազրգեան, Ջէշէնեան եւ Շէմսեան : Ուրիշներ ալ տուայտած են քանաքան մէջ եւ ճաշակած անխուսափելի բռնամահ, մինչ ժողովուրդը շարունակած է իր Գողգոթան՝ մինչեւ Միջազգային անապատները :

Եկեղեցին Ա. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Ա. Քահանայ Մէլիքեան. — Մահած 1850ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, ուսած Կէտիկ Փաշա (Պոլիս), 25ամեայ տաճկարան ծննդավայրին Մեսրոպեան վարժարանը, 1886ին ձեռնադրուած Կեստրիոյ առաջնորդ եղիս եղաւ. Դերձակեանէ, 1911-

էն ի վեր անդամ Գաղատիոյ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովի՝ Տէվէլուի «մէճէլիսը իտարէ»ի կողմէ: 1915 տարւոյ Փետրուարի վերջերը ձերբակալուելով՝ կը փոխադրուի Կեսարիա եւ կ'ենթարկուի բանտի շարշարանքներու — արդար վարձատրութիւն՝ պետական լեզուն քառորդ դարէ հետէ նորահաս Հայ սերնդեան խղճատօրէն ասնդոյի մը: Տեղւոյն Պատերազմական Ատեանէն անպարտ արձակուելէ ետք դէպի Տէր Զօր իր աքսորի հրամանը կ'արձակուի եւ կը նահատակուի ճամբան:

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յարութիւնեան.— Ծնած 1846ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, Տ. Կարապետ Մէլէքեանի հետ՝ միեւնոյն տարին ձեռնադրուած: Այրիացեալ: Ժողովուրդին հետ տարադրուելով դէպի Տէր Զօր, միասնաբար կը նահատակուի ճամբան:

Սիւրբար Քահանայ Թամըզեան.— Հայրենակից, տարեկից եւ բախտակից Տ. Յակոբ Տէր-Յարութիւնեանի, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, 1901ին ձեռնադրուած Մովսէս Եպս. Կէօմըլիք-ճեանէ՝ Հայմանայի (Գաղատիա) եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ փոխադրուած էվէրէկ:

Իսկ էվէրէկի երիցազոյն քահանան Տ. Յարութիւն Նէվրուզեան, իննսունամենի, վախճանած էր Ազգաի նախընթացին:

Ս. Թորոսի խաչերը, սակեայ եւ արծաթի անօթները կողոպտուած են Աղազատէ Մահմուտի կողմէ:

ՇՐՋԱԿԱՅՔ ԷՎԷՐԷԿԻ

Գիւղաքաղաքս հետեւեալ 16 գիւղերն ունէր, որոնց Հայ բնակչութեան 95 առ հարիւրը կորած է Գաղթի, Քաղցի եւ Սպանդի հետեւածօր:

1. ՅԷՆԷԱԷ, արուարձան էվէրէկի՝ 650 տուն Հայութեամբ: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնաւարէին

Նղիշէ Քահանայ Աստուածատուրեան.— Ծնած 1852ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գարրիէլ Տրեխեան, ուսած անդ, 1888ին ձեռնադրուած Սաւաաննոս Եպիսկոպոսէ: Զէնք պահած բլրալու տաճարատանութեամբ տառն մը կը մնայ Կեսարիոյ բանտը, յետոյ թէեւ անպարտ կ'արձակուի Պատերազմական Ատեանէ, սակայն կրկին

ձերբակալուելով՝ Յուլիսի վերջերը կ'աքսորուէի դէպի Տէր Զօր, եւ ճամբան չտոկալով անվերջ զրկանքներու՝ կը վախճանի Րաքքայի մէջ:

Ղեւոնդ Քահանայ Տայեան. — Ծնած 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կորապետ, ուսած ծննդավայրին Ռուբինեան դպրոցը, յետոյ Ղալաթիոյ Կեդրոնականը, 1895ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն: Երբեմնի հոգարարձու գիւղին կրթարանին: Իր որդեց՝ Յարութիւնի եւ Տիգրանի մասին եղած ամբաստանութեան պատճառաւ ինքն ալ կը ձերբակալուէի եւ աննկարագրելի խռչտանգումներու կ'ենթարկուի հրէջ Զէքիի կողմէ: Մասամբ հազիւ կ'ապաքինի ձեծի տակ ստացած վէրքերէն, եւ դեռ Պատերազմական Ասեան չներկայացած՝ կ'աւանդէ հոգին, բանտին մէջ խճողումի եւ սպակալութեան հետեւանօք համաճարակի երեւոյթ տուած ժանտատենդէն վարակուելով: Մարմինը — որպէս նախատինք քրիստոնէութեան — կը ձգուէի բանտին աղբանոցը, թշնամիներու ծաղրին ու ծանականաց ատարկայ:

Բենիամին Քահանայ Վանքեան. — Ծնած 30 Հոկտեմբեր 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Համբարձում, ուսած անդ, 20 Մայիս 1907ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ: Իր հօտին հետ կը տարագրուէի եւ բարերարաւ գուգադիպութեամբ մը կ'իյնայ Դամասկոսի չրջակայքը: Բացառիկ վերապրողներէն երկրորդը՝ որ 26 Օգոստոս 1916ի խիստ հրամանը (խլամապցում) չընդունիր, թօմարգացի Տ. Գրիգորի նման:

2. Իլիպէ, Էվէրէկի եւ Ֆէնէսէի մօտ գիւղ՝ տաւնօք Հաճրնէն գաղթած 50 տնօր Հայութեամբ, Ս. Աստուածածին վիմափոր եկեղեցիով եւ շարափը մէջ մը այցելու քահանայով:

3. Զօմազլը, Էվէրէկէն մէկուկէս ժամ հեռու՝ վերի եւ վարի թաղերով, 282 տուն Հայութեամբ (1,500ը Լուսաւորչական եւ 250ը Բողոքական): Եկեղեցիները Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Յակոբ: Առաջնոյն մէջ կը պաշտօնավարէր

Նեբրէս Քահանայ Նեբրէսեան. — Ծնած 1872ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Տիգրան, ուսած անդ, ուսուցիչ, 1 Մայիս 1891ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանաւլճեանէ: Իբր յեղափոխական եւ Բարեգործական Միութեան անդամ ամբաստանուելով՝ թուրք շարչարանփին տեսակները կ'ըմբռնէ Էվէրէկի եւ Կեսարիոյ

զնտաններուն մէջ: Իր կրկնակ դատապարտութեանց համագումար տարին 111ի բարձրացած՝ կը մնայ արգելափակ, քառամեայ բանտարկութեան դժնդակ կենցաղ մը՝ բոլորելով մինչեւ Զինադադար, որ կը բանար բանտի դուռերն՝ իրեն պէս բազմաչարչար եւ մահամերձիկ Հայերու առջեւ: Բացառիկ վերապրողներէն երրորդը:

Երկրորդին մէջ կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 1852ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, քահանայորդի, ուսած Ս. Կարապետ, 1884ին ձեռնադրուած Կեսարիոյ առաջնորդ Եղիա Եպս. Դերձակեանէ, աշխարհականութեանը՝ Ֆէնէսէի մէջ ուսուցիչ: Աքսորուած եւ թշուառութեան մէջ վախճանած:

Զօմագլըի եւ մերձակայ գիւղերու եկեղեցական նուիրական անթներ կողոպտուած են Սթանպօլլը Ահմէտի կողմէ:

4. Ինճէ Սու, Զօմագլըէն կէս ժամ հեռու՝ 180 տուն Հայութեամբ: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր իր գերատանջ մարտիրոսութեամբ այլեւս երանելեաց կարգը դասելի

Ադամ Քահանայ Անջիկեան.— Ծնած 1882ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Օհան, հայրանուն՝ Թորոս, մայրանուն՝ Մարգրիտ, ուսած Թօմարզայի դպրեմանուց մէջ, դասատու եւ դպիր, 1910ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ եւ եռանդեամբ հովուած իր գիւղի ժողովուրդը (որուն հին ծխատէրը Տ. Խաչատուր կքած էր արդէն 84 տարիներու բռնին տակ): Կեսարիոյ առաջնորդ Խոսրով Եպիսկոպոս գնահատելով այս վառվռուն երէցին խօսելու ալ կարողութիւնը՝ 1912ին շնորհած էր իրեն քարոզիչի արտօնութիւն: Տ. Ադամի ինքնակենսագրութեանը մէջ կը հանդիպինք սա յատկանշական տողին. «Գրական գործունէութիւնս պարագաներու բերմամբ անպտուղ մնացած է»:

Բաղդատմամբ Կեսարիոյ չրջանի բոլոր եկեղեցականներուն հալածանքին, ամենէն շատ եւ սոսկալի կերպով չարչարուող եւ վկայուողն է այս անգուգական երէցը, որուն քաջածները —մեզ յանձնուած նօթերուն համաձայն— միըստմիովէ չարադրած ատեննիս՝ համակուած ենք անսովոր խռովքով մը: Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ զինք, նախ՝ երիտասարդագոյնն ըլլալուն իր կարգակիցներուն վրայ, յետոյ՝ ուսումնական եւ պերճախօս, շնական այն համոզմամբ որ դաւառացի անձնիւր երիտասարդ հոգեւորականի խորը

«յեղատիտական Հայ»-ը կար ծուարած, զոր հարկ էր անճիտել անպայման: Տ. Ազամ գիւղապետին հետ կը տարուէ Էվէրէկ, ուր Զէքիի կողմէ կ'ենթարկուի 20րդ դարու նորանշան հաւատաքննութեան մը՝ զոր մանրամասնէն իսկ փշաքաղում կ'առիձ պատմողին եւ ունկնդիրին հաւատարմացէս: Մայիս 8ի իրիկուն, հայահարած աչդ կառավարիչը կը կանչէ զայն բանտին պատկից խուցը — փութսիչի առաջին կայան՝ որ տանջարան ալ էր: Երբ իր շարանիւթ հարցմանց կը ստանայ ժխտական պատասխան, կը հրամայէ պատկեցնել զայն յօրսայս եւ «Ֆալախա»ն անցունել սափերուն: Խոչոր բիրի մը հարիւրաւոր անխնայ բախումներուն տակ՝ երբ արիւնը կը սկսի ժայթքիլ անոր մօրթահերձ ներբաններէն, հարուածները կը դադրին, մինչ Գայմազամը կրկին կը ստիպէ յայտնել պատկանած կուսակցութեանը(?) թուղթերուն ու զէնքերուն թաքստոցը: Անդոյ բաներու համար ի հարկէ կտրելի չլլար որոշ պատասխան մը տալ՝ զէմի հրէշը զսհացնող, որուն զայրոյթի թափ կը ստանայ՝ հարցաքննութեանը բացասական արդիւնքէն: Կը հրամայէ նորէն պատկեցնել «խոտտովանելու յամառութիւնը զործող աչդ Գօմիթաճին»:

Այս անգամ անոր արձակած ճիչերն այնքան ահուկի կին, որ կարծես բանտին պատերը սխալ փուլ զային. արիւնը կը հոսէր սաղաժոյժ, եւ զանաւոր միտերուն վրայ խոցերը կը մնային բայնապեղ...: Եւծը կը սկսի վերստին, յախսուն հարուածները կը տեղան թիկունքին, երանքին, կողերուն ու կողմօղջներուն, մինչ Տ. Ազամ գետին կը փութի նուազած: «Մահը կանուխ էր գեւ անոր համար որ ճշմարտութիւնը խօսելու կամակորութիւնը կ'ունենար...», այսպէս կը արամարանէր իր անունը տառապէս հակասող Խելացիւն, եւ իսկոյն պաղ ջուր թափել կուտար զլուխն ի վար, որպէսզի սխալէր ան եւ հարցումները գիմաւորէր նպատատար կերպով: Շիտակ քանակէն ծուռ գիծ մուրալու ածօցմա փորձ. զուցէ քանակը կտարէր՝ բռնադատած կորութիւնն ստանց արտադրելու: Ժխտումի աչդ տեսակաւորութենէն ահա մոյկոյնած, խոշանդումի նոր գիւտ մը կ'ընէ Զէքի-Խելքին շարափոխեալ առտաւածը: Երկու ձեկաններ կը գետեղեն ծունկերուն ետեւ եւ սրունքները վրան ծալելով կը նստեցնեն, մինչ երկու հոգի ուսերուն վրայ կը դնեն արջու թաթերնին, մարմինն ու ժգնակի՝ ճնշելով վար: Յօդակրի եւ ձգաններու ցաւալին հարձաւ մը լսելի կ'ըլլայ յամպարձ՝ քնդհանուր լուսնեան մէջ. կտրամօրքը

կը խախտի, եւ քահանան կը փլի ինք իր վրայ... Ոստիկանին մէկը նոյն պահուն «նարկիլէ» ի մը կաշեփողին շամբը կը մխէ դէպի սրբան, միւս ծայրէն փշելով: Որովայնը կը սկսի ուռիլ եւ առթիւ սայրասուր խիթեր, որոնց ազդեցութեանը տակ՝ առեն առեն կերկերուն խորնշիւններ միայն կ'արձակէ մարմնոյն ամէն գիշն ցաւակոծ երկցր: Քոփի խշակակին մէջ բանտարկեալ ազգակից մը, Թագւորեան, զոյնիգոյ զացեր կը արձանանալ իր խցիկին տախտակորմին ծերպերուն տոաջք, ախնաառն ըլլալով երաշխալի այս բազմագան կրկնութեանց՝ որոնք անպարագրելի զուարճութիւն մը կը պատճառէին թէ՛ կոտորաբիշին եւ թէ՛ իր արքանեակներուն, անոնց՝ որ պատրաստ էին պաղ ջուրի կիրարկումը փորձել ամէն անգամ որ զոհ թաղկանար ու դէմքն օրհասականի երեւոյթ մը ստանար: Ժամերը կ'անցնին՝ տանջանքներու եղբարշտ ցանցօրհութեամբ, մինչեւ որ կարգը կուգայ եղունգները քաշելու արարողութեան: Մասներուն ծայրերէն, ահա, կարմիր կը կաթկթէ՝ աքցանին բիրտ խաժառուժով: (Հոգանին շինուածք, պարտութիւնդ ինչպէս զուրս կուտաս՝ երբ ցաւը խնթեցնէ գրեգ:) Տ. Աղամ կցկառէր բառերով կը սկսի հաստատել իրեն վերադրուածները բոլոր, պատրաստակամութիւն իսկ յայտնելով ցոյց տալու խնդրոյ նիւթ առարկաներուն թաղսացը...: 'Իււային ժպիտ մը կը փայտատկէ յոյժանակը վերջապէս տանող Զէքիի աչքերուն մէջ: Անմիջապէս մարմինը կը վերցնեն եւ զօրներով կ'ապխաղխեն ձիւ մը քամակին: Շնչառութիւնը միայն կար՝ գինքը դիակէ մը գանազանող...: Մայիսի 15ն էր: Տասներկու տարեկան հետեւորդ ունէր այս կիսամեծ ձիւորը: Կը հասնին Ինճէ Սու: Դանն յուսախարութիւն: Դահլիճներուն կոտաղութիւնը չափ չունի այլեւ՝ երբ իրազեկ կ'ըլլան թէ գիւղին մէջ հեւհեւ իրենց փնտաւոր գոյութիւն չունէր բացարձակ եւ թէ քահանան բրած կը անհիմն յայտարարութիւն մը՝ մահէն ազատելու յոյսով: Հրամանը չուշանար, առտակ մը փոխընթէ՝ այդ անպատկառ(!) տախտակութեան: Ինճէ Սուի Հայորդիները կը հաւաքեն եւ մարդակներով ծեծ կը քաշեն վրանին: Ըստ բախտի ձեռք անցուած 11 հոգի էին առաջ իրենց գիակները կը փոսին գետին, քահանայինն ալ մէկտեղ: (Թոմարդոյէն հրաշքով վերադարձող Հայու մը՝ Ստաղճեանի պատմածին համեմատ, Տ. Աղամի հայրը, յիմարացած՝ կը նետուի նահատակ գաւկին գիակին վրայ եւ իսկոյն կը յօշոտուի:) Գոյամաղամը չուտ-

րած այդ քառամեկի տեսարանին առջեւ, կը հրամայէ գնդակահարել լոյրը մեռնելները, որպէսզի պաշտօնապէս հաղորդէր թէ զիւղացւոց ապստամբութիւնը զսպելու համար էր որ եղած էին՝ այդ սպաննութիւնք: Ու տեղեկագիրը կը խմբագրուի քաղաքապետական բժիշկին եւ վկաներու ստորագրութեամբ, մատուցուելու Կեսարիոյ միւլթէ-սարրֆին:

Տ. Ագամի երեցուհին եւս նշաւակ կը դառնայ կերպ կերպ վայ-րադուլթեանց. նախ կ'անպատուեն զինք. կիրքերնին յազեցնելէ վերջ՝ ստինքներն արմատաքի կը կտրեն. խեղճը ցաւերու եւ արիւն-ներու մէջ կը փչէ հոգին:

Ինճէ Սուրի նահապետն էր

Խաչատուր Քահանայ Քիլիմեյան.— Ծնած 15 Մարտ 1831ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աստուածատուր, ուսած Ս. Կարապետ, փոք-րաւոր Եղիա Եպս. Դերձակեանի, 1859ին ձեռնադրուած Սեբաստիոյ Կարապետ Եպս. Գալֆայեանէ՝ Պոլսոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին:

Կ'անդիտանանք եղբրական միախճանն այս այրիացեալ ալեւոր երէ-ցին՝ որ ատենօք Ատանա ալ քահանայադործած է եւ որուն Աղէտի օրերուն կենդանի ըլլալը կը հաստատէ 10 Ապրիլ 1914 թուակիր «Կեն-սագրացոյց» մը, ստորագրուած Խոսրով Եպիսկոպոսէ:

Ծ. Զիւնիւն, Զօմազլըէն 2 ժամ հեռու, 140 տուն Հայ (1,100 հոգին Լուսաւորչական եւ 20ը Բողոքական): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Իգնատիոս Ա. Քահանայ Աւագեան.— Ծնած 1860ին Զօմազլը, աշխարհական անուամբ նոյն եւ մականուամբ Եահնըճեան, ուսած անդ, ուսուցիչ ի զիւղօրէս, 1884ին ձեռնադրուած Եղիա Եպս. Դեր-ձակեանէ, աւագերէց եւ քարոզիչ: Այրիացեալ: Տարագրուած եւ թշուառութեան մէջ վախճանած՝ Տէր Զօրի կողմերը:

Զ. Թօմարգա կամ Թոմարգաւան (Թոմա Արծրունւոյ աւան) Կե-սարիոյ արեւելակողմը, 8 ժամ հեռու, զուտ հայաբնակ եւ հայախօս աւան՝ բնդարձակ զաշտապետի. մը վրայ, քառանկիւն զիրքով: Ծննդավայր տարարախո Մարգաբեաի: Հայ բնակչութիւն՝ 642 տուն: Կեսարացի դեղագործ Լ. Փանոսեան հոս սպաննուած է: Դարձեալ Կեսարիայէն հոս բերուելով՝ մօրթուած 21 առեւտրականներէն յի-շենք Կ. Եռսուֆեան, Գառնիկ Գալճեան, Տէպէեան եղբարք, Արամ Տապանեան եւայլն: Եկեղեցին Ս. Պօղոս-Պետրոս՝ ուր կը պաշտօ-

նավարէին

Յակոբ Քահանայ Պոյաճեան.— Ծնած 11 Յուլիս 1866ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, Տ. Յակոբի որդի, ուսած ծընընդավայրին Սահակեան դպրոցը, 1897ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ: Իբր թէ գէնք պահող՝ կը դատապարտուի Կեսարիոյ պատերազմական Ատեանէն, յետոյ աքսորուելով՝ անդթօրէն կը նահատակուի ճամբան: (Ստորեւ պատմուած դէպքին հետեւանօք՝ կառավարութիւնը լարուած էր իրեն դէմ:)

Գրիգոր Քահանայ Տէր-Գրիգորեան.— Ծնած 1861ին, աշխարհական անուամբ Բարսեղ Տէտէեան, քահանայորդի, հայրենակից եւ օծակից Տ. Յակոբ Պոյաճեանի: Թօմարգայի նախկին «միւտիր» Ահմէտ Ճէմալէտտին Փետրուար 9ին կը վերադառնայ եւ իսկոյն ձերբակալել կուտայ տեղւոյն երեւելի Հայերը, որոնք կը կրեն բանտարկութիւն եւ սաստիկ պատիժներ, վերջէն ալ կը փոխադրուին Կեսարիոյ բանտը: Քանի մը օր յետոյ կը սկսի գինահաւաքութիւնը Հայերէ՝ նմանը չտեսնուած խստութեամբ: Ապրիլ 3ին Վարդուկ Չէքէեան ձերբունին կառավարիչի պաշտօնատան մէջ կը սպաննուի ծեծի տակ: Կը կանչուի Տ. Յակոբ Պոյաճեան որ նախ կը մերժէ թաղումը կատարել, առարկելով թէ ինք պարտաւոր է Տեղեւորութիւնը տեղեկագրել առաջնորդարան. ապա տեղի կուտայ խոհեմներու թելադրութեամբ: Տ. Գրիգոր ալ անմասն չէ մնացած հալածանքէն՝ մինչեւ իր աքսորը Դամասկոսի սահմանները: 26 Օգոստոս 1916ի խիստ հրամանը (իսլամացում) չընդունիր եւ կը վտարուի Դամասկոսէն Բաֆիլէ: Թըշուառութենէ ծիրած իր մարմինն այլեւս անատակ տոկալու, կը վախճանի Դամասկոս: Օծումը կը կատարէ տարագրեալ Կարապետ Եպս. Մազլըմեան:

Յարութիւն Քահանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 18 Մայիս 1864ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Եղիա, ուսած անդ, Տ. Յակոբի եւ Տ. Գրիգորի հետ միեւնոյն տարին ձեռնադրուած: Ժողովուրդին հետ տարագրուելով՝ կը նահատակուի Միջագետքի անսպասուելիւն մէջ:

Թօմարգայի արեւելեան եզրն էր «Ս. Աստուածածին» հոյակապ մենաստանը՝ որուն հարստութեանց մեծ մասը շորթեց Զէֆի, մնացեալն ալ՝ Եվերէկի փոխ կառավարիչ Սէգայի (հիմա Ինճէ Սու՝ «գա-

տր»ի պաշտօնով): Աղէտի տարին, անպաշտօն կերպով այս վանքը կը
զանուէր գրոց-ըրոց եկեղեցական մը՝

Յովհաննէս Վարդապետ Վահրատեան.— Ծնած 1838 տարւոյ խաչ-
վերացին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յովսէփ, Տ. Թորոսի որդի,
ուսած անդ և Ս. Կարապետ, 27 Օգոստոս 1878ին ձեռնադրուած
Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Թամարգայի վանուց վրայ, ուր 9
տարի լուսարարապետութիւն և 2 տարի տեսչութիւն ընելով՝ կ'անց-
նի Ս. Կարապետ: Վանահայրութեան միամեայ պաշտօնավարութենէ
մը վերջ՝ կը դառնայ Թամարգա: Հեղինակ Նօրնօրեայ քարոզչի-
քին, նաեւ Տասն Պատգամաց Հին և Նոր Կտակարանի, Մեկնութիւն
Ս. Պատարագի, Պաշտպանութիւն Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկե-
ղեցոյ, Պատմութիւն Վարդանի (զատառիկ լեզուաւ) և Աւանդա-
վէպ մը (3 հատոր):

Չնայելով իր յոռաջացած տարիքին՝ կ'ամբաստանեն զինք իբր
յեղափոխական և ժողովուրդը զրգոող, առաջնորդելով բանա: Պա-
տերազմական Ատենան վճիռով ազատ կ'արձակուի 180 թամարգացի-
ներու հետ և կ'աքսորուի Հայկպի ուղղութեամբ: Նահատակուած
Սուսուլի կողմերը:

Նոյն մենաստանին միարաններն էին

Կարապետ Վարդապետ Հազարշահեան.— Ծնած 10 Հոկտեմբեր
1868ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յակօր, ուսած անդ, 3 Հոկ-
տեմբեր 1899ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ: 25 Նոյեմբեր
1899էն ի վեր կը վարէր Ս. Աստուածածնայ տեսչութիւնը: Տարագ-
րուած և վախճանած Միջագետքի անապատներուն մէջ:

Դանիէլ Աքեղայ Բագումեան.— Ծնած 11 Սեպտեմբեր 1858ին,
բնիկ, աշխարհական անուամբ Բագում-Ենովք Ճաֆճաֆեան, ուսած
ծննդավայրին Սահակեան զգրոցը, նաեւ նոյն վանուց Ժառանգաւո-
րաց վարժարանը, օծակից Գէորգ Վրդ. Պօյաճեանի (զոր յիշատակած
ենք ի Ս. Դանիէլ), լուսարար: Բախտակից Կարապետ Վրդ. Հազար-
շահեանի:

7. Աեօյիւտլի, Էվերէկէն 5 ժամ հեռու, 61 տուն. եկեղեցին Ս.
Փրկիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Աւագ Քահանայ Յովակիմեան.— Ծնած 1875ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Կարապետ, ուսած անդ և Թամարգա, թաղական,
6 Յուլիս 1906ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ Աեօյիւտլի

Եկեղեցւոյն վրայ: Կր բոլորէ աքսորի տարիներ Դամասկոսի կողմերը: Բացառիկ վերապրողներէն չորրորդը՝ որ 26 Օգոստոս 1916ի խիստ հրամանը (խաւամպում) կ'ընդունի առ ահի, աւելի հեռուները չկօթակէ գերծ կացուցուելու հաւաստեօք:

8. ԵՆՆԻՆԵ (համանուն գիւղեր Պրուսա, Սեբաստիա, Խարբերդ եւ Մարգուան ալ ունին), Էվէրէկէն 6 ժամ հեռու, 54 տուն: Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գալուստ Քահանայ Յովսէփեան.— Ծնած 1851ին Չամպլը, աշխարհական անուամբ Պետրոս, ուսած անդ, թաղական, 6 Մայիս 1893ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ: Իր անհետացման պարագաները մեզ անծանօթ:

9. Նադսը Պրուս, Էվէրէկէն 4 ժամ հեռու, 38 տուն: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Վարդան Քահանայ Դաւիթեան.— Ծնած 1862ին Չամպլը, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս, ուսած Թամարգայի վանքը, ուսուցիչ ծննդավայրին դպրոցը, Հայկական Խնդրոյն առթիւ 40 օր բանտ պատկած, 1892ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Եւդոքիա Պրուսի եկեղեցւոյն վրայ: Կր բոլորէ աքսորի տարիներ: Բացառիկ վերապրողներէն հինգերորդն ու վերջինը:

10. Կէօմէտի, Էվէրէկէն երեքուկէս ժամ հեռու, 40 տուն: Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յակոբ Քահանայ Քիւլիանցեան.— Ծնած 1874ին Սէօյիւսլի, աշխարհական անուամբ Պետրոս, ուսած Թամարգայի վանքը, 28 Մարտ 1899ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Կէօմէտի եկեղեցւոյն վրայ: Այրիացեալ: Աքսորի եւ թշուառութեան մէջ կը վերջացնէ իր օրերը:

11. Տաշան կամ Թաշ Խան, Էվէրէկէն 7 ժամ հեռու: Յաջորդ գիւղի Հայ բնակչութիւնը միասին հաշուելով՝ 96 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արգար Քահանայ Միդտեխան.— Ծնած 1877ին Թամարգա, աշխարհական անուամբ Ստեփան, ուսած անդ, 1899ին ձեռնադրուած Տըրգոսա Եպս. Պաւեանէ՝ Տաշանի եկեղեցւոյն վրայ: Այրիացեալ: Ինկած աքսորի ճամբուն վրայ՝ Տէր Զօրի կողմերը:

2. Չայիր Օլուգ, սակաւաթիւ Հայութեամբ գիւղ՝ անժամ եւ անհովիւ:

13. Սաչազ, 30 տուն. եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յարութիւն Քահանայ Տէր-Պետրոսեան. — Ծնած 1860ին Ղարաքէօյ (Կեսարիոյ վիճակ), աշխարհական անուամբ Աստուածատուր, քահանայորդի, ուսած անդ, 1886ին ձեռնադրուած Եղիա Եպս. Դերձակեանէ՝ Սաչազի եկեղեցւոյն վրայ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

14. Գարաճէօրէն (Գարսա Վէրէն). (Համանուն գիւղեր Չանղըրի եւ Մամախաթուն ալ ունին): Էվէրէկէն 3 ժամ հեռու, 62 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Թովմայեան. — Ծնած 1880ին Չօմագլը, աշխարհական անուամբ Արշակ, ուսած անդ, 1908ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ Գարաճէօրէնի եկեղեցւոյն վրայ: Տարագրութեան ընթացքին նահատակուած:

15. Մուսա Հանըլը, Գարաճէօրէնէն մէկուկէս ժամ հեռու: Յաջորդ գիւղի Հայ բնակչութիւնը միասին հաշուելով՝ 34 տուն: Եկեղեցին անանուն՝ ուր կը պաշտօնավարէր .

Ղուկաս Քահանայ Քէշիշեան. — Ծնած 1870ին, Ֆէնէսէ, աշխարհական անուամբ Սարգիս, ուսած Թօմարզայի վանքը, փոքրաւոր Կարապետ Վրդ. Շահինեանի, 1911ին ձեռնադրուած Խորէն Եպս. Դիմաքսեանէ՝ Մուսա Հանըլըի եկեղեցւոյն վրայ: Բախտակից Գարաճէօրէնի Տ. Յովհաննէս Թովմայեանի:

16. Էլլէզլի, Մուսա Հանըլըէն 1 ժամ հեռու, սակաւաթիւ Հայութեամբ, անժամ եւ անհովիւ:

Կեսարիոյ եւ Էվէրէկի կղերական դասուն (միայն Լուսաւորչական) քաշած չարչարանքները պատկերացնող վերոյիշեալ նօթերու մեծագոյն մասը քաղուած է Էվէրէկցի ուսուցիչ Գ. Ս. Թազւորեանէ, որ Աղէտի տարին տնօրէն էր Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանի եւ որ բաւական ատեն ծուարած մնալէ ետք, երբ լսեց իր պատճառաւ ձերբակալուած կնոջը նեղուիլը ոստիկանատան մէջ՝ յանձնուեցաւ զինքը փնտռողներուն եւ Պոլսէն ուղղակի իր ծննդավայրը վտարուեցաւ չղթալիկապ, կուսակցական Հայու իր մեղքը հոն քուելու համար: Իրեն վիճակուեցաւ մինչեւ Զինադադար բոլորել բանտի դժնդակ տարիներ եւ տկանատես-տկանջալուր ըլլալ իր հայրենակից-

ներէն շատերուն եղբրական վախճաններուն (Այժմ ի Պոլիս, պաշտօնեայ Բերայի Ազգային Խնամատարութեան) :

ԳԸՐ ՇԷՀԻՐ

Հինգերորդ եւ վերջին «սանճագ» Գաղատիոյ կուսակալութեան. կեդրոնն էր Համանուն քաղաքը՝ Կեսարիոյ առաջնորդական վիճակին ներքեւ: Իր գաւառներն են Տէնէֆ Մատէն եւ Մուճուր, վերջինս՝ զուրկ Հայ բնակչութենէ: Տիրահռչակներ՝ ոստիկան զօրաց հրամանատար Սաատուլլահ եւ Պիրհանէտտին, ոստիկանապետ Նուման, ընդհանուր դատախագի օգնական Ալի Նագմի: Աւարառու-ջարդարարք՝ Մօնսիր օղլու Սիւլէյման, Սարը Քէհեա գատէ Վէհպի, Սէյֆ Ալի օղլու Գարա Ահմէտ, Գարագօլ Գօմանտանը Էտհէմ, հացագործ Իզզէթ, Պաղտատ օղլու Մօլլա Ահմէտ: Իսկ Մէհմէտ Չավուշ որ Տարտանէլէն կը դառնար՝ մասնակցած է մանկանց կոտորածին: Գըր Շէհիրի Հայերը՝ 350 տուն, խումբ խումբ քշուելով՝ սպաննուած են չարաչար: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Աւետիս Քահանայ Արսլանեան.— Մնած 1 Յունուար 1856ին Պըրուն Գըչա (Պօղազլեան), 20 Մարտ 1883ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Կեսարիոյ Ս. Դանիէլի վանքը, 13 տարի քահանայագործած ծննդավայրին եկեղեցին, 1 տարի Սունկուրլու եւ Գաղատիա, իսկ 17 տարիէ հետէ՝ աստ: Նահատակ:

ՏԷՆԷՔ ՄԱՏԷՆ

Գաւառակ Գըր Շէհիրի. կը կոչուի նաեւ Քէսֆին: Շրջակայ գիւղօրէք՝ 195 հատ, բոլորն ալ ալլազգի: Հայ բնակչութիւն՝ 440 տուն, ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մեսրոպ Քահանայ Աֆարեան, 36 տարու, կիւրիներ, վառվռուն, զարգացեալ եւ պերճախօս երէք՝ որ Ազսէրայէն Քէսքին փոխադրուելով նահատակուեցաւ «Տէվէ Պաղըրտան» կոչուած վայրը, Գալէճիքի

հովիւ Տ. Կարապետ Տատրբեանի նման:

Իր մարտիրոսացման պարագաները կը պատմուին այսպէս.—
 Տ. Մեսրոպ տեղացի 150 Հայերու հետ կը բռնէ Մահու Ճանապարհը.
 մէկուկէս ժամ անդին՝ յիշեալ ձորը հասնելուն, կ'առաջարկեն իրեն
 որ իսլամութիւնն ընդունի, իրը միակ միջոց փրկութեան: Սակայն
 հաւատընտիր եւ քաջարի քահանան արհամարհանօք կ'ունկնդրէ դա-
 հիճներուն կեղծունակ խօսքերը, միտքէն մէկ պաղտաւար հոլովելով
 անընդհատ. «Մահ իմացեալ անմահութիւն է»: Կը խրախուսէ հետին-
 ները՝ սուրբ հաւատքնուն վրայ ամուր կենալ եւ սա կարկեցուցիչ
 պատասխանը կը ճակատէ սպառազէն թուրքերուն. «Արաբիչը ծնել է
 զիս Հայ Քրիստոնեայ եւ այնպէս ալ Անոր պիտի տւանդեմ հոգիս:
 Դ՞ո՞ւք եղաք իրբազրող իմ Աստուածս...»: Գալթալի գիւղէն Հանը
 Մէիմէտ այս շանթաձիգ խօսքերէն զայրացած՝ սուրը կը մերկացնէ
 եւ անոր սիրտը կը մխէ իսկոյն: Խուճըն ամբողջ վկայակից կ'ըլ-
 լայ Տ. Մեսրոպի, եւ Տէվէ Պաղըրտան ձորը պահ մը կը նոյնանայ իր
 ահաւոր կոչումին հետ, ծծելով անոնց ապաժոյժ արիւննր...:

4024000

ԹԻՔԱՅԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ

ԱՂԵՏԱԿ / 9 / 5 ՏԱՐԻՆ

ԿԱԶՄԵՅ ԹԵՂԵԻԿ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

9.— ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ

Փոքր Ասիոյ գաւառներէն՝ Կեղրոնին ամենէն մերձաւորն է այս ընդհանրապէս լեռնուտ զիրքով — թուրք յորջորջմամբ ԻՉՄԻԹ կամ ԻՉՆԻՄԻՏ, նաեւ Գօնա Եէլի—, որ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ արեւելակողմը, Պրուսայի, Պօլուի, Սեւ Ծովու եւ Մարմարայի մէջտեղ, պարունակելով մէկ մասը Բիւթանիոյ (Նիկոմիդիա, Պիլէճիք, Նիկիա, Պրուսա եւայլն կը կազմեն հին Բիւթանիան) եւ թրջուելով Սաքարիա գետէն: Սանճագիւս հինգ գաւառներէն են Գարամուսալ, Նաթօլա, Ատա Փազար, Գանարա եւ Կէյվէ:

Կառավարչանիստ Կեղրոնավայրն է համանուն քաղաքը, հաստատուած ծովածոցի մը հունին, եւ կապուած Հայտար Փաշայի՝ Անատօլուի երկաթուղիով: Կը բաժնուի Պարտիզակ եւ Արմաշ գիւղախումբերու: Միայն քաղաքին 12,000 բնակչութեան 4,500ը Հայ, որ 24 Յուլիս 1915էն սկսեալ յանկարծակի տեղահան եղաւ ամբողջովին՝ տխրահռչակ միւլթէսարըֆ Մագիարի հրամանաւ եւ իր արբանեակներուն անողոք զեկավարութեամբ, անասունի յատկացեալ վաւոններու մէջ լեցուելով եւ տարուելով մինչեւ Գոնիա, ուրկէ անդին ոստիկաններու շար քմայքով, հետիոտն, որպէսզի ընտանիքներ կեղեքուէին ու զրկուէին իրենց գոյքերէն: Ընդհանուր աքսորէն վերջ, հայ վաճառատանց եւ բնակարաններու կողոպուտը կը սկսի. այնուհետեւ զիտումնաւոր հրդեհ մը մոխիրի կը վերածէ հայնոցն ողջոյն (700 տուն), ապապային թուրք շահատակութեանց շոշորդն իսկ չմնալու համար: Հայերու վրայ ի գործ դրած իրենց խժոճութիւններով հանրածանօթ կը մնան չրջակայ վայրերու Ուզուն Թարլայի եւ Տէրպէնտի միւտիր Վէլի եւ Վէնիի:

Յանցումի փոխան հատուցում. այս չէ՞միթէ տիեզերական օրէնքը: Արդարութիւնը ոտնահարող Կեղրոնի Տէրութիւնք իրենց պարտութիւնը կը հոնդային Զինադադարի ծանրալուծ պայմաններուն մէջ. շատ չանցած՝ աղէտակոծ այս քաղաքն ալ կը մտնէր անգլիական, ապա հելլէն իշխանութեանց ներքեւ, իր ծովածոցին մէջ աշտարակ-

ուելով վիթխարի զրահաւորներ եւ իր պաշտօնատան վերեւ ծփալով անոնց յաղթապանծ դրօշները: Աղէտի օրերուն, չէ՞ մի որ Հայոց եկեղեցին կապտուեր եւ տանջարան-բանտի էր վերածուեր, հոն լեցուելով Պոլսէն շղթայակապ տարագիր կարգ մը երիտասարդներ, որոնցմէ անմոռանալին է Հայ Գրականութեան պարծանք Մալկարացին Կարօ (Արտաշէս Յարութիւնեան), իր ծերուէկ հօրկանը՝ Յարութիւն Պօղոսեանի հետ 16 Օգոստոս 1915ին հոնկէ գիշերանց հանուած եւ միասին նահատակուած Տէրպէնտի ճամբուն վրայ:

Տառապած Հայուն այդ սփոփանքն ալ կարճատեւ եղաւ, վասնզի 1921 տարւոյ Յունիսի վերջ Նիկոմիդիա ամբողջովին պարպուեցաւ Քէմալական ու ժերու դէմ գուպարող Հելլէններու որոշմամբ, եւ Մեծ Սպանդէն մազապուր սպառած Ատա Փազարի, Նիկոմիդիոյ, Արմաշու, Պարտիզակի, Օվաճըզի, Տէօնկէլի եւ այլ փոքր գիւղերու 15,000 Հայութիւնը վերսկսաւ ապրիլ նոր տարագրութեան մը տագնապները՝ կրակներուն մէջէն դէպի նաւ փախչելով խելայեղ եւ փոխադրուելով Թրակիա եւ Պոլիս, վերապրող բազմաթիւ հոգեւորականներու հետ, մինչ ամբողջ Բիւթանիան քարուքանդ եւ քրիստոնեայ տարրէն գլխովին ստրկուած՝ մտաւ կրկին Միլլիճիներու գերիշխանութեան տակ: Ռոտոսթօ սպաստանեցան 3,000 Հայ, Միտիլլի՝ 1,000 (ատա փազարցի), մնացեալները՝ Պոլիս եւ այլուր: Պոլիս եկողներուն մէջ կային հետեւեալ քահանաները, որոնք Կրօնական Ժողովի որոշմամբ արտօնուեցան պաշտօնավարել զանազան թաղեր. Տ. Ոսկի Պիպիեան (Իզմիթ) Գատըքէօյի եկեղեցին, Տ. Ղեւոնդ Ղուկասեան (Արմաշ) Կէտիկ Փաշայի եկեղեցին, Տ. Ներսէս Ղազարոսեան (Պարտիզակ) Ֆէրիքէօյի եկեղեցին, Տ. Թէոդորոս Ֆըչընեան (Մէրտէկէօղ) Համազգային Անկէլանոց: Իսկ Իզմիթի Տ. Վահան Նաւասարդեան տկարացած ըլլալով՝ կը վայելէ խնամքը մայրաքաղաքիս Քահանայից Միութեան:

Վիճակիս բազմափաստակ եւ առաքինազարդ Առաջնորդն էր Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս Յովակիմեան.— Ծնած է Քէրէմէթ 12 Յունիս 1846ին, ընիկ, աշխարհական անուամբ Մելքոն-Սուրէն, հայրը մայրը խասկալցի, ուսած Հասքէօյի Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը, սարկաւագ ձեռնադրուած երբեմնի առաջնորդ Ներսէս Արքեպոս. Վարժապետեանէ 16 Մայիս 1871ին, իսկ վարդա-

պետ՝ 25 Փետրուար 1873ին: Հոգեւոր ծնողքը պատրիարքական տեղապահ ընտրուելուն, Հասքէօյի մէջ ծայրագունութեան տասիճան կու տայ իրեն 17 Մարտ 1874ին, յանձնելով Նիկոմիդիոյ տեղապահութիւնն ալ: Ի վարձ երկոտասանամեայ բարեռք պաշտօնավարութեան, 1886ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մակար Կաթողիկոսէ եւ Էջմիածնէն դառնալով՝ եռանդեամբ կը շարունակէ իր հովուութիւնը 29 տարի եւս, մինչեւ ահաւոր տարին բոլորելով շինարար գործունէութիւն մը՝ որուն ոչ ոք հաւատարած է իր ժամանակակից առաջնորդներէն: Իր թեմին 50ի շափ հայտնակ գիւղօրէից սրբավայրերուն, գաղտցնիւրուն, ազգապատկան կալուածոց, ջրուղիի, ջաղացքի, աղբիւրի, բաղնիքի եւայլն կառուցման տյնքան տքնող դատող, Նիկոմիդիոյ շրջանն ամբողջ հայացնելու համար նոր գիւղեր կազմող եւ անոնց կնքահայր ու խնամատար եղող այս բարեջան Հովիւր եպիսկոպոսացումէն մինչեւ այսօր, 35 տարիներու ընթացքին, ձեռնադրած է 14 վարդապետ եւ 121 քահանայ, որոնցմէ շատերուն պիտի հանդիպինք իրենց կարգին, մեծ մասամբ տարազիր եւ զոհ Մեծ Եղեռնին:

Օժտուած մանաւանդ վարչական կարողութիւններով, Յովակիմեան Արքազան յաջողած է երկար տառն իր ժողովուրդը զերծ պահել ամէն վտանգէ եւ պարզերես ելլել միշտ, աշալուրջ՝ հետեւելով Թուրքիոյ յեղյեղուկ քաղաքականութեան: Համբաւեան բէժիմին, իր թեմին բանտարկեալ Հայոց փրկութեանը համար ուղղակի դիմած է Մապէյն եւ գլուխ հանած այդ գործը, առոնց Պատրիարքարանի միջնորդութեան, ինչպէս կը վկայէ Ֆարհատ: Վարձատրուած է Աւստրո-Հունգարական պատուանշանով եւ արժանացած այդ պետութեան ուշադրութեանը, Նիկոմիդիոյ Հայոց գերեզմանատան մէջ Հունգար իշխաններու ամբիւնները պատուով պահպանած ըլլալուն: Տարագրութեան ընթացքին, սակայն, համբուրելի հաւատարմութեամբ մը մերժած է նոյն տէրութեան Պաշտօն գեապանին՝ արքայի գերծ կացուցուելու համար ինքնաբերաբար ընծայած հովանաւորութիւնը, գործնականապէս ապացուցանելով «Հովիւ քաջ գանձն իւր գնէ»ն: Համբատուար են իր ժողովրդական բարոյներն ալ — առուկաւոր դարձուածքներով եւ խաչքհամեղ տկնարկութիւններով լի —, զօրա ամէն աեղ առած է, միշտ ի ներկայութեան յոյնախոսն հաւատացեալներու:

Հեռուկոր ցանկն է Առաջնորդ Արքայանի ձեռնագրած փարգա-
պեաներուն եւ քահանաներուն .

Ձեռնառուած

Յովհաննէս Վարդապետ Փրկչեան (Պարախոյ) .	10 Մարտի 1888
Մկրտիչ Վարդապետ Ազատունի (տառ եղաւ - Պարախոյ) .	20 Մարտի 1890
Կարապետ Վարդապետ Մաղրաբեան (տառ եղաւ - Պարախոյ) .	30 Յունուար 1891
Անանիոս Վարդապետ Հարկչեան (Պարախոյ) .	9 Մարտ 1908
Սուրեն Վարդապետ Գալէմեան (Արմաշապետ) .	31 Մարտ 1909
Գեղամ Վարդապետ Թէվէլչեան (Արմաշապետ) .	31 Մարտ 1909
Վահրամ Վարդապետ Նաղորէլեան (Արմաշապետ) .	31 Մարտ 1909
Եղիա Վարդապետ Վանչեան (Արմաշապետ) .	6 Յունիս 1910
Հմայեակ Վարդապետ Պապատարեան (Արմաշապետ) .	4 Յունիս 1910
Հրանդ Վարդապետ Յափառափեան (Արմաշապետ) .	4 Յունիս 1910
Համադասոյ Վարդապետ Եղիակեան (Արմաշապետ) .	4 Յունիս 1910
Թափմա Վարդապետ Աստղիկեան (Մնացականեան) (Պրկչիք) .	16 Մեղակներ 1912
Պէտր Վարդապետ Թուրեան (Արմաշապետ) .	30 Մեղակներ 1912
Ներսէս Վարդապետ Թաղարեան (Նիկոմիդիոս) .	4 Մարտ 1911
Թաղէս Բաճանայ Աստուածատուրեան (Կէլլի-Էջմէ) .	27 Յունիս 1886
Բարեպետ Բաճանայ (Կէլլի-Ազատ) .	20 Նոյեմբեր 1888
Դուրիթ Բաճանայ Ալֆրեան (Կէլլի-Սրժագիւղ) .	25 Դեկտեմբեր 1888
Յովնան Բաճանայ Էմիլիոսեան (Գեղամ գիւղ) .	5 Փետրուար 1889
Յակոբ Բաճանայ Սրնատեան (Պարախոյ-Մանիշակ) .	26 Փետրուար 1889
Պետրոս Բաճանայ Տէր-Սարախրտեան (Ֆէրիզի) .	24 Փետրուար 1891
Պօղոս Բաճանայ Փանոսեան (Ֆէրիզի) .	24 Փետրուար 1891
Արիստակէս Բաճանայ Սամուէլեան (Պօրտ) .	29 Փետրուար 1891
Էրեմանէս Բաճանայ (Հովիւ գիւղ) .	16 Օգոստոս 1892
Սիրայէլ Բաճանայ Երամեան (Առա Փաղար) .	23 Օգոստոս 1892
Գարիբէլ Բաճանայ Տէր-Նիկողոսեան (Առա Փաղար) .	23 Օգոստոս 1892
Գրիգոր Բաճանայ Չառնեմեան (Առա Փաղար) .	23 Օգոստոս 1892
Դուրեան Բաճանայ Արքայանեան (Երափ-Քարցի) .	1 Նոյեմբեր 1892
Յովհաննէս Բաճանայ Կարապետեան (Երափ-Քարցի) .	1 Նոյեմբեր 1892
Սամբէլ Բաճանայ Պապատարեան (Տէմեկի) .	20 Դեկտեմբեր 1892
Սարգիս Բաճանայ Օճանեան (Չարսր գիւղ) .	20 Դեկտեմբեր 1892
Եմիլ Բաճանայ Յարութիւնեան (Գորա-Պէլլի) .	25 Ապրիլ 1893
Նիկողոս Բաճանայ Տէր-Նիկողոսեան (Շաղապ) .	12 Դեկտեմբեր 1893
Վահան Բաճանայ Նաւատարեան (Նիկոմիդիոս) .	16 Յունուար 1894
Առափ Բաճանայ Գաղարեան (Նիկոմիդիոս) .	16 Յունուար 1894
Սուրիս Բաճանայ Գէորգեան (Նիկոմիդիոս) .	16 Յունուար 1894
Ոսկի Բաճանայ Պրոքեան (Նիկոմիդիոս) .	23 Յունուար 1894
Եղիա Բաճանայ (Նոր գիւղ) .	6 Մարտ 1894
Յուսիկ Բաճանայ (Առա Փաղար) .	3 Ապրիլ 1894
Յարութիւն Բաճանայ (Բէլլի-Էջմէ) .	8 Մայիս 1894
Թափմա Բաճանայ Սարգիսեան (Բէլլի-Էջմէ) .	8 Մայիս 1894
Խաչատուր Բաճանայ Յակոբեան (Տաղ գիւղ) .	23 Նոյեմբեր 1894

Գրիգոր Քաճանայ Թէրզեան (Գրեճրյար)	19 Մարտ 1895
Դանիէլ Քաճանայ Գարեիկեան (Օրսու-Սալլար)	30 Յուլիս 1895
Գրիգոր Քաճանայ Գարաբէշեայեան (Օրսու-Չամար)	30 Յուլիս 1895
Սարգսրու Քաճանայ Սիրայէկեան (Թամբրք)	23 Նոյեմբեր 1897
Ախանաս Քաճանայ Տէր-Յովսէփեան (Արսլանպէկ)	25 Հոկտեմբեր 1898
Բարսեղ Քաճանայ Թորոսեան (Արսլանպէկ)	25 Հոկտեմբեր 1898
Սովսէն Քաճանայ Փրիկեան (Մոցիկեան) (Տիրիկ-Կասմա)	1 Նոյեմբեր 1898
Արգար Քաճանայ Պէյազեան (Գրլրծ)	20 Դեկտեմբեր 1898
Տրդատ Քաճանայ Սարգսեան (Նիկիա-Նոր գիւղ)	27 Դեկտեմբեր 1898
Ստեփան Քաճանայ Սարգսիկեան (Փաղարսու-Միջագիւղ)	27 Դեկտեմբեր 1898
Կարապետ Քաճանայ Կասկաճեան (Սէրափէկօղ)	17 Յունուար 1899
Յովսէփեան Քաճանայ Տէր-Վրթանէսեան (Սէրափէկօղ)	17 Յունուար 1899
Նշան Քաճանայ Դադարեան (Եղապաղէկ)	7 Մայիս 1900
Ազատ Քաճանայ Մշակեան (Ատա Փաղար)	10 Սեպտեմբեր 1900
Յովսէփ Քաճանայ Պաշտպեան (Փաղարսու-Միջագիւղ)	22 Նոյեմբեր 1900
Ներսէս Քաճանայ Քերտիկեան (Կէլիկ-Աղսար)	25 Մարտ 1901
Օհան Քաճանայ Սարգսեան (Կէլիկ-Միջագիւղ)	4 Նոյեմբեր 1901
Կիրեղ Քաճանայ Սաղաւեան (Կէլիկ-Էմէկ)	4 Նոյեմբեր 1901
Զգոն Քաճանայ Տրախիճեան (Օրսու)	6 Դեկտեմբեր 1901
Երեսուժ Քաճանայ Աղապաղեան (Ատա Փաղար)	12 Մայիս 1902
Երեմիա Քաճանայ Պրիկեան (Ատա Փաղար)	12 Մայիս 1902
Եսայի Քաճանայ Դադարեան (Թամբրք-Նոր գիւղ)	12 Մայիս 1902
Սերսիկ Քաճանայ Պարմաճեան (Ատա Փաղար)	19 Մայիս 1902
Քերտիկ Քաճանայ Պրիկեան (Ատա Փաղար)	19 Մայիս 1902
Յովսէփ Քաճանայ Յարէթեան (Նիկիա-Նոր գիւղ)	18 Օգոստոս 1902
Արիստղոս Քաճանայ Բարսեան (Ատա Փաղար)	19 Յունուար 1903
Եղիա Քաճանայ Տէր-Յարսիմեան (Պոլս)	17 Օգոստոս 1903
Եղիսէ Քաճանայ Տէր-Սարգսեան (Պոլս)	17 Օգոստոս 1903
Ղեւոնդ Քաճանայ Ճէրբաճեան (Իզմիր-Մէնէմէն)	22 Փետրուար 1904
Ռոմէն Քաճանայ Պաշտպեան (Իզմիր-Սաղմիսա)	22 Փետրուար 1904
Սարգար Քաճանայ Վարդանեան (Օլմաճր-Ճամաղայր)	26 Դեկտեմբեր 1904
Հմայեակ Քաճանայ Ալիքեան (Մեծ Նոր գիւղ)	22 Մարտ 1906
Գարեգին Քաճանայ Տօրմաճեան (Մեծ Նոր գիւղ)	22 Մարտ 1906
Արէլ Քաճանայ Դաւիթեան (Ատա Փաղար)	23 Նոյեմբեր 1906
Արիստակէս Քաճանայ Աթաբեկեան (Թաշ-Քէօփրի)	4 Փետրուար 1907
Տաճատ Քաճանայ Արսլանեան (Օլմաճր)	10 Փետրուար 1908
Սիմոն Քաճանայ Պօղեան (Յրմարգիր)	24 Փետրուար 1908
Արսէն Քաճանայ Պաշտպեան (Օլմաճր)	2 Մարտ 1908
Բաճարատ Քաճանայ Բարսեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Փրիկապետ Քաճանայ Արտաճաճեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Բարթողիմէոս Քաճանայ Սրայեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Դիմիտր Քաճանայ Տրէգեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Տրմաթիմոս Քաճանայ Պաղատարեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Ստաթիկա Քաճանայ Կճմարեան (Պարտիզակ)	9 Մարտ 1908
Սամուէլ Քաճանայ Անաթրիսեան (Սապանճա)	15 Յունիս 1908

Մկրտիչ Քաճանայ Անեաղեան (Գալէճիք)	18 Սեպտեմբեր 1908
Արիստակէս Քաճանայ Միլիտոնեան (Ագիգիէ)	19 Ապրիլ 1909
Յուսիկ Քաճանայ Թէրզեան (Խաչ Գիւղ)	19 Ապրիլ 1909
Գրիգոր Քաճանայ Քէշեանյան (Խենիա-Էօքիւզ)	19 Ապրիլ 1909
Արսէն Քաճանայ Տէր-Արսէնեան (Խասկալ)	14 Փետրուար 1910
Համարթում Քաճանայ Տէր-Մեսրոպեան (Նոր գիւղ-Կէօլտաղ)	30 Մայիս 1910
Գալուստ Քաճանայ Տէրտէրեան (Հայ գիւղ)	6 Յունիս 1910
Երեմիա Քաճանայ Տէր-Վարդանեան (Տիւզճէ)	4 Յուլիս 1910
Մելքիսեղեկ Քաճանայ Թօլեան (Կէօք-Կէօզ)	27 Մարտ 1911
Հազարոս Քաճանայ Մօրուքեան (Նիկիա-Նոր գիւղ)	3 Ապրիլ 1911
Յարութիւն Քաճանայ Մալլըմեան (Ասարլըզ)	1 Մայիս 1911
Աթանազիոն Քաճանայ Փայլայեան (Չուզուր)	26 Յուլիս 1911
Յովակիմ Քաճանայ Զատիկեան (Օրտու-Թէփէ)	21 Օգոստոս 1911
Գէորգ Քաճանայ Մինասեան (Իւնիա-Իւշ Փունար)	25 Սեպտեմբեր 1911
Կարապետ Քաճանայ Քեաթիկեան (Մեծ Նոր գիւղ)	4 Մարտ 1912
Մկրտիչ Քաճանայ Տէմիրճեան (Մեծ Նոր գիւղ)	4 Մարտ 1912
Մանուկ Քաճանայ Եաղճեան (Մեծ Նոր գիւղ)	4 Մարտ 1912
Մարտիրոս Քաճանայ Զալրդեան (Թափշանլու)	4 Մարտ 1912
Գրիգոր Քաճանայ Կէօլտանեան (Քէրէմէթ)	11 Մարտ 1912
Թովմաս Քաճանայ Թաճմաղեան (Կէօշպիւկ)	26 Օգոստոս 1912
Յակոբ Քաճանայ Թաճմաղեան (Գարաման)	26 Օգոստոս 1912
Շմաւոն Քաճանայ Գալուստեան (Գարաման)	26 Օգոստոս 1912
Թափայէլ Քաճանայ Մշակեան (Ատա Փազար)	2 Սեպտեմբեր 1912
Գասպար Քաճանայ Մնացականեան (Մուրատշայ)	9 Սեպտեմբեր 1912
Արիստակէս Քաճանայ Րումեան (Օրտու-Թաշօղուզ)	23 Սեպտեմբեր 1912
Դաւիթ Քաճանայ Դպիրեան (Ատա Փազար)	23 Դեկտեմբեր 1912
Յակոբ Քաճանայ Միսքեան (Ատա Փազար)	23 Դեկտեմբեր 1912
Յովնոն Քաճանայ Տէր-Վահանեան (Զարշամպա)	14 Փետրուար 1913
Սիմոն Քաճանայ Եանրպեան (Գայա-Արտր)	14 Փետրուար 1913
Եսայի Քաճանայ Քէօսէեան (Պաֆրա)	28 Յունիս 1913
Թաղէոս Քաճանայ Տէրտէրեան (Պաֆրա)	28 Յուլիս 1913
Յովակիմ Քաճանայ Քէօմիւրճեան (Իգմիթ)	25 Օգոստոս 1913
Շմաւոն Քաճանայ Քէշեանյան (Զպուզլը)	1 Սեպտեմբեր 1913
Հուկաս Քաճանայ Թարագճեան (Փէրփիճլի)	20 Հոկտեմբեր 1913
Մարկոս Քաճանայ Տամայեան (Թէք Քիրէշ)	20 Հոկտեմբեր 1913
Մարտիրոս Քաճանայ Ներսէսեան (Թէք Քիրէշ)	20 Հոկտեմբեր 1913
Յովաննէս Քաճանայ Քէօսէեան (Քէօքիւկ)	14 Յունուար 1914
Եղիսէ Քաճանայ Համալեան (Զպուզլը)	21 Յունուար 1914
Յովնան Քաճանայ Կէօքպաշեան (Պրուսա)	2 Փետրուար 1914
Հեղոն Գաճանայ Արզուեան (Կէյփէ-Միջագիւղ)	9 Փետրուար 1914
Յարութիւն Քաճանայ Գրիգորեան (Զարշամպա-Գարաճէփիզ)	27 Ապրիլ 1914
Գրիգոր Քաճանայ Պաճրիկեան (Էսկի Շէշիր)	13 Մարտ 1915
Հազար Քաճանայ Յովաննէսեան (Էսկի Շէշիր)	13 Մարտ 1915
Գրիգոր Քաճանայ Լաֆճեան (Մուրատ Չայ)	3 Օգոստոս 1919
Յովաննէս Քաճանայ Թէքնէճեան (Հէնտէք)	8 Սեպտեմբեր 1919

Յովսէփ Քաճանայ Քէօսէկան (Չէնիլլը)	2 Յունուար 1920
Թէօդորոս Քաճանայ Ֆրէրճեան (Մէրսէկէօլ)	16 Փետրուար 1920
Թովմաս Քաճանայ Շիլզկայեան (Նիկոմիդիա)	5 Ապրիլ 1920
Եսայի Քաճանայ Ալթունեան (Գրըճ)	19 Ապրիլ 1920

Իր հօտին վրայ գուրգուրացող այս ծերունազարդ նահապետ-
 ճշմարիտ Առաջնորդի տխուր տառապէս կ'արժեցնէ, կամովին
 խառնուելով առաջին կարաւանին (24 Յուլիս 1915), և բեռնարարձ
 վաճօն մը թմամուծ՝ կը հասնի Գոնիա: Սիրտին էին Արբուճի քայրը,
 գտակներն ու թայրաթմաները բոլոր, զորս տարազբոսիքեան մէջ
 կորսնցուց, բացի հարսէն և անոր նորածինէն: Այդ առաջին կա-
 յանէն 8 էջնոց նամակ մը Պատրիարքարան կը փութացնէ, ժողո-
 վուրդին թշուառութիւնը պարզող տեղեկագիր՝ որ իր երեսնամեայ
 պաշտօնավարութեան վերջին գիրը կ'ըլլայ 30 Յուլիս 1915 թուակիր
 և 42,180 համար: Արբազանը կ'ապաստանի հոն Տիկին Սուլիկի վար-
 ձած պանդոկին մէջ, վայելելով լայն սուղնջականութիւն այդ հայա-
 սէր Ֆրանտուհիէն, մինչև որ ստիկանք իրազեկ կը գտնան իր
 թողատուցին, և Գոնիայի Առաջնորդ Գաբրիէլին Ծ. Վ. Խաչատուր-
 եանի հետ ճամբայ կը հանեն գինք դէպ էրէյլի: Հոն ևս տան մը
 մնալէ վերջ, երկուքնին մէկ ազրակառք մը կը գրուին և հսկողու-
 թեամբ կ'ազարկուին Ուլու Գրչլայի բանօր, որովհետև յանգցնած
 էին էնվէր Փաշայի հետագիր քաշելու և պատահարաւ տեսակցելու
 Գոնիայի այն տանի կուսակալ ճէմալի հետ (որ քննական պատշտով
 մը էրէյլի հասած էր), բարեխօսելով անոր՝ Գոնիայի Հայոց տեղա-
 հանութիւնն արգիլելու և թշուառ տարագրելոց ճրի շոյեկառքով
 երթին մտաին: Մէկ գիշեր կը մնան այդ ստակալի սրջը՝ յաջորդ օր
 կաշառակուրձ ստիկաններ կ'արածեն գրեկնք կառախումբով ճամ-
 բորդել մինչև Պօզանթին: Անկէ անդին Սաեփաննուս Արքեպիսկոպոս
 մինչև Հալկալ 11 օր անընդհատ քաղելով կ'երթայ գաղթականներու
 թափօրով: Կ'արժէ մէջբերել այս առթիւ իր աքսորի նօթերէն հառ-
 ուած մը, Արբազանին ինքնատիպ սճով. «Չորս րօպաւնուտ թուր-
 քեր պատահեցան ինձ ի ճանապարհի և մօրուքս չոյելով Իւլամ Հօ-
 վայի և Իմամի լալլիս գտան, մէկէ կեպուր փափագի: Արեւու չո-
 րուն՝ ձեռքիս հովանոցն սօին տարին. ետեւս եկող հազարաւորնե-

բէն՝ կրնէր յարձակեցան եւ հովանոցս ինձ բերին. տալի անոնց Գազկոյ Ամիրայի պէշիֆներ»:

Աքտորախումբին մէջ գնաւոյ քերամէթցի Ֆակոր Նիկոպտեան հետեւալը կը պատմէ Օսմանիէի անցքերէն. «Գետը ջուր տանել պոցեր կի. Արապանը կը պտրաէր մէջերնին. սոսկալի համշտաք մը կար՝ ջուր տանելու համար, եւ երբ պահակ ստիկանը բարկացաւ, Սակփաննու Եպիսկոպոս հեղնօրէն առ խօսքն ուղղեց սակափին. «Ձաւակներս, կամաց կամաց առէք ջուրերնիդ, որովհետեւ գետը կը ցամփի եւ դուք ծարաւ կը մնաք»: Պահակը պարմացած՝ խօսք առաւ. «Նէ՞ տիւօրսն, փափաղ էֆէնաի, զօճաման նէհիր թիւքէնիք մի»: Արապանը լարեց. «Այժմ եիւզ սէնէլիք էմին օլան էրմէնի միլլէթի պիրտէն պիրէ խրյանէլթ օլուր տա՝ պու սու թիւքէնմէդ մի...»:

Աքտորակից վարդապետ Տարսն կը մնայ միջոց մը, իսկ ինք կը քչուի Օսմանիէ-Ալսքէնէ-Դամասկոս-Երուսաղէմ(*), հոնկէ ալ Բորթ Սայիա՝ ուր կը բանտարկուի Անգլիացիներէն, Աւստրիական զեապանատունը նամակ գրած, նաեւ նոյն կառավարութեանն առաջած չքանչաններն ալ վրան պահած ըլլալուն: Հայ Ազատագրութեան դատին հաւատացող այս պատմական հոգեւորականին շուրթերէն սպաթին անդալկաւ մնացած է միշտ, անմասնօք տանելալ իր առաւապանքի ծանրութիւնը՝ ցվերջ պատերազմի: 1 Օգոստոս 1919ին ծնրն-դափայր դարձին, անիկա նոր կորուստ մը փակժուժեց պարձեալ Նիկոմիդիոյ առաջնորդական պաշտօնը զոր բարձի թողի բրած էր յակամայս: Բայց 23 ամիս վերջ իրեն եւս վիճակուեցաւ տկամայ պանդխտութիւն մը դէպի Թրակիա, ամբողջ հօտին հետ, թուրք եւ Հելլէն կոիւներուն հետեւանօք:

Ներսէս Վարդապետ Թագւորեան.— Ծնած 13 Ապրիլ 1863ին, բնիկ, վարդապետ ձեռնադրուած Սակփաննու Արքեպիսկոպոսէ 4 Մայիս 1914ին: Երբեմնի հոգեւոր պաշտօնեայ Կ. Պոլսոյ Համապոյսին Անկեղանցի, ապա Ժամօրհնոյ իր ծննդավայրին եկեղեցին:

Բռնագաղթի շրջանին, ընտանիքին անդամներուն եւ ժողովրդեան հետ երբ Ուլու Գըշա կը հասնի եւ կարաւանը հոնկէ մէկուեկէս ժամ

(*) 11 Նոյեմբեր 1917ին նորէն Դամասկոս պիտի աքտորուէր (նորակազմ Սիւնեոյի անդամոց հետ, եթէ Կարապետ Եպս. Մալլըմեան խորհուրդ չտար իրեն հիւանդ ձեւանալ — Թեոդիկ:

Հետաուրութեամբ ճամբայ կ'տանէ, սայլապաններ, հետևորդ ժանտարմաներու մեղսակցութեամբ, նոր յաւելում կը պահանջեն նախապէս ստիարկուած եւ կանխիկ վճարեալ վարձքերու վրայ, կառքերը պարպելու սպառնալիքին տակ: Ատանկ յայտնի անիրաւութեան մը գէժ հէք տարազիրներուն շահը պաշտպանել ժաւելուն ի պատիժ՝ Ներսէս Վարդապետ՝ հայրենակից Կարապետ Մխալեանի եւ այլոց հետ տեղնիտեղը կը նահատակուի շարաշար՝ ժանտարմա Գոմանտանիին եւ իր արբանեակներուն կողմէ, 10 Օգոստոս 1915ին: Մերկացեալ զիակները ճամբան կը ձգուին անխաղ, նշմարուելով իրենցմէ վերջ այդ նդովեալ վայրէն անցնող անհամար վտարանգիրներէ:

Յառաջ բերենք Գոնիայէն տարազիր Գարեգին Վարդապետի նոթիւրէն գրուած մը. «Օսմանէ Ուլու Գրչլայի հարիւրապետը, ցոյց տուա ինձ գաշոյն մը՝ որով իրր թէ Իգմիթի Ներսէս Վարդապետը յարձակում գործեր էր իր վրայ, ինքն ալ սպաններ էր զայն՝ հարկադրուած»: Թուրք սճրամէտ մտայնութեան թարգման՝ անրարատ «խանչէր», ինչպէս լեզու շունիս՝ զբեղ գործածելու անարժան տէրջ կարկեցնելու համար...:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնաւարէին հետեւեալ երէցները, բացի Տ. Ներսէսէ եւ Տ. Կրօնիդէսէ՝ միւսները ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ:

Ներսէս Ա. Պաշակապ Տօպրաշեան (Խաչակիր). — Մնած 6 Յուլիս 1821ին, բնիկ, ձեռնադրուած թեմին նախկին տաղնորդ Նիկիտայոս Եպս. Աղասիեանէ:

Կէս դար անընդհատ Աստուծոյ հան ծառայոյ 94 տարու ալս անկար պաշտօնէին եւս կը վիճակուի ճանչնալ չեթմակի գաւնութիւնները, մինչեւ Գոնիա՝ ուր քիչ մը տառն պարապաներովը մնալ վերջ՝ ստիկաններու ստիպման տակ վերստին կը բշուի եւ էրէկլի-Պօզանթի գիծով կը հասնի Պօզոսի Առաքելոյն հայրենիքը՝ Տարսն: Իգմիթի «մէկուս» Օննիկ Իհտանի բարեխօսութեամբ գաւկին՝ Եովէրի հետ հայրենագարծութեան շնորհին հաղկւ արժանացած, 1915 տարույ աշնան կը դարձուի Գոնիա եւ հան կը հանդէի ի Տէր, իր գաւառ կողմը ճանապարհի նեղութեանց եւ ստիկաններէ մեծարեալ ցականքներու տեղալու ալլեւս անտառակ գոյով: Օծում եւ թաղում կը կատարուին տեղւոյն ազգային գերեզմանատան մէջ 24 Սեպտեմբեր

1915ին ձեռամբ Հրանդ Վրդ. Յովսաափեանի եւ ի ներկայութեան տեղացի 1 եւ վարանդի 8 քահանաներու :

Ոսկի Քահանայ Պիպիեան (Խաչակիր).— Ծնած 8 Հոկտեմբեր 1858ին, ընկել: Նախնական կրթութիւնը ստանալէ վերջ կուգայ Պալիս եւ 1870ին կը մտնէ Ֆլէշէրի Կարապետ Փանոսեան վարժարանը (որուն բացումը կատարեցին Խրիմեան, Վարժապետեան եւ Նար Պէյ Եպիսկոպոսունք), 3 տարի վերջ ալ Արմաշու Ղեւոնդեանց կրթարանը: Հոնկէ ընթացաւորաւ ելլելուն՝ ծննդավայրին մէջ առեւտուրով կը զբաղի, մինչեւ քահանայ ձեռնադրուելը 23 Յունուար 1894ին, Յովակիմեան Արքեպանէ: Կը կարգուի գործակատար Արմաշու վանաշայրութեան, զոր կը վարէ 18 տարի անընդհատ:

Քահանայագործութեան 21րդ տարին կը պայթի Աղէտը: Շրջակայ գիւղօրէք պարպուած էին մեծ մասամբ, Էրբ կարգը կուգար Նիկոմիդիացիներուն, որոնք գոյքերնին ծախելու իսկ ժամանակ չունեցած, նաեւ տոմապինի համար ազտոտ շարաշահութեանց ենթակայ՝ ճամբոյ կը հանուին երկաթուղիով: Հակառակ իր հիւանդագին վիճակին, Տ. Ոսկի եւս 13 անդամներէ բաղկացած ընտանիքովը կը լեցուի անասունի փոխադրութեան յատուկ վակոն մը, ընդհանուր տեղահանութեան երրորդ օրը: Մէքէճէի կայարանը հասնելուն, կը գտնէ Հայկասեր անուն գաւակը որ 3 ամիս առաջ 32 հայրենակիցներու հետ Իդնիկ քչուած էր «քաղաքական յանցանք» զոր Հայ Երիտասարդութեան վերադրել՝ մենաշնորհն էր օրուան կառավարութեան: Տեղույն կաշառակուրծ ոստիկանապետը Տէր Հօր հետ համաձայնելով, այդ 33 հոգիները կը մաքրէ իրենց «յեղափոխութենէն», խտանելով գտնոնք գաղթականական հոսանքին: Շոգեկառքը կանց կ'առնէ Գարաման. եւ ահա ոստիկաններ ըրերով եւ հայհոյութիւններով վականներէն կը պարպեն գիրենք եւ կը տանին մերձակայ գաշտ մը, միացնելով նախապէս հան լեցուող տարադիրներու սրունք զրկանքի եւ բացօթեայ կեանքի դժնդակութեանց անլարժ՝ օրական 10-20 գլխեր կուտային: Տ. Ոսկիի անձամէքը գործունէութիւնը կը սկսի հողմեռեաները մէկ կողմէն կառքերով կը փոխադրէ եկեղեցին եւ քանիցս առարկայ կը գտնուի ոստիկաններու խարազանութիւն, հոգեւոր պաշտաման կիրարկմանը պահուն: Օգոստոս 11ին տարադիրներու այդ խտանադանձն ամբողջ կը քշուի Էրէլլի, վասնզի նոյն օր Գարամանի ընկններուն եկած էր կարգըգաշտ հանուելու: Գոնիայէն

հոգ կը բերուին Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս եւ Գարեգին Վարդապետ իրենց պարագաներով, եւ բազմութեան թիւը կը բարձրանայ 60,000ի, մինչ ոստիկաններ կը շարունակեն իրենց շահատակութիւնը սաստկացնել, զրամ կորզելով աջէն ձախէն, ի պին վրաններ լարելու թոյլտուութեան: Օգոստոս 21ին էրէյլի կը ժամանէ Գոնիայի կուսակալ Ճէմալ: Խօսեցանք Յովակիմեան սրբազանի կենսագրութեան մէջ այն այցելութեան մասին զոր տուած էր ան՝ աքսորակից վարդապետին հետ: Միասին էր նսեւ Տ. Ոսկի որ դարկ կուտար աքսորակից իր եղբայրներուն ազաշանքին, ժողովրդեան ամենաթշուառ վիճակը պարզած տեսնելին: Արդարակորով կուսակալը — միակն, ափսոս, իր անթիւ պաշտօնակիցներու շարքին՝ որոնք Հայութիւնը փճացնելու համար Բեհեզգերուդի հետ գաշնակցած էին կարծես — հրահանգներ կուտայ տեղւոյն «գալմագամ»ին հիւանդաց խնամք, աղքատաց կերակուր եւ ճամբորդներու դիւրութիւնը ընծայելու մասին: Մեկնումի պահուն, սառկս կը խօսի ան իր հիւրերուն. «Ծովու փոթորիկ մըն է այս, որ շատ չանցած պիտի գաղթի ուստի դուք մէթիմ եղէք որ ձեր ժողովուրդն ալ այնպէս բլլայ»: Կուսակալը մեկնած էր յաջորդ օր, երբ խարազանները կը սկսէին շաշել աւելի ուժգնօրէն: Սրբազանին եւ Հայր Սուրբին քաջածնէրը պատմեցինք քիչ առաջ: Փալով Տէր Հօր, վառնգր նախատեսելով՝ խահմութիւն կը սեպէ ծուարիլ եւ հայասէր կայարանապետ Բանաշլիտիսի շնորհիւ կը յաջողի շօգեկառք մտնել, անցնելու Պօզանթին: Հոնկէ 72 կառք մէկ անգամէն կը թառալին դէպի յառաջ, մինչեւ որ կը ժամանեն Տարսոն, ուր Տ. Ոսկի երեսունութր քահանաներու կը հանդիպի՝ զանազան կողմերէ վատարանդի, խաշտանդ, անմօրուս եւ անսքեմ: Յետոյ, կառավարիչին ներկայանալով՝ պաշտօն կը ստանձնէ քաղաքային անձերէ կազմուած «Փաղթականաց Յանձնախումբ»ին օժանդակելու, կատարելով առօրեայ բաշխումը չքաւորներու հացին որ 1,000էն մինչեւ 6,000ի բարձրացում ունեցած է: Սեպտեմբեր 21ին բախար կ'ունենայ հայրենագարձ բլլալու՝ պոլսերնակ «մէպուս» Օննիկ Իհսանի դիմումներուն շնորհիւ:

Պօզանթին կը կորսնցնէ երկամեայ թոռը, բլուրի մը կուշտին թողուած՝ 6 նահատակ զինուորներու առնթեր: Ուրիշ տեղերու անապահով վիճակը նկատի տունելով՝ Տ. Ոսկի կ'որոշէ ընտանեօք Գոնիա մնալ ցփերջ, մանաւանդ որ ծննդավայրէն լուր տուած էր թէ

տեղացի թուրքեր Հայոց տուները դարարկելէ Լաք հրդեհներ էին ամբողջովին: Զինադադարէն յետոյ կը վերադառնայ Նիկոմիդիա, մինչեւ 1921 Յունիսի վերջ: 1927 Փետրուար 20ին վախճանած է Պոլիս:

Կրօնիդէս Քահանայ Նալպանտեան. — Եղերաբախտ այս երէցը կը պատկանի Սերաստիոյ քահանայից դասուն, եւ հոն կենսագրած ենք զինք համառօտակի: 1912ին Մարգուտանէն Նիկոմիդիա գալուն, կրօնօւսոյց կը կարգուի. քաղաքին ազգային վարժարանին եւ կը բոլորէ ուսուցչական արդիւնաւոր շրջան մը:

Իր 3 զաւակներուն հետ խառնուելով ժողովրդեան հոծ գանգուածին՝ կը ժամանէ Պօզանթի: Ոստիկաններ — կարծես հոտ առած թէ լուսամիտ քահանայ մը կը գտնուի մէջերնին — կը գտնեն իր թագըստոցը, ձեծութեամբ քշելով աւելի յառաջ՝ մինչեւ Մէսքէնէ, ուր՝ յեղափոխականի ամբաստանութիւն մըն ալ ծանրացնելով վրան՝ կը տանին կապել զինք սիւնի մը:

Եւ մինչ Ամենաւալին սիրովը վառուած հոգեւորականն իր հուսկ բանքը կը վերընծայէր երկնապիշ, զահիճներուն տապալը կը չողայ արեւին տակ եւ անխնայ կ'իջնէ իր մարմինին վրայ, կտոր կտոր ընելով զայն:

Սուբիաս Քահանայ Դէորգեան. — Ծնած 4 Օգոստոս 1854ին եւ ձեռնադրուած 16 Յունուար 1894ին:

Տարագրութենէն առաջ կաթուածահար, ի վիճակի չէր նոյնիսկ յոտին կանգնելու: Անողոք ոստիկանութիւնը չուշանար զինքն ալ նետել վակոն, քաշկուտելով: Զուգուր Հիսար հասնելուն, կայարանի պաշտօնեան իր որդին ըլլալով՝ կը յաջողի բնտանեօք վար զնել ձերունադարդ եւ անդամալոյժ հայրիկը որ 2 տարի վերջ կը վախճանի հոն, մարմինն ամփոփուելով էսկի Շէհրի գերեզմանոցը:

Վահան Քահանայ Նաւասարդեան. — Ծնած 11 Փետրուար 1856ին. Օծակից Տ. Սուքիասի:

Առաջին կարուանին խառնուելով՝ բնտանեօք կը հասնի Գոնիա, ուր 2 օր մնալէ վերջ, բիրի հարուածներու տակ ճամբայ կը հանուի դէպ էրէյլի եւ կը ստիպուի կայարան թողուլ 5 հակ զգեստեղէն ու կարասի, այն հաւաստումով թէ քանի մը օրէն ետեւնուն պիտի զըրկուէին ատոնք...:

Իր կարգակիցներուն նման, Տ. Վահան էրէյլիի մէջ ալ նշաւակ կը դառնայ թուրք ոստիկաններու բրտութեանց, այնպէս որ շատեր

կը հարկադրուին մէկդի նետել սքեմ ու փակեղ, մօրուքնին վարսել եւ աշխարհականանալ: Տ. Վահան երբ կը տեսնէ թէ բացարձակապէս անհնար է շոգեկառքով մեկնիլ Պօզանթի, յանկարծ միտքը կուգայ «Ռաքօցցի տէ Գէշմառք»ի աճիւններուն ատենօք Նիկոմիդիոյ գերեզմանէն փոխադրութեան առթիւ՝ Աւստրիական կառավարութենէն ստացած շնորհակալութեան գիրը — բարեբախտաբար ծոցի գրպանը — զոր իսկոյն տաճկերէնի թարգմանելով կը ներկայացնէ «գայմագամ»ին որ (ի յարգանս նոյն պետութեան՝ Թուրքիոյ հետ զինակցութեան) Ագսէրայ մեկնելու իր փափաքը կը գոհացնէ: Նոյն կայանը 2 շաբաթ կը մնայ: Բողոքականաց քարոզիչ Պատուելի Սարգիս եւ Տոքթ. Համբարձում Ապահունի խորհուրդը կուտան իրեն՝ ապահովութեան համար հաստատուիլ Կէլվէրի կոչուած մօտակայ յոյն գիւղը: Կ'անցնին 9 ամիսներ: Ոստիկանութիւնը գաղթական Հայերը վայրագօրէն կը սկսի քչել վերստին դէպ Ագսէրայ եւ շրջակայ թրքաբնակ գիւղեր: Անմոռանալի է անունը Կէլվէրիի երեւելիներէն Սայ օղլու Բալլօս ազնուասիրտ Յոյնին, որ ջանացած է մեղմել տարագրելոց չարչարանքները: Տ. Վահան եւս կը փոխադրուի տաճկընոց մը ուր 6 ամիս կ'ապրի, սպառնալիքի տակ կրօնափոխութեան յաճախակի առաջարկներ պէժանօք ունինդրելով: Բալլօս կը փութայ բարեխօսել կառավարութեան մօտ՝ զանի-քրիստոնեայ գիւղ մը փոխադրելու համար: Իր ազդեցիկ դիմումները յաջողութեամբ կը պսակուին եւ Տէր Հայրը կ'արտօնուի հաստատուիլ Կէնէտալը, նոյն գիւղին «Այի Եօրկիս» նորաշէն եկեղեցւոյն մէջ թոյլատրուելով Բաբա Անասթասի հետ քահանայագործել՝ որպէս բուրվառակիր եւ աղօթասաց, որով բախտը կ'ունենայ չզրկուելու իր հոգեւոր միաթարութենէն: Զինադադարէն յետոյ կը վերադառնայ Նիկոմիդիա մինչեւ 1921 Յունիսի վերջ, առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով: Տ. Վահան տկարացած վիճակի մէջ Պոլիս պանդխտուելու առթիւ՝ առարկայ կը դառնայ Քահանայից Միութեան խնամքին:

Յովակիմ Քահանայ Քեօմիւրեքեան.— Ծնած 28 Հոկտեմբեր 1865ին, րնիկ, ձեռնադրուած 25 Օգոստոս 1913ին: Երբեմնի երաժշտութեան ուսուցիչ Նիկոմիդիա եւ Տարտանէլ:

Հազիւ 2 տարի քահանայագործող այս նորընծայ երէցը առաջին կարաւանով կը տարադրուի Պօզանթի-Տարսոն գիծով Օսմանիէ,

հոնկէ ալ բազում տանջանօք մինչեւ Րաքթա, իր հոգեւոր պարտականութիւնը կատարելու եւ ժողովուրդը մխիթարելու միշտ նախանձալոյզ: Այդ վերջին աքսորավայրին մէջ, ապրուստի, կապուստի եւ մաքրութեան տարրական պայմաններէն զլիւս վին զուրկ, Տ. Յովակիմ շատերու պէս ուր ուրեմն կը վարակուի ժանտաւտենդէ եւ կը վախճանի 2 Փետրուար 1916ին: Էսկի Շէհիրէն տարագիր Արմենակ Քհնյ. Քէչիչեան կը կատարէ տարաբախտ իր կարգակիցին անշուք թաղումը:

Զինադադարէն յետոյ, երբ Նիկոմիդիոյ Հայութեան բեկորներ կը դառնան հայրենիք — Իթիհատի նոր տպագրութեան՝ «Միլլի» ուժերու առթած անհանգստութենէն 2 ամսոյ չափ առաջ — կ'ունենան նորընծայ երէց մըն ալ՝ յանձին

Թովմաս Գահանայ Շիգկայեանի. — Ծնած 2 Մարտ 1895ին եւ ձեռնադրուած աքսորադարձ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 5 Ապրիլ 1920ին:

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Մատթէոս Հովիւեան. — Ծնած 1867ին Հազարի գիւղը (Քէմախ): 14 տարեկանին կ'աշակերտի Կարնոյ Ամբրիկեան Վարժարանին, այնուհետեւ կը մտնէ Պարտիզակի Բարձրագոյն Վարժարանը, շրջանաւարտ ելլելով հոնկէ 1888ին, 3 տարի վերջ ալ՝ Մարզուանի Ճեմարանէն: Իբր ուսուցիչ եւ մանաւանդ քարոզիչ՝ յաջորդաբար գործած իր պաշտօնավայրերը կ'ըլլան Երիզա, Կարին, Տրապիզոն, Պրուսա, Պիլէճիք, Պարտիզակ եւ հուսկ ուրեմն Նիկոմիդիա:

Կը տարագրուի մինչեւ Սուլթանիէ, Գոնիայի գիւղերէն՝ անտանելի օդով այդ տաճկընոցը — զէյթունցիներու, աստ փազարցիներու եւ այլոց մահաշխարհ —, 1 տարիէն աւելի հոգածու գտնուելով անոնց հոգեւոր եւ նիւթական պէտքերուն: Մեծ ջանքերով ընտանիքը Գոնիա ղրկել յաջողելէ վերջ՝ կ'արտօնուի ինք եւս հոն մեկնիլ, բայց ճամբան յարձակում կը կրէ զինեալ աւազակներէ, որոնք կը չարչարեն ու կը կողոպտեն զինք: Այդ դէպքէն սաստիկ ազդուելով, երիցուհւոյն միանալէ 2 օր վերջ կը կնքէ մահկանացուն 11 Հոկտեմբեր 1916ին: Իր մականունը տառապէս արդարացնող՝ նուիրուած եւ ջերմ հաւատացեալ Հովիւ մըն էր:

Զինադադարէն յետոյ Նիկոմիդիոյ քարոզիչ կը կարգուի

Պատուելի Կարապետ Ասատուրեան, 40 տարու, բնիկ, Մարգուանի Գօլէճէն ու Ճեմարանէն ուսումնաւարտ, երբեմնի քարոզիչ Պանտըրմայի Աւետարանական Հայոց:

ՊԱՐՏԻՉԱԿ

Կեդրոն համանուն գիւղախումբի (նահիէ), օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ կառավարուած հայ՝ «միւտիր»ով (Յակոբ Տէր-Յակոբեան), որուն մատուցած ծառայութիւնը գնահատուած է կառավարութենէն, Պոլսէն Անատոլու տաժնագին աքսորով մը:

Նիկոմիդիոյ ծոցին մէջ, բլուրի մը վերեւ, գեղեցկադիր եւ օդաւէտ աւան՝ համակ հայարնակ, հայախօս եւ ուսումնատենչ ժողովուրդով որ Ազգին տուած է լուսամիտ եկեղեցականներ եւ գրական ու կրթական վաստակաւորներ: Բնակչութիւն 2,000 տուն, 4 Օգոստոս 1915ին մէկ անգամէն տեղահան, իջնելով Սէյմէն, հոնկէ՝ Նիկոմիդիոյ կայարանը, քահանայից դասուն հետ, հեռաւոր վայրեր աքսորուելու: Ծանապահի գոհերու շարքին է բանաստեղծ Մելքոն Յովսէփեան: Իսկ ուսուցիչներ Արմենակ Տէր-Յակոբեան, Մ. Ծալեան եւ Յակոբ Ալոճեան (Ռոզմերի) Գոնիա եւ Էսկի Շէհիր տարագիր-վերապրող:

(Ժողովրդեան մէկ մասին տարբեր տարագրութիւնը նկարագրուած է քիչ մը անդին՝ Հարէլեան Վարդապետի կենսագրութեան մէջ):

Ազէտալի տարին՝ Պարտիզակի տխրանուն «միւտիր»ն էր Ալի Շուուրի որ Պոլսոյ Կեդրոնական Բանտի տնօրէն Իպրահիմ Խայրիի հետ գանակոծած ու հարստահարած է տեղւոյն, Օյաճըզի եւ չրջակայ հայ գիւղօրէից եկեղեցականներն ու ծանօթ անձերը: Շուուրի յետոյ Գասթէմօնի գացած է՝ գործակցելու կուսակալ Աթրֆի:

Գիւղէս 20 վայրկեան հեռու՝ գէպ հիւսիս՝ բարձունքի մը վրայ է «Ս. Մինաս» ուխտատեղին, ուր պատարագ կը մատուցուէր Ս. Աստուածածնայ սօներուն: Կը կոչուի նաեւ «Սօխմիար» որ աղաւաղումն է «Սօղուզ Փունար»ի:

Եկեղեցիները Ս. Յակոբ և Ս. Թադևոս՝ ուր կը պաշտօնադարձին բոլորն ալ բնիկ հետեւեալ երէցները, բացի տառջին երկուքէն՝ միւս հինգը ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արք. Յովակիմեանէ։

Կարապետ Ա. Քահանայ Մխալեան.— Ծնած 2 Յունուար 1828ին և ձեռնադրուած Ներսէս Արք. Վարժապետեանէ 21 Մարտ 1866ին։ Օժտեալ զօրաւոր յիշողութեամբ և պրպտողի ձիրքով, գիրի տաած էր իր ծննդավայրին ընդարձակ պատմութիւնը։

87 տարիներու բեռին տակ կըսն այս աշեւորին ևս կը վիճակուէր բռնել զժպհի ուղին տարապրութեան, լի նեղութիւններով, տառապանքներով և ոստիկանական հալածանքներով — բոլորն ալ այլեւս ըմբռնելի՝ առանց մեկնաբանութեան։ Կր հասնի մինչեւ Օսմանիէ, ուրկէ վերստին կը քշուի Մէսքէնէ և հոն կը վախճանի հեռապառ հոգեւորքով մը, անշքօրէն թաղուելով հայրենակիցներու ձեռամբ։

Օսմանիէէն Իսլահիէ հասնելուն, Մէրտէկէօզի Յովհաննէս Քահանան հանդիպած է իրեն։ Այս վերջինը կը պատմէ մեզ հետեւեալը. «Լուսահոգին լալով սա խօսքերը կը կրկնէր. — Իսահակ՝ հօրը կը հարցնէր. ահա հուր և ահա փայտ, ուր է ոչխար ողջակէզ։ Նմանապէս, սա ընդարձակ դաշտին վրայ սփռուած խեղճ ժողովուրդը տեսնելով՝ կ'ըսեմ. Տէր, ահա մեր ելքը Հրէից ելքին կը նմանի, բայց ո՞ր է երկնային մանանան և Մովսէսը...»։

Ներսէս Ա. Քահանայ Ղազարոսեան.— Ծնած 1 Փետրուար 1847ին և ձեռնադրուած Մատթէոս Արք. Իզմիրլեանէ 27 Մարտ 1883ին։

Իր առաջին աքսորավայրը կ'ըլլայ Էսկի Շէհիր, ուր կաշեհիւս խաբազաններու տեսքէն վախնալով՝ կ'անցնի Էրէջլի։ Հոն ալ կառավարական պաշտօնէից բրտութիւնները կը կրկնուին. իր գոյքերը վար կը դրուին և ամբողջ ընտանեօք հետիտան կը քչեն զինք Պօզանթի-Տարսոն, անտի եւս Հալէպ՝ որուն շրջակաները կ'անցունէ Տ. Ներսէս աքսորականի առաջին ձմեռը։ Յաջորդ տարի Մարտին կը զրկուի ելտա ուր կը մնայ 2 տարի, իւրայնոց հետ չքոտի կեանք մը բոլորելու գաղտնաբերուած. այնուհետեւ Դամասկոս, մինչեւ փրկութեան և վերադարձի օրը՝ 26 Մայիս 1919ին։ Ճամբան ոստիկաններ ուղած են զրօսնուլ իր ալեծածան երկայն մօրուքին հետ, փունջ փունջ անդթարար յապաւելով անկէ. սակայն մեծ մասը մնացած է ստակաւին։ 1921 Յունիսի վերջերը կ'ապաստանի Պոլիս, քահանայաւոր ձելով Գարթալ։ Վախճանած անդ 5 Դեկտեմբեր 1926ին։

Բարթողիմէոս Քահանայ Մխալեան.— Ծնած 1 Մայիս 1869ին եւ ձեռնադրուած 9 Մարտ 1908ին: Որդի Տ. Կարապետի:

Էսկի Շէհրէն անդին, ճամբու նեղութիւններէն եւ ոստիկաններու հալածանքէն խորապէս ազդուած՝ կը մատնուի սրարչաւ հիւծախտի, եւ այն ինչ Հալէպ հասած՝ կը փոխի առ Ասպուլաժ: Տեղւոյն քահանաները կարգն ու օծումը կատարելով՝ մարմինը կ'ամփոփեն ազգային գերեզմանոցը:

Փիլիպպոս Քահանայ Արքահամեան.— Ծնած 8 Օգոստոս 1865ին: Օծակից Տ. Բարթողիմէոսի. քաջ երաժշտադէտ:

Ինքնին զգուշաւոր եւ երկչոտ բնաւորութեամբ, չար բախտէն ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ միշտ ոստիկաններու՝ որոնք բռնիցս կը գանակոծեն զինք: Իսլահիէ հասնելուն՝ այլեւս ընկճուած տուայտանքէ եւ սրտազոյժ՝ կ'իյնայ անկողին: Հոգ ալ կը նեղեն զինք եւ չեն թողուր որ հանգիստ անցնին հոգեվարքի վայրկեանները: Տ. Փիլիպպոս վրանէն դուրս քաշուելով մահաստատ ծեծի վերջին բաժինն ալ կ'ընդունի՝ մինչեւ անշարժեցումը չարակոչկոծ մարմինին, զոր անշօքէն կ'ամփոփէ Տ. Ներսէս:

Բառնարաս Քահանայ Բարունեան.— Ծնած 27 Դեկտեմբեր 1863ին: Օծակից Տ. Բարթողիմէոսի:

Իր կարգակիցներէն քիչ մը աւելի պարզած է դառնութեան բաժակը, քանիցս աքացի հարուածներու եւ սաստիկ ծեծի ենթարկուելով, բանալ բանտ մուտ գործելով, կողոպտուելով եւ անսուաղ մնալով Տէր Զօրի ճամբուն վրայ, մինչեւ նահատակութիւնը՝ երիցունսն եւ գուեակացը հետ:

Մատարիա Քահանայ Կեօնութեան.— Ծնած 18 մայիս 1875ին: Օծակից Տ. Բարթողիմէոսի. աշխարհականութեանը՝ վարժապետ:

Տարագրութեանց նախօրեակին, Պարտիզակի առաջնորդական փոխանորդ եւ տեղացի յեղափոխականաց իրր պարագլուխ ամբաստանուելով՝ առարկայ կը դառնայ Իպրահիմ Խայրիի սխրագործութեանց: Կը ձերբակալուի եւ «Փալախա»յի հարիւրաւոր հարուածներ կ'ուռէ ներբաններուն: Յետոյ կը խառնուի տեղահան ժողովրդեան հոսանքին եւ զրկանքի դառն շարթիւններէ վերջ՝ կը ժամանէ մինչեւ Ազադ, ուրկէ կ'ուղարկուի Տէր Զօր: Անգամ մը Պոլիսէն՝ իր հոսցէին զրկուած զրամը տեղւոյն նամակատուէնէն գանձած երբ տուն կը դառնար, ժանտարմաներ կը յարձակին վրան, կը կողոպտեն

ու կը նահատակեն զինք: Իրմէ վերջ, ընտանիքն ողջոյն զոհ գացած է Օգոստոսեան ահաւոր ջարդերուն:

Անանիա Ծ. Վարդապետ Հարէլեան.— Ծնած 23 Յունուար 1867ին: Օծակից Տ. Բարթողիմէոսի: Երիցուհոյն մահէն վերջ կուսակրօնութիւն ուխտելով՝ ստացած է վարդապետական աստիճանը 1910ին: Ձեռնասուն Եղիշէ Արք. Դուրեանի, երբ այս վերջինը դեռ եւս վարդապետ՝ կը բոլորէր հոն ուսուցչական արդիւնաւէտ շրջան մը: Տ. Անանիա վարած է ուսուցչական եւ տեսչական պաշտօններ ծնընդավայրին երկսեռ վարժարաններուն մէջ:

Իպրահիմ Խայրի տեղւոյն երէցներն ու երեւելի աշխարհականները կեղեքած ատեն, կ'որոշէ զինքն ալ պառկեցնել իր լարած սոսկալի «Ֆալախա»յին տակ, սակայն բարեխօսութեան մը շնորհիւ կը զրկուի այդ փղշտացիական պատիւէն: Յառաջ բերենք հիմա հատուածներ իր ինքնակենսագրութենէն, որուն մէջ մասամբ կը պատկերացուի իրեն եւ ժողովրդեան մէկ մասին վայրաւատին վիճակը:— «Օգոստոս 4ին Պարտիզակի հոծ Հայութիւնը բռնի ուժով Սէյմէն կ'իջնէր: Ծեր, կաթուածահար, խեղանդամ հիւանդներ չորս դին. կը մխիթարեմ զիրենք. հայրենակից 2 ծերուկներ ծով կ'իյնան ու կը խեղդուին. հորկ էր թաղել զանոնք անշուք կերպով: Այս գործերուն հետեւանօք մեկնումս քանի մը օր յապաղած էր, երբ հրուման կ'ելլէ թէ զինուորի ընտանիքներ, նաեւ բողոքական եւ կաթոլիկ ազգայիններ ազատ էին տեղերնին դառնալու: Չորս հարիւր թշուառներու թափօր մը կազմուելով՝ կը լեցնեմ ցոկանաւերու մէջ ու կը մեկնինք մեր գիւղին նաւամատոյցը: Նիկոմիդիոյ կառավարիչին խորհուրդով, Ալի Շուուրիի գործը կ'ըլլայ խումբ խումբ ցրուել զմեզ թուրք ու Կիւրճի գիւղեր: Զիս ալ 5 անդամներով հիւանդ հօրս հետ կը փոխադրեն Հիսարին Գարիէ՝ ուր կ'ապրիմ իբր ի մենաստանի, ազգակից 5 ընտանիքներու դրացնութեան մէջ եւ 3 տարի շարունակ կը հովուեմ անարգաբար լքուն ու բռնագուրկ Հայութիւնը որ կը մնար շրջակայ 17 իսլամ գիւղօրէից մէջ (Հոտար, Թաթար, Աղըլ, Տէօշէմէ, Հաճի Օսման, Համիաթէ, Լութֆիէ, Չէրքէս, Մարայլու, Էօրճիւն, Տէյիրմէն Տէրէ, Ալի Մէզար, Զիւրիւք Պայիր, Պուրկուլու, Գամբանա, Պէյլիկ եւ Սէրվէթիէ): Յուրախ եւ չքաւորութեան հետեւանօք հիւանդութիւն եւ մահեր յաճախադէպ կը դառնային: Եթէ Պատրիարքարանէն մէկ, իսկ Պայպլ

Հաուզէն 13 անգամ Մր․ Փիթի բարեսրտութեամբ նպաստ չընդունէի, չորարեկ հացի մը կարօտ՝ սովամահ կորուստանիս անխուսափելի էր։ Այդ հայասէր Ամերիկացիին փութացած եմ մեր երախտագիտութիւնը յայտնել, զազանի թուղթ զրէկելով։ Հոգեւոր պարտականութիւն մը կատարել, ննջեցեալ մը՝ բոկոտն ու գլխաբաց հայուհիներով լերան մը գագաթ կամ ձորի մը եզերք թաղել եւ կամ ցաւ մը ամոքել, ասոնք եղան ահա գերագոյն սփոփանքս, անբաժան պահելով զրպանի Մաշթոցս եւ կուրծքի Խաչս, բոլորովին անգէտ սակայն թէ հեռուն՝ իմ կարգակից եղբայրներս — սքեմէ եւ մօրուքէ զուրկ — կը հեծէին անլուր տուայտանքներով։ Հասար գիւղի շրջանին եւ Նիկոմիդիոյ մէջ 27 պսակ, 28 մկրտութիւն եւ 54 թաղում կատարած եմ։ Պատերազմի վերջընթեր ամսոյն, կառավարիչ Սիրէյս արտօնեց Նիկոմիդիոս հաստատուիլս, նկատի առնելով ընտանեացս անուուող վիճակը։ Տակաւ գործան նաեւ մեր գաւառի տարագիր Հայութեան բեկորները՝ որոնց ի տես Եւ ուրախ էի եւ մշտահար։ Պարտաքական Տեղապահ Գարբիէլ Ս․ Ճէվահիրճեան 29 Նոյեմբեր պաշտօնագրով կը հաղորդէր, թէ որսչամբ Խառն Ժողովոյ՝ առաջնորդական փոխանորդ կարգուած էի Նիկոմիդիոյ թեմին, մինչեւ ժամանումը Սահփաննոս Արքեպիսկոպոսի»։

Պարտիզակի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Պետրոս Գըրգեաշարեան, 30 տարու, ամուրի, Գոնիա քչուելով՝ բոլորած աքսորի տարիներ, նաեւ զինուորագրուած։ Վերապրող։ Յարդ կը մնայ հոն՝ իբր ուսուցիչ ձէնանեան Գօլէճի։

Իսկ Ազէտի տարին՝ օգոստոսութեան համար իր ծննդավայրը Պարտիզակ կը գտնուէր Կաթողիկ Հայոց յայտնի եկեղեցականներէն Լ․ Արսէն վ․ Ղազիկեան․ — Ծնած 8 Հոկտեմբեր 1870ին, աշխարհական անուամբ Ղազարոս։ Նախնական կրթութիւնը տեղւոյն ազգային վարժարանը կը ստանայ, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլէ 1885ին՝ Դուրեան Արքեպիսկոպոսի օրով։ Այնուհետեւ կուգայ Պոլիս եւ 3 տարի գրաշարութեամբ կը զրադի «Գրաշարաց Ընկերութեան» սպարանը, մինչեւ կամովին իր լալը Կիւթէմպէրեկեան այդ արուեստը, անցնելու համար 20 Հոկտեմբեր 1888ին Վենետիկ՝ ուր 1895 տարուոյ Յարութեան տօնին քահանայ կը ձեռնադրուի եւ Ս․ Ղազարոս խաղաղակա մենաստանին մէջ չորս 20 տարիներ կը սպասարկէ Քրականութեան տաճարին, արտագրելով բազմաթիւ հանրահռչակ գործեր՝ մեծամասնութեամբ թարգմանածոյ․ — Հատընտիր Բեքրուաճֆ,

գրաւար (Գառմէն Սիլվա և Լէօբարաի) Մահ Արթուրոյ, նոյնպէս (Թէննիսըն), Քերրուածնի (Օսսիան), Յաւիտեանական գրոյց և Նոր Երգեր (Վիլգիորիա Ազանուր), Երգեր (Լէօբարաի), Ենեական (Վիրգիլիոս), Իլիական (Հոմերոս), Երուսաղէմ ազատեալ (Դասսո), Դրախտ կորուսեալ (Միլտոն), Ճակատագիր (Ատա Նէկրի) և այլն: Այս Երկարաշունչ գործերուն յաջող թարգմանութեամբ և իր ձկուն աշխարհաբարոյ Հ. Արսէն իրաւամբ կոչուեցաւ «Աշխարհաբարի Հ. Արսէն Բազրատունին» և առեն առեն ձեռք առաւ լեզուապայքարի շարք մը՝ իր ախոյեաններուն ի պատասխան: Իսկ ինքնագիր երկասիրութիւնն է Հայկական մատենագիտութիւնը որ անփառական պատու է տարիներու անվերջ, համբերատար և խղճամիտ տքնութեան և անխոնջ պրպտումներու, «Հանրագիտարան հայ կեանքի» կոչուելու իսկապէս արժանի, տպագրութիւնը հասած մինչեւ Ն առաւ: Հ. Արսէն 8 տարիի չափ Հ. Սիմոն Երեմեանի հետ վարած է խմբագրութիւնը «Բազմավէպ»ի և «Գեղունի»ի, անոնց մէջ սփռելով իր բանասիրական յօդուածները: Բաց աստի, տարիներով հայերէնի ուսուցիչ Էդած է վանքին և Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանի մէջ, հասցնելով բազմաթիւ սաներ: Ունի ինչ ինչ ոտանաւորներ «Վարդգաս» ծածկանունով:

Վենետիկյ Ուխտին այս ներհուն միաբանը իր ծննդավայրին տեղահանութենէն Յ տմիս առաջ Պօլուի Պատերազմական Ատեանը երթալ մը ունի զոր կ'արժէ մէջ բերել: Գրչի և գասի զբաղումներէ վերջ՝ պահ մըն ալ մշակական կեանքի քաղցրութեանց անձնատուր, արտ կ'երթայ՝ Եգիպտացորեն անկել տալու: Պօղոս Եղբայրը — գասալիք զինուոր — աշխատած պահուն՝ յանկարծ Յ ժանտարմաներէ յարձակում կրելով կը բռնուի և իր մէջքի գօտիովը կտալուելով կը զրկուի զիւր: Լուսաղբիւր հասնելուն, Եղբօրօրգին կը տեսնէ ու կը վազէ լուր տալու իր մօր որ, իր կարգին, կ'աղերսէ ժանտարմային՝ արտօնել գոնէ զգեստները փոխելու համար: Փոտուորը փառուր է ամէնուրեք, որ խօսք չի հասկնար. կը փոխանակուին աւելի-պակաս խօսքեր, ուր ժանտարմային հայհոյութիւնը կը տիրէր ամենէն շատ: Քոյրն ալ կը հասնի վրայ, այն պահուն երբ բիրտ զինուորականը կալանաւոր Հայր գետին փռած՝ հրացանին կոթովը կը ծեծէր գոյն: Եւ ոգորումը կը սկսի: Զէնքը չխակուելու ձեւ կ'առնէ՝ կրակելու համար Պօղոսի վրայ, երբ քոյրը կը խոյանայ վրան, անձայն ու շնչատ, անոր բռնէն կախուելով: Ժանտարման, նոյն-

պէս անբարբառ, կը նայի անոր եւ մագնիսացած կ'արձանանայ, մինչ Պօղոս առիթէն օգտուելով՝ կը խուսափի զինքը ճմլող հոգեկոտ ծունկերէն. կը հասնի տուն, ձեռքերուն կահերը կտրել կուտայ եւ կը սուրայ դէպի լեռ: Մարդը, նման որսորդի մը որ իր պարարտ երէն փախցուցած՝ կ'ապշահարի, կը փութայ «միւտիր»ին մօտ, ուզած կերպովը պատմելու եղելութիւնը: Շուուրի՝ շունի պէս կատուած՝ կը հրամայէ ձերբակալել եւ բանտ նետել երկու մանկամարդուհիները: Հ. Արսէն իրիկուան տուն դարձին միայն իրազեկ կը դառնայ անցուղարձերուն: Յաջորդ օր «յանցաւորուհի»ները Նիկոմիդիա կ'ուղարկուին, միւտիրին՝ իրողութիւնը խեղաթիւրող տեղեկագիրովը: Վարդապետն ալ կը մեկնի հոն եւ Յովակիմեան Սրբազան կ'օգնէ անոր ջանքերուն, բայց կարելի չըլլար վերջ մը տալ խնդրոյն: Կը զրկուին Պօլու, վարդապետն ալ միասին, ուր այս վերջինը դիմելով ծանօթ ազգայիններու (որ չփման մէջ էին թուրք չըջանակներու հետ), ամէն ճիգ կը թափէ եւ հազիւ կը յաջողի միամետայ դատապարտութեամբ մը փակել տալ խնդիրը: Ասկէ անդին իրեն տանք խօսքը. «Մեր կրածն ու տառապանքը հաստորի մը նիւթ է: Քանի մը ամիս վերջը տեղահանութիւնը սկսաւ: Պարտիզակ 2 շարաթ ընդհանուր տօնավաճառ մըն էր. տեղացին ինչ որ ունէր՝ տարիներէ հետէ դատած՝ փողոց թափած կը ծախէր չնչին զինքերով: Զիտ ամենէն աւելի տառապեցնողը եղած է այդ աճուրդին տեսարանը: Թողուցինք եւ ծախեցինք ինչ որ կրցանք. եւ երբ վերափոխման երկուշարթի իրիկունը պատառ մը հաց ուտելու վրայ էինք, թափեցան ժանտարմաները վրանիս, հայտէ, չըգըն... անդուք բացառանջութիւնը բերաննին: Գիշերեցինք զիւղին ներսը, միւս առտու կանուխ ամրոցը Պարտիզակցին կ'իջնէր նաւահանգիստ, ուրկէ կ'անցնէր Նիկոմիդիա: Հոն ալ բացօթեայ կայան մը հազիւ ճարած, մտանք անտանտար դնացքին մէջ՝ ուր եւ լուսցուցինք, յաջորդ իրիկուն ճամբայ ելլելու համար: Միջօրէին, պահապան հրեշտակ մը՝ Հ. Ստեփան վ. Դալփագեան (հօվիւ էսկի Շէհիրի Կաթուղիկէ Հայոց) վար կ'իջնէր դմեզ, 3 վարդապետ եւ 5 Քոյր: Երեք շաբաթ մնացինք Նիկոմիդիա. սպա, մեր Միաբանութեան անդամոց թափած ջանքերուն շնորհիւ դարձանք Պոլիս»:

Կորուստներուն անդարմանելին պիտի մնայ Հայկական մատենագիտութեան Ե-Ֆ անախ Ժեռագիրները (վերստին պատրաստելը գրեթէ անհնար) զորս Հ. Արսէն թողած էր Պարտիզակ եւ որոնք փոր-

ուած հանուած էին վանտալի ձեռքերով, կարգ մը գրական իր անտիպ աշխատութեանց հետ միասին: Հ. Ղազիկեան ներկայիս Պոլիս է ուսուցչական պաշտօնով:

Հ. Ղազիկեանի ընկերացող հոգեւորականներն են

Հ. Եղուարդ Վ. Սիրունեան, Ժողովրդապետ Պարտիզակի Կաթողիկէ Հայոց: Ծնած է Կ. Պոլիս 1 Մայիս 1865ին եւ քահանայ ձեռնադրուած 10 Ապրիլ 1887ին ի Ս. Ղազար:

Հ. Խսայի Վ. Տայեցի, ուսուցիչ.— Ծնած է 4 Մայիս 1868ին, բնիկ, քահանայ ձեռնադրուած 5 Յունիս 1892ին ի Ս. Ղազար: Համեմատող «Անվաւեր Գրոց Նոր Կտակարանի եւ Ս. Աթանասայ»:

Ահաւասիկ Պարտիզակի 5 բախտաւոր կուսանաց անունները.

Մեծաւորուհի Մանէ Գազեզեան, տրապիզոնցի:

Քոյր Մարթա Կեօպէլեան, պարտիզակցի, ուսուցչուհի:

Քոյր Յուստիանէ Տայեան, պարտիզակցի, ուսուցչուհի:

Քոյր Լօրէնցիա Աղեփսանդեան, կիւրիսցի, ուսուցչուհի:

Քոյր Զէլէսքին Կապաթեան, մարաշցի, ուսուցչուհի:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ

1. Զափար Գիւղ (Թուրք անուամբ Տէօշմէ).— Պարտիզակէն 1 ժամ հեռու՝ 65 տուն Հայ-Լազ բնակչութեամբ տեղահան ըլլալով կորած է: Ունէր մատուռ մը՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարկոս Քահանայ Օհանեան.— Ծնած 27 Սեպտեմբեր 1857ին: Օծակից տէօնկէլցի Տ. Մատթէոսի: Իր հօտին հետ աքսորուած եւ նահատակուած:

2. Մանուշակ.— Պարտիզակի արեւելակողմը՝ լեռնագիւղ, Թուրք յորջորջմամբ Մէնէմշէ: Բնակչութիւնը կը կազմէին նոյնպէս Հայ-Լազեր, որոնք 35 տարի առաջ հոգ հաստատուած համշէնցի գաղթականներ էին եւ որոնց գրեթէ ամբողջութիւնը կ'երեւի ներկայ խմբանկարին մէջ(*), երկու սեռերն ալ ու ձախ խմբուած իրենց մատուան առաջըր, մէջտեղն ալ՝ խարի դէզի մը վրայ նստուկ՝ գիւ-

(*) Թէոդիկի ձեռագիրներուն մէջ չգտանք ակնարկուած այս եւ յաջորդ նկարները— Ա. Գ.:

դին երկըր

Յակոբ Քահանայ Մինասեան, նոյնպէս համչկնցի, 13 Փետրուար 1856ին ծնած և Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ ձեռնադրուած 26 Փետրուար 1889ին: Յաջորդ պատկերը ցոյց կուտայ բոլոր անդամներն իր նահապետական բնասանքին:

Երիցուհւոյն տարնիքը քաղմած է Տ. Յակոբ Աւետարանի ձեռին, չրջապատեալ իր գաւակներով, փեսաներով ու թոռներով, ամէնքն ալ իրենց տոհմային տարազով, բռնազաղթի սարսափներուն մէջ ճգա-կասոր եղած սպառսպուռ: Իր ժողովուրդին օգտակար և զօրծունեայ Հովիւ մըն էր Տ. Յակոբ:

3. Տէօնկէլ.— Պարտիզակէն կէս ժամ հեռու՝ զուտ հայարնակ դիւղ 80 տնօր, որ Նիկոմիդիայէն առաջ տեղահան եղած է (800 անձէն 50ը միայն վերապրող):

Միլլիճիներ 7 Ապրիլ 1921ին հրկիգած են մնացեալ տուններն ալ, որոնք արդէն թափուր էին հայ բնակչութիւնէ:

Քառորդ ժամ անդին կար Ս. Գէորգ ուխտաւորին: Եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնաւարէր

Մատթէոս Քահանայ Պաղտատարեան.— Ծնած 4 Յունուար 1856ին և ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 20 Դեկտեմբեր 1892-ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

4. Սուրբ.— Արուարձան կամ թաղ Տէօնկէլի, մէկ մատուռով: Կը կոչուէր նաեւ Տէօնկէլից Սուրբը: Բնակչութիւն՝ Հայ-Լազ, 28 տուն զոր կը հովուէր Մանուշակ դիւղի Տ. Յակոբը:

5. Օվաճըզ.— Տէօնկէլէն կէս ժամ հեռու՝ 600 տնօր զուտ հայարնակ դիւղ, որուն լեռներուն վրայ անհաւասար գուպար մը շտրունակած են բոլոր մը հայ քաջեր (1917-1918), հայրենակից սիրելիներու ապօրէն տեղահանութեան և անճիտման ի վրէժ, նման խել մը չէնկիկըցիներու և արսլանալէկցիներու:

Ամբողջ Օվաճըզ կը պարպուի մէկ օրուան մէջ, 22 Յո լիս 1915ին: Ժողովուրդը համախումբ կը տարուի Տէրալնա, ուրիկ չոգեկատք լեցուելով՝ կը քչուի մինչեւ Բաքա և Տէր Զօր: Բոլորէն 600 հոգի հոգի վերապրող: 7 Ապրիլ 1921ին այս դիւղը նորէն թափար հանդիսացաւ Միլլիճիներու շահաւատկութեան, որոնք հրկիգեցին գայն, երբ ժողովուրդը շարաթ մը առաջ խոյս տուած էր դէպի Նիկոմիդիա:

Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնաւարէին

Արսէն Քահանայ Պօգմանան.— Մնած 13 Ապրիլ 1869ին Թամգարա, աշխարհական անուամբ Գրիգոր Յարութիւնեան, 2 Մարտ 1908ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ: Զարգացեալ եւ պատուական երէց, վարած ուսուցչական պաշտօններ, յօդուածագիր պոլսահայ թերթերու, բեմասաց եւ ներհուն տաճկագէտ: Ատեն մը Օվաճըզ պաշտօնավարելէ վերջ, իրր ուսուցիչ եւ տնօրէն ազգային երկսեռ վարժարանաց՝ կը հրաւիրուի Նիկիոմիդիա, ուր կը բոլորէ երկամեայ արդիւնաւոր շրջան մը, նաեւ Ատա Փազար:

Տեղահանութեան տաւն այդ քաղաքը գտնուելով, բնասնեօք կը խառնուի գաղթականական հոսանքին եւ յաջորդաբար կ'անցնի Պէօյիւք Տէրպէնտէն, Էսկի Շէհիրէն, Գոնիայէն եւ Էրէջլիէն՝ ուրկէ Կեղրոնին ուղղեալ ազդու հեռագիրներ խմբադրոյի գերը կը ստանձնէ, իր հոգեւոր պետին՝ Յովակիմեան սրբազանի հրահանգով: Տարադրութեան երկար ուղիները տաժանօրէն կտրելէ վերջ՝ կը հասնի Տարսոն: Տ. Ոսկի Քահանայ Պիպիեան երբ հոնկէ ազատագրեալ՝ Գոնիա պիտի դառնար, աքսորելոց հաց բաժնելու պաշտօնը յիշեալին կը թողու, նաեւ լարած անձնական իր վրանը: Տ. Արսէն շատ չի մնար սակայն. բռնապաղթի նորագոյն հրամաններ գինքը կը քշեն աւելի հեռուները, մինչեւ Պապ՝ ուր կ'ենթարկուի սաստիկ գանակոծութեան մը: Կրկին աքսոր՝ Մէսքէնէ, Տիփսի եւ Ապու Հարար, ուրկէ յատկապէս Տէր Զօր կը զրկուի տեղւոյն ոստիկանապետին կողմէ: Իր եղբրական վախճանին պարտակաները տես ի Տէր Զօր: Երիցու հին եւ 4 գաւակները՝ վերապրող:

Վրբանէս Քահանայ Գաւապեան.— Գիւղէն իր հօտին հետ տարադրուելով՝ կ'անցնի Պէօյիւք Տէրպէնտէն եւ Էսկի Շէհիրէն: Ոստիկաններ քանի մը անգամ կը տփնն զինք, այն ծանր եւ անքաւելի յանցանօք որ Հայոս տէրաւէր մըն էր ինք եւս՝ փոկեղաւոր եւ սքեմաւոր: Տ. Վրթանէս ամենէն շատ կը գանակոծուի Էրէջլիայնուհետեւ կ'անցնի Պօզանթինէն եւ Տարսոնէն, մինչեւ ոգեւապառ ժամանումը Օսմանիէ՝ ուր իրեն կը սպասէր կտրծեա ծեծերուն գերազրականը, որուն շտակալով այլեւս իր հիւժեւ կոծ կազմը՝ կը վախճանի Իսլահիէ հազրա հասած եւ կը թաղուի հոն, հոգեւոյս Աթանաս Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեանի (արայանպէկցի) ձեռամբ:

Տաճատ Քահանայ Ասլանեան.— Բնիկ, ծնած 5 Փետրուար 1879ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 10 Փետրուար 1908ին:

Օլիվաճրդէն ելլելէ առաջ, տեղւոյն երեւելիներուն հետ սոսկալի «Ֆոլոյախա»յի մը կ'ենթարկուի, ոտքերէն արիւն ցայաւելու տափճան, եւ այդ ցաւակոծ վիճակով կը խառնուի տեղահան ընտանիքներու թափօրին, շարաթիւեր վերջ հասնելով մինչեւ Բաքթա, ուրկէ Հայէպ դարձին՝ երկու ամիս բանտ կը նետուի, ծննդավայրին լեռներուն վրայ ասպատակող հայրենակիցներու արարքին իբր մեղսակից... :

Զինադադարէն մէկ ամիս առաջ, հայրենակից զինուորական բժիշկի մը՝ Տքթ. Գրիգոր Տէյիրմէնճեանի գլխումներուն շնորհիւ՝ կ'արտօնուի աքսորավայրէն Պոլիս դառնալ, փրկուելով ստոյգ մահէ մը: Երիցուհին, հայրը, երկու եղբայրները, քոյրն ու քեռորդիները՝ տարագրութեան մէջ անհետ: Անհունապէս կոտորակեալ իր հօտին զլուխն է հիմա, կրկին խաղալիկ դառնալով՝ վերջերս հոն տեղի ունեցող Քէմալական խրտուսներուն:

Տեղւոյն 35 տուն Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Յովհաննէս Աղասեան.— Ծնած 23 Օգոստոս 1871ին, բնիկ, ուսած Պարտիզակի Բարձրագոյն վարժարանը, ուսուցչական եւ քարոզչական պաշտօններ վարած Օվաճրդ:

Նիկոմիդիոյ շրջանէն տեղահան եղող ժողովուրդը երբ էրէյլի կը հասնի, Բողոքականներու համար կը հասնի էնվէրի հրամանը որ կը արամադրէր զերծ կացուցանել զանոնք տարագրութենէ. սակայն ոստիկանութիւնը պիտցածը կ'ընէ նորէն, եւ Գրնճըլարի Աւետարանական համայնքին կէսը կը քշուի Սուլթանիէ, կէսն ալ Ագսարայ: Պատուելի Աղասեան ընտանեօք կ'աքսորուի Սուլթանիէ, ուր կը մնայ մէկ տարի: Գոնիայի եւ շրջաններու թշուառ Հայոց պահապան հրեշտակ Միս Գուշմէն կ'ուսարկէր իրեն նպաստի գումարներ՝ աղքատաց բաշխուելու համար: Պատուելի Աղասեան այդ իսկ պատճառաւ կրկին կ'աքսորուի փոխ-դայմագամ հայատեաց Զէքիի կողմէ Սուլթանիէի գիւղերէն Իսմիլ՝ ուր կը ստիպուի լծուիլ տարապարհակ աշխատութեանց՝ ազգակից աքսորեալներու հետ, մինչեւ որ կը յաջողի փախչիլ Գոնիա, չորս զաւակներէն երկուքը զոհ տալով: Զինադադարէն վերջ կը դառնայ Իզմիթ՝ ուր վեց ամիս կը քարոզէ. այնուհետեւ կը մտնէ Տէրինճէի «Րըլիֆ»ի գործին մէջ, եւ գահավիժող դէպքերու հետեւանօք՝ 1921 տարւոյ Յունիսի վերջերը կ'ապաստանի Սկիւտար:

Ծ. Ժամավայր.— Օվաճրդէն երկու ժամ հեռու, բարձունքի մը

վրայ, 30 տնւոր, Օրտուէն 1900ի սկիզբները գաղթող Հայ-Լազերունորահաստատ գիւղ, որ թուրքերէն Քիլիսէ Եւրի կամ Քիլիսէ Տիւզի կը կոչուէր, ատենօք այդ կողմերը սրբավայր գտնուելուն: Մատուռը Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մարգար Գահանայ Վարդանեան.— Ծնած 27 Սեպտեմբեր 1875ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 26 Դեկտեմբեր 1904ին:

Ամենաթշուառ վիճակի մէջ կը հասնի մինչեւ Պապ, ուրկէ չորս ժամ անդին՝ դէպի Մէսքէնէի Թէֆլիճան կոչուած վայրը քոչուելով, կը վախճանի անսուղութենէ եւ հիւանդութենէ: Երիցուհին ու զաւակները կը մեռնին իրմէ առաջ:

7. Արսլանպէկ.— Օվաճըգէն մէկուկէս ժամ հեռու, Քէլ Թէփէ լեռան կողերէն միոյն վրայ կառուցուած 570 տնւոր զուտ հայաբնակ աւան, անջատ՝ Պարտիզակ «նահիէ»ի «միւտիրիէթ»ութենէն, որ 1886ի եւ 1894ի հրդեհներուն փճանալէ յետոյ՝ շէնցած է վերստին, նախկին տեղէն քառորդ ժամ անդին կազմուելով: Իր կոչումը ստացած է համանուն թուրքէ մը՝ որուն սեփական կալուածին մէջ ատենօք տեղաւորուելէին զարապաղցի եօթ հայ գաղթականներ եւ հետըզհետէ շատցեր, կտրիճ ժողովուրդի իրենց համբաւը պահելով միշտ: Ծննդավայր Արմաշական Մամբրէ Վրդ. Սիրունեանի, Մուշեղ Եպս. Սերոբեանի, Կորիւն Վրդ. Եսայեանի եւ Տքթ. Սահակ Տէր-Կարապետեանի: Իր մօտն է «Թովմաս Առաքեալ» կոչուած խարխուլ ուխտատեղին, որ տեղական բարբառով կը կոչուի Սէխ Տէտէ եւ ուր Զատիկի կիրակիներէն մին ուխտի կ'երթայ ամբողջ գիւղացին:

Տարագրութիւնը դեռ չսկսած, տեղացի շատ մը Հայերու խոշտանգիչը եղած է Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Բանտի դժոխերէս տնօրէն Իպրահիմ Խալիբի, որուն օժանդակած են ժամտարմա չավուշի Ահմէտ եւ ուրիշներ: Այն սմանդուկ Իպրահիմն է այս, որ իր որսորդ-հրոսի շաղանակագոյն տարազը ստորադաս պաշտօնէի մը հագցուցած է իր անձնական ձին անոր տրամադրած՝ չըջակաները զրկած է զայն առ ի փորձ. զործուած կեղեքումներու բերմամբ վտարանջող քանի մը հերոս տղերք — անտառը դարանամուտ — գնդակահար կը սպաննեն զայն՝ Իպրահիմը կարծելով:

Տեղւոյն ուսուցիչներէն Թումա վարժապետ նահատակ, իսկ Միրիճան՝ վերապրող:

Ունէր 1888ին վերաշինուած Ս. Աստուածածին մատուռ մը՝ ուր
կը պաշտօնավարէին

Մկրտիչ Ա. Քահանայ Նալպանտեան.— Ծնած 1843ին եւ ձեռ-
նադրուած Խորէն Արքեպս. Աշրգեանէ 1884 Մարտին:

Ընտանիքին բոլոր անդամներուն հետ 19 Յուլիս 1915ին աքսորու-
լով՝ նախ կ'իջնէ Պէօյիւք Տէրպէնտի կայարանը. հոնկէ շոգեկառ-
քով Գոնիա-Պօզանթի՝ անընդհատ ուղեւորութիւններէ վերջ կ'անցնի
Տարսոն, ամիս մը վերջ ալ Օսմանիէ՝ ուր յիսուն օր կը մնայ,
տարազրութեան գործին հակոդ ոստիկաններէ քանիցս դանակոծուե-
լով եւ նախատուելով: Անգամ մը ատոնց գլխաւորը Տ. Մկրտիչի
մօրութեն կը բռնէ եւ գրաստ քաշելու պէս կը խոշտանգէ զինք, եղ-
բօրը դուստրին իրեն կնութեան տալու մասին զժկամակամ ըլլալուն:
Մօրութեն փութել մը պակսած՝ հէք երկջր կը քշուի Մամուրէ,
որուն կայարանը երեք շաբաթ մնալէ ետք՝ հետիոտն կը կտրէ տարա-
գիր Հայոց մահու ճամբաները, Հասան Պէյլի, Բաճօ, Իսլահիէ եւ
Գաթմա: Այս վերջին կայանը տասնմէկ օր կը մնայ, աշուհեաւ
կը փախչի դէպ Հալէպի ուղղութեամբ, տաժանքի ու գրկանքի տո-
կալու ալլեւս անատակ երիցուհին ու թոռները կորսնցնելով իրարու
հաւել. իսկ Արար մը գնդակահար գետին կը փռէ իր որդեկորուհին
Աղաւնի:

Քսանհինգ օր կը մնայ Աղագի մէջ: Ժանտարմաներ շեն ուշանար
դանակոծութեան բաժին մը իրեն հրամցնել բուխտիրա կերպով:
Հուսկ ուրեմն կը տարուի Պապ՝ ուր հազիւ երկու ամսուան աքսորա-
կանի կեանք մը կը բոլորէ եւ նորէն կը դառնայ ծեծի առարկայ ու
կ'ազատի բարբարոսներուն ձեռքէն 1916 տարւոյ Փետրուարին,
կատամահ կորստեամբ: Օփաճրցի Տ. Տաճատ Քէնյ. Արսլանեան
—իրեն պէս հոն տարագիր— կը կատարէ անշուք թաղումը տարա-
բախտ իր պաշտօնակցին:

Արանա Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Ծնած 4 Մարտ 1865ին
եւ ձեռնադրուած Սեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 25 Հոկտեմբեր
1898ին:

Տեղահանութենէն քիչ առաջ, արսլանալկցիներու գէնքերը ժողվե-
լու պաշտօն ունեցող Իպրահիմ Սալրի տեղւոյն դպրոցին մէջ «Փա-
լախա»-յով անխնայ կը ծեծէ զինք: Ոտքերուն վրայ կենալու անկա-
րող, Տ. Աթմաս չալակով կը փախազրուի տուն: Ինքն ալ Տ.

Մկրտիչի տարագրութեան բոլոր հանգրուաններէն անցած եւ շար-
շարանքի տեսակներէն մկրտուած ըլլալով, բաւ կը համարենք յի-
շատակել Պապէն անդին իր քաջածնէրը միայն: Պապ եւ Մէսքէնէ
կ'ըլլան իր աքսորի ճամբուն վերջնիքի հանգրուանները, մինչեւ որ
կը քշուի Տէր Զօր՝ ուր կը գտաապարտուի հինգ տմիս սպորիլ անա-
պատի վայրենիներու կեանքը, մինչեւ իր եւ իրեններուն նահատա-
կութիւնը 1916 տարւոյ Օգոստոսեան ահաւոր օրացին, վեց բիւր սպ-
գակիցներու եւ խաչի ու Աւետարանի հարիւրաւոր սպաշտօնէից հետ
միասնորար:

Բարսեղ Բահանայ Թորոսեան.— Ծնած 16 Մայիս 1865ին: Օծա-
կից Տ. Աթանասի:

27 Ապրիլ 1915ին, յաւարտ առաւօտու ժամերգութեան՝ առն զար-
ձին, Ամէկտ կը ձերբակալէ գինք եւ հսկողութեան տակ կ'ուղարկէ
Նիկոմիդիա: Հոն բանտ մնալէ վերջ, տեղացի, պարտիզակցի, օխ-
ճըզցի, արմաշցի եւ արսլանալէկցի 45 Հայերով կ'առաջնորդուի կա-
յարան, երբ սուիսներնին ցցած տասն ոստիկաններ չորսջատած էին
թափօրը: Ամէնքն ալ շոգեկառքով կը փոխադրուին Կէյվէէն Տարազ-
լը՝ ուր երեք տմիս կը մնան եւ ուրիշ կը քշուին զէպի՛ Էսկի Շէ-
հիր, իրենց դատապարտութիւնը չեղաող մասնաւոր թուղթով մը:
Այդ մահակոչ «էվրազ»ն էր ահա զոր կը յաջողի պատուել տալ ճամ-
բուն ընթացքին՝ կաշառամոլ ոստիկանին, խումբն ամբողջ փրկելով:
Նոյն միջոցին սկսած էր ընդհանուր տեղահանութիւնը: Իրենք կը
ներկայանան այլեւս իրր հասարակ տարագրեալներ եւ կը խառնուին
գաղթականական հոսանքին: Գոնիա հասնելուն, Տ. Բարսեղ կը գտնէ
չորս զաւակներն ու վեց թոռները, որոնց հետ միասին կը մեկնի
էրէլլի եւ չորս հեղ կ'որժանանայ ոստիկանական սոսկալի ափոց-
ներու, պարզապէս անոր համար որ Էրմէնի Փափազ մըն էր: 42
օր յետոյ, երթ գէպի Պօզանթի, ուր ոստիկան մը ձեռքէն կը վիրա-
ւորէ գինք, վէրք որ 4 տմիսէն հազիւ կը բուժուի: Ժողովրդեան
ու սիրելիներուն հետ՝ իրեն եւս կը վիճակի ուղին աւելի հեռաւոր
տարագրութեան, մինչեւ Օսմանիէ՝ ուր հրոսապետ Ալի սաստիկ
ծեծ մը կը հրամցնէ իրեն, միշտ իրր «կեամբուր բուհանի»ի: Սա-
մուրէ կը մնայ 42 օր, երբ Գանլը Կէչիաի կառավարիչը կուգայ եւ
«հոս ինչ բան ունիս» ըսելով՝ կը սկսի ձեռքի արձառաջիւր փակցնել
անոր չորս գին, եւ խարազանին կտրելէն զայրապնած՝ պակաս թող-

ուած մասը կ'ամբողջացնէ տպատկահարսութեամբ: Հետիոտն երթ
վերստին՝ Հասան Պէյլի, Բաճօ, Գափմա, Կէօյ կայարան, Բաքսա
և Տէր Զօր, ուր 14 օր կը մնայ և Դեկտեմբեր 14ին ճամբայ կը
հանուի գէպի Մուսուլ, անվերջ ասժանդներու հետեւանօք կօր-
սընցնելով 2 գատակ և 3 խօս. իսկ Թուրք հաղարապետէ մը կ'արե-
ւանդուի Վարզանոյչ անուն թառնուհին Կոր Զինադադարէն վերջ կը
կորցէ նոյն հրէշին ճիրաններէն ի Պալիս, ազգային խշթանութեան
աջակցութեամբ:

Մուսուլ հասնելու 12 ժամ մնացած, Թէյէֆար կոչուած արարական
գիւղին մօտերը ստիկաններ կը ժամն բանարարել իր Սանդուխտ
դասարն ու Կիւլիանէ թառնուհին: Ընդգիմաթիւն պատուարնդիր
երկցէն, որ անխնայ կը ձեռուի սակայն և 2 օր հիւանդ կը մնայ:
Տէր Զօրէն Մուսուլ 44 օրէն կը հասնին, այնուհետև կրկին երթ
գէպի Քէրքիս: Մանրապէս հիւանդ եղբարսէ գոտարը կառքին մէջ
սեղուորելու գրազած միջոցին, բոլոր սիրելիներէն իր քով մնացած
միակ խլեակը՝ Վարզուհի թառնուհին լացուածով կը յափշտակուի
Արարներէ: Տ. Բարսեղ շնայելով իր յոգնարեկ կազմին՝ կը խոյանայ
անանդ վրայ և կը խլէ ձեռուրնուն իր միտքաբութեան այդ բարա-
խուն առհասառէան: Ոտիկանք այդ հերսական մեծքին չեն հան-
դուրժեր սակայն, փութալով անոր դասը տալ «մալգէր» ըստներով
և արացի հարստածներով: Զօրս գին ճմլուած, իրանն ուղջոյն պարկ
մը սակար, Տ. Բարսեղ թախծալին աչքերով կը հետեւի կարստանին
որ կը հետանար, մինակ թաղով գինը իր ցախն ու բարին հա-
նոյն գաղանները անգամ մըն ալ կը մօտեն ն իրեն, և իրի բա-
նի մը հարստածներէ վերջ՝ իրենցմէ մին յանկարծ կ'արեկցութեան
չոչորդ մը կ'ունենայ գոչելով «Պրրադ, քէնաի հալինէ կէպէրսին
բեաֆիր...»: Գիշերը հիւանդ աղջիկը հոգին աւանդած էր կառքին
մէջ, Վարզուհին տարուած անգարծ, իսկ ինք՝ օրհասական և լրան՝
ազգակիցներու ծանրելով Մուսուլի հիւանդանոցը կը փոխադրուի
և 5 ամիս շարունակ կը խնամուի: Հոնիկ ելելուն՝ կ'երթայ Հա-
յոց եկեղեցին, ուր կը մնայ 27 Յունուար 1916էն մինչև քա-
ղարին գրաստմը Բրիտանական բանակէն: Այնուհետև կը մեկնի
Հալէպ, Պալիս, Նիկոմիդիա, հուսկ ուրեմն ծննդավայր, վերստին
բաժնադատարնելով հոն: Տարադրութենէն իր գործին էր որ Տէր Հայ-
րը կը հանդիպի Սուփա և Շէաաաթիկ — եղեռնավայրեր 60,000
Հայոց, որոնք փոսերու մէջ լեցուած՝ ողջակիցու եր էին: Իրեն հա-

Հայրենադարձ եղող 150 ազգակիցներու հեծկատաքին մէջ, Տ. Բարսեղ Հոյեհանդիստ կը կատարէ վրանին և կ'ոչ «վերջին հոգեւոր-յետոյ խանձած սակորներ և հոյ տապալի մը լեցնելով» կը բերէ յանձնել Ս. Պատրիարք Հօր, իբր նախարան խրխար բարատը ու հատակաց: Կը վերադառնա ծննդավայր, իբր միակ երկը, մինչև Միլլի ու մերուն գրաւումը: Ժողովուրդին հետ կը փախի, իսկ 1925-ամբան կը մեկնի Ֆրէզնո՝ հոն հարմարեցնելով իր խոստում հիւսիս:

8. Տալ Գիւղ.— Արարանակէի գիւմար՝ գուտ հայարնակ գր-57 տնուր: Եկեղեցին Ս. Նշան՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խաչատուր Քահանայ Յակոբեան.— Մնած 28 Գեղեթմբեր 1859-ին և ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 23 Հոկտեմբեր 1894-ին:

Պէյ Շէհր կ'ըլլայ իր աքարի վերջին կայքը: Հայամերձ ալց տաճ-կրնոցին մէջ բնառնիքին հետ կը բարձր գրկանքի տմենադառն օրեր, մինչև իր վախճանումը հոն՝ անստացութենէ: Թաղումը կը կատար-ուի տաճոց եկեղեցական արարողութեան: Երիցուհին և 8 մանչ գտակները կը մտնէին հոգածութիւնը որբախնամ և այրախնամ ամերիկու հի Միս Գուշմանի, և կը գտնան յետոյ Նիկոմիդիա:

ԱՐՄԱՆ

Կեդրոն համանուն գիւղախումբի (նաճիկ): Նիկոմիդիայէն 6 ժամ հետո՝ հիւսիս-արեւելք, երեք գարու հնութեամբ գուտ հայարնակ տան, 300 տուն, նշանաւոր «Զարխափան Ս. Աստուածածին» մե-նառանդով և 1889-ին հաստատուած Կ. Պալոյ պատրիարքութեան կղերանոցով, որ մինչև 1914, Օրմանեան և Գուրեան որդադաննե-րու, նաև Թորգոմ, Բարգէն և Մեսրոպ Ս. վարդապետներու յա-ջորդական տեսչութեամբ՝ Ազգին նախրեց բազմաթիւ լուսամիտ եկեղեցականներ և կրթական գործիչներ: Առանցքէլ շատերուն պի-տի վիճակուէին ահա ահաւոր աքարն ու նախառակութիւնը: Եղե-րարախտ ալց գոհերուն անունները թուած ըլլալով իրենց առաջ-նորդական վիճակներու շարքին, յիշենք նոյն Գարեգանքէն ուսում-նաւարտ վանեցի Մաշրոց վարդապետը (Ներսէս Փափաղեան) և Մեհրուժան վարդապետը (Տիգրան Գօնաթեան-Աշխարհունի), որոնք իբր աշխարհական-մաւստրական՝ Պոլսէն տարագրուելով,

խժարար նահատակուեցան Անտառուի խորերը :

Փախաղեան Այաշ տարուած է, իսկ Աշխարհունի՝ Խարրերդ : Իսկ Արմաշու շրջանէն երեք անմեղ բնիկներ Պօլու տարուելով կախուած են :

Աղէտի տարին, Դպրեմանուց եւ համանուն մենաստանին վերատեսուէի եւ փոխ-վանահօր իր կրկնակ պաշտօնները կը շարունակէր բազմարդին :

Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեան. — Մնած 6 Յունիս 1875ին Մուշի Յարդերդ գիւղը, աշխարհական անուամբ Խաչատուր : Քսան տարեկանին դպրեմանք մտնելով՝ 1901ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Դուբեան սրբազանէ : Մայրապոսնութեան տափձոն կը ստանայ Մ. տ-թէոս Արք. Իգմիրլեանէ 10 Մայիս 1909ին՝ Դուբեան եւ Պաղպեան վարդապետներու հետ, իսկ Եպիսկոպոս 1913ին՝ Գէորդ Ե. Կաթն-ղիկոսէ :

Պոլսահայ մամուլին մէջ «Հարմակ» ծածկանուամբ ցրուած ունի ուշադրաւ յօդուածներ՝ կրօնական եւ իմաստասիրական հարցերու շուրջ : Առաջնորդական պաշտօններու նուազ թեկնածու, եւ օժտուած դաստիարակելու եւ դասախօսելու կարողութեամբ, Մեսրոպ Եպիսկոպոս չէ հեռացած երբեք իր «լուսոյ վառարան»ին կեդրոնէն, 1902էն 1904 իրը փոխ-տեսուչ, 1904էն 1909 տեսուչ վարժարանի, իսկ 1909 Յուլիսէն ցմերջ, իրը փոխ-վանահայր եւ վերատեսուչ՝ սրտեանդն պաշտօնավարելով հոն եւ հասցնելով բազմաթիւ սաներ եւ եկեղեցականներ, որոնցմէ ոմանց ալ վիճակուեցաւ չլօթակի եւ մարտիրոսութեան արհաւիրքը :

7 Օգոստոս 1915ին, Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Բանտի անօրէն Իպրահիմ Խաչրի այս գիւղն ալ կ'այցելէ՝ իր սխրագործութիւնները սկսելու, աքսորելով Նարոյեան սրբազանը՝ որ անմիջական ճամբորդութենէ մը վերջ կը հասնի Գոնիա, հետն ունենալով երեք վարդապետ եւ նոյնքան վարդապետացու՝ զորս յիշած ենք առանձնակի իրենց կարգին : Իսկ վանքին ժառանգաւորաց 15 աշակերտները հոնկէ ուղղակի կը գրկուին Պատրիարքարան. առոնց միւս գասրնիկներն էր մերձակայ վայրերէն ըլլալով՝ արձակուրդի առթիւ իրենց ծնողաց քով գացած էին, որով՝ մեծ մասը տեղահանութեան բնիկացիին կ'որոտ : Նարոյեան սրբազան տարիի մը շափ վախճնիվախ Գոնիա տալիս է վերջ, գրադարաութեան մը հետեւանօք իր աքսորավայրէն Պոլիս կը բերուի հակողութեան տակ եւ «Գրամը Սիտսի»ի մէջ բանտի եւ փութսիշի սեւ քառասունք մը բոլորելով՝ հազիւ կ'ապառէ օձիբը,

մինչև Զինուորադար՝ իբր առժամեայ քարոզիչ Պէշիկթաշի՝ տրամալի կեանք մը քաշկռտելով մայրաքաղաքիս մէջ, ուրկէ այնքան վեղարաւորներ վատրանդի եղած էին Նրուսաղէմ: Պատերազմէն վերջ, Մեսրոպ Եպիսկոպոս շարունակելով հանդերձ Պէշիկթաշի քարոզչութիւնը, մինչև Ս. Պատրիարք Հօր աքսորէ եւ Եւրոպայէ վերադարձնելը՝ Երկիցս վարած է Պատրիարքական Տեղապահի պաշտօն: Իր օրով էր որ պատահեցաւ. Մարաշի վերջին ջարդերը (1920 Յունուար-Փետրուար), որոնց հետեւանօք մայրաքաղաքիս բոլոր եկեղեցիները ջատկէն սկսեալ մինչև Բ. տարեդարձ Հ. Հանրապետութեան՝ մնացին փակ, իբր արտայայտութիւն բողոքի եւ դառն յուսահատութեան:

Գալով Արմաշու ընծայարանին եւ տաճարին, բոլոր սպասները, իմանկային գոյքերն ու իրեղէնները (մօտաւորապէս 80,000 ոսկւոյ(*)) արժույթեամբ կ'ապշտուէին Իպրահիմի, տեղւոյն «միւտիր» Ֆախրէտիմի, Ախմէտի եւ վերջնոյս Լորայր՝ Օսման Սուտիի կողմէ, որ կը զրկէ դայա Ատա Փազար: «Էմվալը Մէթրուքէ»ն ատոնցմէ 20,000 մը իւրացնելով, մնացածն ալ կը բաժնուի մէջերնին: Կր ժամանայ վանքին ճոխ մատենադարանը, կ'անհետին իւզաներկ պատկերներ սուրբերու եւ վանահարց, զանգակատունը կը վերածուի «մինարէ»ի, տաճարն ալ մզկիթի, աւագ դուռը փոխադրուելով հիւսիսային կողմը. սեղան եւ խոչկալ ի սպառ կը քանդուին, չէնքն ալ ի ներքուստ կը ձեւափոխուի: Նոյնպէս կը քանդուին վանքին հիմնադիր Պօղոս Արքեպս. Գարապաշի մարմարակերտ շիրիմը, Զարիստիանի սեղանը, հանգուցեալ վանահարց գերեզմաններով միասին:

Պղնձեղէն անօթներ, աշտանակներ եւայլն կը փոխադրուին Պոլիս, անգլիական Պօն ընկերութեան գրաւեալ գործարանին մէջ ձուլուելով, —ինչպէս կը վկայէ այն աստեղի գործաւորապետ Պօղոս Սանճեան՝ որ ատոնց վրայ Արմաշու սեփական գոյքեր ըլլալուն արձանագրութիւններ տեսած է:

Հետեւեալ միեց եկեղեցականներն էին Սրբազան Հօր հետ Գոնիա փոխադրուողները:

Եղիա Վարդապետ Վանլեան.— Ծնած 20 Մարտ 1866ին եւ վարդապետ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 6 Յունիս 1910ին, աքսորուած Տարսոն, ուր հիւանդութեամբ մոխճանած:

(*) Զեռագրին վրայ հետազային ուրիշի մը կողմէ եւ մատիտով գրուած է 130,000, փոխան 80,000ի — Ա. Գ.:

Հմայեակ Վարդապետ Պաղտասարեան.— Ծնած 14 Ապրիլ 1886ին, աշխարհական անուամբ Թորոս, 1903 Սեպտեմբերին մտած Դպրեվանք եւ վարդապետ ձեռնադրուած 4 Յուլիս 1910ին Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ՝ երեք ընկերներու հետ: Կ'ուղարկուի Պոլիս, ապա Երուսաղէմ, ուրկէ ողջամբ կը դառնայ մայրաքաղաք՝ յաւարտ պատերազմի:

Հրանդ Վարդապետ Յովասափեան.— Ծնած 1 Ապրիլ 1888ին Ռապատ գիւղ (Թորդում), աշխարհական անուամբ Արմենակ Տուրսունեան, ուսած Խայեան վարժարան (Բերա), արմաշական, դասընկեր եւ օժակից Հմայեակ Վարդապետի, քարոզիչ եւ տեսուչ ի Պէշիկ-թաշ, 1914ին թեմական փոխանորդ իգմիրի:

Կ'ուղարկուի Պոլիս, ուր կը մնայ՝ գերծ տարագրութենէ: Հիմա կարգաթող:

Արշամ Սարկաւազ Սիրունեան (ապա Մամբրէ Վարդապետ), կարնեցի, իր հոգեւոր ծնողքէն՝ բանտէն ազատ արձակուող Նարոյեան որբազանէ ձեռնադրուած ի Պոլիս: Բախտակից Հմայեակ Վարդապետի: 1916-1917 կառավարիչ Երուսաղէմի «Հոգեւոր Դպրանոց»ին, 1918ին մեկնած Եգիպտոս, այժմ տեսուչ Մէրսինի որբանոցին:

Կարապետ Սարկաւազ Թաշնեան (ապա Խորէն Վարդապետ), գիւլեցի, օժակից եւ բախտակից Մամբրէ Վարդապետ Սիրունեանի: Ս. Տեղեաց մէջ հոգեւոր պաշտօններ վարելէ վերջ, Ամերիկա մեկնելու պատրուակին տակ, 1919 Նոյեմբերին կը մտնէ Երուսաղէմի մերձակայ լատին վանք մը:

Լեւոն Սարկաւազ Բանիկեան.— Ծնած 1894ին Օվաճըզ: 1914ին Մեսրոպ Եպիսկոպոսէ սարկաւազութեան աստիճանը ստանալէն վերջ՝ աքսորի բռնագոյն հարկը կը զրկէ զինք օժակից ըլլալէ ընկերներուն՝ Մամբրէ եւ Խորէն վարդապետներուն: Գոնիա հասնելուն, իր ընկերներն ու հոգեւոր ծնողքը պանդոկ մը կ'օթեւանին, ոստիկանական հետապնդումէ գերծ մնալու յոյսով, պահ մը կ'զգիացած ապրելով հոն, բացի Լեւոն սարկաւազէ որ — ի բնէ եռանդուն քաջալուսէր — ամէն օր կը դեգերի կայարան ու փողոց, նոր գաղթականներու ժամանումին ի տես՝ սիրտը խշխշալով, ամէնուն ցաւակից ու կարեկից, առանց նոյն իսկ փոյթն ընելու որ ատանկ փափուկ ատեն մը իր ցոյց տուած ազգային նախանձայնութեամբը կրնար անձը վտանգել, ինչ որ կը պատահի շատ չանցած: Խել-իւր երթեւեկներ եւ գաղթականներու հետ յաճախակի տեսակցութիւնք իրեն

պէս դեռատի սքեմաւորի մը կողմէ՝ աննշմար չեն մնար ոստիկանէ մը, որ օրին մէկը ծանր լեզու կը գործածէ անոր: Սարկաւազը նորէն անխոհեմութիւնը կ'ունենայ իրաւունքի եւ արդարութեան քարոզներ կարգալու Օրէնքի այդ ապիրատ պաշտօնէին որ, իր կարգին, կեաւութեւ կէնն հոգեւորականին խօսքերը չմարսելով՝ իսկոյն կը ձերբակալէ զայն եւ կը նետէ շոգիի վրայ սպասող եւ անհամար տարագիրներով լեցուն կառաչարը: Երբ երկաթուղիի գիծը կը հատնի, այսինքն Պօզանթինէն անդին, եղբրական է իր ուղեւորութիւնը մինչեւ Տէր Զօր, ծեծի ու քաղցի սարսափներուն տակ, շատերու նման մահը քանիցս ողջունած: Ամիսներ ապրած է ան այդ վերջին աքտորավայրին մէջ, անտուն, անտէր եւ անսուաղ, մինչեւ հոն ժամանումը Սալիհ Զէքի հրէշին որ բոլոր Հայոց զանգուածային կոտորածը կազմակերպեց եւ ոսկորներով շէնցուց աւազուտ դաշտերն անսահման: Լեւոն սարկաւազ մին է բիւրաւոր այդ անշիրիմ զոհերէն: Հօրեղբօրը՝ Բանիկեան Լեւոնի քով են աքսորականի իր նամակները, որոնց մէջ ազգին օգտակար ըլլալու իր նախաքային՝ երազներուն յանկարծական բզբտումը կ'եղերերգէ սրտառուչ տողերով:

Նարոյեան սրբազանի կենսագրութեանը մէջ յիշուեցան դպրոցական արձակուրդի առթիւ մենաստան մնացող 15 աշակերտներ: Ատոնք Պոլիս հասնելուն, Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ թէեւ կը զետեղուին Պէզազեան վարժարան, բայց յետոյ 13 հոգի կ'աքսորուին նոյնպէս Երուսաղէմ, այսինքն 2 հոգի պակասով (Պետրոս Մանուկեան եղբօրը տունը կ'ապաստանի, Մանուկ Գասպարեանն ալ՝ մօրաքրորը): Այդ 13 ընծայացու աշակերտները կը զինուորագրուին Երուսաղէմ:

Արմաշեցիք վանահօր տարագրումէն 10 օր վերջ տեղահան կ'ըլլան նոյն հրէշին՝ Իպրահիմ Խայրիի կողմէ: Միասին էին հետեւեալ երեք եկեղեցականները.

Յովհաննէս Վարդապետ Մավեան.— Ծնած 1858ին: Նախադպրեւանքեան շրջանի միաբան, վարդապետ ձեռնադրուած 1892ին:

Շատերու պէս իրեն ալ կը վիճակուի աքսորի ամենէն տաժանելին ծեծով փէտով, մինչեւ Աֆիոն Գարահիսար, ուր փորհարութենէ կը վախճանի: Իր անշուք թաղումը կը կատարէ աքսորական Կարապետ Եպս. Մազլումեան:

Պօղոս Քահանայ Գապուզնեան, 68 տարու: Իր հօտին հետ աքսորի դառն տարիներ բոլորելէ վերջ, 1918 Դեկտեմբերին, Հայ Ազատագրութեան արշալոյսին վախճանած «Սիմէոն Ծերունի»ի երանութեամբ:

Ղեւոնդ Քահանայ Ղուկասեան, 55 տարու: Տարագրութեան ընթացքին կը մնայ Ատա Փաղար՝ ուր կ'ապրուի, ի գործ դնելով աշխարհականութեան ատենի արհեստը (թիթեղագործութիւն):

Տ. Ղեւոնդ 1921ի գարնան Արմաշէն վերադարձաւ Պոլիս, Քէմալականաց ոտնձգութեանց պատճառաւ:

Երեք հարիւր տնւոր ժողովուրդէն 120ր կը քշուին Միջագետք՝ անվերադարձ, իսկ 180ը կը ցրուին Արմաշու շրջակայ թուրք գիւղերը, լուտանքի եւ զրկանքի բովերէ անցնելու դատապարտեալ: Երիտասարդութիւնն ամբողջ փճացած, իսկ իգական սեռէ բնկորներ միայն երեւան ելած՝ պատերազմէն յետոյ:

Զինադադարէն վերջ, երբ աքսորական արմաշցիներու խլեակներ կը դառնան իրենց բոյնը, կ'ունենան իրենց նորընտիր երէցը՝ յանձին

Խոսրով Քահանայ Տէր-Մկրտիչեանի, բնիկ, 2 Նոյեմբեր 1919ին ձեռնադրուած Մեսրոպ Եպս. Նարոյեանէ, իր հօտին հետ կրկին խաղալիկ դարձած Քէմալական հորդաներու:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ ԱՐՄԱՇՈՒ

1. Խասկալ.— Արմաշէն մէկ ժամ հեռու, թուրք յորջորջմամբ ՓԻՐ ԱՀՄԷՏ, զուտ հայաբնակ գիւղ 180 տուն, որուն ժողովուրդը 4 դարու չափ առաջ գաղթած է Ակնայ համանուն գիւղէն: Խասկալէ կէս ժամ հեռու է «Երեւման Խաչ» ուխտատեղին: Ժողովրդեան մեծ մասը Տէր Զօր աքսոր եւ հոն ջարդուած, մնացածն ալ բախտակից արմաշեցւոյ: 1834ին կառուցուած եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յակոբ Քահանայ, 75 տարու, տաժանագին աքսորէ մը վերջ հայրենադարձ ըլլալով՝ իր երկրաժեշտը տուած:

Խորէն Քահանայ, 35 տարու, Տէր Զօր խղիւսողուած:

Զինադադարէն յետոյ, երբ տեղւոյն բնակչութեան խլեակներ հայրենադարձ կ'ըլլան, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին

Ամբատ Քահանայ Ասլանեանի, 2 Նոյեմբեր 1919ին ձեռնադրուած Մեսրոպ Եպս. Նարոյեանէ: Շատ չանցած՝ իր հօտին հետ կրկին խաղաղիկ դարձած Միլլիճիներու շահատակութեանց:

2. Խաչ Գիւղ.— Արմաշու մօտ գիւղակ՝ 1895ին կազմուած հայ-լազերէ, 45 տնւոր, որոնք մեծամասնութեամբ կը քշուին Գոնիա եւ Հալէպ, ոչ ոք մնալով վերապրող: Զինուորի քանի մը բնաւանիք միայն կ'արտօնուին մնալ չըջակաները: Գիւղն ունէր համանուն մատուռ մը՝ որուն հոգեւոր հովիւներն էին

Ներսէս Ծ. վարդապետ Տէր-Բարթողիմէոսեան.— Ծնած 1845ին, նախադպրեմանքեան չըջանի միաբան, վարդապետ ձեռնադրուած 1870ին: Ատեն մը Պըշզը Տէրէի իր ագարակը կ'ստանձնանայ, ուր ապա կը հիմնէ այս գիւղը, վարելով հօն ճգնաւորական խաղաղաւէտ կենցաղ մը:

Ծերունագարդ հասակին մէջ՝ կ'անցնի տարագրութեան ճանապարհի բոլոր հանգրուաններէն ու տառապանքներէն, մինչեւ Պապ՝ ուր կը վախճանի հիւժեւեղով:

Յուսիկ Քահանայ Թէրզեան.— Ծնած 18 Մարտ 1871ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 19 Ապրիլ 1909ին:

Հովառակ Բացարձակ օրէնքին՝ որ զինուորութենէ զերծ կը կացուցանէ կղերական դասը, սքեմը հանել տալով՝ կը տանին զինք իրր հասարակ գօրք: Այդ օրէն ի վեր ոչ մէկ լուր իրմէ:

ԳԱՐԱՄՈՒՍԱԼ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Նիկոմիդիոյ ծոցին հարաւակողմը՝ Հէրէքլի դիմաց, Գ. կարգի զայմագամութիւն, զուտ թրքաբնակ, որ յոյն գիւղերէ գաւտ՝ ունի հետեւեալ հայաբնակ գիւղերը:

(Յունարեակներէն 350 տնւոր Ֆուղլաճըքը [որ մէկուկէս ժամ հեռու է Մէրսէէէօզէն] 10 Յուլիս 1920ին հրդեհեցին Միլլիճիք եւ հարիւրաւորներ ջարդեցին:)

1. Մէրսէէէօզ, քաղաքին հարաւ դին՝ 18 քիլոմէթր վերօք, 1,400 հոգի հայ բնակչութեամբ՝ որմէ 450 հոգի միայն վերապրող: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ որ 1896ի ժամէն 2 տարի ետք վերաշինուած է եւ ուր կը պաշտօնաւարէին

Կարապետ Քահանայ Կասկամեան.— Ծնած 2 Յունուար 1864ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Վրթանէս Գրգըլօլուզեան, ուսած անդ, օծակից Տ. Յովհաննէս Տէր-Վրթանէսեանի: Կ'աքսորուի նախ Աֆրոն Գարահիսար: Հոնկէ Օսմանիէ քշուելուն, հրդեհի եւ սուիններու մէջէն սարսափահար՝ կը փախչի Իսլահիէ, ուր 2 աղջիկները կը կորսնցնէ, իսկ Սիրակ որդին՝ զոր ձեռքովը կը թաղէ. հոնկէ Գաթիմա եւ Ազազ, որ տարագիր Հայութեան «Յովսափաթու ձոր»ը եղաւ եւ ուր կորան 95 առ 100: Ազազէն կրկին ճանապարհ, վերջին հանգրուանը Տէր Զօր, հոն նահատակուելով բրածեծ, երկու տղոցը, կարգուկ աղջկանը, փեսին ու թոռներուն հետ: Գիւղէն տեղահան եղած աստեւ, Տ. Կարապետ հետը կը տանի եկեղեցական բոյսր անօթներն ու ծանրագին շուրջառները՝ որոնք յափշտակուած են ճամբան:

Յովհաննէս Քահանայ Տէր-Վրթանէսեան.— Ծնած 1 Ապրիլ 1859ին, բնիկ, Տ. Վրթանէս Տէրադրեանի որդի, աշխարհական անուամբ Գարեգին, ուսած անդ եւ Արմաշու Ղեւոնդեանը, ուսուցիչ Նէնի Շէհիր եւ Մկրտէկէօզ, պահ մըն ալ տասանորդի տրոց հաւաքիչ: 17 Յունուար 1899ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ, 1907ին առաջնորդական փոխանորդ Գարամուսալի, 1910ին եւ 1911ին երկիցս անդամակցած Իզմիթի նահանգային ժողովոց, շինարար եւ եռանդուն երէց՝ որ 1910ին վարձատրուած է Դուրեան Ս. Պատրիարքէ ծաղկեայ փիլոնով: 1911 Դեկտեմբերին քահանայագործելու համար կը հրաւիրուի Կիւմիւլճինէ՝ զոր յաջորդ տարին կը դրաւեն Պուլկարք: 1914ի սկիզբը կը վերադառնայ ծննդավայր, կարծես ճակատագրուած ըլլալով բոլորելու հալածանքի եւ մահատագնապ անդոհներու երկար շրջան մը 1915ի ամբան:

Յուլիս Նին գիւղը կը սրաշարուի. ստորկանապետ Բիֆաթ խտորէն կը սկսի զէնքերու խուզարկութեան. այրեր՝ բանտի մէջ բրածեծ: Ամիսուէկէս ետք, ամբողջ ժողովուրդը խորագաններով տեղահան Լէֆքէի կայարան, ուր, մէկտեղուելով եալագ տէրէցիներու աքսորախումբին՝ շոգեկառքով կ'ուղարկուին Գոնիա: Ամիս մը չանցած, Տ. Յովհաննէս իրեններուն հետ կը քշուի Պօղանթի ուր առաջին շունչով՝ արջառաջիկ հարուածներ կ'ընդունի գլխուն — իբր հաւատչեայ բարի գալստեան — անոպայ տասնապետէ մը: Հետեւինք հիմա 63 հայրենակիցներու հետ հանգրուաններուն իր խաչակրութեան՝

որ գրեթե շատերունն է եղած, առաւել կամ նուազ սաստկութեամբ: Պողոտնթիւն կաշառքով մեկնում դէպի Չամ Ալան, յետոյ Գալագլը իրան (Տարսոնէն երկուքուկէս ժամ վեր), ապա Տարսոնի կայարան՝ ուր կը գտնէ Օվաճըզի Արսէն Քահանան: Հոկտեմբեր 9ին, Պրուսայի շրջանէն Յովնան քահանայ վախճանած ըլլալով՝ ինք եւ Տ. Արսէն կը թաղեն զայն արտին մէջ: Իրիկուան շոգեկառք, դէպի Օսմանիէ, ուր կը տեսնէ 40 հազարէ աւելի վրաններ: Հոկտեմբեր 17ին ճամբայ կ'ելլեն դէպի Գանլը Կէշիտ: Գետեզըրը ցրուած եւ ունեցածներն ծախած կամ գողցուցած թշուառներ մացառներու մէջէն դուրս սողոսկելով՝ կը միանան իրենց: Սոսկալի վայր, մինչեւ լոյս հացանաձգութիւն: Հոգ կը գտնէ Պարտիզակի Մատթեոս քահանան: Հոկտեմբեր 19ին Հասան Պէյլի, 21ին էնթէրլի՝ ուրկէ ճամբայ կ'ելլեն 15 կառք եւ 200 հոգի հետիոտն. բաց դաշտին մէջ կողոպուտ հրոսներէ: Իրիկուան՝ Իսլահիէ, ուր կը հանդիպի Պարտիզակի Կարապետ եւ Բարթոլ քահանաներուն (հայր եւ որդի), 2 օր վերջն ալ Պարտիզակի Մատթեոս քահանային եւ Գրիգոր Անգութի: Հոկտեմբեր 30ին օծակից Կարապետ քահանան կը ժամանէ: Նոյեմբեր 7ի առտուն սոսկալի ծեծ եւ «եալլահ, եալլահ», այսինքն աքսորի մէջ աքսոր: Իրենց կայքէն քիչ հեռու, բլուրի մը կողին, հանգչած էր Պանսըրմայի Կարապետ Եպիսկոպոսը իր խումբով: Հոնկէ թահթա Բէօիրիւ, հազարումէկ կոպտութեանց նշաւակ: Նոյեմբեր 13ին Գաթմա՝ ուր կը նշմարէ 20 հազարէ աւելի վրաններ. կողոպուտ, ծեծ, թիֆիւս եւ անծայր թշուառութիւն: Արհեստաւորները կը զատուին Գաթմայի մէջ. իր տղան կօշկակար ըլլալուն, միասին կը մեկնին Հալէպ, յետոյ Դամասկոս, ինչ որ փրկութիւնը կը դառնայ, վասնզի միւսները կը քշուին Ազադ եւ Ախթէրին, իսկ եւ իսկ փճանալու: Տ. Յովհաննէս 29 Յուլիս 1916ին կը սկսի պաշտօնավարել Դամասկոսի եկեղեցին՝ իբր լուսարարապետ եւ ժամարար: 3 տարի վերջ կը վերադառնայ Պոլիս եւ խոհեմութիւնը կ'ունենայ չհաստատուելու ծննդավայրը որ թատր եղաւ կրկին՝ վերջին դէպքերու: Տ. Յովհաննէս 21 Յուլիս 1919ին կը քահանայագործէ Եէնիքէօյի (Վոսփոր) եկեղեցին: Յետոյ մեկնած Վառնա՝ ուր վախճանած 1926 Մայիսին:

Զինագաղարէն յետոյ, երբ Մէրտէկէօզի Հայուկեան բեկորներ կը դառնան գիւղերնին, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին

Թեոդորոս Քահանայ Թըչընեանի. — Մնած 28 Փետրուար 1894ին եւ ձեռնադրուած աքսորադարձ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 16 Փետրուար 1920ին: Տարի մը վերջ իր հօտին հետ նշաւակ Միլլիճի-ներու շահատակութեանց:

2. Եպաֆ Տէրէ. — Մէրտէկէօղի արեւմտակողմը, 1 քիլոմէթր հե-
ռու, իսկ Գարամուսայէն 3 ժամ հեռու՝ 1,400 հոգի հայ բնակչու-
թեամբ որ գրեթէ փճացաւ ամբողջ՝ տարագրութեան հետեւանօք:

Գիւղս տաւնօք կը գտնուէր կէս ժամ անդին՝ անտառի մը մէջ եւ
կը կոչուէր Հիւն Գիւղ. ձմրան խոտութեան պատճառաւ տալ փոխադ-
րուած համանուն ձորը: Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ՝ ուր կը պաշ-
տօնավարէր

Նշան Քահանայ Ղազարեան. — Մնած 3 Օգոստոս 1870ին եւ ձեռ-
նադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 7 Մայիս 1900ին: Տէր Զօր
նահատակ:

ԵԱԼՈՎԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Աղտաղում եալը Օվալի: Ա. կարգի գայմաղամութիւն, իր ջեր-
մուկներովը համբաւեալ, Գարամուսայի արեւմտակողմը, ընդարձակ
եւ արցաւանդ հովտի մը մէջ տարածուած: Գիւղաքաղաքս — հին
անուամբ Տրեփանոն եւ Հելլենոպոլիս, Հեղինէ կայսրուհիէն վերտին
կառուցւած —, նշանաւոր է մանաւանդ պատմական տեսակէտով.
Սարակինոսք հոն մղած են պատերազմներ Բիւթանիոյ փոքրիկ պե-
տութեան եւ Խաչակրաց դէմ: Բնակչութիւն՝ ամբողջ թուրք: Ունի
հետագայ 4 հայաբնակ գիւղերը:

1. Շագշազ կամ Շախաշէն. — Եալովայէն 2 ժամ հեռու՝ 110 տնուր:
Եկեղեցին Ս. Նիկողայոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նիկողոս Քահանայ Տէր-Նիկողոսեան. — Մնած 6 Մարտ 1860ին եւ
ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 12 Դեկտեմբեր 1893ին:

Տեղահանութեան բօթը ստանալուն պէս, 15 Օգոստոս 1915ին, ամ-
բողջ ժողովուրդը գերեզմանատուն հրախրելով՝ հանգստեան պաշ-
տօն կը կատարէ, երբ ամէն որ տարատեսակին կ'ունենորէր աստ-
ուածադէրս մրմունջներուն: Վաղորդայնին, տօն Ս. Աստուածա-
ծնայ, գիւղացիք երկցին հետ կը բռնեն տարագրութեան ուղին՝

Իգնիք, Մէքէճէ, Լիֆքէ, Էսկի Շէհիր եւ հասկ ուրեմն Աֆրոն Գաւաճիտար, ուր մէկ մասը կը յաջողի մնալ կաշառք կերցնելով: Քաղաք մասն առնենին, թուրքերուն աչքին փուշ կ'երևի հէք քահանան՝ զոր ձերբակալելով կը քշեն իսկոյն Ազհիսար: Հոն բաւական տառն մնալէ վերջ, Տ. Նիկողոս կառավարութենէն հրաւեր կ'ընդունի խորամանալու. սակայն իր սառ մերժումը պատճառ կ'ըլլայ փութանակի իր աքսորման՝ Ամանուսի կողմերը: Հոգ, սրպէս հասարակ գինուոր Գործաւորական Բանակի, Խաչի եւ Աւետարանի այս պաշտօնեան կը ստիպուի դատիլ բահուրրիչով՝ շինուելու վրայ եզոյ երկաթուղիի գիծին, բայց չտակալով այդ առժանակիւր աշխատութեան՝ կը վախճանի:

2. Գրլըն կամ Խրլըն.— Շաղշաղէն երեք քառորդ ժամ հեռու եւ ծովեզրէն 2 ժամ ներսօք՝ արեւմտեան—հարաւային կողմը, բլրակի մը վերեւ, 126 տնօր: Եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնաւորուէին:

Արգար Քահանայ Պէլլագեան.— Ծնած 14 Սեպտեմբեր 1852ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 20 Դեկտեմբեր 1898ին:

Տարագրութեան ընթացքին սօրտափելի տանջանք կրելէ վերջ, ընտանեօք կը հասնի մինչեւ Օսմանիէ՝ ուր կը նահատակուի եւ կը թաղուի անկիւն մը:

Արիստակէս Քահանայ Շահպաղեան.— Ծնած 8 Դեկտեմբեր 1850ին եւ ձեռնադրուած Նիկողայոս Եպս. Ազատեանէ 21 Յունիս 1885ին:

Իր հօտին ու պարագաներուն հետ տարագրուելով՝ ստիկաններէ կը ստանայ խոշտանկումի իր բաժինը հանդրուանէ հանդրուան, մինչեւ տաժանադին ժամանումը Տէր Զօր, հանուրին հետ գահուելով Օդոստոսեան ահաւոր ջարդին:

Զինագողարէն յետոյ, երբ Գրլընի Հայութեան բեկորներ կը գտնան գիւղերնին, կ'ուենենան իրենց նորրնծայ երէցը՝ յանձին:

Եսայի Քահանայ Ալթունեանի.— Ծնած 4 Ապրիլ 1890ին եւ ձեռնադրուած աքսորաւոր Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 19 Ապրիլ 1920ին, տարի մը վերջ՝ իր հօտին հետ կրկին նշատակ գտնադով Միլիճիներու շահատակութեանց:

3. Չուգուր.— Գրլընէն 1 ժամ հեռու, 60 տուն, իր վերեւ ունենալով համանուն թուրք գիւղ մըն ալ: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնաւորուէր:

Աթանագիմէ Քահանայ Փալանեան.— Մնած 31 Յունուար 1880ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 26 Յուլիս 1911ին: Դէպքին Սապանճա գտնուելով, գիւղ դարձին՝ կ'աներեւութանայ . . . :

4. Քարցի կամ Լալէ Տէրէ.— Չուգուրէն 1 ժամ հեռու, 230 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ղուկաս Քահանայ Նալպանտեան.— Մնած 4 Ապրիլ 1858ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 1 Նոյեմբեր 1892ին: Վախճանած:

Յովհաննէս Քահանայ Կարապետեան.— Մնած 6 Դեկտեմբեր 1859-ին: Օծակից Տ. Ղուկասի: Թիֆոյէ կը վախճանի Օսմանիէի մէջ եւ կը թաղուի ձեռամբ Մէրսէկէօղի Յովհաննէս Քհնյ. Տէր-Վրթանէսեանի, 1915 Հոկտեմբերին:

ԱՏԱ ՓԱԶԱՐ

Բ. կարգի գայմադամութիւն: Սապանճայի Նոր գիւղէն 3 ժամ, իսկ Նիկոմիդիայէն 8 ժամ հեռու՝ ընդարձակ դաշտի մը վրայ գրտնուող քաղաքս Սագարիա եւ Սապանճա գետերով շրջապատուած ըլլալուն, այդ դիրքին կը պարտի կղզիական իր յորջորջումը: 250 հազար բնակչութեան 10,300ր Հայ, մօտաւորապէս 4,000 տուն, 5 դար տառջ Ատրպատականէն եւ Սիւնեաց աշխարհէն գաղթողներով բաղմացած, որոնց կը վիճակուի տնոլոք տեղահանութիւն մը՝ Արիֆիէի կայարանէն մինչեւ Գոնիա-Պողանթի, Տէր Զօր եւ Սուրիա ցրիւ ցրիւ: Այդ բռնագաղթէն առաջ, 1915 տարւոյ Մայիսին էր որ տեղի կ'ունենար դէպի Սուլթանիէ անջատակի աքսորը հետեւեալ ուղիով իններուն՝ մեծամասնութեամբ առեւտրական. Անդրանիկ Կէնճեան (ազգային գործիչ), Ներսէս Էֆէսեան, Օննիկ Չուլլուեան Ստեփան եւ Յովհաննէս Թօմպուլեան, Միհրան Զարգեւան, Համբարձում Տիմիճեան, Միսաք Բարսեղեան, Մահտեսի Թորիկ Ներկարարեան (վերջին երեքը մեռած), նաեւ քահանայ մը՝ որուն պիտի հանդիպինք քիչ յետոյ:

Կ'անցնին երեք ամիսներ, եւ ահա, Օգոստոսի մէջ, Պոլսէն կը հասնի Կեղրտնական Բանտի տնօրէն Իպրահիմ Խալիբ — Նիկոմիդիոյ

չրջանի Հայութեան ճշմարիտ պատուհասը—, եւ չարիք ու չարչարանք չթողուր որ չտեղացնէ անմեղ ազգայիններու, արգիլեալ նիւթոց եւ զինուոյ հաւաքման առթիւ կիրարկելով մամնախուժուժ միջոցներ:

Յառաջ բերենք այդ դժոխքէն վերապրող դեղազործ Երկաթի մեզ հաղորդած տեղեկութիւնները. «Չէթէապետ Իպրահիմ Ասա Փազար գալուն պէս, յորդոր կարգալու պատրուակին տակ, եկեղեցին հրաւիրեց Հայերը՝ որոնք խուռներամ Ս. Կարապետ շտապեցին: Նախապէս եղած կարգադրութեան մը համաձայն, 60է աւելի թուրք զինուորներ տաճարէն ներս մտնելով՝ դուռերը զոցեցին, եւ բիրբր ու սուիններ ձեռուընին՝ սկսան անխնայ ծեծել ժողովուրդը: Ճալախայէ անցան քաղքին երեւելիները մանաւանդ. իսկ անոնք որ բացակայ էին՝ ոստիկաններու միջոցաւ հոն բերուելով բախտակից եղան անոնց: Զինեալ ջոկատ մը դուրսէն պաշարած էր եկեղեցին: Գանակոծութիւնը տեւեց մէկ ժամ անընդհատ, որուն միջոցին շատերու գլուխները պատռեցան. յետոյ ամէնքնին մէկ արտօնուեցան վերադառնալ տեղերնին: Երկու օր վերջ սկսաւ տեղահանութիւնը, մեծ մասամբ հետիոտն. ունեւոր դասակարգը միայն յաջողեցաւ կաշառքով եւ այլ միջոցներով չողակառք մտնել: Շատեր ճամբաները կորան սովէ ու հիւանդութենէ. մնացեալներն ալ տաժանակիր ուղեւորութեամբ մը մինչեւ Տէր Զօր հասնելէ ետք՝ զոհ գացին Չէչէններու կողմէ եղած ահաւոր սպանդին: Անդրանիկ Զարգեան եւ եղբարք ընտանեօք տապարահար սպաննուեցան: Նոյն բախտն ունեցան Կարապետ Եաղճեան, Ստեփան Իշխանեան, օվաճըզցի ուսուցիչ Սուրէն, ազգային գործիչ Զարեհ Գոչեան, գրավաճառ Յովհաննէս Գապապեան, Զարեհ Տիբալըճեան, Ճէզայիրլեան եղբարք, Անդրանիկ Կիւմիւշեան, Մէրճանեաններ, Տոքթ. Միսաք Մուրատեանի եղբայրները, Պազապեանք, Թարիգեան եղբարք, Զրգրըճեան եւայլլն: Բան կի սպայ Տոքթ. Մինաս Թիւլպէնտեան ալ սպաննուած է խորնէ՝ իր հրամանատարին կողմէ, Հայու դիակներու վրայ ցաւ յայտնած ըլլալուն ի պատիժ»:

Իպրահիմ խայրիի զոհերէն յիշենք դեռ Կ. Փաթուկեանը, Խ. Երամեանն ու Գրիգոր Գայեանը՝ որոնք Պոլիս բերուելով կախուեցան 13 Մարտ 1916ին: Դարձեալ Ասա Փազարի շրջանէն 21 Հայեր Պոլիս տարուելով՝ նոյն մահապատիժը կրած են: Քաղաքին կողոպտիչներն էն «գալմագամ» Նէմմի Սևգայի, փաստաբան Շէրիֆ, Գօլ աղասի

Մուսրաֆա Էմիր, դեղագործ ձավիտ եւ Քեմալ, ոստիկանապետ Բաշիտ եւ հազարապետ Պէհա:

Եկեղեցիները՝ չորսն ալ հայաշէն՝ Ս. Հրեշտակապետ (պարենաւորման միջերանոցի վերածուած), Ս. Կարապետ (խորամ դապիտականաց բնակավայր), Ս. Լուսաւորիչ (իշու եւ եգի ախտո՝ կիսաւեր), եւ Ս. Ստեփաննոս (ամբողջովին քանդուած): Գերեզմաննոցն ալ գերծ չէ մնացած վանատապական աւերումէն, բոլոր շիրիմներուն տապալմամբ եւ անհետացմամբ: Ահաւասիկ այդ սրբավայրերուն մէջ պաշտօնավարող երկցները, բոլորն ալ Յովակիմեան սրբադանէ ձեռնադրուած, իրենց Գողգոթային հետ միասին:

Միքայէլ Ա. Քահանայ Երամեան (Ս. Հրեշտակապետ).— Ծնած 6 Փետրուար 1856ին եւ ձեռնադրուած 23 Օգոստոս 1892ին:

Կ'աքսորուի Էսկի Շէհիր՝ ուր քաշած նկուլթիւններուն հետեւանօք ծանրապէս կը հիւանդանայ. իր աղցաւոր վիճակն իմացուելով՝ օգնութիւն կը հասնի Գոնիայէն: Վերադարձ. այժմ առաջնորդական փոխանորդ Ատա Փազարի:

Գրիգոր Ա. Քահանայ Զուանգեան (Ս. Կարապետ).— Ծնած 8 Հոկտեմբեր 1857ին: Օծակից Տ. Միքայէլի:

Կուտինայի մէջ կ'անցունէ աքսորականի օրերը մինչեւ Զինադադար, սրմէ յետոյ հայրենադարձ:

Անրովրէ Քահանայ Պուրմահան (Ս. Հրեշտակապետ).— Ծնած 11 Սեպտեմբեր 1863ին եւ ձեռնադրուած 19 Մայիս 1902ին: Ունի թղթակցութիւններ եկեղեցական երաժշտութեան մասին, յօդուածներ՝ իրքահայ թերթերու մէջ ցրուած:

Շնորհիւ ազգեցիկ Թուրքերու պաշտպանութեան՝ քաղաք կը մնայ տաշադրութեան շրջանին. տարի մը վերջ սակայն կ'աքսորուի Գոնիա, ուրիկ վերստին ճամբայ հանուելով՝ կ'ապրիլուի Հալէպ: Հոն կը կորսնցնէ իր երկու երիտասարդ գաւաղները խուժգուժ մահուամբ: Պատերազմի վախճանին՝ երիցու հօտն հետ ծննդավայրը դարձն յետոյ, կ'ընարուի առաջնորդական աւգտապահ Կեսարիոյ եւ կը մեկնի պաշտօնատեղին: Այժմ հաղորդակցութենէ զուրկ, չընդհատուած ըլլալով Միլլի ուժերէ:

Քերովրէ Քահանայ Պիպերեան (Ս. Հրեշտակապետ).— Ծնած 17 Սեպտեմբեր 1863ին: Օծակից Տ. Անրովրէի:

Տեղահան ժողովրդեան հոսանքին խառնուելով, բնասնեօք կը կրկ

ղափոխական ձերբակալուելով՝ կ'ուղարկուի Պոլու, տեղացի 30 ազգայիններով եւ 3 Յոյներով, որոնց մէջ էր Ատա Փազարի Կեղրոնականէն փայլուն ընթացաւարտ եւ ուսուցիչ իր քսանամեայ որդին՝ Տաճատ: Եօթնուկէս ամսուան տաժանելի բանտարկութիւն մը կ'ունենան բոլորն ալ եւ կ'ենթարկուին խիստ հարցաքննութեանց, ընկերացած սոսկալի չարչարանքներու, մանաւանդ Տէր Հայրը՝ որուն վրայ կը ծանրանար գիւղին մէջ զէնք բաժնած ըլլալու զրպարտութիւնը: Սեւ վճիռը չուշանար արձակուիլ՝ Պոլուի Պատերազմական Ատեանի հայատեաց անդամներու խելապատակէն, եւ 28 Դեկտեմբեր 1915ին (16 Յունուար 1916) Տ. Խորէն կախաղան կը բարձրանայ, ընկերներէն 12ին, իր զակին եւ 2 Յոյնի հետ միասին:

Ամենէն աւելի սրտակեղէք տեսարանը՝ կառափնատին առաջը տեղի ունեցած է, երբ հայր եւ որդի իրենց մէջ բաժնել կ'ուզէին չուանը վիզերնին անցունելու ահռելի առաջնութիւնը, մանաւանդ Տ. Խորէն որ պաղատագին խնդրած է դահիճներէն՝ իր սիրասուն զակին մահապատիժը կանխել, անոր հուսկ ջղապրկումներուն ականատես ըլլալու տառապանքէն զերծ մնալու համար գէթ: Հայրական այդ աղերսանքն ընդհակառակն աւելի արծարծած է անոնց կատաղութիւնը: Ինչ դիւային հաճոյք... անմեղ Հայեր դէմ դիմաց աթոռ բարձրացնել եւ խեղդակապերը հանգուցելու արարողութիւնը դիտմամբ ձգձգել: Ահաւասիկ հուսկ բանքը նահատակ երէցին, աթոռակին վրայէն յատկապէս թուրքերէն արտասանուած. «Տէր, մի թողուր սոցա, զի ոչ գիտեն թէ զի՞նչ գործեն: Հայր գթած, բազումողորմ եւ երկայնամիտ, ալ վերջ մը դիւր Հայ Տառապանքին ու Կախաղանին, մեր զոհերը բաւ համարէ այլեւս եւ Ես ըլլամ հայ գերեզմաններուն տապանաքարը...»: Բանտակից եղած է իրեն՝ Տիւզճէի Երեմիա Քչնյ. Մէրճանեան:

6. Յընտրելը. — Էլմալըէն մէկուկէս ժամ հեռու՝ քառեակ գիւղակ, 250 Հայ-Հոռոմ եւ 25 տուն Հայ, որոնցմէ առաջինք աքսորէ զերծ կը մնան: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սիմէոն Քահանայ Պօղեան. — Մնած 19 Մարտ 1870ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 24 Փետրուար 1908ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

7. Ֆերիզի. — Ատա Փազարէն 3 ժամ հեռու՝ զուտ հայաքնակ գիւղ, շուրջ 200 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշ-

տօնավարէին

Պետրոս Քահանայ Մարտիրոսեան.— Ծնած 2 Փետրուար 1855ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 24 Փետրուար 1891ին:

Ժողովուրդին հետ աքսորուելով՝ թշուառութեան եւ քաղցի ամիսներ բոլորելէ վերջ, կը վախճանի ժանտատենդէ Մէսքէնէի մէջ:

Պօղոս Քահանայ Փանոսեան.— Ծնած 14 Մայիս 1864ին: Օծակից Տ. Պետրոսի:

Նոյնպէս ժողովուրդին հետ կ'աքսորուի եւ ոստիկաններու չար-չարանքին չկրնալով տոկալ՝ կը վախճանի Կոստինայի մէջ:

8. Թամլըգ կամ Տամլըգ.— Ֆէրիզլիէն կէս ժամ հեռու՝ Ատա Փազարի հիւսիսակողմը, բլրակներու կիսաշրջանակի մը մէջտեղ, զուտ հա-յաբնակ գիւղ, 70 տուն: Ամառանոց Ատա Փազարի Հայութեան, իր օղակէտութեան պատճառաւ: Համբաւաւոր է տեղւոյս «Պապուկին աղբիւր»ը: Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Եսայի Քահանայ Ղազարոսեան.— Ծնած 13 Մարտ 1876ին. օծակից ատա փազարցի Տ. Երեւումի: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Մարտիրոս Քահանայ Միքայէլեան.— Ծնած 6 Օգոստոս 1857ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 23 Նոյեմբեր 1897ին:

Ճանապարհի ծանօթ տուայտանքներ ինք եւս կրելով, հուսկուրեմն կը հասնի Պապ՝ ուր կը վախճանին անսուաղութենէ ինք՝ եւ իւրայինք:

1920 եւ 1921 տարիները նորէն աղիտաբեր դարձան՝ ինչպէս ամբողջ Անատոլիոյ՝ նոյնպէս եւ այս շրջանի Հայութեան, որ հազիւ թէ վե-րակերտելու գործին սկսած, պարբերաբար ցիրուցան եղաւ, Միլլի-ճիներու շահատակութեանց պատճառաւ:

ԿԷՅՎԷ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Գ. կարգի գայմագամութիւն, բնակչութեան 100 տունը Հայու: Կեդրոն համանուն գիւղախումբի (նահիէ), Սազարիա գետով ճեղ-քուած արգաւանդ դաշտավայրով՝ որուն հարաւակողմէն 1 ժամ տա-րածութեամբ կ'երկարի Ասիական երկաթուղիի գիծը: Իր հիւսիս գին կային Հայ եւ Հայ-Հոռոմ գիւղեր՝ որոնցմէ զուտ հայաբնակները թուած ենք ստորեւ:

1. Ագսար կամ Ագ Հիսար.— Կէյվէի դաշտին մէջ, Սագարիայի ձախակողմը, երկաթուղիի գիծին վրայ, խառն բնակչութեամբ (Թուրքերը 1,000, իսկ Հայերը 500 հոգի): 1895 տարուոյ Սեպտեմբերին տեղւոյս Հայերը քանի մը տասնեակ զոհ ունեցան բարբարոս խուժանէն: Ատկէ ճիշդ 20 տարի վերջ, Հայութեան նշոյլն անգամ չմնաց՝ բռնազաղթի հետեւանօք: Եկեղեցին Ս. Երրորդութին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ներսէս Քահանայ Քերովքեան.— Ծնած 26 Սեպտեմբեր 1865ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 25 Մարտ 1901ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

2. Կէօֆ Կէօզ.— Ագսարէն 1 ժամ հեռու՝ ամբողջ Հայ, մատուռով մը՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մելիքսեդեկ Քահանայ Թօլեան.— Ծնած 18 Սեպտեմբեր 1874ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 27 Մարտ 1911ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

3. Էջմէ կամ Էշմէ.— Կէյվէի դիմաց, քառորդ ժամ, իսկ Միջագիւղէն կէս ժամ հեռու, բլրակի մը վրայ՝ 1866ին Միջագիւղի բնիկներէն ձեւացած գիւղակ, 180 տուն Հայութեամբ: Մատուռը Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Թադէոս Քահանայ Աստուածատուրեան.— Ծնած 8 Օգոստոս 1842ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 27 Յուլիս 1886ին: Իր վերջին աքսորավայրը կ'ըլլայ Պոլսէյրա, ուրկէ տարիներ յետոյ վերադարձին՝ կը վախճանի իր ծննդավայրին մէջ:

Գիւղս ունէր Կիւրեղ Քահանայ Սագաեանն ալ (Տէս գինք ի Պարթըն):

4. Միջագիւղ (Թուրք յորջորջմամբ Օրթափէօյ, զոր պէտք չէ չփոթել Կէմլէյիկի պատկանող համանուն հայ գիւղին հետ): Մէկուկէս ժամ վերելքով լեռնանիստ աւան 900 տնւոր (200ը Հայ, մնացեալը Հայ-Հոռոմ): Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Օհան Քահանայ Մուրատեան.— Ծնած 19 Մայիս 1865ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 4 Նոյեմբեր 1901ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Ղեւոնդ Քահանայ Արզուեան.— Ծնած 3 Սեպտեմբեր 1883ին եւ ձեռնադրուած նոյն Սրբազանէն 9 Փետրուար 1914ին:

Տեղահանութենէն վերջ կը կորսնցնէ երիցուհին: Իր վերջին աքսորավայրը կ'ըլլայ Մուսուկ՝ ուր ապրեցաւ յաւարտ պատերազմի,

արդիւնաւոր ծառայութիւններ մատուցանելով տարադիր Հայու-
թեան: Զինադադարէն վերջ վերադարձած էջմէ:

Դաւիթ Քահանայ Սեֆէրեան.— Ծնած 1 Յուլիս 1849ին եւ ձեռ-
նադրուած նոյն Սրբազանէն 25 Դեկտեմբեր 1888ին:

Գոնիա քաղաքը կ'ըլլայ աքսորավայր իրեն եւ իւրայնոց՝ որոնց հետ
կը պատապարուի Բախտի մը մէջ, ցվերջ պատերազմի: Վերապրող
այժմ կէյվէ:

5. Գուրտ Պէլէն (Թարգմանաբար «Գայլաբլուր», իր դիրքին պատ-
ճառաւ այդ կոչումը ստացած).— Գընճըլարէ 3 ժամ, իսկ կէյվէի
կայարանէն մէկուկէս ժամ վերելքով՝ զուտ հայաբնակ աւան (800
տնւոր) որ Նիկոմիդիոյ շրջակայ բոլոր վայրերուն մէջէն կը շեշ-
տուի անո՞վ որ, Ադէտն առաջին անգամ հոն պայթած է: Այսպէս,
քանի մը հարիւր հոգիներ հրոսախումբ մը կը խուժէ հոն եւ կը սկսի
իր սիրագործութեանց: Պարագլուխները.— Հրոսապետ Մէհմէտ,
էստիւմ եւ Փէիլիվան Հասան Զավուշներ եւայլն: Տեղահանութիւնը
կը գործադրուի մէկ անգամէն եւ ժողովուրդը կը բռնէ ուղղակի
Տէր Զօրի ճամբան: Ամբողջէն 20 ընտանիք հազիւ կը վերադառնան
եւ կը հաստատուին Ագսար, համօրէն գիւղն աւերակ դարձած ըլլա-
լուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Խորէն Քահանայ Համբարձումեան.— Ծնած 1830ին եւ ձեռնադ-
րուած Խորէն Արքեպս. Աշըգեանէ 1874ին: Հայր՝ Խարրերգի եղերա-
րախա առաջնորդ Պսակ Ծ. Վարդապետի:

Կքած 85 տարիներու բեռին տակ, կ'իյնայ իր հօտին առաջքը,
զլուխը բաց, ալեւիստ մօրուքը հովէն տարուբեր, խելայիզ վիճակի
մը անձնատուր: Գիւղէն նոր դուրս ելած, ճամբան հարեւան թուրքեր
կը դիմաւորեն զինք եւ կը բացագանչեն հեզնօրէն. «Ուղուր օյա,
էլսթիար, մը կը վազես այսպէս հեւիհեւ, մեռել ունիս վերցնե-
լիք...»: Եւ գերեզմանին եզրը հասած Գուրտ Պէլէնի այս նահապետը
կը ճօճէ գլուխը՝ գոչելով. «Այժ, մեռել է Աստուած, եւ մենք անոր
յուզարկաւորութեանն է որ կը փութանք...»: Ճանապարհի տառա-
պանքին եւ Ագսարի մէջ ոստիկաններու ծեծին հետեւանօք, Հալէպ
հասնելէն քիչ յետոյ կը վախճանի 22 Փետրուար 1916ին:

Ստեփան Քահանայ Մկրեան.— Ծնած 1852ին եւ ձեռնադրուած
նոյն Սրբազանէն, աշխարհական մականուամբ Եռմուխեան, հայր՝
Տթթ. Սամուէլի:

Տեղահանութենէն քիչ առաջ կ'աքսորուի Գօշ Հիսար, հոնկէ ալ Դա-
մասկոս՝ ուր կը վախճանի 22 Յուլիս 1918ին: Օծումը կը կատարէ

Եղիշէ Եպս. Զիլինկիրեան:

Ենով Բախանայ Յարութիւնեան.— Բնիկ, ծնած 26 Փետրուար 1859ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 25 Ապրիլ 1892ին:

Տարագրութեան միջոցին պատահամբ Գարթալ գտնուելով՝ կր փրկուի աքսորէ: Զինադադարէն վերջ կը մեկնի Ագսար, բայց 1920 տարւոյ գարնան՝ կը ստիպուի կրկին ապաստանիլ Գարթալ, Միլլի ուժերու շարժման հետեւանօք: Գաղթած Պուլկարիա եւ վախճանած Վառնա 1926 Յուլիսին:

6. Գրմեղլար.— Աղաւաղում «Գանճաճըլար» բառին որ իր ուրոյն պատմութիւնն ունի: Գուրտ Պէլէնէն կէս ժամ չհեռու՝ անոր արեւելակողմը բլուրի մը միջամասին վրայ կառուցուած, 500 տնուոր (3,000 անձ) գուտ հայաբնակ գիւղ՝ հիմա քարուքանդ: Անոր կոնակը՝ Ս. Սարգիս ուխտատեղիին վրայ՝ կայ թրքաբնակ Գրմեղլարն ալ: 1885ին բնիկներու խումբ մը կ'երթայ հաստատուիլ մերձակայ Տուզ Զամ լեռան մօտ՝ Թաշ Օլուզ կոչուած վայրը, կազմելով անջատ գիւղ մը՝ Նոր Գիւղ, ինչ որ Գրմեղլարի ամենահին յորշորջումն էր արդէն: Ժողովուրդն իր քահանաներուն հետ, 21 Յուլիս 1915ին, Կիրակի օր, մէկ անգամէն դէպի Րաքքա եւ Տէր Զօր աքսորուած: Վերադարձող՝ հազիւ քանի մը տասնեակ հոգի, իսկ բնակելի տուն՝ 5 հատ միայն մնացած: Եկեղեցին Ս. Սարգիս (նոյնպէս քանդաւեր), ուր կը պաշտօնավարէին

Առանձաք Բախանայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 13 Սեպտեմբեր 1853ին եւ ձեռնադրուած Գում Գափուի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ Եղնիկ Եպս. Ապահունիէ 25 Դեկտեմբեր 1881ին:

Անկարագրելի են իր քաջածները՝ զանակոծումի, խոշտանգումի, բանտարկութեան եւ քաղցի դիմայեղումներով, մինչեւ Պապ հասնիլը՝ վայն ի վրան գալով: Սակայն ողջ կը մնայ եւ Զինադադարէն յետոյ բախտաւորութիւնը կ'ունենայ հայրենադարձ ըլլալու:

Կարապետ Բախանայ Տէր-Կարապետեան.— Ծնած 28 Հոկտեմբեր 1842ին եւ ձեռնադրուած Խորէն Արքեպս. Աշըգեանէ ի վանս Արմաշու 14 Փետրուար 1867ին:

Ծերութեանը պատճառով՝ Աղէտալի թուականէն տարի մը առաջ թէեւ դադրած քահանայագործելէ, կը ստիպուի բռնել հետիոտն աքսորի ուղին: Էրէյլի հասնելուն, ոստիկաններու սաստիկ ծեծին տակ կ'աւանդէ հոգին եւ անշուք թաղում մը կ'ունենայ. իսկ իրենները կը քշուին աւելի հեռունները:

Գրիգոր Քահանայ Դերձակեան.— Ծնած 2 Յունուար 1860ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 19 Մարտ 1895ին:

Բախտակից Տ. Առանձարի եւ Տ. Կարապետի՝ խոշտանգումի տեսակէտով: Հայ տարագրութեան ամենավերջին հանգրուանը՝ Տէր Զօր կը հասնի հեւասպառ, եւ յաջորդ տարին՝ երբ Օգոստոսեան ջարդը կը սկսի հոն, ինք եւս կը նահատակուի ամբողջ ընտանեօք:

Գրնճըլարի Աւետարանական Հայոց հովիւ Վերապատուելի Համբարձում Գեորգեան Աղէտէն առաջ վախճանած ըլլալով՝ քարոզչութիւնը կը վարէր

Սարգիս Գրգըլեան, ուսած Մարզուան: Կ'աքսորուի Սուլթանիէ՝ ուրկէ կը վերադարձուի Գոնիա: Զինադադարէն վերջ կը հաստատուի Նիկոմիդիա, մինչեւ խուճապի տարին (1921 Յունիսի վերջ), երբ հազարաւոր Հայերու հետ կը ստիպուի ապաստանիլ Պոլիս:

Նիկոմիդիոյ Սանճաքին Գ. Կարգի գայմազամութեանց շարքին է Գանտրա կամ Գան Տէրէ գաւառակը, բաժնուած Սալմալը, Գայմաս եւայլն «նահիէ»ներու որոնց տեղեկագրութիւնն ու բնակչութիւնը զանց ըրինք մանրամասնել (այդ կողմերուն մէջ Հայու եւ սրբավայրի չգոյութեան պատճառաւ), եւ որոնք կրկէս դարձան վերջերս Միլլիճիներու շահատակութեանց:

Նիկոմիդիոյ չրջանի քահանայից քաջածներուն մանրամասնութեանց մեծագոյն մասը արդիւնքն է համբերատար պրպտումներուն Ոսկի Քհնյ. Պրպիեանի, որուն եւս ճակատագրուեցաւ ամէն տեղերէ շկօթակուող խուռներամ ամբօխի մը հետ տապալակիլ աքսորի երկար եւ առապարին ուղիներուն վրայ, մինչեւ Տարսոն, կայանէ կայան աւանատես ըլլալով իր տարաբախտ կարգակիցներուն կրած շարժարանքին եւ ժողովրդեան անվերջ տաղտապումներուն, — գրչի մէկ հարուածով պատկերացուած դրուագներ՝ որոնց ամբողջութիւնը մէկ պրակն է լոկ արիւնով գրուած այն թանձրահատոր հսկայ հատորին, որ կը կոչուի «Քսաներորդ դարու Թրքահայ ինչակրութիւն»:

10.— ՊՐՈԻՍԱ

Նախկին ոստան Օսմանեան կայսրութեան, կուսակալանիստ քաղաք եւ Ա. սանճագ Խիւտավէնտիկեար վիլայէթի: Սահմաններն են հիւսիսէն Նիկոմիդիա եւ Մարմարա, արեւելքէն Պոլու եւ Գաղատիա, հարաւէն Գոնիա եւ արեւմուտքէն Այտըն ու Գարասի: Փռիւզիոյ լեռնադաշտը կ'իյնայ իր հարաւ դին, իսկ Ողիմպոս՝ հիւսիս: Շրջակաները կան համբաւեալ ջերմուկներ: Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմեն Թուրքերը, կեսարացիներուն եւ եօզղատցիներուն պէս յոյժ մուսուլման, Քրիստոնէութեան թշնամի եւ վաղուց հետէ իրենց լեզուն պարտադրած՝ լուծերնուն տակ գտնուող Հայոց, որոնք Աղէտի տարին 1,400 տուն էին հոն (5,900 հոգին Լուսաւորչական, 500ը Կաթոլիկ եւ 220ը Բողոքական), եւ որոնցմէ աչքի զարնող այրերուն ամէն կերպ խժդժութիւն եւ բանտային տանջանք կը տրուին՝ Պոլսէն յատկապէս հոն զրկուած իթթիհատի ներկայացուցիչ Մէհմէտնէի, Իպրահիմի, ոստիկանական տնօրէն Նուրէտտինի եւ այլոց: Անիրաւ տեղը կախաղան կը բարձրանան Տքթ. Մելքիսեդեկեան, Ս. Սէֆէրեան, Ս. Մէրմէրեան, Բ. Պազալեան եւ Ճէրահճի Գ. Պէօլիւքեան, նաեւ աւելի քան 200 Հայորդիներ — քսանը քաղաքացի, մնացեալը շրջականերէն—, 1915 տարւոյ Յուլիսին հրացանազարկ կ'ըլլան Աթրանոսի մէջ:

Աթրանոս կը դտնուի Պրուսայէն 10 ժամ անդին. ահաւասիկ հող սպաննուողները՝ էտուառ Պէյազեան (Պոլսէն տարագիր), Անդրանիկ Խանճեան, Օննիկ Պալթայեան, Աբրահամ Նալպանտեան, Յակոբ Գաբուճեան, Գառնիկ Փէքմէզեան, եղբայրը՝ Թորոս (ատենապետ թաղական խորհուրդի), Ստեփան եւ Լեւոն Տինկիլիեան (Բողոքական), Լ. Լութֆեան, Մինաս Քէօլեան, Հրանտ Արապեան, Ազնիւ եւ Օննիկ Ֆիլիպէլեան, Գաբրիէլ Մօզիկեան, Լափաճեան հայր եւ որդի, Սինէմ եւ Պետրոս Շամամեան, Մինաս Ֆնտըզլեան, փաստաբան Յարութիւն Ուզունեան, ուսուցիչ Միհրան Լութֆեան, Յարութիւն Եազըճեան, Ստեփան Հիսեան, Միքայէլ Խանճեան, Արամ

Գամպուրեան, Կարապետ Էպէեան, Գրիգոր Անտոնեան, Սարգիս Մջիկեան, Բիւզանդ Մօրուքեան, Գառնիկ եւ Կարապետ Փաշաճեան, Սարիմ Գլըճեան, Թեւոնեան, դեղագործներ՝ Յարութիւն Լուսթեան եւ Արմենակ եւայլն-եւայլն: Ամբողջ խումբէն տիրիկցի Առաքել միայն վերապրող, սպանեալ կարծուած եւ դիակներու կոյտէն բաժնուելով զաղտագողի քաղաք դարձած:

Իսկ տեղւոյն բնտիրն մէջ երկար ատեն կը հեծեն շրջակայ զիւղերու 200 Հայեր: Ամբողջ Հայութիւնը Օգոստոսի սկիզբը 5 կարաւանով տեղահան՝ Գոնիա-էրէյլի-Կուտինա՝ եւայլն: Կուտակալ Ալի Օսման պարագլուխը կը ներկայանայ չարաչառութեան գործին. աղուոր տուն ունեցող աքսորուողները կը ստիպէ որ մեռած զինելով իրեն ծախեն կալուածներնին, փոխանցման գործողութիւնները կը կատարէ կայծակի արագութեամբ եւ քիչ յետոյ բռնի ետ կ'առնէ վճարած զրաւները. ժողովրդեան մեկնումէն վերջ, ինք է դարձեալ անոնց գոյքերը իւրացնողը:

Վիճակիս նորընտիր առաջնորդն էր

Պարգեւ Ծ. Վարդապետ Դանիէլեան.— Ծնած է Հասթօյ (Կ. Պոլիս) 1881ին, աշխարհական անուամբ Հայկ: 1899 Սեպտեմբերին Արմաշու Դպրեվանքը մտնելով՝ 6 տարի վերջ վարդապետ կը ձեռնադրուի Դուրեան սրբազանէ: Քարոզիչ Նիկոմիդիոյ 1906-1907, յետոյ առաջնորդ Կուտինա-Աֆիոն Գարահիսարի, իսկ 1914ի վերջերը՝ տեղապահ Պրուսայի, ողբացեալ Օտապաշեան Վարդապետի առաջնորդական պաշտօնով Երզնկա մեկնումին աւթիւ: Աշխատակցած «Լոյս» եւ «Ճանար» կրօնաթերթերուն:

Պրուսայի թաղապետական ընտրութեանց ատեն, իթթիհատականաց կողմը չընկնելուն՝ անոնց զայրոյթը կը հրաւիրէ իր վրայ. եւ երբ Ադէտի օրերուն Առաջնորդարանը կը կոխուի, Պոլիս տպեալ սովորական գիրքերու եւ լրագիրներու՝ դիտմամբ «վնասակար»ի գոյն տալով, իբր յեղափոխական կը ձեռքալալեն, կը բանտեն ու կը դատապարտեն զինք 15 տարուան: —Ո՛չ ապաքէն Թուրքը մտաւանջող երկու յատկութիւն կը մարմնացնէր յինքեան, Տրիտաւարդութիւն եւ Զարգացում. բարդեցէ՛ք վրան երրորդ մը՝ Առաջնորդութիւն, այդ երկուքով ալ աւելի ահաւոր երեւցող: Նոր որոշում, եւ որոշման հետ արագ գործադրութիւն. կը հանեն զինք բանտէն եւ Առաջնորդարանի վաղեմի քարտուղար Սուքիաս Տիւլկէրեանի հետ կ'աքսորեն Տէր Զօր: Տաժանագին է իրենց գնացքը մինչեւ հոգ, զոհ

երթալով երկուքնին մէկ բժաւոր ժանտատենդի, Օգոստոսեան կոտորածը չտեսած:

Յառաջ բերենք հիմա՝ Պրուսայէն Պետրոս Փափազեանի վերջերս մեզ ղրկած գրութենէն քանի մը հատուած, ուր կը պատկերանան տարաբախտ Արմաշականին եւ այդ շրջանի կարգ մը ազգայնոց բանտէ բանտ դեգերումներն ու ցականքը. «Պարգեւ Վարդապետ, Սուքիաս եւ ժամկոչ Վարդերես, նաեւ պրուսացի Օննիկ Պալթայեան, Աբրահամ Նալպանտեան եւ Յակոբ Գափուճեան՝ հէք ընկերներուս եւ ինձ նման կը գտնուէին Պրուսայի եւ Պանտրմայի բանտերը: Ասոնցմէ առաջին երեքը (վարդապետ, գրագիր եւ ժամկոչ) բերդարգելութեան դատապարտուելէ յետոյ՝ 26 Ապրիլ 1916ին ճամբայ հանուելով Տէր Զօր ղրկուած եւ անհետացած են, իսկ վերջին երեքը Պրուսայի արգելանոցէն Աթրանոս տարուելով ջարդուած են բազմաթիւ ազգակիցներու հետ...: Միշտ աչքիս առջեւ կը ներկայանան այն երեք գիշերները զորս մենք անցուցինք Գարաճա Պէյի զնտանին մէջ, Պանտրմայէ մեր երկրորդ վերադարձին, էրս արդէն մահուան վճիռները հաղորդուած եւ դատապարտեալներ էին. Բարունակ Աճէմեան, մուրատճացի Գասպար Գահաճայ Աւետիսեան, ուսուցիչ Յովսէփ Գըզըլեան եւ Հայրապետ Պաղըրճեան Պանտրմա կախաղան հանուած էին, մանաւանդ այս վերջինը որ Պրուսայի բանտին մէջ կը գտնուէր, հետիոտն ու ծնծուելով տարուած էր մինչեւ Պանտրմա, ուր իսկոյն կառափնատ բարձրացած: Գարաճա Պէյի զնտանին մէջ հետերնիս էր Պարգեւ Վարդապետ: Երբ գիշերները, կանթեղի մը աղօտ լոյսին տակ, ծունկ չոքած կ'աղօթէինք կախուող մեր ընկերներուն հոգւոյն ի հանդիստ, նաեւ կախուելիքներուն ի փրկութիւն, տեսարանն այնչափ սրտաճմլիկ էր որ, թուրք ոճրագործներն իսկ զգոյցուած մեր պաղատապին միմունջներէն՝ յոտին կանգուն եւ բողկատարած կը ձայնակցէին մեզ: «Մեծ եւ ողորմած է Աստուած» կը հծծէր լուսահոգի Հայր Սուրբը, սրտապնդիչ խօսքեր ուղղելով իր բանտակից եղբայրներուն: Սակայն, երբ մահուան վճիռները հաղորդուեցան, ալ բան մը չարտասանեց. ինքն ալ վհատած էր՝ տեսնելով կախուելի կարգ մը անմեղներու որոնք իրենց տան մէջ հայկակուն քարտէս մը, երգի թուղթ մը եւ կամ «քարթ փութալ» մը պահելու ոճիրը գործած էին...»:

Պարգեւ Վարդապետ կեանքը կարելոր գումարով մը ապահովագրած էր ի նպաստ Արմաշու զպրեկանքին:

Քաղաքին եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին (ընդհանուր տեղահանութենէ յետոյ ամբողջովին դարտրկուած տաճարակապուտ ձեռքերէ), ուր պաշտօնավարող երէցներէն մին՝

Միքայէլ Քահանայ Նահապետեան, 78 տարու, վախճանած էր Ադէտի նախընդօրին, չտեսնելով իր ծննդավայրին Հայ բնակչութեան ահաւոր խաչակրութիւնը: Միւսներն էին

Մեսրոպ Ա. Քահանայ Մարկոսեան, բնիկ, ծնած 1 Փետրուար 1841ին, աշխարհական անուամբ Յովսէփ, ուսած տեղւոյն Ս. Պօղոսեան դպրոցը, պահ մը ուսուցիչ, 16 Մարտ 1869ին ձեռնադրուած Բարթողիմէոս եպս. Չամչեանէ, լուսարարապետ, անդամ գաւառական եւ կրօնական ժողովոց:

Աքսորի ցուպը տակաւին ձեռք չառած, այրիացեալ այս ծերունազարդ տէրտէրը կը հանգչի ի Տէր յանկարծական մահուամբ, զաւկին՝ Աթրանոսի մէջ խուժողուժ կերպով սպաննուելու գոյժը լսելով:

Վահան Քահանայ Գամպուրեան.— Ծնած 1856 Օգոստոսին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Արիստակէս, ուսած տեղւոյն Ս. Գէորգեան դպրոցը, 2 Մարտ 1897ին ձեռնադրուած Գուգկունճուգի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին՝ Գրիգորիս Արքեպս. Ալէթթեանէ, անդամ կրօնական եւ դատաստանական ժողովոց:

Հակառակ ծանրապէս հիւանդ՝ անկողնոյ ծառայելուն, տարագրութեան բռնագոյն հարկը զինքն ալ կը նետէ դժպահի ճամբաներուն վրայ, մինչեւ սոսկալի հոգեվարքով մը իր վախճանումը Գազը Բէօյի մէջ, ուրկէ մարմինը սայլով Աֆիոն Գարահիսար փոխադրել կուտայ երիցուհին: Թաղումը տեղի կ'ունենայ առանց արարողութեան:

Ջաւէն Քահանայ Փափագեան.— Ծնած 15 Յունիս 1862ին Հասքէօյ (Կ. Պոլիս), աշխարհական անուամբ Գրիգոր, չըջնաւարտ տեղւոյն Ս. Ներսէսեան վարժարանէ՝ ուր 15 տարի ուսուցիչ: Կրթական առաքելութեամբ կ'անցնի Պրուսա: Օծակից Տ. Վահանի: Անդամ գաւառական, կրօնական եւ դատաստանական ժողովոց, պահ մը փոխառաջնորդ:

Կը տարագրուի Գոնիա՝ ուր կը վախճանի յետին թշուառութեան մէջ, Զինադարէն քանի մը ամիս առաջ:

Մովսէս Քահանայ Տէր-Մովսէսեան.— Ծնած 15 Յունուար 1848ին,

բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած անդ, 13 Յուլիս 1897ին ձեռնադրուած Պոլսոյ Մայր Եկեղեցին՝ Մեսրոպ Արքեպս. Սուքիասեանէ, գաւառական, կրօնական եւ դատաստանական ժողովոց անդամ:

Տաժանագին ուղեւորութենէ մը վերջ՝ հուսկ ուրեմն կը ժամանէ Տէր Զօր, ուր կը խողխողուի չարաչար:

Իգնատիոս Քահանայ Քիլիմլեան.— Մնած 1882ին Ֆէնէսէ (Կեսա-րիա), աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, երաժիշտ ուսուցիչ, բայց մանաւանդ ատամնաբոյժ, Պրուսա անցած եւ 19 Դեկտեմբեր 1910ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Գոնիայի աքսորավայրէն ծպտեալ կ'ուղեւորի դէպ առաջ, քաշելով շատ մը դժուարութիւններ եւ որեւէ միջոցաւ ապաստանելով Դա-մասկոս՝ ուր աշխարհականութեան արուեստը կը սկսի ի գործ դնել եւ ապրեցնել իրենները: Զինադադարէն յետոյ Պրուսա վերադառ-նալով՝ կը նուիրուի վերստին Աստուծոյ Տան պաշտաման:

Յովնան Քահանայ Կէօփպաշեան.— Մնած 4 Դեկտեմբեր 1878ին Եւդոկիա, աշխարհական անուամբ Օհանիկ, ուսած Պրուսա՝ ուր ապա գրագիր եւ լուսանկարիչ, ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 2 Փետրուար 1914ին:

Մէկուկէս տարուան քահանայագործութենէ մը վերջ, ինք եւս կը ճաշակէ շէթակի դառնութիւնները, նախատինք, ծեծ ու քաղց: Ինթիլի հասնելուն, արդէն մերկացած եկեղեցական տարազէն, ու-րիշներու պէս կը մտնէ Երկաթուղային Շինութեանց Ընկերութեան մէջ՝ իբր բանուոր: Կառավարութիւնը տարագիր Հայուն գրաս-տունակ այդ կեանքն ալ շատ կը տեսնէ — չէ՞ մի որ Յեղը կ'ապ-րէր դեռ — եւ «Գործաւորական Բանակ»ի կեալուրներն ամբողջ կը քշէ դէպի Միջագետք: Մէջերնին էր այս երէցն ալ: Ֆրնտրճագի լերան մօտ, 800 հոգինոց իրենց խումբը կը կեցուցուի յանկարծ եւ բիրտ ուժով դրամ կը պահանջուի բոլորէն: Ժանտարմաները գի-տէին թէ նախկին քահանայ մըն էր Յովհաննէս՝ զոր սուինահար սպաննելէ վերջ՝ կտոր կտոր կ'ընեն մարմինը, վասնզի դժկամակած էր իր հօտէն ստակ ժողովելով անոնց գրպանը լեցնելու առաջարկին: Նոյն խումբէն 525 հոգին՝ իրեն վկայակից (Մազապուր ազատող-ներու շարքին է Արամ Նասիպեան պրուսացին, հիմա Պոլիս՝ Եարըմ Խանի դուռը խոհարար):

Պրուսայի Աւետարանական Հայոց Հովիւներն էին

Վերապատուելի Յակոբ Ֆիլիպս.— Ծնած Անտիոք 28 Յունուար 1851ին: Մարզուանի Աստուածաբանական Ճեմարանէն 1877ին թացաւարտ, նոյն տարիէն սկսեալ երկար ատեն վարած է քարոզչական պաշտօններ Եոզղատ, Մուկնուսուկ, Գասթէմունի, Բէօբրիւ, Ադրիանապոլիս, Նիկոմիդիա, Սթանոզ, Սէօլէ, նիճէ եւ հուսկ ուրեմն Պրուսա: Ադրիանապոլսոյ հովիւ ատեն (որուն ժողովարանը նորոգած էր յետոյ, նաեւ Վէլլորիւի եկեղեցին կառուցած), 1884ին երէց կը ձեռնադրուի մէջ եւ ցմահ կը շարունակէ իր եռանդուն գործունէութիւնը պէս օգտակար հանդիսանալով զանազան վայրերու Բողոքական սարակութեան:

Իր տարիքին խնայուելով՝ թէեւ զերծ կը մնայ տարադրութենէ, բայց քաղաքէն ներս ու դուրս տեղի ունեցող կեղեքմանց եւ ջախճիրներուն ականատես՝ սրտին ցաւէն կը կնքէ մահկանացուն:

Վերապատուելի Գրիգոր Պաղտասարեան.— Ծնած 1845ին Հասքէօյ (Կ. Պոլիս), որդի Պատուելի Պաղտասար Հիւսեանի: Նախնական կրթութիւնը հասարակ դպրոցներու եւ Ծօթբոր Համլիւի Գոլէճը ստանալով՝ կ'անցնի Զուլիցերիա եւ 5 տարի ամտուածաբանութեան հետեւելէ վերջ, երէց կը ձեռնադրուի եւ կը վերադառնայ ծննդավայր, ուր անգլիական ընկերութեան մը Հրէից համար հիմնած վարժարանին մէջ պաշտօն կը վարէ մինչեւ 1875. այնուհետեւ Պրուսայէ հրաւիրուելով՝ ուսուցիչ կը կարգուի Բողոքական Հայոց դպրոցին: Ճիշդ այդ ատեններուն Մեծ Սովը Պրուսա մղած էր շատ մը այրիներ եւ որբեր՝ որոնք փողոցները շրջելով հաց կը մուրային: Գողցած Հայութեան այդ խլեակները հետզհետէ որդեգրելով, Պաղտասարեան 1 Յուլիս 1875ին կը հիմնէ հոն «Արեւելեան Որբանոց»ը զոր կը վարէ ցմահ, 40 տարի անդուլ խնամ եւ ուսում ջամբելով հարիւրաւոր անտերունչ մանուկներու, իր հրատարակութեանց եւ նուէրներէ գոյացած հասոյթներով: Նոյն հաստատութեան մէջ օտարազգի տղաք այլ ընդունուած են անխտիր եւ ուսած Հայ լեզուն իր գործերը. Արարատ (չաքաթաթերթ, որ կարճ կեանք մը կ'ունենայ), Ժողովրդական Օրացոյց 1873-1877, Համագգային Օրացոյց՝ պարզ եւ ընդարձակ 1897-1915 (19 տարի անխափան լոյս տեսնող այս տարեգրքոյկին վերջին տարուանը մամուլէն դուրս ելլելու գրաքննութեան այն ինչ ներկայացուելիք՝ տպագրիչին կողմէ):

ն փճացուի առ ահի), Առողջ, երջանիկ ու երկար կեանք, Աշնան
կրեւներ, Լապտեր ծնողաց, Ասպար կեանաց, Մայրիկին առաջնոր-
դը, Առաջնորդ ամուսնացելոց, Ս. Պատմութիւն մանկանց, Ուղե-
յ Ս. Գիրք ընթերցողաց, Կեանք Տէր Յիսուս Քրիստոսի, Կեանք
Առաքելոց, Բեթսաբէ ղեկավար, Ժագ, Էտկառ, Ոսկեղէն քա-
նանգլիներէն լեզուի, բոլորն ալ բարոյական, դպրոցական եւ
ձեռն
Տարածական պիտանի գիրքեր՝ օգտապաշտիկ ձգտումով, ինչ-
Տարած է արդէն բազմարդիւն վաստակաւորին տեսլականը:

Սնո
Միւր
Շակի բանտը՝ հարցաքննութեամբ, բրտութեամբ եւ մասամբ նո-
յին: Քանի մը տեսակ հիւանդութիւններով ամիսներ տառապելէ
վերջ, Վերապատուելի Պաղտատարեան կը կնքէ արգիւնաչատ իր
կեանքը 29 Մարտ 1919ին, երախտագէտ սաներու անթիւ շարքեր
Բողոքով իր ետեւ:

Պրուսայի աքսորը դեռ չսկսած, կառավարութեան հրամանաւ,
քաղաքէն չհեռացող զինուորի աննեցուկ ընտանիքներու, նաեւ բան-
տը լեցուած բազմաթիւ Հայոց հոգեւոր հովիւի պաշտօնը կը ստանձ-
նէ Տարտանէլէն Պարտիզակ անցած եւ հոնկէ Պրուսա կանչուած
Տիոնիս Քահանայ Տրեգեան (Տէս զինքն ի Տարտանէլ):

Իսկ Զինադադարի կնքումէն յետոյ, Պատրիարքարանի կողմէ
Պրուսայի առաջնորդական տեղապահ նշանակուելով՝ 1918 տարւոյ
Նոյեմբերի վերջ իր պաշտօնստեղին փութաց

Սարգիս Ծ. Վարդապետ Տէր-Սարգսեան (հիմա եպիսկոպոս).—
Ծնած 5 Ապրիլ 1872ին Ռոտոսթօ, աշխարհական անուամբ նոյն:
1884—1890 Պոլսոյ վարժարանները յաճախելէ վերջ, իր զարմիկին՝
տարարախտ Գէորգ Ծ. Վարդապետ Թուրեանի հետ ուսանելու հա-
մար կը մեկնի Երուսաղէմ, Ռոտոսթոյի երբեմնի առաջնորդ Ներսէս
Արքեպիսկոպոսի ընկերակցութեամբ: 1902ին վարդապետ ձեռնադ-
րուելով հոն, պարբերաբար պաշտօններ կը վարէ Յոպպէ եւ Ս. Յա-
կոբայ վանքը: 1910ին Պոլիս դարձին՝ քարոզիչ կը կարգուի Սա-
մաթիոյ եւ Նաուր Գափուի եկեղեցիներուն, 1911էն մինչեւ 1918
տարին ալ՝ Գում Գափուի գուրսի, ուր ծայրադուծութեան աստիճան
կը ստանայ Զաւէն Ս. Պատրիարքէ 14 Փետրուար 1915ին եւ ցվերջ
դերձ կը մնայ չկոթակէ: Նշանակելի են իր աշխատութիւնները՝
գաղթական թշուառ Հայութեան, Պրուսայի մէջ եւ չրջակաները, մա-
նաւանդ Քէմալականաց 1920 տարւոյ գրոհի օրերուն՝ ամէն Առաջ-

նորդներու նման հետեւելով զգուշաւոր քաղաքականութեան մը, ի փրկութիւն ժողովրդեան:

ԿԷՄԼԷՅԻԿ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Պրուսայէ 6 ժամ հեռու՝ դէպ հիւսիս, ՄՈՒՏԱՆԻՈՅ ծոցին արեւելեան խորշին վրայ փոքրիկ քաղաք եւ նաւահանգիստ, բնակչութեան 60 տունը միայն Հայոց՝ որոնք ունէին մատուռ մը, Ս. Թադէոս-Բարթողիմէոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին:

Յարութիւն Ա. Քահանայ ժամկոչեան.— Ծնած 1856ին Պէնլի, աշխարհական անուամբ Նիկողոս, ուսած անդ եւ Արմաշ՝ ուր 1901ին ձեռնադրուած եղիլէ եպս. Դուրեանէ, ծննդավայրին Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն վրայ: Ութ տարի հոն քահանայագործելէ վերջ կ'անցնի Աֆիոն Գարահիսար, 2 տարի ալ Կէմլէյիկ: Փոխ-առաջնորդ եւ «Մէճլիսը իտարէ»ի անդամ անդ: Աշխարհականութեանը վարժապետ:

Տարագրութեան ճամբուն վրայ ոստիկաններէ ծեծ եւ հրոսներէ կողոպուտ՝ իր բաժինը կ'ըլլան, նման այնքան փակեղաւորներու: Նիւթապէս ու ֆիզիքապէս անտանելի կացութեան մը մատնուած, մահը կը փութայ զինքն ալ հնձել ինթիլիի կայարանը:

Մարկոս Քահանայ Թօլաեան.— Ծնած 10 Ապրիլ 1846ին Միջագիւղ Փաղարու, աշխարհական անուամբ Մատաթիա, ուսած անդ, երկարամեայ ուսուցիչ ծննդավայրին դպրոցը, Ադրիանապոլիս եւ Կէմլէյիկ (ուր «Մէճլիսը իտարէ»ի անդամ):

20 Հոկտեմբեր 1885ին ձեռնադրուած Գրիգորիս եպս. Պողոսեանէ՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, քահանայագործած անդ, Ադրիանապոլիս եւ Կէմլէյիկ: Այրիացեալ: Կ'աքսորուի Քէօթահիա՝ ուրկէ ողջամբ կը վերադառնայ:

Կէմլէյիկի հայ գիւղերն են Մեծ Նոր Գիւղ, Զէնկիլէր, Միջագիւղ, Քէրէմէք, Սէօլեօզ, Կիւրլէ, Գարսազ եւ Պէնլի, որոնց մասին խօսած ենք առանձնակի եւ որոնց առաջին չորսը մէկ գծի վրայ գտնուելով՝ կը կազմեն Փաղարու չրջանը (Նիկոմիդիոյ առաջնորդութեան ներքեւ) որ Նիկիոյ լիճին արեւմտեան ծայրը՝ կէս ժամ հեռու է անկէ: Փաղար գիւղ այժմ Օրխան Ղազի կը կոչուի:

1. Մեծ Նոր Գիւղ.— Միջագիւղէն կէս ժամ հեռու, գրեթէ ամբողջովին հայաբնակ՝ 1,500 տնւոր աւան, որուն եւ Զէնկիլէրի ջարդարարը եղած է Քեազիմ: Մեծ Նոր գիւղ 1921 Ապրիլին ալ թատր հանդիսացած է Միլլիճիններու շահատակութեանց:

Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Քահանայ Քեաթիպեան.— Մնած 9 Յունիս 1870ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 4 Մարտ 1912ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Սկրտիչ Քահանայ Տէմիրեան.— Մնած 22 Յունուար 1877ին: Օծակից եւ բախտակից Տ. Կարապետի:

Սահակ Քահանայ Յովսէփեան.— Բախտակից Տ. Կարապետի:

Մանուկ Քահանայ Եղեմեան.— Մնած 1 Հոկտեմբեր 1878ին: Օծակից Տ. Կարապետի: Վերապրող:

Հմայեակ Քահանայ Ալիքեան.— Մնած 4 Յունիս 1875ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 22 Մարտ 1906ին: Բախտակից Տ. Կարապետի:

Գարեգին Քահանայ Տօմաեան.— Մնած 13 Ապրիլ 1866ին: Օծակից եւ բախտակից Տ. Հմայեակի:

2. Զէնկիլէր (Աղաւաղում Ծէն Գիւղերի) ծննդավայր եղերաբախտ ուսուցիչ, ազգային գործիչ եւ հրապարակագիր Սարգիս Մինասեանի: Եւրովայէն 6 ժամ հեռու՝ զուտ հայաբնակ աւան 1,200 տնւոր: Զէնկիլէրի գլխաւոր ջարդարարը եղած է մանաւանդ ժամտարմա Գօմանտանի Ծիւքրիւ. այս հրէշը չէնկիլէրցի 150 Հայորդիներ Փազար գիւղի մէջ աքսորի կարաւանէն զատելով՝ սպաննած է միահաղոյն: Տեղւոյն բնիկներէն երիտասարդ մըն ալ Պոլու տարուելով կախաղան բարձրացուած է:

Պրուսայի Պաշ Գօմանտան Ապտիւլ-Համտի Զէնկիլէր գալով՝ 3 Օգոստոս 1915ին տեղահան ըրաւ ժողովուրդը զէպի Գոնիա-Տէր Զօր, հոն թողլով Քիւրտ Սամին եւ հանրային պարտուց պաշտօնեայ Թէվ-Փիքը, որոնք մնացողները կեղեքեցին:

Աքսորի ատեն փախչելով՝ Տիւմէն Տաղի ապաստանած 400 Հայեր կը կոտորուին տեղնիտեղը: 38 անձինք ալ կալանակապ կը տարուին կամուրջ եւ հրացանի կը բռնուին՝ տեղահանութեան վաղայաջորդ օրն իսկ: Զէնկիլէր 1921 Ապրիլի սկիզբներն ալ թատր հանդիսացած է Միլլիճիններու շահատակութեանց: Ինը տուն Բողոքական եւ 12

տուն Լուսաւորչական միայն Չէնկիլէր մնացին, ծեր եւ անկար ըլլալուն հետեւանք:

Քէրէմէթցի Յակոբ Նիկողոսեան կը գրէ մեզ. «Չէնկիլէրէն խումբ մը երիտասարդներ իսկոյն սար կը բարձրանան դիմադրելու: Ասոր վրայ, հրամանատարը հրահանգ կուտայ տեղւոյն երեւելիներն ու աչքի զարնող կտրիճները հրացանի բռնել. մաքրագործումը կը սկսի. 200ի չափ Հայեր ալ կալանակապ Օրխան Ղազի կը տարուին եւ ծաղրուծանակ ըլլալէ ետք՝ անտառը կը սպաննուին: Յետոյ կը սկսի տեղահանութիւնը. ժողովուրդը կը զրկուի որեւէ գոյք առնելէ. ճամբան կը սկսին սպանդ: Պոյալըճայի անտառին մէջ՝ ականատես եղայ մանարանատէր Սահակ Թրէեանի խուժողուժ սպաննութեան»: Սար բարձրացողները 150 հոգի էին, պաշարով: Երկար դիմադրութիւններէ վերջ, ամիսներու ընթացքին՝ խումբը կը ցանցաւոր պաշարեալ զօրքերէ սպաննուելով կամ անձնատուր ըլլալով: Երեք տարուան հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մըն էր այդ, 1 հոգի միայն ողջ մնալով ամբողջէն, Մնացուկ Չատիկեանը՝ որ Զինադադարէն քիչ առաջ օձիքը ձեռք կուտայ, երբ իր ապաստանած անտառը կը հրդեհեն ոստիկաններ՝ որոնք մարմինը չերտ չերտ կտրելով ծառի մը վրայ կը կախեն:

Չէնկիլէր ունէր «Անարծաթ Վարդապետ» ուխտատեղին: Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Պօղոս Ա. Քահանայ Արսէնեան, 95 տարու: Խոր ծերութեանը պատճառաւ՝ խնայուած աքսորէ եւ բովանդակ աւանին դատարկանալէն ետք վախճանած անդ սաստիկ կսկիծէն:

Կարապետ Քահանայ Տէր-Կարապետեան. — Ծնած 1852ին, բնիկ, ուսած անդ, 24 Հոկտեմբեր 1884ին ձեռնադրուած Պոլիս, Հասքէօյի եկեղեցւոյն մէջ՝ Գրիգորիս Եպս. Ալէաթճեանէ:

Ազգտի օրերուն նշաւակ կը դառնայ զանազան խռչտանգումներու եւ լեպեղտի հեթանոսներէ մատուցուած պժգալի քարուականութեանց՝ որոնցմէ նմոյշ մըն է հետեւեալը: Փակեղին մէջ մէզ ու կղկղանք լեցնելով՝ զլխուն կ'անցունեն զայն, ստիպելով որ պարէ...: Կրած տառապանքներէն եւ սաստիկ յուզումէն՝ խեղճին կզակը կը ծռի ու կը սկսի կակազել. «Երջանիկ անմիք որ մեռան»: Միամտեայ բանտարկութենէ վերջ, Տ. Կարապետ գերծ կը մնայ աքսորէ, դառնութեան բաժակը ծննդավայրին մէջ ցմրուր պարպած

լլալու՛ն կարծես ի շնորհ: Վերապրող մը, Զուլումի օրերէն անջինջ յիշատակ պահելով բերնին ծուռթիւնը:

Մինաս Քահանայ ժամակոչեան, բնիկ, 50 տարու:

Կօճա Կարապետի հետ կռնակ կռնակի կապուած՝ հրացանազարկ, Զէնկիլէրի եւ Միջագիւղի մէջ գտնուող կամուրջին գլուխը: Զաւակն ալ Մեսրոպ՝ բախտակից իրենց:

(Վերոյիշեալ երկու երէցներուն մասին տեղեկութիւնները քաղուած են վերապրող Տ. Կարապետ Տէր-Կարապետեանէ եւ չէնկիլէրցի ուսուցիչ Պապիկեանէ, այժմ Սկիւտարու Ճեմարանին տնօրէն):

Զինադադարէն յետոյ, երբ Զէնկիլէրի Հայութեան բեկորները կը դառնան տեղերնին, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին

Յովսէփ Քահանայ Քեօւեանի.— Ծնած 23 Հոկտեմբեր 1888ին եւ ձեռնադրուած աքսորադարձ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 2 Յունուար 1920ին, տարի մը վերջ՝ իր հօտին հետ կրկին նշաւակ դառնալով Միլլիճիներու շահատակութեանց:

3. Միջագիւղ, Թուրք յորջորջմամբ Օրթափէոյ (չչփոթել Կէյվէի շրջանի համանուն գիւղին հետ).— Զէնկիլէրէն 10 վայրկեան հեռու՝ զուտ հայաբնակ 545 տնուր գիւղ որ քանի մը դար առաջ «Կուկուկ» կը կոչուէր, եւ որուն բնակչութիւնն ամբողջ բախտակից եղաւ հարեւան գիւղօրէից ազգայնոց, յանկարծական տեղահանութեան մը ըսլոր արհաւիրքները ողջունելով: 1921 Ապրիլի սկիզբները, վերապրող սակաւաթիւ միջագիւղցիք ստիպուեցան դիմադրել Քէմալական անկանոն ուժերու:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ստեփան Քահանայ Սարաֆեան.— Ծնած 6 Մայիս 1851ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 27 Դեկտեմբեր 1898ին: Տառագրութեան մէջ անհետ:

Յովսէփ Քահանայ Պաշմալեան.— Ծնած 14 Սեպտեմբեր 1863ին եւ ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն 22 Նոյեմբեր 1900ին: Բախտակից Տ. Ստեփանի:

4. Քերէմէք կամ Քերամէք.— Մեծ Նոր գիւղէն 2 ժամ հեռու, գրեթէ ամբողջովին հայաբնակ գիւղ՝ 1,200 հոգի, որոնցմէ 120 հոգի հիմա վերապրող: 16 Օգոստոս 1915ին, բազմամարդ Հայութեամբ այս գիւղը կը պաշարուի ընդ այգն հրոսախումբէ մը, երբ արդէն Մեծ Նոր գիւղ, Միջագիւղ եւ Զէնկիլէր բախտակից եղած էին

Քէրամէթի: Երկու օր վերջ ժողովուրդը ոչխարի պէս կը քշուի Մէքէ-
ճէ-Լէֆթէի ճամբով՝ մինչեւ էսկի Շէհիր հետիոտն, ուր ուրեմն ճա-
պաղելով եւ սովամահ կորնչելով Միջագետքի անապատները:

Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Թովմաս Քահանայ Սարգիսեան.— Ծնած 11 Ապրիլ 1859ին եւ ձեռ-
նադրուած Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսէ 8 Մայիս 1894ին: Տարագ-
րութեան մէջ վախճանած:

Գրիգոր Քահանայ Կէօլտանեան.— Ծնած 21 Մայիս 1877ին եւ ձեռ-
նադրուած նոյն սրբազանէն 11 Մարտ 1912ին: Տարագրութեան մէջ
անհետ:

Յարութիւն Քահանայ.— Ծնած 14 Մարտ 1856ին: Օծակից եւ բախ-
տակից Տ. Թովմասի:

5. Սէօլէօզ.— Կէմլէյիկի պատկանող հայ աւան՝ Պրուսայի առաջ-
նորդութեան ներքեւ, յաջորդ երեք գիւղերուն նման: Բնակչութիւն
1,000 տուն (5,990 հոգին Լուսաւորչական եւ 125ը Բողոքական),
բոլորն ալ 1915 Օգոստոսին տեղահան: Իր սրբավայրին մէջ կը գըտ-
նուէր համակ ոսկեթել վարագոյր մը՝ որուն համար Հոռմէն մինչեւ
Սէօլէօզ եւրոպացի հնախոյզ գնորդներ եկած եւ 10,000 հնչուն ոսկի
առաջարկած էին. այդ թանկարժէք հնութիւնը Թալիաի միջոցաւ
Պոլիս կը ղրկուի եւ պետական կալուածոց ընդհանուր տնօրէն Լուք-
ֆի կ'իւրացնէ զայն՝ Գաղթականաց նախկին տնօրէն Շիւքրիւի հետ:

Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին 6 երէց,
մէկը միայն հիմա վերապրող:

Խորէն Քահանայ Կէօղիւմեան.— Ծնած 17 Հոկտեմբեր 1847ին,
բնիկ, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս-Սուրէն, ուսումը ստա-
ցած Արմաշու վանքը (1862-1866), ուսուցիչ, 24 Օգոստոս 1886ին
ձեռնադրուած Բարթողիմէոս Եպս. Չամչեանէ: Այրիացեալ: Մեծի
տակ կը նահատակուի էսկի Շէհիրի մէջ:

Վահան Քահանայ Տէրէմեան.— Ծնած 11 Յուլիս 1859ին, բնիկ,
աշխարհական անուամբ Ստեփան, ուսած տեղւոյն Ս. Լուսաւորչեան
վարժարանը, ուսուցիչ (1880-1886), 24 Օգոստոս 1886ին ձեռ-
նադրուած նոյն սրբազանէն:

Մահուան եղերական պարագաներն անծանօթ, սակայն Սէօլէօզէն
վերապրող Ն. Նալպանտեան կը նկարագրէ յիշեալին ծայր աստիճան
արգահատելի վիճակը Բաքբայի մօտերը:

Նիկողոս Քահանայ Տէր-Նիկողոսեան.— Ծնած 1859ին, բնիկ,

աշխարհական անուամբ Մինաս Թովմասեան, քահանայորդի, ուսած անդ, 24 Յուլիս 1894ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն՝ Գանտիլ-լիի (Վոսփոր) Ս. Առաքելոց եկեղեցին:

Վերջին աքսորավայրին՝ Մէսքէնէի մէջ քաղցատանջ 'ւ ան-պատսպար՝ հիւանդ պառկած ատեն, ժանտարմաներ կը փութացնեն իր մահը բիրի գանակոծութեամբ մը:

Թէոփիլէ Քահանայ Եպիսկոպոս.— Մնած 16 Յունիս 1850ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Թորոս, ուսած անդ, երաժիշտ եւ դաստիարակ Մէօլէօզ, Եէնի Շէհիր, Պիլէճիք եւ Կէմլէյիկ, 18 Մայիս 1903ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Գոնիայի իր աքսորավայրին մէջ յաճախ ենթակայ ծեծի եւ անար-գական խօսքերու, որոնք երբեմն ալ գործքով կ'ապացուցուէին. զոր օրինակ՝ Թուրքեր իբր կարուրայ կը գործածեն իր փակեղը...: Ծարահատ, սքեմը թողլով՝ Գրգըլ Էօրէն գաւառակը կը քաշուի եւ «տէրվիչ»ի կեանք մը կ'անցունէ, մինչեւ Զինադադար զրկուելով ազգակիցի մը հետ տեսակցելու միջոցառութենէն: Այնուհետեւ կը դառնայ Մէօլէօզ՝ քահանայագործելու եւ տարի ու կէս վերջ իր փոք-րիկ հօտին հետ նորէն նշաւակ կը դառնայ Միլլիճիներու շահատա-կութեանց:

Անիգտոս Քահանայ Հգրեան.— Մնած 17 Սեպտեմբեր 1861ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Խաչիկ Ստեփանեան, ուսած եւ ուսու-ցած անդ, ապա տեսուչ եւ երաժշտապետ Կիւրլէի, ձեռնադրուած 18 Մայիս 1903ին Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Ժողովուրդին հետ մինչեւ Բասիլայն իր տարագրումը ճմարիտ խաչելութիւն մը եղած է: Մէօլէօզցիք չեն դադրիր փոփոքելէ իր վիշ-տերը, քովէն չբաժնուելով եւ «հայրիկ» կոչելով զինք, մինչ Տ. Անիգտոս «իմ մեծ ընտանիքս» կ'անուանէր հօտն ողջոյն: Հոնկէ 7 հոգիներ իր պարագաներով կը քշուի Տէր Զօր՝ ուր իր քաջածները գերազանցած են Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքները. աքցանով եղունգները փետտուած, մատները մէկիկ մէկիկ կտրատուած, աչ-քերը փորուած եւ երկար հոգեվարքով մը մարտիրոսացած 1916 տարւոյ Յուլիսին:

Սմբատ Քահանայ Խաչոյեան.— Մնած 1881ին, բնիկ, աշխարհա-կան անուամբ Արամ, Տ. Արսէնի որդի, ուսած անդ եւ Մէլանիկի Իտատի վարժարանը, տնօրէն Պիլէճիքի դպրոցին եւ առաջնորդարա-նի քարտուղար, նաեւ վարած ուսուցչական պաշտօններ Գարաման

եւ Գոնիա, 16 Յուլիս 1911ին ձեռնադրուած Թորգոմ Եպս. Գուշակ-եանէ ի Շապին Գարահիսար՝ Գոնիայի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ իր ծննդավայրը փոխադրուած վերջէն:

Մասնակի աքսորներու ատեն, գիւղին երեւելիներուն ընկերակցութեամբ կը փոխադրեն զինք Աթրանոս եւ հոն, ձորի մը մէջ, գնդակահար կը սպաննեն բոլորնին մէկ — մեծամասնութեամբ պրուսացի, մարմիններնին ալ հրկիզելով քարիւղով:

6. Կիւրլէ.— Կէմլէյիկի պատկանող հայ գիւղ՝ Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ: Բնակչութիւն 405 տուն՝ ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Տրիփոն Բահանայ Տէր-Գրիգորեան.— Ծնած 17 Սեպտեմբեր 1868-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նշան, չրջանաւարտ Արմաշու ժառանգաւորաց վարժարանէն, երաժշտութեան մէջ մարզուած յայտնի ձայնագրագէտ Պապա Համբարձումէ, 15ամեայ ուսուցիչ Փազարու Միջագիւղի եւ ծննդավայրին դպրոցներուն մէջ, վկայեալ Պրուսայի շերամաբուծական վարժարանէն, 27 Յունուար 1901ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Աքսորէ առաջ, գիւղին մէջ այնպիսի չարչարանքներ կրած է՝ որոնց հետեւանօք ենթակայ եղած է մահահամբոյր նուաղումներու: Իսկ իր հեռաւոր աքսորավայրին՝ Գաթմայի մէջ «Թային»ի գացած պահուն, նշաւակ կը դառնայ Թուրքերու ծաղրածութեանց եւ կոպտութեանց: Թուենք ատոնցմէ մէկ քանին. մօրուքը վայրենորէն քերծել՝ կզակները ցտելով, Քրիստոնէութեան հասցէին նախատինք տեղալ արեւելեան հարուստ յիշոցներով եւ ծեծել, ծեծել անխնայ՝ մինչեւ իր դիակնացումը ճամբուն վրայ տախտապար:

Պարսամ Բահանայ Տէր-Գրիգորեան.— Ծնած 1867ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Խաչիկ, ուսած Արմաշու Դպրեվանքը, 15ամեայ ուսուցիչ ծննդավայրին մէջ եւ այլուր, 1901ին ձեռնադրուած նոյն սրբազանէն:

Իր վերջին աքսորավայրին՝ Բասիւլայնի մէջ անօթի-ծարաւ, նոյնպէս նշաւակ դարձած է Թուրանեան կեղեքումներու, որոնցմէ ճղճիմ նմոյշ մըն է զինքն իբր արջ խաղցնելնին՝ վիզէն չուան անցուցած: Զոհ զրկանքի, անսուաղութեան եւ երաշխէպի:

7. Գարսագ կամ Խարսախ.— Կէմլէյիկի պատկանող զուտ հայաբնակ գիւղ՝ Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ: Բնակչութիւն 190 տուն՝ ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը

փիլոն եւ լանջախաչ— իր խաչակրութիւնը գողցես յաւերժացուցած ըլլալու համար՝ ալեւոր իր երիցուհւոյն եւ պարագաներուն հետ միասին կ'աքսորուի Գոնիա, ուր ատեն մը մնալէ վերջ՝ կը խառնուի իզմիր վերադարձող խմբակին, մինչեւ Սալիհի. բայց կուսակալ Բահմիի չկամութեամբ՝ հոնկէ կը քշուի ուղղակի Տէր Զօր, եւ ճամբան կրած զրկանքներուն ու ցականքներուն չկրնալով հանդուրժել, կը փոխի առ Աստուած Պապի կողմերը, 80րդ տարիքն արդէն թեւակոխած: Իրեն բախտակից եղած են աղջիկները՝ Տիկին Տիգրանուհի Ստ. Թէրզիպաշեան (ամուսինով եւ 6 զաւակներով), Տիկին Հայկանոյշ Գէորգ Ճէնապեան (3 զաւակներով), Թոռնուհիներէն Տիկին Մարիամ Յակոբ Յովնանեան (ամուսինով եւ 4 զաւակներով) եւ իր բոլոր թայրաթոտները:

Մամբրէ Քահանայ Աւագեան.— Ծնած 1869ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած ծննդավայրին Ս. Սահակեան դպրոցը, ուսուցիչ անդ, Սպարթա եւ Ուշագ, վկայեալ Ուսումնական Խորհուրդէ, 1903ին ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ, փոխ առաջնորդ:

Իր վերջին աքսորավայրը կ'ըլլայ Տէր Զօր՝ ուր կը նահատակուի անյուր չարչարանքներով:

Մեսրոպ Քահանայ Մանիկեան.— Ծնած 1869ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աստուածատուր, էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանէ ուսումնաւարտ 1893ին, 2 տարի հետեւած Բեթսպուրկի համալսարանի դասախօսութեանց, տեսուչ ծննդավայրին եւ Ուշագի ազգային դպրոցներուն, նաեւ Տրապիզոն, Պրուսա, Ռոտոսթօ, Մաղնիսա եւ իզմիր: Տրապիզոնի Համիտեան Զարդէն մագապուր ազատելով՝ բաւական ատեն կը բանտարկուի հոն եւ ի Պոլիս, նաեւ իզմիրի դէպքին՝ անդ, ազատ արձակուելով Դուրեան սրբազանի դիմումներուն շնորհիւ, Հայոց պատմութեան ուսուցչի հանգամանքին պատճառաւ:

Հեղինակ «Մաղկաբաղ քրիստոնէական վարդապետութեան եւ եկեղեցական գիտելեաց» անուն կրօնի դասագիրքին: 1905ին ձեռնադրուած իզմիր՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ:

Մէսթէնէի կողմերը յարձակում կը կրէ Արաբներէ. ուստի կը ըստիպուի դիմել պատուաւոր մահուան՝ Եփրատ գետը կամովին նետուելով, երիցուհւոյն եւ երեք զաւակացը հետ միասին:

Սահակ Քահանայ Հալէպեան.— Ծնած 25 Մարտ 1862ին Սամաթիա

(Կ. Պոլիս), աշխարհական անուամբ Արտաշէս, ուսած Պէզճեան վարժարան, ծննդավայրին դպրոցը տեսուչ, պահ մըն ալ կառուղիդ, 25 Փետրուար 1905ին ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ, անդամ գաւառական եւ կրօնական ժողովոց, փոխ առաջնորդ:

Իր աքսորավայրը կ'ըլլայ Գոնիա, ուր կը զբաղի տարագիրներով եւ պատերազմէն վերջ կը դառնայ ծննդավայր: 1921ի ամրան կը նշանակուի Սէլանիկի Հայոց հոգեւոր հովիւ:

Գարահիսարի երէցներն էին դարձեալ

Գէորգ Քահաւայ Տէր-Յակոբեան, 84 տարու, եւ

Առաքել Քահաւայ Իյմէմեան, 81 տարու, որոնք վախճանած են Աղէտի նախօրերուն, չտեսնելով իրենց հօտին եղկելի վիճակը:

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վերապատուելի Յակոբ Ս. Երամեան.— Մնած 13 Դեկտեմբեր 1855ին Մարաշ, Այնթապի եւ ծննդավայրին Գուլէճներէն ընթացաւարտ, երկար տարի պաշտօնավարած Բիւթանիոյ եւ Կեդրոնական Միութեանց (Կեսարիա) շրջաններուն մէջ, նաեւ Տարսոն: 19 Ապրիլ 1903էն ի վեր ձեռնադրեալ հովիւ Աֆիոն Գարահիսարի՝ որուն ժողովարանն ու վարժարանը կառուցուած են իր ջանքերով:

Հազիւ կ'ազատի տարագրութենէ՝ իզմիր ապաստանելով եւ պատերազմէն վերջ կրկին անցնելով Աֆիոն Գարահիսար:

Այս Սանճագին մէջ են Պռլովատիմ, Սամտըզլը (Իզրոպոլիս) եւ Տիմար (Քէլէնէ)՝ ուր ապրող սակաւաթիւ Հայոց եւս կը վիճակի աքսորը, բացի բռնի իսլամացող խել մը ընտանիքներէ:

Ազիզիէ, Գարահիսարէն 9 ժամ հեռու, հոնկէ եւ Սիվրիհիսարէն եկուոր բնակչութեամբ, որ 40 տուն ունէր, հազիւ տասնեակ մը տարիներու հնութեամբ: Մատուռը՝ Ս. Լուսաւորիչ, ուր կը պաշտօնավարէր

Արիստակէս Քահաւայ Միլտօմեան.— Մնած 1860ին, ձեռնադրուած 19 Ապրիլ 1908ին: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

1921ի գարնան՝ Հիւլէն բանակը ճակատամարտ մղեց հոս Քէմալական զօրաց դէմ, եւ տեղւոյն հայ ժողովուրդը կրկին անձնատուր

եղաւ մեծ տաղնապներու:

Աֆիոն Գարահիսար գրաւուեցաւ Հելլէն բանակին կողմէ 1821 տարւոյ Յուլիսի կիսուն:

ԷՐԹՕՂՐՈՒԼ

Չորրորդ եւ վերջին սանճագ խիտավէնտիկեարի, իր մէջ պարունակելով հետեւեալ քաղաքներն ու գիւղերը (զանց առնուած են հայ բնակչութենէ զուրկ տեղերը միայն):

1. Պիլեմիք.— Հին անուամբ Բելեկոմա, Գարա Տէրէի եզերքը՝ շերամաբուծական կեդրոն: Քաղաքիս Հայութիւնը կը բաղկանար 750 տունէ (3,530 հոգին Լուսաւորչական, 450ը կաթոլիկ եւ 100ը Բողոքական), որոնցմէ առաջինները միայն Օգոստոս Եփն աքսորուեցան, գոյքերնին իսկ ոչինչ գիներով ծախելու թոյլատուութիւն չստանալով, հրամանաւ տիրահոչակ գայմագամ Ճէմալի, որ ապա Սամսոնի կառավարիչ կարգուեցաւ:

Այս ահաւոր տաճկընոցէն էր որ անցան, շարան շարան, Պոլսոյ փողոցներէն, խանութներէն եւ խաներու անկիւններէն հաւաքուած գաւառացի անընտանիք պանդուխտներ՝ կողոպտուելով, ծեծուելով եւ գիշեր մը երկուք ի դիպահով մնալով անոր բանտին մէջ, ուր —ինչպէս կը պատմէ մայրաքաղաքէս տարագրեալ մտաւորական Յակոբ Տէր—Յակոբեան—, անգամ մը ծունր կրկնած են ամէնքնին ժանտարմաներու պետին առջեւ, եւ արջառաջիկ հարուածներէն ահաբեկ՝ ստիպուած են խաչակմբի եւ համբուրել վարոցն այդ լեպեշտի հրէշիմ, որ մողկալի քարուակամքը յղացած էր, իբր գերագոյն մատիմ Գրիստոմէուքեան:

Աղէտի օրերուն, դիպուածաւ հոն գտնուող Հ. Յակոբոս վ. Բոսպլըլգեամի ընդարձակ նկարագրականէն կ'արտագրենք ինչ ինչ մասեր՝ որոնք ուրիշ տեղերու Հայոց բռնադատութիւն պատկերը կրնան սեպուիլ: «Աքսորի առաւօտուն, եկեղեցին խուռն բազմութեամբ լի է: Ծիշդ այն պահուն որ ժողովուրդը վերջին թոշակը պիտի առնէր, չէքէներ եւ փօխներ ներս խուժեցին՝ ճարչարել պոռալով...: Պատուհանէս, սարսուռով կը դիտեմ հեախոան անցնող խումբերը, մեծ մասը տղաք ու մայրեր: Այրերը քիչուոր են, հայրենիքին հա-

մար զինուորը դացած ըլլալնուն: Այդ խումբերէն իւրաքանչիւրը տխուր գուրգուրանքով չըջապատած է սայլ մը՝ որ հայրենի յարկին ստացուածքէն տասանորդուած բեռը կը կրէ: Գերեզմաննոցը մօտ է: Պիտի չմոռնամ երբեք այդ արտասուող թափօրը որ շիրիմներուն փարելով՝ անոնց ներքեւ հանգչող սիրելի մնացորդներուն կը զրկէր կրակէ համրոյրներ...: Աքսորէն ժամ մը վերջ դուրս ելլելուս, տեսայ կառավարութեան պաշտօնեաներու խումբ մը որ պարպուած տուններու դռները մեղրամոմով կը կնքէր. արեւը կնիքներուն շատերը նոյն օրն իսկ հալեցուց, եւ գիշերը՝ թուրք կողոպտիչներ ուզած տուններին կը սպրդէին: Այնուհետեւ գիշերային թալանը ցերեկուանի փոխուեցաւ, շարունակուելով 10 օր անընդհատ: ...Եկեղեցին տէփօ եղած էր, նորաշէն դպրոցն ալ իտալի: Զանգակատան վրայէն կոչնակ ու խաչ վար առնուեցան, եւ նոյն աշտարակէն կը լսուէր մուէզզիմին ձայնը»:

Պատուհասի տարին՝ Պիլէճիքի Թիւրքմէն գիւղը կը գտնուէր

Սարգիս Վարդապետ Անէմեան.— Ծնած է Թիւրքմէն 1867ին եւ վարդապետ ձեռնադրուած 1898ին Երուսաղէմ, որուն վանքը Թարգմանի պաշտօն ալ վարած էր ատենօք:

Տարագրութենէն մէկ ամիս առաջ կը ձերբակալուի եւ շղթայակալ կը փոխադրուի Պանտրմա, տեղւոյն Պատերազմական Ատեանի բանտին մէջ 5 ամիս տառապելով, մինչեւ իր կրկին աքսորը Գարահիսար՝ ուր տեղւոյն Հայերով զբաղելուն ի պատիժ՝ կառավարութիւնը Գոնիա կը զրկէ զինք շղթայակալ: Հոն կը յաջողի ծուարած ապրիլ, եւ Զինադադարէն յետոյ Պուլիս դարձին՝ առաջնորդական տեղապահի պաշտօնով կը մեկնի Սեբաստիա, ներկայիս պաշարուած Միլլի ուժերէ:

Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սիմոն Քահանայ Մատթէոսեան.— Ծնած հոն 1870ին, աշխարհականութեանը՝ վարժապետ ծննդավայրին եւ Թավշանլուի դպրոցները, մինչեւ իր ձեռնադրութիւնը 26 Դեկտեմբեր 1900ին Մովսէս Եպս. Կէօմրիւքեանէ: 1907ին կը կոչուի առաջնորդական փոխանորդութեան, պաշտօն՝ զոր խղճմտօրէն կը վարէ ցմահ:

Ընտանեօք կ'աքսորուի Գոնիա՝ ուր 8 ամիս մնալէ վերջ, իր թշնամին՝ եղող Իթթիհատի անդամներէն պիլէճիքցի Մէրճիմէք զատէ Ահմէտ երբ ողջ ըլլալուն լուրը կ'իմանայ, չունչը Գոնիա առնելով

կրկին աքսորել կուտայ զինք դէպի Տէր Զօր: 1916 տարւոյ Օգոստոսեան ահաւոր ջարդին զոհ կ'երթայ այս բարեջան եկեղեցականն ալ՝ երիցուհւոյն եւ զաւակացը հետ միասին (Իրեն աքսորակից զինավաճառ Մկրտիչ Պասմաճեան ճամբան փախչելով՝ կը փրկուի ստոյգ մահուանէ):

Թովմաս Վարդապետ Մնացականեան. — Ծնած 7 Հոկտեմբեր 1880-ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 16 Սեպտեմբեր 1912ին, աշխարհական մականուամբ Ասարլըզեան:

Տարագրութեան ընթացքին՝ ընտանիքին 7 անդամները կը փճանան հրոսներու կողմէ: Ինք միայն փախուստ տալով եւ վերստին ձերբակալուելով կը քշուի Մէսքէնէի սահմանները: Հոնկէ Բրիտանական բանակին զինուորներուն շնորհիւ կը յաջողի ապաստանիլ Երուսաղէմ եւ Զինադադարէն վերջ հայրենադարձութեան բախտին արժանանալ:

Տրա՛ աքսոր եղած ատեն, ձերբակալուելով Դամասկոս կը տարուի, ուր 26 Օգոստոս 1916ի հրամանը (իսլամացում) կ'ընդունի առ ահի, չկօթակէ գերծ կացուցուելու պատիր հաւաստեօք:

Քաղաքիս Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Յովսէփ Հայկազն. — Ծնած Պարտիզակ 1866ին: Նախնական կրթութիւնը տեղւոյն բարձրագոյն վարժարանը ստանալով՝ 18 տարեկանին ուսուցիչ կը կարգուի Պոլսոյ Աշակերտաց Միսիոնարական դպրոցին՝ ուր եռամեայ պաշտօնավարութիւն մը բոլորելէ ետք Պրուսա կը մեկնի եւ Արեւելեան որբանոցը տարի մը կը մնայ: Այնուհետեւ 20 տարի անընդհատ կը գործէ ծննդավայրին մէջ՝ իբր պաշտօնեայ Աշակերտաց Միսիոնարութեան մինչեւ անոնց գործունէութեան աւարտիլն ի Թուրքիա: Արձակուրդով 2 տարի կը շրջի Պէյրութ եւ Երուսաղէմ. ապա Պարտիզակ անցնելով՝ կը գործէ հոն 4 տարի իբր քարոզիչ-ուսուցիչ, հոնկէ Կարին եւ հուսկ ուրեմն Պիլէճիք, ուրկէ թէեւ կ'աքսորուի՝ բայց կը դառնայ կրկին եւ կը վախճանի հոն մտատանջութենէ:

Պիլէճիքի այժմու քարոզիչն է

Պատուելի Բեմիամիգ Աբրահամեան, 45 տարու, թամլըզցի (Ատա Փազար), ուսումը ստացած Պարտիզակի Բարձրագոյն վարժարանը, պաշտօնավարած իր ծննդավայրին եւ Զալկարայի մէջ: Աղէտի տարին Մուրատ Զայ Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր եւ գերծ

մնաց աքսորէն:

2. Զալկարա.— Էսկի Շէհիրէն 8 ժամ հեռու՝ Սէօյիւր Գազայի կապուած աւան, նման Մուրատ Զայի: Հայութիւն 690 տղան (3,320 հոգին Լուսաւորչական եւ 90ը Բողոքական): Տեղացի ուսուցիչ Հայ-րապետ Պազըրճեան Պանտրմա տարուելով կախաղան կը բարձրանայ 31 Օգոստոս 1915ին: Եկեղեցին Ս. Աստուածամայր՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ամդրէաս Քահանայ Պարոմեան.— Քառորդ դարէ հետէ քահանայագործող այս եկեղեցականը բախտաւորութիւնը կ'ունենայ ճամբուն վրայ ընտանեօք մնալու Էսկի Շէհիր, զաւկին՝ երկաթուղոյ պաշտօնեայ ըլլալուն ի պատիւ, փրկուելով ստոյգ մահուանէ:

Պետրոս Քահանայ Սիմոնեան.— Տարագրութեան հեռաւոր եւ ահաւոր ճամբաներուն վրայ ընտանեօք անսուաղ եւ մտատանջ տառապելէ վերջ՝ կը վախճանի բնական մահուամբ:

Մուրատ Զայ.— Զուտ հայաբնակ աւան մըն է Մուրատ Զայ (կամ Մուրատճա) 550 տուն (2,600 հոգին Լուսաւորչական եւ 50ը Բողոքական), մեծ մասամբ տարագիր ի Գոնիա, ուր տարի մը մնալէ վերջ, իրենցմէ մաս մը —ամբողջ կին ու լաճ— կրկին կ'աքսորուի դէպի Միջագետք, որպէսզի բեռ չըլլային նոյն քաղաքին վրայ՝ իրենց թշուառութեամբ. այսպէս կը տրամաբանէր ու կը գործադրէր Գոնիայի բարեխնամ(!) կուսակալը՝ (Այս սողերը գրողը մինչեւ Պոզանթի ընկերակցած է անոնց եղկելի կարաւանին):

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Դաւիթ Քահանայ Տէր-Դաւիթեան.— Զաւկարացի Տ. Պետրոսին վախճանը կ'ունենայ:

Գասպար Քահանայ Տէր-Աւետիսեան.— Ծնած 24 Փետրուար 1883-ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 9 Սեպտեմբեր 1912ին. կը կոչուէր՝ նաեւ Մնացականեան:

Խիստ հսկողութեան տակ Պանտրմայի Պատերազմական Ատեանը փոխադրուելով՝ տառապագին հարցաքննութենէ մը վերջ կախաղան կը բարձրանայ 5 Սեպտեմբեր 1915ին, հայրենակից Յովսէփ վարժապետ Գըզըլեանի հետ, երբ իրենցմէ 5 օր առաջ հայ դեղագործ մը եւ ուսուցիչ մը նոյն մահապատիժը կրած էին հոն (տես զիրենք ի Պանտրմա): Պատճառը սա էր որ Տ. Գասպարի տունը խուզարկուած միջոցին՝ դարակի մը անկիւնէն «Մայր Հայաստան»ի պատ-

կերը ելած էր, ապա ուրեմն ապագայ Հայաստանի մը երազն ունէր, ուստի եւ յեղափոխական մըն էր ան... , ըստ թուրք նենգաժէտ մտայնութեան: Երիցուհին Դամասկոսի գիւղերը քշուած եւ կորած անհետ, իսկ 2 զաւակները վերապրող՝ այժմ Տէօրթ Եոլի որբանոցը:

Զինադադարէն յետոյ, երբ Մուրատ Զայի Հայութեան բեկորներ կը դառնան տեղերին, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին

Գրիգոր Քահանայ Լաֆնեանի.— Մնած է 7 Յունուար 1885ին եւ ձեռնադրուած աքսորադարձ Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 3 Օգոստոս 1919ին: Վերջին դէպքերուն հետեւանօք՝ իր կացութիւնը մեզ անծանօթ:

4. Պէյ Եայլա (Մուրատ Զայի մօտ): Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց այժմու հովիւն է

Պատուելի Բարսեղ Պէրպէրեան, 42 տարու, ուսումը ստացած Տարսոն եւ Մարգուան: Վերջին դէպքերուն հետեւանօք՝ իր կացութիւնը մեզ անծանօթ:

5. Ասարլըգ.— Հայաբնակ գիւղ Պիլէճիքի՝ 200 տնւոր (1,200 անձ), ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յովհաննէս Քահանայ Սէֆէլեան.— Մուրատ չայցի Տ. Դաւիթի վախճանը կ'ունենայ:

Յարութիւն Քահանայ Մալլըմեան.— Մնած 2 Մայիս 1881ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 1 Մայիս 1911-ին: Նոյնպէս:

6. Թիւրքմէն.— Պիլէճիքի արեւելեան հարաւային կողմը՝ հայաբնակ աւան, 270 տարի առաջ ձեւացած սերաստացի Զալլզեան գերդաստանի գաղթականութեամբ՝ որ հետզհետէ աճելով հասած է մինչեւ 500 ընտանիքի (2,600 հոգին Լուսաւորչական եւ 30ը Կաթոլիկ): Շրջակայ 30է աւելի թուրք գիւղօրէից առեւտրական կեդրոնատեղին է աւանս՝ որուն մէջի քանի մը տասնեակ տնւոր մահմետականութիւնն ալ հայախօս է: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Նդիշէ Քահանայ Տեր-Նդիշէեան.— Իբր յեղափոխական ամբաստանուելով՝ խիստ հսկողութեան տակ կը փոխադրուի Պանտրմա եւ տեղւոյն բանտին մէջ ծեծի տակ կ'աւանդէ հոգին:

Եզմիկ Քահանայ Նազարեան.— Ասարլըզցի Տ. Յարութիւնի եւ

Տ. Յովհաննէսի վախճանը կ'ունենայ:

7. Կէօլ Տաղ.— Պիլէճիքի արեւելակողմը՝ բարձր գագաթի մը վրայ, 6 ժամ հեռու, մերձակայ գեղեցիկ լիճին անուամբ յորջորջուած գիւղս կազմուած է 325 տարի առաջ Արաբկիրի կողմերէն գաղթող ազգայիններէ: Հայութիւնը — 8 թաղի բաժնուած — 450 տուն (2,100 հոգին Լուսաւորչական եւ 100ը Բողոքական): Կէօլ Տաղի ծխատէրն էր

Ներսէս Քահանայ Ներկարարեան.— Թիւրքմէնցի Տ. Եղիշէ եղբորական վախճանը կ'ունենայ, Պանտրմայի բանտին մէջ գանակոծուելով ահռելի կերպով:

Յուսիկ Քահանայ Քէօսէեան.— Զալկարացի Տ. Պետրոսի վախճանը կ'ունենայ:

8. Նոր Գիւղ Կէօլ Փազարի.— Հայութիւն 66 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Համբարձում Քահանայ Տէր-Մեսրոպեան.— Ծնած 16 Յուլիս 1887ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 10 Մայիս 1910ին:

Յետ հնգամեայ քահանայագործութեան, կը պայթի Աղէտը: Յեղափոխականի սուտ պիտակն իր անունին փակցուած՝ կը տարուի Պանտրմայի Պատերազմական Ատեանը: Անպարտ արձակուելով կ'աքսորուի Զորում, որուն բանտը զրկանքի 32 ամիսներ բոլորելէ վերջ, Զինադադարի կնքման շնորհիւ դուրս կ'ելլէ իր որջէն եւ Պոլսէն Պիլէճիք անցնելով՝ 6 ամիս կը տառապի յօդացաւէ — հետեւանք իր բանտային տառապահիւժ կենցաղին —, ուր ուրեմն վախճանելով հոն:

9. Նոր Փազար, Թուրք յորջորջմամբ Եւնի Փազար, դարձեալ Պիլէճիքի գիւղերէն՝ 84 տուն Հայութեամբ: Ծխատէրն էր

Խորէն Քահանայ Սիմոնեան.— Յետ երկարամեայ քահանայագործութեան, իր փոքրիկ հօտով իրեն եւս կը վիճակին աքսորի դառնութիւններ, եւ չտոկալով կրած չարչարանքներուն՝ կը վախճանի աղցաւոր վիճակի մէջ, նման չալկարացի Տ. Պետրոսին, մուրատ չայցի Տ. Դաւիթին, ասարլըգցի Տ. Յովհաննէսին եւ Տ. Յարութիւնին, Թիւրքմէնցի Տ. Եզնիկին եւ Կէօլ տաղցի Տ. Յուսիկին, որոնք գրեթէ միեւնոյն տարիքով՝ 20-25 տարիէ ի վեր Աստուծոյ Տան ծառայելէ վերջ, ընտանեօք գացին կորնչիլ անհետ՝ Օսմանիէ, Գաթ-

մա եւ Տէր Զօր:

10. Իյնէկէօյ.— Ողիմպոսի ստորոտ, էրթօղրուլի պատկանող գիւղաքաղաք՝ որուն բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը Թուրք է: Հող գոյութիւն ունէր սակաւաթիւ Հայութիւն մը միայն, որուն հոգեւոր պէտքերը կը հոգար իրմէ մէկուկէս ժամ հեռու գտնուող

Եւնիմէ գոտի հայաբնակ աւանը, Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ (Խարբերդ, Մարգուան եւ Սեբաստիա ալ ունին համանուն գիւղեր): Ծննդավայր՝ Եղեսիոյ առաջնորդ եղբորաբախտ Արտաւազդ Մ. Վրդ. Գալէստէրեանի: Տուն 1,050, ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Պօղոս Քահանայ Փափագեան.— Ծնած 10 Յունիս 1837ին, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, 31 Դեկտեմբեր 1879ին ձեռնադրուած Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսէ, տեսողութիւնը կորուսած ըլլալուն՝ դադրած քահանայագործելէ:

Աքսորի ատեն, հազիւ Կոստինայի կայարանը կը հասնի, ուր կը վախճանի:

Կիրեղ Քահանայ Խաչատուրեան.— Ծնած 10 Յունուար 1873ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պետրոս, ուսած անդ, 15 Յունուար 1906ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Տեղահանութենէն քիչ առաջ բանտ նետուելով, բրածեծի կ'ենթարկուի, յետոյ կ'աքսորուի Պոլսի տաճարի Զայ «Նահիէ»-ն՝ ուր մէկուկէս ամիս վերջ կը վախճանի 1916 Փետրուարին, չկրնալով տոկալ կրած խոշտանգումներուն: Մարմինը կ'ամփոփուի Հայերու յատկացեալ գերեզմանին մէջ:

Աթանաս Քահանայ Այվագեան.— Ծնած 25 Փետրուար 1873ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Փանոս, ուսած անդ, երկոտասանամեայ ուսուցիչ եւ դպրապետ ծննդավայրին մէջ, Տ. Կիրեղի օժակից եւ բախտակից, որ սակայն բախտը կ'ունենայ վերապրելու եւ դառնալու ծննդավայր, անլուր եւ անվերջ չարչարանքներու մատնուելէ վերջ:

(Զմիւռնիոյ նոր Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան 21 Յունիս 1921 թուով կը տեղեկացնէ մեզ թէ այս անուամբ ու մականուամբ երէց մը կը քահանայագործէ այժմ ի Մաղնիսա):

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Յարութիւն Գառնիկեան, 45 տարու, ուսումը ստացած Գերմանիա, պաշտօնավարած Նիկոմիդիա եւ Եէնիճէ: Բախտակից

Ճէրրահի քարոզիչ Պատուելի Ասատուրի:

12. Զէրբահ.— Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ: 424 տուն, ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ակիւղաս Քահանայ Տօլմաճեան.— Ծնած 1856ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, ուսուցիչ, 19 Յունուար 1903ին ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ:

Շէօթակի վերջին կայանը կ'ըլլայ Տէր Զօր, ուր 1916 տարւոյ Օգոստոսին կը նահատակուի՝ բիւրաւոր ազգակիցներու եւ հարիւրաւոր կարգակիցներու հետ:

Ճէրրահի երէցն էր նաեւ

Միքայէլ Քահանայ Երէցեան, կառավարութեան կողմէ անիրաւաբար երկիցս բանտարկեալ, որ Ընդհանուր Պատերազմը ծագելէն վերջ, Պոլիս՝ Փրանսական հիւանդանոց վախճանեցաւ 48 տարու, 21 Նոյեմբեր 1914ին, չտեսնելով իր ծուխերուն բնաջնջումը:

Իսկ Զինադադարէն յետոյ, Ճէրրահ քահանայագործող

Նեքսէս Քահանայ կ'առեւանգուի Քէմալականներէն, ուրիշ 60 Հայերու հետ, 1920 Սեպտեմբերին:

Ճէրրահի Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Յակոբ Աղեֆսամդրեան, 55 տարու, որ իր հօտին հետ չճանչցաւ տեղահանութեան դառնութիւնները: Զինադադարէն վերջ մեկնած Ամերիկա:

13. Եէմի Շէհիր.— Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ: 76 տուն, ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Յակոբ: Տեղւոյն հովուութիւնը յանձնուած էր Սէօլէօզի քահանաներուն:

14. Մարմարճըգ.— Գիւղ Ենի Շէհիրի, Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ: 290 տուն, ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Գարամաճեան.— Ծնած 21 Հոկտեմբեր 1854ին, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած անդ, վարած գիւղին թաղականութիւնը, 20 Մարտ 1883ին ձեռնադրուած Բարթողիմէոս Եպս. Չամչեանէ եւ քառասունքին՝ երիցուհին կորուսած: Այն ինչ պիտի սկսէր տարագրութիւնը՝ կը փակէ աչքերը, չտեսնելով իր հօտին վիճակը՝ ցիր ու ցունդ:

15. Նոր Գիւղ (Նիկիոյ).— Պրուսայի առաջնորդութեան ներքեւ:

Ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ղազարոս Քահանայ Մօրուքեան.— Ծնած 9 Փետրուար 1875ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն Ոնոփրիոսեան, ուսած անդ, 3 Ապրիլ 1911ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

ԳԱՐԱՍԻ

Նախապէս Խիւտավէնտիկեար կուսակալութեան մէկ սանճագն էր այս, որ յետոյ ուրոյն սանճագի վերածուեցաւ: Կը բովանդակէ հին ատեն Միւսիա անուամբ ծանօթ գաւառը: Հիւսիսային եզերքը կը թրջուի Մարմարայէն, արեւմտեան հարաւային եզերքն ալ Արչիւպեղագոսէն: հարաւէն՝ սահմանակից Այտընի: Իր քաղաքներէն ու գիւղերէն պիտի յիշենք հայաբնակները միայն:

ՊԱՆՏՐՄԱ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ

Հին անուամբ Պանորմիս, Մարմարայի եզերք բանուկ նաւահանգիստ: Խառն բնակչութեան 750 տունը միայն Հայու (3,230 հոգին Լուսաւորչական, 80ը Կաթողիկ եւ 40ը Բողոքական). վերջին 2 յարանուանութեան պատկանողներ ու զինուորի ընտանիքներ զերծ կը մնան աքսորէ: Տեղահանութիւնը կը սկսի 1915 տարւոյ Օգոստոսին, 10-12 կարաւան զանազան անգամներ, մէկ մասը Գոնիա, միւսներն ալ մինչեւ Տէր Զօր. բոլորէն՝ մէկ-չորրորդը միայն վերապրող: Այդ կարաւաններէն վերջին չորսին կը վիճակուի հետիոտն ուղեւորութիւն՝ չարչարանքի իր սարօքը:

Ամենէն առաջ կը վտարուին կառավարութենէն իբր կուսակցական նկատուած 12 հոգի (Թագլոր Զէրչեան, Յարութիւն Արզումանեան, Յակոբ Գատիֆեան, Գէորգ Գայլեան եւայլն). իսկ քաղաքին Պատերազմական Ատեանի քմածին վճիռներով 31 Օգոստոս եւ 5 Սեպտեմբեր 1915ին կախաղան կը բարձրանան դեղագործ Բարունակ

Աճէմեան, քահանայ մը՝ իր հայրենակից ուսուցչին հետ (տես զիրենք ի Մուրատ Չայ): Նոյն դժոխային ատեանի բանտին մէջ ծեծի տակ կը նահատակուին 2 քահանայ (տես զիրենք ի Թիւրքմէն եւ ի Կէօլ Տաղ):

Ամբողջ բնակչութենէն՝ Պանտրմա կ'ունենայ 1,500 Հայու կորուստ: Անհետացողներէն յիշենք Նազարէթ Ճամճեան, Յովհաննէս Սաղոյեան, Տօթթոր Սարգիս Ջիլինկիրեան, Մարթա Եղճեան եւ Տիգրանուհի Տատուրեան ուսուցիչ օրիորդները եւայլն:

Ջարդարաբ՝ Հաֆըզ Սամի, Գերեսէմի Իսմայիլ, Պալըգմը Թահիր, Ջերֆէս Մուսա Պէյգատե Թէվֆիգ, Միւլֆի Պէյգատե Մէհմետ եւայլն:

Պանտրմա-Պալըքէսիրի միացեալ վիճականաց բարեջան առաջնորդն էր եւ ք'վերստին

Կարապետ Եպիսկոպոս Մազլըմեան.— Մնած է 1 Մարտ 1870ին Պարտիզակ, աշխարհական անուամբ Արամ Ջալըմեան: Ուսումը կը ստանայ հոն Դուրեան Եղիշէ սրբազանի երկոտասանամեայ տեսչութեան բեղմնաւոր շրջանին, եւ կ'ընդգրկէ ուսուցչական ասպարէզը, ձեռնադրութենէն առաջ եւ յետոյ պաշտօնավարելով ծննդավայրին եւ Ատա Փազարի մէջ, մինչեւ 1894 Օգոստոս: 18 Դեկտեմբեր 1892ին սարկաւազ եւ 30 Յունուար 1894ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ, 1897 Սեպտեմբերին ալ ծայրագունութեան աստիճան կը ստանայ Ատա Փազար նոյն Սրբազանէն: 1895էն 1899 քարոզիչ Ատա Փազարի Ս. Կարապետ եւ Ս. Լուսաւորչական եկեղեցիներուն, նաեւ նոյն Թաղերուն վարժարանաց տնօրէն-ուսուցիչ. այնուհետեւ շրջիկ-փոխանորդ Նիկոմիդիոյ վիճակին, մինչեւ առաջնորդական տեղսպահ ընտրուիլը Պանտրմա-Պալըքէսիրի՝ ուր կը ժամանէ 1 Յունուար 1906ին եւ երկուքուկէս տարի վերջ կը ստանձնէ նոյն թեմերուն առաջնորդութիւնը: 22 Օգոստոս 1907ին Խրիմեան Հայրիկի կոնդակով ականակուռ լանջախաչ կը շնորհուի իրեն: Կ'ողբելորի էջմիածին եւ 19 Սեպտեմբեր 1910ին կ'եպիսկոպոսանայ Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ, Թրքահայ 7 եւ ռուսահայ 2 եկեղեցականներու հետ:

Յառաջ բերենք հիմա դրուագներ իր երկարատեւ աքսորի անցուդարձերէն, ուր կը պատկերանայ մանաւանդ եղկելի կեանքը վայրավատին Հայութեան: 25 Օգոստոս 1915ին երբ ժողովրդեան երրորդ

կարաւանը ճամբայ կը հանուէր, ինք եւս կը միանայ անոր եւ բեռի վակօնով կը հասնի Աֆիոն Գարահիսար, ամէնուն պէս վրանաբնակ դառնալով կայարանին հանդիպակաց դաշտին վրայ: Նպաստ կը հասնի Պատրիարքարանէ, երկու անգամէն 200 ոսկի՝ զոր Սրբազանը կը բաշխէ իսկոյն յետին ծայր չքաւորներու: Հոկտեմբեր 10ին կը քշուի Գոնիա, հոնկէ ալ էրէյլի, ուր գիշեր մը բանտ մնալէ վերջ՝ հսկողութեան տակ կը փոխադրուի Պոզանթի: Հոկտեմբեր 21ին կը ժամանէ Տարսոն, 4 օր յետոյ շոգեկառք դըրուելով կ'ուղարկուի Օսմանիէ: «Սօփաճի»ներ հայհոյանքներ արձակելով կը նետեն զիրենք դաշտի մը վրայ: Կարապետ Եպիսկոպոս կ'իմանայ որ օր մը առաջ 5,000է աւելի տարագիրներ քշուեր էին այդ վայրէն, անլուր բարբարոսութեանց ենթարկուելով: Հոկտեմբեր 29ին, ոստիկաններու ատելավառ վերաբերումով ինք եւս ճամբայ կը հանուի իրեններուն հետ եւ ամէն դին կը նշարէ անթաղ դիակներ եւ օրհասականներ: Մէն մի քայլի կը հանդիպի ճամբորդելու անկարող եւ մեռնելու դատապարտեալ մանկանց, հարսերու եւ ծերերու. կ'իջնէ կառքէն եւ հացին պարկն ու փարջը տղու մը տուած՝ կը ջնայ մխիթարել զանոնք, փափաքողաց Ս. Հաղորդութիւն տալով, մինչ ժանտարմաներու խորագանը կը ստիպէր զինք դադրիլ սպուժելէ եւ շարունակել ճամբան, քանի մը լքեալ մանկիկներ հագիւ յաջողելով իր կառքն առնելու: Գիշերը կ'իջեւանին Գանլը Կէչիտ եւ ցեխերուն վրայ կը լարեն վրաններին: Արշալոյսին, Օսմանիէէն սուրհներով քշուած ծովածաւալ բազմութեան հետ կը շարունակէ ճամբան: 6-7 տարու տղաք նորածին եղբայրներին չալկած եւ ծնողքնին կորուսած՝ կուլան ու կը ճուան:

Անսուաղ են շատեր, օրերով հետիոտն ուղեւորութենէ յոգնաբեկ եւ հիւծած, մինչ Սրբազանին տրամադրելի միջոցներն աւագի հատիկ մը անգամ չեն ծով կարօտութեան հանդէպ: Կարաւանը Հասան Պէյլի է երեկոյին. գիշերուան տեղատարափը կոտորակած է անպատսպար ժողովուրդը: Աննկարագրելի է տեսարանը. խրխիկ վրաններ խաղալիք կը դառնան հեղեղներու. մութին մէջ լացուկոծ, մինչ՝ այդ թշուառութեանց դիմաց կ'երգեն ու կը պարեն թշուառականները (ժանտարմաներ եւ «սէվգի»ի պաշտօնեաներ):

Վաղորդայնն է. ցեխերու եւ ջուրերու մէջ դիակնացած գաղթականներ ամէն կողմ. զանոնք թաղելու հազիւ ժամանակ կուտան

եւ կը ստիպեն քալել վերստին: Հոկտեմբեր 31ին, ամբողջ օրը
 դարվեր ու դարվար ճամբորդելով, կը ժամանեն Ինթիլի: Աւօտի
 աղօտ լոյսին առջեւէն կարաւանն ուղի կ'իյնայ միւս անգամ: Աջ
 ու ձախ դիակ, շատեր՝ վայրի գազաններէ յօշոտուած: Նոյեմբեր
 1ին Իսլահիէ են արդէն, մինչ ժանտարմաներ չեն թողուր որ վրան-
 ները մնան կանգուն: 10 օր վերջ սայլերով եւ հետիոտն կ'ուղղուին
 դէպի Թահտա Քէօփրիւ, Գարա Պապա եւ Բաճօ: Հող, չաբաթ մը
 անընդհատ տեղացող անձրեւներուն տակ կը մնան եւ գիշեր-ցերեկ
 կը մաքառին ջուրի հոսանքներու դէմ: Նոյեմբեր 18ին երբ Թօնըն-
 կէցը կը դադրի, Սրբազանը կը նշմարէ ամբողջ ընտանիքներ, հայր,
 մայր ու զաւակ իրարու պլլուած եւ անշնչացած. կը Թաղէ զանոնք
 եւ վերջին «Հոգւոց»ին՝ իր արտասուքն ալ կը խառնէ զանոնք ծած-
 կող սեւ հողերուն: Բաճոյի մէջ, Թէեւ միջոցը կը գտնեն չոգեկառքով
 Գաթմա երթալու, բայց երեք օր վակօններու մէջ զուր սպասելէ յե-
 տոյ, գերմանական զինուորականի մը կայարան հանդիպումէն ան-
 միջապէս վերջ, անոր խիստ հրամանին վրայ՝ դուրս կը նետուին ու
 կը սկսին քալել դէպի Գավազլը, Պատէմօղլու խան եւ ուր ուրեմն
 Գաթմա, վերջնոյս ընդարձակ դաշտը ծածկուած տեսնելով մեռելնե-
 րով, հիւանդներով եւ սովէ կմախացածներով. ձիաւոր ոստիկաններ
 կը սուրային ատոնց վրայէն, կոխոտելով եւ հարուածելով զանոնք
 անխնայ: Սրբազանը զմէր կ'աշխատի այդ բորենիներուն գուլթը շար-
 ժել, արտօնուելու համար գէթ «քինին» եւ Հաղորդ տալու մահամերձ-
 ներու, նօթիներուն ալ ուտեստ: 2 ժամ վերջ կը քշուին Ազազ:
 Վրաններու անտառ մը չորս դին, զոր ջարդուփշուր կ'ընէ նոյնհե-
 տայն անգութ հրամանը «Սէվգըլաթ»ին. դանդաղողին պատիժ՝ հըր-
 դեհուիլն է իր վրանին: Աւելին կայ. ժանտարմաներ ահաբեկելու
 համար թշուառներու այդ լեգէօնը՝ բրտօրէն կը կոխոտեն հիւանդ
 պզտիկներ, անոնց մայրերուն աչքին առջեւ: Հրացանաձգութիւն,
 բռնաբարում, սպաննութիւն եւ կողոպուտ՝ հասարակ դէպքեր, մինչ
 քաղց եւ հիւանդութիւն ձեռք ձեռքի տուած՝ կը հնձեն անհամար
 կեանքեր: Բարեկեցիկներ չբաւորներու կարգը կ'անցնին եւ օրական
 հարիւրաւոր մեռելներ միահաղոյն կը Թաղուին խորունկ փոսերու
 մէջ: Այդ ընդհանուր աղէտը նկատի առնելով, Կարապետ Եպիս-
 կոպոսի առաջին գործը կ'ըլլայ միջոցներ խորհիլ՝ քանի մը չաբաթ
 հող մնալու համար, որպէսզի կարելի ըլլար հեռագրաւ նպաստ բե-

րել տալ Պատրիարքարանէն: Ու կը յաջողի: Քիլիսի Երկրագործական Դրամատան միջոցաւ կ'ընդունի 100 ոսկի ու կը բաժնէ չքաւորներուն: Այդ գումարը Քիլիսէն անձամբ երթալ գանձելու առիթով, Սրբազանը կ'աղերսէ գայմազամ Մէհմէտ Իհսանի՝ իրեն ընկերացող ժողովուրդն իբր արհեստաւոր ցրուելու համար չըջակայ գիւղերը: Այդ նպատակաւ Քիլիս երկրորդ երթին՝ քաղաքին պաշարման չըջածան սեղմուած էր սակայն, ազդանիչ՝ նոր «Սէվգըյաթ»ի: Պահակներ իր վրայ խուժելով կը կորզեն ձեռքի «վէսիգա»ն, կը ծեծեն, կ'ապտակեն, կը հայհոյեն ու կը սպառնան չրուչակով քաղաք տանիլ զինք: Դրամ, ժամացոյց ու պայուսակ՝ կաշառքի դերը կը կատարեն, մինչեւ իր մուտքը քաղաքէն ներս: Գայմազամը՝ խնդրանքին կառավարութեան կողմէ մերժուած ըլլալը յայտնելով, խորհուրդ կուտայ իրեն՝ չերթալ աւելի յառաջ եւ կը խոստանայ իր պաշտպանութիւնը «սէվգ»ի պարագային: Յիշեալին թելադրութեամբ սրբազանը լուր կը ղրկէ Ազադ գտնուող ժողովուրդին, որպէսզի պահակները կաշառելով մտնէ քաղաք, ինչպէս որ ինք ըրած էր: Կը գտնուին կարգ մը բախտաւորներ: Ազադի տարագրելոց աքսորը, հազիւ վերջացած, Հալէպէն հրաման կը տրուի՝ աննեցուկ եւ զինուորի ընտանիքներն ալ քշել Տէր Զօր: 8 Փետրուար 1916ին կը սկսի աննախընթաց «Սէվգըյաթ»ը. կը խուզարկուին բոլոր տունները, Սրբազանինն ալ միասին: Փաթթոցաւորներ ոստիկաններու ընկերացած՝ հայհուցներով դուրս կը հանեն զինք եւ իրենները, երեսնուն պոռալով թէ պէտք էր ճամբուն վրայ սատկէի՛ն իրենք եւ ոչ ոք գտնուէր՝ ափ մը հող վրանին նետող...: Սրբազանին դրկից իթթիհատական Հօճա մը կ'ապտակէ զինք՝ բացազանչելով. «Գարապաշ, կանչէ՛ քու Աստուածդ որ գայ զքեզ ազատէ հիմա»: Ամբոխէն ծաղր ու ծանակ, կը տարուի Բողոքականաց ժողովարանը. հոն լեցուած էին իրենց թաքստոցներէն դուրս հանուած տարագիրներն ամբողջ:

Գիշերը կ'աշխատի քանի մը երիտասարդներ եւ Հայուհիներ փախցնել, պահակներու հաճութիւնը ձեռք բերելով հնչուն կերպով. գէշթունցիներ եւ մարաշցիներ ալ կային մէջերին. կը հրահանգէ զանոնք, որպէսզի Տէր Զօր քշուած ատեննին, կոյսերու եւ դեռատի կանանց պատիւը պաշտպանեն հաւանական յարձակմանց պարագային՝ կարենալ մեռնելու համար հերոսաբար, եւ պատուոյ խօսք կ'առնէ անոնցմէ: Աստուհ, նահիէի (այդ պահուն Քիլիսի գայմազամին

փոխանորդ) «միւտիր»ին, իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին, թաղապետութեան նախագահին եւ թուրք խուժանին ներկայութեանը բոլորը մէկանց դուրս հանուելով ժողովարանէն՝ կառք կը լեցնեն, մարդ դուրս երեքական ոսկի վարձք պարտադրելէ վերջ:

72 կառքեր կը թաւալին իրարու ետեւէ դէպի Մահու ճանապարհը, լկտի ծիծաղներու տարափ մը ետեւնուն արձակուած: Ծամրան՝ հեռուէն կը հանդիպին Գայմագամին որ իր հետեւորդներով Հալէպէն քաղաք կը դառնար: Մէհմէտ Իհսան երբ կ'իմանայ թէ Սրբազանն ալ մէջերնին է, յիշելով հին խոստումը՝ հրաման կ'ընէ որ անիկա պարագաներովը զատուի խումբէն եւ էգիէ «նահիէ»ի Մասագգա գիւղը փոխադրուի: Մեծ ու պզտիկ կառքերէն իջնելով կը բոլորուի, իրենց սիրելի Հովիւին շուրջ, պաղատելով որ չհեռանայ ան իրեն մէջ: Իսկոյն պատուիրակ կը ղրկուի Գայմագամին մօտ, բոլոր փրկութեանը համար ապաւինելու անոր գթութեան, ինչ որ չուէ նար: Եւ ամայի բացաստանին մէջ, արփաբորբ գննիթն ի վեր թնդայ միաբերան օրհներգը՝ մահուանէ դէպի կեանք դարձող Հյուսիս: Փետրուար 11ին կառքերու այդ թափօրը կանգ կ'առնէ նորտաքնակ գիւղը, բլուրի մը վրայ, Բաճոյի կայարանէն կէս Ժ: հեռու՝ դէպի վեր: Դաշտը կ'ալեծփի յանկարծալար վրաններով. եւ անձնիւր ոք կը սկսի կայարան երթեւեկել՝ ոգեպահիկին ի խնդիր: Տեղուոյ գերմանական հիւանդանոցին «չվէսթը» Օրիորդ Շնայտէրի եւ այլոց շնորհիւ աղքատներ կը կերակրուին կէս կուշտ կէս անօթի, եւ ամիս մը վերջ իրենց վրանաբնակ կեանքը կը դադրի՝ գիւղին մէջ պատսպարուելով: Սրբազանն ալ իր կարգին գոմի մը մէջ կը տեղաւորուի եւ դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու քոյրն ու մէկ քանին իր պարագաներէն: Զատիկի Ճրագալոյցին օրը, գիւղին կառավարիչ՝ վանցի Քիւրտ Ալի Բաղդապ հեռագիր կը ստանայ Կեդրոնէն, դէպի Զօր բոլորին առաքումը հրամայող:

Ճիշդ այդ օրերուն Պատրիարքարանէն հասած էր 100 ոսկիի նպաստ մը Հալէպի առաջնորդարանին միջոցաւ: Սրբազանը կը փութայ «միւտիր»ին մօտ, այդ գումարն ամբողջ անոր կը տրամադրէ, խընդրելով որ հեռագրէ առ որ անկ է՝ թէ Մասագգայի գաղթական Հայերը Երկաթուղուոյ փայտի «միւթէհահիւտ»ի աշխատաւոր են եւ առ այդ՝ «վէսիգա» իսկ ունի: Համաձայնութիւնը գոյացած է արդէն. կը մնար դեռ եւս չստացուած «վէսիգա»ի հարցը՝ զոր Սրբազանը

կը յաջողի լուծել, Հալէպէն մինչեւ Թահթա Քէօփրիւ փայտի հայ-
թայթիչ Եուկոսլաւ Սոքոլովիչի եւ իր օգնական մարաշցի Աբրա-
համ Զօրպանեանի մօտ դիմում կատարելով, ինքն ալ՝ իբր վերա-
հակիչ պաշտօնեայ նոյն գործին համար, սքեմն առանց հանելու:
Վտանգն այսպէս հեռացած կ'երեւէր եւ գաղթականք չորաբեկ հացով
մը կը գոհանային իրենց աշխատանքին փոխարէն, երբ Յունիսին
սկիզբ նոր դէպք մը կը յաջորդէր. հայր կամ այր չունեցող Հայու-
հիներ պարտ էին իսլամներու յանձնել: Հրամանը հազիւ թէ հա-
ղորդուած, Կարապետ Եպիսկոպոս գիշերանց մարդ կը ղրկէ գիւ-
ղը, հրահանգելով իր հօտին իգական սեռին, որպէսզի ոչ ոք
«Կայանայ» էրիկմարդու պաշտպանութենէ զուրկ. եւ իրաւ ալ
որ կ'իյնայ Թալէադեան այդ դիւային ծրագիրը, չնչին գոհով մը
տեսնէ:

Բիւտիրը բռնի երկու աղջիկ կը վաճառէ քիւրտ պէկերու: 10 Յու-
լիս 1916ին Կեդրոնէն կրկին հրաման՝ «Վէսիգա» ունեցող թէ չունե-
կալորիւրին ալ Զօր աքսորման մասին: Քաջ հովիւը գործի է արդէն.
մը քաղէ կայարան ուր Սոքոլովիչի անցքին սպասելով՝ իր հօտին
զառնացող նոր աղէտը կը հաղորդէ, աւելցնելով թէ հարիւրաւոր
բիստոնեաներու փրկութիւնը մի միայն իր բարեսրտութենէն կա-
տում ունէր, այն է հեռագրել «խաթթ գօմիսէր»ին՝ թէ այդ հրամա-
նին դործադրութեամբ իսկ եւ իսկ պիտի կաղար չոգեկառքի փայտ
հայթայթելու գործը: Եւ հեռագիրը կը քաշուի, յանգելով փափաք-
ուած արդիւնքին: Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն, երբ Տէր Զօրի
գերոճիրը կը խմորուէր, Եղեռնին մեծութիւնը կանխատեսող խել մը
Հայորդիներ — գիշերը քալելու եւ ցերեկը ծուարելու դրութեամբ —
այդ կողմերէն խոյս կուտան եւ Բաճօ կը ժամանեն, գործաւորի
փրկարար «Վէսիգա»ներ ձեռք ձգելով սրբազանին ջանքերովը: Սեպ-
տեմբերի վերջերը Թշուառութիւնը զինքը պատած էր արդէն, երբ
լը հասնի աւետիսը Երուսաղէմ իր մեկնումին, ձէմալ Փաշայի հե-
րագիր-հրամանաւ: Իր շնորհիւ վերապրող տեղւոյն եւ չրջակայ
իւղերու տարագիր ժողովուրդին հրաժեշտի ողջոյնը կուտայ եւ 22
Սեպտեմբերի 1916ին պարագաներուն հետ կը նստի չոգեկառք. Հա-
լէպի մէջ կ'իմանայ Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեանց
տիտուր անցուղարձերը, Ձաւէն Սրբազանի աքսորն ու Երուսաղէմ
կազմուած նոր Սիւնդը (որ սիւն օդ ըլլալու դատապարտուած էր,

ըստ երգիծական մեկնաբանութեան Օրմանեան սրբազանի)։ Կը միանայ իրեն պէս տարագրութենէն հոն ժամանող Սսոյ միաբան Գիւտ Մխիթարեան, Հաճընի առաջնորդ Պետրոս Սարաճեան Եպիսկոպոսներուն, Գոնիայի առաջնորդ Գարեգին խաչատուրեան եւ Անտիոքի հոգեւոր տեսուչ Մովսէս Ոսկերիչեան Վարդապետներուն։ Հինգերորդին մէկ 4 Հոկտեմբեր 1916ին կը հասնին Սուրբ Քաղաք՝ ուրկէ 13 ամիս վերջ կառավարական ստիպումով կրկին պիտի վտարուէին դէպի Դամասկոս 3 Եպիսկոպոս եւ 2 Վարդապետ (տես զիրենք Երուսաղէմ), քաղաքին դրաման նախընդօրին։ Կարապետ Եպիսկոպոսի այդ վերջին աքսորավայրին մէջ բոլորած գործունէութեանը մասին խօսած ըլլալով Դամասկոսի գլխուն մէջ, աւելորդ կը սեպենք կըրկնել։ 15 Ապրիլ 1919ին կը մեկնի Հալէպ՝ ուր կ'անցունէ Զատիկի շաբաթները, ձեռնադրելով 2 քահանայ զորս յիշած ենք իրենց կարգին։ Մայիս 8ին, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի միաբան Սմբատ Վրդ. Սալպաշեանի ընկերակցութեամբ Հալէպէն կը մեկնի եւ կուգայ Պոլիս՝ ուր Ս. Պատրիարք Հօր ներկայանալէ վերջ կ'անցնի ծննդավայր։ Կրկին Պոլիս դարձին, յատուկ պատգամաւորութեան մը հետ կը վերադառնայ իր նախկին թեմը 21 Յունիս 1919ին, թեմ՝ որ տարի մը վերջ պիտի մաքրուէր Միլլի ուժերէ՝ շնորհիւ Հեյլէն բանակին։

Պանտրմայի եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Ոսկի Ա. Քահանայ Օհանեան. — Ծնած Պալաթ (Կ. Պոլիս) 13 Փետրուար 1848ին, աշխարհական անուամբ Արամ, հայր գիտական քրոնիկագիր Հրաչեայ Տէր-Ոսկրի։ Ուսումը ծննդավայրին խորէնեան վարժարանը ստանալով՝ կը նետուի կրթական ասպարէզ, պաշտօնավարելով հոն, Բերա, Պալլքէսիւր, Պանտրմա եւ Քիրմասթի, մինչեւ ձեռնադրութիւնը Յովհաննէս Եպս. Եղեսեանէ 1872 Ապրիլին՝ Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին։ Յաջորդաբար կը քահանայագործէ Պալաթ, Գում Գափու, Գատըքէօյ, Ադրիանապոլիս, Պուքրէշ, Վառնա եւ Պանտրմա, վերջնոյս մէջ մասնակցած դաւաճական եւ կրօնական ժողովներու եւ վարած առաջնորդական փոխանորդի պաշտօն։ Աչըգեան Պատրիարքէ աւագութիւն շնորհուած։

7 Օգոստոս 1915ին ժողովրդեան հետ աքսորուելով մինչեւ Գոնիա քշուելէ յետոյ, Հայտար Փաշայի կայարանը պաշտօնավարող իր որդե-

ւոյն շնորհիւ կը յաջողի դառնալ Պոլիս՝ ուր կը մնայ ցվերջ պատե-
րազմի․ այնուհետեւ կը մեկնի Պանտրմա:

Յակոբ Քահանայ Զաշրտեան.— Ծնած 15 Փետրուար 1854ին,
բնիկ, աշխարհական անուամբ Սահակ: Ուսումը տեղւոյն դպրոցը
ստանալով՝ օգնական դասատու կը կարգուի հօն, նաեւ եկեղեցւոյ
լուսարար, մինչեւ ձեռնադրութիւնը Գրիգորիս Արքեպս. Ալէաթ-
ճեանէ 1 Ապրիլ 1892ին՝ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին: Անդամ Պան-
տրմայի գաւառական եւ կրօնական ժողովոց, պահ մըն ալ առաջ-
նորդական փոխանորդ:

20 Օգոստոս 1915ին ժողովրդեան հետ աքսորուելով կը հասնի
Գոնիա՝ ուր կը մնայ մինչեւ իր վախճանումը 26 Մայիս 1918ին:

Նեքսէս Քահանայ Պայեան.— Ծնած 24 Օգոստոս 1858ին Կամա-
րակապ (Ակն), աշխարհական անուամբ Սերովբէ: Ուսումը ծննդա-
վայրին Արամեան վարժարանը ստանալով, 1889-1892 Խիզանի Ու-
սումնասիրաց Ընկերութեան, յետոյ Հայաստանի Սովետոց Կեդրո-
նական Յանձնաժողովի քարտուղար կը կարգուի, նաեւ իբր ուսու-
ցիչ կը պաշտօնավարէ Ակն, Գատըքէօյ (Կ. Պոլիս), Էտինճիք եւ
Պանտրմա, վերջնոյս մէջ մասնաւոր վարժարան մը հիմնելով: «Արե-
ւելք»ի մէջ ցրուած ունի բանասիրական յօդուածներ: 5 Դեկտեմբեր
1904ին Պրուսա ձեռնադրուած Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ՝ Պան-
տրմայի եկեղեցւոյն վրայ, 1908էն 1910 անդամակցելով Կրօնական
Ժողովոյ:

26 Օգոստոս 1915ին ժողովրդեան հետ աքսորուելով՝ կը հասնի
Աֆրոն Գարահիսար, հոնկէ ալ Էրէյլի՝ ուր կը բանտարկուի առաջ-
նորդ սրբազանին հետ: Օսմանիէ ժամանելուն, ոստիկանական հա-
լածանքէ խուսափելու յոյսով՝ կը ստիպուի մերկանալ սքեմէն ու
փակեղէն, մինչեւ քշուիլը Հալէպի ներսերը, Պապ գաւառի Լալէ
կոչուած վայրը: Հոն եւս զերծ չի մնար ժանտարմաներու խոշտան-
գումէն եւ ծեծի տակ կ'աւանդէ հոգին 1916 տարւոյ Փետրուարի
սկիզբները:

Կումսի Քահանայ Խիրգաթեան.— Ծնած 26 Սեպտեմբեր 1856ին
Մեծ Նոր գիւղ (Պրուսա), աշխարհական անուամբ Գէորգ: Նախնա-
կան ուսումը ծննդավայրին դպրոցը ստանալէ վերջ՝ կը մտնէ Արմաշու
վանքը, 1874ին աշակերտելով հօն խորէն Եպս. Աշրգեանի վանահայ-
րութեան օրով: Այնուհետեւ կը նետուի կրթական ասպարէզ, յաջոր-

դարար պաշտօնավարելով ծննդավայրին, Միջագիւղի, Գլլըճի, Քարցիի, Պէնլիի եւ Գարսապի դպրոցները, մինչեւ ձեռնադրութիւնը Յովհաննէս Եպս. Արշարունիէ 27 Դեկտեմբեր 1899ին՝ Գարսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ: 1902ին Պրուսայի Առաջնորդ Զօր հաւանութեամբ կ'անցնի Պանտրմա, ցվերջ քահանայադործելով նոյն վիճակի սրբավայրերուն մէջ (4 տարի Էտինճիք, 2 տարի Պալիա Մատէն, 12 տարի ալ Պանտրմա, վերջնոյս գաւառական ու կրօնական ժողովներուն անդամակցելով):

Ծերութեանը պատճառաւ գերծ կը կացուցուի տարագրութենէ, մնալով Պանտրմա. Միլլի շարժմանց հետեւանօք ապանտանած Պուլկարիա եւ վախճանած Վառնա 28 Փետրուար 1926ին:

Էրմէնի Քէօյ, Թարգմանարար Հայ Գիւղ.— Մարմարայի ափունքին, Պազարազ անուն նաւահանգիստին բերանը, լեռնային գիրքով եւ 3 դարու հնութեամբ զուտ հայաբնակ գիւղ, Պանտրմայէ 3 ժամ հեռու՝ ցամաքով, իսկ ծովով՝ երեք քառորդ ժամ, չրջակայքն ունենալով 30ի չափ յոյն եւ թուրք գիւղեր որոնք կը բարձրանան Կիլիկոնի թերակղզիին վրայ: Հիմնադիրն է պարսկաստանցի Կոստանդ Քահանայ Կոստանեան որ ատենօք հող հաստատուած է՝ յարձակող յելուգակները քաջարար նուաճելէ վերջ: Բնակչութիւն — ընդհանրապէս քարահատ եւ թրքախօս — 237 տուն: Հիմա 100: Աքսորէն տարի մը վերջ Հայ Գիւղի տունները հրկիզուած են մեծ մասամբ: Եկեղեցին Ս. Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէ ցարդ

Մարտիրոս Քահանայ Արիկեան.— Ծնած 20 Դեկտեմբեր 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս: Գիւղին Մեսրոպեան դպրոցը գրեւ-կարդալ սորվելէ վերջ՝ կը ձեռնադրուի Տիմոթէոս Եպս. Սափրիչեանէ 14 Յուլիս 1899ին: Բախտակից Տ. Կումսիի:

Էտիմնիք կամ Կետիմնիք.— Պանտրմայէն մէկուկէս ժամ հեռու, Զընարլը նաւահանգիստին հարաւակողմը, 4 լեռներու զօտիին մէջ բարձրացած խառն բնակչութեամբ գիւղաքաղաք՝ որ հին ատեն նշանաւոր եւ բազմամարդ քաղաք մըն էր: Հարաւ դին էր հայնոցը, փոքր մասն ալ մէջտեղն ու դէպ հիւսիս ցրուած: Հայ բնակչութիւն — մեծ մասամբ թրքախօս — 245 տուն, 6 դար առաջ Պարսկական Հայաստանէն գաղթած: Իր երեք եկեղեցիներէն երկուքը քանդուած հեթանոս ձեռքերէ, մին միայն կանգուն, 1835ին ի հիմանէ նորոգեալ Ս. Յարութիւնը, ուր կը պաշտօնավարէ ցարդ

Միքայել Քահանայ Պիլլիլիւեան.— Մնած 1 Օգոստոս 1852ին էնէր (4. Պոլիս), աշխարհական անուամբ նոյն: Ուսումը տեղւոյն որէնեան վարժարանը ստանալէ վերջ՝ կը ձեռնադրուի Արմաշու վանքը եղիշէ Եպս. Դուրեանէ 28 Սեպտեմբեր 1903ին, էտինճիքի եղեղեցւոյն վրայ: Բախտակից Տ. Կումսիի:

Պանտրմայի գիւղերէն է դարձեալ

Կէօնէն, 21 սուն Հայութեամբ, անժամ եւ անհովիւ:

ՊԱՆԸՔԷՍԻՐ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՈՐԷՔ

Յունական յորշորջմամբ Ատրիանօքիլէ: Բարեբեր դաշտի մը մէջ վաճառաշահ քաղաք եւ Սանճագի կեդրոն: Իր խառն բնակչութեան 614 տունը միայն Հայու: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Նշան Ա. Քահանայ Բարունակեան.— Մնած 21 Սեպտեմբեր 1854ին Սկիւտար, աշխարհական անուամբ նոյն: Ուսումը ծննդավայրին Ճեմարանէն եւ Երուսաղէմի Ժառանգաւորացէն առնելով՝ կը նետուի կրթական ասպարէզ, յաջորդաբար պաշտօնավարելով Դերջան, Կարս, Տրապիզոն եւ Պալլքէսիւր՝ ուր կը ձեռնադրուի Տիմօթէոս Եպս. Սափրիչեանէ 7 Ապրիլ 1891ին, տեղապահներու եւ արդի Ս. Առաջնորդին օրով վարելով փոխ-առաջնորդի պաշտօն՝ գրեթէ առանց ընդհատումի, նաեւ անդամակցելով գաւառական եւ կրօնական ժողովներու: Ուղղամիտ, պարտաճանաչ եւ անձնդիր երէց՝ որ իրեն վստահուած ամէն պաշտօն ձեռնհասօրէն վարած է ցվերջ, եւ ի վարձ իր բարւոք պաշտօնավարութեան նախկին պատրիարք Օրմանեան Սրբազանէ ծաղկեայ փիլոն, իսկ Դուրեան Սրբազանէ Աւագութիւն ստացած:

2 Օգոստոս 1915ին, ժողովրդեան առաջին կարաւանին միանալով՝ կը հասնի Աֆիոն Գարահիսար, ուրկէ նորէն կը քշուի հեռունները, ենթարկուելով դառնադառն ցականքներու եւ զրկանքներու, մինչեւ իյնալը տարագիր Հայոց մահաշխարհին նախագաւիթը որ Մէսքէնէ կը կոչուի: Հոնկէ գերմարդկային ճիգերով կը յաջողի ապաստանիլ

Հալէպ՝ ուր կրկին կը հետապնդուի, եւ չտոկալով կրած սարսափներուն եւ տառապանքին՝ կը փոխի առ Աստուած 1916 տարւոյ Յուն-ուարի սկիզբները:

Մուշեղ Քահանայ Տապանեան.— Ծնած 1830ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ: Նախնական ուսումը ծննդավայրին մէջ ստանալով՝ կը պարապի մետաքսագործութեամբ, մինչեւ ձեռնադրութիւնը Տիմոթէոս Եպս. Սափրիչեանէ 10 Մայիս 1883ին:

Աքսորակից եւ բախտակից Տ. Նշանի: Իր վերջին կայանը կ'ըլլայ Պապ, ուր աղցաւոր կեանք մը կը բոլորէ եւ կրած հաւածանքէն ահաբեկ՝ կը վախճանի 1916 տարւոյ Մարտի վերջերը:

Ղեւոնդ Քահանայ Աշնեան.— Ծնած 10 Փետրուար 1862ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ: Ուսումը ծննդավայրին դպրոցը ստանալով, 15 տարի հոն, 2 տարի ալ Քիրմասթի եւ Մըխալըճ պաշտօնավարած է իբր երաժիշտ եւ օգնական ուսուցիչ, մինչեւ ձեռնադրութիւնը Յովսէփ Եպս. Այվազեանէ 8 Նոյեմբեր 1899ին՝ Ռոտոսթոյի եկեղեցին, Պալըքէսիրի համար: Բախտակից Տ. Կումսիի:

Պալիա Մատէմ.— Հայութիւն 75 տուն: Մատուռի վերածուած մասնաւոր տան մը մէջ պաշտամունք կը կատարէր

Սիմոն Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Ծնած 1860ին Մշոյ Արտօնք գիւղը, ձեռնադրուած 15 Յունիս 1903ին Վանայ Լիմ անապատի մէջ՝ Մշոյ Յուշտամ գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ Սահակ Եպս. Բագրեւանդեանէ: Տեղահանութենէն առաջ Զմիւռնիա անցած ըլլալով՝ զերծ կը մնայ աքսորէ:

Պալըքէսիրի գիւղերէն է դարձեալ

Պապա Գիւղ կամ Պուրհամիէ, 52 տուն Հայութեամբ՝ անժամ եւ անհովիւ:

Զինադադարէն յետոյ, երբ միացեալ թեմիս Հայութեան բեկորներ կը դառնան տեղերնին, կ'ունենան իրենց նորընծայ երէցը՝ յանձին Նշան Քահանայ Փափազեանի.— Ծնած էտինճիք 15 Մայիս 1881-ին, աշխարհական անուամբ Մինաս: Ուսումը ծննդավայրին մէջ եւ Պրոսպայի չերամաքուածական վարժարանը ստանալով՝ կը նետուի կրթական ասպարէզ, յաջորդաբար պաշտօնավարելով Մըխալըճ

(1901-1902), Էտինճիք (1908-1910) եւ Պալլքէսիւր (1911-1915),
հուսկ ուրեմն ոստիկան-զինուոր: Քահանայ ձեռնադրուած արքեպիս-
կոսոս Կարապետ Եպս. Մազլըմեանէ 21 Մարտ 1920ին:

10.— ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼԻՍ

Թուրք յորջորջմամբ էտիրմէ, Կ. Պոլսէն 220 քիլոմէթր հեռու, Մարիճա, Թոււնճա եւ Արտաս գետերուն խառնուրդին մօտ, Եւրոպական Թուրքիոյ կուսակալանիստ պատմական քաղաք, պարսպապատ, ի հնումն Ադրիանոս կայսրէն կառուցուած ըլլալուն՝ անոր անունը ստացած: 1362-1453 մայրաքաղաք Օսմանեան Տէրութեան, 1828ին Ռուսերէն, Պալքանեան Պատերազմին՝ Պուլկարներէն, իսկ 1920ին Հելլէն բանակէն գրաւուած՝ Միլլի ուժերու վտարմամբ: Ծննդավայր մեծանուն երգիծաբան Պարոնեանի, որուն «Խիկար» հանդէսը 1885-1886 հոս տպեց Ղեւոնդ Քաիւմյա Փափագեան: Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը Թուրք, Հայք — ընդհանրապէս թրքախօս — 950 տուն (2,850 անձ), 750ը՝ Ադրիանապոլսէն եւ 200ը՝ Գարաղաճէն, որոնցմէ 384 տնտր մեկնած էին՝ Պալքանեան պատերազմին արհաւիրքներուն հետեւանօք, մեծ մասամբ դէպի Պուլկարիա:

Ադրիանապոլսոյ առաջնորդութեան ներքեւ են Տիմէթօֆա, Տէտէ Ադամ եւ Կիւմիւլմիմէ՝ որոնք Թուրք բռնակալութենէ ազատած թեմեր ըլլալով, դուրս կը մնան «Գողգոթա»յէս:

Աղէտալի տարին, քաղաքէն աքսորուած են 700 հոգի, Հոկտեմբեր 15-21 մէկ շաբթուան մէջ 3 անգամով: Երեքուկէս ամիս յետոյ, 16 Փետրուար 1916ին չորրորդ եւ վերջին տեղահանութիւնը տեղի կ'ունենայ: Աքսորավայրեր՝ Գոնիա, Էսկի Շէհիր, Հալէպ, Դամասկոս եւ Տէր Զօր: 21էն 45 տարեկաններուն զօրահանութիւնը կը կատարուի ամենայն խստութեամբ, նոյնպէս 19-20 տարեկաններունը: Տեղի կ'ունենան զինահաւաքում եւ խուզարկութիւնք. 4 ազգայիներ (մին ուսուցիչ) շղթայակապ կը նետուին բանտ եւ ընդհանուր տեղահանութեան միջոցին կ'աքսորուին Գոնիա: Մտաւորականներ եւս կը բանտարկուին, մանաւանդ Գարաղաճի «Գրասիրաց Ընկերութեան»

44 անդամք որոնք նոյնպէս Գոնիա կը վտարուին 28 Սեպտեմբեր 1915ին. սակայն յաջորդ օր երբ Գարաղաճը կը գրաւեն Պուլկարք՝ ետ կը պահանջեն օսմանեան կառավարութենէն այդ տարագրեալներն իբր իրենց հպատակ. 40 օր վերջ միայն կը վերադառնան անոնք՝ որոնցմէ Մ. Քեաթիպեան եւ Յ. Գուլումճեան կը սպաննուին ճամբան (Ուզուն Քէօփրիւ):

Հայնոցները՝ Գալէ Իչի եւ Աթ Փազարը, կամ, 2 եկեղեցիներուն անուններով՝ Ս. Թէոդորոս (Թորոս) եւ Ս. Կարապետ:

Պատերազմի սկիզբներուն, հովուական առաքելութեամբ թէեւ բացակայ Ադրիանապոլսէն, առաջնորդական իր պաշտօնին մէջն էր

Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Դուրեան. — Ծնած է 27 Դեկտեմբեր 1880ին Սկիւտար, աշխարհական անուամբ Գաւնիկ Զըմպայեան, մօտիկ ազգական Պետրոս Դուրեանի: Ուսանող Պէրպէրեան վարժարանի, որուն հիմնադրին քաղաքական դէպքերու բերմամբ ժընեւ ապաստանելուն առթիւ՝ Գաւնիկ երիցագոյն կարգէն կը մեկնի Արմաշ 14 Սեպտեմբեր 1898ին, աշակերտելու Դպրեվանոց, եւ 20 Մայիս 1901ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Դուրեան սրբազանէ 9 դասընկերներու հետ՝ որոնք բեղուն շրջաններէն մին կազմեցին նորահաստատ կղերանոցին: Նոյն տարւոյ 27 Դեկտեմբերին կը կարգուի անձնական քարտուղար Պատրիարք Օրմանեան սրբազանի, նաեւ քարոզիչ Գատըքէօյի: Սոյն կրկնակ պաշտօնները կը վարէ մինչեւ 1 Օգոստոս 1908 եւ Պատրիարք Հօր տապալմամբ՝ կը կոչուի պատրիարքական փոխանորդութեան, վարելով զայն 1912 Ապրիլի վերջ, Իզմիրլեան, Դուրեան, Մանկունի եւ Արշարունի Արքեպիսկոպոսներու յաջորդական պաշտօնավարութեանց օրով: 1906ին, հակառակ տարիքին անբաւարարութեան, կ'անուանուի անդամ Կրօնական ժողովոյ, 6 Մայիս 1912ին կ'ընտրուի առաջնորդ Ադրիանապոլսոյ, երբ 5 ամիս վերջ Պալքանեան պատերազմը կը պայթէր, մինչ ինք թեմական այցելութեանց ելած ըլլալով՝ կը ստիպուի վերադառնալ պաշտօնատեղին եւ կ'ենթարկուի պաշարման վիճակին որ կէս տարի կը տեւէ: Կը քաջալերէ ժողովուրդը՝ չփոխադրուելու համար այլուր, պարէնի հայթայթմամբ զերծ պահելով զայն անօթութեան ճիրաններէն:

Գաղաքին վերագրաւման առթիւ անխուսափելի ջարդը կը կասի, երբ Թուրք պետական անձեր կ'իմանան ու կը գնահատեն առաջ-

նորդին ջանքերը, թուժք կանգնած ըլլալուն Պուլկարներուն ոտնձք-գութեանց՝ որոնցմէ գլխաւորներն էին մզկիթներու եկեղեցիի վերածուելու եւ իսլամ կանանց քրիստոնեայ դառնալու պարագաները: Ամբաստանեալ 27 Հայերէ 7 հոգի կախաղանի դատապարտուած էին. առաջնորդը կը դիմէ Պուլիս՝ Թալէադի եւ անպարտ արձակել կուտայ զանոնք: 1913 տարւոյ Օգոստոսի սկիզբ, Ադրիանապոլսոյ Գաւառական Ժողովէն կը ստանայ եպիսկոպոսական վկայական՝ ի վարձ իր բարուք պաշտօնավարութեան, ու կը մեկնի էջմիածին՝ նոյն ամսոյ 25ին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ 4 ընկերներու հետ (Գնէլ, Նարոյեան, Մատթէոս եւ Բագարատ. վերջին երկուքը էջմիածնական): Դարձին, կը շարունակէ իր հօտը հովուել եւ կը սկսի եկեղեցւոյ վերաշինութեան, երբ Պատրիարքարանէ կը հրահանգուի իրեն՝ անցնել Պուլկարիա (3 Հոկտեմբեր 1914), առաջնորդական աթոռի մը հիմը դնելու համար: Կ'այցելէ հոն 12 հայաշատ քաղաքներ: Ամիսուկէսուան ընթացքին 12 աշխարհական եւ 6 կրօնական պատուիրակներ ընտրելով ի Սոփիա, կ'ընտրուի առաջնորդ Պուլկարիոյ: Սակայն հազիւ պաշտօնի գլուխ անցած, վարչապետ Ռատօսլաւօֆէն՝ զաղտնի ոստիկանապետ Սթոյիլոֆի միջոցաւ զեկոյց կ'ըլլայ իրեն իսկոյն յանձնուիլ թուրք կառավարութեան, իբր այն թէ չըջագայած թեմերը հայկական բրօպականտ մղած ըլլար: Սոփիայի Հայ ազգային գործիչներ կը փութան հեռագրել Թաղային խորհուրդներու՝ պահանջելով որ Զարին դիմուի, սրբազանին փրկութեանը համար: Ֆէրտինանտ նոյն որոշման յետաձգումը կը հրամայէ, ազատ կացուցանելով զինք ամէն հետապնդումէ: Սակայն թուրք կառավարութիւնը դժգոհ այդ կարգադրութենէն՝ անծանօթներու ձեռամբ կատարել կուտայ անոր վրայ մահափորձ մը՝ որ կը վիժի: Առ այս, տեղւոյն Թաղականութիւնը յարմար կը տեսնէ որ Սրբազանը Ֆիլիպէ փոխադրուի՝ հետապնդումէ զերծ մնալու համար: Դարձեալ ապարդիւն: Կ'անցնի Ռուսնուք 1915 տարւոյ Օգոստոսի վերջերը: Այնուհետեւ կը հրաւիրուի Պուլքրէշ՝ Հայոց նորակառոյց եկեղեցին օծելու: Ֆիլիպէ զտնուած միջոցին, Ս. Պատրիարքէն զաղտնի կը ստանայ մանրապատում տեղեկագիրներ գաւառի տեղահանութեանց, հարստահարութեանց, ջարդերու եւ կախաղաններու մասին, եւ հոնկէ ուղղակի յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Պողոս Փաշա Նուպարի, Համաձայնական տէրութեանց

եւ Էջմիածնայ Ս. Հայրապետին հետ: Սրբազանը Պօղոս Նուպարի պատասխանները կը յաջողի ուղարկել Պոլկար արտաքին գործոց նախարարութեան շնորհիւ Պատրիարքարան, ինչ որ բացառիկ բարեացակամութիւն մըն էր:

Ռուսճուգ տարի մը փակուած կը մնայ, Պոլկարիոյ՝ պատերազմի մասնակցելուն հետեւանօք, քանի որ այս վերջինը զինակից էր Թուրքիոյ: Դարձեալ Թուրք կառավարութեան ամենախիստ պահանջման վրայ՝ 1 Սեպտեմբեր 1918ին կ'աքսորուի Կապրովա քաղաքին Պըզգըն գիւղը, հսկողութեան տակ, միակ մխիթարութիւն ունենալով գուրգուրանքը վայելելու տեղւոյն քրիստոնեայ գեղջուկներուն՝ 4 ամիս շարունակ, մինչեւ որ գրաւոր դիմում կատարելով Ֆէրտինանտի մօտ՝ Սոֆիա վերադառնալու արտօնութիւն կը ստանայ: Այնուհետեւ, ցվերջ պատերազմի՝ զերծ ամէն հալածանքէ, կը մնայ հոն եւ կը վայելէ վստահութիւնը պալատան ու նախարարութեան: 1919 Սեպտեմբերի սկիզբը կուգայ Պուլիս՝ ուրկէ Իզմիր կը մեկնի 1920ի ձմեռնամուտին, վարելու համար նոյն թեմին առաջնորդութիւնը:

Երկերը. «Զորս Աւետարաններու ծագումն ու վաւերականութիւնը» (1904), «Մկրտութեան խորհուրդը» (1905), «Պարզ քարոզներ» (1907), «Ս. Դրոց քննապատմութեան քառարանը»:

Յօդուածագիր զանազան թերթերու՝ կրօնա-բարոյական եւ բանասիրական նիւթերու շուրջ, Վրոյր ծածկանունով:

Աղբիւրնապոլսոյ առաջնորդական փոխանորդն էր

Արսէն Ա. Քահանայ Դերձակեան. — Մնած Պէշկիթաշ (Կ. Պուլիս) 25 Փետրուար 1847ին, աշխարհական անուամբ Գասպար: 1868ի վերջերը կըթական պաշտօնով կը մեկնի Աղբիւրնապոլիս եւ 10 տարի վերջ՝ 15 Մայիսին քահանայ կը ձեռնադրուի Սկիւտար, Մատթէոս Արքեպս. Իզմիրլեանէ, Աղբիւրնապոլսոյ համար, քիչ յետոյ կոչուելով քաղաքին առաջնորդական փոխանորդութեան՝ զոր կը շարունակէ 42 տարի անխափան: 1898ին Պոլսոյ Պատրիարքէն կը ստանայ Աւագութեան տիտղոս, նաեւ 2 կաթողիկոսներէ՝ լանջախաչ եւ ծաղկեայ փիլոն կրելու իրաւունք: 1904էն ի վեր Աւագերէց քաղաքին երբեակ սրբավայրերուն (Ս. Աստուածածին, Ս. Թորոս եւ Ս. Կառապետ): Այրիացեալ:

16 Փետրուար 1918ին, գիշերանց երկու ոստիկաններով կ'աքսորուի Ռոտոսթօ եւ 4 օր վերջ հոնկէ ցովանաւ դրուելով կ'ուղարկուի

Նիկոմիդիա, 15օրեայ նաւարկութեան մը ընթացքին՝ նօթի, անպատսպար եւ ոչլոտ վիճակի մէջ, ցամաք ոտք կոխելու արտօնութենէն զրկուած: Երեք օր հոն ծովուն վրայ մնալէ վերջ՝ կրկին կը փոխադրուի Ռոտոսթօ, ուրկէ աղերսագրով կը դիմէ Ադրիանապոլսոյ կուսակալ տիրահռչակ Զէֆէրիէի իր հայրենադարձութիւնը խնդրելով: Յիշեալը ետ կը դարձնէ այդ թուղթը, սա մակագրութեամբ. «Պու եօլտա քիմսէլէրիմ մահալլէրիմէ ավտէք իթմէլէրի քէմվիզ կէօրիւլմէմիշտիր»: Եւ ծերունազարդ այրիացեալ Աւագերէցին կը վիճակի աքսորականի դժխեմ կեանք մը բոլորել հոն շուրջ 3 տարիներ եւ կորսնցնել իր դուստրը՝ անսուղղութեան հետեւանօք, մինչեւ կնքումը Զինադադարին, որմէ յետոյ կը փութայ իր պաշտօնատեղին:

Սակայն այդ տառապագին կեանքը ցնցած եւ հիւծած ըլլալով իր մարմինը, կը հիւանդանայ. 1920ին կուգայ Պոլիս՝ ուր կը վախճանի 3 Սեպտեմբերին: Թաղուած Շիշլի:

Ադրիանապոլսոյ մերձակայ թեմերը տարագիր եկեղեցականներ չունեցան, վասնզի այդ վայրերը կը գտնուէին Պուլկար իշխանութեան տակ:

Այսպէս Ադրիանապոլսոյ կայարանը Գարա Աղամ քաղաքական փոփոխութեամբ Պուլկար կառավարութեան յանձնուած էր. տեղահանութեան օրերուն հոն կը գտնուէր

Սահակ Քահանայ Շամլեան.— Ծնած 1873ին Գընճըլար (Կէյվէ), աշխարհական անուամբ Մինաս, ուսած ծննդավայրին Արշարունեան-Սանդխտեան դպրոցը՝ որուն ապա օգնական ուսուցիչ, 22 Դեկտեմբեր 1913ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանէ Ադրիանապոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյն վրայ: Փրկուած մը:

Ս. Թորոս եկեղեցին պաշտօնավարող երէցներն էին

Խորէմ Քահանայ Սարկաւագեան.— Ծնած 3 Նոյեմբեր 1844ին, րնիկ, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս, ուսած անդ, 14 Յունուար 1881ին ձեռնադրուած Գրիգորիս Եպս. Պօղոսեանէ Հասթօյ (Կ. Պոլիս), Ադրիանապոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյն վրայ: Ծերութեանը պատճառաւ՝ դադրած քահանայագործելէ:

Աղէտի տարին, կաթուածահար վիճակի մէջ կը ծառայէր անկող-

նոյ: 23 Մարտ 1916ին կը վախճանի անդ, Տ. Մեսրոպ Անտոնեան թաղումը կը կատարէ առանձին:

Մեսրոպ Քահանայ Անտոնեան. — Ծնած 7 Յուլիս 1877ին Պարտիզակ, աշխարհական անուամբ Միհրան-Յակոբ, ուսած ծննդավայրին Ներսէս-Շուշանեան դպրոցը, նաեւ Արմաշ՝ եկեղեցական երաժըշտութիւն, 22 Դեկտեմբեր 1913ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանէ, նախքան քահանայադործութիւն՝ ուսուցչական պաշտօն վարած Պարտիզակ, Պանտրմա եւ Մէրտէկէօզ:

Երիցունհին, գաւակներն ու ծնողքը տարագրութեան մէջ Գոնիա կը մեռնին, իսկ ինքը կը մնայ չաքսորուող 120 տուն աղքատիկ ընտանիքներու հետ, որոնց՝ կառավարութիւնը կը ստիպէ մահմետականութիւնն ընդունել 1916 տարւոյ Վարդանանցի օրը, հակառակ պարագային՝ յայտարարելով թէ պիտի չկօթակէր զիրենք: Հէք ժողովուրդը — տեղահան եղող համալիրակներու բախտակից չըլլալու համար — միահաղոյն կը հնազանդի այդ կոչին, առահի, եւ անձնիւր ոք տաճկի անունով կը ստանայ «օսմանիէ թէզքէրէ»: Իսլամութիւնը մերժող օտարահպատակ սակաւաթիւ ընտանիքներու եւ Տ. Մեսրոպի մանաւանդ կը թափուին կեղծապարիշտ խօսքեր՝ զինքն ալ որսալու յոյսով: Տէր Հայրը սակայն անդդուելի կը մնայ իր որոշմանը մէջ: Այդ ժխտական պատասխանէն գժդմնած, Ձէքէրիէ կը բանտարկէ զայն, աքսորի եւ կառափնատի ուրուականներ զո՛ր ցցելով աչքին առջեւ երիտասարդ հայ երէցի մը որ՝ Գրիստոնէութեան գաղափարականին փարած՝ չի դեղեւիր խոստովանելու թէ մահը գերադաս կը համարէ հաւատարացութենէն: Տ. Մեսրոպ 6 օր յետոյ ազատ կ'արձակուի իր արգելանոցէն: Կ'անցնի շաբաթ մըն ալ: Պուլկարիոյ առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան իմանալով իր նախկին հօտին դժնդակ կացութիւնը՝ չուշանար զայն յանձնելու ուշադրութեանը Պուլկար կառավարութեան. այս վերջնոյն դիմումը կը խաղայ բարերար դեր, վասնզի գերման լիազօր Լէման Փաշա կ'այցելէ Ադրիանապոլիս եւ հասու ըլլալով մնացորդ Հայոց միասնական հաւատափոխութեան՝ կը հեռագրէ Կեդրոնին: Հրամանն իսկոյն կը հասնի՝ իւրաքանչիւրին տրուած թուղթերը փոխելու, որով՝ ժողովուրդը կը դառնայ կրկին մայրենի կրօնին:

Յետ մահու Տ. Արսէնի, Տ. Մեսրոպ կը կարգուի առաջնորդական փոխանորդ:

Դարձեալ Ադրիանապոլսոյ մէջ կը քահանայադործէր
Գեորգ Քահանայ Շաֆարեան.— Ծնած 4 Յուլիս 1856ին Վան, 6
Մարտ 1905ին ձեռնադրուած Աղթամար՝ Յովսէփ Եպս. Ռշտունիէ:
1912ին կը մեկնի իր հայրենիքը՝ Ղէպի Վան: Իր անհետացման
պարագաները՝ մեզ անծանօթ:
Իսկ Մարկոս Քահանայ Թօլայեան 1914 տարւոյ Մայիսին կէմլէ-
յիկ փոխադրուած ըլլալով՝ կենսագրած ենք զինք անդ:

ՌՈՏՈՍԹՕ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Ադրիանապոլսոյ կուսակալութեան վեց սանճագներէն երրորդը,
Թուրք յորջորջմամբ Թէֆիր Տաղ, Պալքանեան պատերազմին՝ պահ
մը Պուլկարներէ, իսկ Զինադադարէն յետոյ Հեյլէններէ գրաւուած,
վաճառաչահ քաղաք Մարմարայի եւրոպական եզերք, 7,000 Հայու-
թեամբ՝ որմէ 2,850 հոգին տարագրութեան մէջ անհետ. այդ գոր-
ծին (որ 8 Սեպտեմբեր 1915ին սկսաւ) իրենց տխուր մասնակցու-
թիւնը բերին կառավարիչ Զէֆերիէ, Սալիմ Փաշա, Ժամտարմա Գո-
մամտամի Տէրվիշ, Սապըզ, «Էմվալը Մէթրուքէ»ի նախագահ Շաֆիր,
իթթիհատական Ատիլ, Րահիմի եւայլն:

Առաջին կարաւանը կը քակուի հոնկէ Մուրատլըի ճամբով Պուլիս-
Գոնիա-Հալէպ-Դամասկոս, միւսները նաւով Նիկոմիդիա, ուրկէ
Մէսքէնէ-Րաքթա-Տէր Զօր եւ հոն փճացած 1916 տարւոյ Օգոստոս-
եան ահեղ կոտորածին: Անհետացող ղէմքերէն յիշենք Շուշանեան
եւ Պէքեարեան փաստաբանք: Ռոտոսթոյի ծովեզերեայ առաջին Թա-
ղին սրբավայրերն էին Ս. Թագաւոր (նշանաւոր ուխտատեղի Ս.
Աստուածածնայ տօնին) եւ Ս. Փրկիչ (առաջնորդանիստ): Քաղաքին
վերի ծայրն էր Ս. Խաչ Թաղը՝ համանուն եկեղեցիով, երեքն ալ
կողոպտուած, վանքը փլցուած, իսկ Յովնանեան վարժարանը Թուրք
հիւանդանոցի վերածուած՝ պատերազմի ընթացքին: 1921 տարւոյ
Յուլիսի սկիզբները նաւերով Ռոտոսթօ պանդխտեցին Նիկոմիդիոյ
Հայութենէն 4,000 հոգի՝ խղճալի վիճակի մէջ, իրենց ծերունազարդ
առաջնորդ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի հետ, Քեմալականներու
արշաւանաց հետեւանօք:

Ահաւասիկ Ս. Թազաւորի եկեղեցական պաշտօնէութիւնը.

Մամբրէ Ա. Քահաճայ Քիրագեան, 69 տարու, աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, 28 տարի առաջ ձեռնադրուած Հմայեակ Եպս. Դիմաքսեանէ, քաջ երաժիշտ, վարած առաջնորդական փոխանորդութիւն:

Անասնաբուժական վարժարանի սան իր որդւոյն՝ բանակին մէջ պաշտօն ունենալուն ի յարգանս, թէեւ գերծ կը կացուցուի աքսորէ, բայց տաճարին նուիրական սպասներուն հեթանոսներէ յափշտաման ականատես գոլով՝ սրտին ազդած ցաւը գերեզման կ'իջեցնէ զինք 2 Մայիս 1916ին:

Խորէմ Ա. Քահաճայ Ճամբեան. — Մնած 4 Մայիս 1867ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պօղոս, 1883ի շրջանաւարտ Յովնանեան վարժարանէն, աշակերտելով Մ. Ասքանազի, Հրանտի (Մելքոն Կիւրճեան) եւ Կէլիպօլեանի: Ըստ խնդրանաց Սիլիվրիի Հայուլթեան՝ տեղւոյն Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ քահանայ կը ձեռնադրուի 30 Յունուար 1900ին Յովսէփ Եպս. Այվազեանէ, 10 տարի անդու իր հօտը հովուելով եւ հանգանակութեամբ հիմնելով հոն դպրոց մը՝ ուր կը դասախօսէ անձնուիրաբար: 1910ին ծննդավայր դարձին՝ կ'ընտրուի առաջնորդական փոխանորդ, մինչեւ ժամանումը Գէորգ Մ. վարդապետ Ասլանեանի (1911), որմէ յետոյ կրկին նոյն պաշտօնով Առաջնորդարանի դիւանադպրութիւնն ալ կը կատարէ ցվերջ Պալքանեան պատերազմի (1913). այնուհետեւ կը շարունակէ վարել փոխանորդութիւնը Ռոտոսթոյի եւ վիճակաց՝ մինչեւ Աղէտի տարին:

Ընդհանուր տարագրութենէն 5 ամիս յետոյ, երբ Աղբիանապոլսոյ Արսէն Քհնյ. Դերձակեան քանի մը ընտանիքներով Ռոտոսթօ կը քշուի, զինքն ալ տասնեակ ընտանիքներու հետ կը դնեն ցուանաւ եւ կ'ուղարկեն դէպի Նիկոմիդիա: 128 հոգինոց այդ խումբը 22 օր ծովերուն վրայ թափառելէ յետոյ կը վերադարձուի, երբ Տէր Հօր վտարման վաղորդայնին՝ Ս. Թազաւոր ամայացած էր արդէն տաճարակապուտ ձեռքերէ, Յովնանեանը գրաւուած, տանը կարասիներն ալ ծախուած ամբողջովին: Տ. Խորէն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնին մէջ է ներկայիս (Հիմա Պուկկարիա):

Արիստակէս Քահաճայ Մալաքեան. — 60 տարու, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ձեռնադրուած Հայրապօլուի համար: Հոն եւ ի Զօրլու պաշտօնավարելէ յետոյ կը դառնայ Ռոտոսթօ եւ կը մտնէ

Ս. Թադաւորի քահանայից դասուն մէջ: Պալքանեան պատերազմին կ'ապաստանի Պոլիս:

Համեւրոպական պատերազմին կը մեկնի Սելանիկ՝ ուր կը գտնուէր Թուրք արհաւիրքէն փախստական իր որդին, հովուելով տեղացի Հայութիւնը: Զինադադարէն տարի մը վերջ կը վերադառնայ Ռոտտսթո, կրկին քահանայագործելով հոն:

Թադէոս Քահանայ Զիլիկլիրեան, ձեռնադրուած Արիստակէս Եպս. Վանքեանէ: Եօթանասնամեայ ըլլալուն, աքսորը կը խնայուի իրեն: 18 Օգոստոս 1921ին վախճանած Պոլիս՝ Գում Գափու:

Ներսէս Քահանայ Ղազարոսեան, աշխարհական անուամբ Ռուբէն, ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Գէորգեանէ: Տ. Թադէոսի տարեկից եւ բախտակից:

Ս. Խաչի եկեղեցական պաշտօնէութիւնը.

Վրթանէս Քահանայ Ածրիկեան, 67 տարու, աշխարհական անուամբ Եարութիւն, վարած ուսուցչական պաշտօններ եւ ձեռնադրուած էգիւնէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ՝ ուր տասնամեայ քահանայագործումէ վերջ դարձած Ռոտտսթո:

Բախտակից Տ. Թադէոսի եւ Տ. Ներսէսի: Այժմ երէց Զօրլուի Հայոց:

Յակոբ Քահանայ Նազարեան.— Ծնած 10 Յուլիս 1867ին Եէնիքէօյ (Վոսփոր), աշխարհական անուամբ Կարապետ: Նախնական ուսումը Թաղային վարժարաններու մէջ ստանալէ վերջ, 1888ին կը մտնէ Արմաշու Դպրեվանքը: Երկու տարի յետոյ Պոլիս դարձին՝ Ուսումնական Խորհուրդէն օգնական ուսուցչի եւ երաժշտագէտի վկայական ստանալով կը մեկնի Ռոտտսթո եւ 17 տարի անընդհատ կը պաշտօնավարէ Ս. Խաչ վարժարանին մէջ, նաեւ իբր դպրապետ, մինչեւ իր ձեռնադրութիւնը 23 Սեպտեմբեր 1907ին Արիստակէս Եպս. Վանքեանէ:

16 Հոկտեմբեր 1915ին կ'աքսորուի Պոլիս-Նիկոմիդիոյ ճամբով Գոնիա՝ ուրկէ ոստիկաններու խիստ հսկողութեան եւ ձեծի սպառնալեաց տակ անասունի վակոններով կ'ուղարկուի դէպ էրէյլի 400 ընտանիքներու հետ, որոնց գոյքերը կը գրաւուին իսկոյն «էմվալը Մէթրուքէ»էն: Հոնկէ ճամբայ կը հանուին հետիոտն եւ 4 օրէն կը

հասնին Պողանթի, ուր 10 օր անպատասպար կը մնան եւ գոյքերնուն առաքման խնդրանօք՝ էրէյլիի գայմագամին կ'ուղղեն հեռագիր մը որ անհետեւանք կը մնայ: Խոհեմութեան համար Տ. Յակոբ սքեմը հանած է արդէն եւ խառնուած գաղթականներու թափօրին, որ շատերու պէս սկսած էր կտրել Տարսոն-Օսմանիէ-Մամուրէ ահաւոր ուղին: Վերջին կայանին կը յաջողի Օսմանիէ անցնիլ գաղտագողի եւ երկրորդ հեռագիր մըն ալ ուղղել. «Ալլահ աշգրնա, Փատիշահ պաշը իշին՝ էշալարըմըզըն կեօմտէրիմէսի, չըպաղըզ»: Մամուրէ դարձին յաջորդ օրը «սէվգըյաթ»ը սկսած էր արդէն եւ սուրնա-ւորներ առտուն վրանները կը պատռէին՝ գաղթականները շուտ ճամբայ հանելու համար: Զորս ժամէն կը հասնին Գանլը Կէչիտ, ուր իրենցմէ առաջ գետամոյն եղած էին այնքան Հայեր: Գիշեր մըն ալ հոն իջեւանելէ վերջ, արշալոյսին, տեղատարափին տակ 8 ժամ կը քալեն եւ կը մտնեն ժողովուրդէն ամայացած Հասան Պէյլի հայ գիւղը: Հոնկէ տաժանելի ուղեւորութեամբ մը կ'անցնին Ինթիլի, Իսլահիէ եւ Գաթմա, ուր ուրեմն հաստատուելով Ազազ գիւղը: Տեսարանը սրտաճմլիկ է հոգ. հազարաւոր վրաններ, ծայրայեղ թշուառութիւն, քաղց, հիւանդութիւն եւ մահ: Յիշատակութեան արժանի է սխրագործութիւնը Ուզուն Քէօփրիի «գայմագամ»ին որ ձիուն վրայէն հրամաններ կ'արձակէր ստորադաս պաշտօնէից՝ բոլոր վրանները հրկիզելու եւ ժողովուրդը ժամ առաջ սպանդ վարելու համար: 20-30 մեռեալ միասին թաղուելու չափ փոսեր կը պեղուէին շարունակ, մինչ սիրելիներ գերեզմանելու հարկը կ'արգիլէին արաբ կանայք՝ որոնք եղունգներով կը յարձակէին վրաններին: Քանի մը օր ալ Ազազ մնալով եւ տեսնելով ցանցառիլը ստուար շարքերու, կը հասնին Ագթարիէ գիւղը: Ուրֆացի ազգակից կառապան մը՝ Արուշ, կը յաջողի Տ. Յակոբը փոխադրել ընտանեօք Հալէպ՝ ուր ծուարած կ'ապրի ան. «սէվգըյաթ»ի սարսափներն ալ մեղմացած էին արդէն: Քաղաքը կը գրաւուի 26 Հոկտեմբեր 1918ին Բրիտանական բանակին կողմէ: Բազմաչարչար այս քահանան 4 ամիս եւս կը մնայ հոն եւ կը դառնայ հայրենիք. իր Խաչն ու Աւետարանը ձեռք առնելու վերստին, իր ետեւ թողլով ոսկերոտին 20,000է աւելի Հայերու (Հալէպի մէջ միայն), որոնք համաճարակի, անսուղութեան, մերկութեան եւ պէս պէս զրկանքներու հետեւանօք փճացած էին՝ յընթացս քառամեայ դժնդակ պանդխտութեան:

Գարրիել Քահանայ Պէկեամ, բինկեանցի, աշխարհական անուամբ Նիկողոս: 1911 տարւոյ շրջանին՝ Ս. Խաչի Յիսուսեան վարժարանին մէջ պաշտօնի կը կոչուի եւ թաղեցիներու խնդրանքին վրայ 28 Փետրուար 1912ին կը ձեռնադրուի Գարրիէլ Եպս. Ճէվահիրճեանէ:

Անճուէր, եռանդուն եւ իր պաշտօնին գիտակ այս երիտասարդ երէցը 10 Հոկտեմբեր 1915ին ընտանեօք կ'աքսորուի եւ չարաչուք բախտը կը հասցնէ զինք մինչեւ Տէր Զօր (Ուրիշ տեղերէ հոն հասած կարգակիցներու հետ՝ իր եղերական վախճանին մանրամասնութիւնները տիս այդ Մահաշխարհի գլխուն մէջ):

Ռոտոսթոյի Աւետարանական Հայոց Հովիւն է ցարդ

Վերապատուելի Սարգիս Մանուկեամ, 45 տարու, ուսումը ստացած Մարգուան եւ Գանատա: Պաշտօնավարած է Պարտիզակ, Ռոտոսթօ եւ այլն:

ԶՕՐԼՈՒ

Երկաթուղիի կայարանէն կէս ժամ հեռու՝ բլուրի մը վրայ քաղաք՝ Ռոտոսթօ սանճագին մէջ, հին անուամբ Տիւրուլէ: Իր խառն բնակչութեան 300 տունը Հայոց՝ որոնց յանկարծական տեղահանութիւնը կը սկսի 15 Հոկտեմբեր 1915ին գիշերանց (դերակատարութեամբ գայմազամ Ալի Սապրգի, հազարապետ Օսման Նուրիի, ոստիկանապետ Շէֆիգի ժամտարմա Գոմամտամի Հասամի, Իթթիհատակամ Եէկէմզատէմբու եւ այլն), նաւով Նիկոմիդիա եւ հոնկէ ուղղակի Տէր Զօր՝ ուր բոլորն ալ կը փճանան 1916 տարւոյ Օգոստոսեան մեծ ջարդին:

Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նշամ Քահանայ Տէր-Անդրէասեամ, ռոտոսթոցի, աշխարհական անուամբ Աբիսողոմ, չորուցիներու խնդրանքին վրայ ձեռնադրուած 4 Մայիս 1907ին Արիստակէս Եպս. Վանքեանէ: Կ'աքսորուի իր հօտին հետ եւ ընտանեօք կը նահատակուի Տէր Զօրի ճամբուն վրայ:

ՄԱԼԿԱՐԱ

Ռոտոսթո սանճագին մէջ երկրագործական քաղաք, ծննդավայր մեծանուն արձակագիր եւ քերթող Արտաշէս Յարութիւնեանի, որ իբրեւ մտաւորական Պոլսէն վտարուելով՝ Նիկոմիդիայէն անդին, Տէրպէնտի կողմը նահատակուեցաւ հօրը հետ միասին: Պալքանեան պատերազմէն առաջ, Մալկարայի Հայ բնակչութիւնը կը բաղկանար 500 տունէ, որմէ բազմաթիւ ընտանիքներ Պուլկարիա անցած էին՝ անդուհի հետեւանօք: Աղէտի տարին, տեղահանութենէ զերծ կը մնան այրիներ եւ անհրաժեշտ արհեստաւորներ միայն, միւսները տարագիր ի Կիլիկիա, Պապ եւ Տէր Զօր, մեծամասնութեամբ անհետ, որոնցմէ յիշենք՝ փաստաբան Յարութիւն Թօգաթլեան, Տօթթոր Միւրան Ռուքինեան (մեռած ի Տիգրանակերտ), առեւտրականներ՝ Տօմպազեան եղբարք, Յովհաննէս Աճէմեան, Սեդրաք Մալխասեան, Սեր. Պօղոսեան եւայլն: Օտար յիշատակարանէ մը կը քաղենք. «Ի Մալկարա Հայոց լքած բնակարանները բռնեցին իսկոյն Սերպիայէն եկած գաղթականներ»:

Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գեորգ Քախաւայ Դաւիթեան.— Մնած 1872ին, աշխարհական անուամբ Ստեփան, ձեռնադրուած Զօրլուի եկեղեցւոյն վրայ՝ Արիստակէս Եպս. Վանքեանէ: Օծակից՝ եղբարախա Տ. Նշանի:

Պալքանեան պատերազմէն յետոյ, Մալկարայի Հայոց խնդրանքին վրայ կը փոխադրուի Մալկարա եւ զերծ կը մնայ տարագրութեան սոսկումներէն: Ծարդ կը պաշտօնավարէ հոն:

Տեղւոյս քահանաներէն է նաեւ 1910ին հոն մեկնող

Յովհաննէս Քախաւայ Տէր-Մկրտիչեան որ մինչեւ 1912 մնաց հոն եւ նոյն տարին պատահած երկրաշարժէն անցած Պոլիս՝ ուր մնաց Աղէտի տարիներուն Սկիւտար եւ զերծ մնաց աքսորէ:

Մնած 1866 Մարտ 1ին, Սեբաստիոյ Աշոտի գիւղը, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած Պոլիս (Ս. Փրկիչ) 1879-1884, ուսուցիչ Թուրքանութեան եւ երաժշտութեան ի Եւդոկիա 1884-1890, ծննդավայր դառնալով ամուսնացած եւ Նիքսարի դպրոցին ուսուցիչ կարգուած եւ 3 տարի մնացած, ջարդերուն ապաստանած Սամսոն, հոն

ալ պահ մը ուսուցչութիւն ընելէ վերջ անցած Արմաշ եւ 1900 Մայիս 14ին քահանայ ձեռնադրուած Դուրեան սրբազանէ Սամսոնի Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ անցած Իգմիր Դուրեան սրբազանի առաջնորդութեան օրով, որուն ընկերանալով Պոլիս անցած, հոնկէ ալ Մալկարա, եւ Պոլիս ամբողջ պատերազմի շրջանին մնալով՝ 1922ի վերջերը անցած Գահիրէ 3 տարի, 1925ին Կիպրոս կ'անցնի ուր կը մնայ ցարդ:

Մալկարայի երէցներէն էր նաեւ Տ. Թորոս:

ՍԻԼԻՎՐԻ

Գաւառակ Չաթալճայի: Ծննդավայր տաղանդաւոր բանաստեղծ եւ բժիշկ Ռուբէն Սեւակի, որ Թիւնէյ (Չանղըրի) նահատակուեցաւ 26 Օգոստոս 1915ին Դանիէլ Վարուժանի հետ:

Թուրք, Յոյն, Հրեայ եւ Հայ խառն բնակիչներէն՝ վերջինք 160 տուն (1,000 անձ):

Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Կարապետ Քահանայ Տիշլեան, չօրուցի, աշխարհական անուամբ Առաքել: Ընտանեօք նահատակուած Տէր Զօրի ճամբուն վրայ:

ՏԱՐՏԱՆԷԼ

Պիղա ուրոյն սանճագին հինգ գաղաններէն մին, Թուրք յորջորջմամբ Գալէի Սուլթանիէ կամ Չամազ Գալէ: Միջերկրականի արեւմտեան կուշտը, համանուն նեղուցին վրայ պատմական քաղաք՝ որուն բերդերը քանդուեցան Համաձայնականաց ռումբերով եւ ուր Թուրք բանակը բիւրեր կորսնցուց, Հայ ազգն ալ՝ խրամ պեղող հազարաւոր զաւակներ, վերջին ահեղ պատերազմին: Հայ բնակչութիւն 220 տուն (1,200 անձ):

1915 տարւոյ Մարտ 5/18ին, երբ անգլիեֆրանսական մարտանսուեր

կրակ բացին նեղուցին ամրութեանց դէմ, ռումբերու տարափէն սարսափահար տեղացիք փախչիլ սկսան: Տեղւոյն զինուորական հրամանատարին կարգախօսն ալ նոյնը եղաւ, պարպել բնակիչները: Մահմետականք եւ Հրեաները շրջակայ թրքաբնակ գիւղերը քաշուեցան, Յոյները նաւով էրտէք գացին, իսկ Հայերը՝ մեծ մասամբ էգիւնէ, քիչերն ալ Կէլիպօլու եւ Պոլիս: Այս 2 քրիստոնեայ հասարակութեանց գոյքերը երեսի վրայ մնացին բնակարաններու եւ եկեղեցիներու մէջ, որոնք աւարի տրուեցան յետոյ: Տարտանէլի եւ մերձակայ՝ էգիւնէի տեղահան Հայոց վիճակը պարզուած է Տարտանէլի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն երէցին կենսագրութեանը մէջ որ ահա.

Դիոմիս Ա. Քահանայ Տրէգեան.— Ծնած 14 Յունիս 1870ին Պարտիզակ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, ուսուցիչ եւ գրագիր 8 տարի Ատա Փազար եւ 2 տարի Գուրտ Պէլէն եւ Միխալըճ, 9 Մարտ 1908ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ, քահանայագործած Ատա Փազար (Ս. Հրեշտակապետ) եւ Տարտանէլ (1909-1915), ստացած Աւագերէցի տիտղոս եւ արտօնուած ծաղկեայ փիլոն կրելու, հեղինակ «Պետրիքայի Լիսամը Օսմամի» եւ «Պատրաստ հաշիւներ» գործերուն, յօդուածագիր կրօնական եւ ընկերային նիւթերու չուրջ Տիօն ծածկանդունով: Ունի պատրաստ Օսմանեան-Հայ ընդարձակ բառարան մը:

Երիցուհին եւ զաւակները Պարտիզակ թողած ըլլալով, կը փութայ էգիւնէ իր հօտին գլուխը. 2 ամիս վերջ կը հասնի անողոք հրամանը. տարտանէլցիք 24 ժամուան մէջ պէտք էին Պիղա-Պանտրմա երթալ: Տ. Դիոնիս աղէտին առաջքն առնելու յոյսով՝ գիշերանց կ'անցնի Տարտանէլ, ռումբերու տարափին եւ հերթապահներու սպառնալիքին տակ, բարեխօսելու համար ձէպատ Փաշայի մօտ, հոնկէ ալ 4 ժամ հեռու Պէրկազ գիւղը կը մեկնի՝ միւթէսարըֆը տեսնելու: Մինչ այս մինչ այն, անդին, էգիւնէի գայմազամին փոխանորդը ոստիկաններու գլուխն անցած՝ աքսորած էր տարտանէլցիները Պիղա-Պանտրմա ծեծուփետով: Տարտանէլի կեդրոնի հրամանատարը Տ. Դիոնիսն ալ դուրս կը հանէ «հարպ մանթըգասը»էն եւ տունը կը խուզարկէ: Տ. Դիոնիս Պէրկազ կը մեկնի կրկին եւ կը յաջողի Պոլսոյ համար «վէսիքա» մը ձեռք ձգել. բայց ընդծովեաներու վախէն՝ նաւերու երթեւեկը դադրած ըլլալով, կը ստիպուի Լափսէքիի ճամբով ուղեւորիլ մինչեւ Նիկոմիդիա-Պարտիզակ՝ ուր կը կորսնցնէ իր հայ-

րը: Ճամբաները կը գոցուին, հայ հորիզոնը կը մթագնի առաւել քան երբեք, եւ ահա հեռագիր մը կառավարութեան կողմէ. «Պէտք է շուտով Պրուսա մեկնիք՝ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով»: Տ. Դիոնիս Եռնիս 15ին կը հասնի հոն, երբ Պրուսայի ազգայնոց գլխուն բռնկած էր կրակը. շատեր Աթրանոս հրացանազարկ եղած, բանտարկեալ կամ Պատերազմական Ատեանի յանձնուած, առաջնորդարան, դպրոց եւայլն խուզարկուած, իսկ Պարգեւ Վարդապետ արգելափակ: Իրաց այդ վիճակին մէջ, Տ. Դիոնիս կը ջանայ նոր խուզարկութեանց առաջն առնել եւ ժողովուրդը հանդարտեցնել: Դէպքերը կը զահավիժին կայծակի արագութեամբ. կը սկսի գէնքերու հաւաքումը, որուն պատրուակին տակ՝ ոստիկանք իրենց թոյնը կը թափեն շատերու վրայ: Պրուսացի 5 կարաւաններու մեկնումէն վերջ, կառավարութիւնը յարմար կը դատէ զինքը պահել, քանի որ զինուորի աննեցուկ ընտանիքներ տեղահան չէին եղած եւ բանտը կը գտնուէին չըջակայ հայաբնակ գիւղերէն 200 հոգի, որոնց համար հոգեւոր պաշտօնեայի մը պէտքը զգալի էր: Մինչեւ Ս. Պատրիարք Հօր աքսորը, Տ. Դիոնիս, ամսէ ամիս ղրկուած գումարով մը՝ բանտարկելոց անհրաժեշտ պիտոյքը կը հոգայ, իսկ այնուհետեւ ինք եւս կը մատնուի աղցաւոր վիճակի մը: 1920ին վերստին կը մեկնի Տարտանէլ, հայրենադարձ ժողովրդեան բեկորները հովուելու, որոնք 690 հոգի են հիմա:

Տարտանէլի երեւելիներէն եւ ազգին աշխատաւորներէն յիշենք Թադէոս Պետրոսեան եւ Մանուկ Առաքելեան, երկուքն ալ աքսորի զոհեր, առաջինը Պայրամըճ, իսկ երկրորդը Գոնիս:

ԷԶԻՆԷ

Պիղա ուրոյն սանճագին հինգ զազաններէն մին, հին յորջորջմամբ Վիլոմիա, Տարտանէլի կառավարութեան եւ Ռոտոսթոյի առաջնորդութեան ներքեւ, առաջինէն 8 ժամ հեռու՝ դէպ հարաւ, ձորամէջ քաղաք՝ Մէնէրէս (Գսանթոս) գետով: Հայ բոշաներ էզինէի հարաւակողմը՝ Գազ Տաղի ճամբուն վրայ ինկող Գըզըլ եւ Պալըզըլ թրքաբնակ գիւղերը հաստատուած են: Զանոնք եւ էզինէի Հայերը միասին հաշուելով՝ 670 հոգի: Յիշեալ 2 գիւղերուն Հայ բնակչու-

Թեմնէն 167 հոգի միայն վերապրող, որոնցմէ 50ը հիմա Տարտանէլ: Եկեղեցին Ս. Գէորգ, 1839ին կառուցուած եւ 1889ին նորոգուած: Էգինէի Հայերը, նեղուցներու ուժակոծման ատեն, Տարտանէլի Հայերէն մէկ ամիս վերջը՝ Յունիսի սկիզբները տարազրուեցան Գաւառի Պէյ գաւառակը (Միխալըճ), իրենց երէցով միասին՝ որ էր Մեսրոպ Բահաւայ Թորոսեան.— Մնած 1866 Սեպտեմբերին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Թագւոր, 1900 Յունիսին ձեռնադրուած Ռոտոսթոյի առաջնորդ Յովսէփ Եպս. Այվազեանէ:

Իր ամբողջ հօտին, մաս մըն ալ Տարտանէլի ժողովրդեան հետ կ'աքսորուի դէպի Միխալըճ: Կարաւանը փոխանակ 4-5 օրէն հոգ հասնելու, ժանտարմաներու քմայքներով օրօրուելով քաջքուելով՝ 3 շաբաթէն կը կտրէ այդ ճամբան, եւ ուղեւորութեան ընթացքին՝ բաւական թուով ընտանիքներ կը կողոպտուին հրոսներու կողմէ: Օգոստոսին, Աստուածածնայ Շաբաթ օրը հանուր գաղթը կը սկսի էգինէցիներուն եւ Միխալըճի բնիկներուն, որոնք Պրուսա-Պիլէճիքի ուղղութեամբ կը քշուին մինչեւ Տէր Զօր, Մուսուլ եւ այլուր, եւ կը փճանան 80 առ հարիւր համեմատութեամբ: Հարիւրին 20ը միայն բախտաւորութիւն կ'ունենայ հայրենադարձ ըլլալու: Աքսորէ կը խնայուին միայն 50ի չափ աննեցուկ ընտանիքներ՝ էգինէէն, Տարտանէլէն եւ Միխալըճէն, ընդ որս եւ Տ. Մեսրոպ, հովուելով այդ փոքրիկ հօտը: Թէեւ բաւական նեղ օրեր կ'անցունեն, սակայն արտակարգ փորձութեանց չեն ենթարկուիր: Տ. Մեսրոպ դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու Պրուսայի երկրագործական վարժարանէն վկայեալ իր որդին, բժիշկի չգոյութեան, կամ որ նոյն է՝ Հայոց ճամբորդելու մասին բացարձակ արգելքին հետեւանօք: Սէվգըլաթի օրերուն, Տ. Մեսրոպ միասին կը տանի Ս. Գէորգի Թանկագին անօթները, զգեստներն ու գիրքերը՝ որոնցմով այսօր նորէն կը պայծառանայ այդ տաճարը:

ԿԵԼԻՊՈԼՈՒ

Ադրիանապոլսոյ կուսակալութեան 6 սանճագներէն մին: Մարմարայի բերանը, Տարտանէլի նեղուցին վրայ ծովեզերեայ քաղաք: Խառն բնակչութեան 200 տունը միայն Հայոց, որոնք համաձայ-

նական տորմիդին ռմբակոծման հետեւանօք՝ ցրուեցան Ռոտոսթօ եւ շրջակայքը, նաեւ քաղաքին թուրք գիւղերը:

Եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Թորոս Քահանայ Թորոսեան, 45 տարու, բնիկ, վախճանած անդ՝ պատերազմի ընթացքին:

Կէլիպօլուէն 3 ժամ հեռու է Ֆըմտըզլը գիւղը, որուն գործաւորական բանակին մէջ գտնուող արաբկիրցի Վահրամ Երամեան կը պատմէ մեզ հետեւեալը. «Տարտանէլի ճակատէն մեր գիւղը բերին, 1915ի ամառը, կարնեցի Հայ սպայ մը, որ, վարպետ պատկերահան, իր թուրք մեծերուն փափաքանօք կը գծէ եղբր անոնց կենդանագիրները: Անգամ մը իր մատիտէն կ'ելլէ տեսարան մը. սպան կ'ամբաստանուի իսկոյն, իբր այն թէ գծածը քարտէս մը ըլլար՝ թշնամիին համար պատրաստուած...: Ձեռքերը կապուած կը տարուի Ֆըմտըզլըի ձորը: Կէլիպօլուէն կանչուած տէրտէր մը գնաց վերջին աղօթքը կատարել անոր մօտ: Յետոյ գէնքի ճայներ մը լսեցինք: Սպան հրացանազարկ եղած էր այդ ձորին մէջ եւ իր դիակը 4 օր անթաղ թողուած, որպէսզի մեր տասնապետին առիթ ստեղծուէր հրամայելու մեզ. Կեալուրըմ լէշի գօգույօր, կիտիմիզ կէօմիւմիզ...»:

Գարեգիմ Քահանայ, 85 տարու, բախտակից Տ. Թորոսի:

Իսկ Զինադադարէն վերջ՝ Կէլիպօլուէի մէջ կը սկսի պաշտօնավարել Վարդան Քահանայ Պետրոսեան:

Տեղահանութեան սարսափները կրող վայրերէն յիշենք Լիւլէ Պուրկազն ու Հայրապօլը, քսանական տնւոր Հայութեամբ, առանց սըրբավայրի եւ երէցի: Հայրապօլ միայն ունեցած է մատուռ մը՝ պուլարական պատերազմէն վերջ:

11.— ԳԱՍԹԷՄՕՆԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Կուսակալութիւնս բաժնուած է երեք գաւառի, Գասթեմօնի, Չամ-ղըրի եւ Սիմօյ: Առաջինը (որ ռամկօրէն Խաւքամպօլ եւ բանասիրօ-րէն Գեքմամիկուպօլիս կը կոչուի), հարաւ դին կ'իյնայ ինչպօլու նաւահանգիստին, անկէ 18 ժամ հեռու, Կէօք Ըրմագ գետակին վրայ: Բնակչութեան ամենաստուար մեծամասնութիւնը թուրք, իսկ Հայերը 150 տուն, թրքախօս: Կէօլ «նահիէ»ի (քաղաքին ամարանոցը), Տատայի, Տէվրէքեանիի եւ Ագ Գայայի Հայ ժողովուրդն ալ 400 տուն կը հաշուուէր. իսկ Գասթեմօնի-Պօյապատ-Թաշքէօփրիւ շրջանին մէջ կային մօտաւորապէս 750 ընտանիք՝ հայախօս Հայ բոշաներ, ամբողջովին քչուած Աղէտի տարին:

Ահաւասիկ Գասթեմօնիի շրջակայ մաղագործ Հայ բոշաներուն գիւղերը, անժամ եւ անհովիւ: —Գատըն Սէրայ, Գարա Պըլըգ, Ենմի-ֆէօյ, Սօրդում, Չագմագ, Էյրէֆ, Կէրիշ, Տատայ, Գուլումըգ, Ալ-փասլան, Ջըմկըլ, Ալըմըգ:

Պատերազմի առաջին տարին՝ կուսակալն էր Ռէշիտ Փաշա, որ —ի հեճուկս տարագրութեան մասին Թալէադէն ստացած խիստ հրահանգին— կուսակալութեան ընդհանուր բնակչութեան մարդահամարը պատրաստելով, գեկուցած էր թէ 800,000 հոգիի մէջ Հայերը ի՛նչ միայն աննշան թիւ մը (4,000 տեղացի, նոյնքան ալ բոշա) կը ներկայացնէին, այլ եւ կուսակցականք երբեք գետին չէին գտած հոն. տեղեկագիրը իր հայանպաստ արդիւնքը կ'ունենայ, այն է՝ Կուտինայի նման՝ Գասթեմօնիի Հայութեան ալ գերծ կացուցուիլը տեղահանութեան պատուհասէն: Այդ բախտաւորութիւնը կարճ կը տեւէ սակայն. վասնզի Ռէշիտի դիմումնաւոր պաշտօնանկութենէն վերջ, Գաղատիոյ փոխ-կուսակալ՝ տիրահաւակ Աթըֆ երբ կը յաջորդէ անոր, առաջին գործը կ'ընէ իր նախորդին յաջողութիւնը վիժեցնել, տեղւոյն Իթթիհատի քարտուղար Հասան Ֆէհմիի եւ քաղաքապետութեան նախագահ Էֆշի օղլու Մէհմէտի հետ համախորհուրդ՝ հանրագրութիւն մը պատրաստել տալով համացեղ վաճառականնե-

րու, յայտարարող՝ թէ Հայ տարրը խոչընդոտ էր իսլամ առեւտուրին յառաջդիմութեան: Հետեւանքն ական կ'ըլլայ որ Կեդրոնէն իսկոյն կը ծանուցուի անողոք կարգախօսը. «Իճապըմա պագըլսըմ»: Եւ քովամդակ Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառներէն՝ այս մահամգիմ Հայութեամ կը վիճակի յետամնաց տեղահանութիւն մը, (այսինքն 1915 տարւոյ գարունէն աշուն երկարաձգուող Ընդհանուր Տեղահանութենէն 6-7 ամիս ուշ) արական սեռը 12/25 Փետրուար 1916ին դէպի Տէր Զօր, իսկ իգական սեռը՝ նոյն տարին Զատիկի Մեռելոցին ցրուած շրջակայ թրքաբնակ վայրեր: Քաղաքն ամբողջովին Հայութենէ ամայանալէ վերջ, կը սկսի կողոպուտը՝ դատարկացած տուններէ եւ շուկայի վաճառատուններէ (Վաւերական նօթեր՝ քաղուած տեղւոյն Օսմանեան Դրամատան դեր-տնօրէն Հր. Խանճեանէ, վերապրող):

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Թադէոս Քահանայ Ներսէսեան.— Մնած 12 Մարտ 1869ին, ձեռնադրուած 8 Ապրիլ 1901ին: Քաջարի եւ բանիբուն երէց, ատենօք ուսուցիչ: Կը վարէր Գասթէմօնիի առաջնորդական փոխանորդութիւնը:

Այրերու կարաւանին կը խառնուի: Եոզղատի կողմերը հասնելուն՝ կառքէն իյնալով վնասուելուն հետեւանօք, ժողովուրդը շալակով ու զրաստով մինչեւ Սիս կը բերէ իրենց սիրելի հովիւը: Այնուհետեւ կը քշուի Ինթիլի, ուր՝ այլեւս չտոկալով ճամբու տաժանքներու, կը վախճանի թշուառութեամբ:

Թաշ Քէօփրիւի վաղեմի կրթական գործիչ, Սուլթանիէի ուսուցիչ եւ Հայ եկեղեցւոյ դպրապետ Մկրտիչ Երանեան՝ Տէր Զօր նահատակ:

Զինադադարէն յետոյ, Գասթէմօնիի առաջնորդական փոխանորդ կ'ընտրուի Զօնկուլտաքի երբեմնի երէց Տաճատ Վրդ. Պասմաճեան (զոր յիշած ենք իր կարգին):

ԹԱՇ ՔԷՕՓՐԻԻ

Հին անուններով՝ Եւպատորիա եւ Պոմպէուպոլիս, Գասթէմօնիի նահանգին մէջ, շրջականերով՝ 228 տուն Հայութեամբ, որ բախտակից եղաւ Գասթէմօնիի ժողովրդեան: Ունէր —մերձակայ էսկի

Աթճա գիւղին մէջ— Ս. Աստուածածին անուամբ մատուռ մը, հատ
մըն ալ ի Մալազ գիւղ:

Թաշ Բէօփրիւի ժողովրդեան ծխատէրն էր

Արիստակէս Բախամայ Աժտէրխանեան.— Մնած 30 Հոկտեմբեր
1855ին Պոլու, ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ
4 Փետրուար 1907ին: Տարագրութեան մէջ անհետ: Երիցուհին եւ
զաւակները՝ վերապրող ի Գասթէմօնի:

Ահաւասիկ Թաշ Բէօփրիւի գիւղօրէից ցանկը.— Էսկի Աթմա,
Կիմիք Սու, Պէլէմ Զայըր, Թիւթէմլի, Զէօրիւլ, Գամըշլը, Տէրէֆէօյ,
Մալազ, Գարամա Օղլու, Թէկիւլ, Եիւմամըզ:

ԹՕՍԻԱ

Հին Թէոդոսիոյ աւերակաց դէմ, Տէվրէք Զայի վրայ, անունը
ստացած Թօսուն Փաշայէն, Գասթէմօնի նահանգին մէջ, անոր արեւ-
ելեան կողմը, 30 ժամ հեռու ինչպօլուէ: Այս տաճկընոցին մէջ ու-
նէինք 6 տուն Հայութիւն, չըջակայ թուրք գիւղերն ալ 20 տուն,
բոլորն ալ բախտակից եղած Գասթէմօնի ժողովրդեան: Առանց
սրբավայրի եւ երէցի, թէեւ հոն ատենօք ունէինք մատուռ մը:

ԻՆԷՊՕԼՈՒ

Գասթէմօնի նահանգին մէջ, Սեւ Մովու եզերք, 40 տուն Հայու-
թեամբ որ բախտակից եղաւ Գասթէմօնի ժողովրդեան, անոր տե-
ղահանութենէն ճիշդ 2 օր վերջ: Մատուռը Ս. Աստուածածին՝ ուր կը
պաշտօնավարէր

Կարապետ Բախամայ Տէր-Կարապետեան, ութսունամեան: Աքսորի
միջոցին կը փոխադրուի Գասթէմօնի՝ ուր մօրուքը կ'ածիլեն եւ կը
նետեն բանտ: Բառասնօրեայ արգելափակումէ մը վերջ, ի յարգանս (!)
իր խոր ծերութեան՝ Տ. Կարապետ ազատ կ'արձակուի, բայց կը
ստիպուի Փէս կրել փոխան փակեղի: Զինադադարէն յետոյ կը դառ-
նայ կրկին իր պաշտօնատեղին՝ քահանայապետութեան:

ՍԻՆՕՊ

Սեւ Մովսէսը եզերք պատմական քաղաք՝ համանուն գաւառին մէջ, նշանաւոր՝ 1853ին մղուած ռուսեւթուրք նաւային ճակատամարտով: Նախկին մայրաքաղաք, հայրենիք Դիոգինէսի եւ Միհրդատի: Համիտեան եւ Թալէադեան կառավարութիւնները սովոր էին բերդաբազմ ընել հոն քաղաքական յանցաւորները՝ որոնց վերջին շարքերէն է բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան (Զինադադարէն վերջ Պոլիս վերադարձած քաղաքիս Հայ բնակչութիւնը 10 տունէ՛ր):

Պաղէնիէր, Գուլյուլմ, Ալի Պէյլի եւ Կէօլ Տաղի «նահիէ»ները, նաեւ Լալ, Յիմկէմիէր եւ Սարդուլ գիւղերը միասին հաշուելով, ունէր 163 տուն Հայութիւն (1,120 անձ): Սինօպ զուրկ էր սրբավայրէ. ունէր միայն վաղնջուց գերեզմանատուն մը՝ ոսնձգութեանց նշաւակ:

Գուլյուլմի եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր Յակոբ Քահանայ Նազարէթեան.— Մնած 1854ին, ձեռնադրուած 1901ին, Զարչամպայէն եկած Տ. Աթանազիէնէի հեռացմամբ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Ալի Պէյլի (եկեղեցին Ս. Կարապետ), Կէօլ Տաղ (եկեղեցին կիսաշէն): Այս շրջանի Հայ ժողովրդեան եւ Սինօպի Հայոց ծխառէրն էր

Վրթամէս Քահանայ Կարմիրեան.— Մնած 1855ին, ձեռնադրուած 1902ին: Տարագրութեան մէջ անհետ:

ՊՕՅԱՊԱՏ

Սինօպ գաւառին մէջ, Գասթէմօնիէն 18 ժամ հեռու, Կէօք Ըրմազի մօտ, շրջակայ բոշաներով 600 տուն Հայութեամբ (4,000 անձ): Հայ բոշաներու ամենէն ստուար բնակչութիւնը Պօյապատի եւ Թաշ Քէօփ—րիւրի բոլորտիքն էր, 25է աւելի խղճալի գիւղերով: Ունէր մատուռի վերածուած տուն մը՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Քահանայ Տիվարնեան. — Ծնած 1873ին Եոզղատ, ձեռնադրուած 1907ին :

Եղեռնի օրերուն Պոյապատէն Պատերազմական Ատեան կը տարուի եւ վեցամսեայ բանտարկութենէ մը վերջ կ'աքսորուի Գօչհիսար : Երկու տարի կը մնայ Հոն, յետոյ փախստական կը դառնայ Գաղատիա՝ որուն փոխ-առաջնորդ կը կարգուի Զինագաղարէն վերջ, հեծելով վերստին Քէմալական կառավարութեան ներքեւ, բռնապ քաղաքականութեան մը բերմամբ :

Պոյապատի Հայ բոչաները «Կէօչ» կը կոչուէին (իրենց ոճով), մէկ-երրորդին զէչ աղէկ տեղաւորուած, իսկ երկու-երրորդին թափառաշրջիկ, «միւթէղալլըպէ»ներու ամէն տեսակ բռնութեանց նշաւակ : Զիրենք կը հովուէր վերոյիշեալ քահանան : Այդ վաչկատուն թշուառ Հայութիւնն ալ Աղէտի տարին պարպեց դառնութեան բաժակը, ամբողջովին բնաջնջուելով : Ահաւասիկ ցանկը Պոյապատի քանդաւեր գիւղերուն. — Թէֆէ, Եւնիմէ, Աղլավուն, Էտիլ, Պաղլունա, Ալի Պէլլի, Ավարա, Պաղլար, Մուշլու, Սագրգ Տոմշու, Մահմուտլը, Գապութ, Աղնապիւֆ, Նամտագ, Տուրաղան, Զաթֆէօյ, Համի Օղլան, Ալփալալը, Գոյունուգ, Արըմը (վարի եւ վերի), Զէյվէ, Շէյխ Քէօյ, Սէօյիւտի, Գագ Տէրէ :

ԶԱՆՂԸՐԻ

Գասթէմօնի կուսակալութեան երեք զաւառներէն մին. կը կոչուի նաեւ Քեանդրի կամ Գանգրա : Հոս էր որ լեցուեցաւ Ապրիլ 11ի պոլսահայ մտաւորականներու կարաւանին մէկ մասը, քիչերու սակայն վիճակուելով ողջ մնալու դիպուածականութիւնը : Զանդըրի աքսորական-վերապրող հոգեւորականներն են հէք Կոմիտաս Վարդապետ, Պալագեան եւ Յովհան Վարդապետներ, Ֆէրիքէօյի (Բերա) Վարդան Քահանայ եւ Պատուելի Կարապետ Քերոքեան. իսկ Յուսիկ Քահանայ Քաջունի՝ վախճանած : Անմոռանալի աշխարհական զոհերէն յիշենք Վարուժանն ու Սեւակը, քաղաքէն քիչ հեռու՝ Թիւնէյ կոչուած վայրը նահատակուած՝ երեք ազգակիցներով, նաեւ մեծանուն հրապարակագիր Տիրան Քէլէկեանը, վեցն ալ զոհ՝ տեղւոյն իթթիհատի քարտուղար Ճէմալ Օղուզի, մեղսակցութեամբ ոստիկանապետ Նուրետտինի եւայլն :

Քաղաքին երեւելիներէն էր Աւետիս Բարսեղեան, «Մէճլիսը իտա-
րէ»ի անդամ, որ իսկոյն կառավարչատուն փութաց՝ Գըչլային մէջ
անպատասպար լեցուած մտաւորականներու հանգիստին համար բա-
րեխօսելու, եւ տեղացի Հայերու կողմէ սիրալոյս տար նուիրուած ան-
կողնոյ կազմածք, կապերտ եւայլն երկու կառք փոխադրեց անոնց
գտնուած ուղի: Հոգ մէկ շաբաթ մնացին մերոնք, այնուհետեւ
արտօնուեցան ազատօրէն քաղաքը բնակիլ, ամէն օր «խապաթը վի-
ճուտ»ի դրութեամբ: Աւետիս Բարսեղեան անգամ մը իր տունը ճա-
շի հրաւիրած է աքսորախումբէն մաս մը անձեր, որոնցմէ Կոմիտաս
Վարդապետ երգած է հոն Ղարիպ Հայուն յաւիտենական երգը՝ «Կը-
ռունկ»ը, մինչ ունկնդիրք յարտասուս փղձկած են: Երգչախումբե-
րու կազմութեան եւ համերգի մարզանքներու պատճառաւ՝ ծիսակա-
տարութեանց համար ժամանակ չունեցող այս պատուական Հայր
Սուրբին կը վիճակուէր աքսորականի անշուք պատարագ մը մատու-
ցանել Զանղըրի ժամին մէջ, ի ներկայութեան յոգնախուռն ժո-
ղովրդեան, երբ ամենէն սկեպտիկն իսկ հաւատացեալ կտրած էր՝ իր
փրկութեանը համար աստուածադերս մաղթանօք: Յովհան Վարդա-
պետ, Տ. Յուսիկ եւ Տ. Վարդան հետեւեցան անոր օրինակին: Իսկ
Աստուածածնայ Կիրակին, Գրիգորիս Վարդապետ — ծայրագունու-
թեան աստիճանին ի պատիւ՝ աքսորականներուն մէջէն վարպետի
մը կողմէ յօրինուած վարդենիէ ընտիր գաւազանով մը — երբ կը
պատրաստուէր Ծրդ պատարագաւորն ըլլալ, առտուն կանուխ խիստ
հրաման մը կ'ելլէ. կառավարական պաշտօնատուն կը կանչուին
ամէնքն ալ, մէջերնուն կը զատուին 60 հոգի՝ որոնք իսկոյն Գա-
ղատիա կը տարուին ի սպանդ: Երեւակայել տիրող սրտաբեկումը:
Ինչ սեւ տօն Վերափոխման, եւ ինչ վաղորդայն արդեօք՝ մնացող-
ներուն համար:

Մօտաւորապէս 100 տունէ կը բաղկանար տեղացի Հայութիւնը որ
1916 տարուոյ Փետրուարին ունեցաւ նոյնպէս յապաղած տեղահանու-
թիւն մը, հոն տարագիր Գրիգորիս Մ. Վարդապետ Պալագեանի հետ:
Բացի այս վերջինէն՝ ամբողջն ալ — ընդ որս եւ Աւետիս Բարսեղ-
եան — կը փճանան աքսորի անվերջ ճանապարհին, գաւառէ գաւառ
մահատազնապ դեգերումներով:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ որուն կամարներուն տակ գացին
յաճախ աղօթել աքսորական երկու վեղարաւորներ եւ երկու փակեղա-

ւորներ, ողջ մնացողաց ի փրկութիւն եւ նահատակաց ի հանգիստ: Զանդըրի ծխատէրն էր

Մկրտիչ Քահանայ Սարգեան.— Մնած 1860ին, ձեռնադրուած 1895ին, որ նոյնպէս պատարագեց հոն, նժդեհ ազգակիցներու ազատագրութեանը համար հոգեբուխ պաղատանօք, եւ որ վախճանեցաւ հոն՝ իր հօտին բնաջնջմը միայն չտեսած:

ՊՈԼՈՒ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Նախապէս Գասթէմօնի կուսակալութեան մէջ կը գտնուէր գաւառս՝ որ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ վերածուեցաւ ուրոյն սանճագի, իր մէջ առնելով իր մէջ յիշուած գաւառակները: Կը գտնուի Նիկոմիդիոյ արեւելակողմը, հարաւէն՝ Գաղատիոյ, իսկ արեւելքէն՝ Գասթէմօնի կուսակալութեանց սահմանակից: Հիւսիսային սահմանն է Սեւ Մով: Կը ձեւացնէ Բիւթանիոյ մէկ մասը, լեռնային եւ անտառուտ, 2 օր հեռու Գասթէմօնիէ: Պոլուի խառն բնակչութենէն՝ 200 տուն կը պատկանէր Հայոց՝ որոնցմէ քիչեր տարագրուեցան. կառավարութեան կողմէ պարտադրուած հանուրին իսլամացումը փրկութիւննին եղաւ:

Ահա թէ ինչ կը գրէ մեզ Զօնկուլտաքէն՝ Երեմիա Քհնյ. Մէրճանեան, 12 Յուլիս 1920 թուակէր նամակաւ. «Զինադադարէն անմիջապէս վերջ երբ թեմական այցելութեան ելայ, Պոլուի մէջ գտայ 160 Հայ ընտանիք: 1916 Յունուարի սկիզբները սկսաւ տեղւոյն Հայոց դէմ հալածանք. 40 տուն կրօնափոխ եղան եւ ատոնցմէ 27 ընտանիք տարագրուեցան 8-10 ժամ հեռու զուտ թրքաբնակ գիւղեր՝ ուր բաւական ատեն մնալէ վերջ, որեւէ միջոցներով յաջողեցան Պոլու դառնալ եւ զբաղիլ իրենց գործերով: Անմիջապէս որ պատերազմը դադրեցաւ, իսլամացողներ իսկոյն դարձան մայրենի եկեղեցւոյն գիրկը: Վերջերս շատեր գաղթեցին Պոլիս, Ատա Փազար, Զօնկուլտաք եւ Տիւզճէ»:

Երեւելիներէն յիշենք Թազուր Փափագեանը՝ որ քաղաքէն դուրս հանուելով՝ քարկոծմամբ կը նահատակուի: Իր գործունէութեամբ՝ զարհուրելի եղած է հոգ կազմուած Պատերազմական Ատեանը, որուն սխրագործութիւններէն հատուածներ թուած ըլլալով այլուր եւ ստո-

րեւ, կը բաւականանանք յիշատակելով անուններն այն Հայերուն որ առանց յանցանքի, այսինքն մտացածին մեղապարտութիւններով բանտ մնացին՝ ցվերջ պատերազմի. — Տօքթոր Լոդոֆէթ Գասպարեան (Տիւզճէի թաղային րփիշկ), Տօքթոր Արմենակ Թէօլէիան (Էրէյլիի), Տօքթոր Անդրանիկ Իսրայէլեան (Ֆրանկախտի շրջուն քննիչ), Տօքթոր Յովհաննէս Գօճապըլբեհան (Պարթընի), Տօքթոր Վահագն Տ. Կարապետեան (Տէվրէկի), Յարութիւն եւ Պետրոս Գասապեան (Հանքային պաշտօնեայ) եւ Գրիգոր Տիրատուրեան (սեղանաւոր): Եկեղեցիները Ս. Աստուածածին (քարաշէն) եւ Ս. Կարապետ (փայտաշէն), ուր կը պաշտօնավարէր

Եղիա Քահանայ Փափագեան (Տ. Յարութիւն Քահանայի թոռ). — Ծնած 5 Նոյեմբեր 1861ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 17 Օգոստոս 1903ին:

Տեղւոյն իթթիհատի Օճախին պետ եւ պատասխանատու քարտուղար Տօքթոր Ահմէտ Միքիատ այս բարեպաշտօն երէցն ալ առարկայ կը դարձնէ իր վայրագութեանց, որոնցմէ յառաջ բերենք սարսազին դրուագներ: — 20 Օգոստոս 1915ին, առանց որեւէ պատճառի կը ձերբակալուին ինք եւ 15 ազգակիցներ, որոնք կալանակապ ու բրածեմ՝ կը տարուին ժամ մը հեռու Սարըճալար թրքաքնակ գիւղը, 10 հրոսներու հսկողութեամբ: Ո՛չ մէկ լուր իրենց մասին՝ 3 ցերեկ եւ 4 գիշեր: Տեղեկութիւն ստանալու համար կառավարչատուն դիմող կիներ ու տղաք ծեծով կը վռնտուին: Անդին, հէք քահանան կը շարունակէ կրել երաշխեպը. խորունկ անջրդի հորի մը մէջ ուսընդանութ կը կախուի ժամերով: Այդ վիրապէն վեր քաշուելէ վերջ, բերնին գրաստի լկամ անցուած՝ կը խարազանուի յետոյքէն, նման անդրուվարի, դաշտին վրայ անդաստական: Զէր լրացած դեռ շարքը՝ Քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան նախատինք այդ արարքներուն: Չնայելով իր 54 տարիներուն, սեռապղծութեան քստմնելի ոգիւն ալ կը փորձուի իր վրայ: Այնուհետեւ մօրուքը կզկզանքով կը ծեփեն, եւ այդ կերպարանքին տակ հրապարակաւ կեցնելով զինք թուրք լակոտներու թքնել կուտան երեսին, մինչ Միթհատ — հանդիսադիր եւ հանդիսատես այդ նողկալի արարողութեան — խնդալէն կը մարէր, վտանգի իր գազանավառ հրճուանքին զենիթն էր հասած: Միւս կողմէ, չէր ալ ուզուեր որ ան շուտ դադրէր ապրելէ. ուստի հոգ կը տարուէր՝ անսուաղութենէ չմեռցնելու, 4 օրուան մէջ 2 ժուռ հաց ձգուե-

լով առջին... Հինգերորդ օրը, գիշերանց կը բերուի բանտ, սաստկօրէն ծեծուած՝ իր ընկերներուն հետ: Առաւօտուն տունը կը խուզարկեն: Պաշտօնեաներու կողմէ դիտմամբ անկիւն մը թխմուած եւրոպական դրօշակի նմանող կտոր մը երեւան կը հանուի, եւ Պատեւրագական Ատեանը չուշանար իր անխիղճ վճիռն արձակելու, 9 տարուան բերդարգելութիւն: Կ'անցնին 10 ամիսներ: Կրած խոշտանգումները, բանտին ապականեալ մթնոլորտը, մանաւանդ իր խուցին խոնաւութիւնն ու մթութիւնը հրէշներուն թողած պակասը կը լրացնեն, ծանրապէս հիւանդացնելով զինք եւ փութացնելով իր մահը՝ 1916 տարուոյ Յունիսի վերջերը, միեւնոյն բանտին մէջ: Թաղման եւ օծման համար Տիւզճէի Տ. Երեմիա քահանան երբ ճամբայ կ'ելլէ հոնկէ, կառավարութիւնը կառքէն վար կ'իջեցնէ զինք, արգելելով իր երթը:

Ահաւասիկ սարսուղի նմոյշներ՝ Պոլուի Պատեւրագական Ատեանի անարդարութենէն. կախաղան կը բարձրանան հոն վեց անգամէն 34 անմեղներ՝ որոնցմէ երեքը միայն Յոյն: Այսպէս, 28 Սեպտեմբեր 1915ին 2 հոգի Ատա Փազարէն (Ս. Փափագեան, Ա. Յարութիւնեան), 21 Դեկտեմբերին 6 հոգի Պարթընէն (Ս. Ագչայեան, Ն. Պարթընլեան, Ս. Լազեան, Գ. Բաբելեան եւ տիվրիկցի մը), նոյն ամսւան 28ին 14 հոգի Ատա Փազարի չրջանէն (Ս. եւ Յ. Խոզայեան, Ն. եւ Մ. Թաշճեան, Կ. Զատիկեան, Հայոցեան, Կարապետ, Շմաւոն, Մ. Քիրէմիթճեան, Պետրոս, Մինաս, Գ. Սմբատեան, նաեւ էլմալուցի քահանան եւ իր ուսուցիչ որդին՝ զորս յիշած ենք իրենց կարգին), 21 Մարտ 1916ին 5 հոգի Ատա Փազարի չրջանէն (Պ. Կէնճեան, Պ. Կէկէնօղեան, Յ. Մուրատեան, Խ. Մարտիրոսեան, Հ. Իշէեան), 3 Հոկտեմբերին 3 հոգի Արմաշէն եւ Խասկալէն (Ս. Սթանպօլցեան, Ի. Յամաքեան, Յ. Պիճոյեան), 19 Դեկտեմբերին 1 հոգի Զէնկիլէրէն (Կ. Լեզեան): Տարաբախտ զոհերուն խոստովանահայր եւ ականատես վկայ եղած է Տիւզճէի Տ. Երեմիա քահանան (որուն մասին խօսած ենք իր կարգին):

1919էն ի վեր, հաւատափոխ վիճակնին թօթափող Պոլուի Հայոց հովուութիւնը կը վարէ էրէյլիի Ստեփան Քահանան:

ՏԻՒԶԺԷ

Պոլուէն ութ ժամ հեռու, բնակչութեան 120 տունը միայն Հայոց՝ որոնք կը տարագրուին 2 անգամէն եւ որոնցմէ երկրորդ կարաւանը կէս ճամբէն ետ կը դարձուի, առանց իսլամանալու մնալով հոն: Տ. Երեմիա Քհնյ. Մէրճանեան կը գրէ մեզ.

«1916 Փետրուարին երբ մենք Պոլու բանտն էինք, Բուն Բարեկենդանէն քանի մը օր առաջ տիւզէցիք աքսորուեցան 60 տնւոր, 2 կարաւան, աղքատ դասակարգին տրամադրուելով զինուորական փոխադրակառքեր՝ մինչեւ Ատա Փազար, հոնկէ ալ Կէյվէ՝ որուն կայարանը բոլոր գոյքերնին կը գրաւուին եւ իրենք ճամբայ կը հանուին դէպի Պիլէճիք, Էսկի Շէհիր, Քէօթհաճիա, ոստիկաններէ առարկայ դառնալով խոշտանգումներու: Վերջին հանգրուանը հասնելուն՝ չեն արտօնուիր քաղաք մտնելու. 5-6 ժամ հեռու՝ Ալթուն Թաշ կոչուած «նահիէ»ի կեդրոն գիւղը երբ կը գիշերէին, կառավարիչը կուգայ աւետել իրենց թէ ազատ էին տեղերնին վերադառնալու: Կէյվէի կայարանը թողուցած գոյքերնին աւարի տրուած էր արդէն. սպառնալիքի տակ անդորրագիր կը ստորագրեն՝ կարասիներն վերստացած ըլլալնուն մասին: Նախ տեղահան, ապա հայրենադարձ եղող այս 60 ընտանիքներէն եօթը միայն մնացած էին Աֆրոն Գարահիսար՝ մինչեւ Զինադադար»:

Աղէտալի թուականէն 5 տարի վերջ՝ 1920 Մայիսին էր որ հոգ կախուեցաւ պարտիզակցի Տօթթոր Սարգիս Քիւթնէրեան Քէմալականներու կողմէ, կայսերական ծանօթ «Ֆէթվա»ն գրպանը պահած ըլլալուն:

Մատուռը Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Երեմիա Քահանայ Մէրճանեան (Տ. Վարդանի որդի). — Ծնած 29 Յուլիս 1876ին Պոլու, ուր, Ատա Փազար, Գաղատիա եւ Կուտինա 14 տարի ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ՝ քահանայ կը ձեռնադրուի Արմաշու եկեղեցին Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 4 Յուլիս 1910ին՝ Տիւզճէի համար, ուր մինչեւ 1919 տարւոյ վերջ կը քահանայագործէ: Այնուհետեւ կ'անցնի Զօնկուլտաք, տեղւոյն հայ գաղուեթը հովուելու:

13 Յունիս 1915ին եւ Օգոստոս 20ին՝ ղարոց, սրբավայր եւ ամէն

Հայու տուն կը խուզարկուի եւ կը գտնուի ոչինչ։ Վերջին խուզարկութեան վրայ հազիւ 2 օր անցած, 93 կտոր գէնք, դօշակ եւ փամփուշտի տուփեր կը հանուին եկեղեցւոյն շէնքին տակէն — առարկանքը զորս կառավարութիւնը վերջին պահուն դիտմամբ թխած էր հոն գիշերանց։ Կը ձերբակալուի Տ. Երեմիա, թաղականներու, Մերոց ժողովի եւ այլ ազգայնոց հետ միասին, համազումար 34 հոգի, բացի այն 32էն՝ զորս ոստիկաններ քանի մը օր առաջ հաւաքած էին, իրենց տուններէն ածելի, զինուորի պայուսակ եւ զինուորական տարազով մարդոց լուսանկար գտած ըլլալուն։ Ամէնքին մէկ 18 օր բանտ մնալէ վերջ՝ կը փոխադրուին Պոլու, յանձնուելով Պատերազմական Ատեանի որ 3 Մարտ 1916ին անպարտ կ'արձակէ զիրենք, բացի քահանայէն եւ թաղային խորհուրդի անդամներէն որոնք կը բողոքեն եղած անիրաւութեան դէմ, պնդելով թէ գէնքերը դուրսէն դրուած էին նոյն շէնքին ներքեւ։ Երկրորդ անգամ քննիչ մարմին մը կ'ուղարկուի Տիւզճէ։ Մարտ 18ին վերջին դատավարութիւնը տեղի կ'ունենայ եւ ամբաստանեալք — հրճչք — անպարտութեան վճիռ կը ստանան։ Բանտարկութեան միջոցին, 28 Սեպտեմբեր 1915ի գիշեր, Տ. Երեմիա կը հանուի բանտէն դուրս եւ կը տարուի քաղաքապետարանի հրապարակը, որուն վրայ ցցուած կը տեսնէ 2 կառափնատ՝ ատա փազարցի հէք Սիրականին եւ Ալիքսանին համար։ Կը հրամայեն որ մօտենայ զոհերուն՝ կրօնական պարտականութիւնը կատարելու։ Անմեղ Հայորդիները, խոստովանուելէ եւ ջերմեռանդօրէն մէյմէկ ումպ ջուր խմելէ յետոյ կ'առաջնորդուին կախաղան, մինչ ոստիկան մը Տէր Հայրը կը տանի կեցնել անոնց մօտ՝ իբր ականատես վկայ։ Իզգէթ անուն բորենի մը սապէս կ'արտայայտուի երէցին. «Դուք, հայրենիքի դաւաճաններ ամէնքդ ալ, ասանկ պիտի կախուիք ահա մէկիկ մէկիկ։ Քէշիշ, սէմտէ հազրը օլ պիր իֆի կիւմտէմ...»։

ԷՐԷՅԼԻ

Զչփոթելու համար զայն՝ Գոնիայի կուսակալութեան համանուն քաղաքին հետ, կը կոչեն Գարա Տէնիզ էրէյլիսի, որ է Պոնտական Հերակլիա։ Կ. Պոլսէն սկսելով, ծովեզերեայ առաջին քաղաք եւ

նաւահանգիստ՝ Շիլէէն վերջ, թուրք եւ յոյն խառն բնակչութեամբ: Պատերազմի տարին, 10 Հայ հազիւ կը բնակէին հոն, որոնց մին, Տօթթոր Անդրանիկ, գերծ չի մնար հալածանքէն՝ Պոլու բանտարկուելով:

Աղէտալի տարիներուն ընթացքին եւ անկէ առաջ, անպաշտօն կերպով այս քաղաքը կը մնար երիցուհւոյն հետ

Ստեփան Քահանայ Կնատեան.— Ծնած 1857ին Քէմախի Բազառիճ գիւղը, ձեռնադրուած 1893ին՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուր քահանայագործած երկար տարիներ: Կը կոչուէր նաեւ Փափազեան:

1915 տարւոյ Օգոստոսին, ընտանեօք կ'աքսորուի Գասթէմօնիի գիւղերէն Կէրէտէ կոչուած տաճկընոցը: Հոն կ'իսլամացնեն զինք, լճամոյն ընելու սպառնալիքին տակ: Զինադադարէն վերջ նորէն սքեմը հազնելով, Տ. Ստեփան 1919ին 3 ամսոյ չափ կը պաշտօնավարէ Զօնկուտաք, այնուհետեւ Պոլու՝ ուր կը մնայ ցարդ:

Քէմալականք այս կողմերն ալ ասպատակեցին 1920 տարւոյ ամրան, ահ ու սարսափ սփռելով չորս դին:

ԶՕՆԿՈՒԼՏԱՔ

Յամաքի ճամբով մէկ օր, իսկ ծովով՝ էրէյլիէն 3 ժամ հեռու, ածխահարուստ մարզի մը մէջ, ծովեզերեայ նորաչէն քաղաք եւ նաւահանգիստ: 1880ական թուականներուն, Հայ հանքատէրներ (Գարմանեան, Հալաճեան եւ Ասլանեան) երբ շահագործել սկսան տեղւոյն ածխահանքերը, Հայ պաշտօնեաներ ալ բերուեցան եւ հետըզհետէ կազմուեցաւ հոն Հայ գաղութ մը որ սկիզբները 12 տուն էր, եւ 100՝ պատերազմի տարին, իսկ հիմա 250, Կեսարիոյ, Պոլուի, Տէվրէքի, Պարթընի, մաս մըն ալ դերջանցի տարագիրներու յաւելմամբ: Մատուռը՝ Ս. Աստուածածին: Բնիկ երիտասարդ մը՝ Ղազարոս Փափազեան կախաղան բարձրացած է Զօնկուտաք, որպէս դասալիք զինուոր: Ռուս նաւատորմը 23 Նոյեմբեր 1914ին կը սկսի քաղաքիս ռմբակոծութեան՝ որուն կը յաջորդէ 15 Փետրուար 1915ինը, փճացնելով բնակարաններու եւ հաստատութեանց մեծ մասը: Այդ երկուքը կ'ունենան իրենց յաջորդներն ալ, որով ժողովուրդը կը ստիպուի հանքերու մէջ ապաստանիլ առ ահի: Առաջին ռմբակոծման ատեն, առիթը պատեհ նկատելով, գայմազամը զէնք կը

բաժնէ Լազերուն՝ ջարդելու համար քրիստոնեաներն անխտիր: Մրազիրը կը վիժի եւ հեղինակը պաշտօնանկ կ'ըլլայ: Տեղը կուգայ Իպրահիմ (ապա Գասթէմօնիի կուսակալ), որուն օրով գերծ կը մնան տեղահանութենէ, գործակցութեամբ Սէվգը Գօմանտանի Գոնիացի Խայրիի, եւ բարեխօսութեամբ տեղւոյն Հայոց հոգեւոր հովիւին: Այդ երջանիկ Հայութեան երջանիկ երէցը կը հանդիսանայ ահա

Տաճատ Քահանայ Պատմանեան. — Մնած 1873ին Օվաճըզ (Իզմիթ): Նախակրթութիւնը հոն ստանալով՝ 2 տարի օգնական ուսուցիչ կը կարգուի, 1890էն սկսեալ հայերէն եւ թրքերէն դասեր կ'աւանդէ գաւառները. միջոց մըն ալ խոյս տալով Համիտեան հալածանքներէն՝ գրագրութեամբ կը զբաղի Էրէյլի-Ձօնկուտաքի ածխահանքերը: Վերջնոյս Հայոց բաղձանօք՝ 19 Սեպտեմբեր 1904ին Արմաշ քահանայ ձեռնադրուած եղիշէ Եպս. Դուրեանէ: Պոլիս դարձին՝ Օրմանեան Պատրիարքէ. վէմ-քար, սրբանօթ եւ եկեղեցական սպասներ ստանալով կը դառնայ Ձօնկուտաք: Քաղաքին յաջորդական ութակոծութիւններուն առթած վախէն՝ երիցուհին կը մեռնի: Տ. Տաճատ կ'ուխտէ կուսակրօնութիւն եւ 1918ին, Զինադադարին սկիզբը վարդապետական վեղար կը ստանայ իր հոգեւոր հօրմէն: Այժմ առաջնորդական փոխանորդ Գասթէմօնիի: 1926ի վերջերը Պոլսոյ ճամբով մեկնած էլմիածին եպիսկոպոսանալու Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ:

1919ին, քաղաքիս հովուութիւնը վարած են Ստեփան Քհնյ. Կճատեան կամ Փափագեան (Էրէյլի-Սեւ Մով) եւ բազմաչարչար Եղիշէ Քհնյ. Տէր-Պարսամեան (Մուշի չըջանէն վերապրող միակ եկեղեցականը), մինչեւ ժամանումը Երեմիա Քհնյ. Մէրճանեանի (Տիւզճէ):

ՊԱՐԹԸՆ

Մովու ճամբով՝ Ձօնկուտաքէն երեք ժամ, իսկ ցամաքէն՝ մէկ օր հեռու: Հայ բնակչութիւն — չըջակայ մաղագործ Հայ-բոլաներով — 70 տուն, որ ակամայ իսլամանալով ամբողջովին՝ գերծ կը մնայ տարագրութենէ եւ Զինադադարէն վերջ կը դառնայ Մայրենի Եկեղեցւոյ գիրկը: Տեղացի 5 երիտասարդ Հայեր եւ 2 Յոյն կը տարուին Պոլու, չգործած յանցանքին կախաղանի վրայ քաւելու:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին (Ունճեան Աբիկի արգեամբ կառուց-

ուած), ուր կը պաշտօնավարէր

Կիւրեղ Քահաւանայ Սագայամ.— Ծնած 5 Յուլիս 1872ին Կէյվէի էջմէ գիւղը, քահանայ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովա-կիմեանէ 4 Նոյեմբեր 1901ին:

Ընդհանուր զօրակոչէն քանի մը շաբաթ առաջ, Պարթընէն իր ծննդավայրը կը մեկնի, ընտանիքն առնել տանելու համար. սակայն Հայոց մասին երթեւեկի բացարձակ արգելքի հետեւանօք չի կրնար վերադառնալ պաշտօնատեղին, եւ էջմէցիներուն հետ տարագրուե-լով՝ կը կորսուի անհետ:

Տ. Կիւրեղէն առաջ, Պարթընի, Զօնկուլտաքի եւ Գօզլուի ազգայնոց 22 տարուան հովիւն էր

Յուսիկ Քահաւանայ Սօմեմց.— Ծնած 28 Նոյեմբեր 1856ին Պոլու, աշխարհական անուամբ Անդրանիկ, 19 Օգոստոս 1890ին ձեռնադ-րուած Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին Գարեգին Եպս. Սրուանձ-տեանցէ Պարթընի եկեղեցւոյն վրայ: Աղէտէն առաջ փոխադրուած ըլլալով Իգմիրի թեմերէն Գըմըզ, զերծ կը կացուցուի տարագրու-թեանէ:

ՏԵՎՐԷՔ

Զօնկուլտաքէն 9 ժամ հեռու, այլ անուամբ Համիտիէ: Բնակչու-թեան 100 տունը միայն Հայոց, որոնք յակամայս իսլամանալով՝ տեղերնին կը մնան: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօ-նավարէր

Տիմոթէոս Քահաւանայ Պաղտասարեան.— Ծնած Պարտիզակ 13 Սեպ-տեմբեր 1872ին, աշխարհական անուամբ Միքայէլ, ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 9 Մարտ 1908ին՝ ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ, ուր պաշտօնակիցներու թիւը ստուար ըլլալուն՝ կը մեկնի Տէվրէք, իբր հովիւ տեղւոյն Հայութեան: Աշխարհականու-թեանը՝ վարած ուսուցչական պաշտօններ Պարտիզակ եւ Տէվրէք. հմուտ եկեղեցական երաժշտութեան:

13 Յունիս 1915ին, միջազնուկի (Կէյվէ) դասալիք-զինուոր Հայու մը խեղդամահ դիակը կը գտնուի Տէվրէքէն կէս ժամ հեռու արտի մը մէջ: Երեւակայիլ թուրք մտայնութեան աստիճանաչափը, երբ այդ հայասպան ոճիրին իբր մեղսակից կը ձերբակալուին Տ. Տիմոթէոս

եւ տեղացի 5 երեւելիներ, որոնք մէկ ամիս բանտ մնալէ յետոյ՝ կը փոխադրուին Պոլուի Պատերազմական Ատեանը որ —ինչպէս տեսանք— լեցուած էր նոր ժամանակի Կայիափաներով, տարապարտուց կեղեքելու հարիւրաւոր Հայորեաւներ: Բանտային տառապանք, գէճ եւ անարեւ մթնոլորտ, աղտուճ սննդեղէն. այս ամէնքը չեն ուշանար իրենց աւերիչ դերը խաղալու Տէր Հօր Ֆիզիքականին վրայ: Բժշկական քննութեամբ՝ իր հիւանդութեան անբուժելի ըլլալը հաստատուելէ, այսինքն բանը բանէն անցնելէ ետք ազատ կը թողուի եւ Տէվրէքի փոխադրուելուն վրայ հազիւ 2 օր անցած՝ կը վախճանի հոն 2 Սեպտեմբեր 1915ին: Օծում եւ թաղում՝ Տաճատ Քհնյ. Պասմաճեանի ձեռամբ: Երիցուհին մահմետական կրօնը բռնի ընդունելով երբ կը վեռնի Զօնկուլտաք, իբր իսլամուհի կը թաղուի տեղւոյն թուրք կողմից մէջ: Իր երեք զաւակները վերապրող:

ՉԱՅ ԺՈՒՄԱԱ

Պարթընէն եւ Զօնկուլտաքէն մէյմէկ ժամ հեռու՝ միւտիրիյէթ: Բնակչութեան 15 տունը միայն Հայոց, որոնք Պոլուի, Պարթընի եւ Տէվրէքի Հայոց օրինակին հետեւելով՝ ճանչցան տեղահանութեան արհաւիրքները: Անժամ եւ անհովիւ:

Պոլու ուրոյն սանճազին կը պատկանին նաեւ Ագ Շէհիր, Մուտուրմու, Կէօյմիւֆ (Թօրպալը) եւ Ամասրա, բոլորն ալ զուրկ Հայ բնակչութենէ:

12.— ԶՄԻՒՌՆԻԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

ԱՅՏԸՆ ՎԻՂԱՅԹԻՆ հինգ սանճագներուն պատկանող երեսունէ աւելի քաղաքաց Հայ բնակչութիւնն իր հոգեւորականներով զերծ կը մնայ տարագրութենէ, բացի կուսակալութեան կեդրոն Զմիւռնիայէն (ԻՉՄԻՐ), որուն բազմամարդ Հայութենէն երկերիւր երկսեռ անձինք միայն կը վտարուէին՝ իբր յեղափոխական եւ անոնց պարագաները: 1915 տարւոյ Ապրիլին Զմիւռնիոյ բանտը կը լեցուին բազմաթիւ կուսակցականներ, ատենօք ուժանակ պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ, ենթարկուելով կերպ կերպ չարչարանքներու: Ոստիկանութեան տնօրէն Հիլմի վատ դեր կը խաղայ Հայոց կեղեքման գործին մէջ: Նոյն տարւոյն վերջերը, Թալէադի վարչութիւնը տապալելու եւ Թուրք տարրը սթափեցնելու մտօք ֆրանսական «մանիֆէսթ» մը կը փակցուի գիշերանց՝ փողոցի պատերուն վրայ: Կուսակալ Բախմի կը սկսի հետապնդման եւ կը սպառնայ առաջնորդ.

Մատթէոս Եպիսկոպոս Ինճեքանի(*) վտարել ամբողջ ժողովուրդը, եթէ իսկոյն երեւան չհանուէր անոր հեղինակը: Կը գումարուի ժողով ժողովի վրայ, մինչեւ ձերբակալումը մանիսացի Ստեփան Նալպանտեանի, որ բանտային տառապանքներ կրելէ վերջ՝ կ'աքսորուի անվերադարձ: Ատով չի վերջանար խնդիրը. կառավարու-

(*) Զինադադարէն յետոյ, երբ գաւառի աղետակոծ Հայութեան օգնութիւն հասցնելու հարկը կը ստանայ աւագ կարեւորութիւն, Ինճեքան սրբազան ֆաղափիմ հարուստներէն հաւաքած գումարները Պատրիարքարան ուղարկելէ վերջ՝ կ'անցնի Գոնիա, գլուխ հանելով իր քարեմպատակ առաքելութիւնը: 1919ի վերջերը կը կարգուի առաջնորդ Ճամիկի վիճակիմ եւ կը մեկնի Սամսոն: Յաջորդ կը մշակուի ափսոսարար Յովհան Մ. Վրդ. Տէր-Կարապետեան՝ իբր տեղապահ, որմէ յետոյ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան կ'ընտրուի առաջնորդ Զմիւռնիոյ՝ ուր կը պաշտօնավարէ ցարդ:

Թիւնը չուշանար — միշտ Հիւմիի մեքենայութիւններով — չկօթակել նոյն գերդաստանին պատկանող անդամներ, նաեւ նախօրօք բանտարկեալ կուսակցականները: Այդ անհետացողներուն շարքէն են Տօթթոր Յակոբ Յովհաննէսեան (էօտէմիշցի, մեռած Իսլահիէ), ուսուցիչներ Արտ. Տ. Ստեփանեան (գորգաղաճցի) եւ Վարդան Միսիրեան (գիմառացի, Տէր Զօրի կողմերը գնդակահար), առեւտրական Առաքել Ապրօեան (գարահիսարցի, ինկած Մարտինի ճամբուն վրայ), անգլիահայտակ Պալի Դանիէլ եւ որդիք (մեռած Իսլահիէ եւ Եար Պաշի), Մելքի Խանզէտեան (մեռած Քէլէպէք), Սուրէն Յարութիւնեան, Կ. Սիվրիսարեան, զինուոր Մարտիկ եւայլն: Ատոնցմէ վերապրող մըն է փաստաբան Լ. Երկանեան (Թաշ Տուրմազ «բուսն-թէօր»): Իսկ Գ. Կիւլպէնկեան ազարակի տնօրէն Քերոբէ Կիւլպէնկեան ամէնքէն առաջ՝ 1914 Հոկտեմբերին նահատակուած է: Աքսորուողներու շարքին է դարձեալ

Պատուելի Սամուէլ Յ. Քէնտիկեան. — Ծնած 2 Մայիս 1862ին Արաբկիր: Նախնական ուսումը հոն եւ Եփրատ Գոլէճ ստանալէ ետք՝ Այնթապ կը մեկնի եւ 1886ին կը վկայուի Կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճէն: Ծննդավայր դարձին՝ տարի մը ուսուցչութեամբ

Մատթէոս Եպս. Ինճեան ծնած է Յունիս 1878ին Գում Գափու (Պոլիս), աշխարհական անուամբ Արմենակ, ուսած Մայր Վարժարան եւ Կեղրոնական, վկայեալ Փարիզի իրաւագիտական համալսարանէն, յօդուածագիր պոլսահայ թերթերու, 1904-1908 անդամակցած Տնտեսական Խորհուրդի, Ղալաթիոյ Խնամակալութեան, Ելիւմտից Հոգաբարձութեան եւ Մայր Եկեղեցւոյ թաղականութեան, իր արուեստը կիրարկելով եւ իրաւաբանութիւն դասախօսելով հանդերձ: Երկրորդ կարգի ընտրող Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութեան: 14 Մայիս 1909ին վարդապետ ձեռնադրուած Սկիւտար՝ Իզմիրլեան Հայրիկէն, ծայրագունութեան աստիճան ստացած Եղիշէ Արքեպս. Դուրեանէ, 22 Դեկտեմբեր 1913ին եպիսկոպոսացած Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ, առաջնորդական փոխանորդ Ադրիանապոլսոյ 1909 Սեպտեմբեր-1910 Յունիս, այնուհետեւ առաջնորդ Իզմիրի: Իր վերջին պաշտօնատեղիէն՝ Սամսոնէն Եւրոպա մեկնումը խերով եղաւ ամօին համար, երբ նկատի առնեմք սահող սա տարիներուն խառնաշփոթութիւնները՝ Քէմալականաց շարժման հետեւանօք:

կը պարապի, այնուհետեւ յաջորդաբար կը պաշտօնավարէ Ռոտոսթօ եւ Տարտանէլ (վերջնոյն մէջ քարոզիչ եւ Անգլիական հիւպատոսարանի թարգման 8 տարի): Մեկնելով Զմիւռնիա, ուսուցչութեան կը կոչուի տեղւոյն Ամերիկեան Գոլէճին մէջ, պաշտօն՝ զոր կը վարէ 18 տարի անխափան: Պատուելի Սամուէլ, ի բացակայութեան Վերապատուելի Աւետիս Տարագեանմի, կը քարոզէր նաեւ Զմիւռնիոյ Աւետարանական Հայոց:

Հակառակ անոր որ կեանքին մէջ քշուած չէր կուսակցական որեւէ հոսանքէ, մատնութեան մը հետեւանօք կը ձերբակալուի 2 Փետրուար 1916ին եւ եռամսեայ բանտարկութիւնը լրացնելով՝ կ'աքսորուի դէպի Տէր Զօր: Կողոպտու եւ կեղեքում՝ ճանապարհի անվրէպ պատահարները կ'ըլլան, մինչեւ ժամանումը Գոնիա, որուն բանտին մէջ անսուղո՞ ուր ուրեմն հոգին կ'աւանդէ 3 Յուլիսին:

Զմիւռնիոյ հոգեւորական զոհերէն երկրորդն է, ժամանակագրական կարգաւ.

Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոս Փափագեան.— Ծնած է 1847ին Սամաթիա (Պոլիս), աշխարհական անուամբ Սամուէլ-Աշոտ, Տ. Մեսրոպի որդի, ուսած ծննդավայրին Ս. Սահակեան վարժարանը, աւագ սարկաւագ՝ Գաղատիոյ վանահայր-առաջնորդ Արիստակէս Արքեպս. Դերձակեանի, 1867-1872, եւ նոյն տարւոյ Օգոստոս 15ին յիշեալէն վարդապետ ձեռնադրուած Եղգղատի Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ Պոլսոյ Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկի հրամանաւ. 1875ին ծայրագունութեան աստիճան ստացած Ներսէս Պատրիարքէ՝ Օրթաքէօյ: 1874էն սկսեալ մինչեւ պետական հարուածով դադարեալ Ազգային Ժողովի երեսփոխան, անդամ կրօնական ժողովի, յանձնաժողովներու եւ խորհրդոց, 1874-1896 քարոզիչ Օրթաքէօյի, Հասքէօյի եւ Պէշիկթաշի, միաժամանակ աւանդելով կրօնի եւ եկեղեցւոյ պատմութեան դասեր՝ մայրաքաղաքի ազգային եւ անհատական կրթարաններուն մէջ, յաճախ անձնուիրաբար: 1897-1900 առաջնորդական տեղապահ Եգիպտոսի: 1898 տարւոյ Գիւտ Խաչի տօնին կ'եպիսկոպոսանայ էջմիածին՝ Խրիմեան Հայրիկէն: 1900ին հիւանդանալով՝ Իզմիր կը մեկնի եղբօրը մօտ եւ պահ մը օգնական կը կարգուի Մելքիսեդեկ Արքեպս. Մուրատեանցի: 1 Յունուար 1902ին Ճանիկի առաջնորդ ընտրուելով՝ կը փութայ պաշտօնատեղին: Այդ շրջանին է որ նախաձեռնարկ կ'ըլլայ Սամսոնի քայքայեալ եկեղեցւոյն վերա-

չինութեան՝ զոր յամբողջ կ'ածէ, արժանանալով Պատրիարք Հօր եւ Կեդրոնական Վարչութեան գնահատումին: 1908 Յունիսի վերջ հիւանդութիւնը կրկնուելով՝ պաշտօնէն կը հրաժարի եւ իզմիր կը դառնայ: 4 Հոկտեմբեր 1908ին թեմին առաջնորդ Եղիշէ Եպս. Դուրեան երբ կը կոչուի յԱթոռ Պատրիարքութեան, առժամայ տեղապահութիւնը կը յանձնէ իրեն: Պատգամաւոր կաթողիկոսական ընտրութեան, ոգի ի բոլին աշխատած՝ ի նպաստ իզմիրեան սրբազանի: 28 Փետրուար 1909ին Պատրիարքարանի կողմէ հաշուեքննիչ կը կարգուի Երուսաղէմի խնդրոյն: Քիչ յետոյ Ատանայի Եղեռնին առթիւ՝ կը ստանձնէ Կիլիկիոյ պատուիրակութիւնը, 13 Յունիսէն մինչեւ Սեպտեմբեր 19 չրջելով աղէտակոծ քաղաքները, պատրաստելու համար Տեղեկագիր մը որ 9 տարի վերջ՝ իր եղբորակամ մահը պիտի փութացմէր: 31 Մայիս 1910ին կը կոչուի առաջնորդական պաշտօնին՝ ուր քիչ կը մնայ: Տարի մը ետք կը հրաւիրուի Սիս, օժանդակելու ազգային ինչ ինչ գործոց կարգադրութեան: Կեանքին վերջին տարիները կ'անցունէ իզմիր եւ կը շրջի մերձակայ վայրեր, ձեռնադրելով բազմաթիւ քահանաներ, պահ մըն ալ քարոզիչ ի Կէօզթէփէ եւ յօժարաբար դասաւանդելով տեղւոյն դպրոցին տղոցը:

Պարկեշտ եւ պարտաճանաչ եկեղեցականի համբաւ վայելող այս եօթանասնամեանի Սրբազանը —որ իր խոհեմ քաղաքականութեան ի վարձ՝ Մէծիտիէի Առաջին եւ Օսմանիէի Երկրորդ պատուանշանները ստացած էր նախորդ կառավարութենէն—, 5/18 Մայիս 1918ին եղբօրը հետ ձերբակալուելով՝ կը նետուի զինուորական բանտը, խիստ հարցաքննութեան, եւ անոր պայմանադրականօրէն յաջորդ՝ չարչարանքի բովերէ անցնելով, Կիլիկիոյ 1909ի Աղէտին մասին տեղեկագրի մը պատճէնը՝ թուղթերուն մէջէն երեւան հանուած ըլլալուն. իբր այն թէ Սրբազանը թշնամի տէրութեանց ցոյց տալու համար պահած էր զայն...:

Ազատ արձակումին ի նպաստ կատարուած բոլոր դիմումներն ապարդիւն կը մնան: Թունաւորմամբ կը նահատակուի նոյն որջին մէջ, յետ 42 աւուրց տարժանելի բանտարկութեան: Կ'արտագրենք անմխիթար հարազատին՝ Արթաքիի՝ Զմիւռնիոյ առաջնորդական տեղապահ Յովհան Վարդապետի ուղղեալ 5 Ծու՝ .. 1920 թուակիր գրութենէն մէկ քանի հատուած. «Եղբայրս, Ատանայի ջարդին, Ազգային Վարչութեան կողմէ քննիչ կարգուած էր, տխրահռչակ

Ճէմալ Պէյ ալ՝ կառավարութեան կողմէ. միասին գացին Ատանա: Ձէնքերու հաւաքման պատրուակին տակ՝ երբ իզմիրի Հայոց տունները խուզարկեցին, իր պայուսակին մէջէն գտան այդ պաշտօնաթուղթերուն պատճէնը: Ուստի, իբրեւ ահաւոր յեղափոխականներ երկուքնիս մէկ ձերբակալուելով՝ բանտարկեցին առանձին խուցերու մէջ, արտաքին եւ ներքին յարաբերութիւններէ ի սպառ զրկելով զմեզ: Ամիս մը վերջ, զիս Այտընի բանտը ղրկեցին, ուրկէ Ատալիոյ Պատերազմական Ատեան՝ ուր արգելափակ մնացի 5 ամիս. իսկ հէք եղբայրս իզմիրէն մեկնումէս 12 օր ետքը նոյն քանտին մէջ թունաւորուելով մահատակուեցաւ եւ իբր պամդուխտ քահանայ՝ անշուք թաղուեցաւ գերեզմանատան մէկ անկիւնը: Երկար տարիներ բարւոք պաշտօնավարութիւններ բոլորող, հուսկ ուրեմն Ազգին սիրոյն մարտիրոսացած եկեղեցականի մը մարմինը վայել էր որ ամփոփուէր ժամին բակը, Մելքիսեդեկներու եւ այլոց ի շարս...»:

Ահաւասիկ վերջաբանը երանելոյն Յակոբայ Եպիսկոպոսի ինքնակենսագրութեան, իր հղերական վախճանէն տարի մը առաջ գրուած. «Առաւել քան զքառասնամեայ պաշտօնավարութեամբս ի Պոլիս եւ ի գաւառս՝ չեմ դադրեցուցուած երբեք եկեղեցական կամ ազգային պաշտօններէ: Այժմ, յառաջացեալ տարիքիս եւ վատառողջ վիճակիս բերմամբ՝ քաշուած եմ վարչական գործօն պաշտօնավարութիւններէ, մնալով Ազգիս բարօրութեան միշտ աղօթող»:

Թրքահայ հոգեւորականութեան ահաւոր խաչակրութենէն զերծ մնացող Զմիւռնահայ քահանայից դասը կը կազմեն հետեւեալք, որոնցմէ երկուքը միայն կ'ունենան իրենց Գողգոթայի բաժինը՝ Զինադադարէն վերջ, Նազիլիի եւ Տէնիզլիի երէցներն՝ իրենց հօտերուն հետ միասին: Այտընի եւ Գուշ Ատաի հայ բնակիչներն ալ վիճակակից եղած են վերոյիշեալներուն:

Եղիշէ Քահանայ Փափագեան (այժմ Գնունի).— Ծնած 1844ին Նիկոպոլիս, աշխարհական անուամբ Տիգրան, ուսած Ղալաթիա, գրաբարագէտ, 1 Օգոստոս 1890ին Մալաթիոյ առաջնորդ իսահակ Եպս. իսահակեանէ Պուլանճագի վրայ ձեռնադրուած, քահանայա-

գործածանդ, Օրտու, Եւդոկիա, հուսկ ուրեմն իզմիր (*):

Յարութիւն Ա. Քահանայ Տէր-Սարգիսեան (Նիւ Եորք է հիմա):
 Յովհաննէս Քահանայ Գօմապաշեան. — Ծնած 20 Յունիս 1846ին Պրուսա, աշխարհական անուամբ Եզեկիէլ, ուսած Ս. Փրկիչ (Եէտի Գուլէ), ուսուցիչ Պրուսա, Պոլիս, Զօք Մարզուան եւ Ատանա, կեցած Արմաշու, Երուսաղիմայ եւ Սսոյ վանուց մէջ, 2 Յունիս 1878ին ձեռնադրուած Ստեփան Եպս. Սանտալճեանէ՝ Ատանայի եկեղեցւոյն վրայ, 15 տարի հոն քահանայագործելէ վերջ անցած իզմիրի շրջակայ թեմերը, մանաւանդ Սէօքէ, որուն հայ բնակչութիւնը յունախօս ըլլալով՝ տղոցը սորվեցուցած է մայրենի լեզուն: Աչազուրկ եւ անպաշտօն իզմիր:

Խաչատուր Քահանայ Տէր-Վարդանեան. — Ծնած 1848ին Ախալքալաք (Ռուսիա), աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած անդ, ուսուցիչ, 17 Մարտ 1870ին ձեռնադրուած Սանահինի Վարդան Արքեպիսկոպոսէ՝ ծննդավայրին Խասուս գիւղին Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ, ուր քահանայագործելէ վերջ՝ զաղթած իզմիր եւ մասնակցած վարչական եւ կրօնական ժողովոց: Ունի տպեալ եւ անտիպ երկեր:

Մկրտիչ Քահանայ Ասլանեան. — Ծնած 1848ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Պետրոս, ուսած ծննդավայրին Ս. Մեսրոպեան դպրոցը, մարզուած հայկական ձայնագրութեան յէջմիածին, Կրաթիշտուսուցիչ իզմիր, Կարին, Վան, Տրապիզոն, Պոլիս, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, 1893ին ձեռնադրուած Երուսաղէմ Երեմիա Եպիսկոպոսէ, հովիւ Հայ բանտարկելոց: Այժմ Գօրտէլիս (**):

Գաբրիէլ Քահանայ Խաչատուրեան. — Ծնած 7 Փետրուար 1855ին Պրուսա, աշխարհական անուամբ Յակոբ Կոպալակեան, ուսած ծննդավայրին Ս. Դէորգեան դպրոցը, դպրապետ Պրուսա եւ Քիրմասթի, 3 Մարտ 1886ին ձեռնադրուած Բարթողիմէոս Արքեպս. Զամիչեանէ՝ Պրուսայի եկեղեցւոյն վրայ, ուր 7 տարի քահանայագործելէ վերջ՝ անցած Աղեքսանդրիա իբր երէց եւ ուսուցիչ 1892-1893, իսկ 1894էն ի վեր իզմիր, ատենապետ կրօնական ժողովի:

(*) Հեղինակին կողմէ լուսանցքին վրայ յետոյ աւելցուած. իզմիրի 1922ի աղէտին վախճանած էր — Ա. Գ.:

(**) Հեղինակին կողմէ ապա աւելցուած՝ հիմա Փարիզ — Ա. Գ.:

Ղեւոնդ Քահանայ Մաղիկեան.— Մնած 23 Դեկտեմբեր 1855ին Գահիրէ, աշխարհական անուամբ Իսքէնտէր, ուսած Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, լուսանկարիչ, 18 Օգոստոս 1890ին ձեռնադրուած Մկրտիչ Եպս. Վեհապետեանէ՝ Սելեւկիոյ եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ Իզմիր փոխադրուած: Լուսարարապետ, նաեւ գաւառական եւ կրօնական ժողովոց անդամ: 1922ի Ադէտին ապաստանած Աթէնք, ուր թշուառ վիճակի մէջ վախճանած:

Մեսրոպ Քահանայ Տէր-Սարգիսեան.— Մնած 17 Հոկտեմբեր 1862ին Բաղէշ, աշխարհական անուամբ Մարտիրոս, քահանայորդի, ուսած անդ, 13 Յուլիս 1897ին ձեռնադրուած Մեսրոպ Եպս. Սուքիասեանէ՝ ծննդավայրին Հինգ Խորան եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ Իզմիր փոխադրուած: Վախճանած 28 Յուլիս 1917ին:

Խորէն Քահանայ Պուչագմեան.— Մնած 27 Մարտ 1870ին Եէնիքէօյ (Վոսփոր). աշխարհական անուամբ Գաբրիէլ, ուսած անդ, դպրապետ եւ լուսարար Սթէնիայի Ս. Կարապետ եկեղեցին, երաժիշտ եւ օգնական ուսուցիչ Մաղնիսս եւ Գարաթաշ, 22 Փետրուար 1904ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ՝ Մաղնիսայի եկեղեցւոյն վրայ, 1913ին փոխադրուած Իզմիր, անդամ գաւառական եւ կրօնական ժողովոց: Հիմա Յունաստան:

Իզմիր՝ մեծ պատերազմէն վերջ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանէ քահանայ ձեռնադրուած էին նաեւ 2 հոգի.— Համբիկ Պերպէրեան (Ջուանչիր) եւ Տ. Թաթուլ Շիրիմեան(չիկամօրուս մը), ուսուցիչ երկուքն ալ: Ջուանչիր 1922ին սեմի մը քարին վրայ խողխողուած, իսկ միւսը՝ Տ. Թաթուլ, սեքսստացի, նախ Յունաստան ապաստանած, հոնկէ անցած Գահիրէ եւ ուր ուրեմն՝ Փարիզ:

ԳԱՐԱԹԱՇ

Արուարձան Իզմիրի, եկեղեցին Ս. Կարապետ, երէցը՝

Ամանիա Քահանայ Քիւլիւքեան.— Մնած 1874ին Պուլու, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, օգնական ուսուցիչ-երաժիշտ Պուլու, Օրտու եւ Գարաթաշ՝ ուր 1907ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Այժմ Իզմիր: Իզմիրի Ս. Ստեփաննոսէն 1922ի ադէտին լեղապատառ փախած ատեն նահատակուած:

Իր ահաւոր խաչակրութիւնն աւարտելով՝ Զինադադարէն վերջ հոս եկած է Արսէմ Քահանայ Միքայէլեան (ընդարձակ կենսագրութիւնը տես ի ՊՈՒՐՏՈՒՐ) :

ԿԷՕԶ ԹԷՓԷ

• Արուարձան Իզմիրի, եկեղեցին Ս. Հոգեգալուստ, երէցը՝

Յարութիւն Քահանայ Ունեւան.— Մնած 3 Դեկտեմբեր 1860ին Մաղնիսա, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, եւ զարկ տուած ծննդավայրին կրթական գործին, 26 Նոյեմբեր 1906ին ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ՝ Մաղնիսայի եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ Կէօզ Թէփէ փոխադրուած :

ԳՕՐՏԷԼԻՕ

Արուարձան Իզմիրի, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցները՝

Ղեւոնդ Քահանայ Ճէրքահեան.— Մնած 1869ին Պոյաճըքէօյ (Վոսփոր), աշխարհական անուամբ Համբարձում, ուսած անդ եւ Սկիւտար, օգնական ուսուցիչ Բերա եւ Գօրտէլիօ, 1904ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ՝ Մէնէմէնի եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ Գօրտէլիօ փոխադրուած : Կը վախճանի 29 Օգոստոս 1914ին :

Յակոբ Քահանայ Գօլմեան.— Մնած 16 Նոյեմբեր 1871ին Մաղնիսա, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած անդ եւ Երուսաղէմ, ուսուցիչ ծննդավայրին Ս. Լուսաւորչեան դպրոցը, 2 Յունիս 1902ին ձեռնադրուած Մովսէս Եպս. Կէօմրիւքճեանէ՝ Գասապայի եկեղեցւոյն վրայ, քահանայադրած անդ, Պէրկամա, Մէնէմէն եւ Գօրտէլիօ : Այժմ Իզմիր :

ՀԱՅ ԹԵՄՕՐԷՔ ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ

Մաղմիսա.— եկեղեցին Ս. Սիրոն, երէցը՝

Ներսէս Քահանայ Սիմանեան.— Մնած 1874ին Է-Էրէկ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, ուսուցիչ Նիյտէ եւ Պուկար Մատէն, վերջնոյս եկեղեցւոյն վրայ 1900ին ձեռնադրուած Ստոյ Սահակ Կաթողիկոսէն, յետոյ Մաղնիսա փոխադրուած : Մաղնիսայէն

կը փոխադրուի Նազիլլի եւ իր հօտին հետ Թուրք հրոսներու կողմէ վերջերս կ'աքսորուի յէկիրտիր:

Մաղնիսայի Վերի գիւղի եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ, երէցը՝

Գրիգոր Քահանայ Փէիլիվանեան.— Ծնած 14 Յունուար 1886ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գարեգին, ուսած անդ, ուսուցիչ քահանայութենէն առաջ եւ յետոյ, ձեռնադրուած 18 Հոկտեմբեր 1909ին Յակոբ—Աշոտ Եպիսկոպոսէ:

Զմիւռնիոյ նոր առաջնորդ Ղեռնդ Եպս. Դուրեան 21 Յունիս 1921 թուով կը տեղեկացնէ մեզ թէ Մաղնիսայի Ս. Սիոն եկեղեցին այժմ կը պաշտօնավարէ Աթանաս Քահանայ Այվազեան որ Եէնիճէի (Իյնէկէօզ) վերապրող երէցն է թերեւս:

Աղէտի տարին՝ անպաշտօն Մաղնիսա կը գտնուէր

Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան.— Ծնած 30 Սեպտեմբեր 1850ին Թաւաս, աշխարհական անուամբ նոյն, նախնական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին Վարդ—Պատրիկեան դպրոցը, 1863ին ընտանեօք գաղթած Մաղնիսա: Նոյն տարին կը մտնէ Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանը, մասնաւորապէս ուժ տալով տոմարակալութեան եւ ուսողական գիտութեան: Դպրոցէն ելլելուն՝ կը կարգուի տնօրէն—համարակալ Մաղնիսայի Պալիօզեան եղբարց բամպակի գործարաններուն՝ 8 տարի անընդհատ: 1879ին միաբան կ'ընդունուի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանուց եւ յաջորդ տարին, Մայիս 14ին կը ձեռնադրուի աւագ սարկաւագ, իսկ 11 Հոկտեմբեր 1881ին վարդապետ՝ Եսայի Պատրիարքէ: Գաւազանի իշխանութիւն կը ստանայ 19 Փետրուար 1886ին Մամբրէ Եպս. Մարկոսեանէ: Իր գլխաւոր զբաղումները կ'ըլլան հոն հաշուակալութիւն եւ տպարանի ու գրադարանի տեսչութիւն: 1887ին կ'ընտրուի առաջնորդ Կեսարիոյ, պաշտօն՝ գոր 23 տարի անխափան կը շարունակէ: Առաջին գործը կ'ըլլայ Գէորգ Եսայեանի օժանդակութեամբ բարեկարգել Ս. Կարապետ վանուց վարժարանը որ մինչեւ այդ թուականը «Փառանգաւորաց» կը կոչուէր՝ անթոշակ աշակերտութեամբ: Տրդատ Եպիսկոպոս կը բարձրացնէ ուսման մակարդակը՝ լաւագոյն ուսուցիչներ կոչելով պաշտօնի, եւ շուրջ քառորդ դարու տեւողութեան մը մէջ՝ նոյն ուսումնարանը կուտայ ազգին 120է աւելի ընթացաւարտներ եւ ստուարաթիւ կիսաւարտներ: Առաջնորդութեանը երկրորդ տարիին գարնան կ'ողեւորի էջմիածին ուր եպիսկոպոսանալով կը դառնայ պաշտօն-

նատեղին, երկար ատեն արդիւնաւորապէս հովուելով իր թեմը: 1903ին կ'ընտրուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, բայց ինչ ինչ պատճառներով կը հրաժարի: 1910ի սկիզբները կը լքէ Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը, Մարտ ամսուն կարգուելով պատրիարքական փոխ-օգնական Երուսաղէմի, իսկ յաջորդ տարին ամէն պաշտօնէ հրաժարելով կը քաշուի Մաղնիսա՝ իր եղբօր ազարակը: Հոգ է որ կ'անցունէ մեկուսացեալ կեանք մը 11 տարիէ հետէ, առանց թողլիք ընելու իր գրական պարտականէրը որոնք նշանակելի պիտի մնան յաջ Լայ Ազգագրութեան: Նոյն չարքէն ցարդ լոյս ընծայուածներն են Յուցակ Թուրքիոյ Լայ Զեւագրաց (2 պրակ), Լայ Վանօրայք 1 հատոր) և Լայ Աշուղներ (2 հատոր): Անտիպները միասին հաշուելով, այդ ուսումնասիրութիւնները 20ը կը յանգին: Աշխատակից զանազան օրաթերթերու: Իր հեղինակութիւնն է դարձեալ նկարագրութիւն Ս. Տեղեացը: 1923ին Աթէնք վախճանած աղցաւոր:

Գասապա.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Աւետիս Քահանայ Ռափայէլեան.— Ծնած 1849ին Օրթաքէօյ (Գոլիս), աշխարհաւոր անուամբ նոյն, ուսած անդ, դպրապետ-դաստիարակ, 22 Մարտ 1898ին ձեռնադրուած Գրիգորիս Եպս. Յովհաննիսեանէ՝ Սթէնիա, յետոյ Գասապա փոխադրուած:

Ազ Հիսար.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Սիմոն Քահանայ Տէր Յովհաննէսեան, մշեցի, ձեռնադրուած Յունան գիւղի եկեղեցւոյն վրայ եւ բոլորած թափառաշրջիկ կեանք մը (Կենսագրութիւնը տես «Մշոյ Դաշտ»):

Գըրգ Աղան.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Գալուստ Քահանայ Ստեփանեան.— Ծնած 1862ին Քիլիս, աշխարհական անուամբ Գրիգոր, ուսած Երուսաղէմ, ուսուցիչ Յոպպէ եւ Տէնիզլի՝ որուն եկեղեցւոյն վրայ ձեռնադրուած 21 Յունուար 1901ին՝ Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ, յետոյ Գըրգ Աղան փոխադրուած: Այժմ Գորտէլիօ:

Զմիւռնիոյ նոր առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան 21 Յունիս 1921 թուով կը տեղեկացնէ մեզ թէ Գըրգ Աղան այժմ կը պաշտօնավարէ Տ. Յովհաննէս Կէվիէրեան՝ որ Նիյտէի վերապրող երէցն է, Զինադադարէն վերջ Օսմանիէի մէջ ալ քահանայադրած:

Գըմըգ.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը՝ Յուսիկ Քահանայ Սօմեմց, պոլուցի (Կենսագրութիւնը տես ի «Պարթըն»):

Պերկամա.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Հմայեակ Բահամայ Տէր-Գարրիէլեան.— Ծնած 20 Մայիս 1872ին Թալաս, աշխարհական անուամբ Հայրապետ Մուրատեան, քահանայորդի, ուսած Կեսարիա, 16 Մայիս 1899ին ձեռնադրուած ի Սիս՝ Կիրակոս Եպս. Փէքմէզճեանէ, Սելանիկի եկեղեցւոյն վրայ՝ ուրկէ՛ 8 տարի վերջ փոխադրուած Պէրկամա:

Մէնէմէն.— Եկեղեցին Ս. Սարգիս, երէցները

Արիստակէս Բահամայ Երեցեան.— Ծնած 17 Փետրուար 1850ին Մաղնիսա, աշխարհական անուամբ Յակոբ, Տ. Արիստակէսի որդի, ուսած անդ, ուսուցիչ ի Թեմօրէս Զմիւռնիոյ, 18 Ապրիլ 1907ին ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ՝ Գըրգ Աղաճի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ՛ փոխադրուած Մէնէմէն: Այժմ Մաղնիսա:

Սարգիս Բահամայ Բարումակեան.— Ծնած 28 Մայիս 1882ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսած Իզմիր, գրաշար, 20 Ապրիլ 1914ին ձեռնադրուած Մատթէոս Եպս. Ինճէեանէ:

Էօտէմիշ.— Եկեղեցին Ս. Հռիփսիմէ:

Այտըմ.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Գէորգ Բահամայ Նիզամեան.— Ծնած 1875ին Հասքէօյ (Պուլիս), աշխարհական անուամբ Վրթանէս, ուսած Ազգային Որբանոց, ուսուցիչ Աղեքսանդրիա, Պուլկարիա, Պուլիս եւ Էօտէմիշ՝ որուն եկեղեցւոյն վրայ ձեռնադրուած 1912ին՝ Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ, յետոյ Այտըն փոխադրուած: Այժմ Էօտէմիշ:

Պատեռազմի Հետեւանօք՝ Թշուառութեան զոհերէն յիշատակենք քաղաքիս Աւետարանական Հայոց ալեւոր Հովիւը

Վերապատուելի Յարութիւն Յակոբեան.— Ծնած 1838ին, բնիկ, Մարաշի Հին Ճեմարանին աշակերտներէն, դասընկեր Վեր. Ա. Կոստանեանի եւ Ա. Ճինիշեանի: Նախ իբր ուսուցիչ-քարոզիչ կը գործէ Այնթապ եւ Բիւլիս, միսիոնար Շնայտըրէ երէց ձեռնադրուելէն վերջն ալ՝ 25 տարի Պուրտուր, եւ իր ջանքերով կը կառուցուի տեղւոյն ժողովարանը: Քանի մը տարի Սպարթա վարելով Հովուական պաշտօն, ընդհանուր Աղէտէն քիչ առաջ կ'անցնի Այտըն, եւ հակառակ իր յառաջացած տարիքին ու Բեմի պակասին՝ չի դադրիր տքնելէ Ս. Գիրքով սնած այս հեզահամբոյր քարոզիչը:

Միսիոնարներ քիչ չատ թէեւ օճան կը հանդիսանան իրեն, բայց ապրուստի սղութիւն եւ չքաւորութիւն կը փութացնեն իր մահը:

Թաղումը կը կատարէ տեղւոյն Հայ քահանան:

Գուշ Ատա.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Մեսրոպ Քահանայ Տէր-Յովհաննէսեան.— Մնած 1876ին Պանտրմա, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, օգնական ուսուցիչ եւ երաժիշտ Պանտրմա, Պալլքէսիր, Հայ Գիւղ, Պիղա եւ Մաղնիսա, 16 Սեպտեմբեր 1907ին ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ՝ Գասապայի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ փոխադրուած Գուշ Ատա: Այժմ Իզմիր:

Սէօֆէ.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Գրիգոր Քահանայ Կամսարական.— Մնած 1879ին Մոկս (Աղթամար), աշխարհական անուամբ Գրիգոր, Տ. Յակոբի որդի, ուսած անդ եւ Վան, 12 Սեպտեմբեր 1900ին ձեռնադրուած Մոկսի Դաշտ թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ՝ Յովսէփ Եպս. Խոստեղեանէ, յետոյ անցած Սէօֆէ՝ ուր նաեւ ուսուցիչ:

Իրմէ վերջ քահանայադործած է հոն

Յարութիւն Քահանայ Յարութիւնեան.— Մնած 1844ին Բաղէշի Պօռ գիւղը, աշխարհակալ անուամբ Եղիա, ուսած անդ, 1871ին ձեռնադրուած ծննդավայրին Ս. Անանիա եկեղեցւոյն վրայ՝ Յակոբ Եպս. Թօփուզեանէ, պաշտօնավարած անդ, Պուլկարիա, Իզմիր եւ Սէօֆէ: Կը վախճանի 24 Նոյեմբեր 1920ին:

Պայընտըր.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Յովհաննէս Քահանայ Ֆերիատեան.— Մնած 1870ին Թալաս, աշխարհական անուամբ Կարապետ, ուսած անդ, Կեսարիոյ դէպքէն առաջ 6 ամիս բանտարկեալ՝ քաղաքական յանցանօք, 10 Օգոստոս 1898ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Չանղըրիի եկեղեցւոյն վրայ, քահանայադործած անդ, Գալէճիք, Չարշամպա, Սալիհլի եւ Պայընտըր:

Նագիլի.— Եկեղեցին Ս. Հռիփսիմէ, երէցը

Կարապետ Քահանայ Խպէեան.— Մնած 1870ին Մուշ, աշխարհական անուամբ Միքայէլ, 3 Սեպտեմբեր 1908ին ձեռնադրուած էջմիածին՝ լուսարարապետ Ղեւոնդ Եպիսկոպոսէ, Պուրկազի (Պուլկարիա) Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ, յետոյ փոխադրուած Նագիլի:

Իրմէ վերջ պաշտօնավարած է անդ մաղնիսացի Տ. Ներսէս Սիւնանեանը (որուն տիւրը ճակատագիրը տեսի Մաղնիսա):

Տէմիզլի.— Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, երէցը

Բարգէն Քահանայ Յովհաննէսեան. — Մնած 5 Յունուար 1873ին Գըրգ Աղաճ, աշխարհական անուամբ Գէորգ Մահտեսի Սահակեան, ուսած անդ, ուսուցիչ ի թեմօրէս Զմիւռնիոյ, 18 Օգոստոս 1913ին ձեռնադրուած Տրդատ Եպս. Պալեանէ՝ Տէնիզլիի եկեղեցւոյն վրայ:

Զմիւռնիոյ շրջանի երկրորդ դժբախտ երէցն է այս որ բախտակից կ'ըլլայ Նազիլլիի վերջին երէց Տ. Ներսէս Սինանեանի, ժողովուրդին հետ վերջերս աքսորուելով յէկիրտիր՝ Թուրք հրոսներու կողմէ:

13.— ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Սեւ Մովսէս եզերք տարածուող կուսակալութիւնս արեւմտակողմն է Գասթէմօնիի, եւ մաս կը կազմէ Պոնտոսի: Հարաւէն՝ Սեբաստիոյ եւ Կարնոյ սահմանակից, իսկ արեւելքէն՝ Կովկասի: Իր արեւելք դին կը բարձրանան Քիւմպէթ, Քօլաթ եւ Պալխար լեռինք: Ամբողջ Տրապիզոնի մէկ միլիոնի մօտ բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմեն Թուրքեր, Լազեր եւ Քիւրտեր, դարաւոր թշնամի՝ Հայութեան: Կը բաժնուի 4 սանճագններու, Տրապիզոն, Ճամիկ, Կիւմիւշխանէ եւ Լազիստամ՝ որոնցմէ վերջինը (Րիզէ, Սթինա, Օֆ) զանց կ'ընենք իր կարգին յիշատակել, շատ աննշան թիւով Հայ պարունակելուն: Լազիստանի Համշէնի շրջանի բնակչութեան մեծ մասը ծագումով Հայ է. այս պարագան կը հաստատեն ինչ ինչ ուշագրաւ սովորոյթներ եւ լեզուական նշաններ:

Առաջին սանճագին ծովեզերեայ շահաստանն է համանուն քաղաքը՝ որուն Հայութիւնը Զուլումի տարին 1,000 տնւոր էր (4,800 հոգին Լուսաւորչական, 700ը Կաթուիկ եւ 100ը Բողոքական), 1895ի Համիտեան Կոտորածին ալ տուած իր զոհերը: Զանազան ատեններ, մանաւանդ յիշեալ Զարդէն վերջ, Ռուսիա գաղթող Հայոց թիւը կը հասնի մինչեւ 70,000ի:

Տրապիզոնի պատուհասը եղաւ կուսակալ Ճէմալ Ազմի, նշանաւոր հանդիսանալով հայաջինջ քաղաքականութեան գործադրիչներուն շարքին: Ինք էր որ ծովամոյն ընել տուաւ շատ մը երեւելի Հայեր, եւ տեղահանութեան օրերուն՝ սաստկացուց իր հրէշութիւնները: Գեղանի մանկամարդուհիներ պահ մը հարէմները զարդարեցին, ապա ննջելու համար Սեւ Մովսէս ալեացը մէջ: Թշնամին՝ քաղաքս գրաւելէն վերջն ալ հոն մնաց Ազմի, յետոյ պաշտօնանկ՝ փախաւ Պերլին, իր դիգած արեան գին ոսկիներով կրեսոսեան կեանք մը վարելու:

Գաւառի ամէն տեղերու պէս, հոս ալ ամենէն առաջ կը սկսի տուներու խուզարկութիւնը, նմանը շտեմնուած խժդժութիւններով:

զէնք, մանաւանդ ծուարած Ռուսահայեր եւ կուսակցականներ հաւաքելու մտօք: Ատոնցմէ քանի մը տասնեակ կտրիճներ չղթայակապ բանտ կ'առաջնորդուին եւ իսկոյն առաքաստանաւ դրուելով խեղդամահ կը կորնչին ի Պոնտոս: Յիշենք մէկ քանին. Գարակէօզեան 6 եւ Սարըեան 3 եղբայրները, Խտըշեան Յակոբ, Եսայեան Սեդրաք եւայլն: Հարիւրաւոր Հայորդիներ Կիւմիւշխանէի Ս. Փքկիչ վանքը կը տարուին եւ հոն կը սպաննուին անլուր տանջանքներով: Որքանոց դրուած պզտիկներ Թուրք բժիշկներու կողմէ կը թունաւորուին, մինչ ուրիշներ՝ աղկեր ձուկերու հանգոյն կողովներու մէջ լեցուելով կը թափուին ծով: Իսլամ երկսեռ բնակչութիւնը ծովեզերք խըռնըւած ականատես կ'ըլլայ Տոամին. ի՞նչ մէկ խիղճ կ'արթնայ՝ ի լուր աղիողորմ վայնասուններու: Յունիս եւ Յուլիս ամիսներուն կը կատարուի տեղահանութիւնը որ ճշմարիտ եղբերեղ մըն է. Հայ մը իսկ զերծ չի մնար յանկարծական աքսորէն, որուն ընթացքին՝ այրերը կը ջրկուին եւ բռնամահը կը ճաշակեն, իսկ կանայք եւ երախաներ կը կորսուին ներքին գաւառները, երեւակայութենէ դուրս անգթութեանց նշաւակ: Քաղաք մնալու յոյսով՝ հազարաւոր հնչուն ոսկի փրկագին վճարող Մախոխեանք եւ ուրիշներ կը պառկին նորէն Թուրք, եաթաղանին տակ, գոյքերնին ալ աւարի կը տրուի: Զոհերու շարքին է վաղեմի կրթական գործիչ եւ տեղւոյն ազգային վարժարանի տեսուչ կիւրինցի Թորոս Օհանեան գուէճականը: Իսկ հրապարակագիր-դաստիարակ եւ հասարակական գործիչ Գարեգին Կոզիկեան (գրական ծածկանունով Եսայեմ) որ ուսուցչական պաշտօնով նոր մեկնած էր Տրապիզոն, տարագրութեան ճամբուն վրայ, կնոջը՝ Ռօզիի հետ կամովին գետամոյն կ'ըլլայ: Դարձեալ, Տրապիզոնի սահմաններուն մէջ բռնամահը ճաշակած են բժիշկներ՝ սամսոնցի Գր. Կիւլպէնկեան եւ սեքաստացի Թորոս Պապիկեան: Արու սեռէն մէկ հոգի միայն կ'ազատի, յայտնի առեւտրական Կայծակ Արապեան, ան ալ աքսորի ատեն կնկան հագուստով, որ Դամասկոս հասնելուն՝ կը մեռնի ժանտատենդէ. իսկ իգական սեռէն հիմա առ հարիւր վերապրող: Յիշենք Տօթթոր Սեդրաք Մարմարեանն ալ որ առաջնորդ Գէորգ Վարդապետի հետ կառքով ճամբայ կը հանուի եւ ապա կ'ազատի՝ իր պաշտօնին բերմամբ:

Տրապիզոնի տխրահռչակներէն կան դեռ Նիսիի, Ամէնք Մսթաֆա, մաքսային տնօրէն Մէհմէտ Ալի, Նայիլ եւ Սայիպ: Իսկ բնիկ բու-

մէլցի Թահիր՝ հրոսապետ մըն է որ հազարաւոր Հայոց արիւնը Թափեց Տրապիզոնի, Կիւմիլշխանէի, Բաբերդի եւ Կարնոյ տեղահան բնակչութենէն, Աղէտի տարին՝ դիտմամբ բանտէն արձակուելով (Հարիւրաւորներ կարելի է հաշուել՝ հին դատապարտութիւններն ջնջուելով բանտերէ դուրս շարտուող ծանրամեղ ոճրագործներէ, որոնց պաշտօն տրուեցաւ օրուան կառավարութենէն՝ Հայ մորթել անխնայ) :

Թեմիս բարեջան, ծանրախոհ եւ բազմահմուտ առաջնորդն էր

Գէորգ Մ. Վարդապետ Թուրեան.— Մնած 22 Մարտ 1873ին Ռոտտսթո, աշխարհական անուամբ Գէորգ Պըշագճեան: Նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին Ս. Յովնանեան վարժարանը ստանալով՝ կ'անցնի Երուսաղէմ եւ կը բոլորէ Ժառանգաւորացի դասընթացքը 1892ին, հայրենակցին՝ Սարգիս Տէր-Սարգսեանի հետ (ապա վարդապետ): 1893-1895 տնօրէն Զօրլուի դպրոցին, յետոյ Եգիպտոս՝ ուր պահ մը կը զբաղի գրագրութեամբ, եւ ուսման սէրէն խթանուած՝ 1897ին կը մեկնի Ամերիկա, յաճախելով նախ Գօլօրատո Գոլէճ, ապա Հարվըրտ համալսարան՝ ուրկէ կը վկայուի մագիստրոս աստուածաբանութեան: Կ'անցնի Գերմանիա եւ Լայքցիկի մէջ կը հետեւի արեւելաբանութեան մասնաւոր դասերու: Վարդապետութեան աստիճանը ստանալէ անմիջապէս առաջ՝ կը մեկնի Փարիզ, Սորպոնի համալսարանին մէջ հետեւելով փիլիսոփայութեան: Հմուտ հին սեմական (եբրայերէն, հին ասորերէն, արաբերէն) եւ դասական լեզուաց (լատին, յունարէն), անգլերէնի, ֆրանսերէնի եւ գերմաներէնի: Համալսարանը լրացնելէն ետք՝ Ամերիկեան Հնախօսական Ընկերութեան կողմէ կ'ուղարկուի Պաղեստին, տարի մը հնախուզութիւններ կատարելով հոն, նոյնքան ատեն ալ տեսչական պաշտօն վարելով եգիպտահայ վարժարանաց մէջ: Ուսուցչական ամենաբեղուն շրջանը Կալկաթայի մէջ է որ կը բոլորէ այնուհետեւ, տեսուչ կարգուելով տեղւոյն Մարդասիրական Ճեմարանին: Թէ որ աստիճան յարգուած ու գնահատուած էր հոն տարաբախտ ուսուցչապետը՝ քառամեայ իր պաշտօնավարութեամբ, կ'արժէ անցողակի յիշել սա պարագան ալ. Կալկաթայի փարթամ Հայերէ ոմանք 1918ին հոն այցելող Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսի մեծ գումար մը կը խոստանային բարեգործական նպատակի համար, եթէ նուիրակ սրբազանը Թուրեան Հայր Սուրբի ողջ ըլլալն աւետէր իրենց...: Մասնագի-

տուժիւնն էր աստուածաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: Կը թողու
քանի մը անտիպ երկեր, Խորհրդատետրի մեկնաբանութիւնը, Պատ-
մութիւն Փիլիսոփայութեան եւայլն: Հուրրիէթէն վերջ Թուրքիա
դարձին — ինչ աղէտալի մուտքի Խոր Վիրապ — աշխարհական «վար-
դապետ»ութեանը վրայ կ'աւելցնէ կրօնականն ալ, վեղար առնելով
Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ 1 Հոկտեմբեր 1912ին եւ տարի
մը Արմաշու դպրեւանքը կը մնայ՝ իբր դասաւանդ աստուածաբանու-
թեան, փիլիսոփայութեան եւ անգլերէնի: Պոլիս գալուն, կը ստանձ-
նէ առժամեայ քարոզչութիւնը Կէտիկ Փաշայի եւ Մագրիթօյի:
Կ'ընտրուի առաջնորդական տեղապահ (6 ամիս վերջն ալ առաջնորդ)
Տրապիզոնի՝ ուր 1 Նոյեմբեր 1913ին Ծայրագունութեան աստիճան
կը ստանայ Տիգրանակերտի առաջնորդ Զաւէն Եպիսկոպոսէ, որ
Պատրիարք ընտրուած՝ հոն հանդիպելով իր աթոռը կը դառնար:

Ներհուն գլուխովը, լրջութեամբն ու վարչական ցայտուն կարո-
ղութիւններովը՝ Հայ Եկեղեցական Դասուն պատուաբեր այս ան-
դամին ալ վիճակուած էր մահերուն ամենէն անգութը, զոր պիտի
պատմենք ստորեւ, մարտիրոսացմանը նախօրերուն թոհուրոհին
հետ:

Ընդհանուր Պատերազմին սկիզբները Թուրեան Վարդապետ մայ-
րաքաղաքս գտնուելուն՝ կ'աճապարէ իր վիճակը հասնիլ: Մեկնու-
մէն 2 օր վերջ էր որ կը փակուէր Վոսփորի նեղուցը՝ ռուսեւթուրք
ծովային բախմանց հետեւանօք: Երբ Տրապիզոն կը սկսի նեղուիլ
ռմբակոծումներէ, ժողովուրդը գիւղերը կը քաշուի: Վարդապետն ալ
կը գտնուէր Զեֆանոս գիւղը՝ հօտին մեծամասնութեանը հետ: Եղեռ-
նը կ'անդաճէին անդին՝ Իթթիհատի պարագլուխներ, եւ մերոնցմէ
միջոք լուր ունէր այդ Զարածողովներուն մասին, մինչեւ այն օրը որ
ձէմալ Ազմի — Հայոց այդ Բեհզեբուղը — լուր կը ղրկէ իրեն՝ որ
չուտ քաղաք վերադառնայ «կարեւոր տեսակցութեան» մը համար:
Եւ մեծ կ'ըլլայ յուզումը Հայր Սուրբին, երբ կ'իմանայ յիշեալէն
թէ Կարնոյ Պատերազմական Ատեանը կ'ուզէ եղբի զինք՝ հարցա-
քննելու համար: Ո՛չ այլ ինչ էր մտացածին այդ կոչը՝ բայց եթէ
ազգանիչ մը Առաջնորդին սպաննութեան, ենթակային համար դեռ
եւս անստոյգ: Իթթիհատի կաղաղին մէջ երկնուած չարաշուք հնարք
մըն էր այդ, գաղտագողի հաղորդուած ամէն գաւառ, Հայոց հոգե-
ւոր պետերն անգիտակ դարձնելու իրենց եղբրական վախճանին:

նիդ, ու բոսորագեղ վարդափթիթ ձեր արիւնով ներկեցիք Պոնտոսի հողն ու աւազր»:

Հ. Թովմաս Վ. Օտապաշեան. — Մնած 22 Յունուար 1886ին, բնիկ, 13 տարեկանին Ս. Ղազարու վանքը մտնելով՝ ուսումնական ընթացքը կ'աւարտէ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի 1911ին: Պահ մը ուսուցչական պաշտօն վարելէ վերջ՝ կ'ուղարկուի ծննդավայր եւ բախտակից կ'ըլլայ իր եղբարց:

Քաղաքէն երկուքուկէս ժամ հեռու՝ արեւմտակողմը կ'իյնայ Թոց գիւղը, գեղեցկադիր ամարոց Մխիթարեանց գիշերօթիկ սանուց եւ վարդապետաց: Հ. Թովմաս Հ. Կարապետի եւ այլոց հետ հոգ կը գտնուէր Աղէտի օրերուն, երբ կուսակալին հրամանաւ Զարդարարներ կ'երթան Թոց, զինքն ալ կը ձերբակալեն եւ ամայի ճամբաներէ ընդ քարչ ածելով՝ ուր ուրեմն կը զխատեն անլուր վայրագութեամբ: Տարաբախտ նորընծային մասնագիտութիւնն էր աշխարհագրութիւնը: Կը թողու անտիպ գործ մըն ալ՝ նոյն նիւթին վրայ:

Մէկ երկվեցեակ են զոհերը Տրապիզոնի Վերափոխման Կուսանաց Միաբանութեան, բոլորն ալ ըմբոշխնած թուրանեան երաշխէպին տեսակները՝ Տարագրութեան ահաւոր ճանապարհին: Ահաւասիկ անուններն այդ Միանձնուհիներուն, վերջին չորսը՝ նորընծայ.

Մեծաւորուհի Ագմէս Մարմարեան,

Քոյրեր՝ Մարիամ Գարակէօզեան, Թերեզա Փիլիպպոսեան, Տիրուհի Քեօմիւրմեան, Իսկուհի Յովակիմեան, Քրիստինէ Քոյլեան, Հոփսիսիմէ Յօղումի, Երանուհի Մելիֆոնեան, Պեղագիա Աբրահամեան, Կերդրուտա Ադամեան, Արմելա Մելիֆոնեան եւ Պրիմիքա Պալիգեան:

Աւետարանական Հայերն ալ ունէին իրենց հովիւը, յանձին

Վերապատուելի Գէորգ Զագարեանի, 45 տարու, տարագրութեան մէջ ընտանեօք անհետ:

Զինադադարի կնքումէն յետոյ, Պատրիարքարանի կողմէ Տրապիզոնի առաջնորդական տեղապահ նշանակուելով՝ իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ Գոնիայի երբեմնի առաջնորդ Գարեգիմ Մ. Վարդապետ Խաչատուրեան, որ Աղէտի տարիներուն իր Գողգոթան ունեցաւ եւ գնաց վերստին Պոնտոսի ափունքը՝ Քէմալական կառավարութեան քմայքներուն խաղալիք դառնալու (Կենսագրութիւնը տես ի Գոնիա):

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ

Ահաւասիկ ցանկը Տրապիզոնի շրջակայ հայաբնակ գիւղերուն՝ որոնցմէ կէսէն աւելին իր սրբավայրն ունէր եւ որոնց բնակչութիւնը սպառնալու փճացաւ իր երէցներուն հետ, Բոնազաղթի եւ անկէ անբաժան՝ Սպանդի հետեւանօք (Աստղանիչ կրողները զուրկ էին եկեղեցիէ) :

1. Մալա, 53 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Վահան Բահամայ Յովհաննէսեան.— Ծնած 1881ին Աղբոյ (Տրապիզոն), աշխարհական անուամբ Սարգիս, 21 Նոյեմբեր 1910ին ձեռնադրուած Զաւէն Եպս. Տէր-Եղիայեանէ՝ Հասքէօյի (Պոլիս) Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին: Բացի Մալայէ, կը հովուէր նաեւ մերձականներու ժողովուրդն ալ: Զարաշար նահատակուած:

2. Լաղամա, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գրիգոր Բահամայ Պահարեան.— Ծնած 21 Մայիս 1877ին Տրապիզոնի Ագճապատ գաւառակի Կիւնոյ գիւղը, աշխարհական անուամբ Համբարձում, ուսած անդ եւ Արմաշ, օծակից եւ բախտակից Տ. Վահան Յովհաննէսեանի՝ որուն նման կը հովուէր երէց չունեցող գիւղերն ալ: Նահատակուած:

3-4, Զիչակսա (25 տուն) եւ *Նոխածամա (21 տուն) գիւղերուն երէցն էր

Ներսէս Բահամայ Փափագեան.— Ծնած 1871ին Վերանա (Տրապիզոն), աշխարհական անուամբ Միսաք Սարգիսեան, Տ. Մատթիայի որդի, ուսած ծննդավայրին Սարգսեան դպրոցը, 1899ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպս. Ասլանեանէ: Կը հովուէր նաեւ Անիֆա, Կոռպի, Արդալիա եւ Վերանա գիւղերուն ժողովուրդը: Նահատակուած:

5. Զեֆանոս, 154 տուն: 1895ի Դէպքին՝ տունները հրոյ ճարակ, ժողովուրդին մեծ մասն ապաստանած Ս. Փրկիչ մենաստանը, մնացեալք՝ ինքնապաշտպանութեամբ ազատած: Եկեղեցին Ս. Թէոդորոս:

6-12. Կալաֆկա, 50 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Շամա, 85 տուն,

եկեղեցին Ս. Թէոդորոս: Կոսմիլա, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Ամենափրկիչ: Սկաֆիա, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Կիւշանա, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Ծիմկիլա կամ Ծիմկէլա, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Տիրոմա, 20 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ:

Այս գիւղերէն Շանայի երէցը՝ Տ. Արիստակէս Պարթեւ-Թորլագեան աշխարհականացած ըլլալով՝ վերոյիշեալ 8 գիւղերուն ժողովուրդը կը հովուէին:

Գրիգոր Քահանայ Կակուլեան.— Մնած 20 Սեպտեմբեր 1870ին Սկաֆիա, աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, ուսած անդ, 10 Մարտ 1897ին ձեռնադրուած Ներսէս Եպիսկոպոսէ: Նահատակ:

Խորէն Քահանայ Դուկասեան.— Մնած 1840ին Կալաֆկա, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, Տ. Կարապետի որդի, ուսած անդ եւ Տրապիզոն, 1882ին ձեռնադրուած Մատթէոս Եպս. Նազարեանէ, քահանայադործած նաեւ Սիւրմէնէ: Նահատակ:

13. Ապիլոն. 40 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ որուն երէցը Վրթամէս Քահանայ Պարթեւեան, Աղէտէն առաջ Ռուսիա մեկնած ըլլալով՝ զերծ կը մնայ ստոյգ մահուանէ: Իրեն կը յաջորդէ

Գառնիկ Քահանայ Զեփնեան.— Մնած 1877ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աղամ, ուսած անդ, 13 Ապրիլ 1914ին ձեռնադրուած Սմբատ Եպս. Սաստէթեանէ, եւ հազիւ տարի մը քահանայադործած՝ պառկած եաթաղանի տակ:

14. Սիւրմէնէ կամ Սամարուխա, 200 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մատթէոս Քահանայ Քեհեաեան.— Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

15-41. Անիփա, 40 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Աղոյ, 30 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: *Աղրիտ, 12 տուն: Զաւուրտիս կամ Զավուրտիա, թուրք եւ հայ խառն բնակիչներով, վերջինք՝ 40 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Կապան կամ Կապանոն, թուրք եւ հայ խառն բնակիչներով, վերջինք՝ 20 տուն, եկեղեցին Ս. Սարգիս: Էլեմանոց, 13 տուն, եկեղեցին Ս. Նորաշէն: *Թոց, 25 տուն, քաղաքին արեւմտակողմը, երկուքուկէս ժամ հեռու, Աճառայի լեռներուն դիմաց, բլուրի մը վերեւ. հոսկէ ձերբակալուելով դէպի սպանդ վարուեցան Վենետիկոյ Միաբան ուսուցիչները: *Իլէ եւ Վերամայ

(Մաչքա), 30 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: *Իլամոս, 20 տուն: *Խարակա, 5 տուն: *Խորխորոտ 4 տուն: *Կավալա 20 տուն: *Կուխլա 8 տուն: Կոռպի 27 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Արդալիա 20 տուն, եկեղեցին Ս. Յարութիւն: *Ճօշարա 44 տուն: *Մահմուտ 9 տուն: *Մախթիլ 40 տուն: *Մայեր 16 տուն: *Միմբ-րա 21 տուն: *Մանգէլեր 16 տուն: *Պայրամ 23 տուն: Սաթարիա (Բլաթանէ) 20 տուն, եկեղեցիները Ս. Կարապետ եւ Ս. Աստուածածին: Փէրվամէ 30 տուն: Քալոյմա 8 տուն: *Օլասա 8 տուն:

42. Վագֆը Քէպիր (Ֆօլ), գաւառակ՝ որուն բնակչութեան 10 տունը միայն Հայ, անժամ եւ անհոփիւ:

ԹԻՐԷՊՕԼՈՒ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Մովեզերեայ գիւղաքաղաք՝ Տրապիզոնի եւ Կիրասոնի մէջտեղ: Թիրէպօլու, հայ յորջորջմամբ Տրիպոլիս, Տրապիզոնի կուսակալութեան ներքեւ է եւ կեդրոն համանուն գաւառակին: Դիրքը լեռնային է, գառիվերի վրայ կառուցուած խիտ առ խիտ շէնքերով: Գազաթը՝ հիւսիսէն հարաւ կ'երկարի Այանա կոչուած բլրակը: Իր աջէն ու ձախէն խորշուտ եւ կէլէվարա գետակները կ'անցնին ու կը թափին Սեւ Մով: Շրջակայ 100է աւելի գիւղերը տաճկընոց ըլլալով, զանց կ'առնենք յիշատակել: Թուրք, Յոյն եւ Հայ բնակչութեան համագումարն է 5,000 հոգի, վերջինք՝ 145 տուն, որոնցմէ 25 հոգի (կին ու տղայ) եւ 2 այր միայն ազատած, մին՝ եղերաբախտ Տ. Կարապետի հօրեղբորորդի Գրիգոր, այժմ Պոլիս, որմէ քաղեցինք հետագայ ականատեսի վաւերական նօթերը:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Գրիգոր Քահանայ Հովիւեան, 90 տարու, բնիկ, քահանայագործած նաեւ կէօրէլէ եւ ծերածեր վիճակին հետեւանօք դաւբած պաշտամունք կատարելէ:

Չնայելով իր զառամ կազմին, կը տանին զինք 5 ժամ անդին «Ինէվրէք» կոչուած վայրը, հոն խողխողելով չարաչար, մարմինն ալ գլորելով ձորի մը մէջ:

Կարապետ Քահանայ Գարագաշեան. — Մնած 1874ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գէորգ, ուսուցիչ, 25 Դեկտեմբեր 1903ին ձեռնադրուած Ճանիկի նախկին առաջնորդ Յակոբ-Աչոտ Եպիսկոպոսէ:

նշմարեցինք որ իրարու վրայ դիզուած մարդիկ կային. գարահիսար-
ցի Հայեր են եղեր, գնդակով եւ կացինով սպաննուած: Կամուրջէ
մը անցած ատեննիս՝ ջուրը ծածկուած էր դիակներով: Մեծով եւ
հրմշտուքներով քալեցինք նորէն. մեր խումբէն շատեր պակսած էին:
Եփրատէն անցնիլ կար հիմա. քիչեր գիտէին լողալ, որով խեղդուե-
ցան. քանի մը գարահիսարցի կիներ ալ գետին եզերքը կապեցին
եւ վառեցին: Անգամ մը ջուր խմել պէտք եղաւ. հոտած դիակ մը
ձգեցին մէջը, որ գանինք ու ծաղաւնիս շանցունենք: Ածպտերի
մէջ, պուկարահպատակ Գրգթէսէլեան 3 եղբայրներ կապեցին եւ
տարին մորթել Թուրքի մը գերեզմանին վրայ: «Սատկեցուցէ՛ք սա
ծոցուր կնիկը (կ'ըսէին մեր մայրիկին համար) որ չի կրնար կոր
փախիլ եւ փախողներուն արգելի է...»: Խեղճ մաման ինկաւ գետին եւ
մենք քուռեցանք նորէն հրացանի կոթերով: Աղուանիս գիւղը գա-
րահիսարցի նոր կարաւանի մը միացանք. Քիւրտերը յարձակեցան
եւ շատերը մեռցուցին: Զօպան Քէօփրիւ եւ Գանլը Թաշ անանկ գէ-
շութիւններ ըրին, որ կը սոսկանք պատմելու: Էրզրումէն «գօլ օր-
տու»ն վրայ հասաւ, բոլոր աղջիկները ժողովեց տարաւ, հակառակ
Քիւրտերու ընդդիմութեան: Յիսուն հոգի մը կայինք. քուռեցանք
Թօգաթ՝ ուր սպասուհի եղանք Թուրքերու տուն. անուններնիս փո-
խեցին եւ «նամազ» սորվեցուցին մեզի...»:

Կիրասոնի եկեղեցիներն էին Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Սարգիս՝ ուր
կը պաշտօնավարէր

Սրապիոն Քահանայ Այլարեան. — Մնած 1859ին Քէմախ, աշխար-
հական անուամբ Կարապետ, ուսած Մեծ Արմտանու Արամեան ղըպ-
րոցը, յետոյ Սկիւտարի Ճեմարանը, երաժիշտ-ուսուցիչ, 1892ին
քաղաքական յանցանօք Պոլիս ձերբակալուելով՝ Երզնկա փոխադ-
րուած եւ հոն 3 տարի բանտարկեալ, 1902ին Սեբաստիոյ Ս. Նշան
վանուց մէջ ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ՝ Գերճա-
նիսի Մէլիք Շէրիֆ գիւղին եկեղեցւոյն վրայ, քահանայագործա-
նադ, Երզնկա եւ 1910էն ի վեր Կիրասոն՝ ուր սպաննուած, առանց
աքսոր տեսնելու:

ՕՐՏՈՒ

Առաջին սանճագին՝ Տրապիզոնի պատկանող ծովեզերեայ քաղաք, խառն բնակչութեան 507 տունը միայն Հայոց (2,540 հոգին Լուսա-
ւորչական, 470ը Բողոքական եւ 330ը պանդուխտ), որոնք բախտա-
կից եղան Սեւ Մովսէս բոլոր եզերքներուն Հայ բնակչութեան: Յու-
նիս 12ին կը ձերբակալուին տեղւոյն երեւելիները, 350 հոգի, եւ
բանտի դառնութիւնները ճաշակելէ վերջ՝ կը տարուին միահաղոյն
ի սպանդ: Յիշենք ատոնցմէ՝ Մարտիրոս Շիրինեան (թաղապետա-
յին նախկին տնօրէն), Անմահեան եղբարք (դեղագործ եւ փաստա-
բան), Վարդեան 5 եղբարք, Նազարէթ եւ Միսաք Հէթիմեան (Սան-
տրգ էմինի եւ դատաւոր), Մատուրեան եղբարք, Յակոբեան եղ-
բարք եւայլն եւայլն: Իսկ երկսեռ հոծ բազմութեան թափօրները
կը կազմեն 6 կարաւաններ՝ մէկ մէկու ետեւէն, որոնցմէ այրերը
կը զատուին ճամբան եւ կը սպաննուին Սու Շէհիրը չանցած: Մնա-
ցորդին ուղեգնացութիւնը կը յանգի մինչեւ Մուսուլ, կողոպուտի,
ջարդի, քաղցի եւ հիւանդութեան դժոխսային յաճախանքով մը՝ որ
ճակատագիրն է եղած գաւառի հանուր Հայութեան: Սեբաստիոյ
ուղին բռնող «սէվգըլաթ»էն միայն սակաւաթիւ վերապրողներ, ո-
րոնցմէ մին է Սեփոն Ճգնաւորեան: Իրմէ քաղեցինք օրտուցիներու
եւ իրենց երէցներուն մասին այս տեղեկութիւնները:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Կոմիտաս Բախամայ Փիշթօֆմեան.— Ծնած 1859ին Փէրչէմպէ
գիւղախումբի Գարօլուգ գիւղը (Օրտու), աշխարհական անուամբ
Յարութիւն, ուսած Թէփէ Բէօյի Սուքիասեան դպրոցը, 28 Մայիս
1901ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ՝ Գուշճը Էօրէն
գիւղի եկեղեցւոյն վրայ, քահանայապետութեանդ, Թիրէպօլու եւ Օր-
տու՝ ուր առաջնորդական փոխանորդ:

Տարագրութենէն քանի մը ամիս առաջ, տարապարտուց ամբաս-
տանուելով՝ կը ձերբակալուի եւ հսկողութեան տակ կ'ուղարկուի
Սամսոն: Բաւական ատեն տեղւոյն բանտին մէջ չարչարուելէ յետոյ՝
ճամբայ կը հանուի դէպի Սեբաստիա, ուր ուրեմն նահատակուելով:
Էմմանուէլ Բախամայ Հէֆիմեան.— Ծնած 28 Դեկտեմբեր 1873ին,

բնիկ, աշխարհական անուամբ Աւետիս, ուսած ծննդավայրին Մովսիսեան դպրոցը, 5 տարի կրօնուսույց անդ, 8 Յունիս 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ, յետ քահանայութեան հեղինակած Համառօտ ԲՈՅԱԿԱՄ ռւսումնասիրութիւն Քրիստոնէութեամբ վրայ:

Ձեռքերուն շրուշակ անցուած՝ 2 օր անընդհատ կը քալէ ամայի ճամբաներէ եւ նշաւակ կը դառնայ ուղեկից ոստիկաններու անգթութեանց: Կը նահատակուի խափսամանա կոչուած Միւտիրիէթի մերձակայքը:

Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Յակոբ Տէր-Գալուստեան, 75 տարու: Ընտանեօք Սեբաստիա հասնելուն՝ յանկարծամահ կ'ըլլայ մտատանջութենէ: Երիցունհին Մուրատի գետեզրը համաճարակէ կը մեռնի, իսկ զաւակն ու հարսը՝ Հիւանի Մանսուր վերապրող (այժմ Օրտու):

Ամբողջ օրտուցիներէն 40 հոգի հազիւ հայրենադարձ, ունենալով իրենց հոգեւոր հովիւն ալ՝ յանձին Գեորգ Քահանայ Սահակեանի, որուն կենսագրութիւնն ու ոգիսականը տեսի Մահմատ (Մէսուրիէ—Սեբաստիա):

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՕՐՏՈՒԻ

Ստորեւ կը նշանակենք Օրտուի շրջակայ 37 հատ Հայաբնակ գիւղերը՝ որոնք նոյնպէս գերծ չմնացին թուրանեան հայաջինջ հալածանքէն, եւ ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը կորաւ տարագրութեան անվերջ ուղիներուն վրայ՝ իր երէցներուն հետ միասին (Աստղանիշ կրող գիւղերը սրբավայր չունէին):

1-2. *Ագ Փումար (համանուն գիւղ՝ Քղի ալ ունէր) 22 տուն: Գուշմօրէն կամ Ղուշմի էօրէն 102 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նդիսէ Քահանայ Ճամսըգեան.— Ծնած 1828ին Օրտուի Առուգ գիւղը, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, ուսած Օրտու, 1866ին ձեռնադրուած ի Շապին Գարահիսար՝ Աբրահամ Եպիսկոպոսէ, Փէրչէմպէի եկեղեցւոյն վրայ՝ որուն Ս. Աստուածածին եկեղեցին քայքայուելով եւ ժողովուրդը ցրուելով, Տ. Նդիսէ այս գիւղը կը փոխադրուի, մինչեւ տարագրութեան շրջանը՝ 35 տարի քահանայագործ-

ծելով հոն: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

3-9. *Գարա Տիպի 40 տուն: *Գարա Քիրազ 14: *Գըսամըզ 38 տուն: *Գըզըլէմ 79: *Գատըմնըզ 33: Գըրսար 19, եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս: Գըրմա 50 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ: Գըրսար եւ Գըրմա գիւղերուն ծխատէրն էր

Դիոնեսիոս Քահանայ Զօլագեամ.— Ծնած 1872ին Օրտուի Ուլուպէկ Զօտունա գիւղը, աշխարհական անուամբ Նշան, ուսած անդ, 1892ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ: Նահատակ:

10-11. Ալամա Թամ 40 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Գաթըրֆէօյ 30 տուն, եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Քահանայ Առաքելեան.— Ծնած 1862ին Օրտուի Ուլուպէկ Շիւոր գիւղը, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Սահակեան դպրոց Գաթըրֆէօյի՝ որուն եկեղեցւոյն վրայ 1887ին ձեռնադրուած Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանցէ: Նահատակ:

12. Թէփէֆէօյ (համանուն գիւղ՝ Բալու ալ ունի) 160 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Միֆայէլ Քահանայ Արշալեան.— Ծնած 15 Օգոստոս 1846ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Թադէոս, ուսած Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը, 15 Օգոստոս 1874ին ձեռնադրուած Աբրահամ Եպիսկոպոսէ, քահանայապետած անդ, նաեւ Կիրասոնի Փազար Սու գիւղը: Նահատակ:

13. Թաշ Օլուզ, յաջորդ գիւղի բնակչութեան հետ միատեղ 140 տուն: Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արիստակէս Քահանայ Ռումեան.— Ծնած 1 Մայիս 1883ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Հայրապետ, ուսած Զամաշ գիւղի Մազմանեան դպրոցը, 23 Սեպտեմբեր 1912ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Յովակիմեանէ: Նահատակ:

14. Զամաշ, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Գիւղիս ժողովուրդը կը հովուէր Թաշ Օլուզի Տ. Արիստակէսը:

15. Խօնօղլու, յաջորդ գիւղի բնակչութեան հետ միատեղ 42 տուն: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Թադէոս Քահանայ Նրէցեան.— Ծնած 23 Մարտ 1858ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յարութիւն, Տ. Կարապետի որդի, ուսած Օրտու, 1 Յունուար 1884ին ձեռնադրուած Տրապիզոնի առաջնորդ Մատթէոս Եպս. Նազարեանէ՝ Գըրմա եւ Փամպուզլը գիւղերու Ս.

Գէորգ եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն վրայ, քահանայապօրծած նաեւ Թիրէպօլու: Նահատակ:

16-18. *Սանըգ: *Կիւչ Էօրէն 41 տուն: Մուսա Գըրըգ 110 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մկրտիչ Քահանայ Մարգարեան. — Ծնած 1868ին Օրտուի Սայաճա գիւղը, աշխարհական անուամբ Եղիա, ուսած ծննդավայրին Սա-
գաեան-Մետրոպեան դպրոցը, 1902ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ
Եպիսկոպոսէ, քահանայապօրծած անդ, աստ եւ մէկ քանի գիւղեր:
Նահատակ:

19-22. *Շէյխլէր 18 տուն: *Ուզուն Մուսա 18 տուն: *Ուզուն Մահ-
մուտ 46 տուն: Զավուշլար 115, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր
կը պաշտօնավարէր

Կեփաս Քահանայ Ուստաեան. — Ծնած 1860ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Առաքել, ուսած ծննդավայրին Աբրահամեան դպրո-
ցը, 20 Ապրիլ 1901ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզեանէ:
Նահատակ:

23-24. Զաթաղ 30 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Պուլթան 40
տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ներսէս Քահանայ Վարդիկեան. — Ծնած 5 Մայիս 1877ին Օրտուի
Սայաճա գիւղը, աշխարհական անուամբ Յակոբ, ուսած անդ, 14
Մարտ 1910ին ձեռնադրուած Գուգկունճուգ (Պոլիս) Մաղաքիա Եպս.
Տէրունեանէ: Նահատակ:

25-31. *Պիւլպէն 38 տուն: *Պաթամլը 43 տուն: Փազար Սու 46 տուն,
եկեղեցին Ս. Յակոբ: Սայաճա 97 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին:
*Տարգընա 22 տուն: *Օփրամա 25 տուն: Քիրազ Տէրէ 56 տուն, եկե-
ղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մկրտիչ Քահանայ Շալմեան. — Ծնած 1857ին, բնիկ, աշխարհական
անուամբ Յարութիւն, 1881ին ձեռնադրուած Մատթէոս Եպս. Նա-
զարեանէ: Նահատակ:

32-33. *Սէրայնըգ 47 տուն: Տէրէլի 40 տուն, եկեղեցին Ս. Կարա-
պետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յուսիկ Քահանայ Յակոբեան. — Ծնած 25 Փետրուար 1873ին Օր-
տուի Սայաճա գիւղը, աշխարհական անուամբ Սահակ, ուսած անդ,
օծակից Պուլթան գիւղի Տ. Ներսէս Վարդիկեանի: Նահատակ:

34. Քեօֆնէր Պէլի 50 տուն, եկեղեցին Ս. Ներսէս՝ ուր կը պաշ-

տօնավարէր

Սեդրեստրոս Քահանայ Աւետեամ.— Ծնած 1864ին Օրտուլի Գըզը-լէն գիւղը, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ, 25 Յու-լիս 1892ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թաճմիզճեանէ։ Նահատակ։

35. Զօգթամ 40 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշ-տօնավարէր

Գրիգոր Քահանայ Ծատուրեամ։ Նահատակ։

36-37. Սալլար եւ Գարշը Աղըզ 70 տուն, եկեղեցիները Ս. Լուսա-ւորիչ եւ Ս. Սարգիս՝ որոնց ծխատէրն էր

Զգօմ Քահանայ Տիւտիւֆնեամ.— Ծնած 13 Ապրիլ 1862ին Օրտուլի Զավուչար գիւղը, աշխարհական անուամբ Սարգիս, ուսած անդ, 6 Դեկտեմբեր 1901ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Յովակիմեա-նէ։ Քահանայագործած էր նաեւ Ռուսիոյ Սօխում քաղաքի Կօրօտ գիւղը։

Աքսորանքի գաղափարէն զհանդած՝ խելքին գալով յանկարծա-մահ կ'ըլլայ։

ԾԱՆԻԿ

Երկրորդ սանճագ, որ Տրապիզոնի եւ Գասթէմօնիի նահանգներուն մէջ կը գտնուի եւ որուն կառավարական կեդրոնն է Սամսոն, հին ան-ուամբ Ամիսոս, Սեւ Ծովու եզիրք՝ բանուկ նաւահանգիստ քաղաք, 550 տուն Հայ բնակչութեամբ (2,100 հոգին Լուսաւորչական, 80ը Կաթոլիկ եւ 120ը Բողոքական)։ Կառավարիչն էր Սիւլէյման Նէմմի որ Կեդրոնէն թխած կարգախօսը կէտ առ կէտ գործադրեց եւ 6 ամիս վերջ ունեցաւ պաշտօնի բարձրացում, կարգուելով կուսակալ Գա-ղատիոյ։

11 Յուլիս 1915ի գիշեր, հազարապետ Նազըմ հարիւրաւոր ժան-տարմներով հայնոցները պաշարելով՝ բանտ կ'առաջնորդէ եկեղեցա-կաններն ու երեւելիները, որոնցմէ ոմանք կը սպաննուին իրենց տան դուռներուն առաջք։ Աննկարագրելի անդոհ, հայուհիներու թափօր մը կառավարչատան շուրջ՝ իրենց սիրելիներուն փրկութիւնն աղեր-սող։

Ընդհանուր տեղահանութիւնը կը սկսի երեք օր վերջ։ Փողոցի պա-տերուն վրայ փակցուած ազդեր՝ Հայոց անմիջական երթը ծանուցա-նող։ Ոստիկաններ օրական 50-60 տնւոր ճամբայ կը հանեն այն ամե-

նաբիրտ վարժունքով որ բնատուր ձիրքն է արդէն կառավարական, պաշտօնէութեան: Կարաւանները Չամլը Տէրէ հասնելուն, այրերը մէկդի կ'առնուին ըստ պատուէրի եւ կը սպաննուին նոյնհետայն, մինչ իգական սեռը կը մատնուի կողոպուտի եւ լլկումներու: Անյեղ-լի բեմադրութիւնը նոյն Տոամին՝ մոայլամած տեսլավիժակներով (decor), մանաւանդ Ամասիայէն անցք կատարած ատեննին: Սամսոն-ցիներէն առ ահի իսլամութիւնը կ'ընդունին 800 հոգի, որոնցմէ 120ը միայն վերապրող. յիշենք այդ բախտաւորներէն յայտնի առեւտրականներ Վահան Պողոսեան, Քերոբէ Գամպէրեան, Պէշիրեան: Արուսերունդը մանաւանդ՝ ընչովին բնաջինջ. իսկ սակաւաթիւ կիներ տառապանքէ եւ անսուղողութենէ հիւժեւեղած՝ ինքզինքնին կը նետեն Հալէպ, Համա, Հոմա եւ չրջակաները: Անթիւ որբեր եւ որբուհիներ տաճկընոցներու մէջ վայրաժատին: Սամսոնի բանտն ալ դատարկ չի մնար Հայերէ. ատոնցմէ ամենադառն ճակատագրականութիւն մը կ'ունենան կուսակցականներ՝ Միհրան Փիրանեան, Ստեփան Փիւսկիւլեան, Խարբերդցի Դէորդ, «Խալիճի» մականուանեալ Հայորդի մը եւ կօշկակար Յովհաննէս, բոլորն ալ վերջէն Սեբաստիա փոխադրուած եւ հոն կախաղան բարձրացած:

Քաղաքին Հայ առեւտրական դասուն կը պատկանէին Կարապետ Մսրրեան, Յովսէփ Պազըրճեան, Մարանեան, Սերոբ Աբրահամեան, Արշաւիր Պողոսեան, Հարիկ Տօնիկեան, Մուրատ Խէրեան, Մատթէոս Կիւլպէնկեան եւայլն, որոնք ոչ եւս են՝ իրենց պարագաներով եւ ոսկիներով: Յիշենք Ա. Մեքինեանն ալ որուն մարմինը Գավազի մօտ երկուքի բաժնուեցաւ, կուսակցական ըլլալուն: Առեւտրական Գէորգ Կիւլեանի 2 գեղանի աղջիկներն ալ յափափուեցան Սինօպի երբեմնի կառավարիչ Զերֆէգ Պէֆիր Փաշայի կողմէ, 4 տարի իբր հարձ ծառայելով անոր կանանոցին մէջ (ինչպէս կը վկայէ Եզրաս Տ. Պետրոսեան «Նոր Կեանք-Սիսուամ»ի մէջ):

Կարելի չէ անյիշատակ անցնիլ անունին վրայէն Բինկեանցի Եղոյի՝ որ, Արհաւիրքի օրերուն ժամէ ի ժամ մահը դիմագրաւելով՝ զանազան տեղեր Մուրատի հետ գոյամարտ մղելէ խելայեղ, ընկերներով մինչեւ Սամսոն իջած է եւ բռնի ուժով վերցնելով առաջաստանաւ մը՝ իջած է բաց ծովը, հուսկ ուրեմն իյնալով գնդակահար:

Սամսոնի աթոռանիստ եկեղեցին էր Ս. Լուսաւորիչ, եւ առաջնորդը՝

Համազասպ Ծ. Վարդապետ Եղիսէեան.— Ծնած 4 Մարտ 1868ին Եօզղատ: Աշխարհականութեանը եղած է ուսուցիչ եւ ազգային գործիչ, իրեն վիճակուելով բանտ-աքսորը՝ Համիտի շրջանին: Հուրրի-էթէն վերջ Պարսկաստանէն Պոլիս գալով՝ առեն մը Արմաշու դպրե-վանքը կը մնայ եւ 4 Յուլիս 1910ին ձեռնադրութեամբ վեղար կ'ըն-դունի Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ, Պաղտատարեան Հմայ-եակ եւ Յովասափեան Հրանտ վարդապետներու հետ: Տարի մը թրքե-րէնի դաս կ'աւանդէ հոն, իսկ Պոլիս դարձին՝ կը ստանձնէ քարոզ-չութիւնը Հասքէօյի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ, այնուհետեւ առաջ-նորդ կ'ընտրուի Ճանիկի վիճակին, վարելով նոյն պաշտօնը 1912էն մինչեւ իր եղբրաշուք վախճանը՝ զոր կը նկարագրենք հա:՝

Համազասպ Վարդապետ Աղէտին ահագնութեանը դեռ եւս անգի-տակ, կարծած էր թէ կառավարութեան հետ հաշտ երթալու քաղաքա-կանութիւնը մշակելով՝ պիտի կրնար մերձեցող վտանգը հեռացնել: Այդ առաջադրութեամբ էր որ կասեցուց դիմադրական ամէն փորձ՝ զոր կ'ողջունձեւէին իր վիճակին սահմաններուն մէջ գտնուող Հա-յեր, մանաւանդ պաֆրացիք, երբ Տոամին առաջին վարագոյրը կը բացուէր — բռնի զինահաւաքութիւնը: Մթնոլորտը կը ծանրանայ տա-կաւ եւ փոթորիկը կը պայթի: Լաց են բոլոր տնեցիք՝ էրիկմարդոց յանկարծական ձերբակալութեամբը: Զլուսցող գիշերներ. բանտերը կը պարպուին, տուներն ալ միասին: Աքսորն է, դէպի Մահ ուղեւո-րութիւնն է որ կը սկսի խուռներամ: Հայր Սուրբը կ'ընկերացնեն երկսեռ երկրորդ կարաւանին — առաջինէն 3 օր վերջ — որ քաղաքէն 6 ժամ անդին՝ անվտանգ կը հասնի Զաքալլը թուրք գիւղը: Շարունա-կութիւնը թողունք գաւազցի Ադ Ալի օղլու Հաճի Մսթաֆայի, որ բառ առ բառ սապէս պատմած է իր ծննդավայրը տարագրուած Արիֆի (Զարչամպացի յայտնի առեւտրական Գրիգոր Պ. Վարդանեան). —

«Սամսոնցի եւ գավազցի մէկ քանի բարեսիրտ իսլամներ որոնք որոշ գիտէին աստնց գլխուն գալիքը, կ'ըսեն. «Իսլամացէ՛ք ժամ առաջ, հոդ է ձեր միակ փրկութիւնը»։ Բայց Մուրախիաս էֆէնտին կ'ընդդիմանայ եւ իր օրինակին կը հետեւի հետի ժողովուրդը: Քանի մը օրէն խումբը նորէն ճամբայ կը հանեն, այս անգամ իրաւցնէ Բէս-մէճէ քաղաք... Թօգաթի եւ Ամասիոյ միջեւ, Եէչիլ Ըրմագի մօտ, Թէրս Ագան կոչուած վայրը դադար կ'առնեն 2 օր, մինչեւ որ Ամաս-իայէն հող կը փութայ հրոսախումբ մը, գերելով ու գերփելով ամ-

բողջ կարաւանը: Այնուհետեւ կրնե՞րք մէկ կողմ կը քաշեն եւ էրիկ-մարդոց մէջէն ամենէն առաջ Մուրախխաս էֆէնտին բռնելով՝ կը տանին ծառի մը կը կապեն չուանով: Ջարդարարներու պետ Քէօր Միւլագիմ հրաման կ'ընէ ոստիկան զինուորի մը՝ որ գործի կը սկսի: Ոտքը-ձեռքը կապուած այդ դիրքին մէջ, Մուրախխաս էֆէնտին կը գլխատուի եւ քանի մը գնդակ ալ կուրծքին կ'ուտէ»: Նոյն Ագ Ալի օղլուն ականատես ազգակիցէ մը լսածը հաղորդած է վերոյիշեալ Հայուն, աւելցնելով որ դահիմիմ ձեռուրները քաշուած են՝ ոմիրը գործելէն 24 ժամ վերջը: Առաջնորդ Հօր նահատակութեան կը յաջորդէ մնացեալ այրերունը, որոնց մէջ էին գաւառական ժողովի անդամք: Գալով կրնորուն եւ տղոց, բոլորն ալ կը ձգուին իրենց բախտին, յաջորդաբար ողջունելով առեւանգութեան, սպանդի եւ սովի պատուհասները: Մինչեւ Հալէպ, Տէր Զօր քշուողներ եղած են անոնցմէ: Սամսոնի բովանդակ Հայ բնակչութեանէն՝ հիմա հազիւ 140 տուն մընացած, Քէմալականներու ձեռքը վերստին խաղալիք:

Նոյնքան ահաւոր եւ քստմնասարսուռ Գողգոթաներ ունեցած են Սամսոնի միւս հոգեւորականներն ալ՝ զորս կենսազրած ենք ստորեւ:

Գարեգիմ Ա. Քահանայ Շիմիկեան, 52 տարու, տարէնտէցի, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոա Եպիսկոպոսէ:

Տեղահանութենէն չաբաթ մը առաջ, ոստիկաններ օր մը զիշերանց կուգան անկողինէն հանել զինք եւ տանիլ գերեզմաննոց, գաղտագողի թաղել տալու համար Հայու մը դիակ՝ թեւն ու երեսները կտրուած: Տ. Գարեգին մահու չափ կը տազնապի այդ պատահարէն. յետոյ կը խառնուի երկրորդ կարաւանին, նահատակուելով միեւնոյն եղեռնավայրը՝ Թէրս Ագան, Համազասպ Վարդապետի ետեւէն:

Վահան Քահանայ Ղուկասեան, 47 տարու, կիրասոցի, վարած ուսուցչական պաշտօն, 1902ին ձեռնադրուած նոյն Սրբազանէն, աթոռակալ:

Աշխարհականաց խումբին հետ կը նետուի բանտ, այնուհետեւ կը խառնուի գաղթականաց խառնիճաղանճին, հասնելով մինչեւ Եւդոկիա: Հոդ նշաւակ կը դառնայ խուժանին շնական քմայքներուն. նախ մէկ երեսը կ'ածիլեն եւ մօրուքին կիսափունջէն բռնած՝ քառորդ ժամ կռնակի վրայ կը քաշկռտեն զինք, յետոյ ձեռքերը ոտքերուն կապած՝ մարմինը կծիկի մը կը վերածեն ու կը սկսին չորս դին հարուածել բի-

րով եւ Մավզէրի բունով: Տ. Վահան զգայազիրկ վիճակի մէջ կը փոխադրուի Եւդոկիոյ ջաղացքներուն ետեւ՝ Չամլը Պէյլիի ստորոտ, ուր կը նահատակուի 34 աշխարհական ընկերներով:

Կաթուղիկ Հայոց հովիւներն էին

Հ. Յովսէփ Վ. Խաչատուրեան.- Ծնած 1865ին Մէզրէ (Խարբերդ), ուսած Զըմմառ եւ քահանայ ձեռնադրուած 1883ին: Նահատակ:

Հ. Մկրտիչ Վ. Մեղմուճի.- Ծնած 1867ին Մարգուան, ուսած Հռոմ (Բրօքլանտա) եւ քահանայ ձեռնադրուած 1894ին: Նոյնպէս:

Քաղաքին Վերափոխման Կոլսանաց Միաբանութիւնը կը կազմէին հետեւեալ միանձնուհիք.

Մեծաւորուիի Վարդուիի Գարտաշեան, Քոյրեր՝ Գայիանէ Յօդունի, Մարիամ Եադուպեան եւ Եւգինէ, չորսն ալ զոհ՝ տարագրութեան փորձանաւոր ճանապարհին:

Իսկ Աւետարանական Հայոց հովիւներն էին

Վերապատուելի Կ. Կիւլպէնկեան.- Ծնած 1838ին, աշակերտած Պոլիս՝ Մր. Համլինի 1859-1862, երբ Պէպէքի վարժարանը կը փակուի եւ ինք կ'ուղարկուի Զարչամպա՝ իբր քարոզիչ, 1865ին ալ Սամսոն՝ 4 տարի, որմէ յետոյ կ'աշակերտի Մարգուանի աստուածաբանութեան ճեմարանին, եւ 1870ին ընթացաւարտ՝ յաջորդաբար կը վարէ հովուական պաշտօններ Եոզղատ, Ամասիա, էրպաս, Վէզիր Քէօփրիւ, Սիմ Հաճիքէօյ, Մարգուան, Զօրում, Կիւմիւշ, Գափու Գայա, Զարչամպա, հուսկ ուրեմն Սամսոն: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Պատուելի Մովսէս Տօմպալեան.- 38 տարու, ընթացաւարտ Մարգուանի Գոլէճէն՝ ուր ստացած էր աստուածաբանական ուսումը: Երբեմնի քարոզիչ Ամասիոյ:

Տեղահանութեան օրերուն, ինք եւս կը խառնուի քաղաքէն քակուող եղկիլի կարաւաններէն միոյն, հասնելով մինչեւ Շար Գըշլա: Հոն այրերը կը զատուին եւ կը սպաննուին չարաչար. ատոնց շարքին էր Պատուելի Մովսէս, Յիսուս Փրկիչն օգնութեան կանչած պահուն՝ տապարահար ինկած: Երիցուհին երեք զաւակներով վերապրող: Նահատակ այս երէցը պաշտօնին գիտակ՝ ընտիր անձ մըն էր եւ մեծապէս օգտակար հանդիսացած իր համայնքին:

Սամսոնի հայաբնակ աւանն էր Գավազ՝ 8 ժամ հեռու, իր խառն բնակչութեան 30 տունը միայն Հայոց: Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ անհովիւ: Կառք չինող Գրիգոր Սահակեան անուն 21 տարու երիտաւարդ մը բոլորէն վերապրող, ամայի տան մը մէջ ծուարած ապրելով երկարատեան եւ քովի փռուէն գիշերէ գիշեր մէյմէկ նկանակ գողնալով, գիտակցութեամբը դուկից Թուրքի մը: Գավազ եղաւ աքսորավայրը՝ Սամսոնի շրջանէն 50ի մօտ ուսահապատակ Հայերու (իբրեւ քաղաքական գերի, որոնք յետոյ Գասթէմօնի վտարուեցան), նաեւ 61 Զարչամպացիներու՝ որոնցմէ իբրանոսեան վաճառատան պետ Յակոբ Պէյլէրեան մեռաւ հոն եւ իբր Թուրք թաղուեցաւ: Դարձեալ, նոյն խումբէն Գրիգոր Պ. Վարդեան կը պատմէ մեզ թէ «սովորութիւն ունէր գնելու հայ սրբավայրերէ ապշոպուած նուիրական անօթներ՝ զորս թաքնաբար ծովամոյն կ'ընէր, պահելու անկարելիութեան առջեւ՝ գէթ սրբապղծութենէ զերծանելու միջթարութեամբ մը»:

ԶԱՐՇԱՄՊԱ

Սամսոնէն 5 ժամ հեռու, Եէշիլ Ըրմագի (Իրիս) եզերք, Ճանիկի թեմերէն մին: Հայ բնակչութիւն 300 տուն, գիւղերով միասին 2,430 տուն (12,720 հոգին Լուսաւորչական եւ 600ը Բողոքական), որոնք բախտակից եղան սամսոնցիներուն, տեղւոյն Գայմագամ Շապամի բարբարոսութեանց երեսէն:

Աղէտը դեռ չպայթած, Ապրիլ ամսուն, կը ձերբակալուին 30 կուսակցականք՝ արգելափակ մնալով մինչեւ տեղահանութեան օրերը. յետոյ, առանց ուրիշներու խառնուելու, բոլորը մէկ կը տարուին «անծանօթ ուղղութեամբ», այսինքն դէպի սպանդ: Յիշենք մէկ քանին. Նշան Սէրայտարեան, Յակոբ Խաչատուրեան, Օհան Թիլքեան, Յովհաննէս Գարագաշեան, ուսուցիչ Միհրան Զեմլէքճեան եւայլն: Կը լուսնայ Յունիս 11ի առտուն. Կիւտիւկ Եէնի խան կոչուած մեծ շէնքը կը վերածուի բանտի՝ ուր կը լեցուին 300 ծանօթ ազգայիններ, միահաղոյն ձերբակալուած իրենց վաճառատուններէն եւ բնակարաններէն: Շատ չանցած, խանը կը պաշարուի, անհիմն տարաձայնութեան մը հետեւանօք. իբր թէ Ռուսիայէն Հայ հերոսներ եկած ըլլային՝ բանտարկեալները փրկելու առաջադրութեամբ:

Ընդհանուր կրօնափոխութիւն Յունիս 17ին, որուն իբր հետեւանք՝ աքսորի գործադրութիւնը կը կասի պահ մը: Կառավարութիւնը շրջակայ թուրք գիւղերը կը սկսի ցրուել իսլամացողներէն մաս մը: Յուլիս 1ին Սամսոնէն Չարչամպա կը ժամանէ մէրֆէզ մէմուրը Զիա, շկօթակի գործը գլուխ հանելու պաշտօնով: Հայեր, հակառակ մահ-մետականութիւնն ընդունած ըլլալուն, կը քշուին նորէն եւ կը բնաջնջուին՝ Սեքաստիոյ սահմաններէն դուրս չելած. թլփատ ալրերէ ոմանց արիւնը չէր չորցած մինչեւ իսկ...: Զանազան ուղղութեամբ «սէվզըյաթ»ներէն մին, ճամբան անհունապէս կոտորակուած եւ 49 կին-մանուկ, 4 ալ էրիկմարդ մնացած, ամիսներ վերջ կը հասնին Գաղատիոյ սահմաններուն մէջ՝ Պէյ Փազար, մարդկութենէ ելած վիճակի մէջ (ըստ յայտարարութեան Պէյ Փազար նախօրօք տարագիր ուսահայ քաղաքական գերիներու): Չարչամպացի յայտնի զոհերէն յիշենք՝ առեւտրականներ Հէքիմեան, Իրատեան, Փիւսքիւեան, Ագգալփազեան, ուսուցիչ Պօղոս Բագրատունի, դեղագործներ Խաչատուրեան եւ Գէորգ Էնֆիէճեան եւայլն:

Քաղաքին մէջ 20 տուն էին Աւետարանական Հայք՝ իրենց պատուելիով միասին բախտակից Լուսաւորչականաց: Ամբողջ 300 տունէն՝ հիմա 3 տուն միայն կայ հոն: Ս. Աստուածածին եկեղեցին մզկիթի վերածուեցաւ, ժողովարանն ալ հիմնովին քանդուեցաւ (վերոյիշեալ տեղեկութիւնները քաղուած են բնիկ Գրիգոր Պ. Վարդեանէ, նախապէս Չարչամպայէն Սամսոնի բանտը փոխադրուած, յետոյ ընտանեօք Գավազ գիւղը տարագրուած, թրքանալով առ ահի):

Չարչամպայի երէցներն էին

Յուսիկ Քահանայ Չագըրեան, 40 տարու, հաւատքին վրայ ամուր մնացած եւ իր հօտին մէկ մասին հետ նահատակուած Մալաթիոյ ճամբան:

Յովնան Քահանայ Տէր-Վահանեան.— Ծնած 9 Մայիս 1866ին եւ ձեռնադրուած 14 Փետրուար 1913ին՝ Ստեփաննոս Արքեպօ. Յովակիմեանէ: Բախտակից Տ. Յուսիկ Չագըրեանի:

ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ԶԱՐՇԱՄՊԱՅԻ

Երբ Թիւրքալու, Կիրասոն եւ Պաֆրա հայաբնակ գիւղերէ զոհրկ էին, անդին՝ Չարչամպա — Տրապիզոնի, Օրտուի, Թէրմէի եւ Իւնիա-

յի նման— ահագին Հայութիւն մը կը հաշուէր իր շուրջ, 20է աւելի գիւղերու մէջ հաստատուած: Յոյց տանք հիմա անոնց վերապահուած ճակատագիրը: Չարչամպացիներու իսլամացման լուրն անմիջապէս որ արձագանգ գտաւ չրջակայքը, շատեր ոչխարային համակերպութեամբ մը փութացին այդ օրինակին հետեւիլ, պարզապէս չմեռնելու համար: Սամսոնէն յատկապէս ղրկուած Զիա ականջ չկախեց ատոնց խնդրանքին եւ հրամայեց բոլորին տեղահանութիւնը: Նշանակելի է այդ գիւղերէն մէկ քանիին հերոսական քայլը՝ զորս պիտի պարզենք իր կարգին: Ահաւասիկ Չարչամպայի գիւղերը.

1. Աղճակիւմէյ, 60 տուն, *եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր*

Վարդան Քահանայ Փափագեան.— 40 տարու, բնիկ, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ:

Բռնի զինուորագրուելով կ'ուղարկուի Կովկասի ճակատ: Բանակին մէջ տաժանելի ծառայութենէ մը վերջ (որ անվրէպ ճակատագիրը եղաւ ոչ-իսլամ տարրին), կ'ունենայ հայրենադարձութեան բախտաւորութիւնը, զօրացրումէն վերջ իր գիւղը գալով, նաեւ չարաբախտութիւնը՝ զայն աւեր ու թափուր գտնելով: Վերստին սքեմ հազած՝ կ'անցնի Սամսոն, որուն նորընտիր առաջնորդ Մատթէոս Եպս. Ինճէեանի թոյլտուութեամբ կը վերամուսնանայ՝ երիցուիմ տարագրութեան մէջ կորսուած կարծելով: Տ. Վարդան կը հովուէր նաեւ մերձակայ

2-3. Սըթմա Սու (48 տուն) եւ Գաթրամլը գիւղերը: Սըթմա Սուի *եկեղեցին Ս. Խաչ:*

4. Էյրի Տէրէ, 90 տուն, *եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն՝ ուր կը պաշտօնավարէր*

Մարկոս Քահանայ Տօմպալեան, 50 տարու, բնիկ, 1898ին ձեռնադրուած Գէորգ Եպս. Երէցեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

5-7. Գապա Ճէվիզ, 70 տուն, իր շուրջն ունենալով Գափու Գայա եւ Թախտալըզ գիւղակները (22 տուն): Գապա Ճէվիզ պիտի յաւերժանայ մեր Եղեռնի կարմիր մատեանին էջերում, Պողազլեանի Հայ գիւղերէն Չաթի եւ Գում Գուլուի նման, բնակչութեանը ցոյց տուած դիւցազնութեամբը՝ որ իր նախընթացը չունի: Շատ մը տեղերէ լեղապատառ փախչողներ հոդ լեցուեցան եւ լեռ քաշուելով՝ պատն-

րազմի ամբողջ տնտեսութեամբ դիմադրեցին թուրք հորդանքերու: Նոյնիսկ հիմա, Քեմալական Ռեժիմին, գապա մեկիզգիք իրեմց գեմքերը վար դրած չեմ դեռ: Կռուողներու շարքին են Կէմէրէկի շրջակայ գիւղերէն այժմ հող ապաստանող Սեդրաք Շատօհանեան, Արթին Պաշտուրեան, Տօնիկ Պօղոսեան եւ Համբար Գօնապաշեան (զորս յիշատակած ենք անգամ մը Տէնտիլի մէջ [Կէմէրէկ]): Գապա ձէվիզի եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յակոբ Քահանայ Տէր-Յակոբեան, ծերունազարդ, բնիկ, 1877ին ձեռնադրուած Յարութիւն Եպս. Տէօվլէթեանէ: Աղջաւոր վիճակի մէջ վախճանած՝ աքսորի իր վերջին կայանը՝ Մոսկու:

Յարութիւն Քահանայ Գրիգորեան. — Մնած 1 Հոկտեմբեր 1885ին եւ 2 Ապրիլ 1914ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Մատթէոս Քահանայ Տէրօմեան, 35 տարու, բնիկ: Աղէտի օրերուն՝ կ'արտորայ լեռ ապաստանիլ, բայց ճամբան Թուրք «մուհաճիր»ներէ ձերբակալուելով՝ կը նահատակուի չարաչար:

8. Գուրշումլը 120 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յովհաննէս Քահանայ Սիւնկիւրտեան, 100ամեայ, բնիկ, 1855ին ձեռնադրուած Յակոբ Եպս. Ժգնաւորեանէ:

Քամակաբեկ եւ քալելու անկարող՝ կը դատապարտուի իր Գողգոթան մագլցիլ եւ իյնալ աքսորի ճամբուն վրայ անկենդան:

Ղուկաս Քահանայ Սիւնկիւրտեան, 50 տարու, բնիկ: Կը նահատակուի աքսորի ճամբուն վրայ:

9-10. Եայլամըզ եւ Էօփսիզ Օղլու, Գուրշունլըի շուրջ, առանց սրբավայրի: Կը հովուէին Սիւնկիւրտեան քահանաները:

11. Գօմուզլըզ 50 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Վարվաշտեան, 1894ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աղոտ Եպիսկոպոսէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

12-13. Գապագլըզ 22 տուն, Գօնուզլըզի մօտ, եկեղեցին Ս. Կաթողիկէ:

14-15. Էօրէլի Պէլ եւ Կիւմպաթ 80 տուն: Առաջնոյն եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Բարթողիմէոս Քահանայ Մելէթեան, 40 տարու, բախտակից՝ Գուրշունլըի Տ. Ղուկասի: Կը հովուէր նաեւ մերձակայ Կիւմպաթ գիւղի ժողովուրդը:

16. Մարթիլ 65 տուն, եկեղեցին Մծբնայ Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Սարգիս Քահանայ Միմասեան, 60 տարու, բնիկ, 1880ին ձեռնադրուած Յարութիւն Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Թաթուլ Քահանայ Կարմիրեան, 60 տարու, բնիկ: Աքսորավայրին՝ Հէքիմ Խանի մէջ վախճանած, չտոկալով ճամբուն եղողութեանց:

17. Թէֆիւր 72 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Մկրտիչ Քահանայ Թաթուլեան, 45 տարու, 1894ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Բախտակից Մարթիլի Տ. Սարգիս Մինասեանի:

Ներսէս Քահանայ Գօշկամեան, 1880ին ձեռնադրուած Յարութիւն Եպիսկոպոսէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

18. Երլմնուզ կամ Էօրէմնիք, 115 տուն, եկեղեցին Վերացման Ս. Խաչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Խորէմ Քահանայ Գալիօմնեան, 40 տարու, բնիկ, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ:

Նախ կը ծուարի Յոյնի մը տուն, յետոյ աքսորի ճամբէն խոյս տալով՝ լեռները կ'ապաստանի եւ կը յաջողի անցնիլ ուղական սահման: Թրքահայ հոգեւորական դասուն հազուադէպ բախտաւորներէն որ սերտեը ու սրտոտմը ալ էր գործադրել «Թուրք Եղեռնի պայքարին մէջ» Հայուն փախուստը յաղթանակ է» բնաբանը: Տ. Խորէն Զինադադարին կնքումէն վերջ կը վերադառնայ ծննդավայր:

19. Օրթա Օյմագ, 60 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ղեւոնդ Քահանայ Գալիօմնեան, 32 տարու, բնիկ, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ:

Բռնի զինուորագրուելով՝ կը ղրկուի բանակ, բայց չկրնալով հանդուրժել եղած ապօրինութեան՝ դասալիք կ'ըլլայ, ինչ որ իր մարտիրոսութեանը կը յանգի՝ զնդակահար իյնալով Թուրք հրոսաներու կողմէ, Վէզիր Քէօփրիւի մօտերը:

20. Զաթագ 60 տուն, եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Հմայեակ Քահանայ Գեորգեան, 40 տարու, բնիկ, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ: Կը հովուէր նաեւ

21-22. Զէկվար Պաշը եւ Իմիրխան գիւղերը՝ սրբավայրէ զուրկ:

23. Աղուլուճ 20 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Վահան Քահանայ Քէշիշեան, 30 տարու, բնիկ, նորընծայ: Ամասիա աքսորուելով՝ տեղւոյն բանտը կը նետուի՝ ուր կ'աւանդէ հոգին, չտոկալով ահռելի չարչարանքներու:

24-25. Կէօվճէ Քէօյ 86 տուն: Ուլու Փումար 50 տուն, անժամ եւ անհովիւ, Կէօվճէ Քէօյի մօտ՝ որուն եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մեսրոպ Քահանայ Գարա-Արթիմեան, 45 տարու, բնիկ, տարագրութեան մէջ անհետ:

ՊԱՏՐԱ

Ճանիկի թեմերէն մին, շրջականներն առանց գիւղի: Քաղաքիս հիւսիսակողմէն կ'անցնի եւ արեւմուտքէն արեւելք կը հոսի Ալիս (Գըզըլ Ըրմագ): Հայ բնակչութիւն 320 տուն (2,000 հոգին Լուսաւորչական եւ 40ը Բողոքական): Ի հեճուկս ամենախիստ պահանջմանց, պափրացիք նախ իջ մէկ գէնք կը յանձնեն կառավարութեան, եւ Աղէտը հեռատեսելով՝ կը պատրաստուին ինքնապաշտպանութեան, սակայն Սամսոնի առաջնորդ Համազասպ Վարդապետի յորդորներուն անսալով՝ ետքէն կը հրաժարին իրենց խորհուրդէն, էրիկմարդոց Մալաթիոյ կողմերը թոպամահ կորնչիլը, կանանց եւ մանուկներու ալ՝ երկար հոգեւարքներով Սուրունճի մէջ սովատանջ մեռնիլը բաժին իյնալով ամէնուն, փոխան այն դիւցազնական մահուն՝ ի կատարած դիմադրութեան: Տեղահանութենէն առաջ, կուսակցական տղերք ամիս մը կը պառկին բանտ՝ ուրկէ հանուելով կր տարուին Ալիս Զամ եւ փափաք կը յայտնեն որ հետերնին ըլլան իրենց քննարկուած արքայական կողմէն զոհացում կուտայ

անոնց. եւ երբ քաղաքը կը պարպուի, Ալա Չայ վտարուողներու երկսեռ խումբը Պաֆրա կը փոխադրուի, բայց էրիկմարդիկ նորէն կ'արգելափակուին եւ քիչ յետոյ կը բռնեն Մահու Ճանապարհը, կոտորուելով Ձիֆթլիք կոչուած սպանդարանը: Պաֆրացիներուն տեղահանութիւնը կը սկսի Մայիսին, քանի մը երկսեռ կարաւաններով՝ որոնք գրեթէ անվտանգ կը ժամանեն Մալաթիոյ Հասան Ձէլէպի գիւղը: Այրերու եւ տղամարդոց եղբրական ջոկումը հոգ տեղի կ'ունենայ. խումբ խումբ կը ջարդուին ամէնքն ալ՝ իրենց սիրելիներուն աչքին առջեւ: Այնուհետեւ կանանց կոտորակուած թափօրը կը ճապաղի Սուրուճի մէջ՝ ուր քաղց եւ բացօթեայ բնակութեան անպատեհութիւններ մէկիկ մէկիկ կը հնձեն անոնց կեանքերը: Թըշուառներու այս խումբէն վերապրող մըն է Տիկին Սանդուխտ Տուրկարեան, պահ մը Սկիւտար մնալէ վերջ Ռուսիա գաղթած, որ պատմեց մեզ թէ Սուրուճի մէջ յաճախ իրենց սնունդը կը կազմէր օրընդմէջ իրենցմէ մէկուն ամիսուսափելի դիակը, զոր իսկոյն շերտելով եւ միսը քարի մը վրայ ծեծելով՝ կը կակուղցնէին եւ կեր կը դրկէին իրենց բողոքող որովայնիմ: —

Եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Եսայի Քահանայ Քէօւեան. — Ծնած 8 Սեպտեմբեր 1878ին եւ ձեռնադրուած Ստեփաննոս Արքեպս. Յովակիմեանէ, 28 Յուլիս 1813ին, աշխարհական անուամբ Եղիազար Գալֆայեան:

Բռնի իսլամացնելով՝ փաթթոց կը կապեն գլխուն եւ կը խառնեն գաղթականներու հոսանքին: Տ. Եսայի աքսորի ճամբուն վրայ ալ նշաւակ կը դառնայ Թուրքերու՝ որոնք իր մօրուքը կը փետտեն, եղունգները կ'աքցանեն եւ կը նահատակեն անլուր տանջանքներով:

Թադէոս Քահանայ Տէրտէրեան. — Ծնած 4 Նոյեմբեր 1880ին, օծակից եւ բախտակից Տ. Եսայի Քէօւեանի:

Հմայեակ Քահանայ Պաթիթարեան. — Նախապէս կը քահանայագործէր Իյնէպօլու: Աղէտի տարին մայրաքաղաքս գտնուելով՝ գերծ կը մնայ տարագրութենէ, անմխիթար սուգն իրեն բաժին մնալով. վստանգի իր մանկամարդ եւ գեղանի երիցուհին մինչեւ Սուրուճ իր Գողգոթան կը շարունակէ եւ հոն սովամահ կը կորսուի, մինչ 4 պզտիկներ կը կանխեն իրենց մօր մահը՝ տարագրութեան ճամբուն վրայ, ըստ վկայութեան Տիկին Սանդուխտի: Տ. Հմայեակ

Գարթալ է այժմ (*):

Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Պատուելի Արմենակ Տալգըրամեան, 48 տարու: Կը նահատակուի Մալաթիոյ Հասան Ձէլէպի գիւղը, բազմաթիւ աշխարհականներու հետ: Երիցուհին (գոր «բամբիշ» կը կոչէին տեղացիք), վկայակից է իր ամուսնոյն. իսկ 2 զաւակները՝ վերապրողի Մալաթիա:

ԹԷՐՄԷ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Ջարչամպայի արեւելակողմը՝ 3 ժամ հեռու գիւղաքաղաք: Ըստ աւանդութեան՝ երբեմնի ոստան Ամազոն թագաւորներու, ինչ որ մասամբ կը հաստատուի՝ երեւան հանուած հնութիւններով:

Թէրմէի Հայ բնակչութիւնը, շրջակայ գիւղերը միասին հաշուելով 490 տուն էր (2,430 հոգի), որ բախտակից եղաւ այլ քաղաքաց ազգակիցներու: Եկեղեցին Ս. Համբարձում՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Տամատ Քահանայ Ապիսկոպոսէ, 1908ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Թէրմէի շուրջ կային խել մը հայաբնակ գիւղեր՝ որոնցմէ գլխաւորներն են հետեւեալք՝ իրենց երէցներով.

1. Գոմամամ Պաշը կամ Գարամալը 130 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Դամիէլ Քահանայ Վառնիմեան, 1899ին ձեռնադրուած Արմաշ՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Ջարեհ Քահանայ Զէյթունեան.— Տարագրութեան մէջ անհետ: Ղուկաս Քահանայ Գարակէօքեան, 1903ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Բախտակից Տ. Ջարեհ Ձէյթունեանի: Կը հովուէր նաեւ

2. Հօյլան մերձակայ գիւղի ժողովուրդը:

Վահան Քահանայ Էջմեան.— Տարագրութեան մէջ անհետ:

3. Էօլիւմ Տաղը կամ Ալիւմ Տաղը 115 տուն, եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

(*) Հեղինակին կողմէ յետոյ մատիտով աւելցուած. Ապա՝ Մայրա-գոյն Վարդապետ: Ա. Գ.:

Գրիգորիս Քահանայ Փարթալեան, օծակից Տ. Դանիէլ Վառելճեանի: Տարագրութեան մէջ անհետ: Կը հովուէր նաեւ

4. Անպար Թէփէ մերձակայ գիւղին ժողովուրդը:

Մովսէս Քահանայ Քէօսեան, 1886ին ձեռնադրուած Շապին Գարահիսար՝ Աբրահամ Եպս. Գիւպիւկեանէ: Բախտակից Տ. Գրիգորիս Փարթալեանի:

Նշամ Քահանայ Մելիտոնեան, 1873ին ձեռնադրուած Սերաստիա՝ Կարապետ Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

5. Սուլունա 40 տուն, եկեղեցին Ս. Խաչ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յովհաննէս Քահանայ Փափագեան, 1903ին ձեռնադրուած Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Փիլիպպոս Քահանայ Բարթողեան.— Տարագրութեան մէջ անհետ:

ԻՒՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Ճանիկի առաջնորդութեան ներքեւ, Տրապիզոնի ծովեզերեայ քաղաքներէն մին, անկէ 13 ժամ հեռու՝ շոգենաւով: Կը կոչուի նաեւ Իւնիէ. ունի հինաւուրց բերդ մը արեւմտեան հարաւակողմը՝ 2 ժամ հեռու: Թուրք, Յոյն եւ Հայ խառն բնակիչները բաժնուած են 10 առանձին թաղերու: Հայերը 80 տուն, իսկ շրջակայ գիւղերու ժողովուրդը միասին հաշուելով՝ 1,130 տուն (7,700 հոգի), բոլորն ալ բռնագաղթի բռնութիւնները ճաշակելէ վերջ փճացած: Երկսեռ կարաւանը ճամբայ ելած է դէպի Եւդոկիա-Գանկալ՝ ուր այրերը զատուելով՝ սպաննուած: Յիշենք տեղւոյն առեւտրական զոհերէն՝ Գրիգոր եւ Մինաս Գարագաշեան, Թադէոս Էօքսիւղեան, Բարսեղ եւ Յարութիւն Բարսեղեան (Հրեայ վաճառական Եփասքիլ Ղափրիէլ օղլու, հիմա Պոլիս հաստատուած, դառնութեամբ պատմեց մեզ՝ յանկարծակի տեղահան եղող «զառնուկի պէս» ժողովրդեան քաջածները, ոստիկաններու անգթութեանց երեսէն):

Եկեղեցին Ս. Մինաս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մեսրոպ Քահանայ Տուվաճեան, ծերունագարդ, 1879ին ձեռնադրուած Մատթէոս Եպս. Նազարեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Իւնիա ունէր իրարմէ մէկ-մէկուկէս ժամ հեռաւորութեամբ 60

գիւղ՝ որոնցմէ հայաբնակներն էին

1. Իւշ Փումար 130 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յուսիկ Քահանայ Թօփեման, 1899ին ձեռնադրուած Արմաշ՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

2. Գարամամ 60 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Մակար Քահանայ Գրքաշեան, 1887ին ձեռնադրուած Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանցէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Կամսար Քահանայ Մատիլեան, 1875ին ձեռնադրուած Մարգուան՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Յովսէփ Քահանայ Թիւլեան, 1899ին Արմաշ ձեռնադրուած Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

3. Քեօփիւի 80 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Միքայէլ Քահանայ Թահմազեան, 1869ին ձեռնադրուած Մեսրոպ Եպս. Սուքիասեանէ:

Շատ ծեր եւ հիւանդ ըլլալուն՝ կը խնայուի շօթակէ եւ կը վախճանի հոն բնական մահուամբ:

Արիստակէս Քահանայ Թահմազեան, 1880ին ձեռնադրուած Իւնիա՝ Մատթէոս Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

4. Էփրնիփ 50 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մատթէոս Քահանայ Տումանեան, 1906ին ձեռնադրուած Իւնիա՝ Յակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոսէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

5-6. Փէլիտ Եաթագ 32 տուն (եկեղեցին Ս. Խաչ), Քէրփիճիփ 15 տուն (եկեղեցին Ս. Գէորգ), զորս կը հովուէր Էփրնիքի Տ. Մատթէոս Տումանեանը:

7. Գոգալիւ 30 տուն, եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յովէլ Քահանայ Մինասեան, 1901ին ձեռնադրուած Արմաշ՝ Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

8-9. Հավզը Գարա 15 տուն (եկեղեցին Ս. Յակոբ), Աղութան 20 տուն (եկեղեցին Ս. Խաչ): Այս գիւղերուն ծխատէրն էր

Մարկոս Քահանայ Մինասեան, 1906ին ձեռնադրուած Իւնիա՝

Յակոր-Աշոտ Եպիսկոպոս: Տարագրութեան մէջ անհետ:

10. Եառ Պաշը 15 տուն, **Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝** ուր կը պաշտօնավարէին

Կարապետ Քահանայ Քելլենեան, ծերունադարդ, Չարչամպա ձեռնադրուած Յարութիւն Եպս. Տէօվլէթեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Պօղոս Քահանայ Տէրտէրեան, 1903ին ձեռնադրուած Չարչամպա:

11. Պալլըզ 100 տուն, **Եկեղեցին Ս. Աստուածածին:** Այս գիւղը կը հովուէր Եառ Պաշրի երէցը:

12. Թէք Քիրազ 20 տուն, **Եկեղեցին Ս. Խաչ:** Այս գիւղը կը հովուէր Գօզպիւքի Տ. Յովէլ Մինասեանը:

13. Քէլաս 58 տուն, **Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝** ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Քահանայ Ապիանլըեան, 1877ին ձեռնադրուած Յարութիւն Եպս. Տէօվլէթեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

14. Էօփիւզ 30 տուն, **Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ՝** ուր կը պաշտօնավարէր

Նաում Քահանայ Գարաֆէհեայեան.— 1900ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

Օրմանեան Սրբազանի պատրաստած մարդահամարի տոմարի մը մէջ կը գտնենք Իւնիայի հայաբնակ գիւղ մըն ալ՝

15. Եադպասան 150 տուն: **Եկեղեցին Ս. Յակոր:**

ՃԱԹՍԱ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂՕՐԷՔ

Նոյնպէս Ճանիկի թեմերէն՝ ծովեղերեայ քաղաք, 50 տուն, չըջակայ գիւղերով 230 տուն Հայութեամբ (1,330 հոգի), բախտակից՝ միւս քաղաքներուն Հայ բնակչութեան: **Եկեղեցին Չարխափան Ս. Աստուածածին՝** ուր կը պաշտօնավարէր

Յովէլ Քահանայ Գալուստեան, 45 տարու, 1900ին ձեռնադրուած Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ: Տարագրութեան մէջ անհետ:

Ճաթսայի հայաբնակ գիւղերն էին

1-4. Գէմուֆ 25 տուն, եկեղեցին Ս. Յակոբ: Զպուգլըզ 80 տուն, եկեղեցին Գլխաղէր Ս. Յակոբ: Գայա Արտը 35 տուն, եկեղեցին Ս. Կարապետ: Թաշմըղազ 20 տուն: Եարտիպի 20 տուն, առանց սրբավայրի:

Ասոնց ծխատէրն էր

Յակոբ Գախամայ Եագըմեամ, 1873ին ձեռնադրուած Եւդոկիոյ Կարապետ Եպիսկոպոսէն: Իր անհետացման պարագաները՝ մեզ անծանօթ:

ԿԻՒՄԻՒՇԽԱՆԷ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Երրորդ սանճագ Տրապիզոնի կուսակալութեան: Կեդրոնն է Համանուն քաղաքը, հին անուամբ Արգիրոպոլիս, իր կոչումը ստացած՝ մերձակայ արծաթի հանքերէն: Դիրքն է գոգաւոր եւ մանեկածեւ, սարերու զառիվայրին վրայ կառուցուած, ստորոտէն անցնելով Սաման Սու գետակը: Կը գտնուի Տրապիզոնի եւ Կարնոյ ճամբուն վրայ, առաջնոյն հարաւակողմը՝ 20 ժամ հեռու: Ծննդավայր մեծանուն բառարանագիր Հ. Մ. Զախջախեանի (1770-1835), նաեւ Պոլսէն տարագիր հէք Զէօկիւրեան եղբարց:

Թուրք, Յոյն եւ Հայ խառն բնակչութեան 175 տունը միայն Հայոց՝ որոնք զոհ դարձան կառավարիչ Ապտիւլ Գատիրի անգթութեանց: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Համբաւաւոր էր քաղաքէն կէս ժամ հեռու ձորակի մը ծոցը «Ս. Ամենափրկիչ» մենաստանը՝ որուն մէջ Աղէտի օրերուն լեցուեցան հարիւրաւոր տրապիզոնցի Հայեր, քիչ յետոյ սպանդ վարուելով. գտնուեցան կտրիճներ ալ որ անոր շուրջ դիրք բռնած՝ փորձեցին ոգորիլ իրենց արեան ծարաւի հրէշներու դէմ: Վանահայրն էր

Յովհաննէս Վարդապետ Փէշտըմալմեամ (Օհան Վարդապետ).— Ծնած 1858ին եւ ձեռնադրուած 1893ին Եւդոկիոյ վանքը՝ որուն վանահայրութիւնն ալ վարած էր ատենօք: Կը հովուէր նաեւ Կիւմիւշխանէի ժողովուրդը: Նահատակ:

Գէլիթ (աղաւաղում Գայլ Գետի).— Գիւղաքաղաք Կիւմիւշխանէի՝ դաշտային դիրքով: Հայ բնակչութիւն 60 տուն՝ ամբողջովին տեղահան: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին: Իր շուրջը կան երեք աւե-

րակ վանքեր, Ս. Սարգիս, Ս. Թորոս եւ Ս. Յովհաննէս (Ուրիշ Ս. Փրկիչ վանք մըն ալ ունէր Տրապիզոն, 1 ժամ հեռու՝ Գայմազլի՝ որուն սահմանին մէջն էր նաեւ Ս. Համբարձում մատուռը): Գէլքիթի ծխատէրն էր

Պողիկարպոս Բահամայ ձգնաւորեամ. — Մնած 4 Յունուար 1853ին Կիւմիւլիսանէ, աշխարհական անուամբ Մելքոն, ուսած ծննդավայրին Մեսրոպեան դպրոցը, օգնական ուսուցիչ, 14 Մայիս 1900ին ձեռնադրուած Եղոկիա՝ Պետրոս Եպս. Թահմիզճեանէ, Գայլ Գետի եկեղեցւոյն վրայ: Նահատակ:

Կիւմիւլիսանէի շրջանին մէջ է 40 տնւոր Հայուքեամբ Շէյրամ գիւղը՝ Չարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցիով, որուն երէցը՝ Տ. Ղեւոնդ Տէր-Աւետիսեամ Կէօրէլէ փոխադրուած էր:

15.— ԳՕՆԻԱ

Ամատուլուի նահանգաց մեծագոյնն է Գօմիա կամ Ղօմիա (Իկոմիոն), որ կը տարածուի Այտըն եւ Խիւտալէնտիկեար վիլայէթներուն արեւելակողմը. հիւսիսէն սահմանակից է Գաղատիոյ, իսկ հարաւ-արեւելքէն՝ Ատանայի: Կը բաժնուի 5 սանճագներու. Գօմիա, Նիյտէ, Սպարթա, Պուրտուր եւ Ատալիա: Կուսակալութեան կեդրոնն ու գլխաւոր քաղաքն է Գօնիա. ի հնումն ոստան Սելճուգեանց, կառուցուած դիւր դաշտագետինի մը վրայ՝ շրջապատեալ լեռներով, Պուլսէն 30 ժամ հեռու՝ շոգեկառքով: «Սուլթան Ալահէտտին» կոչուած իր պատմական սարահարթին վրայ կը գտնուին Տաճկաց, Յունաց եւ Հայոց աղօթատեղիները՝ որոնցմէ վերջնոյն տիտուր ճակատագրին պիտի անդրադառնանք վերջէն: Օրրա «Մէվլէվի» Տէր-վիշներու. ատոնց պետին մարդասիրական արարքը — ցարդ մոռացումի մատնուած — հաճոյքով արձանագրած ենք յաջորդ էջերուն մէջ, նոյն քաղաքը տարագիր քահանայի մը յուշատետրէն քաղելով:

Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը թուրք: Հայք, առ հասարակ թրքախօս եւ ատենօք Կեսարիայէն գաղթած, 722 տուն (4,290 հոգին Լուսաւորչական, 150ը Բողոքական եւ 400ը պանդուխտ): Ընչեղ եւ բարեկեցիկ դասակարգերը գրեթէ ամբողջովին, իսկ աղքատ դասակարգը մեծամասնութեամբ կ'աքսորուին հեռաւոր վայրեր, գոյքերնին ու կալուածներնին գրաւուելով: Երկաթուղիի պաշտօնէից ընտանիքներ միայն — ինչպէս նոյն Գիծին ամբողջ երկայնութեան — գերծ կը մնան տեղահանութենէ:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութեան միջոցին Պուսոյ ոստիկանութեան տնօրէն եղող Ազմի երբ Գօնիայի կուսակալ կ'անուանուի, իր պաշտօնը կը վարէ մինչեւ 1915 Յունիսի սկիզբ: Այդ օրերուն էր որ ան դէպի Սուլթանիէ եւ այլուր չկօթակեց 100է աւելի Հայեր՝ առեւտրական եւ ուսուցչական դասերէն: Նոյն տարին Աթըֆ ալ,

Գաղատիան բնաջնջելէն ետք, անցաւ Գօնիա, բայց պաշտօնավարութիւնը կարճ տեւեց: Ազմի Պէյրուսի փոխադրուելով, իր տեղ նշանակուեցաւ Զէլալ (Պէյ տիտղոսին տառապէս արժանի), վասնզի անոր օրովն էր որ պահպանուեցան տեղացի մնացորդ Հայութեան հետ՝ նաեւ հոնկէ քշուող շուրջ 20,000 հոգինոց կարաւաններու շարքեր, երեք-չորրորդը յետոյ կորսուած՝ ուղեւորութեան դժնդակ պայմաններուն մէջ:

Գօնիա եղաւ ամենամեծ կայանը՝ Նիկոմիդիայէն սկսեալ բոլոր քաղաքներէն, աւաններէն ու գիւղերէն գունդագունդ շոգեկառք լեցուող եւ Բոնազաղթի դատապարտեալ ծովածաւալ Հայութեան՝ որուն գլուխէն անպակաս եղան փորձանքներ, սրտամալիկ անցող-դարձերով: Անհամար եկեղեցականք ու բիւր բիւր տարագիրք օրերով մնացին անպատսպար ու թշուառ՝ երկաթէ գիծերուն շուրջ ու բաց դաշտերուն մէջ, ժամէ ժամ պատրաստուելով կրկնակ մեծ աքսորին: 1915ի ամառը մանաւանդ անիծեալ երկիր մը դարձաւ Գօնիա. ապիրատութիւն չմնաց որ չգործուէր հայ կարաւաններուն վրայ, ոստիկաններու եւ մութ անցեալով մարդոց կողմէ՝ որոնց երջանկութիւնը չափ չունէր, Սէվգըրյաթի գործին մասնակցելուն համար: Հազարէն մէկը յիշենք.— Առժամեայ վարձած իրենց տունով մէկտեղ՝ Ծ երկսեռ գաղթականներ հրկիզուեցան անգամ մը, պատուոյ դէմ ոտնձգութեան մը առթիւ անյողգողդ գտնուելուն ի պատիժ...: Մէկ օրէն միւսը վաչկատուն դարձած Հայոց թոհուրոհը սապէս կը նկարագրէ մեզ, նոյն տարւոյ աշնան, Սէրտէկէօզի Յովհաննէս Քահանան. «Դաշտը դժոխք մըն էր. ծեծ, հայհոյութիւն, աւարառութիւն անպակաս էին ոստիկաններու կողմէ: Ժողովրդեան աղիողորմ ձայները մինչեւ քաղաք կը հասնէին. վրանները կը քակուէին, էրիկմարդիկ կը զատուէին, կիներ եւ մանուկներ կը քշուէին, յաճախ առանց արտօնուելու գոյքերնին միասին տանելու. մայրակորոյս պզտիկներ ամէնուրեք էին՝ մացառներու տակ քնացած: Իսկ ժամտարմաները որ քահանայիմ որ հանդիպէիմ, կեպովժւր, դիւք էք ամէն չարեաց պատճառ ըսելով՝ զանոնք անխնայ կը հարուածէիմ խարազան ի ձեռնիմ: Տուն մը վարձեցինք եւ դաշտերէն փոխադրուեցանք քաղաք. ամէն իրիկուն փօխսները կը պատուիրէին որ առտուն անպատճառ ճամբայ ելլենք. ամէն անգամուն ալ կաշառք տալով՝ առաջը կ'առնէինք վտանգին: Շատեր հեռագիր քաշել սկսան Նպարքո-

սին, ներքին գործոց եւ պատերազմական նախարարութեանց: Հեռագրատան պաշտօնեան արգահատելով՝ մեկուսի ըսաւ ինձ թէ մնդք էր ստակիս, քանի որ ժչ մին իր տեղը պիտի հասնէր: Հոկտեմբեր 1ին շոգեկառքով աքսորն ալ արգելուեցաւ. անհնար էր տոմսակ հայթայթել»:

Աքսորի տարիները Գօնիա բոլորող ուրիշ երէցի մը, Տ. Ոսկի Պիպիեանի՝ մեզ յղած նօթերէն կը քաղենք հետեւեալ մասերը. «Առաջնորդ Գարեգին Վարդապետ հեռագրաւ էնվէր փաշայէն խնդրած էր որ բնիկ գօնիացիները գոնէ զերծ կացուցուին տեղահանութենէ. պատասխանը կուսակալին միջոցաւ յանձնուեցաւ իրեն. նախարարը կը խոստանար զանոնք ցրուել չրջակայ գիւղերը, մինչդեռ շատեր, մանաւանդ երեւելիք, վաճառականք եւ կալուածատէրք արդէն իսկ աքսորուած էին: Եկեղեցին փակուած էր: Օր մը Գօնիայի յայտնի ազգայիններէն Գր. Աղաճեան եւ ես կանչուեցանք Գաղթականաց Յանձնաժողովին կողմէ՝ որ, մեր ներկայութեան բոլոր անօթները, զարդերն ու գոյքերը պահարան մը դրաւ ու կնքեց. իսկ մոմ, պղնձեղէն եւայլն դրաւելով կղպեց եկեղեցւոյն դռները, մինչեւ գալուստը Սվազի քշուառական Վալի Մուամմէրի՝ որուն առաջին գործը եղաւ հիմնադրական քանդակ քարուկիր փառաւոր եկեղեցին եւ տիրանալ գոյքերուն. յետոյ, Իթիհատի անդամոց հետ համաձայնելով՝ պատրաստուեցաւ բոլոր Հայերը ջարդելու. այդ ձեռնարկին արգելք եղաւ ան տեղւոյն Թէֆֆէին Տէրվիշներուն մեծաւոր Զէլէպին (*):

«Որեւէ միջոցով հեռաւոր աքսորէ զերծ կացուցուած 10 հազարէ աւելի ժողովուրդ առանց աղօթքի եւ սրբավայրի մնացած էր մինչեւ 1916ի վերջ: 4 Յունուար 1917ին գաղտնի ժողով կը գումարուի եւ պաշտօն կը տրուի ինձ կուսակալ Սամիի ներկայանալ՝ ժամերգութեան արտօնութիւն ստանալու համար: Դիմումս յաջողութեամբ պսակուեցաւ, երբ ըսի անոր թէ աւանդական սովորութիւնն ունինք թագաւորին կենացը հաւաքաբար աղօթելու տօն օրեր: Աւետարանական Հայոց վերապատուելի Հ. Աչճեան եւ Ա. Հայկազեան տրամադրեցին մեզ ժողովարանին, ուր Սեղան կազմելով պատարագեցի

(*) Տէր Հայրը կը մոռնայ յիշել Մուամմէրի ուրիշ սխրագործութիւններն ալ — բռնի թլփատումը հարիւրաւոր Հայորդիներու եւ քանդումը դպրոցին: Ծ. ՀԵՂ.

Ծնունդին, ի մեծ մխիթարութիւն դժբախտ Հայութեան, նաեւ առիթ՝ կարօտելոց: Բացի տեղացի երէցէն եւ ինչ, Գօնիայի մէջ կային դեռ Տ. Դաւիթ Սեփէրեան (Կէյվէ-Միջագիւղ), Տ. Մուշեղ Աշմեան (Ալէմ Տաղի), Տ. Սահակ Հալեպլեան (Աֆիոն Գարահիսար), Տ. Սիմոն Մատթէոսեան (Պիլէճիք), Տ. Գաբրիէլ Սամուէլեան (Սպարթա), Տ. Ռափայէլ Մշակեան (Ատա Փազար), Տ. Ներսէս Տօպրաշեան (Իզմիթ), Տ. Յակոբ Զաշրտեան (Պանտրմա), եւ Տ. Զաւէն Փափագեան (Պրուսա), վերջին երեքը վախճանած անդ: Ասոնցմէ զատ եւ մենչ առաջ, զանազան թուականներու, հող բերուած էին Հրամտ Վարդապետ Յովսափեան, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեան, Հմայեակ Վարդապետ Պաղտասարեան եւ Արմաշու Դպրեվանուց երեք սարկաւագումբ՝ որոնցմէ Լ. Բանիկեան Տէր Զօր նահատակ: Քահանայից դասուն նիւթականը ողորմելի վիճակի մէջ էր. առաջին օրերուն՝ Ս. Պատրիարք Հայրը Նարոյեան Սրբազանի ձեռամբ օգնութիւն փութացուց, նաեւ կարօտելոց, այնուհետեւ Իզմիթի առաջնորդ Ինճէեան Եպիսկոպոս եւ Դամասկոսէն Սահակ Ս. Կաթողիկոս. իսկ վերջերը կառավարութիւնը մարդ գլուխ՝ 90 ղրուշ ամսական յատկացուց: Այս բոլորէն առաջ, նպաստի գործը կը վարէին Ամերիկեան հիւանդանոցի տնօրէնուհին Միս Գուշմէն, Տէր եւ Տիկին Տօքթոր Տատ եւ Տօքթոր Փօսթ՝ որոնց մարդասիրական խնամքներովը շատեր — մանաւանդ որբերը — զտան պատսպար եւ սնունդ, փրկուելով ստոյգ մահուանէ (*):

«Բաղդատմամբ ուրիշ տեղերու տարագրելոց, Գօնիա մնացող Հայերը նուազ տառապանք ունեցան. ձերբակալուողներ եւ բանտարկւողներ եղան, այլք մշակական տարապարհակներու լծուեցան, նոյն իսկ Գօշ Հիսար մարախ ժողովելու գացին եւ երիտասարդաց մեծ մասը, Գաղատիա, Ուզուն Քէօփրիւ եւայլն զինուոր տարուեցան, ինչպէս իմ 2 զաւակներս ալ»:

(*) Ուրիշ բարեսէր մը՝ Ամթումն Աւգեր, բարձր պաշտօնատար Երկաթուղային Ընկերութեան, յաջողած էր վարդնել տալ քաղմաթիւ հայրենակիցներ, բշտողներու հանդէպ ցոյց տրուած անգթութիւնները կասեցնել ըստ կարի եւ սատարել շատերու: Այդ անձնուէր ջանքերուն ի վարձ՝ Ս. Պապը նուիրեց իրեն Արժանեաց պատուանշանը: Ծ. Հեղ.

Օտար յիշատակարանէ մը կը քաղենք սա հատուածը. «Գօնիա, նաեւ ամէն ուրիշ տեղ, տեղահան չեղող Հայ զինուորի ընտանիքներ իրր աղախին կամ հարձ՝ Թուրքի տուներ առնուեցան»:

Պոլսէն աքսոր Գօնիա՝ ուրկէ կրկին աքսորուելով անհետացողներ. — Եղիա Սուգիկեան (խմբագիր), Ասատուր Տէր-Մատթէոսեան (փաստարան-խմբագիր), վանեցի Յակոբ Շահպազ (Պատրիարքարանի պաշտօնեայ եւ ազգային գործիչ), Իսրայէլ Տխրունի (ուսուցիչ-բանաստեղծ):

Պոլսէն աքսոր Գօնիա՝ ուրկէ կրկին աքսորուելով վերապրողներ. — Փրօֆ. Ա. Խաչատրեան, Խոսրով Պապեան, Սրենց եւ Տիգրան Ճէմիլ (ազգային գործիչք), Թորգոմ Գալընեան (ուսուցիչ), Հրանտ Սամուէլ (լրագրող, աստիճանագուրկ սպայ), Ղազարոս Զըպլաքեան (առեւտրական եւ ազգային երեսփոխան):

Պոլսէն աքսոր Գօնիա՝ ուրկէ Պոլիս վերադարձողներ, Զինադարէն առաջ. — Նարոյեան Սրբազան եւ Աբիկ Միւլահանաճեան (լրագրող), առեւտրականներ Գարեգին Աղամեան, Խէրպէկեան եւ Նօսրիկեան:

Գօնիա եղաւ անփոփոխ աքսորավայր մայրաքաղաքէս փտարանդի խմբագիր Յակոբ Տ. Յակոբեանի, Պարտիզակէն՝ Պատ. Գրըգեանչարեանի, Փրօֆ. Արմենակ Տ. Յակոբեանի եւ ուսուցիչ Մ. Ծալեանի, Ռոտոսթոյէն՝ տնօրէն Մամաս Սինանեան (ապա Գօչ Հիսար աքսոր), Արմաշու դպրապետ Յակոբի (խոշտանգումներու հետեւանօք մեռած Գօնիայի բանտը), Ազրիանապոլսէն՝ ուսուցիչ Միհրան Պիւլպիւկեանի, Պրուսայէն՝ Ընդհանուր Դատախազ Միքայէլ Նէշթէրճեանի եւ ուսուցիչ-գրող Տիգրան Շալճեանի, Պոլսէն՝ երաժիշտ Գրիգոր Մէհտէրեանի եւ պանդոկապետ Սերոբ Փափազեանի, նաեւ քաղաքական յանցանօք իգմիրէն վտարեալ ազգայիններէն մէկ մասին: Բանտը ցվերջ պառկեցաւ էսկիչէհիրի ուսուցիչ Մինաս Գասապեան (Վերածին) 15 տարուան դատապարտեալ: Դարձեալ, Գօնիայի ազգային վարժարանի ուսուցիչ Երուանդ Յովասափեան (Կաթմոս) խոշտանգուած է՝ յեղափոխականներու ապաստան ընծայած ըլլալու յանցանօք, պահ մըն ալ Պէյ Շէհիր աքսոր մնացած: Իսկ Պոլսէն աքսոր դեղագործ Ներսէս Զագըրեան (որ յաջողած էր պաշտօնագրի Պոլիս դառնալ), կրկին ձերբակալուելով Գօնիայի բանտը կը դրուի եւ հոն կը կնքէ մահկանացուն, նման Հայկ Տէրտէր-

եանի (Օրտոուցի) եւ Իզմիրէն տարագիր Պատուելի Սամուէլ Քէմտիք-եանի: Գօնիայի մէջ մեռած է Ալէմ Տաղիէն աքսորեալ ուսուցիչ Յարութիւն Պիպէոեան:

Այս սողերը գրողն ալ քաղաքիս «Սիտիքլիք» կոչուած արգելանոցը մնացած է ի դիպահոյ, ի շարս այնքան ազգակիցներու եւ Տ. Եղիսէ Այվազեանի:

Աղէտալի տարուան նախօրերուն յարակից դէպքերու մանրամասնութիւնք յիշուած ըլլալով Առաջնորդ Հօր կենսագրութեանը մէջ, ստորեւ կը ներկայացնենք զինք՝ իր խաչակրութեամբը:

Գարեգիմ Մ. Վարդապետ Խաչատուրեան.— Ծնած 6 Նոյեմբեր 1880ին Տրապիզոն, աշխարհական անուամբ Խաչիկ, նախնական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին ազգային եւ Մխիթարեան վարժարանները. վերջնոյն չրջանը 1896ին աւարտելով՝ ուղարկուած Վենետիկ: Խաչիկ 2 տարի վերջ Մ. Ռաֆայէլեանի յարկէն կը հեռանայ եւ կը մտնէ Արմաշու Դպրեմանքը, Դուրեան Սրբազանի համբաւէն հմայուած: 8 Սեպտեմբեր 1899ին Գառնիկ Դուրեանի հետ սարկաւազ եւ 20 Մայիս 1901ին վարդապետ ձեռնադրուած նոյն Սրբազանէն՝ 9 ընկերներով: 1902–1904 ներքին տեսուչ դպրեմանուց, 1905ին քարոզիչ ի Պոլիս եւ աշխատակից «Լոյս» կրօնաթերթի, 1906–1907 տեսուչ Սսոյ նորակազմ դպրանոցի՝ ուր հեղինակած Իսրայէլի պատմութիւն եւ Արտաշէս Գ. տոմար: Կրթական տարակարծութիւն մը պատճառ կ'ըլլայ որ մեկնի Մարաշ՝ իբր տեսուչ Կեդրոնականի, եւ Կորիւն Վարդապետի մահուամբ առաջնորդ կ'ընտրուի, բայց հիւանդութիւնը կ'արգելու իրեն՝ ընդունիլ այդ պաշտօնը: 1908ին Սահակ Կաթողիկոսի հրաւերով կը վերստանձնէ տեսուչութիւնը Սսոյ դպրանոցին որ կը փակուի Կիլիկեան Եղեռնի հետեւանօք եւ ինք Պոլիս կը դառնայ՝ վարելու «Տաճար»ի Ա. չրջանի խմբագրապետութիւնը: 1910–1912 տեսուչ Արմաշի ուսումնարանին, 1912–1913 առաջնորդ Արաբկիրի: Աւելի գրական–կրթական կեանքի սիրահար, տարի մը յետոյ Մուշ կը հրաւիրուի Խարախանեան Սրբազանէ, իբր տեսուչ Ս. Կարապետի. սակայն վանական հակառակութիւն մը 2 շաբթուան մէջ կը ձախողեցնէ այդ պաշտօնն ալ. Կարին–Տրապիզոն ճամբով կուգայ Պոլիս, ընկերակցած Զաւէն Ս. Պատրիարքի: 1914ին կ'ընտրուի առաջնորդ Գօնիայի՝ ուր կրկին կը նուիրուի գրչի պա-

րապմանց, աւարտելով Տարօմաշունչը:

Զօրակոչի եւ զօրահաւաքութեան տագնապներէն վերջ՝ երբ տեղահանութեան հրամանը շրջան կը սկսի ընել իր թեմական մարզերուն մէջ, բացի Պոլսէն՝ դիմումներ կը կատարուին Գերմաններու մօտ: Գերմանացի զինուորականք անտարբեր կը մնան, առարկելով թէ ձեռնհաս չէին իրենք՝ խառնուելու Թուրքիոյ ներքին խնդիրներուն: Գարեգին Վարդապետ կը մտադրէ դիմում կատարել Վիլհելմ կայսեր, բայց Գերմանք արգելք կը հանդիսանան: Կը հասնին տեղահան գէյթունցիք՝ ողբալի վիճակի մէջ. շատ աննշան կերպով կարելի կ'ըլլայ օգնել անոնց, տիրող խստութեանց բերմամբ: Օգոստոս Յին ի հեճուկս պաշտօնական հեւիհեւ դիմումներու, ոստիկանապետ Սալահէտտիմ ճամբայ կը հանէ տեղացի Հայոց առաջին կարաւանը, բարեացակամ կուսակալ Ճէլալի բացակայութենէն օգտուելով: Միասին էր Գարեգին Վարդապետ՝ ծերունի տիրամօրն ու քրոջը հետ: Էրէյլի կը մնան 3 շաբաթ, մինչ աքսորական առաջնորդը, գոնէ իր հօտին փրկութիւնը յաջողցնելու վերջին փորձ մըն ալ կ'ընէ, դիմում կատարելով Էնվէրի (որուն հետ, պատերազմի սկիզբները, թղթակցութիւն մըն էր ունեցեր եւ ձեռք բերեր 24 Յունուար 1915 թուականի զնահատական գիր մը՝ Հայ Ազգին դաւաւոր հաւատարմութեան եւ Հայ զինուորներու անկեղծ ծառայութեան մասին): Պատասխանը չուշանար. Օթարաֆլարտա (ի շրջակայս Էրէյլի) միմասիպ մէվազըտա եերլէշթիրմէնիզ քամգիմի իչում Մուհաճիրիյմ Միւտիրի օթարաֆա կեօմտէրիտի: Նոյն միջոցներուն Ճէլալ կ'այցելէ Էրէյլի տեսակցութեան մը թոյլտուութիւնն իսկ կը զլացուի. կառքով անցքին պահուն՝ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս եւ Գարեգին Վարդապետ կը նշմարուին կուսակալէն որ կառավարչատուն կը հրաւիրէ զիրենք (Նիկոմիդիոյ բաժնին մէջ խօսած ենք այդ տեսակցութեան մասին, նոյն Սրբազանն ու Տ. Ոսկի Պիպիեանը կենսագրելու առիթով):

Յաջորդ օր Գարեգին Վարդապետ առանձին տեսակցութիւն մըն ալ կ'ունենայ նոյն անձին հետ որ սապէս կ'արտայայտուի. «Աստուծով պիտի յաջողիմ գօնիացիները չղրկել առդին անդին»: Այդ կարգադրութիւնը պիտի ընէր՝ խօսելով գաղթականաց տնօրէնին — որ Էնվէրի հեռագրին համաձայն — մօտ օրէն ստուգիւ պիտի անցնէր Գօնիայէն: Վալին կը դառնայ պաշտօնատեղին եւ խոստումը կը կա-

տարէ: Գաղթականաց տնօրէնը 3 օր վերջ կը փութայ էրէյլի եւ իր մօտ կը կանչէ բոլոր կրօնաւորները: Նենգաժէտ շուրթերէ անուշ խօսքեր. «Թէեւ կառավարութիւնը, պատերազմի անհրաժեշտութեան հետեւանօք, Հայերը կը հեռացնէ իրենց բոյներէն, բայց անշուշտ նպատակ չունի թշուառութեան եւ բնաջնջումի ենթարկել զանոնք»․ յետոյ խորհուրդ կուտայ որ գաղթականք ժամ առաջ սահմանեալ վայրերը երթան եւ հանգիստ ընեն(!) վերահաս ձմրան խստութիւններէն զերծ մնալու համար: «Դուք ալ, կ'եզրակացնէ, յորդորեցէք ժողովուրդը որ շտապէ, մենք ամէն դիւրութիւն պիտի ընծայենք(!)»:

Գարեգին Վարդապետ երբ դիտել կուտայ թէ էնվէրէն մասնաւոր հեռագիր մը ունի զօնիացիներուն համար, տնօրէնը մեկուտի կ'աւելցնէ. «Տեղեկութիւն ունիմ. ըլլալիք կարգադրութիւնը միայն քեզի համար է, դուն կրնաս երթալ ռւր որ ուզես»: «Բայց իմ դիմումս անձիս համար չէ եղած, այլ ժողովուրդիս, հետեւաբար պատասխանն ալ անձիս չի պատկանիր լոկ, մանաւանդ որ ան կը խօսի յոգնակի»: «Փաշան անձամբ խօսեցաւ ինձ այս իմաստով»: Ի վերջոյ կը սկսի ցաւ յայտնել(!) եղածին վրայ, աւելցնելով թէ մախարարներէն մին մոյմիսկ արցունքով ստորագրած էր այդ որոշումը...: Գարեգին Վարդապետ ճարահատ կը դառնայ այն տունը՝ որուն բակը միայն մնալ արտօնուած էին ինք եւ իրենները: Գիշերը քանի մը ազգայիններու հետ խորհրդակցելէ ետք, էնվէրի ուղղեալ նոր հեռագիր մը կը խմբագրէ: Մուշեղ Եպիսկոպոսի եղբայր Վռամշապուհ կը տանի զայն գայմագամ Ֆայիգի որ գրաքննիչի պաշտօնն իսկ իրեն վերապահած էր եւ որ թուղթը կարդալուն պէս կը զայրանայ ու կը հրամայէ զայն բերողին՝ երթալ ըսել իրեն, որ յաջորդ օր կամուխ պատրաստուէր մեկնելու դէպի յառաջ: Լուսաբացին, ոստիկան մը կ'երթայ հրաւիրել զինք պաշտօնատուն. կը ճամբուի. ետեւէն ուրիշ մը: Գարեգին Վարդապետ արդէն տկար՝ կը յորդորուի պառկիլ, փոխանորդ ղրկելով քահանան: Քիչ յետոյ 3 ոստիկան ավի կ'առնեն դուռը: Հայհուլ եւ նախատինք անձի եւ պաշտօնի դէմ: Հարկադրուած, տանտէր Տիգրան Սարաֆեանի հետ կ'երթայ պաշտօնատուն ուր կը գտնէ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսը: Քառորդ ժամ չանցած, առանց տեսնելու գայմագամին երեսը, երկուքնին մէկ կը դրուին խեղճուկ կառք մը որ կը թաւալի իսկոյն, եւ Նիկոմիդիոյ ծերունագարդ նա-

հապետը կը սկսի երգել Ծնունդի եւ Յարութեան շարականներ՝ յոյսի վերջին օրօրումներով: Կը հասնին Ուլու Գըչլա եւ կ'առաջնորդուին ուղղակի բանտ, «նէզարէթ» կոչուած տեղը, կից՝ ոճրագործներու խուցին: Անքուն եւ արցունքոտ գիշեր, իսկ վաղորդային՝ սպարդէին դիմումներ. աւելին, գազանային գանակոծում հայ տարագրելոց՝ ի ներկայութեան Սրբազանին եւ Հայր Սուրբին, որոնք քիչ յետոյ լուր կը ստանան թէ դատապարտուած են գիշերանց հետիոտն ուղեւորելու: Գարեգին Վարդապետ կը խնդրէ տեսակցութիւն մը ունենալ տեղւոյն սկիւտարցի հարիւրապետ Օսմանի հետ, որ, ի մէջ այլոց, իր վայրաբերանութեանց կը սկսի Հայերու հասցէին, այդ վատագի արարածներուն(!) որոնք յանդգներ էին քանակոծել(!) նորագիր Թուրք զինուորներ, երբ այս վերջինք ուզեր էին շահագործել (չան քարոզի ինչ անկեղծ վերջաբան) անոնց տարագրութիւնը: Օսման ցոյց կուտայ դաշոյն մըն ալ որով Նիկոմիդիոյ Ներսէս Վարդապետը վրամ յարձակում գործեր է եղեր, ինքն ալ ստիպուել է մեռցնել զայն... ի պաշտպանութիւն անձին: Կը շարունակէ դեռ ճամարտակել եւ մէջբերումն ընել հրամանի մը՝ որուն համաձայն իսլամք իրաւունք կ'ունենային Հայուհիներու հետ ամուսնանալու(!): Հոսկ ուրիմն կաշաւքը կը կատարէ դրական դեր, եւ երկրորդին հոգեւորականք իրենց գնացքը կը շարունակեն դէպի Պօզանթի՝ երկաթուղիով, ընդ հսկողութեամբ ոստիկանի մը զոր նոյնպէս կը կաշառեն ի գին ձեռքի «էվրաք»ներուն. իսկոյն կ'ոչընչացնեն զանոնք եւ կը խառնուին տարագրելոց խումբին: Տարսոնի մօտ«կիւլէկ սթասիօն»ի դաշտը կը մնան ամիս մը, նոյնքան ատեն ալ քաղաք, Թոյլտուութեամբ տեղւոյն գայմագամին եւ անձնուէր ջանքերովը Շալվարճեան Մարտիրոսի: Ծամբու ընթացքին՝ անկարելի կ'ըլլայ այլ կերպ օգտակար հանդիսանալ գաղթականներու, բացի Պատրիարքարանէ հասնող գումարներու գաղտագողի բաշխման: Երբ գայմագամը կը մեկնի, վարդապետին հեռանալն ալ անխուսափելի կը դառնայ: Կառախումբին մէջ՝ Հայոց նկատմամբ սպառնալից խօսակցութիւններ Թուրք Թուրքի հետ, զլիւլոր Նիւթ՝ բերնի ծամոց Վանայ ապստամբութիւն: Կ'անցնին Օսմանիէ եւ Հասան Պէյլի կայարաններէն: Իսլահիէ՝ փորձանքի օրեր եւ միջադէպեր: Հակառակ ծայրայեղ խստութեանց, Գարեգին Վարդապետ էնվէրի ծանօթ հեռագիրը շահագործելով՝ կը յաջողի 10 հոգի իբր

ազգական ցոյց տալ եւ միասին նստիլ շոգեկառք՝ մէջերնին էր Երուսաղէմի Օտեան, Հայր Սուրբին կարծեցեալ հօրեղբայրը: Անարգել մուտք ի Հալէպ, ուրկէ Երուսաղէմ մեկնելու մտօք դիմումներ կը մնան անհետեւանք: Դեկտեմբեր 15ին կը քուլի Մուսպուլ: Տէր Զօրի ճամբէն ռէ աշնչափ հետու այդ աքսորավայրը կը մնայ 8 ամիս, բոլորելով սարսափի օրեր՝ 2 կարգակիցներու եւ 12 քահանաներու հետ, պարապոյ ժամերուն ալ պատրաստելով Աշխարհի լոյսը (վիպաձեւ ընդլայնում Աւետարանի): 15 Սեպտեմբեր 1916ին մասնաւոր հրամանով կը մեկնի Երուսաղէմ եւ անդամ կը կարգուի «Հոգեւոր ժողով»ին, նաեւ դասախօս ժառանգաւորաց վարժարանի՝ ուր իրենց դասընթացքը պիտի շարունակէին Պոլսէն աքսորուած դպրեմանքեան 13 սանունք: 7 ամիս վերջ աւտմք ալ կը գինուորագրուին, ի հեճուկս տրուած հրահանգին: 1917 Նոյեմբերին, Երուսաղէմի՝ Անգլիական գրաւումէն առաջ, Արմանեան Սրբազանի, Սահակ Կաթողիկոսի եւ անոր 7 եկեղեցական հետեւորդներով կը մեկնի Դամասկոս՝ ուր իր միտքաբանութիւնը կ'ըլլայ նորէն գրիչը, պատրաստելով Տարագիրները (տոռամ) եւ Քնար Արեւագալի (քերթուածներ): Քաղաքին գրաւումէն չաբաթ մը առաջ ալ՝ որբերու խնամքը կը ստանձնէ, օգտուելով գաղթականաց տնօրէն Զէրքէս Հասանի բարեացակամութենէն: Այս անձին կողմէ տրամադրուած 500 ոսկիով հիմը կը դրուի Հայկական Որբանոցին՝ որուն յետոյ կ'օժանդակէ Ֆրանսական իշխանութիւնը, տեսչութեամբ աքսորական Կարապետ Եպս. Մազլըմեանի: Այդ օրերուն էր որ Գարեգին Վարդապետ Եգիպտոսի «Արեւ»ին մէջ հրատարակեց «Ինչո՞ւ մեր իրաւունքն է Մեծն Հայաստան» եւ «Հայ ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը» յօդուածաշարքը: Դամասկոսի՝ Տաճկաց ձեռքէն կորզուելէն քանի մը ամիս վերջ, վտարանդի եկեղեցականը Ստյ Ս. Կաթողիկոսի հետ կ'անցնի Երուսաղէմ եւ քիչ յետոյ իր 3 սաներուն ընկերակցութեամբ կը դառնայ Պոլիս, եւ հրաժարելով Գոնիայի առաջնորդութենէն՝ կը փափաքի նրժալ բազմարկածեալ ծննդավայրը: Կը նշանակուի սոռաջնորդական տեղապահ Տրապիզոնի, պաշտօն՝ զոր կը վարէ 10 Օգոստոս 1919էն մինչեւ այսօր, Քէմալականներու իշխանութեան տակ:

Մուսամբէրի արձակած հատու հրամանաւ ամբողջովին փլցուած Գոնիայի եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Պետրոս Քահանայ, 80ամեայ, բնիկ, Աղէտի նախօրերուն՝ յանկարծամահ եղած:

Մովսէս Քահանայ Տէր-Մովսէսեան, նոյնպէս ծեր եւ բնիկ: Զինուորի ծնողք ըլլալուն՝ զերծ կացուցուած տարագրութենէ: Վերապրող:

Գօնիայի Աւետարանական Հայոց Հովիւներն էին

Վերապատուելի Համբարձում Աշնեան, 60 տարու, մարաշցի, ուսած անդ, Այնթապ եւ Ամերիկա՝ հետեւելով աստուածաբանութեան, ուսուցիչ Մարաշի աղջկանց Ամերիկեան Գոլէճի, ապա քարոզիչ Մարաշ, Այնթապ եւ Ատանա՝ ուր —1909ի կոտորածին— բոլորած անձնուէր գործունէութիւն մը եւ կազմակերպած «Հոգեւոր Միութիւն»ը, հուսկ ուրեմն հրաւիրուած Գօնիա:

Անմոռանալի են իր մատուցած ծառայութիւնները բիւրաւոր դժբախտ տարագիրներու, մինչեւ այն օրը որ կարգն իրեն ալ կուգայ բռնել աքսորի ճամբան: Տարի մը Պօզ Գըր վտարանդի ապրելէ վերջ՝ կ'արտօնուի քաղաք դառնալ եւ ըստ կարի հոգածու ըլլալ կարօտելոց: Վերապրող. այժմ անդ:

Վեր. Տիգրամ Տիւլկէրեան, 32 տարու, եւդոկիացի, ուսած անդ եւ Գօնիա, որուն ծէնանեան Գոլէճէն ընթացաւարտ՝ հոն ուսուցիչ կարգուած, ապա քարոզիչ ծննդավայրին բողոքական հասարակութեան: Նորէն կը հրաւիրուի ծէնանեան ուր 5 տարի զանազան դասեր կ'աւանդէ: 1912ին կը մեկնի Կլասքօ՝ պատրաստուելու աւետարանչութեան: Այնուհետեւ կը ձեռնադրուի երէց եւ 1914ին կը դառնայ Գօնիա, իբրեւ հովիւ Տօքթ. Տատի հիմնած Ամերիկեան հիւանդանոցին:

Տարագրութեան չըջանին, օր մը երբ տաճկեվար քարոզ կը խօսէր եւ զգուշիւ կը քննադատէր չարութեան մարմնացում Թուրքին վարուելակերպը քրիստոնէից հանդէպ, ներկաներէն մին —միակ իսլամ երիտասարդը— «Սէֆիլ իսլամ» բացազանչութիւններէն խռոված՝ կ'երթայ արձագանգն ըլլալու այդ քարոզին ի Պատերազմական Ատեան: Դատավարութեան ատեն՝ սէֆիլ ածականը ստորիմ կը թարգմանուի չարամտօրէն, հակառակ համոզում գոյացուցած ըլլալուն՝ թէ թիւրիմացութիւն մը կար այդ դիտումնաւոր հարցապնդումին մէջ: Վեր. Տիգրան կ'ազատէ օձիքը 15 ոսկի տուգանքով: Սակայն այդ պատիժը բաւական չսեպելով, 1915ի ամրան՝ չղթայականալ կ'աք-

սորեն զինք Եւդոկիա եւ ճամբան կը սպաննեն չարաչար:

Վեր. Տօքթ. Արմենակ Յ. Հայկազեան. — Մնած 1866ին Հաճըն, ընթացաւարտ Թ. Գոլէճէ եւ Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանէ: Երկու տարի Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Ինսթիթիւթի մէջ դասախօսելէ վերջ՝ կը մեկնի Ամերիկա, ուսանողական փայլուն շրջաններ բոլորելով մէյմէկ տարի Զիքակոյի եւ Հարթֆիլտի, 2 տարի Եէյլի, 6 ամիս ալ Թօրօնթոյի (Գանատա) համալսարանները: 1900ին Թուրքիա դարձին, տնօրէն-ուսուցչապետ կը կարգուի Գօնիայի Ափօսթօլիք Ինսթիթիւթի՝ ուր կը մնայ մինչեւ Աղէտի տարին: Պերճախօս ձեռնադրեալ մը, առանց սակայն հովիւ մը ըլլալու որեւէ եկեղեցւոյ, քարոզչական պաշտօնին չափ նուիրական նկատելով դաստիարակութեան գործը: Հեղինակ Անգլերէն Համայնագիտարանի մը (անտիպ):

Այս բազմահմուտ Վերապատուելին — յաջս կառավարութեան մանաւանդ «միւնէվիէր», ուստի եւ «միւլգիր» — գերծ չի մնար ոստիկանական ուշադրութենէ: Շատերու հետ կ'աքսորուի Սուլթանիէ՝ ուր կը բոլորէ տառապանքի 4 ամիսներ, մինչեւ իր վերադարձը քաղաք, ազդեցիկ անձերու բարեխօսութեամբ, հետաքրքրուելով Հայ գաղթականաց վիճակով եւ Տօքթ. Տատի մօտ աշխատելով օժանդակելու անոնց գործին համար: Զինադադարէն վերջ կը շարունակէ հոն կրթական գործիչի իր դերը, որպէս նախագահ ձէնանեան Գօլէճի: Քէմալական կառավարութիւնը աքսորեց զինքն ալ Խարբերդ՝ ուր վախճանեցաւ, զոհ ճամբու տառապանաց:

Գօնիայի անհետացող ազգայիններէն յիշենք Փրոֆ. Էլիզա Ռուպեանը, 57 տարու, մարաշցի, բնագիտութեան ուսուցիչ ի ձէնանեան, պարտականութեանը զոհ, չէք տարագիրներու օգնութիւն փութացուցած միջոցին, ժանտատենդէ վարակուելով՝ մահկանացուն կնքած 25 Յունուար 1917ին:

Զինադադարէն վերջ, երբ երթեւեկի արգելքներ վերցան եւ իրենց աքսորավայրերուն մէջ ողջ մնացող Հայեր՝ Ազատութեան գաղափարէն գինովցած՝ սկսան հայրենադարձ ըլլալ, անհամար կառախումբեր կ'անցնէին այս քաղաքին առաջին՝ գաղթականներով ակադճուն, մինչ ներսը, Գօնիայի մէջ, լճացած կը մնար Թափօրը՝

մեծ ու պզտիկ անոթ անօգնական Հայերու: Մատթէոս Եպս. Ինճէեան եւ ուրիշներ իսկոյն պատուիրակ ղրկուեցան հոն եւ մասամբ մեղմեցին անոնց թշուառութիւնը, մինչեւ նոր ընտրութիւնը նոր առաջնորդի մը՝ յանձին

Արտաւազդ Վարդապետ Սիրմէեանի.— Ծնած Ակն 16 Մայիս 1889ին: Հօրաքեռորդի նահատակ-քերթող Սիւրբանթոյի: 1896ի ջարդէն յետոյ ծնողացը հետ Պոլիս կը գաղթէ եւ Գատըքէօյի Արամեան վարժարանը յաճախելով՝ չրջանաւարտ կ'ելլէ 1904ին: Ապա Կեդրոնական 3 տարի, վերջն ալ Պէրպէրեան՝ զոր կը լրացնէ 1908ին: Դեռեւս ուսանող՝ կ'աշխատակցի «Արեւելք»ի, «Մամգումէ»ի եւ «Մաղիկ»ի: Հօւրրիէթի առաջին օրերուն կը հրատարակէ Հայրեմիքի քննարկ եւ Սասուն պարբերականները: Այնուհետեւ կը նետուի կրթական ասպարէզ, պաշտօնավարելով Սկիւտար՝ Կարապետեան, Պիլէճիք եւ Իսկի Շէհիւր, վերջին երկու քաղաքները տնօրէնի պաշտօնով: Ունի հետեւեալ գործերը.— «Ակնայ գաւառաբարբառը», «Ընդարձակ աշխարհագրութիւն» 2 հատոր, «Յունական արուեստն ու իր ծագումը»:

Կը սկսին միահաղոյն ձերբակալութիւնք մայրաքաղաքիս մտաւորականաց: Տիգրան — այս է աշխարհական անունը — ծուարած կ'ապրի Պոլսոյ մէջ եւ հայրը գաւկիմ տեղ կ'աքսորուի, բերան չտալով անոր թագստոցը: Տիգրան պատերազմէն յետոյ այս խորագրով թերթօն մը սկսաւ «Ժողովուրդ» օրաթերթի մէջ, պատկերելով հայրիկին եւ տարաբախտ ընկերներուն աքսորականի կեանքը: Այնուհետեւ Վարդապետ կը ձեռնադրուի Եղիշէ Արք. Դուրեանէ Գատըքէօյի Ս. Թագաւոր եկեղեցին, եւ իսկոյն առաջնորդ կարգուելով Գօնիայի՝ կը մեկնի պաշտօնատեղին: 1920ի գարնան հաղորդակցութիւնք կը խզուին՝ Քէմալականներու ոտնձգութեանց հետեւանօք, եւ նորընծայ Հայր Սուրբը քանի մը ամիս վերջ կ'աքսորուի Սեբաստիոյ ճամբով Կարին՝ ուր կը մնայ ցարդ: 16 Մարտ 1920 թուակիր իր վերջին նամակաւ կը գրէր մեզ թէ աւարտելու վրայ է նոյն թեմին հոգեւորականաց մասին նօթեր եւ յարակից մանրամասնութիւններ: Այդ նամակին ժամանումէն քանի մը օր վերջ երկաթուղիի երթեւեկութիւնք դադրեցան եւ Գաւառը մնաց նորէն անհաղորդ Կեդրոնին:

Գօնիա մնացին նաեւ՝ ուսուցչական պաշտօնով Պոլսէն գացող

տարեկան այրերը զատեցին իրենց ընտանիքներէն եւ դէպի Պօզան-
թի ճամբայ հանեցին հետիոտն: Արցունքներով բաժնուեցանք մեր
սիրելիներէն»:

Էրէյլի հաստատուած Տօթթ. Մօթին (Երմոզինէ Փօրթուգալեան)
մեծապէ՛ս օգտակար եղած է գաղթական Հայութեան եւ յաջողած՝
բաւական թիւով ազգակիցներ վար դնել: Ան էր որ Գրիգոր Զօհրապն
ալ խնամեց, երբ արհաւիրքէն խելայեղ՝ նուազում մը ունեցաւ մե-
ծանուն տրիքունը, Վարդգէսի հետ կայարան հասնելուն: Էրէյլի
տխրանուն գայմազամն էր Փայիգ: Իր հաւատարիմ արքանեակները,
ոստիկանապետէն մինչեւ սպայ եւ երկրապահ-գինուոր, չթերացան
բնաւ իրենց հայատեաց դերերուն մէջ, բռնագաղթի գործը վարե-
լով եւ բանտ լեցնելով անմեղ Հայեր: Այս տողերը գրողը, 1916 տար-
ւոյ Օգոստոսին, նոյն որջէն գիշերանց դուրս կը հանուէր չղթյա-
կապ՝ գաւառացիներու խումբի մը հետ, որուն վերջին գոյգը կը
կազմէին ինք եւ Ատա Փազարի երէց Տ. Դաւիթ Դպիրեան, չընապատ-
եալ 4 անոպայ փատուորներէ: Էրէյլի եղաւ աքսորավայր՝ բանաստեղծ
Ահարոն Տատուրեանի. իսկ թոհուբոհի օրերուն՝ պահ մը միայն
հոն մնալով իրենց հեռաւոր աքսորը շարունակեցին Պոլսէն տարա-
գիր Ե. Օտեան, Ե. Սուգիկեան, Ս. Ակունի եւ այնքան ուրիշներ:

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ներսէս Գաիաճայ Սողանեմէմէզեաճ որ կը քշուի նախ Օուլթանիէ,
ապա աւելի հեռուները:

Պուրտուրի երէց Տ. Արսէն Միքայէլեանի տեղեկագիրէն կը քաղենք
կարի ուշագրաւ սա հատուածը. — «Մէսքէնէի մեր աքսորավայրը
յաճախ կ'այցելէր նշանաւոր մարդակեր մը՝ Հագգը Պէյ, որ Հալէպ
մնացող Հայերու վրայ ալ պիտի կրակ մաղէր, եթէ անոնց մասին
ծանր ամբաստանութիւն մը պարունակող քստմենի հեռագիր մը
գրպանուած եւ ջնջուած չլլար — քաշուելու պահուն իսկ — Էրէյլիցի
Տ. Ներսէս Սօղանեմէմէզեանի կողմէ»: Տարագրութեան դժպէտի որե-
րուն՝ երբ անձնիւր ոք իր մօրթը միայն փրկելու մտահոգութիւնն
ունէր եւ անձնագոհութեան զգացումը կը թմրէր տակաւ շատերու
սիրտին մէջ, Աստուծոյ Տան այս խոնարհ պաշտօնէին արարքը
— ցայտուն նիշ՝ հոգիի վեհութեան — հիացումով կը համակէ զմեզ:

ՍՈՒԼԹԱՆԻԷ

Գօնհայէն 2 օր, իսկ էրէյլիէն կառքով 7 ժամ հեռու, անջրդէի, խոպան եւ ծառազուրկ զազա Գօնհայի, ճախճախուտ եւ վատառողջ կլիմայով, 800 տուն, ամբողջ տաճկընոց: Այս հանգամանքները նկատի առնելով էր անշուշտ որ կառավարութիւնը հոն կղզիացուց Ատա Փազարի, Գօնհայի, Ագ Շէհիրի եւայլն Հայ բնակչութեան ընտրանին եւ հոգեւորականներ՝ զորս յիշած ենք իրենց կարգին: Խժդժութիւն, կեղեքում եւ Հայ պատուոյ դէմ յայտնի անարգանք չղաղրեցան տեղւոյն կառավարութեան դատան պաշտօնեաներուն կողմէ: Աքսորեալ հոգեւորականներէ եւ աշխարհականներէ ոմանց վիճակուեցաւ կրկին աքսոր (զոր օրինակ էրէյլիի Տ. Ներսէսը, Ագ Շէհիրի 2 քահանաները, Օվաճըզի Պատուելին, Ատա Փազարի Տ. Դաւիթը), ոմանց ալ տազնապալի վերադարձ ի Գօնիա (զոր օրինակ Նիկոմիդիոյ տարաբախտ Վերապատուելին, Գօնիայի ուսուցչապետ Հայկազեան եւն.): Ասոնք ոչինչ էին սակայն՝ բաղդատմամբ այն զուլումին որ բաժինը եղաւ նենգով տեղահան գէյթունցիներու ստուար կարաւանի մը, Գարա Փունարի մէջ ճահճատենդի եւ քաղցի հետեւանօք հարիւրաւոր զոհեր տալէ վերջ՝ մեռամեռ ժմած այս կայանը: 7,000 հոգիէն 2,200ը միայն ղրկուեցան Սուլթանիէ, Գօնիա առանց հանդիպելու: Կառավարութիւնը սկիզբները հայթայթեց անոնց ճղճիմ ոգեպահիկ մը՝ զոր տակաւ նուազեցուց եւ ուր ուրեմն ղաղրեցուց: Բոլորը մէկ խճողուեցան տաճկընոցէն դուրս, բնակավայր ունենալով ուղտի ախոռներ եւ նման տեղեր: Հողը գոնէ լերկ չըլլար եւ գէյթունցիք կարենային խոտաճարակ ապրիլ ատեն մը...: Բնիկ տարրը մանաւանդ ընդ ակամբ նայեցաւ այդ հերոս ժողովուրդին, զլանալով ամենէն խոնարհ զբաղումն իսկ անոր հայթայթելէ: Եւ արեւներուն մէջ, հիւրամերժ այդ հողին վրայ, անպատասպար եւ Աստծուն օրը բերաննին փշրանք չղրած, անոնք ծիրեցան շարունակ, համաճարակն ալ մէկ դիէն հարիւրներ պակսեցուց անոնց ողբալի շարքերէն: «Ճերմակ կոտորած»ին ամենէն ահեղ վարագոյրն էր այս. ամբողջ դաշտը վերածուեցաւ գերեզմանոցի, 1915 տարին չլրացած:

Օվածըգի Աւետարանական Հայոց Հովիւ Պատ. Յովհաննէս Աղա-
 ւան կը տեղեկացնէ մեզ. «Երբ Սուլթանիէ աքսորուեցայ 1915ի
 ամրան, հոն կային 3,500 հոգի՝ Նիկոմիդիոյ, Պրուսայի, Գօնիայի,
 Գաղատիոյ եւ Թրակիոյ շրջաններէն, դժնդակ պայմաններու մէջ
 իրենց կեանքը քաշկռտելով: Մահմետականաց կօռելին մօտ բլուր
 մը կար՝ որուն միւս ստորոտն էր, արեւելեան դին, սովահար զէյ-
 թունցւոց անհուն գերեզմանը: Միեւնոյն վայրը թաղուեցաւ մեծա-
 մասնութիւնը վերոյիշեալ տարազիր Հայութեան: Առաջին տարիէն
 իսկ չմնաց հոն հրիկմարդ. ամէնքն ալ հեռուները քշուեցան ան-
 դարձ: Սուլթանիէ իր շուրջն ունի 30 գիւղ, բոլորն ալ Թիւրքմէն
 բնակիչներով. ահաւասիկ ատոնցմէ գլխաւորները՝ որոնց մէջ փճա-
 ցան այնքան Հայորդիներ, իրենց ընտանիքներէն բռնի զատուած. —
 Օթամըշ (կողքով 5 ժամ հեռու), Հասամ Օպա 7 ժամ, Գայամըզ 9,
 Գիւլիւկ Աշլամա 12, Պէօյիւֆ Աշլամա 13, Սիւրկիւմ 15, Գարաֆէօյ
 16, Իսմիլ 17: Վերջնոյս մէջ էր որ բռնի ցորեն աղալ տուին ինձ, ի
 շարս այլ աքսորականաց: Սուլթանիէի գայմագամն էր Մէհմէտ Ալի
 որ բարի տրամադրութիւններ ունէր Հայերու հանդէպ: Այս մարդը
 դատով մը երբ Պոլիս կանչուեցաւ, իրեն փոխանորդեց Սիւլէի միւ-
 տիր Զերֆէս Զէֆի (նախկին ոստիկան Նիկոմիդիոյ) որ անպակաս
 ըրաւ իր անգթութիւնները: Իր օրով էր որ յանիրաւի աքսորուեցան
 Լէմուէլ Գալաճեան, Մկրտիչ Էսքիճեան եւ Գրիգոր Զաքարեան հայ-
 րենակիցներս, նաեւ Գարեգին Ստեփանեան իզմիթցին: Ատա Փա-
 զարի Տ. Դաւիթն ու զիս ալ աքսորեց, Գօնիայի Միս Գուշմէնէն հա-
 սած նպաստներ աղքատաց բաժնելնուա ի պատիժ, եւ աչք գոցեց
 միշտ՝ երբ սկսաւ լղրճուիլ մանկամարդ Հայուհիներու պատիւը»:

Սուլթանիէ եղաւ նաեւ վերջին աքսորավայրը Տէր Զօրի անապատ-
 ներէն դարձող Երուանդ Օտեանի, որ մինչեւ Զինադադար ապրեցաւ
 հոն մէն-միայնակ, յետոյ որբուկ մը որդեգրելով դարձաւ Պոլիս
 եւ գիրի առաւ Ամիծեալ տարիները: Իրեն հետ հայրենադարձ ըլլա-
 լու բախտին արժանացաւ բազմաչարչար երէց մըն ալ, Տ. Դաւիթ-
 Դալիբեան՝ Սուլթանիէ երկիցս աքսորուած (ՏԻս զինքն Ատա Փա-
 զար): Օտեանէ տեղեկացանք թէ իր օրով (1918) 400 գաղթական
 միայն մնացած էին հոն. շատեր մեռած էին անսուղութենէ. կրցողը
 կը փախչէր Գօնիա: Հոն էր նաեւ Պրուսայի «Մէնլիսը իտարէ»ի ան-
 դամ եւ Թաղական Խորհրդոյ ատենապետ Գաւնիկ Շիշմանեան՝ որ

նպարավաճառութիւն կ'ընէր, դարձեալ պրուսացի առեւտրական Օննիկ Կուրտիկեան (այժմ Պոլիս) :

ՊՈՒՐՏՈՒՐ

Գօնիայի կուսակալութեան 5 սանճագներէն մին: Հին Պոլիդո-րիոնի աւերակաց մօտ, այգեւէտ բլուրի մը վրայ՝ գեղեցիկ քաղաք, որ Ատալիոյ հետ կը կ'ազմէ Տաւրոսի արեւմտեան ճիւղերը: Եկեղեցիին Ս. Աստուածածին, քարուքանդ՝ վանտալի ձեռքերով: Հայ բնակչու-թիւն 300 տուն, երկրաշարժէ եւ բռնազաղթէ կրկնապէս աղէտա-կոծ ժողովուրդ, որուն շարքերէն զոհուեցան ուսուցիչներ հւ ազգա-յիմ գործիչներ՝ Գրիգոր Մովսէսեան, Միհրան Գարակէօզեան, Ստե-փան Գուլումճեան, Մկրտիչ Ալեքսանեան, Գեղամ Միքայէլեան (նաեւ փաստաբան), Հայրապետ Արրահամեան, Սահակեան Ռափա-յէլ, առեւտրականներ՝ Աւետիքեան եղբարք, Ալեքսանեան Ալեք-սանտր, Այվազեան Եղիա, Ապպանեան Յարութիւն, Գրիգորեան Խա-չիկ, Գուլումճեան Յակոբ, Եղիանեան Ստեփան, Եսայեան Սողոմոն, Մելիքեան եղբարք, Մերկերեան եղբարք, Միքայէլեան Հայրապետ, Մովսէսեան Կարապետ, Նիկողոսեան Սարգիս, Զօփուրեան Մինաս, Պետրոսեան եղբարք, Սահակեան եղբարք, Սարգիսեան Ստեփան, Սէրէնեան Աթոն, Տապանեանք, Փափազեանք, Փէլթէքեան եղ-բարք, նաեւ սպայ Թիւֆէնկճեան 4 եղբարք: Կ'անցնի Ջինադադարէն վերջ 2 տարի, հայրենադարձ պուրտողոցիք սպարթացւոց նման կը դառնան խաղալիք Միլլիճիներու ձեռք, 7էն 70 տարու արունները քշուելով անծանօթ ուղղութեամբ: Իսկ 1915ի իրենց խաչակրութիւնը կատարելապէս պարզուած է տեղւոյն երէցին կենսագրութեան ու ոգիսականին մէջ՝ որ ահա.

Արսէմ Քահաճայ Միքայէլեան.— Ծնած 9 Նոյեմբեր 1880ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Միքայէլ, տեղւոյն ազգ. վարժարանէն ու-սումնաւարտ, 9 տարի գրագրութեամբ զբաղած Նազըլի, 1885ին Սպարթա հրաւիրուած ուսուցչական պաշտօնով եւ յաջորդաբար Պուրտուր, էլմալու (Անթալիա), կրկին Սպարթա դասեր աւանդած 17 տարի անխափան, մինչեւ ձեռնադրութիւնը 15 Յունիս 1903ին Եղիշէ Եպս. Դուրեանէ՝ Արմաշ, Սպարթայի եկեղեցւոյն վրայ, քահանայագործած անդ, Գրդաղաճ, հուսկ ուրեմն ծննդավայրը՝

2 Օգոստոս 1906էն ի վեր եւ բաւական տարիներ անձնուիրաբար ստանձնած տեղւոյն երկսեռ դպրոցներուն կրթական հոգը:

1914ի ամրան՝ քաղաքը ժաժէ աւերուած ըլլալով, Հայերը վրանաբնակ կեանք կը վարէին 1915 Օգոստոսի սկիզբ, երբ կը լսեն Յովհաննէս Մուրատեան ծանօթ վաճառականին սպաննութիւնը՝ որուն կը զուգահեռի գիւղերու ժողովրդեան հարստահարութիւնն ալ: Միւս կողմէ, Սուլթանիէ վտարանդի ազգականներէ կը ստանային խեղճ վիճակին պարզող հեռագիրներ: Օգոստոս 2ին կ'արձակուի աքսորի հրամանը, 24 ժամ պայմանաժամով: Տխրանուն ոստիկանապետ՝ Մէհմէտ: Անփոփոխ կրկնութիւնը հայահալած քաղաքականութեան կարգախօսին. տեղւոյն երեւելիները բանտ կը նետուին եւ գիշերանց կը սկսի հայնոցին թալանը, միասնաբար խոչտանգում եւ ապիրատութիւններ՝ ոստիկան-զօրաց կողմէ: Երիցուհին դէմքէն կը վիրաւորուի, մինչ ինք անվերջ դիմումներ կատարելով՝ կը յաջողի աքսորէ փրկել 300 հոգի, իբր գինուորի ընտանիք: Օգոստոս 6ին սալլերով գնացք դէպի Տինար, ուր 2 օրէն կը հասնին եւ կը գտնեն իրենցմէ առաջ տեղահան եղողներու չարչարուած թափօրը, նաեւ Սպարթայի ժողովուրդն ու մշակ-մաղագործ գեղացիներ, ընդամէնը 2,000 հոգի: Աղբրսագին դիմումներ անհետեւանք կը մնան Տինարի ընդհանուր հրամանատար Իսմայիլ Հագգըի եւ գայմագումին կողմէ. բրտօրէն կը քշուին Աֆիոն Գարահիսար եւ կառավարիչ Ճէլալէտտիմ 4 վակօն կը տրամադրէ անոնց, իբր շնորհ(!) ժաժէ արկածեալներու: Կը հասնին Գօնիա, խառնուելով խառնադանձ անհուն բազմութեան մը որ սկսած էր նորէն նշաւակ դառնալ ոստիկաններու գազանութեանց: Տ. Արսէն տարի մը առաջ իր հօտին՝ բնութեան մէկ աղէտին ենթարկուած ըլլալը շեշտելով, էնվէրի կ'ուղղէ հեռագիր մը որ իր արդիւնքը կուտայ. պուրատուրցիք եւ սպարթացիք — շնորհիւ կրկնակի դիմումներու եւ կաշառքի խոստման — այլեւս ազատ էին աքսորէ. 1,000 հոգի կը սկսին հայրենադարձ ըլլալ կառախումբով, իրենց անձնուէր երէցին առանց իմաց տալու, ոչ ալ ցնծալու յիշեալ կաշառքը: Փօլիս-միւտիւրին կը կատողի եւ Գարահիսարէն ետ կանչել կուտայ զանոնք, աքսորելով այս անգամ Ատանա-Օսմանիէ. կայարան մնացող միւս 1,000ն ալ կառքերու մէջ իրարու վրայ դիզելով 2 ժամուան ճանապարհէ մը անդին՝ խարազանահար եւ հետիոտն կը քչէ դէպի Պօզանթի: Շատեր կը մեռնին ճամբան. Պուր-

տուրցի եւ սպարթացի 300 բախտաւորներ միայն կը մնան Գօնիա:

Տ. Արսէն հեռաւոր աքսորավայրերու մէջ տուայտող իր ժողովուրդը նորէն փրկելու յոյսով՝ երիցուհւոյն հետ կամովին կը հեռանայ Գօնիայէ: Եղբրական է այս զոյգին ուղեւորութիւնը Պօզանթինէն դէպի Տէր Զօր, համար-հազար վտանգներու դիմագրաւ, աւարի, զրկանքի, քաղցի, հիւանդութեանց եւ մահերու անվերջ հանգրուաններուն վրայ ամիսներ թալթալելով եւ երբեք չկրնալով հասնիլ առաջադրուած սուրբ նպատակին: Այս բազմաչարչար երէցին կողմէ պատմուած ընդհանուր Հայոց Գողգոթային սրտառուչ նկարագրականը վերապահելով Պօզամթիւն Տէր Զօր գլուխին, բաւականանալ հոս անցողակի յիշելով, թէ անխորհուրդ քայլի մը հետեւանօք՝ սոսկումի ճամբաներուն վրայ ընդ քարչ ածուող իր հայրենակիցներուն կը պատահի ան Ազազի մէջ, վերջին հանդիպում, վասնզի բաժնուելէն վերջ՝ անոնք չիտակ Տէր Զօր կը քշուին, մինչ Տ. Արսէն Պապի մօտ Սավրան գիւղը կ'ապաստանի նախ, յետոյ Քիւիս, Հալէպ, հուսկ ուրեմն Մէսքէնէ-Նարտէպ-Ճապուլ, ամէնուրեք ստրկական ծառայութեանց յանձնառու, մինչեւ նետուիլը 1918 Մարտին Հալէպ՝ ուր կը կարգուի զինուորական գործատանց կիներու բաժնին կերակուր բաշխող պաշտօնեայ, երիցուհին ալ խոհարարուհի: 10 ամիս վերջ քաղաքը կ'իյնայ եւ 9 ամիս նոյն պաշտօնը կը շարունակէ: Հալէպի ջարդէն ետք, իրենց աչքին ալ մթազնած էր տեղւոյն կեանքը. տարագիրներ կը մեկնէին օր ըստ օրէ: Տ. Արսէն սքեմը կը զգենու եւ 1919ի Յունիսին՝ իր հօտէն մնացորդ 55 հոգիներու հետ կը հասնի Կիլիկիոյ ճամբով Գօնիա, ուրկէ Իզմիր: Եւ Գարաթաշի արուարձանին երէց նշանակուելով՝ կը վերսկսի քահանայագործել անդ:

Պուրտուրի 10 տնւոր Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վեր. Հ. Արմաղանեան, 60 տարու: 1921ին Միլլիճիները կը բանտարկեն եւ կը խոչտանգեն զինք, չքաւորներու պաշտպան կանգնած ըլլալուն համար:

ՆԻՅՏԷ

Գօնիայի կուսակալութեան սանճագներէն մին, հողագործական կեդրոն, Թուրք, Յոյն եւ Հայ խառն բնակիչներով, վերջինք տաճ-

կախօս, 270 տուն՝ որոնք ամբողջովին տեղահան եղան քանի մը օր-
ուան մէջ (22-25 Յուլիս 1915)։ Քաղաքիս տխրահռչակներէն յիշենք
միւթէսարըՖ Նազըմ, ոստիկան-զօրաց հրամանատար Հիւսէյին
Հիւսնի, ոստիկանապետ Նէշէք, թաղապետութեան նախագահ Բա-
սըզ, Պաթալ աղա գատէ Ապէտիմ, Պրումսըզ Շաֆիր եւայլն, որոնք
զիրար գլեցին խուժուժ արարքներով։

Յուլիս 5ի Կիրակի առտու, ժամերգութենէն ետք, կառավարու-
թիւնը բանտ կը լեցնէ 13 տարու դպրոցականէն սկսեալ մինչեւ 70
տարու ծերունին։ Ատոնք 3 շաբաթէն աւելի առանց հարցաքննու-
թեան արգելափակ մնալէ վերջ՝ մաս մաս կ'աքսորուին Ուլու Գըշ-
լայի ճամբով Հալէպ, Դամասկոս, Հավրան (Տրա), Թըֆիլէ եւ Պու-
սէրա, ճամբան ենթարկուելով անլուր խոշտանգումներու եւ կողո-
պուտի։ Բազմաթիւ զոհերէն յիշենք ուսուցիչ Կարապետ Յարութիւն-
եան (Տէր Զօրի ճամբան), առեւտրականներ Յակոբ եւ Մկրտիչ Սա-
րաֆեան եղբարք, Նշան եւ Յակոբ Յ. Սարաֆեան, Ղազէր Պլզեան,
Սամուէլ Թօգաթլեան եւայլն, որոնք բանտ գտնուած ատեններն իսկ
զրկուեցան իրենց հարստութիւններէն։ Իսկ Տօքթ. Յովհաննէս Ար-
զուեան կենդանի վկայ մըն է Նիյտէի Հայոց խաչակրութեան. ինք
բանակին հետ յետոյ Սվազ անցաւ եւ հազար նեղութիւններով անցաւ
Գարաթաշ (Իզմիր)։

Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Յակոբ Քահաճայ Պաղտասարեան, 75 տարու, բնիկ, 30 տարիէ
հետէ կը քահանայագործէր անդ։

Իր հօտին հետ կ'աքսորուի եւ կը հասնի մինչեւ Հալէպի մօտ
Մընպըճ կոչուած գիւղաքաղաքը, բոլորելով թշուառ կեանք մը եւ
հոսսկ ապա հոն կ'ըքելով մահկանացուն 1917ի աշնան. թաղման՝
կարգակիցներն ամբողջ ներկայ։

Իր կարգակիցը Կէվհէրեան քահանայ կը հաղորդէ մեզ թէ Տ. Յա-
կոբ, հակառակ իր ծերածեր վիճակին, Պումպուլի Թուրք պաշտօ-
նէութեան մօտ դիմումներ կատարած է եւ յաջողած նպաստաւոր
կարգադրութիւններ ընել տալ իր կղեր ընկերներուն հանգստեանը
մասին։ Երեք մանչերէն երկուքը կորած գործաւորական բանակի
մէջ։

Յովհաննէս Քահաճայ Կէվհէրեան.— Ծնած 1 Յունուար 1877ին
Եօզղատ, աշխարհական անուամբ նոյն, ուսուցիչ Մարգուան, Եօզ-

դատ եւ Տէնէք Մատէն, 18 Յուլիս 1908ին ձեռնադրուած Ստեփաննոս Եպս. Սանտալճեանէ՝ Կեսարիոյ Ս. Դանիէլի վանքը, քահանայադործած Տէնէք Մատէն մինչեւ 1914 Մայիս, յետոյ անցած Նիյտէ:

Իր մասին Բարգէն Եպս. Կիւէսէրեան, Անկիւրիոյ նախկին առաջնորդ, կը գրէ մեզ Ամերիկայէն. «Յերտասարդ, շնորհքով եկեղեցական մը. գիտէր լաւ վարուիլ եւ քարոզել սէրն ու միաբանութիւնը Տէնէք Մատէնի ժողովուրդին մէջ»:

Բանտէն հանուելով կ'աքսորուի մինչեւ Տրա՝ ուրկէ կը տարուի Դամասկոս եւ առահի կ'ընդունի 26 Օգոստոս 1916ի հրամանը (Իսլամացում), չկօթակէ զերծ կացուցուելու հաւաստեօք. բայց քիչ յետոյ նորէն կը քշուի Թըֆիլէ՝ իրեն պէս 10 քահանաներու հետ: Ներկայիս կը քահանայադործէ Օսմանիէի մէջ (Զմիւռնիոյ նոր առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան 18 Յունիս 1921 թուով կը տեղեկացնէ մեզ թէ իր թմերէն Գըրգաղաճի մէջ զարդիս կը պաշտօնավարէ այս անուամբ եւ մականուամբ երէց մը. ստուգեցինք յետոյ թէ նոյն ինքն էր): Տ. Յովհաննէսի խաչակրութենէն դրուագներ պատմուած են Հավրանի եւ Տրայի մէջ:

Տեղւոյն 10 տնւոր Աւետարանական Հայոց Հովիւն էր

Վեր. Բարսեղ Տօմիկեան. — Ծնած 1852ին Կէմէրէկ (Շար Գըլլա), ուսած անդ, ուսուցիչ Մունճուսուն, Կեսարիա եւ Սունկուրլու: 1873ին Մարզուանի աստուածաբանական ճեմարանը կը մտնէ եւ արձակուրդի ատեն երեքուկէս ամիս քարոզչի պաշտօն կը վարէ Տէնտիլ, Զիլէ եւ Պօղազլեան: Ծեմարանը կ'աւարտէ 4 տարիէն: 1877-1884 Պօր, 1884-1894 Ազիզիէ, (1895ին 9 ամիս բանտ Սեբաստիա՝ հայկական խնդրոյ առթիւ), 1895-1902 Նէվ Շէհիր եւ Սթանօզ, 1902-1908 Կէմէրէկ եւ 1908-1914 Նիյտէ շարունակած է քարոզչական պաշտօնը: 10 Յուլիս 1914ին ընտանեօք Պէյրութ փոխադրուած:

Նիյտէի մէջ կը յիշուի հետեւեալ երէցն ալ.

Աշոտ Քահանայ Արշակունի, որ հոն ձերբակալուելէ վերջ՝ կը տարուի Գօնիա ուր կը դատապարտուի, բայց անգլիական հպատակ ըլլալուն՝ կը վայելէ Պոլսոյ հոլանտական դեսպանին պաշտպանութիւնը: Պոլիս կը բերուի եւ 2 ամիս կը մնայ բանտ, ենթարկուելով ամենախիստ հարցաքննութեանց, մինչեւ իր ազատ արձակումը:

ՇՐՋԱԿԱՅՔ ՆԻՅՏԷԻ

1.— Պօր, որուն Պատերազմական Ատեանը տուաւ քմածին վճիռներ՝ ուրիշ տեղերէ ձերբակալուելով հոն տարուած անմեղ Հայերու: 220 տուն տաճկախօս Հայ բնակչութիւն՝ տեղահան, յաջորդ 3 վայրերու ժողովրդեան պէս: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Արմենակ Քահանայ, 32 տարու, ուսեալ եւ եռանդուն երէց, չըրջանաւարտ Գօնիայի Ճէնանեան վարժարանէն:

Պօրի առեւտրականներէն Պահատուրեանի եւ այլ ծանօթ ազգայնոց հետ կը տարուի Նիյտէ, բանտակից ըլլալով տեղւոյն ժողովրդեան, ապա կ'աքսորուի դէպի Հալէպ— Տէր Զօր եւ ճամբան հիւանդանալով՝ դարմանումէ զրկուած կը վախճանի Բաքբայի կողմերը: Երիցուհին եւ զաւակը վերապրող, ինչպէս կը տեղեկացնէ մեզ Նիյտէի Կէվհէրեան քահանան:

2.— Նէվ Շէհիր, 250 տուն տաճկախօս Հայ, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ:

Մինչեւ 1921 տարւոյ ամառը՝ Նէվ Շէհիր, Խաթտիի մէջ 15 տարիէ հետէ ֆրանսերէնի ուսուցիչ էր

Հ. Յովհաննէս Վրդ. Աղամեան (ուսած Պոլսոյ Սէն Լուի վարժարանը) որ կը զրպարտուի յանկարծ թէ նախատած է թուրք կառավարութիւնը: Կը լսուին քանի մը թուրք վկաներ, որոնք կը փութացընեն իր հնգամեայ բանտարկութիւնը: Բուն շարժառիթն այն էր որ Պատրիարքարանի կողմէ պաշտօն տրուած էր իրեն՝ մատակարարելու եկեղեցապատկան կայուածները:

3.— Պուկյար Մատեն, 70 տուն տաճկախօս Հայ, մէկ մատուռով:

4.— Ագ Սէրայ.— Գիւղաքաղաքս հարաւ-արեւմտակողմն է Կեսարիոյ, անկէ 28 ժամ հեռու, Հասան Տաղի ստորոտ: Հայ բնակչութիւն 260 տուն (1,340 հոգին Լուսաւորչական եւ 150ը Բողոքական), տաճկախօս: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին:

Կ'անդիտանանք անուններն ու աքսորի պարագաները վերոյիշեալ վայրերուն Հայ քահանայից: Ագ Սէրայ եղաւ աքսորավայր օվաճըղ-ի, տէօնկէլցի, իզմիրթցի բնակիչներէն մէկ մասին, իբր զինուորի ինք եւ Բողոքական, չենթարկուած աւելի հեռաւոր չկօթակի:

Ատոնք քանի մը ամիս միայն հանգիստ մնացին սակայն. յաջորդեցին կեղեքում, առեւանգում տեսքոտ Հայուհիներու եւ իսլամացում մանկանց: Տեղւոյն Աւետարանական Հայոց Հովիւը գերծ մնացած ըլլալով տեղահանութենէ, անպակաս ըրաւ նիւթական օգնութիւններ կարօտելոց, ըստ յայտարարութեան Օվաճըզի տարագիր Պատուելիին:

ՈՒԼՈՒ ԳԸՇԼԱ

Իրէյլիէն անդին, Պուլկուրլու եւ Զայ Խան փոքր կայարաններուն յաջորդելով՝ երկաթուղիի գիծին ձախակողմը տարածուող անշուք տաճկընոց մըն է այս, որուն դաշտը Գերմանք իրենց կայան էին ընտրած՝ ռազմանիւթի առաքումներու, նաեւ կառուցած տաղաւարներ՝ յաճախ լի Ռուս եւ ռուսահայ գերիներով, որոնք մէկ կողմէ կ'ուղարկուէին դէպի Bagdad-Bahn իբր բանուոր: Ուլու Գըշլա իր անունը ստացած է կիսով չափ փոքլ այն անհեթեթ զօրանոցէն՝ որ կը պարունակէ բանտ մըն ալ. հոգ՝ չատերու նման ի դիպահոջ մնացած են Նիկոմիդիոյ ծերունազարդ եւ Գօնիայի երիտասարդ առաջնորդները: Զեղաւ կարաւան մը որ դէպի Պօզանթի երթին ատեն հոսկէ չանցնէր եւ չենթարկուէր խոշտանգումի ու թալանի: Ի մէջ այլոց, յիշենք իզմիթցիներունը, 10 Օգոստոս 1915ին, իջ միայն ոստիկանաց եւ կառապաններու չարաչառութեանց առարկայ դարձած, այլ եւ իր շարքերէն զոհ տուած քանի մը հոգի, եղերաբախտ Ներսէս Վրդ. Թագ-լորեանն ու հայրենակից Կարապետ Մխալեանը, մարմիններնին ալ դիտմամբ անթաղ, ժամանող նոր կարաւաններու աչքին իբր սպառնալիք: Եւ այս ամէնը՝ հրամանաւր սկիւտարցի հարիւրապետ տըխրանուն Օսմանի, որ կը շարունակէր դեգերիլ աքսորեալ ընտանիքներու մէջ, ունեւորները կճպելու եւ գեղանի աղջիկներ զատելու հետամուտ: Այս առթիւ Բ. Օհանեան կը պատմէ Պոլիս հրատարակուող «Նոր Կեանք»ի մէջ թէ կարգ մը պատուախնդիր Հայեր կ'ընդդիմանան. նոյն ճիւղը կը ձերբակալէ եւ Ուլու Գըշլայէ 1 ժամ հեռու «Պայաղը» կոչուած գիւղին մօտ հրացանի կը բռնէ բողոքարկու 3 կին, 11 երիտասարդ եւ քանի մը եկեղեցական: Դարձեալ, Ուլու Գըշլա նահատակուած է կէրմիրցի Յակոբ Քահանայ Բիրլեան,

որովհետեւ համարձակած էր իր հօտին դէմ գործուած անիրաւութիւնները պախարակել եւ գոչել Թուրք պաշտօնէի մը երեսին. «Պէն իմ պուսիւրիւնին չօպանը...»:

1916 տարւոյ Օգոստոսի վերջերը, Գօնիայի փողոցներէն հաւաքուած տասնեակ մը մուրատ չայցի աղքատիկ Հայ բնտանիքներ, ամբողջ կին ու տղայ, հոս հասան: Ոստիկաններ չխպնեցան զանոնք եւս կողոպտելու եւ կրկին ճամբայ հանելու, չոգեկառք նստեցնելու շնորհով(!): Մէջերնին էին Դաւիթ Քահանայ Դպիրեան եւ այս տողերը գրողը:

ՍՊԱՐԹԱ ԵՒ ԱՆԹԱԼԻԱ

Գօնիայի կուսակալութեան միւս 2 սանճագներն են ասոնք, վերջինը 50 տուն Հայութեամբ, եկեղեցին Ս. Կարապետ, նաեւ էլմալը՝ 113 տուն, եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ: Սպարթայի 300 տնւոր ժողովուրդը 1915 Օգոստոսի սկիզբ քսորակից եղած է Պշուրտուրի Հայոց, միանալով Տինար (Իզմիրի կայարան) եւ հոնկէ չոգեկառքով փոխադրուած Գօնիա:

Տարագրութեան մէջ անհետացող փաստաթանգներ՝ Մինաս Մինասեան, Սարգիս եւ Յովհաննէս Ղազարոսեան, Յովհաննէս Կարապետեան, ուսուցիչներ՝ Աբրահամ Աբրահամեան, Օննիկ Վրթանէսեան, Տիկ. Կատարինէ Տէպպաղեան (Տիգրանակերտցի), վիրաբոյժ՝ Օննիկ Օհանաղայեան, առեւտրականներ՝ Գէորգեան Մինաս, Ղազարոսեան Մկրտիչ, Մինասեանք, Մկրտիչեան Գէորգ, Զօփուրեան Աւետիս, Պալեան Պօղոս, Սամուէլեան եղբարք, Փափազեան Յովսէփ եւայլն:

Ինչպէս ըսինք ասկէ առաջ, Պուրտուրի եւ Սպարթայի Հայ բնակիչք հայրենադարձ պիտի ըլլային Տ. Արսէն Միքայէլեանի ծանօթ հեռագրին շնորհիւ, եթէ անոր խորհուրդներուն անսային ցվերջ եւ մէջերնուն խել մը կցիր անձեր պայմանադրեալ կաշառքը յօժարէին վճարել Գօնիայի ոստիկանապետին: Շուրջ 1,000 սպարթացի կորան անհետ Միջագետքի կողմերը, դէպի մահերթ գայթ ի գայթ, նման նոյնքան պուրտուրցիներու:

Սպարթայի եկեղեցին Ս. Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր Գաբրիէլ Քահանայ Սամուէլեան. — Մնած 25 Նոյեմբեր 1883ին եւ ձեռնադրուած 12 Նոյեմբեր 1912ին Տրդատ Եպս. Պալեանէ:

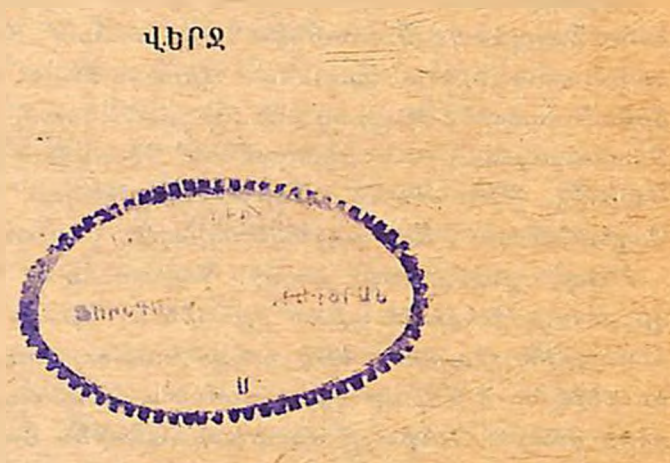
Պուրտուրցիներու եւ սպարթացիներու մասին Էնվէրի հեռագիր-հրամանէն օգտուելով՝ կը յաջողի մնալ Գօնիա եւ հոն անցունել աքսորականի օրերը, տասնեակ մը կարգակիցներու հետ՝ զորս յիշած ենք Գօնիայի գլխուն մէջ:

16.— ԱՏԱՆԱ

(Զէ շարունակուած. կը մնայ այսպէս թերաւարտ.)

Ատանայէն վերջ պիտի նկարագրուէին ՄՈՒՍՈՒԼ-ՊԱՂՏԱՏ-ի, ՀԱԼԷՊ-ի, ՊԷՅՐՈՒԹ-ի, ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ-ի, ՍՈՒՐԻԱ-յի եւ ՏԷՐԶՕՐ-ի կուսակալութիւնները:)

վերջ

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0190505

ЦЕНА

A II

79423

В. К.
[10н]